

શ્રી ભગવત્તિ વિરચિત

ઉત્તરરામચરિત

(સંપૂર્ણ જાણતિ)

સંપાદક :

સુબ્રમણ્યમ ગોપાલચંદ્ર નાનદો

પ્રકાશક .

મહાબલ નુક હીરો

આમીરોડ, સેન્ટ્રલ બેન્કની બાજુમાં, અમદાવાદ.

ફોન નં. ૪૦૩૧

પ્રકાશક :

મહાનંદ શુક ડીપો વતી
ચીમનલાલ માણેકલાલ શાહ
મેન્ટલ બેન્કની બાથુમાં,
નાધીરોડ, અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦

સર્વ હિત સંપાદકને સ્વાધીન

મુદ્રક :

મહાનંદ શુક એસ. એન્ડ સો.
નયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ટીક
વાડી, ફોનોગ્રાફ પુલ ની
અમદાવાદ.

અ પ ૧૩

હે આનન્દમયિ,
ચિન્મયિ, સત્યમયિ, પરમે !

અણુસન્નમહદ્બુદ્ધમયવસ્તે યુરોઽધુના ।
જગત્જાન્ત્યૈ, જગત્ષીલ્યૈ, વર્તન્તે સ્વલ્પ માતરઃ ॥
પરોપકારાય સાધુનાં વિનાશાય ચ દુઃકૃતાન્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય વર્તન્તે સ્વલ્પ માતરઃ ॥

હે મા ચૈતન્યમયિ !
તારું કયું કરાંયું, તારું દીધું, સર્વભાવે
તને જ સમર્પણ હો.

લી.

તારું બાળક.

નિવેદન

અથવા કૃતશાસ્ત્રારે વંશેઽસ્મિન્ પૂર્વસૂરિભિઃ ।

મયૌ વજ્રસમુત્કર્ણે સૂત્રસ્યેનાસ્મિ મે ગતિ ॥

રંધુરંશનાં ગુણગાન તો અનાદિ કાળથી થતાં આગાં છે, થાય છે અને થશે. તેમાં જે ઉત્તરરામચરિત ઉપર તો લખાયે લખ્યું છે, લખાય છે અને લખાશે. ભવભૂતિની પરિણતપ્રજ્ઞાની આ કૃતિ ઉપર લખવાનું બધું લખાઈ ગયું છે છતાં ગુજરાતીમાં આવી સંપૂર્ણ આવૃત્તિની જરૂર હતી અને તેમાં જે યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓની અને અધ્યાપકોની ખાસ માગ હોવાથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાને સુઅવસર સાધાયો.

લખવાનું આરંભ્યું ત્યારે તો મધુ કે પૂર્વજો અને સમકાલીનોએ કંઈ બાધી રાખ્યું નથી પરંતુ—

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્.....એ ન્યાયે સૂર્યસમા દૃઢિપ્થમાન ઉત્તરરામચરિત ઉપરનાં લખાણોની. હાનમાળામાં આ વધુ સંપાદન ઉમેરાયું છે. અને—

છળે છળે યજ્ઞચત્તમુષૈતિ તદૈવ રૂપં રમણીયતાયાઃ એ કથન અનુસાર ભવભૂતિની ઉત્તરરામચરિતની રમણીયતાનાં અને વિશિષ્ટતાનાં અમને થતાં દર્શન સદુ વાચકોને કરાવવાનો અમારો આ એક નાનો પ્રયત્ન છે અને વિચારણો તે સમજી શકશે.

આ પુસ્તકના સંપાદનમાં ખાસ કરીને ડૉ. બેલવેલકર, શ્રી ચરદરંજન નાય, કાળે, શ્રી મ. ન. દિવેદી, વિદ્યાસાગર, શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને આરા પૂજ્ય ગુરુ ડૉ. જી. કે. વાલની આવૃત્તિઓનો ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે. એ સદુની છું કહેજે અંશે ઋણી છું.

સંસ્કૃત પાઠમાં ગદ્ય લીટીઓના નંબર આપ્યા છે કે જેથી ટિપ્પણ પાંચતાં સુગમતા રહે. અયાગે પણ શ્રી ડૉ. બેલવેલકરે સૂચવેલી નવી રીતિ અપનાવી છે. આશા છે કે વાચકોને એ રીત અનુકૂળ રહેશે.

નથી બહાર પડેલી સર્જીત નાટક ઉપરની એચ. જી વેલ્સની કૃતિ
ખાસ લાવી આપવા બદલ અને પુસ્તકોની દરેક રીતે ખાસ કાળજીથી
મદદ કરવા બદલ મારા બાઈ ત્રિ. શ્રી તપસ્વી નાન્દીનું ઋણ હું
સ્વીકારું છું.

આ પુસ્તક આવા કપરા સમયમાં પ્રકાશિત કરવા બદલ અને તે
માટેની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપવા બદલ મદાનન છુક ડીપોવાળા શ્રી.
શ્રીમતભાઈને મારે ખાસ આભાર માનવાનો મહે છે અને ધીરજ તથા
શાંતિથી અને કાળજીથી તે છાપવા બદલ નયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનો જેટલો
આભાર માનીએ એટલો થોડો છે.

આ પુસ્તક લખવાનું જેમણે ઉત્સાહથી શરૂ કરાવ્યું, પણ તૈયાર
થયેલું જે જોવા રહ્યા નહિ તે મારા પૂજ્ય સદ્ગત 'પપ્પાજી'ને પુસ્તક
પૂરું થયે પ્રણામોજલિ આપ્યા સિવાય કેમ રહેવાય ?

બાકી તો જીવનમાં જે મને દગ્ગણે સલાખી રહ્યો છે તે 'મા
આર્નલ્ડમયી પરમે'ને ચલે આ કૃતિ ધરી કૃતકૃતતા અનુભવું છું. અસ્તુ.

તા. ૧-૭-૬૩.

સુધરા શંભુચન્દ નાન્દી.

શિક્ષણશાસ્ત્રનાં સર્વોત્તમ પુસ્તકો.

૧	શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો	વિદ્યાવાચસ્પતિ	૨-૫૦
૨	નૂતન માનસશાસ્ત્ર	"	૨-૫૦
૩	માનવશાખાનું અધ્યાયન	"	૨-૦૦
૪	વિદ્યાનું અધ્યાયન	ધીરજલાલ ગજજર	૧-૫૦
૫	અણિતશાસ્ત્રનું અધ્યાયન	" "	૨-૦૦
૬	શિક્ષણશાસ્ત્રની માર્ગદર્શીની	" "	૨-૫૦
૭	આળા સંચાલન	ધીરજલાલ ગજજર	૨-૦૦
૮	'માનમાનસ'	ડૉ. લીલાબહેન શર્મા	૩-૫૦
૯	સ્વભાવ દર્શન	દર્પિદા પંડિત	૩-૦૦
૧૦	સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. તારા પટેલ અને શુદ્ધિચંદ્ર શાહ	૪-૫૦
૧૧	શિક્ષણ અને સમરપા (ચિત્રો સહીત)	જયાકુમારી પટેલ, સંજુગ્રસાદ પટેલ	૪-૦૦
૧૨	માનસશાસ્ત્ર	રમેશ ડી. પટેલ	૬-૦૦
૧૩	નૂતન શિક્ષણનું સંપૂર્ણ વિવરણ		૬-૦૦
	નવા અભ્યાસક્રમ ગુજળ લે. પાઠક, દેસાઈ અને ત્રિવેદી		
૧૪	ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. તારા પટેલ	૮-૫૦
૧૫	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડૉ. મુસ્તિમા મેઠ	૧-૨૫
૧૬	નૂતન શિક્ષણ ને મનોવિજ્ઞાન	ચંદ્રશાઈ ભટ્ટ	૧૦-૦૦
૧૭	વિશ્વના ઇતિહાસની રૂપરેખા		
	હોમ સાયન્સ (ગ્રુદ વયવસ્થા) (પ્રશ્નોત્તરરૂપે)		
		ભટ્ટ અને ત્રિવેદી	૩-૭૫

ઉપરની રકમનો M. O. કરનારને પોસ્ટેજ ફી

મહાજન બુક ડીપો

ગાંધીરા, અમદાવાદ.

શ્રી નાન્દીકૃત સંસ્કૃતનાં ગુજરાતીમાં ઉત્તમ પુસ્તકો

૧	ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્	૩-૦૦
૨	મહાભારત સભાષર્વ	૨-૦૦
૩	કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાન શાકુંતલ	૬-૭૫
૪	પ્રાસતાવિક્રિત્તાસ અતે મંગલદરી	૨-૦૦
૫	મંગલદરી (અંગ્રેજી)	૧-૫૦
૬	ધ્રુવશ કાલિદાસ સર્ગ ૨-૩	૩-૦૦
૭	પ્રતિજ્ઞાપૌત્ર-મંગલમ્ ભાસ	૩-૭૫
૮	શુક્રચરિત અધ્યયોપ સર્ગ ૩-૫	૩-૦૦
૯	વિક્રમોર્વશીય કાલિદાસ	૬-૦૦
૧૦	મેઘદૂત કાલિદાસ	૬-૦૦
૧૧	ધ્રુવશ (૮-૯ ગુજરાતી)	૩-૦૦
૧૨	ઉત્તરરામચરિત વાલ્મીકિ	૧૫-૦૦
૧૩	કાવ્યપ્રકાશ મમ્મ ૧, ૨, ૩ ને ૧૦	૧૦-૦૦
૧૪	કિરાતાલુંનીય ભારવી (૧-૨)	૩-૭૫
૧૫	કુમાર સંભવ કાલિદાસ (૩-૫)	૩-૭૫
૧૬	કાવ્યાનુશાસન હેમચંદ્ર કૃત	૭-૫૦
૧૭	કાલદર્શી (બાણભટ્ટ કૃત)	૫-૦૦
૧૮	મૃત્યુકટિક શૂદ્રક	૬-૦૦
૧૯	કાવ્યપ્રકાશ ૧-૨-૩ ને ૧૦	૩-૭૫
૨૦	શુદ્રરાક્ષસ (અંગ્રેજી સમાસોચના)	૧-૫૦
૨૧	હંદ અને અલંકાર ડૉ. જી. કે. શક્તિ	૨-૫૦

ઉપરની રકમનો M. O. દરનારને પોસ્ટેજ હી

મહાજન બુક ડીપો

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ.

॥ હરિ ॥

જીવનમાં સ્વવિકાસ માટે ઉંચું અને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય

૧ વિગમની ચાવી	૦-૫૦
૨ વિશેષા કુલ ભાગ ૧-૨	૩-૭૫
૩ સંયમ	૦-૫૦
૪ મનને	૦-૨૦
૫ દુર્ગ ચરણે	૦-૨૦
૬ આત્મપ્રકાર	૨-૦૦
૭ જીવન મન્યન	૩-૭૫
૮ જીવન પ્રશોધન	૩-૫૭
૯ જીવન ઈશ્વર	૪-૫૦
૧૦ ગીતા હૃદય	૨-૦૦
૧૧ Struggle of Life	૧-૫૦
૧૨ જીવન મંદિર	૩-૦૦
૧૩ જન્મજોશી	૫-૫૦
૧૪ સદાચાર	૧-૨૫
૧૫ આત્મિક જીવનનું રહસ્ય	૧-૨૫
૧૬ જીવન પ્રસંગ	૬-૦૦

મહાજન બુક ડીપો

ગ્રંથીરાડ સેન્ટ્રલ બેન્કની બાજુમાં, અમદાવાદ.

ફોન : ૪૦૩૧

(દર બુકવારે દુકાન બંધ રહે છે.)

પ્રસ્તાવના

[૧] સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્દેશ

દેવાતામિદમામનન્તિ મુનયો કાન્તં વતુ^૧ં ચાદ્યુષમ્
રુદ્રેણેદમુમાકરવ્યતિકર સ્વાદ્દે મિત્તકં દ્વિધા ।
ત્રૈગુણેદ્મમમત્ર લોકચરિતં નાનાસં દ્દયતે
નાદ્યં મિન્નરુચેર્જનસ્ય વહુષાપ્યેકં સમાસધનમ્ ॥૧॥

'The purpose of playing, whose end both at first and now, was and is, to hold as' twere, the mirror upto nature, to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure, and they (the players) are the abstracts and brief chronicles of the time.'

પુરાણમિત્યેવ ન ણ્યુ સર્વમ્ ।

જોતાં કમકમાં આવે અને કહ્યાં થાકે સામે એવા પુરાણા પડોતો નાણે દેવો અને ઋષિઓને પણ કંટાળો આવ્યો. મહાકવિ કહે છે તેમ આંખ, હાન અને મનને સરખી પ્રીતિ હિતવન્ન કરનાર, તથા દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યાંને એક સરખો ગમે તેવો પવિત્ર યત્ન તો એક જ અને તે 'નાટ્ય' યત્ન બધા વેદોનો સાર હેવાથી એ દેવોને પણ ગમે.

ભિન્ન ભિન્ન રુચિયાળા લોકો ઇવનને જ મૂર્ત યત્ન જોતાં કેમ ન ખુશ થાય ? સૂતાર, સાત, કરુણ, રુપાનક અને વીર આદિ રસનો સંગમ સામે જ હોય તો એમાં કૂચડી કાણ ન મારે ? સભે આવેલી ચારદી જ્યોત્સ્નાને કપડું ધરી કાણ રોકશે ?

૧ કાલિદાસ—માનવિકાઆમય

૨ રીકસપીઅર—દેમસેટ

પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે નાટ્યવેદ પાંચમો વેદ છે. ઋગ્વેદ વગેરે વેદો ફક્ત ત્રણ વર્ગો માટે જ હતા. શૂદ્રોને એનો અધિકાર ન હતો. સત્યયુગમાં સર્વત્ર સુખ હતું. લોકોને એ વખતે આવા વિનોદની જરૂર ન હતી. દુઃખનું નામ નહિ તો આ કલાને દર્શના જેટલા જ જરૂરી એવા શોકનો તો કોઈને ખ્યાલ જ કરાઈ આવે ? પણ ત્રેતા યુગમાં આ નવું જ સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યું. દેવો, ઋષિઓ અને બધા જ વર્ણના લોકો માટે એક સામાન્ય મનોરંજનની જરૂર જણાઈ. દેવોએ એ માટે બ્રહ્માને વિનંતી કરી. તેમની વિનંતીને માન ગ્રાપી બધા વેદોમાંથી સાર લઈને બ્રહ્માએ પાંચમો નાટ્યવેદ સર્જ્યો | ઋગ્વેદમાંથી પાઠ લીધો. સામવેદમાંથી ગીત લીધું. યજુર્વેદમાંથી અભિનય લીધો અને અર્થર્વવેદમાંથી રસ લીધો.

जगद् पाठयस्व्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादભિનયાન્ રસાનયર્વવેદાદપિ ॥

બ્રહ્માએ ભરતમુનિને પ્રયોગ રજૂ કરવાની આજ્ઞા કરી. વિશ્વકર્માએ રંગભૂમિ રચી. રુદ્રે ઉમ તાંડવ આપ્યું. પાર્વતીએ લલિત અને મોહક લાસ્ય આપ્યું. વિષ્ણુએ ચાર તુલિ આપી. પૃથ્વી ઉપર આ નવા વેદનો અવતાર થયો. દેવો, ઋષિઓ અને આળાસટૂક નરનારીઓને આ એક-સરખું વિનોદસ્થાન યદ્ય પડ્યું.

આ સાંપ્રદાયિક કથામાં તથ્ય કેટલું છે એ તો બ્રહ્મા જ જાણે પણ એટલું તો એકસ કે નાટકનું કોઈક સ્વરૂપ અવિકસિત રીતે ધણા પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વમાં હશે જ.

વેદનાં સંવાદસુકતો અને વેદિક કર્મકાંડમાં પણ નાટકનાં તત્ત્વો દેખાતી ધારણા થાય છે. ખરેખરું નાટકનું સ્વરૂપ તો તેમાંથી ન મળે પણ નાટકના અંગભૂત સંવાદો, અભિનય અને ગીત—આ વેદસાહિત્યમાં છૂટે છૂટે સ્વરૂપે મળે છે. ‘વમયમી’નો સંવાદ, પુરૂષા અને હર્વશીનો સંવાદ, વિશ્વામિત્ર અને નદીઓનો સંવાદ, સરમા અને પશ્ચિનો સંવાદ, વગેરેમાં પ્રેમ, તિરસ્કાર, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ વગેરે જાણે દેખાય છે. યજ્ઞ વખતે વેદના સંવાદોનો મુખપાઠ થતો. આ સંવાદોનો જાણ રજૂ કરવા આ મુખપાઠ કરનારાઓ કદાચ અભિનયનો આશ્રય લેતા પણ હોય. આમ એ રમણે પણ ગીત, સંવાદ અને અભિનય—એ નાટકના મુખ્ય ત્રણ આસનોને દત્તા ખગ.

વેદાત્તરકાલીન સાહિત્યમાં વીરકાવ્ય 'મહાભારત'ના પ્રાચીન ભાગમાં એક પણ સ્વરૂપે નાટકનું અસ્તિત્વ સ્ફુટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. 'નટ' શબ્દ છે ખરો પણ તે 'મૂકનર્તકો'ને પણ લાગુ પડે. સાંતિપર્વમાં પ્રો. દિલ્લેખાંટને નાટ્યકલાધરોનો ઉલ્લેખ જણાય છે. ત્યાં પણ એ શબ્દ મૂકનર્તકોને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે તેમ છે. અનુશાસન પર્વમાં પણ ટીકાકાર નીલકંઠે ત્યાં નટ અને નર્તકોનો ઉલ્લેખ માને છે ત્યાં એ શબ્દોના 'મૂક અભિનય કરનાર' અને 'નૃત્યકરનાર'. એવા અર્થો પણ દરેક રીતે ખંધ એસે છે. મહાભારતના પરિચિદ્ધ હરિવંશમાં પણ નાટક યોજનાર નટોની દલીલ છે. રામાયણમાં પણ કોઈ જાનનો પ્રાચીન પુરાવો મળતો નથી. છતાં પણ વીરકાવ્યોની કથા દ્વારા નાટકના વિકાસ ઉપર સ્પષ્ટ અસર થઈ છે. આ કથાઓ કરનાર કથકોની મંડળી હતી. એ કથાઓ કરનાર બે પ્રકારના હતા—એક મૂળ ગોલનાર પાઠકો અને બીજા તે ભાવને અભિનયથી જતાવનાર ધારકોના. આ કથકો સંગીત સાથે કથા કરતા. તેઓ અભિનય દ્વારા પણ તેમના ભાવ દર્શાવતા. આમ આ કથા કરવાનું સ્વરૂપ જ નાટ્યપ્રકાર છે. એમાં સંવાદ ઉમેરાય એટલે ગર્ભરૂપે નાટક તૈયાર થાય. રામાયણમાં પણ કુશલવ આવી ગીતે કથા કરતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે. 'ભારત' શબ્દ પણ 'નાટક'ના અર્થમાં વપરાતો 'નટ'ના અર્થમાં વપરાતો 'કુશલવ' શબ્દ પણ રામાયણના કુશલવ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે.

સ્ત્રીપાઠ લજ્જનારને માટે 'શૂક્ર' શબ્દ ખાસ વાપરવામાં આવતો. માતારી અને નર્તકીઓનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. આમ પર્તજ્જિના વખતમાં નાટક પૂર્ણ રૂપે વિદ્યમાન હતું એમ સંપૂર્ણતઃ સાબીત કરી શકાતું નથી પણ તેનાં તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં હતાં.

પાશુપત સંપ્રદાયની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં મીન તમા તૃત્યનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. રામકીર્ત્તિ કે દશાહ્ન ઉત્સવમાં પણ રામ, સીતા વગેરેના પાદ મૂક પ્રયોગ દ્વારા લજ્જવાના.

શુદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ તેના વિકાસ દર્શિયાન મર્મશિક્ષિતોનો પ્રચાર કરવા નાટકનો આશય ખુલીથી સેવામાં આવ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મ નાટકને અતિ પ્રાચીન ગણે છે. 'સચિત્તવિસ્તર'માં શુદ્ધ મદ્ધા ધર્મનું નાટક જોવા પ્રવેશ કર્યોનું પણ કથન છે. રાજા બિંબિસારે જે નામ રાજાઓના માનમાં એક નાટક લજ્જ્યું હતું. 'અવદાનશતક'માં શુદ્ધ અને તેના શિષ્યોનો અભિનય કરનારી નટમંડળીઓના અસ્તિત્વનો પુરાવો છે. કુવલયા નામની નટીના પ્રેમમાં એટલા બધા બિશ્વકો પડ્યા હતા કે શુદ્ધ તેને કુળજ બનાવી દીધોનો ઉલ્લેખ છે.

નાટકની ધાર્મિક ઉત્પત્તિના અવને મહાબાહુના પત્નિચિદ્દ હરિવંશમાં આપેલી નાટ્યપ્રયોગોની દલીલતથી ચોક્કસ ટેકા મળે છે.

ભગવાત અને કાપૂતગીના એકમાં તથા હાયાનાટકમાં પણ નટકાકે નાટકની ઉત્પત્તિ જુએ છે. પણ ધણા વિદ્વાનો નરકથી એ મનને ટીક મળતો નથી.

પાશ્વત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે સદ્ગુણી પ્રાચીન નાટકો અશ્વમેધનાં છે. પ્રો. દ્યુકર્સે વર્ધાનમાંથી અશ્વમેધનાં ત્રણ નાટકો શોધ્યાં છે. એમાંનું એક નાટક 'શારિપુત્ર પ્રકરણ' નામનું છે. એક નાટક રૂપકાત્મક છે. તેમાં 'કાતિ' કીધ વગેરે પાત્રોને મૂર્ત કરવામાં આયાં છે. ત્રીજું મહિકા નાટક છે. તેમાં મરખવતી નામની મહિકાની વાત છે. પાત્ર, રસ, પ્રસંગપરંપરા અને દારવનિરૂપણ જોઈ આ નાટક કંઈક અંશે 'શક'ના 'મૃચ્છાટિક'ને મળતું છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અશ્વધૌષને ભાસનો પુરોગામી ગણે છે. પરંતુ અમે 'એ મત સ્વીકારતા નથી. અશ્વધૌષના છુદ્ધચરિતમાં 'ભાસ'ના 'પ્રતિજ્ઞાપી-ગન્ધ-રાયણ'ના એક શ્લોકને મળતો શ્લોક આવે છે. આ ઉપરાંત નાટ્ય શાસ્ત્રના નિયમેને અનુસરવાની ટેવ, ૩૬ પાત્ર વિદૂષકની પસંદગી, પાત્રોની ઉચ્ચાવચ્ચ સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને બોલાતી શંસ્કૃત પ્રાકૃત વાપા તથા ભામ કરતા ઓછો દેખાતો અનુબુદ્ધનો પ્રયોગ અને ઉપગતિ, ત્રિચિત્ર મંદાકિન્તા, સમ્બર વગેરે અધરા હાંદનો પ્રયોગ, સમાસપ્રચુર શબ્દો વગેરે બતાવે છે કે અશ્વધૌષ ભાસ પછી યદિ ગયો.

ભાસ, કાલિદાસ, હર્ષ, ભવનૂતિ, વિશાખદત્ત, શુદ્ધક વગેરે ધણી કવિઓએ ધણી નાટકો લખ્યાં છે.

[૨] શંસ્કૃત નાટક

શંસ્કૃત કાવ્ય એ ત્રિભાગમાં વહેંચાયું છે—દશ્ય અને પ્રાચ્ય. નાટકનો પહેલા ત્રિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. શંસ્કૃતમાં બધાં નાટક માટે '૩૫ક' શબ્દ વપરાય છે. શંસ્કૃતમાં ૩૫કના દસ પ્રકાર ગણ્યાં છે—નાટકં સપ્રકરણં ગાણં પ્રહસનં ઢિમં । વ્યાયોગ સમરવારૌ વીવ્યકેદામૃગા દતિ ॥ ઉપરુપક '૩૫ક'નો એક નાનો પ્રકાર છે ઉપરુપકો અદાર પ્રકારનાં ગણ્યાં છે. એમાં નાટિકા, ત્રોટક, સદ્ધક, વગેરે મુખ્ય પ્રકાર છે. પણ એ બધાં નાટક કરતાં સહેજ ન છુટાં પડે છે.

૩૫કમાં ત્રણ ખાગનો મુખ્ય ગણાય છે—(૧) વસ્તુ-નાટકત્વં વસ્તુ (૨) નેતા-નાટકનો નાયક, અને (૩) રસ-નાટકનો રસ. આ ત્રણે ખાગનો હવે સંક્ષેપમાં બોલીએ—

વસ્તુ

સામાન્યતઃ વસ્તુ એ પ્રકારનું હોય છે—(૧) આધિસારિક—(મુખ્ય) અને (૨) પ્રાસંગિક—પ્રાસંગિક. મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્ય પાત્રો હોય. તે આખા નાટકમાં વ્યાપ્ત હોય અને તેમાં મુખ્ય પ્રસંગ હોય પ્રાસંગિક વસ્તુ મુખ્ય વસ્તુને સદાયબદ્ધ બની રહે. તેમાં નાયક કે નાયિકા કરતાં બીજાં પાત્રો હોય. પ્રાસંગિક વસ્તુના પણ બે પ્રકાર હોય—પૃથક્ અને પ્રચ્છન્ન પૃથક્ પાત્રોમાં મુખ્ય વસ્તુના ગિતનું દર્શાવનાર આપવામાં આવ્યું હોય અથવા તેને વિકસાવ્યું હોય અથવા તેમાં વિદ્ય નાખવામાં આવ્યું હોય. આ ગીત

મુખ્ય વસ્તુને વધારે સમય જનાવવામાં આવે છે. તે કેટલીક વખત તે છેક અંત સુધી વિસ્તાર પામ્યું હોય છે. 'પ્રકરી'માં કોઈ ઉપકથા હોય છે. તે અમુક સમય પર્યંતની જ હોય છે. અને તેમાં મુખ્ય પાત્રો કોઈ જાત સેવા નથી. વસ્તુ વિકાસ માટે ખીજી પણ ત્રણ બાબતો જરૂરી છે. તે નીચે મુજબ છે—વીજ વિન્દુ. અને, કાર્ય. નાટકના અંત તરફ કાર્ય જતો પ્રસંગ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે તે વીજ કહેવાય. કાર્ય બીજો પ્રસંગ ઉપરિચિત થવાથી વસ્તુમાં જે વિશેષ જડે તે વિન્દુ કહેવાય—અગાન્તરાર્થ-ચેત્તે વિન્દુરચેત્તરણમ્ ૧. વસ્તુનું અંતિમ ખ્યેય તે કાર્ય કહેવાય. એ સુધાનાં નાટક સમાપ્ત થાય. આ પાંચ બાબતોને અર્થપ્રવૃત્તયઃ કહેવામાં આવે છે.

આ વસ્તુ ઇતિહાસમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય અથવા પ્રાચીન પરંપરા કે દંતકથામાંથી પણ લેવામાં આવ્યું હોય અથવા મિશ્ર (અર્થ) ઐતિહાસિક અને અર્ધું કવિત્વું પોતાનું) પણ હોય છે. 'નાટક'માં પહેલો પ્રકાર હોય છે.

✓ વસ્તુવિકાસની પાંચ અવસ્થા કહી છે—આરંભ-કાર્યનો આરંભ, (૨) વ્યવસ્થાપન (૩) પ્રાપ્તિ—પ્રાપ્તિની આશા, (૪) નિવૃત્તાવસ્થા—વિદ્યો દૂર થવાથી કાર્યની કંઈક અંશે પ્રાપ્તિ, (૫) વ્યવસ્થા-કર્મની પ્રાપ્તિ. આ પાંચ અવસ્થાઓ પાંચ અર્થપ્રવૃત્તિ સાથે પાંચ સંધિ દ્વારા સંકળાયેલી હોય છે. તે પાંચ સંધિ નીચે મુજબ છે—મુક્ત પ્રતિભુત ગર્ભ અવસ્થા અને નિર્વહન (વ્યવસ્થાપન અથવા વ્યવહાર). વીજ અને આરંભનું સંબંધનું તે મુખ્ય સંધિ કહેવાય. તેમાં બધા રસ સાથે વીજનો આરંભ થાય છે પ્રતિભુત સંધિમાં આ બીજા વિક્રમે છે. ગર્ભ સંધિમાં કાર્ય સિદ્ધ થાય અને ન પણ થાય. અહીં વિદ્યો દોષ છે પણ 'વીજ'નો વિકાસ થાય છે. ગર્ભ સંધિ દરતાં અગાન્તર સંધિમાં વીજ વધારે વિક્રમે છે પણ નવાં વિદ્યો આવતાં કાર્યસિદ્ધિ જતા દૂર જાય છે. નિર્વહન સંધિમાં સંપૂર્ણ રીતે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુ એ તે પ્રકારનું હોય જુ કેટલીક વખત તે મુખ્યત્વે યોગ્ય હોય અથવા કેટલીક વખત તે દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય હોય. વસ્તુ પાંચ રીતે સ્વરૂપમાં આવે છે—સ્વરૂપવૃત્તિ, સ્વરૂપવ્યવસ્થા, સ્વરૂપવ્યવસ્થા, સ્વરૂપવ્યવસ્થા, સ્વરૂપવ્યવસ્થા (૧) વિષયમય

માટે આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ જુઓ. (૨) પડદા પાછળથી કોઈ જનાવતું સૂચન થાય તેને ચૂલ્લિકા કહેવાય. (૩-૪)—આ બંને વચ્ચે ખાસ ફેર નથી. અક્ષરમાં કોઈ પાત્ર બહાર જતી વખતે જે અંક વચ્ચેનો સંબંધ સૂચવતું થાય, તે સિવાય જે અંક અધૂરા લાગે. 'અક્ષરવતાર'માં એક અંક પૂરો થતાં પછીના અંકની બાબતનું સૂચન હોય. જેમકે શાકુન્તલમાં પાંચમા અંકને અંતે હટ્ટા અંકની બાબતનું આશુ સૂચન છે. (૫) પ્રવેશક:—કોઈ પથ્ય જે અંકની વચ્ચે હોય. તેમાં ભૂતકાળના કે ભવિષ્યના જનાવતું સૂચન હોય તેથી જે અંકના જનાવો વચ્ચે સંબંધ લાગે. આ બાબત નીચે પાત્રોના સંવાદ દ્વારા કહેવામાં આવે. તે પહેલા અંકની શરૂઆતમાં કદી ન આવે.

૧૨મુંમાં કેટલીક બાબતો સૂર્યશ્રાવ્ય અથવા પ્રકાશ, અશ્રાવ્ય અથવા સ્વગતમ્ અને નિયતશ્રાવ્યમ્ પથ્ય હોય છે. શબ્દોનો અર્થ સમજાય તેવા જ છે. કેટલીક બાબતો લાક્ષણિકાપિત, જનાન્તિક અને અપવારિત પથ્ય હોય છે. (આ શબ્દો પરિશિષ્ટમાં સમજાવ્યા છે.)

નેતા

'નેતા' વિનયી, મધુર, ત્યાગી, હુંશિયાગ, પ્રિય બોલનારો, નમ્ર ઉચ્ચ કુળનો, શરરીર, પવિત્ર, હૃદ, તેજસ્વી, વિદ્વાન, ઉત્સાહી, કલાપ્રિય, સ્થિર યુવાન, અને ધાર્મિક હોવો જોઈએ. નેતા વિનોતી મધુરસ્વાતી દક્ષ પ્રિય-વદઃ । રક્તલોઠઃ શુચિર્વામ્ની સ્તવશઃ સિચરો યુવા । બુદ્ધયુક્તાહસ્મૃતિપ્રજાક કામાનસમન્વિતઃ । શૂરો દૃઢઃ વેગસ્વી શાસ્ત્રચક્ષુષધામિકઃ । મૈદૈધતુર્ધા સ્થિતિ સંશાન્તોદાસોદ્ગૈરયમ્ । ચાર પ્રકારના નાયક ગણાયા છે—ધીરોદાત્ત, ધીર સ્થિત, ધીરશાન્ત અને ધીરોદ્ધત. નાટકમાં ધીરોદાત્ત પ્રકારનો નાયક હોય. એનામાં આઠ ગુણ હોય. શોભા, નિષાસ. આધુર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, તેજ સ્થિતિ અને ઐદાર્ય. નેતા દક્ષિણ એટલે એક પ્રત્યે વધારે આસક્ત હોવા છતાં બધી પત્નીઓ પ્રત્યે વિનયો વર્તનવાળો, અથવા 'શુદ્ધ' એટલે એક સ્ત્રી પ્રત્યે આસક્ત હોવા છતાં તેને ન ગમે તેમ વર્તનારો. 'શુદ્ધ' એટલે ખુશી રીતે બન્ય સ્ત્રીઓનો સંગ કરનારો, અથવા 'અનુકૂલ' એટલે એક જ નાયિકા પ્રત્યે વફાદાર હોઈ શકે.

‘વત્સલ’નો નાયક પૌત્રમર્દ કહેવાય. તે ‘નિતા’નો મદદનીશ બને છે. અને ગુણમા તેનાથી સહેજ ઉતરેલો હોય છે. વિદ્યપક પણ તેનો મિત્ર હોય છે. નિર નામનું એક પાત્ર પણ ‘નિતા’ને સહાય કરે છે.

૨૨૨

નાટકના આઠ રસ કલા છે—સૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત. આ રસ આઠ સ્થાપીભાવ ઉપર આધારિત હોય છે. તે આઠ સ્થાપીભાવ નીચે પ્રમાણે છે—રતિ, હાસ, ક્રોધ, હસ્તાદ, મય, જુગુપ્સા, અને વિસ્મય. કેટલાક ચાન્ત નામનો નવમો રસ પણ મણુાવે છે. તેનો સ્થાપીભાવ ઘન છે. એક રસ મુખ્ય હોય (અઘ્ગી) અને બીજા તેને અંગમૂળ હોય (અઘ્ગ). વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક અને વ્યભિચારી ભાવને લીધે આ સ્થાપીભાવ અથવા રસ નિર્ધારિત થાય છે. વિભાવ મુખ્ય રસને પોષક હોય છે. તે બે પ્રકારનો હોય છે—આસન્નબળ અને ઉદ્દીપન. નાયક કે નાયિકા આસન્નબળ વિભાવ કહેવાય પણ ચંદ્ર, વસંત વગેરે સૃંગારના ઉદ્દીપન વિભાવ કહેવાય. આંખ, અહેરે; વગેરે દ્વારા અંદરના ભાવ બહાર બતાવતાં તેને અનુભાવ કહેવાય. વ્યભિચારી ભાવ હાઈ એક રસ આરે નિશિત નથી હોતા. પણ સમુદ્રના તરંગની માફક તે દેખાય કે ન દેખાય, તે મુખ્ય રસને પોષે છે. સ્થાપીભાવ એક જ હોય છે.

કાલિદાસનાં નાટકોમાં સૃંગાર રસ પ્રધાન હોય છે. તેથી અઘ્ગી તે વિશે જ થોડી વિગતે જોઈએ. સૃંગારના ખાસ કરીને બે પ્રકાર હોય છે—વિપ્રસંભ અને સંભોગ. સંભોગ એટલે સચેતનો સૃંગાર અને વિપ્રસંભ એટલે વિચેતનો સૃંગાર. મન (પ્રપાંગ ક્રોધ), પ્રવાસ, કે બીજા કારણથી વિપ્રસંભ સૃંગાર ઉદ્ભવે છે. વિપ્રસંભ અયોગથી (એટલે લગ્ન જ ન થાય તેથી) કે વિપ્રલોભ મો (લગ્ન પછીના વિચેત્રથી) સંભવે છે. પરાધીન દયાથી કે પ્રતિકૂળ દેવથી કે પ્રવાસથી વિચેત્ર સંભવે છે.

સંસ્કૃત નાટકનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને કેટલીક વિશિષ્ટતા

નાટી ભવન અને પ્રસ્તાવનાથી સંસ્કૃત નાટકનો આરંભ થાય છે. પ્રસ્તાવના પછી નાટક ચાર થાય છે. નાટકમાં કલિદાસ નાયક હોય. સૃંગાર વીર, કે કેટલીક વખત કરુણ રસ મુખ્ય હોય છે. બીજા બધા રસ તેને જ અંગમૂળ હોય છે. અંક બહુ લાંબો ન હોવો જોઈએ. અંકને અંતે

જામાં પાત્રો બહાર જવા જોઈએ. નાટકને જતે ભરતવાક્ય હોયું જોઈએ. ઉચ્ચ પાત્રો સંસ્કૃતમાં જોલે તથા નીચ પાત્રો અને ઊંચા પ્રાકૃતમાં જોલે.

• 'સંસ્કૃત નાટકકારોના હૃદયે જુદા છે. તે સાધવા માટે, તેઓ વાપરે છે તે સંકેતના જુદા છે. તેઓ ડગલે ડગલે પ્રયોગે છે તે પદ્ધતિ પણ ડગલે ડગલે જુદી અને તેમના હિદયોને અનુરૂપ છે. શોકસપીંચર, ધ્રુવસન રોડ કે પ્રાચીન થીક નાટ્યકારોની અથવા તો તેને મળતી પદ્ધતિ અને સંકેતના પડે આ સંસ્કૃત નાટ્યકારોના હિદયો સાધ્ય નથી જ. કાલિદાસના નાટકોમાં પણ આ ખાસિયતો છે.

સંસ્કૃત નાટકની પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ગદ્ય અને પદ્ય ભેગા હોય છે. "કાવ્યેષુ નાટકં રમ્ય" અથવા 'રમ્યકં રમ્ય' એમ નાટ્ય કૃતિઓ ય કાવ્યો એટલું જ નહીં ને કાવ્યકૃતિઓના વર્ગમાં તેમની પદવી ઉચ્ચ છે, એવો અભિપ્રાય આવી કવિતા પદ્ધતિએ રૂપનિરૂપક કૃતિઓને જ પૂરેપૂરો સાચુ પડી શકે. નાટક માત્રને આવશ્યક સંવાદ પ્રદત્તિ કેટલીક તાજગી સાધી આપે છે જ. તથાપિ લાપલોમાં દૂકે દૂકે અંતરે સુંદર કડીઓ પણ આપ્યા કરે. તેનાં પુત્ર, ભાષા, અર્થકાર, ધર્મ આદિમાં પ્રસંગ પાત્રીચિત્ર જેમ વધારે સુરૂપ તેમ જ કવિતા. વળી સંવાદ અને વસ્તુને એ સંધિ દીપી શકે. વળી પાત્રો તથા પ્રસંગો તો વિવિધ હોવાનાં જ, એટલે તેનો લાભ પણ કુશલ કલાકારને પદે પદે મળી જાય. "કાલિદાસ અને શૂદ્રક જેવા પણ આ સૌથીથી મુક્ત નથી. છતાં ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે જે સમધારણ કાલિદાસ, ભાસ કે શૂદ્રક સાધવી શક્યા છે તે પછીના નાટ્યકારો સાધવી શક્યા નથી. પાછળ પાછળથી તો સંસ્કૃત નાટકની એટલી અવકાન્તિ થઈ ગઈ કે સંસ્કૃત નાટક કેવળ શ્લોકોની જ પરંપરા બની રહ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તેમને સાંકળતી ગદ્ય કલ્પિકાઓ આવતી એટલું જ.

બીજું એ કે અર્પાચીન સુરોષી નાટકોની માફક આ નાટકોમાં અંકો જુદાં જુદાં દરજ્યામાં વહેંચાયા નથી. સંસ્કૃત નાટકોમાં અંકોથી મિન્ન એવાં પ્રવેશક, વિષ્કમ્ભક નામનાં દરજ્યા આવે છે. પણ તે યોજ્ય હોય છે. નાટકનાં મુખ્ય દરજ્યા અંકો જ છે, દરેક અંક એક સળંગ દ્રશ્ય જ રચાય છે. કેટલાક સુરોષી નાટકોમાં ત્રણ જ અંક હોય છે. બન્યારે સંસ્કૃત નાટકમાં પાંચ, સાત કે એથી પણ વધુ અંક એવામાં આવે છે. અને

મહા નાટકમાં તો દસ કે તેથી વધારે અંકો હોવા જ જોઈએ એવો નિયમ ચર્ચા ગયો છે.

ખીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે આ નાટકોમાં સ્થળ, સમય કે કાર્યની એકતા સચવાતી નથી. સમયની એકતા એટલે એમ અર્થ થાય કે નાટકનું કાર્ય એક દિવસ કરતાં કે તપ્તા ઉપરની સ્મૃત્યાત માટે તે જોટલો સમય છે તે કરતાં વધારે સમય ન લે. સ્થળની એકતા એટલે નાટકમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો ફક્ત એક જ જગ્યાએ અથવા તેની આસપાસ ખનતા હોવા જોઈએ અર્થાત્ કાર્ય એકથી ખીજી જગ્યાએ થતું હોવું ન જોઈએ. કાર્યની એકતા એટલે કે નાટકના જુદા જુદા પ્રસંગો વચ્ચે એક જાતનો સંબંધ હોવો જોઈએ. તે એક જ કાર્ય હક્ષિત કરતા હોવા જોઈએ. કદાચ 'બલ્લ્યા' અને 'સંધિ' વગેરેને હાથે કાર્યની એકતા તો સચવાતી હતી. પણ સ્થળ અને સમયની એકતા સચવાતી નથી.

નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોની કૃત્રિમતામાં જકડાયેલાં હોવાથી આ નાટકોમાં મુક, મારામારી, મૃત્યુ, નિદ્રા, ચોરી વગેરે જનતામાં રસ ઉપજાવે તેવાં દ્રશ્યો સ્ટેજ ઉપર ખતાવવામાં આવતાં નહોતાં. 'લાસ'માં આ નિયમો સચવાયા નથી. થરકે પણ આ નિયમોને તોડી ફેંકી દીધા છે. કલિદાસમાં એ નિયમો સચવાયા છે. તેવી જ રીતે અતિપ્રાકૃતિક બળ આ નાટકોમાં ધણુ 'ખડુ' જોવામાં આવે છે.

એક ખાસ નોંધવા જેવી ખાખત એ કે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને હાથે મોટે ભાગે આ નાટકો દ્વેષ સુખદ અંતવાર્ણા જ હોય છે. પરિણામે ગમે તેમ કરીને પણ તેઓ પોતાના નાટકોના સુખદ અંત જ આશુતા કેટલીક વખત આ ડુઅગું નથી.

ઉપરોક્ત સંસ્કૃત નાટકમાં વસ્તુવિકાસનો વેગ એક નોંધવા જેવી ખાખત છે. 'આ વિશે સૌના ધ્યાનમાં ઝટ મેસી જાય એવું' રૂપક ચોજીને કદારું કે વીરમાં સદીના સિનેકાપટમાં કાર્યપ્રવાહ એકાગ્રતાની ઝડપે પણ વહે છે, તો માલો અને શેકસપોઅરના સોળમાં સૌકાથી શરૂ થતાં કુરોષી નાટકોમાં કાર્યપ્રવાહ આગમાંડીને વેગ વહે છે અને આ સંસ્કૃત નાટકોમાં તેમાંડાગારી કે જેવમાંડીના જોટલો જ જોવામાં આવે છે. વાસનાં નાટકોમાંના વસ્તુવિકાસને યોગ્યાડીના વેગ સાથે સરખાવિયે તો શકુનાલા.

આદિમાં એ બેલગાડીના જેટલો કહેવાય અને ભવબૂતિ તથા તેના પછીના નાટ્યકારોમાં તો કાર્યવિગ્ર વચ્ચે વચ્ચે છેક મંદ પડી ગયું છે *

‘ખરી વાત કે પછીના નાટ્યકારો વસ્તુવિકાસ અને સુંદર અવસ્થાઓનું ક્રમિક નિરૂપણ એ બંને ઉદ્દેશ વચ્ચે સમઘારણ બળવવાની કાલિદાસની કલાવિશિષ્ટતા વધુ વધુ સુમાવતા બન્યું છે, અને વર્ણનોની ઊંચાગાડીમાં વસ્તુ સરિતાનો પ્રવાહ બંધાઈ રહ્યો જવાનું પરિણામ આવે છે.’*

[૩] ઉત્તરરામચરિતની આધારકથા

પાપમ્યથ પુનાતિ વર્ષયતિ ચ શ્રેણસિ સેયં કથા
મહાલયા ચ મનોહરા ચ જયતો માતેવ ચક્ષેય ચ ।
વાલ્મીકે પરિભાવયન્પમિનયૈર્વિન્યસ્તરુપા વુધા
શન્દ્રમગ્નપિદ કથે પરિણત્વ પ્રાહસ્ય વાણીમિમામ્ ॥

એ ૨૫૫૮ છે કે વાલ્મીકિનું રામાયણ જ આ નાટકની મૂળ આધાર કથા હોઈ શકે વાલ્મીકિની જ કથાને અહીં નાટ્યરૂપે રજૂ કરી છે એમ ભવબૂતિ પોતે જ કહે છે બીજા અંકમાં પણ કવિભવબૂતિ સાડું માન આપે છે. [પુરાણમહાવાદિનં પ્રાપ્તેતત્તમ્પિઅથ ત મહાપરિરુદ્ધાવિપ-
ર્ત્તમિતિહાસ રામાવર્ણ ગ્રંથનાય ।] એટલું જ નહિ પણ આ નાટકમાં કવિ વાલ્મીકિને એક ખાત્ર તરીકે રજૂ કરે છે ગમના બાળકોને તે જ ઉછેરે છે અને બાણવે છે. સીતા અને ગમના મિત્રન માટે ચર્ચનાટક પણ તે જ રચે છે. છેલ્લે મિત્રન પણ તેમના જ આશ્રમમાં રાય છે.

વાલ્મીકિ રામાયણની કથા સુવિદિત છે તેથી તે આપવાની અહીં જરૂર નથી હવે બોધ્યે કે હ. ચ અને વાલ્મીકિનું રામાયણ કથા કથા કેવી રીતે મળતા આવે છે અને છુટા પડે છે —

વા. રામાયણ

(૧) રામા. અરણ્યકાંડ—

સ તો દૃષ્ટ્વા તત્ પથ્યં રામઃ સૌમિત્રિણા સહ ।
વિલસ્યા ચ તેજસ્વી રામો દશરથાત્મજઃ ॥

(૨) પ્રસવણુ ત્રિરિ, માદ્યવાન પર્વત અને તે
ઉપર રામે સીતાને માટે કરેલું આકેંદ કિંકિન્ધા
કાંડમાં છે. વાંચો—કિંકિન્ધાકાંડ-૨૭-૧-

અભિધિષ્ઠે તુ સુગ્રીવે, પ્રવિષ્ટે વાનરે ગુહામ્ ।
આજ્ઞામ સહ બ્રાત્રા, રામઃ પ્રણવણં મિરિમ્ ॥

૨૭-૨૧-૨૨

હતો હિ માર્યાં સ્મરતઃ પ્રાણેભ્યોઽપિ મૃગીયસીમ્ ।
ઉદ્ધવાન્નુદિતં દૃષ્ટ્વા શય્યાકું સ વિન્નેવતઃ ॥
આવિવેશ ન તં નિદ્રા નિદ્રાસુ શયને ગતમ્ ।
સામમુધેન શોકેન વાગ્યોપહૃતચેતનમ્ ॥

સર્ગ ૨૮—

સ તદા વાલ્મીકિં હૃત્વા સુગ્રીવમભિધિસ્ય ચ ।
મતાન્ માલમવતઃ શૃષ્ટે રામ્યે લક્ષ્મણમવ્રવીત્ ॥
.....અય પુણ્યજુનઃ શેતઃ કેતકૈરધિવાસિતઃ ॥

(૩) ત્રિગટાના ઉદ્દેશ માટે વાંચો અરણ્યકાંડ સર્ગ
૨૭—

તતઃ સીતામુપાગમ્ય રાક્ષસ્યો મીમદર્જનાઃ ।
પુનઃ પરશ્મેવાર્ષમનર્ષિમપામ્રુવન્ ॥
અપેદાન્તો તગમર્થે મીતે પાપચિન્નિશ્ચયે ।
રાક્ષસ્યો મહાશિવન્નિ માંગમેતચથા મુપમ્ ॥
મીતો સમિરતાર્વાં ચિદંધ્યા તન્તર્જિનાં નદા ।
રાધામી ત્રિગટા શૃદ્ધા પ્રરુદા વાચ્યમવ્રવીન્ ॥

છ. ચરિત.

(૧) પૃથ્વા સરોવર
આગળ રામે વિલાપ
કર્યો હતો તેને. ઉદ્દેશ્ય
ભવભૂતિ કરે છે.

(૨) માદ્યવાન,
પ્રસવણુ વગેરેના ઉદ્દેશ્ય
ભવભૂતિ પણ કરે છે.
જુકુમુરમિ માદ્યવાન
ઉપર રામે કરેલા આકે-
ન્દને તે પણ ઉદ્દેશ્ય
કરે છે.

(૩) ત્રિગટા રાક્ષ-
સીને ઉદ્દેશ્ય ભવભૂતિ
પણ કરે છે (ત્રિગટાન
પ્રસંગ)

આત્માને રાદતાશર્વા ન સીતાં મધ્યમિવ ॥
 જનકસ્ય સુતોમિથો સ્તુપાં દક્ષરથસ્ય ચ ॥
 સ્વપ્નો દષ્ટ્ય મયા દૃષ્ટે દાષ્ણો રોમહર્ષયઃ ॥
 રાક્ષસાનામભાવાત્ મર્તુરસ્યા મવાય ચ ॥
 મર્તિસતામપિ આત્મ્યં રાક્ષસ્યઃ ક્ષિપ્તિવિવક્ષયા ॥
 રાવણાદિ મધં ધોરં રાક્ષસાનામુપસ્વિતમ્ ॥

(૪) મધુપુરી, મધુરા નગરીનો રામાયણમાં ઉલ્લેખ
 છે. વાંચો:-કૃત્તરકાંડ-૬૧-૭૦-૬૧ મધુપુરી રમ્યા
 મધુરા દેવમિર્મિતા ॥

(૫) અહીં એક દિવસ વન જોવાનું દોહડ સીતાને
 યાવ છે. વાંચો ઉ. કાણ્ડ-૪૨-૩૧-૩૩-
 અપત્તવામો વૈદેહિ તપ્સ્યયં સમુપસ્વિત ॥
 કિમિચ્છમિ ઘરારોહૈ, વામઃ કિં મિયતાં તવ ॥
 સ્મિતં શ્રુત્વા તુ વૈદેહી રામં વાક્યમયાવ્રવીત્ ॥
 તપોવત્તાનિ પુષ્પાનિ દદ્ધુમિચ્છામિ રાવણ ॥

(૬) શત્રુઘ્ના ગયા પહેલાં થોડો વખત પહેલાં સીતા
 ત્યાગનો પ્રમત્ર બને છે સીતા એક જ દિવસ
 માટે વન જોવા જવાની ઇચ્છા કરે છે. સીતાની
 લોકોમાં પ્રકરેલી વાતની ખગર રામાયણમાં
 રામને દેનાર દૂતનું નામ 'શર' હોય છે.

(૭) નારદ પાસેથી રામના વખાણ સાંભળીને
 વાલ્મીકિ તમસા નદીએ નહાવા આવે છે.
 વાંચો:-પાદ્યકાણ્ડ-૨-૩

(૪) શત્રુઘ્નાની મધુરા
 નગરીનો ઉલ્લેખ અહીં
 પણ છે (અંક ૭)

(૫) અહીં પણ
 સીતાને વન જોવાનું
 દોહડ આપે છે. (અંક ૧)

(૬) શત્રુઘ્ના ગયા
 પછી સીતાત્યાગનો
 પ્રસંગ બને છે.
 શોકપ્રભ રામને ઉત્તેજિત
 કરી તેમને દરજ માટે
 તૈયાર કરવા બીર રસ
 જમાવવા જ તેમ કહ્યું
 હશે. અહીં દૂતનું નામ
 'દુમ્ભ' હોય છે. તેના
 હામને તે ઉચિત જ છે.
 એવા દુષ્ટ સમાચાર
 લાવનારને તો દુમ્ભ
 જ કહેવો યોગ્ય.

(૭) વાલ્મીકિ તમસા
 નદી ઉપર નહાવા
 ગયાનો ઉલ્લેખ સવબૂતિ

સ મુહૂર્તે ચતે સશિન્ન દેવલોકં મુનિસ્તદા ।
જગમ તમસાતીરં જાહનગ્યાસ્ત્વપિદુરતઃ ॥

(૧૮) શ્લોક ૪ શ્લોક ૧૮ પાંચે એમ સમાપણુ પણ
કહે છે-વાંચે આશ્લોક ૧૮.

પારચલોક્ષરસમસ્તગ્રીન્નવસમન્વિતઃ ।
શોકર્તસ્ય પ્રવૃત્તો મે શ્લોકો મવનુ નાન્નથા ॥
સમાશરેભનુમિયં પાદૈર્ધૌ મહર્ષિણા ।
યોડનુભ્યાશરણાદ્ગુપ્તઃ ક્રોકઃ સ્લોકદશમાઘ્નઃ ॥
તસ્ય શુદ્ધિરિયં જાતા મહર્ષેર્માન્વિતાન્મનઃ ।
કુસ્ત્રં રામાયણ કાશ્યપીરથેઃ કરવાન્ન્યહમ્ ॥

(૧૯) રામાયણ ઉત્તરકાંડમાં પણ રામાયણને આદિ
કાવ્ય કહ્યું છે. વાંચો-ઉત્તરકાંડ-
આદિકાવ્યમિદં ચાર્યે પુરા વાલ્મીકિસ્થા કુલમ્ ।
વાંચે આશ્લોક ૧૮-૨-૩૪-૩૫-

રામસ્ય ચરિતં કુસ્ત્રં કુલં ત્વચ્ચવિષત્તમ ।
વૈદેહ્યાશ્ચ યદ્દુરંતં પ્રવાશં ચદિ યા રહઃ ।
તદ્વાચ્યવિદિતં તર્ણં વિદિતં તે મ'વન્વતિ ॥
ન તે વાચનૃતા કાન્થે કાચિદ્વજ્ર મનિવ્યતિ ॥
... ઇત્યુત્તરકાંડ મનવાન્ પ્રગ્ધા તત્રીવાન્તરણીયત ॥

દ્ર(૧૦) લક્ષ્મણ પોતે અથવા રામાયણ માટે જાવ છે.

એ પોતે જ અથવા સાથેના સૈન્યનો અધિષ્ઠાતા
રોપ છે. વાંચો-રામાયણ અનિર્વાચ્યમર્થમર્થમર્થ
અ પિનિયુજ્ય ચ ।

પણ કરે છે. માર્થદિન
સંવાત (અંક ૨)

(૮) કૌંચ પદના
પ્રસંગમાં પણ મવભૂતિ
રામાયણને અનુસરે છે.
મા ત્રિપાદ ...ધ
(અંક ૨)

(૯) ૨-૫-અઘાના
કહેવાયા વાંચીક્રિએ
રામાયણ લખ્યું એમ
અહીં ભવભૂતિ રામાયણને
અનુસરે છે. વાંચીક્રિએ
આદિ કવિ અને રામા-
યણને આદિ કાવ્ય ગરીકે
અનુવામાં આવે છે. અંક
૨-૪ અને ૬ માં રામા-
યણની રચનાનો ઉલ્લેખ
છે.

(૧૦) લક્ષ્મણના
પુત્ર ચન્દ્રકેતુને અર્થ.
મેધના અર્થ સાથેના
લક્ષરનો ઉપરી નીમ-
વામાં આવે છે. આ
દેવશરને લીધે યુદ્ધ રસ
મય બને છે.

(૧૧) રામાયણમાં બ્રાહ્મણ પોતે જ કહે છે કે રાજના દોષને લીધે રાજ્યમાં આવું અકાળ મૃત્યુ થાય છે. વાંચો ઉત્તરકાંડ—

રામસ્ય દુષ્કૃતં કિંચિન્મહદસ્તિ ન સંશયઃ ।
યથા હિ વિપયસ્થાનાં ચાલાનાં મૃત્યુરાગતઃ ॥
...રાજદોષૈર્વિપયસ્તે પ્રજા હ્યવિધિ પાલિતાઃ ॥
અસદ્ગૃહેતે હિ નૃપતાવકાઠે મિથતે જનઃ ॥
યદ્વા પુરેણ્યુજાનિ જના જનપદેષુ ચ ।
કુર્વંતે ન ચ રક્ષાસ્તિ તદા કાલ કૃતં મયમ્ ॥

(૧૨) રામાયણમાં બ્રાહ્મણના છોકરાના મૃત્યુનું કારણ નારદ કહે છે.

(૧૩) રામાયણમાં પણ નીચે મુજબ લટકીને તપ કરતા તાપસને રામે જોયો એમ ઉલ્લેખ છે. વાંચો ઉત્તરકાંડ—

તસ્મિન્ સરસિ તાપન્તં તાપતં કુમહત્તપઃ ॥
દદશ રાયયઃ શ્રીમાંજ્ઞ્યમાનમયોમુલમ્ ॥

(૧૪) શમ્બૂકનો વધ કરી રામ અમત્સ્ય પાસે જાય છે અને દિવ્યાલરણ મેળવે છે.

(૧૫) જટાધુના પ્રસંગ માટે વાંચો અરણ્યકાંડ—
મણિહોપાનચિત્રાહ્ન ચમચ ચ મહારણમ્ ।
તસ્ય વ્યાચ્છમાનસ્ય રામસ્યાર્થે ॥ રાવણઃ ।
પશો પાદો ચ ગાદી ચ ચદ્ગમુદૃત્ય સોઽચ્છિન્નત્ ॥

(૧૧) બ્રાહ્મણના છોકરાના મૃત્યુ માટે રામ પોતે જ પોતાનો દોષ જુએ છે ઉ. ચ. ના રાજા રામને આજ ફેરફાર થતે છે, એમાં રાજા રામની ઉદાત્તા અગી જોઈ છે.

(૧૨) ભવમૃતિમાં અદૃશ્ વાણી એ કારણ આપે છે. આ વધારે કાવ્યમય ભાગે છે.

(૧૩) તપ કરતા ચદ તાપસનો ઉલ્લેખ છે (અ'ક-૨)

(૧૪) ઉ. ચરિતમાં પણ શમ્બૂકનો વધ કરી રામ અમત્સ્યને આશ્રમે જાય છે.

(૧૫) જટાધુનો પ્રસંગ આલેખવામાં પણ ભવમૃતિ રામાયણને અનુસરે છે.

(૧૬) સરખાવો અરણ્યકાંડ-૫૨-૧૩, ૧૪, ૨૪.

ઇ તુ તો રામ રામેતિ રુદ્રીં લક્ષ્મણેતિ ચ ।
રરાત્ર રજ્જુત્રી તુ વિદ્યુતસૌદામિની યથા ॥
સા પદ્મીતા દેશમા રાવણં જનકાત્મજા ।
વિદ્યુદ્ધનિવાવિરુષ શુશ્રુમે તત્તમૂયણા ॥

(૧૭) રામાયણમાં બાલકાણ્ડમાં રામ અને સીતાનો
સ્નેહ વર્ણવતા એ શ્લોક છે.

(૧૮) વાલ્મી, ૫૨, તાટકા વગેરે સાથેના પ્રસંગો
વાચ્યુતિ આપે છે તેવા જ છે.

(૧૯) એક ધોળીની જ વાતથી રામ સીતાનો
ત્યાગ કરે છે.

(૨૦) અંતે સીતાનો વિલય બતાવે છે. સીતા
પણ વાલ્મીકિના તપોવનમાં જ રહે છે.
બાળકો પણ તેની સાથે જ હોય છે. હેલે
અશ્વમેધ યજ્ઞમાં વાલ્મીકિ જને પુત્રને લઇને
જાય છે. જને હોકસંગો ત્યાં રામાયણ ગાય
છે. પછી રામ વાલ્મીકિને જોધાવે છે.
વાલ્મીકિ સંપત્તી વાત કહે છે. સીતા તથા
બાળકો રામને મળે છે. પણ—

(૧૬) સીતાં ચ્વલ-
ન્તી...ઈ. ૩-૪૩ માં
પણ લવભૂતિ રામાયણ
ને અનુસરે છે.

(૧૭) બગાબર આ
જ લાવ પકડી લવ-
ભૂતિ વધારે લાવયય
શ્લોક આપે છે. (વાંચો
છે. ચ. ૬-૩૧, ૩૨).

(૧૮) શુદ્ધાસ્તે જ
વિવારણીયચરિતા...ઈ.

(૧૯) એકલા હલ-
કર ધોળીની વાતથી
કે બીજા પાંચ પંચીસ
આલુસોની વાતથી રામ
સીતાને ત્યાગતા નથી.
પણ સમસ્ત મળ રામ
સામે છોલી થઇ ગઇ છે.

રામના બચાવ
પાટે 'લવભૂતિએ આ
મદત્વનો ફેરફાર થયો છે.

(૨૦) સીતાને
પૃથ્વી તથા ગંગા નીચે
રસાનજમાં લઇ લઇ
છે. એ દ્વારા લવભૂતિ
સીતાના વિલય વિશે
કહે છે. પણ અંતે
અહીં સીતા વિલય
પામતી નથી. એ પોતે

રામાયણમાં આ વસ્તુ લોકોની આંકાનુ
નિવારણ કરતાં પહેલાં અને છે લોકોના
મનનું સમાધાન થાય એવું કંઈક કરવા
રામ પોતે સીતાને કહે છે સીતાને કંઈક
માફુ લાગે છે રામ પાસે ન હોવા તે છેવટ
ધરતીમાં સમાઈ જાય છે

વાયો રામાયણ-ઉત્તરકાંડ

યયાહ રામયાદન્ય મનસાપિ ન ચિન્તયે ।
તથા મે માધવી દેવી ચિવર દાનુમર્હતિ ॥
મનસા કર્મણા દાવા ચયા રામ કર્મણ્યે ।
તથા મે માધવી દેવી ચિવર દાનુમર્હતિ ॥
ચયૈત તત્સમુક્ત મે ચેદિ રામાત્પર ન ચ ।
તથા મ માધવી દેવી ચિવર દાનુમર્હતિ ॥
તામાસનગતા રજ્યા પ્રવિશત્તાં રસાતમ્ ॥
પુનઃકિરિતિચ્છિન્ના દિવ્યા સીતામવાકિરમ્ ॥

રસાતળમાં રહે જી તેના
પુત્રો વાલ્મીકિ પાસે
છે કેવે મેળાપ પણ
વાલ્મીકિના આશ્રમમાં
જ થાય છે

અહીં પણ મદત્વ
નો ફેર કયો છે લોકોને
પણ પાડ લાણાવે
જેમએ અને ફરી કદી
આવું અને જ નહિ
તે માટે ચર્ચનાટક દ્વારા
લોકોના મનનું સમાધાન
થાય છે આમ તેમની
અનુમતિ પણ જ રામ
સીતાને સ્વીકારે છે

આમ અહીં અત
કરુણ (યો કેવળ નાદ-
કને) અત કરુણ ન
હોય એ સ્ફુટ નીટ-
કને સિદ્ધાંત સામ્યવા
આ ફેફસાર ઠાવશ્રુતિ
કગ્લા નથી પણ પહે
લેથી આ જ તેમનું
લક્ષ્ય છે અને તેને
અનુલક્ષીને જ સ્વયં
પ્રસંગો રચાય છે

અહીં તો પુનઃમિ-
લન અને સીતાનું મિનન
થાય છે તે પહેલાં જ
ચર્ચનાટક દ્વારા લોકોના
મનમાંથી આ કા કાદી
નાખવામાં આવે છે
તેથી અત ક્વાલાવિક
રીતે જ સુખદ આવે છે

આમ વાલ્મીકિનું રામાયણ ભવભૂતિની મુખ્ય આધાર કથા છે. છતાં એ કથા એ જ રીતે આપનારું ભવભૂતિનું લક્ષ્ય નથી. એનું લક્ષ્ય જુદું છે. રામ અને સીતા જેવું પ્રણય પુત્રવધ વિષ્ણુનું પક્ષી જ શી રીતે થકે ? છતાં કૌશલ્ય દ્વારા સર તેમ ચલુ તો ઉશ્ચ પક્ષે મનમેળ સંપૂર્ણ થયો જ નોંધ્યો. કૌશલ્યે આ મેળ માટે સહેજ પણ ચંકા ન રહેવી જોઈએ. બસ આ જ ભવભૂતિનું લક્ષ્ય છે. તે માટે તે જ્યાં જ્યાં જરૂરનું છે. ત્યાં ત્યાં રામાયણની કથાને અનુસરે છે. પણ પોતાના લક્ષ્યની બાબત આવતાં ભવ-ભૂતિ રામ કથાથી જુદા પડતાં સહેજ પણ ખચકાતો નથી. ઉપર જોયું તેમ એ પ્રસંગોમાં તે મહત્વનો ફેર કરે છે. છ. ચરિત્રમાં જાંજૂક, પોતાના વધ પછી દિવ્ય પુરુષ થઈને રામને દંડકામાં ફેરવે છે. પંચવટીમાં રામને પ્રવેશ કરાવવા અને ત્યાં તેણે કરેલા એકરાર દ્વારા સીતાનો ડંખ ફેર કરી તેને પક્ષે મનમેળ સંપૂર્ણ કરવા જ ભવભૂતિ આ મહત્વનો ફેર કરે છે.

પોતાનું લક્ષ્ય જુદું હોવાથી રામાયણ જેવી અસિદ્ધ કથાનો અંત પણ ભવભૂતિએ હિંમતપૂર્વક ફેરવી નાખ્યો છે.

એટલું જ નહિ પણ એ જ ઉદ્દેશ માટે તેમણે જરૂરી એવા કેટલાયે નવા પ્રસંગો સંજ્યા છે. જાયા સીતા, વસિષ્ઠ વગેરે વાલ્મીકિના આશ્રમની મુસાફરત લે છે તે પ્રસંગ, લવ અને અન્નકેતુનો પ્રસંગ, ગર્ભનાટક વગેરે ઘણા પ્રસંગો ભવભૂતિ ખાસ રચે છે. વાલ્મીકિનું પાત્ર પણ એ જ ઉદ્દેશ થી નિર્માયું છે.

અલખત રામકથાનાં ઘણાં રૂપાન્તર મળે છે અને પુરાણોમાં પણ આ કથા ઉપલબ્ધ છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું પણ ઉપર કરેલી સરખામણી ઉપરથી એ તો ચોખ્ખું જ છે કે વાલ્મીકિનું રામાયણ એ ભવભૂતિની મુખ્ય આધારકથા હતી.

હા. ‘કે’ના જ સંજોગે લખ્યો તો : “મહી” પણ ભવભૂતિ માટે મુખ્ય પ્રથમ વસ્તુ સર્જવાનો નહિ પણ એક વખત સ્વીકૃત સર્જ ગયેલી વાતને ચોખ્ખું હેતુપુરઃસરનું જ રૂપાન્તર આપવાનો છે. પોતાની મૂળ આધારકથાનું તે અંશના અંધ અનુકરણ ન કરતાં અર્થદિવતાઈ અને અર્થ માનવ એવી આ પ્રાચીન સમયની કથામાંથી પોતાના નાટકને કેવિય એવા ‘મુખ્ય’ દોર જ સીધારે છે એના નરુણ રસથી અને કાવ્યથી

આ કથાએ લોકોનું મન સર કપું છે. પણ ભવભૂતિ તેમાં એના રિગેન્ટિક અને કાવ્યમય પ્રસંગો છૂટથી આપે છે જે પ્રસિદ્ધ કથાનો આદર્શ અને નાટ્યમય તરવો સાચવી રાખે. ઉપરાંત પોતાને જે ફાંપત્ય પ્રેમની યશોગાથા ગાવી છે તે માટે પણ ભવભૂતિએ આ પુરાણી કથા પસંદ કરી છે આ પુરાણી કથા તે સ્વીકારે છે, પણ એવી જ વીર કથા તરીકે રજૂ કરવાનો ભવભૂતિનો આશય નથી. પણ એ ઉચ્ચ પુરાણી આદર્શ કથાનું તે માનવી સાધોની ઉપમાલક્ષી, રાજ્યજ્વરાળ અનુભવાતી એક વાસ્તવિક કથા તરીકે જ રૂપાંતર કરી આપે છે.”

આમ ઉત્તરે રાસચરિતે ભવભૂતિવિનિમ્બતે એ કથન અહીંથી જ સાથેક રૂપ ધરતું દેખાય છે.

ભવભૂતિ ઉપર ભાસ અને કાલિદાસની અસર

શરૂઆતમાં જ ભવભૂતિ પૂર્વકવિઓને નમસ્કાર કરે છે. તેમાં વાશ્મિકિ ઉપરાંત ભાસ અને કાલિદાસ પણ ભવભૂતિને પ્રેરણા આપનાર મહાગુરુઓ છે.

ઉ અરિતના ત્રીજા અંકમાં ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તની રચણ અસર દેખાય છે. રામ દરેક સ્વપ્ન વખત ઝોળખી નાખે છે કે આ સીતાને જ સ્વપ્ન છે, અઘાત રીતે ધરેલો પ્રિયસ્વપ્ન ઝોળખી કાઢવો એ વિચારનો પ્રેરણાદાતા તો ભાસ જ હોઈ શકે. સ્વપ્ન માં પણ ઉદ્ધયન વાસવદત્તનો સ્વપ્ન ઝોળખી કાઢે છે. એ નાટકમાં પણ અઘાત રીતે નેહી વાસવદત્તને પોતાના સ્વામીના સાચા પ્રેમની પ્રતીતિ થાય છે, અહીં પણ અઘાત રીતે નેહી મીતાને તેવી જ રીતે સ્વામીનું મુખે જ એના સાચા પ્રેમની પ્રતીતિ થાય છે સ્વપ્નમાં પણ બતાવ્યું છે કે સાચો પ્રેમ તો એવાને એવા જ રહે છે. પ્રિયજનના મૃત્યુ પછી પણ તે ઝોળેલો થતો નથી. ભવભૂતિ પણ ઉ. ચ. મ. એ જ ખતાવે છે. આમ અનેક રીતે ભાસ ભવભૂતિના પ્રેરણાદાતા છે

તેવી જ રીતે કાલિદાસની શાકુન્તલની પણ અસર ભવભૂતિના આ નાટકમાં જણાય છે.

સીતા અને શકુન્તલા બંનેને આપણસરના અવસ્થામાં જ ત્યજ દેવામાં આવે છે, અનેની માના એ ત્યાગ પછી પોતપોતાની દીગીઓની

સંસાગ લે છે. બંને એવી જગ્યાએ જાય છે કે કોઈ તેમને શોધી શકે નહિ. વિરહ દરમિયાન બંને યુગલ બદલાઈ જાય છે.

શકુન્તલા પણ વમને પરિઘૂસે રસના અને સીતા પણ પરિઘૂસે હર્વલકપોલસુન્દર..... એવી કરુણસ્ય મૂર્તિ બની ગઈ છે. દુઃખાનંત પણ એ જોળખાય છે..... ન સ્વલવાયુપુત્ર દવ..... રામ પણ જોળખાતા નથી મહર્ષિના તપોવનમાં જ બંનેનું યુનર્મિલન થાય છે.

બંને નાટકમાં પુત્રમિલન પ્રસંગ એ જ ત્રિપમિલન પ્રસંગ બંને મે પિતાપુત્રની મળતી આકૃતિ અને અદૃશ સ્નેહાકર્ષણ ઉપર જ બંને કાવ્ય આધાર રાખે છે. જો કે શકુન્તલામાં બાળકને માતાનું નામ ખમર હોવાથી જોળખાણ તરત થઈ જાય છે જ્યારે અહીં બાળકને માતાનું નામ ખમર નથી તેથી દૃષ્ટાંત અને સ્નેહાકર્ષણ સામીતિ આપતાં હોવા છતાં પુત્રને જોળખ થતી નથી. બંને કવિઓ પોતપોતાના નાટકને ઉચિત રીતે જોળખા પ્રસંગ આપે છે. ભાસ પણ પુત્રમિલન પ્રસંગ આપે છે એટલે આ વિચાર પ્રાચીન છે.

શકુન્તલામાં શોકમગ્ન દુઃખાનંતને 'માતાલિ' પોતાની ફરજનું જાન કરાવે છે. ઉ. ચ. માં પણ અંક ૧ માં શોકમાં ફોગેલા રામને ૧-૪૯ આમળા જનકાણ્યમ્ શબ્દો ફરજનું જાન કરાવે છે

ઉ. ચરિતમાં સીતા કહે છે—અહો સ્ત્રવાતમિદાની મે પરિત્યાગલક્ષણયમાર્થપુત્રેજ ॥ શકુન્તલામાં પણ સાનુભૂતિ કહે છે સર્વથા પ્રમાણિ પ્રત્યદેશદુઃસ શકુન્તલાઃ ॥

આ ઉપરાંત ૨ધુ. ૧૪-૨૫ ઉપરથી પણ સ્વભૂતિને ચિત્રદર્શન પ્રસંગોના ખ્યાલ આવ્યો હોય—

તયોર્યથાપ્રાર્થિ-મિન્દ્રિવાર્થનાસેદુષોઃ સન્નમ્ ચિત્રવાસુ ।
પ્રાપ્તાનિ નુ-સ્થાન્યપિ દષ્ટકેષુ ટંચિન્યમાનાનિ સુસ્થાનમભૂવન્ ॥

ત્યજ વખતે કાલિદાસના રામ પણ દુઃખ અનુભવે છે—

રાત્રિર્વિવંશસ્વ રતિપ્રમુતેરુપસ્થિતઃ પદ્યત કીટલોડયમ્ ।
મત્તઃ સપ્તવારણ્યેઃ કલ્પકઃ પયોદવાતાદિવ દર્પણસ્ય ॥

લવભૂતિના રામ પણ કહે છે—

યત્ સાવિતૃર્દોષિત મૃમિપાતૈર્લોવખેષ્ટૈઃ સાધુ શુદ્ધં ચરિત્રમ્ ।

મત્સંવન્ધાત્ કરમલા કિન્નદન્તી સ્યાત્ત્વેદસ્મિન્ હન્ત ધિશ્ચમામધન્યમ્ ॥

કેવળ વિચારદાતા જ કાલિદાસ હોય. બાકી બંને કવિઓની રજૂ-
પોતાની જ હોય.

રામકથા બીજે ક્યાં ક્યાં મળે છે ?

રામાયણ સિવાય બીજે પણ સ્થળે રામકથા મળે છે. મ. ભારતમાં
જ રામેપાખ્યાન છે પણ તે કેવળ રાજ્યાભિષેક સુધીની જ કથા છે.
૨૭ ઠેકાણે રામના મૃત્યુની વાત છે પણ તે બહુ ટૂંકી છે અને પ્રસ્તુત
ત્ર માટે કંઈ ઉપયોગી નથી.

ગરુડપુરાણ, અભિપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, ભાગવત, રકન્ઠ, કૃર્મ, પદ્મપુરાણ
ગેરે ઘણાં પુરાણોમાં રામકથા છે. પણ પદ્મપુરાણમાંની રામકથા લવભૂ-
તેના ઉ. ચ ની કથા સાથે કંઈક મળતી આવે છે.

૩. ચરિત અને પદ્મપુરાણ

પદ્મપુરાણમાં વજ્ર ઠેકાણે રામકથા આવે છે. પણ ખાસ કરીને તે
પદ્મપુરાણના પાતાલખંડના પહેલા ૬૮ અધ્યાયની કથા ઉ. ચ. ની રામ
કથાને મળતી આવે છે. રાજ્યાભિષેક પછીની કથા અને તેમાં પણ અશ્વ-
મેધ યજ્ઞ વખતની કથા અહીં ખાસ મળે છે. ધોળીના વચનથી રામ
સીતાને ત્યાગ કરે છે. ત્યાગ પછી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં તે લવ અને
કુશને જન્મ આપે છે. લવ અશ્વને પકડે છે. મુદ્ધ થાય છે. પહેલાં લવ
દુતે છે પણ પછી પકડાય છે. પછી કુશ લડાઈ ચાલુ રાખે છે અને બધાને
પકડે છે. સીતા વચ્ચે પડે છે અને સદુને છોડાવે છે. આ પછી યજ્ઞ
સમાપ્ત થાય છે. હોહરાઓનું પરાક્રમ જાણીને રામ તેમને વિશે વાલ્મીકિને
પૂછે છે. વાલ્મીકિ બધું સ્પષ્ટ કહે છે. સીતાને જોલાવવા મોકલે છે.
દરમિયાન બાળકો વાલ્મીકિ પાસેથી શીખેલા રામાયણનો પાઠ કરે છે.
કેવળ વાલ્મીકિના વચનથી જ રામ સીતાને સ્વીકારે છે. પૃથ્વી માતાને
કંઈ પ્રાર્થના કે કેન્દ્ર કંઈ અહીં નથી. અતે રામ અને સીતા ચાંતિથી
પણ વર્ષો સુધી રાજ્ય કરે છે.

નીચેની વિગતોમાં ૧૬ પુરાણની કથા ઉ. ચ. ની કથા કરતાં જુદી પડે છે. (૧) ૧૬ પ્રમાણે અશ્વમેધના અશ્વના રક્ષણ માટે રાજેન્દ્રા સેનનો અધિકારી ભરતનો પુત્ર પુષ્કલ હોય છે જ્યારે ઉ. ચ. પ્રમાણે લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રેશ્વર દસકરનો ઉપરી હોય છે. (૨) છાંદરાઓની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હોય છે જ્યારે ઉ. ચ. માં છાંદરાઓ બાર વર્ષના હોય છે. (૩) ૧૬ પુરાણમાં સીતા લગ્નકર્તા વચ્ચે પડે છે, રામ નહિ. (૪) સીતા વાલ્મીકિના જ આશ્રમમાં છે, નંદી પૃથ્વી પાસે નહિ.

શ્રી નેત્રવેલકક ધારે છે કે કદાચ ભવભૂતિએ ૧૬ પુરાણમાંથી લીધું હતું અથવા તો પુરાણકાર અને ભવભૂતિ બંનેની આધારકથા એક હતી અને તેમાંથી લીધું બંનેએ લીધું હોય.

૧૬ પુરાણોનો સમય અનિશ્ચિત છે. તેથી કોણે કોનામાંથી લીધું એ કહી શકાય નહિ, તેથી ૧૬ પુરાણ જ ભવભૂતિની આધારકથા હતી એ મતે કમ્પટ સાર્વાતિ નથી.

રામકથાનાં બૌદ્ધ જૈન તથા હિન્દુ રૂપાન્તર

દશરથજાતકમાં રામકથાનું બૌદ્ધ રૂપાન્તર મળે છે. તેમાં દશરથને એની પ્રથમ પત્નીથી રામ લક્ષ્મણ અને સીતા એમ ત્રણ સંતાનો હોય છે. પહેલી પત્નીના મૃત્યુ પછી એ બીજી પત્ની પરણે છે. એનાથી તેને એક ભરત નામનો પુત્ર થાય છે. અત્યંત દર્જના બાવેશમાં દશરથ એની પત્નીને એક પરદાન આપે છે. સાત આઠ વર્ષ પછી તેની પત્ની એ વરદાન માને છે અને તેમાં પોતાના પુત્ર ભરત માટે ગાદી માગે છે. દશરથ ના પાડે છે પણ પોતાના રામ વજ્રેરે સંતાનોની સલામતી આપે તે એમને બાર વર્ષ વનમાં રહેવા કહે છે. કારણ જોશીઓએ કહ્યું હોય છે કે તે બાર વર્ષ કુવળે. રામ પોતાની બહેન સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે જાય છે પણ દશરથ તો બાર વર્ષ રહેવા જ મૃત્યુ પામે છે. વિષય ગાળી જાનને રાહી અપાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ભરત ના પાડે છે. પોતાના મેઘાભાર્તિના જ ગાદી ઉપર દસ દોષથી લે એની તપાસમાં જાય છે, બાર વર્ષ પૂર્ણ થયાં ન હોવાથી રામ ના પાડે છે. બાર વર્ષ પછી તે ગાદી સ્વીકારે છે.

આમ આ કથા તે સદન જુદી છે.

તેવી જ રીતે રામકથાનું જૈન રૂપાન્તર પણ તદ્દન જુદું છે. એમાં રામને જૈન સાધુ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. સીતા પણ હેલ્થે જૈન સાધ્વી ધર્મ ન્તમ છે.

આવી જ રીતે રામકથાનાં હિન્દુ રૂપાન્તર પણ મળે છે. પણ બવબૂતિની કથા આ કાર્ષ રૂપાન્તર ઉપરથી લેવાઈ હોય એમ સાબિત નથી.

[૪] વસ્તુસંકલન

આગળના પ્રકરણમાં જોયું તેમ વસ્તુ તે બવબૂતિ માટે તૈયાર જ છે. સીતાનો ત્યાગ, તેને ખસાવવામાં આવે છે તે, જોકડા પુત્રોનો જન્મ તેમની કેળવણી, અશ્વમેધ યજ્ઞ અને અશ્વ પંકડામાં ઊંઘરાઓએ દાખવેલું પરાક્રમ, પુત્રોની ઓળખ અને સીતાની હેઠી કસોટી—આમ ઉત્તરરામચરિતના આ મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો તે બવબૂતિ માટે તૈયાર જ છે. શ્રી બેલવેલકર કહે છે તેમ: “વસ્તુ સર્જવાનું બવબૂતિનું કામ નહોતું.” કે અમુક પ્રસંગોમાં ફેરફાર કરીને તે બધાને અમુક ક્રમમાં સાંકળીને ગોઠવી આપવાનું પણ બવબૂતિનું કામ નહોતું. તેમને તે એક જ પ્રથનો ઉકેલ લાવવો છે કે રામ સીતાને તમજ જ કેમ થઈ ? અને ધારે કે, ગમે તે કારણે તમજ તે તેમના મનમાંથી બધાં વાદળ, સઘળી શંકા અને દરેક પ્રકારનો અસ્વસ્થાસ સંપૂર્ણ રીતે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ ફરીયા મળી શી રીતે થકે !... ગમે તેમ કરી મેળ કરાવી તેમની વિખવાદની બાબત ગમે તે રીતે પછી તેઓ અંદર અંદર સમજી લે એવો મેળ બવબૂતિ ઇચ્છે નથી સદ્ પ્રથમ હૃદયને સુમેળ થવો જોઈએ. આ જ મનોવૈજ્ઞાનિક રાયડો બવબૂતિ આ નાટકમાં લાવે છે.

સીતાને ત્યાગ કર્યાનું દુઃખ નથી. પણ એને કલા સિવાય તેવી રીતે તમજ એનો એને કારી ધા લાગી ગયો છે. તેથી કાર્ષ પણ જ્યતને મેળ કરાવતાં પહેલાં તેના મનમાંથી આ ડંખ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થવો જ જોઈએ. રામ પક્ષે પણ ગમને પોતાને સીતા માટે કાર્ષ થંકા નથી છતાં પ્રગ્નના મનમાં હિંમતવેશી શંકા કાર્ષ પણ રીતના પુનર્મેળ પહેલાં દૂર થવી જ જોઈએ. ત્યાર પછી જ ઉભયનું બાહ્ય મિલન થવું જોઈએ. કાર્ષ પક્ષે મનમાં જીડે જીડે પણ વસવસો ન રહેવો જોઈએ.

+ વાંચિ:—ઉ. ચ. ની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના ડો. બેલવેલકર,

આ જ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નની વ્યાસપાસુ ભવજૂતિ પોતાનું આ નાટક રચે છે. ઇ. ચરિતના વસ્તુસંકલનની વિશિષ્ટતા તે આ. તત્તરે રામચરિતે ભવજૂતિવિશિષ્ટવ્યતે તે કથનની સાર્યકતા છે. ચરિતના વસ્તુસંકલનમાં સાર્યક થાય છે. સુગ્રમતા ખાતરે વસ્તુના બે ભાગ પાડીશું—

- (૧) સીતા ત્યાગ અને મનમેગ (સીતા પક્ષે) અંક-૧-૨-૩.
- (૨) મિથ્યાની તૈયારી અને મિથ્યા-અંક-૪-૫-૬-૭.

અંક ૧ ના પ્રસંગો

પ્રથમ અંકનું નામ તો છે 'ચિત્રદર્શન' પણ સીતાને ત્યાગ કરાવેલો એ એનો હિદ્દેશ છે. આવું કેમ બન્યું ? આ યુગલ, વિષ્ણુદ્વં કેમ પડ્યું ? એ પ્રશ્નો ઉકેલ ભવજૂતિ આ અંકમાં આણે છે. અંક ૧ ના ફરેક પ્રસંગો આ જ ઉદ્દેશથી સર્જાયા છે. ભવજૂતિની કલા વિશિષ્ટતા પહેલા જ અંકની પ્રસંગોની ચર્ચામાં વધારે સ્પષ્ટ થશે—

પ્રસ્તાવના અને નાન્દી પ્રલોક

ભવજૂતિની વિશિષ્ટ કલાની બધી નાટકની પ્રસ્તાવનાથી જ પ્રતીતિ થાય છે. પ્રસ્તાવના છે તો કેવળ સાઓક્ત પણ સૂચકાર અને નટના આ સંવાદમાં ભવજૂતિ પોતાના આ નાટકના ધણા પ્રસંગોનું સૂચન કરી દે છે. આ પ્રસ્તાવના નીચેની વિગતો બતાવે છે—

(૧) નાટક ઉત્તર-પશ્ચિમરિત છે. અને સમય રામના રાજ્યાભિષેક પછીનો છે. આજ સુધી અયોધ્યાનું ચોટ ચોટું રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવોથી માનવું હતું પણ આ વેળે સદુ મહેમાનો વિદાય થવાથી નગરમાં કંઈ ધામધૂમ નથી.

(૨) વલ્લભ અરુન્ધતી અને રામની માતાઓ—કેઈ અયોધ્યામાં દાગર નથી. બાર વર્ષના સાંજા સમય માટે નેઓ જમાઈને ઘેર યત્નમાં ગયા છે. સીતાને પૂનઃ દિવસ જતા દોવા છતાં સદુ સાંજા સમય માટે એને ઊંડીને મયા છે. વડીલોની આ જેરદાગરી ઉપર બધી ખાસ જાર મૂક્યો છે.

(૩) જનક પણ ગિરેદ પાછા ગયા છે. આમ સીતાને ત્યાગ થઈ જ કેમ થશે અને જો થયો તો તે કયા અંગેઓમાં થયો તે જાન્યન ભવજૂતિ

પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ કરે છે. વડીલોની ગેરહાજરીમાં જે કંઈ બન્યું તે બન્યું એ કવિ સહુ પ્રથમથી જ જણાવી દે છે.

(૪) માનવ પ્રકૃતિ હોષ્ટદૃષ્ટ જ હોય છે. સીતા લાંબો સમય નાવણને ઘેર રહી તેથી લોકોમાં એના ચારિત્ર્ય માટે કંઈ કંઈ વાતો ફેલાવા લાગી છે. સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ ઘર્ષ દર્શે પણ એ તો બન્યું યોજનો દૂર એટલે દૂર થયેલી એ અગ્નિશુદ્ધિમાં લોકોને શંકા નથી. વળી અહીં કંઈ એકાદ બે માણસની શંકા નથી. અહીં તો સમસ્ત પ્રજા રામની સામે ધર્મ ગર્ભ છે. એ પ્રસંગે સીતાનો ત્યાગ કયાં સિવાય રામને છૂટકો નહોતો. આ બાબત કવિ અહીં પ્રસ્તાવનામાં જ સ્પષ્ટ કરે છે.

(૫) આ કિંવદન્તી કેવળ લોકોમાં પ્રસરી જ છે, હજી રામને કાને મળી નથી એમ અહીં સ્પષ્ટ કહે છે પણ કરાપિ જો એમ બને તો હારે આપત્તિ આવી પડે એમ હતું. આમ રામના જીવનની કડુષ્ણ ઘટનાતું અહીં ખાસ સૂચન થાય છે.

(૬) જનક જવાથી સીતા જરા ઉદ્વિગ્ન છે. એને સાત્ત્વન આપવા જ રામને ત્યાં ખાસ રાખ્યા છે. આથી જો કંઈ વાત રામને કાને જાય તો હારે ધર્મ જાય એ સ્પષ્ટ છે.

(૭) લોકો જ દુર્જન, અતિ દુર્જન છે, તેથી જ રામને તાત્કાલિક નિર્ણય લેવો પડ્યો.

(૮) સર્વથા ઋણિયો દેવતાથ થયો વિવાસ્વન્તિ.....અહીં છેક સાતમા અંકના સુખદ અંતતું સૂચન છે. આમ સુખદ અંતતું ભવભૂતિ પહેલેથી જ સૂચન કરે છે. ઉપરાંત સાતમા અંકમાં વાસ્ત્વિક અને અરુ-ધતી તથા પૃથ્વી સામીગથી જે લાગ લગવવાનાં છે એવું પણ અહીં સૂચન છે.

(૯) દીકાકાર વીરરાધવ તો સાતે ય અંકનો સાર નાન્દી સ્લોકમાં છે તેમ બતાવે છે. દીકાકાર ધનકયામ બતાવે છે કે નાન્દી સ્લોકમાંના કલામ્ અને આત્મનઃ શબ્દો સીતા અને રામનું સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી શ્રી ઉમાશંકર જોશી બતાવે છે કે પ્રેમ આત્માનો અમૃત અંશ છે.

ન્યારે નાન્દી સ્લોકમાં આટલું બધું સૂચન થતું વિદ્વાનો જુએ કે ન્યારે ભવભૂતિ આ-માનો જે અમર પ્રેમ બતાવવા માગે છે તેનું 'નાન્દી' માં જ સૂચન થતું આપણે પણ બોધશું.

(૧૦) શ્રી જ્ઞાનંદરાં કરભાઈ ધ્રુવ જતાવે છે તે એક વધારે સૂચન પણ અમે આ નાની શ્લોકમાં જોઈશું. એમના જ શબ્દો લઈએ: “કવિતા એ શું છે એનું લવભૂતિ અહીં સૂચન કરે છે. કવિતા અમૃત સ્વરૂપ છે. આત્માની કલા છે, વાગ્દેવી રૂપ છે એમ લવભૂતિ પોતે જ સૂચવે છે.”

ઉ. ચરિત લવભૂતિની પરિસ્થિતિપ્રણાલી જ પ્રસાદી છે અને એની નાટ્યકલાનો ઝીંખી બહોં આ કલાત્મક પ્રરતાવનાથી જ ચર્મ લમ્પ છે. અષ્ટાવકનો પ્રવેશ : વસિષ્ઠ અને અન્ય વડીલોનો સંદેશ-

અષ્ટાવક ઋષ્યશૃંગને આશ્રમેથી આવે છે. રામ અને સીતા માટે વસિષ્ઠ તથા અન્ય વડીલોનો સંદેશ તે લાવે છે. સુગમતા ખાતર કોનો કોનો કોના પ્રત્યે શો સંદેશ છે તે દ્રુતમાં આપણે જોઈશું—

(ક) વસિષ્ઠનો ખાસ સીતાને સંદેશ. (વ) વસિષ્ઠનો રામને ખાસ સંદેશ (ક) ઋષ્યશૃંગનો ખાસ સીતાને સંદેશ (વ) અરુન્ધતી, શાન્તા અને માતાએનો ખાસ રામને સંદેશ.

विश्वंभरा मगवती मयतीमसूत

राजा प्रजापतिष्ठमो जनकः पिता ते ।

तेषां पुष्टे स्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां

येषां पुष्टेषु सविता च सुहृद्वयम् च ॥

વસિષ્ઠનો સીતા પ્રત્યેનો સંદેશ તે બહુ સાધારણ છે પણ એ અર્થબળ છે. સીતા ઉચ્ચ ઋણમાં જન્મી છે. તે એવી માતાની પુત્રી છે કે જેનામાં વિશ્વને ધારવાની શક્તિ છે. એ કદી એના કારથી મુક્ત થતી જ નથી અને એના કામથી એ યાકતી જ નથી. એના પિતા જનક પણ પ્રજાપતિસભા છે. પ્રખ્યાત રઘુકુળ એનું શુરુરકુળ છે કે જે કુળ રાજવી આદર્શ અને વમનપાસન માટે પ્રખ્યાત છે.

અહીં એ સૂચન છે કે કદાપિ જો સીતા ઉપર દુઃખ આવી પડે તો રઘુકુળનો આદર્શ લક્ષ્યમાં લઈ સીતાએ તે વધારી લેવું. એની માતાની અપાર શક્તિ એનામાં પણ ॥ જ અને એ શક્તિથી સમગ્ર સંદેશ એના પિતાની પરિત્રા અને અધુરુંશનું તેજ એને એ દુઃખ સદન કરવાની સદાશ કરે. સંદેશ પાછળનો આ મદન અર્થ સીતાને દમભૂં તો નથી સમજતો પણ દુઃખમાં આ જ શબ્દો એને આશ્વાસનરૂપ ચર્મ પડે છે.

વસિષ્ઠ રામને ખાસ સદેશો કહાવે છે. રામને કાને સીતાની વાત પહોંચે તે પહેલાં આ સદેશો રામનું મન સર કરે છે. વસિષ્ઠ બહુ સાધારણુ લાવે કહે છે: હું હજી નાનો છું, બિનઅનુભવી છું. વળી રાજ્ય નહું છું અને હું તારી પાસે નથી. તેથી તારો પહેલો ફરજ પ્રજાને છાતી લેવાની છે. તેથી હંમેશ પ્રજાને સંતોષવા હું મત્ન કરજો. રહુકુળનું એ જ પરમ ધન છે. રામના યુવાન અને બિનઅનુભવી માનસને આટલું માર્ગદર્શન અનુરૂપ યર્થ પડે છે. પોતાની નવી રાજકીય ફરજ પ્રત્યે રામ આ સદેશાથી વધુ સજાન બને છે. અર્થાત્ વસિષ્ઠ સૂચવે છે કે કદાપિ જો રાજ્યકાર્યમાં મુશ્કેલીઓ પ્રજા ઉપરિચિત થાય તો મતરાતું નહિ પણ મેં આપેલી લાઈનદોરી પ્રમાણે વિચારી એ પ્રજાને ઉઠેલ આણવો.

બસ, આ એક જ જાદુઈ મંત્રની અસરથી રામ સીતાત્યાગના તાત્કાલિક નિર્ણય ઉપર આવે છે. પ્રજાનારાજ થાય એ બીકે આશુ પાશુ જેવા સિવાય એ સીમા સીતાત્યાગનો જ નિર્ણય લે છે. કઈ મનોદશામાં રામે સીતાનો ત્યાગ કયો એ અંદાજ કવિ ૨૫૫૮ કરે છે.

વસિષ્ઠે તો બહુ સહજલાવે સલાહ આપે છે પણ તેમને શી ખબર કે પોતાની જ સલાહ આમ ખતરનાક નીવડશે ?

આ નિર્ણય તરત જ અગલમાં મૂકવામાં રામને બીજી પણ એક સરળતા પડે છે. રામની માતાઓ અને ખાસ કરીને અરુન્ધતી તથા શાન્તા તરફથી રામને ખાસ લગ્ન દર્શ દર્શને સીતાનું દોહડ વહેલી તકે પૂરવાનું કહેવામાં આવે છે. સીતાને કયે મિત્રે ત્વજી એ રામને વિચારવાનું હવે રહેતું જ નથી. સીતાનું વનચમનનું દોહડ એને તરત યાદ આવે છે અને એ મિત્રે રામ સીતાનો તરત જ ત્યાગ કરે છે.

ઋષ્યશૃંગ સીતાને ખાસ સદેશો મોકલે છે કે સીતાને પૂરા દિવસ જતા હોવામાં તેને સદુએ સાથે લીધી નથી પણ રામને એની ખાસ સંભાળ માટે રાખ્યા છે. સદેશો તો બહુ બપવહારુ બને સાદો છે પણ એમાં પણ રામને સરળતા કરવાનો જ હેતુ છે. રામને સીતાની ખાસ કાળજી માટે મૂક્યા છે. સીતાનું દોહડ સીમિતમમ પૂનઃ એથી વધારે બીજી ખાસ કાળજી કઈ હોઈ શકે ?

કેવળ ખબર હતી કે આ સદેશો જ ખતરનાક નીવડશે ? રામના વડીલોને કયા ખબર હતી કે આ રીતે તેઓ પોતાના જ પત્ન ઉપર કુદાહી

મારી રહ્યા છે ! સંદેશો જાતે ન આપતાં ત્યાં છેક પહેાંચીને ખાસ માથુસ દારા મોકલે છે એટલે એની રામના મને ઉપર લારે અસર રહે છે.

આમ આ સંદેશો ખાસ અન્ય ધરાવે છે : (૧) આદનાર આપતિનું અહીં સૂચન થાય છે. (૨) સીતાની પવિત્રતા અને યકિન પણ સૂચવાય છે. (૩) સીતાને વાર પુત્રો થશે એનું સૂચન પણ છે. કેવલં વીરપ્રસવા મૂદા...પુત્રપૂર્ણિતસપ્તામ્...આયુષ્યર્થી...આ બધું પ્રેક્ષકોને તો સૂચવે જ છે કે સીતા જીવતી રહેશે અને વીર પુત્રોને જન્મ આપશે. આમ લાવિ શુભની અહીં જાંખી થાય છે. (૪) સેદં દયાં ચ...ઈ. શબ્દો દારા રામની પ્રભા મારેની જે દામણી વ્યક્ત થાય છે અને સીતા એને ખીરદાવતાં જે ગૌરવ અનુભવે છે એનું મૂળ કારણ આ સંદેશો જ છે. પ્રભા ખાતર સમગ્રી કુરમાતી કરનાર રાધવકુલપુરુષર ક્વામી મારે સીતા સાથે જ ગૌરવ અનુભવે છે (૫) રામને ખાસ સીતા મારે રાખવામાં આઆ છે એ દહીકતા ઉપરથી તો દ્રવે પછીના ખાસ પ્રસંગો સરભય છે.

આ નાનકડા પ્રસંગની આમ અનેકવિધ નાદય અમલ છે.

ચિત્રરશ્મિન પ્રસંગ

આ અંકનો આ મુખ્ય પ્રસંગ છે. વસ્તુમાં તો ખાસ કંઈ નથી. સદૃ વડીમો અને આગ કરીને સીતાના પિતા જનક વિદેહ પાછા ગયા છે તેથી સીતા જરા ખિન્ન છે. એનો એ અધુરો દર કરવા જ ખાસ આ પ્રસંગ મોળાયો છે. વનવાસનું કષ્ટે દુઃખ દોવા છતાં, આરવપકનું જીવન જીવવા છતાં, એ મુશ્કેલીઓમાં દિવસોમાં પણ રામ અને સીતાએ પંચવટીમાં તેમના જીવનનો જે સુખદમાં સુખદ સમય વીતાવ્યો હતો એના સંભારણુર આ ચિત્રો જ સીતાની મનથીની દર કરી શકે. આમ સીતાના આનંદ મારે જ ખાસ તો આ દરજ પ્રયોજાયું છે પરંતુ—

આટલેથી જ આ દરવની અમલ પતી જતી નથી. આ દરજ લાવનૃતિએ દેવપુરુષર જ પ્રયોજાયું છે.

પહેલું તો એ નોંધવાનું કે લવનૃતિ અધારે રામનું છે. ચરિત આસેએ છે ત્યારે એ ધારી અસર ઉપજતો શકે તે મારે રામનું પૂરું ચરિત આપનું પણ તેમને મારે એટલું જ જરૂરી છે. સીતાના ઘોખા સમયના રસોશ્વદ નિરાશયો મોકામાં સીતાના ચારિત્ર્ય બાળન ધણી જીવેથી વાતો થવા સાગી છે. આથી રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. આમ તેમનું જીવન આ કડુણ

ઘટનાને લીધે દુઃખમય જની જાય છે. રામના ઉત્તરજીવનમાં આવતા કપાલ
એ વસમા દિવસો અને કપાલ પહેલાંના સુખદ રમણીય દિવસો કે જેની
યાદ પણ આજે તેમની ઝમગીની દર કરી શકે છે !

આથી જ રામનું પૂર્વચરિત આલેખનામાં લવભૂતિ ઘણી જ
કાળજી લે છે. લવભૂતિ રામના પૂર્વચરિતમાંથી અમુક જ પ્રસંગોની
વરણી કરે છે. સસ વખતના મિથિલાના 'જનાવેનું' કેવું સુંદર દશ્ય !
વિવાહ માટે તૈયાર થયેલા ચાર ભાઈઓને જોતાં સીતા હરખાઈ જાય છે.
હસ્તમેળાપ વખતનો સીતાનો સ્વર્ણ, નવા નવા પરણ્યા હતા ત્યારે
માતાઓ એમની સલાજ લેતી, પિતા જીવતા હતા અને નાનકડી સીતાનું
મુખ જોઈ માતાઓ ઘેલી ઘેલી ચર્ચ જતી એ દિવસોનું આલેખન ચિત્રમાં
જોતાં રામ આનંદથી મધ જાય છે સ્વામ વડ નીચે યાકેલી સીતા
રામના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર જીંઘી બેઠી હતી તે, જનસ્થાનની વચ્ચેનો પ્રત્યેક
ગિરિ, અને ગોદાવરીના તીર ઉપરના એ આનંદમય દિવસો ! અને પેલી
પંચવટી કે જેનો સાથે કેટલીયે મધુર સ્મૃતિ જડાઈ છે ! “જ્યારે સીતા
જ એના જીવનમાં મુખ્ય હતી તેવા પોતાના પર્વજીવનના પ્રસંગોના
આસ ચિત્રો પોતાના મહેલની દિવાલો ઉપર ગમે ચીત્રગાન્યાં છે તે હકીકત
તથા એ ચિત્રો તરફ એ કેટલા લાવથી નિરખે છે તે હકીકત તથા પ્રિયતમા
સાથે ગાળેલું તે આનંદમય જીવન તે સંભારે છે તે આપણે જાણીએ છીએ.
ત્યારે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આ મધુર સંભારણા અત્યે
એમને આમ નૈયર્ગિક લાગણી છે. પત્નીના મધા પડી શોકમાં પણ એ જ
ચિત્રોમાં તેને કંઈક શાંતિ મળતી એ આપણે સમજી શકીએ છીએ
અથો દહે આપણને એટલું પણ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે રામ
ખીજ વખત નથી પરણ્યા—અવખત તે પરણ્યા નહોતા પરણે તદિ અને
પરણી શકે તદિ.”*

આ ચિત્રો જોઈને રામના મુખમાંથી જે ઉદ્ગાર નીકળે તે
તેમના અંતરમાંથી જ નીકળે છે. ખીજ અને ત્રીજા અંકમાં જ્યારે રામ
ફરીથી તે તે સ્થળોની મુલાકાત લે છે ત્યારના એમના ઉદ્ગાર આ-
દરમને લીધે બહુ સદૃશ અને સ્વાભાવિક લાગે છે. એવી અવર્ણનીય.

મધુરી યાદ સાથે એ સ્વર્ગ સમના જીવનમાં વસુધા મયાં હતાં કે તેમને
ફરીથી એમના સીતાવિદોષા જીવનમાં જોતાં સમનું અંતઃકરણ દ્રવી
ઊઠે છે.

“ચિત્રીતો તો કવિ કેવળ ઉલ્લેખ જ કરે છે. ચિત્રિતો આપણે
સહેલાઈથી મેળવી શકીએ છીએ. તે જોટલું રાખે છે એમાં એની નાટકકલા
દેખાય છે તેટલી જ એ જોટલું કાઢી નાખે છે એમાં પણ દેખાય છે.
જેમકે અદ્વૈતાનો પ્રસંગ અને વાલીનું યુદ્ધ. રાક્ષસોના ઉલ્લેખથી એટલું
હૃદય આર્દ્ર બને છે એમાં પણ ખાસ કલાપ્રત્યુષ દેખાય છે. આમ આ
ચિત્રદર્શન પ્રસંગ ભવભૂતિના હાથમાં તો એક મૌલિક પ્રસંગ જ બની
રહે છે.” x

“આ ચિત્રદર્શન રામ અને સીતાનો એકમેક પ્રેમેનો પારાવાર પ્રેમ
પ્રગટ કરે છે. એક ખીજથી જુદા રહેવાનો વિચાર પણ તે કરી શકતાં
નથી, આમ આ ચિત્રદર્શન પ્રસંગ દ્વારા ભવભૂતિ ખાસ બતાવવા માગે
છે કે સીતાના ત્યાગ પછી રામ અને સીતા બંને ય એક સરખાં દુઃખી
થશે.” x

રામ અને સીતા કેટલાં એક છે તે ખાસ આ પ્રસંગ દ્વારા
ભવભૂતિ બતાવે છે. રાવણ સીતાને દરો ગયો એ વિગેરથી બંને જણ
એટલાં હાનગી મયાં છે કે વિયોગની વાત પણ તે ખબર શકતાં નથી.
વિયોગના ચિત્રથી પણ તેઓ ભડકે છે. રાવણ સીતાને દરો ગયો એ
પછી વનના પથરે પથરને પીમળાવણું ને આકંઠ રામે ક્યું એ ચિત્ર જોતાં
રામ અને સીતા બંને રડી ઊઠે છે. હૃદયના મર્મમાં થયેલા પ્રશ્નની પેઠે
એ બા રામને સાટ્યા કરે છે.

રામને યોગને સીતાના ચારિત્ર્યમાં કેટલો વિશ્વાસ હતો એ કવિ
અહીં આ દ્રશ્યમાં જ બતાવી દે છે. સીતા અને કલક ૧ રામ તો
જાનેનો સંયોગ કદાપી ગણ શકના નથી. એટલું જ નહીં પણ સીતા
અને હૃદય બંને દેખતાં રામ આ જાન કબૂલ કરે છે.

उदगतिपरिज्ञायाः चित्रम्. पावनान्तैः ।

तोमोदकं च पहिन्म गन्तः शुद्धिर्दत्तः ॥

છતાં એ જ કલંકને નિમિત્ત બનાવી રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. કેટલું કરેલું !

ખાસ અગ્નિશુદ્ધિનો ઉદ્દેશ્ય કરીને કવિ આ કલંક અને તે વિશે સમના અંગત વિચારો આપ્યુંને જણાવવાની તક લે છે. “સદ્મથુ સહેલાઈથી કહી શક્યો હોત કે ચિત્રો ‘આપણે લંકા પાછા આંખ્યા’ અથવા ભરતને નંદિયાચમાં મળ્યા ત્યાં ખલાસ થાય છે. પણ એમ કહેવાને જરૂરે તે સીતાની અગ્નિશુદ્ધિનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. શાવદામાંથી જુતાઈને વિશુદ્ધિ : સદ્મથુના આ શબ્દો કવિને જોઈતી તક આપે છે.”*

રામ, સદ્મથુ કે સીતા કાઈને ખબર નથી કે જે કલંકમાં રામ માનતા નથી એ જ વાતને નિમિત્ત બનાવ્યા એ સીતાને ત્યજવાના છે. માલ્યવાન પવેત ઉપરના પોતાના વિલાપનું વર્ણન એ ખમી શકતા નથી. ચિત્રમાં એ પ્રસંગ ફરી જોવાથી રામને એક વખત તો એવું જ લાગે છે કે જાણે જનકીનો વિયોગ ફરી આંખો છે. આમ રામ ખદુ સ્વાભાવિક રીતે બોલે છે કે પ્રત્યાશ્વતઃ પુનરિવ જ મે જાનકીવિગ્રયોત । પણ એ શબ્દોમાં જ જાણે ભાવિ કરેલું ધટનાના યોગા તો નથી પડતા ! આ ત્રિપુટીને એનો ખ્યાલ પણ નથી પણ પ્રેક્ષકો તો રામ, સીતા અને સદ્મથુના આ શબ્દો ઉપરથી સમજી ગયા છે કે આ યુગધને માથે જરૂર એક દુઃખચક્ર આવી પડવાનું છે. આ આખા દૃશ્યમાં આમ એક પ્રકારની કરુણામય વ્યવસ્થા જ રહેલી છે. “આમ રામ અને સીતા જપારે પહેલાં અતુલવેદા આશીર્વાદ સમા દુઃખને થોડે ઘણે અંશે ભૂતકાળમાં બની ગયેલા માનીને આશારે કેવળ વર્તમાન આનંદમુખની હેલીની પાલી ભરવા જ એ સંભારી રહ્યા છે ત્યારે પ્રેક્ષકોને કાને તો કલંકની વાત ક્યારની પહોંચી ગઈ છે. તેઓ આ બંને ઉપર તો ગાઈ રહેયું ભાવી જોઈ શકે છે. રામના વાક્યમાં જાણે અજાણે પણ કેમ એક પ્રકારનું ‘હા’ આવી જાય છે તે પ્રેક્ષકો તરત અચ્છ શકે છે, જે વગર પોતે જાણતા નથી એના પકા પો એમાં જાણે ન પડતા હોય ! ગમ લાગી-રહીને જે પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં પણ શોકધેરા દર્શિતવમાં જ એક શ્લોક છે.”*

* વાંચો ડૉ. બેવેલકર—ઉ. ચ. નો અંગ્રેજી પ્રવાવના.

“મહેલની દિવાલો ઉપર આલેખેલો જોવાતો રામનો ઇતિહાસ લોકે
જીવંત લાગે છતાં અનલભુતા જ એમાં આનંદ કરતાં દુઃખદર્દના સૂર
સંલગાય છે. પિતાની ત્રેરહાગરીમાં સીતાનું મન ખુસ કરવા માટે ચિત્રો
ખતાવવામાં આવે છે. પણ નાટકના બીજા લાગતી માફક આ પ્રસંગ
પણ સૂદમ સૂચન અને લાવાતિરેકના ગમતકાર જેવો જ બની રહે છે.
સીતા અને રામ પોતાના જીવનના પ્રસંગો જુએ છે ત્યારે એ લાવ તેમને
દશમવાવી મૂકે છે: એક દ્વેષ અને દુઃખનો લાવ એ બાળતનો કે તેમને
આનંદ બૂનકાળનો છે અને એ કેવળ સ્મૃતિરૂપ જ બની ગયો છે અને
બીજો એક પ્રકારની ગમગીનીનો લાવ કે તેમનું દુઃખ સદા સર્વદા ન
રજાતા ધાની માફક જેનું ને તેનું જ રહે છે. વાતના પ્રત્યેક શબ્દમાં
પ્રેક્ષકો પોતાની અગમજીવિયાં એક પ્રકારનો વક્રોક્તિ, ભેદ શકે છે. પાત્રો
એક પ્રકારની એવી ગ્તાનિ અનુભવે છે કે જે તેઓ પોતે સમજી શકતા
નથી છતાં એ શોકધેરા સૂર તેમને પહોંચે છે ! એ-લાવિ દુઃખ તેઓ
અનુભવે છે ખરા પણ ભેદ શકતા નથી. સીતાના સુખમાંથી પૂર્વે
માણેના ધીવનસુખોના રથને ફરીથી જોવાનું દોહડ બ્યક્ત થાય છે.
અસખત અહીં પણ એ જ કરુણાત્મક વક્રોક્તિ છે કે સીતા એ જ
રથને સુખમય રથમાં જશે પણ એ વેગે કેવળ મૃત્યુ જ એને માથે ભમરું
હશે, જીવન નહિ. આમ પાત્રો બધે સ્વ-નિર્ણયો વિચારતાં હોય તેનું
લાગે છે, બધું અવાસ્તાવિક અને અશુભસૂચક જ લાગે છે.”*

આમ જે જે પ્રસંગો અહીં દર્શાવે જાય છે તે તે ભેદને રામ
અને સીતા પરમ સુખ અનુભવતાં હોવા છતાં એમાં અનલભુપણે મેક
પ્રકારનાં શોકનાં આદાલત ન જાય છે. પચ્ચટ્ટીને જોતાં ત્યાં માણેશું
સુખ શાદ આવવાને બદલે ત્યાંથી થયેલો રામનો વિષેય જ બધે સીતાને
માદઆવે છે. સીતાનું મન કેટલું નાનુક છે એ બતાવી કવિ અહીં કરુણાત્મક
વક્રોક્તિ પ્રયોગે છે કે પરશુરામ, મંથરા, તાટકા વગેરેનું નામ સંજોગતાં
પણ જેને ત્રાસ થઈ જાય છે, મુદની વાત પણ જેને ગમતી નથી.
વિષેયની વાત જે ખમી શકતી નથી એ સીતા રામે કરેલા ત્યાગનું દુઃખ
કેમ કેમ વેરી શકે ! આમ પ્રસંગોની વર્ણન જ એવી થઈ છે કે જેમાં
આવનાર આપત્તિના ઓછાયા ॥ ફરીથી પણ પડતા લાગે.

* ડૉ. બેલ્લેલ્લર ઉ. ચ. ની પ્રસ્તાવના.

* વચ્ચે એચ. જી. વેલ્સ ‘હિંદનાં સંસ્કૃત નાટકો.’

આ પ્રસંગની એક ગીછ ખાસ અગત્ય એ છે કે એનાથી સીતાને વન જોવાનું દોહડ થાય છે. જ્યારે તે સીતાત્યાગનો નિર્ણય લે છે ત્યારે આ મિત્રે એ સહેલાઈથી તેમ કરી શકે છે. જે દરમિયાન સીતાના આત્મ મારે પ્રયોગ્ય છે એ જ એને દુઃખના ગર્ભમાં ધકેલે છે. આમ આ દરમિયાન નાટકની કરુણાત્મકતાનું પણ કારણ બને છે.

આ પ્રસંગમાં એક, પ્રકારનું સંકલનસાધવ રહેલું છે. આ દરમિયાન જે નાના પ્રસંગો બને છે. જુમ્હાપાઓનું ચિત્ર જોતા રામ એમને પોતાની સંતતિની સેવામાં રહેવાની આજ્ઞા કરે છે. રામ પોતે સદગુણાવા આ બોલે છે, પણ સાતમા અંકમાં જ્યારે જુમ્હાપાઓ તેના સંતાનો આગળ અગટ થાય છે ત્યારે આ નાનકડા વાક્યની અગત્ય સમજાય છે. તેથી જ રીતે ભગવતી ભાગીરથીનું ચિત્ર જોતા રામ ગંગાને સીતાની મોપણી કરે છે. બરુણતીજ સુવાયામ્...છં. રામની આ આજ્ઞા પોતે માથે ચડાવી છે એમ ગંગા સાતમા અંકમાં કહે છે. આમ આ પ્રસંગો દરમિયાન લાગે છે બહુ સાધારણ પણ એ નાટ્યદ્રષ્ટિએ કેટલા અગત્યના છે એ છેક સાતમા અંકમાં દેખાય છે. વરતુસંકલનકલામાં પણ વિશિષ્ટ તરફ એનું સંકલનસાધવ પણ આ કવિમાં છે.

હવે પછી રામ અને સીતાના પ્રણયમય અવસ્થાનું જે દરમિયાન આવરાતું છે તે પણ આ દરમિયાન લીધે જ સંબંધે છે કારણ પૂર્વનાં સુખદ સંસ્મરણો ૩૫ ચિત્રો જોવાની ઉભયની પ્રેમની લાગણી પણ પ્રબળ બને છે.

ચિત્રો જોયા પછી સીતાને થાક લાગે છે અને તે જાંઘી નાચે છે. આથી પણ હવે પછી આનંદાર પ્રસંગો સદગુણાગે છે. રામને રવઉક્તિમાં પોતાના મનોભાવ વ્યક્ત કરવાની તક સંપડે છે અને તે સીતા ત્યાગ કરે છે એ પણ સહેલાઈથી કરી શકે છે રાત્રી જો સીતા ભગવતી હોત તે રામને માટે તે કાર્ય જરા અશક્ય બનત, આમ આ દરમિયાન જ આ અંકનું કેન્દ્ર દોવાથી આખા અંકનું નામ પણ 'ચિત્રદર્શન' પડ્યું છે. આ દરમિયાન અગત્ય બતાવવા આટલું પૂરું છે.

હેલે એ નોંધવું જરૂરી છે કે આ અંકમાં ભવજાતિની કલ્પકલા પણ ઉત્કૃષ્ટ બને છે. આ દરમિયાન નિરૂપરમા ભવજાતિ પોતાની સઘળી કલા નીચોવી દે છે કારણ જેટલા ઉત્કૃષ્ટ આ દરમિયાન ભાવ એટલા જ ઉત્કૃષ્ટ

પછીના દરથોના ભાવ બને. જોટલા હૃદયગમ આ દરથના ચિત્રે એટલા જ હૃદયગમ હવે પછીનાં કડુણ દરથો બને. જોટલો ઉત્કેટ આ દરથનો કવિતા એટલી જ ઉત્કેટ અને સવેદનશીલ હવેનાં દરથોની કવિતા બને. આ દરથની વિગતો ભવભૂતિ માટે લલે તૈયાર હોય છતાં તેની અપૂર્વ રજૂઆતને લીધે આ નાટકની યશકલગી સમો આ પ્રસંગ ભવભૂતિના હાથમાં તો એક મૌલિક પ્રસંગ જ બની રહે છે.

(૪) રામ અને સીતાની પ્રભુચમત્ત અવસ્થાનું દરથ

આ દરથ પણ એટલું જ ભાવમય છે કારણ જોટલું ઉત્કૃષ્ટ અને ભાવમય આ દરથ તેટલું જ ઉત્કૃષ્ટ હવે પછીનું કડુણ દરથ બને. રામનો સીતા પ્રાપ્તિનો જોડો અસીમ પ્રેમ અહીં વ્યક્ત થાય છે. એનો રપરાં એનું સંજીવન ઔષધ છે. એ રપરાં રામ કોઈ અવધૂનીય આનંદ અનુભવે છે. સીતાનાં વચનો એમને પોતાનું જીવનકુસુમ વિકસાવનાર લાગે છે. એ વચનો કેહ્યામૃતસર્માં અને મનને રસાયણરૂપ થઈ પડે છે. સીતા એના ઘરની ભક્તી છે. એના જીવનની એ અમૃતચઘાકા છે. એનો રપરાં એને મંદનરસ સમો થઈ પડે છે.

આ દરથ આવી રીતે જ રજૂ થાય એ જરૂરી છે કારણ તો જ અને તો જ હવે પછી આવનાર દરથની કરુણાત્મકતા અસરકારક બને.

અહીં પણ એક પ્રકારની ગમગીની અને શોકની લાગણી અભાવ્યતાં જ વ્યક્ત થાય છે. જે રામ સીતાના વિરહનો વિચાર સુંદર કરી શકતા નથી એ એને એવી કૂં રીતે રજૂ કરવાનું તો કેમ જ વિચારી શકે? આમ વિમલ્લા ન પ્રેમો.....મ્રી. માં ભાવી કડુણ ધરનાના કાળા યોગાયા ફર ફરથી પડતા દેખાય છે.

સિંહાસનાવિક લાગે છે. આમ આ પ્રસંગે પણ કવિનું સંકલનલાપવ
માન્ય છે જ.

૧૬૬

૧૫) દુર્યોધનો પ્રવેશ

દુર્યોધનો આગમનને લીધે રામ સીતાને એકદમ તથા દે છે. એના
રામ પ્રમાણે એનો પ્રવેશ અને કામ પણ અત્રિય થઈ પડે છે. રામાયણમાં
મા ફતતુ' નામ 'લક્ષ્' હોય છે જ્યારે અહીં એનું કામ બેઈ ને જ એને
નામ અપાયું છે તે થયાયું છે. ખરાબ સમાચાર લાવનાર તો દુર્યોધ જ
'હોય. ઘેર ઘેર થતી સીતાના કલંકની વાત પણ આ કાળગુણે જ લાવે
છે. રથ સત્તજ છે એમ પણ આ માણસ જ કહે છે. લક્ષ્મણને આ ખરાબ
સમાચાર આપવા પણ આ જ દુર્યોધ જાય છે. સીતાને રથ સુધી પણ
તે જ લઈ જાય છે. આમ આ નિશિષ્ટ પાત્રનો પ્રવેશ પણ સીતા ત્યાગના
તાત્કાલિક નિર્ણયનું કારણ થઈ પડે છે.

રામ અને સીતાનાં મૂક હૃદય કેટલીયે મક વાતો ક્રતા આનંદમય
હોય છે તે જ વખતે કલંકની વાત આ પ્રસંગ દ્વારા રામને કાને પહોંચા-
ડવામાં આવે છે. રામ અને સીતાનું ભાગ્યવ્યક અલીધી જ રહે છે. અલીધી
નાટકની કરુણ લટનાઓનો પ્રારંભ થાય છે. દરે પછી જે પ્રસંગો બને છે
તે બરોમર આ પહેલાંના દશ્યો કરતાં તદ્દન બેવડાં છે.

આ દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગ અત્યંતનો છે. આ જ પ્રસંગને વધે રામની
સ્મરણીય સ્વલક્ષિત સંલવે છે.

(૬) રામની સ્વલક્ષિત અને તેમનું મનોમથન

સ્નેહં વયાં ચ સૌખ્યં ચ.....ઈ. શબ્દો રામ અહીં સર્થક કરી
જતાવે છે. પણ સીતાને ત્યજતાં ગમ કેવી નો વેદના અનુભવે છે એનો
ચિંતાર આ રસિકમાં જ મળે છે. સીતાના કલંકની વાત એ રોમન હૃદય
તૂટી પડેલું એક વાગ્દત્ત જ છે અને આ વળા તેમને દમોદર એનો ને
એવો જ પીડાકારક રહે છે. અત્યારે રામ એકના રોમાંચો પેન - મન
મોકળું કરે છે.

જ સ્નેહ દયા અને જાતકીતે પણ છોડીને આખરે તો વિગથી છે.

આમ રામના મનમાં ભાવ સંબંધીનું જે દ્વન્દ્વયુક્ત જનમે છે તે મનોમંથન ભૂતિની કથાની વૈજયન્તી પતાકા સમુદાય છે

૧) સવણુનો પ્રસંગ

કઠોરજા સીતાને માસલક્ષ્મી પ્રાણીઓને મુખે સોંપતા રાજા રામ યુ જરા પીગળે છે. સીતાનો ઉદ્દેશો ચરણુસ્પર્શ કરતાં રામ જરા દીલાય છે. પણ સવણુના આ પ્રસંગથી એમને ફરી પાછું રાજકીય ફરતે જોતું લાન કરાવવામાં આવે છે. 'સવણુ' નામનો ગદ્યસત્ત્વિઓને ભારે ડા કરે છે એમ સમાચાર આવતાં રામને રાજકીય ફરતે જોતું લાન થાય અને શત્રુમત્તે એ નાગિઓના રક્ષણ માટે મોકલે છે.

ડા, બેલવેલકર દીક જ કહે છે કે રક્ષણ માટેની જૂનો યોગ્ય સમયે / સંલગ્ન છે કે જ્યારે એને રાજકીય ફરતેની યાદની જરૂર હતી. તથા માથે રાક્ષસના ઉદ્દેશથી એમના દૃષ્ટના કામળ ભાવ પણ પ્રગળ્ય બને છે. એક ક્ષણ પાછા પડે છે પણ ખીજ જ ક્ષણે જુરસામાં ને જુરસામાં સીતાની પૃથ્વીમાતાને સોંપણી કરી ત્યજી જાય છે. આ પ્રસંગથી એમને રાજકીય ફરતું લાન થાય છે કે સીતાને ત્યજવી એ પણ રાજકીય રજ છે તેથી તે જઈ ચકે છે.

ખીજું એક સૂચન કરીશ કે કદાપિ જો સીતાએ રામને પોતાની સાથે નિવિહાર કરવાનું વચન માદ દેવડાગ્યું હોત તો પણ આ બદલાને તે સીતાને સાથે જવાની ના કહી ચકયા હોત.

તે ઉપર રામ સીતાની પૃથ્વી માતાને સોંપણી કરે છે એ પ્રસંગ તો પ્રાચ નાનો અને સાધારણ છે પણ નાટ્ય દૃષ્ટિએ એ કેટલો અગત્યનો છે તેની પ્રતીતિ એક સાતમ અંકમાં થાય છે. આમ આ પ્રસંગે પણ કવિનું 'અંકસતલાવપ ટાંક્યું રહેતું' નથી.

૨) અંકની નાટ્યકલા

“નાટ્યપ્રકારમાં નિવૃત્તિએ કેટલી પ્રતિ કરી તે આ નાટકના અંતમાં પ્રથમ અંકનો કેટલો ફોજ છે એ દૃષ્ટિએ કહેલા પહેલા જ અંકના સુદૃઢ

અવધારામાં રાત્રી જણાઈ આવે છે આ અંદામાં રામ સીતાનો ભાગ
કાવાના છે સીતાના લાગ્યા રક્ષોગ્રહનિવાસ માટે પ્રજામાં ઘેર ઘેર વહે
યતી હતી. પ્રસ્તાવનામાં જ કવિ આ વસ્તુ પ્રેક્ષકોને જણાવી દે છે. જ
કિ વગ્ની રામને કને પહોંચે અને એ નિમિત્તે એ સીતાને તપને કે
પહેલાં જ કવિ દેહલીક બાબતો જણાવી દે છે કે જ્યેષ્ઠ વાચક તો
પ્રેક્ષકોને રામના કાર્ય માટે ધિક્કાર ન ઉદ્ભવે. કયા કારણથી અને જ
સંતોષોમાં રામને આ નિર્ણય તાત્કાલિક લેવો પડ્યો એ જાણવા સિવાય
હ. ચ નો કાર્ક પછી વાચક કે પ્રેક્ષક રામને ધિક્કારે જ. તેથી કવિ
પોને જ નાંચેલી પાત્ર બાબતો રૂપરૂ કરે છે—

(૧) રામને પોતાને એવી વાતોમાં ગ્રહા નથી. (વ્યત્તિપરિવૃત્તિ)
રામને પોતાના આ વિચારો દર્શાવવાની તક મળે એ માટે કવિ ખાસ
એક યોજના કરે છે “આપણે લોક પાછા આવ્યા અચવા ભારતને નહિ
આમમાં મળ્યા ત્યાં ચિત્રો ખસાસ થાય છે” એમ કહેવાને બદલે લક્ષ્ય
ખાસ યાવદાર્યોગ. હતાસને વિશુદ્ધિ. એમ કહી સીતાની અસિદ્ધિનો ખાસ
ઉલ્લેખ કરે છે. આ રીતે રામના પોતાના સીતાના આશિષ માટેના
રિવાજો દર્શાવવાની નાદચ્છતક કવિને સાંપડે છે.

(૨) આ ખેટા ગણાટાને આધારે પોતાની ખતીને ત્યજી દેવામાં
રામે એક રાજવી દરજ્જા જ બજાવી હતી અને આમ પ્રજા તરફના પોતાનો
હૃદય પહોંચાડવા જ પાશન કર્યું હતું. રાજ્યની કપરી દરજ્જા માટે સમર્થ
ન્યોગજવર કરવાની રામની તમજા ૧-૧૨ અને ૧-૪૧, ૪૨, અને ૪૩
માં વ્યક્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ રામની પહેલી જ ઉક્તિમાં
૦-૫૫ થાય છે જે વાદળું તોળાઈ રહ્યું છે તેના દૂર દૂરના પંડ્યા ભણે
એમાં જ પડે છે.

(૩) રામનો આ ઉચ્ચ આદર્શ સીતા પોતે સમજતી હતી. જે બંધ
હોત તો તે પોતે વ્યથા આવી જન તેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો એ માટે
સીતાને વર્ણિત દર્શાવે જ નહિ. પણ તેનો જે રીતે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો
છે એ સામે જ સીતાને વર્ણિત છે. એને ક્યાં અને કેમ બંધ જવામાં
આવે છે તે દેવ સિવાય જ એનો એ રીતનો ત્યાગ કોઈ એ સામે જ
સીતાને મળે છે.

‘(૪) રામે આ યગલ ચાથી લયું એ માટે લવભૂતિ દેખાડે કારણે આપે છે કે રામ નવો રાજા હતો, અને રામે હજી હુમણાં જ કીનેા આ નવો ભર ઉપાડ્યો છે જવાબદારીભર્યા નવા કામમાં કેટલી જવાબદારી અને સાવચેતીની જરૂર રહે છે તે બલુનાર જ સમજી શકે કે રામ પોતાની ફરજ બજાવવામાં આટલા કાળજીવાળા કેમ થયા રામ અત્યારે સદતર એકલા છે વડીલો કે સવાહકાગે કોઈ ત્યા દાખર નથી કે જેમણે રામને આ ઉનાયળિયા યગલા થકી વાર્યા હોત આમ એકલા પડન થી રામને એક પ્રકારનો ખોટો જુરસો થાત આ થો ને બહી પોતાની અગત બામત સિવાયનું રાજ્યકાર્ય હોત તો રામે તેનો સંબંધના હિતમાં સુદર રીતે નિકાલ આપ્યો હોત પણ બહા પોતાની અગત બળતને અનુબંધીને રાજ્યકાર્ય હજી તેથી તે વધારે સલામત રહે છે અને સત્ય તથ ન્યાય જોવા રહેતા જ નથી

‘(૫) છેલ્લે એ સ્પષ્ટ થયું જરૂરી છે કે સીતાને ત્યજીને રામ ઓછા દુઃખી નહિ થાય તેવી રીતે સીતા પણ તેમની જ દુઃખી થવાની ચિન્ત ફર્શાવે પ્રસંગ જ ખાસ એ બતાવવા માટે સરખાયો છે કે મને (૧૩ અને સીત) વિયોગનો વિચાર જ ખમી શકતાં નથી

‘આ પાંચ મુદ્દા એક એક માટે બસ ચર્ચા જાય છે ઇત્યાં લવભૂતિને એટલેથી સતોષ નથી અંક ૧ માં તે અંક સાતમાંના વિચાર કરે છે— જેમકે જુદાકામનો પ્રસંગ અને ૧૫૨ી અને લામીરથાને કરેલી સીતાની સોપણી કે જે અંક ૭માંના પુનોની એળખને પ્રસંગે કામચાન નીરડે છે *

અંક ૧ નું સંકલનવાચન

વસ્તુસંકલનકામાં પણ સંકલનવાચન એ વિશિષ્ટ કાવ્ય છે નાટકમાં કોઈ પ્રસંગ અચૂક વખતે જાને ત્યાં અને ત્યારે તો તે સાધારણ નાનો જ લાગે પણ આગળ વસ્તુવિગ્રહમાં તો તે ઘણો મદદ નો અને અગત્યનો લાગે લગવે છે તે વખતે અને ત્યાં જ એની નાટ્ય અગત્ય દેખાય લવભૂતિએ આ કાગા ઉપર સાચે જ પ્રભુત્વ મેળવે છે એમ જુદેના જ

* વાચેા કેા મેલવેનકરની ઉચની પ્રતાવના

અંકના સૂક્ષ્મ અવલોકનમાં લાગે. ડા. બેલવેલકર કહે છે તેમ અંક સાતમાનો વિચાર લવભૂતિ છેક પહેલા અંકથી કરે છે. અંક સાતમાનો પ્રસંગ બનવાના છે તેનાં મૂળ તે પહેલા જ અંકમાં રેપે છે. એટલું જ નહિ અંક-૪-અને-૬ ના પ્રસંગોનાં મૂળ પણ તે અહીં આ જ અંકમાં રેપે છે. આ અંકની સાતી કલા જ આમાં છે. તે કેવી રીતે તે આપણે હવે જોઈએ—

(૧) સર્વથા દેવતા ઋપયથ સ્વસ્તિ કરિષ્યન્તિ...આ સંખેદા દ્વારા પ્રસ્તાવનામાં જ કવિ પોતાના આ નાટકનો અંત સૂચવી દે છે. અંક સાતમામાં અરુન્ધતી અને વાલ્મીકિ તથા પૃથ્વી અને લામ્બીરથી જે કામ કરવાના છે તેનું અહીં સૂચન છે.

(૨) વૌરપ્રસન્ન મૃગાઃ । પુત્રપૂર્ણોત્સવ્નામ્ ..ઈ. વડીલોની આ આશિષમાં રામના ભાવી પુત્રોનું સૂચન થાય છે. રામના પુત્રો અને સીતા સુદાં છવર્તા હશે એ આગામી સૂચન અહીં ચર્ચાસ્પદ છે જ.

(૩) સર્વથેશર્મી ત્વપ્પ્રવૃત્તિમુષ્ણાસ્યન્તિ...જુલકાકાઓને યથેચ્છું રામનું આ દરમાન છેક સાતમા અંકમાં ફેળે છે આ પ્રસંગ અહીં સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે અને લાગે છે તો નાનકડો અને સ્વાભાવિક પણ સાતમા અંકમાં પુત્રોની ઝોળખને પ્રસંગે આ પ્રસંગ એક મહત્વનું મેળાપનું કારણ બને છે. અંક છઠ્ઠામાં પણ જુલકાકાઓ ઝોળકોને સ્વતઃ સિદ્ધ છે એ હકીકત રામને આંતરપ્રતીતિ કરાવે છે કે આ પુત્રો એમના જ કરો નહિ તો જુલકાકાઓ તેમને સિદ્ધ ન હોય.

(૪) મગધતિ વસુધરે, શ્લાઘ્યા હુહિતરમવેશસ્વ જાનકીમ્ ।...સા ત્વનમ્વ સ્તુવાયાનસ્પતીય સીતયાં સિષાણુમ્વાનવરા મવ ।...પૃથ્વીને અને મંમાને પહેલા અંકમાં રામ આ વાક્યો દ્વારા સીતાની સોંપણી કરે છે. રામની આ આજ્ઞા તેઓ પાળે છે અને પોતે તેમ કર્યાનું છેક છેલ્લા અંકમાં ઝોળખને પ્રસંગે રામને આ વાક્યો દ્વારા જ વાદ દેવડાવે છે આ પ્રસંગો બને છે ત્યાં તો બહુ નાના અને સ્વાભાવિક બનતા લાગે છે. પણ એમાં તો સાતમા અંકના પ્રસંગોનાં જોડાં મૂળ લવભૂતિ રેપે છે એ કલાનિપુણતાની ઝાંખા છેક સાતમા અંકમાં જ થાય છે.

(૫) સ્પિગ્રહણદા યુક્ત્...સીતાના આ સંખેદા સૂચવે છે કે રામનો અને સીતાનો પ્રેમ સ્થિર છે. મૃત્યુ પણ એને ઝોળા કરી શકતો નથી.

અંતે એ સ્નેહ જ વિજયી જતે છે અને ઉશયનો મનમેળ થાય છે. પોતાના નાટકના સુખાંતનું આ એક મોટું કારણ બવજૂતિ આપે છે. આમ આ રીતે કવિ ચૂસવે છે કે બવજૂતિએ રામાયણની કથાથી જુદા પડી પોતાના નાટકનો ને સુખાંત યોજ્યો છે એ કેવળ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન કરવા નહિ પણ એ ઉદ્દેશ એમનો પહેલેથી જ હતો. એ માટે જ એ બધા પ્રસંગો એવી રીતે ગોઠવે છે કે આ નાટકનો આવો સુખાંત જ આવે.

(૬) વળી પોતાના આ કૃત્ય બદલ વડીલો અને શુરુ વસિષ્ઠ શું ધારશે, જનક શું કહેશે, તે બધાં સીતા માટે શું ધારે છે વગેરે પ્રશ્નો પણ ઉપસ્થિત થાય એમ રામની સ્વઉક્તિ ઉપરથી લાગે છે. આમ એવા અંકમાં બનતા પ્રસંગો અસ્વાભાવિક તો નથી જ લાગતા.

પહેલા અંકને અંતે રામની ગરહાજરી

છેક છેલ્લી વખત બવજૂતિ રામને ખાસ હેતુપુરઃસર જ સીતા પાસેથી ખસેડી લે છે. કારણ એ ગમને છેલ્લે દૂર ન ખસેડ્યા હોત તો તેમને સીતાને મોઢામોઢ એના ત્યાગ કર્યાનું કહેવું પડત. આમ રાજકીય ફરજને બળવે એમાં સીતાને તો એમનું ગૌરવ દેખાતું હતું. તેથી તો સ્વયં પોતે જ ચાલી જાત. એમ ચર્તા બવજૂતિ ને પ્રકારનો કડુણ રસ જમાવવા માગે છે તેવો જન્મન નહિ. એ રામ પાસે હોત તો પર્યત્ર પીંગળે અને વજ્ર પણ દળાય એવો કડુણ રસ કેવી રીતે જન્મત ? અથવા તો નાજુક સીતા કદાચ ત્યાં જ લગી પડત અને નાટક આગળ ચાલત જ નહિ. આમ રામને સીતા પાસેથી અંકને અંતે દૂર કરવામાં પણ એક પ્રકારની ક્ષાત્મકતા બવજૂતિ બતાવે છે.

વડીલોની ગરહાજરી

આમાં પણ દરિનું સંકલનલાયક જ દેખાય છે. રામે ને તાત્કાલિક નિષ્ક્રમ લઈ મીતાત્યાગનો નિશ્ચય કર્યો એમાં એમને તેમ કરતાં રોકે તેવું કોઈ વડીલ કે સલાહકાર ત્યાં હાજર નહોતું. જનક પોતે પણ ત્યાં નહોતા.

પણ સીતાને એવી પરિસ્થિતિમાં મુકીને બધાએ વડીલો ગયા જ કેમ ? સીતા ને એમને એટલી વહાલી હતી તો રામની માતાઓ એને

હેલા દિવસમાં એકલી હોડી જ કેમ સડી ? ઉપરાંત એક જવાબદારી-ભર્યા કામ તરીકે પણ તેમણે ત્યાંથી જવું ઉચિત નહોતું. વળી પ્રભુતિ પહેલી હતી. તેથી ખાસ સંભાળની જરૂર હતી. રામ ભણે સીતાના પરમ દિવેચ્છુ હોય પણ અત્યારે તેમના કરતાં ઘરની વડીલ સ્ત્રીની હાજરીની જરૂર હતી. વળી સમય પણ ખાસો ગાર વર્ષનો હતો.

ભવભૂતિ આને માટે સળંગ કારણ આપે છે. ભવભૂતિ ગદા વડીલોને એકી સાથે ગેરદાજર રાખવા માગે છે. તેથી ખાસ તે ધર્મનો અનુરોધ લાવે છે. કારણ તે સિવાય કોઈ જ નામ નહિ એ વખતે ધર્મનો અનુરોધ મહત્વનો ગણાતો. એ એક ખાસ ફરજ લેખાતી. આ ધર્મસંકટ આવી પડવાથી વડીલો ધર્મને વધારે અગત્ય આપે છે. બીજું જવાનું ખાસ કારણ પણ છે. ઘણા પોતાની એકની એક દીકરીને ઘેર હતો અને માર વર્ષનો હતો. તેથી પુત્રાની મદદે જવું એ પણ એટલું જ આવશ્યક હતું. વળી આમ કરવામાં વડીલો ઉપર એક નૈતિક ફરજ પણ હતી અપ્યદૃષ્ટિ પગ કપો હતો તેથી જ દરારથને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી. જાણા યુગ્મ અવ્યગ્રહોપચાર : ૩ આ નૈતિક ફરજને ક્ષીપે પણ તેઓ સીતાને હોડીને પણ ત્યાં ગયા હતા. હોડરી એકની એક હતી. એને કતક આપી તેથી કંઈ તેમની દીકરી પ્રત્યેની ફરજ ઓછી થતી નથી. એથી પણ એને ખાસ જવું જરૂરી હતું.

જનક પણ આદિતામિ હતા. તેથી તેમને પણ ધર્મનો મહાન અનુરોધ હતો. આથી જ સીતાને એવી સ્થિતિમાં પણ હોડીને સહુને જવું પડ્યું હતું.

આમ વડીલોની ગેરદાજરી ભવભૂતિ કેવળ લાવવા ખાતર નથી લાવતા પણ એક ધણું જ સ્વાભાવિક કારણ આપી ભવભૂતિ સહુને આ પ્રસંગે સદાંતર ગેરદાજર રાખે છે. એમાં જ ભવભૂતિની વિચિટ્ર કલા દેખાય છે.

રામ પૂનૃજાન નિનથી હતા. એ વડીલો આવે પ્રસંગે દાજર હોત તો એમની ઉંમર અને પ્રિયથી જ રામ ઉપર એવો પ્રભાવ પડત કે રામ આવે. નિર્જય લઈ જ ન સકત. વડીલોનું માન ઉલ્લંઘન એ પણ એ જમાનામાં એટલું જ મોટું અપમાન ગણાતું. અથવા

તો રામ એ બધાને પણ મણકાગત નહિ અને લક્ષ્મણને એમ ક્યવાતે મને પણ નૂતન રાગ રામની આજ્ઞા માનવી પડી તેમ તે સહુને પણ કરવું પડત અથવા તો રામ તે સહુને પણ અધારામાં જ રાખત પણ એ સંભવત જ નહિ વસિષ્ઠ એમના કુળગુરુ હતા અને આવી બાબતમાં તો કુળગુરુની સલાહ લેવી જ પડે એમ કરતાં સહુ આ વાત જાણી ભાત અને વસિષ્ઠ તો તેમ થવા જ ન દેત આ બધી મુશ્કેલી ઊભી ન થાય તેથી કવિ પહેલેથી જ સહુ વડીનેને વિદાય આપે છે અને રામથી ખાસ દૂર રાખે છે. વળી સીતાને સધળી સજવડ હોવાથી અને રામ પોતે ત્યાં હાજર હોવાથી સહુને એટલી બધી ચિન્તા ન ગ્હે એ સ્વાભાવિક છે.

આમ આ પ્રસંગે પણ ભવબ્રૂતિની સંકલનનિપુણતા દેખાય છે

અંક પહેલાની કરુણાત્મક વક્રોક્તિ

આખા અંકમાં એક પ્રકારની કરુણાત્મક વક્રોક્તિ રહેલી છે પહેલેથી તે ઉત્તમે સુધી એક પ્રકારની ગમગીની અને શોકની લાગણી જ પથરાઈ છે. સુખમય પ્રસંગોની વચ્ચે વચ્ચે પણ ભાવિ દુર્ઘટનાના સૂર દૂર દૂધી સંભળાયા કરે છે. પ્રસ્તાવનામાં જ સીતાના કલંકની વાત બહુવિધામાં આવી છે પણ એ રામને કાને પહોંચે તો શુ થાય !—યદિ ઇવા ચિન્દન્તી મહારાજ પ્રતિ સ્વન્દેત.....એ વાક્યમાં એક પ્રકારની કરુણ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ છે નાટકનું પહેલું જ દ્રશ્ય કરુણાત્મક વક્રોક્તિથી ભર્યું છે. નામ સીતાને આશ્વાસન આપે છે કે કેવળ નિત્યકર્મના બંધનને લાથે જનક ગયા છે. પણ સીતાથી કુદરતી રીતે જ બોલાઈ નીકળે છે કે સત્તાપરિણો મધુન્નવિપ્રયોગા મયન્તિ । રામ પણ એ જ ખાતરી સાથે કહે છે . . એવે હિ હૃદયમર્મેન્નિહ્તાઈ...કોને ખબર હતી કે સીતાને પણ રામનો વિયોગ થશે અને તે આટલો સતાપકારી થશે ? રામને પણ કયા ખબર હતી કે પોતાનો સસાર પણ આપો પેરાન વગડા જેવો દિનનિંદા થઈ રહેશે !

રામના મુખમાંથી અચાનક બોલાઈ નીકળે છે.. .. સ્નેહ દયા ચ સૌર્વ્ય ચ .. . ઈ રામને કે કોઈને કયા ખબર હતી કે આ શબ્દો સાચા પડવાના છે ! ચિત્તદર્શન પ્રસંગે પણ લક્ષ્મણથી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિના જ ઉત્તરેય થઈ ગયા છે રામને સીતા માટે કોઈ શકા નથી એમ એ પોતે સ્પષ્ટ કહે છે. પણ કોને ખબર હતી કે એ જ બોલી વાત ઉપર આધાર રાખીને રામ સીતાને ત્યજવાના છે ?

ચિત્તદર્શન પ્રસંગમાં રથજે સ્થળે જ્વળા યાવ છે કે રામને સીતા એટલી બધી વદાલો હતી કે એના પહેલાંના વિયોગને વિચારે પણ એ ત્રાસી જિંદગી. સીતા પણ સિયોગની વાનથી જ ત્રાસી જિંદગી.....કેને ખબર હતી કે આ જ સિયોગ એમના હૃદય બહુ નજીકમાં જ આવી પડવાનો છે !

સદૃશ ભાવે જ રામથી સીતાની ગંગાને સોંપણી થઈ ગય છે. કેને ખબર હતી કે મગાર્મમાં જ સીતાની સંસ્થાન લેવાનાં છે !

પંચવટીનું ચિત્ર જોતાં સીતાને ત્યાં માણેકું મુખ અને આનંદ યાદ આવવાને બદલે તેને ત્યાંથી થયેલો રામનો વિયોગ જ યાદ આવે છે. હા આર્યપુત્ર एतावत् दर्शनम् ।...विप्रयोगव्रस्ते..सहस्रप्यतिभूमिं गतेन रणरणं केनार्यपुत्रशून्यमिहात्मानं पश्यामि...આ બધા શબ્દોમાં ભાવી કંટાળું ધરાવનાં તો એળા નથી પથરાતા ! એવી જ રીતે ૩૩મા શ્લોકની છેલ્લી લીટીમાં 'प्रप्यावृत्त' પુનર્ય ॥ ને જાનવીવિપ્રયોગ. પણ આવી કંટાળું વક્રોક્તિ જ છે. ૩૮ માં શ્લોકની છેલ્લી લીટી 'आगणुं', પતાકાસ્થાનકે પણ આવી કંટાળું વક્રોક્તિ જ બતાવે છે...[चित्रस्या न त्रेबो...देव उपस्थितः...ध.] 'કુર્મુખ' નામ પોતે પણ કંઈક માફું જ સૂચવે છે.

સીતાને પણ જાણે આ વિયોગના જ અણકારા વાગી રહ્યા હોય નેત્ર એ માફા બનાવના જ પડ્યા પાડતું સ્વપ્ન આવે છે કે રામ એને છોડીને ગયા. કોણ જાણતું હતું કે રામ એને સાચેસાચ છોડવાના છે ! શ્લોક ૫૧ પછી પણ સીતા આ જ ભાવ સૂચવતા શબ્દો બોલે છે— 'हा सौम्य आर्यपुत्र कुप्राति । हा विरु हा विरु...प्रपुत्तं मामुगिहत्वा कुप गतो नायः ।...ध.' રથમાં પણ તે આ જ ખિન્ન મન સાથે બેસે છે. એને સંતરતું પણ નથી કે રામે એની સાથે આવવાનું વચન આપ્યું હતું ન્યારે પોને જઈ રહી છે તો એકલી ! આમ ભાવિ જ સીતાને જૂલાવે છે આમ અદાં પણ ભવિષ્યની આજાદી રૂપે એક પ્રકારની ગદાનિ અને ખેદના કાગા બોલાયા જ બિચરતા દેખાય છે.

હેતે આ અંકની નાટ્યકલાની પ્રવૃત્તિ કરનાં હો. બેઝવેસકર લખે છે : "માફ મન પ્રમાણે નાટકની—કંઈ કંઈ—ધું—ગેરખર નાટકની સરખાત જ નદામાં સ્વાગ્નો અને વડીલોનો વિયોગ કે જે થવાનો જ હતો અને

થયો તે માટે સીતાને આશ્વાસન આપતી રામની હિંમતથી જ ઘણી જોષાયે. બસ અહીં જ નાટકની મુખ્ય બાબતનું સૂચન થઈ જાય છે. આ બધામાં આપણે આટલું ઉમેરીએ: આખા અંકની ભાષા ઘણી જ સમૃદ્ધ અને કાવ્યમય છે એમાં એક પછુ વાક્ય કે એક પછુ શબ્દરચના એવો નથી કે જે ત્યાં ન હોય તેમ આપણે ધ્યાનિએ. અરે એક પછુ શબ્દ એવો નથી કે જે સાચો થોડો શબ્દોપયોગ ન હોય. માનવ હૃદયનાં છોડાં સ્પન્દનો કવિ આપણને દેખાડે છે કે જેથી ભિન્નિતસ્વર્મા લાગણીવેડા લાગવાને બદલે તે સ્વાભાવિક લાગે. અને છેલ્લે એટલું ઉમેરીએ કે બધું એવા સ્વાભાવિક અને કુદરતી ક્રમે ગોઠવ્યું છે કે જે ખતાવે કે આખરે ભવભૂતિએ દૂઃકાવવાની અને વિકસાવવાની, ઘસંદ કરવાની અને છોડી દેવાની કળા હસ્તગત કરી, છે તથા સંવચનું મૂલ્ય તેઓ સમજ્યા છે. બસ આ સાથે આ અંકની નવા તે લખવામાં ભવભૂતિએ જે નાટ્યકલા ખતાવી છે તેની પ્રશસ્તિમાં અમારો છેલ્લો શબ્દ અમે કહી દીધો. **

અંક ૨

રામે સીતાનો ત્યાગ તો ક્યો પછુ પછી શું ? વિયોગના નામથી પછુ ત્રાસી ઊઠતા આ યુગલની શું દશા થઈ હશે ? સીતાને રામના વર્ણનથી જે કારી ધા લાગ્યો છે એ એની મેળે દૂર થાય તે માટે રામના મનનાં પડેપડ મીતા સમક્ષ ખુલે અને આમ તેને રામના સ્થિર પ્રેમની કથા પ્રતીતિ થાય એ જ આશ્રય ભવભૂતિનો છે. ત્રીજા અંકમાં સીતાને આ પ્રતીતિ થાય છે. પછુ તે માટે બન્ને એક જ સ્થળે એક બીજાને જુએ નહિ તેમ આવે તે જરૂરી હતું. રામ પોતે ફરીથી હંડકા અને પંચવટીમાં આવે તો જ તેમના આ ભાવ વધુ સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્ત થાય. તેથી રામને પંચવટી અને હંડકામાં લઈ આવવા જ આ અંકના પ્રસંગો સરળતા છે.

પરંતુ આ અંકનો આ એક જ ઉદ્દેશ નથી. સાથે સાથે ભવભૂતિ બીજું પણ ખતાવવા માગે છે. સીતાને ત્યજે આજે બાર બાર વધે થયાં પછુ રામ તો એના એ જ છે તેમની કુસ્તા અને કેામગજામાં સહેજે ફેર પડ્યો નથી. યત્રની જેમ તે પહેલાંનો ચાક કે જ રાજકીય ફરજો

બાળ્યે જન્મ છે. રાજા તરીકે તે જે કંઈ કરે છે તે બધું મેળવે જ
 હોતું નથી એમ રામ ખાર વર્ષ પૂર્વે સીતાને ત્યજી ત્યારે પણ જાણતા
 જ દેતા. પહેલાં અંકમાં તે પોતાની જાન પ્રત્યે જે નિર્ભરતા બતાવે છે
 એમાં જ આની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આજે ખાર વર્ષે પણ રામ તેના
 સે જ છે—વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને ફૂલ કરતાં પણ કામળ. જે
 રાજકીય ફરજ અડા કરવા તેમજ સીતાનો ત્યાગ કર્યો એ જ રાજકીય
 દિવ્ય માટે તે અહીં ફર રીતે શૂદ્ર તાપસને વધ કરે છે. છતાં સિતાવિવાહનપદ
 એવા રામના માત્ર પ્રત્યે, એવા રામના જમણા હાથ પ્રત્યે એ એટલી
 જ નિર્ભરતા બતાવે છે. આમ રામ રાજા અને પતિ તરીકે એવાને
 એવા જ છે—વજ્ર જેવા કઠોર અને કુસુમ સરખા સુવાગા. પોતાની
 જાનને પાષી, દત્તારો અને નૃસંસ કહેવા છતાં સીતા ત્યાગ કરનાર
 રામ આજે પણ પોતાના જમણા હાથને પિછારવા છતાં શૂદ્ર મુનિની
 દત્તાર કરી રહે છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ વચ્ચે આચરતા રામના દેવાનાં
 જાંડાં સ્પન્દનો જે પહેલા અંકમાં સંભળાય છે તે જ અહીં પણ સંભળાય
 છે. પરંતુ સમય અને સ્થળમાં ફેર છે “જે મુનિનો તે વધ કરે છે તે
 એ જગમોમાં વસે છે કે જ્યાં રામ અને સીતા પહેલાં વનવાસ ફરમિયાન
 વચ્ચે દર્શાવ્યા જ વળને અનુલક્ષીને રામ અને દિવ્ય પુરુષ વાતો કરે
 છે. પણ તે જે વન દેખાય છે એટલા પૂરતી જ નહિ પણ વગેરે પહેલાં
 મનુષ્યો માટે તે જે કંઈ મુશ્કેલી દર્શાવે અને વગેરે પણ રામ જ્યારે સીતાને
 પહેલાં પરીક્ષા રીતે અને પછી પ્રગટ રીતે સ્વીકારે છે ત્યારે તે જે પ્રકારે
 મુશ્કેલી તેને જ અનુલક્ષીને થતી હતી”*

સીતાને ત્યારે ખાર ખાર વર્ષ થયાં, એ ફરજી હઈ અને શોક
 મનમાં ને મનમાં સમાવીને આવી રીતે રાજા રામ રાજ્ય કેમ જતા દેતા
 અને રાજ્ય માટે કપરામાં કપરી ફરજ પણ જાળવતા દેતા. છતાં સીતા
 પ્રત્યે એમનો પ્રેમ સ્થિર છે. એમાં સદેજે ઝોટ આપ્યો નથી. આજે
 રાજગણ નિમિત્તે એમનું કંડકમાં આગમન થયું. એ જગમો, એ પદારો,
 એ ગાત્રો, એ નદીઓ અને એ વનરાઈઓ જેવાં રામને ત્યાં માણેલું
 સુખ યાદ આવે છે. એમને સીતાની પ્રતિમા એની આંખ આગમન કિન્નર
 નિગી આવે છે, ત્રિશ્વમિતાની આવે છે. રામનો શોક અત્યંત વધી

(૩) વાલ્મીકિએ રામાયણની રચના શરૂ કરી છે. વાલ્મીકિ આ નાટકમાં કેવો મુખ્ય ભાગ ભજવવાના છે એનું સૂચન પણ થઈ જાય છે.

(૪) રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ કર્યો છે અને લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ એ યજ્ઞના અશ્વનો રક્ષક છે. રામ ફરીથી પરવ્ત્યા નથી પણ એમની ધર્મપત્નીને સ્થાને એમણે સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા મૂકી છે. આ બતાવે છે કે રામનો સીતા પ્રત્યે એવાને એવો જ રિશ્તર પ્રેમ છે.

(૫) ઋષ્યશૃંગનો બાર વર્ષનો યજ્ઞ સમાપ્ત થયો છે. આ દ્વારા પણ કવિ સૂચવે છે કે એ અંક વચ્ચે બાર વર્ષનો ગાળો છે.

(૬) બાહ્યજના પુત્રને જિવાડવા રામ શદ્મુનિ શંખૂકનો વધ કરવા તેની શોધમાં નીકળે છે. આ બતાવે છે કે રામ રાજ્યધર્મના પાલનમાં આજે પણ બાર વર્ષ પહેલાં હતા તેવા જ કડક અને ક્રૂર છે.

(૭) વાસન્તીના પાતનો ખાસ પરિચય આપવામાં આવે છે.

(૮) વડીલોને રામનું આ આમંત્રણ કેવું લાગ્યું તે વિશે પણ પ્રકાશ પડે છે. સીતાવિદોશી અયોધ્યામાં જન્મ ન મૂકતાં સહુ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જ ગયા છે. એવા હટ્ટા અને સાતમા અંકના પ્રસંગનાં મૂળ કવિ આમ જોડે બીડે છેક ખીજા અંકમાં પણ રાખે છે.

અયોધ્યામાં બગેલા બનોવોનો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે. અશ્વમેધના ઉલ્લેખ દ્વારા કરિ અહીં એવા અને હટ્ટા અંકના જોડાં મૂળ રાખે છે. શવ અશ્વને જુએ, એને બાધે અને મુઠ્ઠા થાય, તથા રામ તે જોઈ ત્યાં આવે એ બધું હવે બહુ જ રાજાસાવિક લાગે છે. આમ ભાવિ પ્રસંગનાં મૂળ આ કવિ બહુ જોડાં રાખે છે. હટ્ટા અંકમાં બનનાર પ્રસંગની તૈયારી આ કવિ ખીજા અંકમાં કરે છે. ડો, બેલવેલકર આ સરસ રીતે બતાવે છે. જન્મસ્થિત જન્મકાસ્ત્રોવાળા આ બે જોડકા પુત્રો તેમના પ્રભાવ અને વિલક્ષણ પ્રતાપ મેધાથી રામના જ છે એમ સૂચન પણ અહીં થઈ જાય છે. આમ હટ્ટા સાતમા અંકની તૈયારી આ રીતે પણ અહીં થાય છે.

આમ આ નાનકડો નિઃશબ્દક વસ્તુસંકલનની દૃષ્ટિએ ધણો જ અગત્યનો છે.

શબ્દકોના પ્રસંગ

“રામાયણમાં શબ્દકોની વાત આવે છે, પદ્મપુગણમાં પણ તે આવે છે અને કૃતિઓ મતાવે છે કે શૂદ્ર તાપસને મારીને રામ પચ્ચવટીમાં પ્રવેશ્યા અને અમરત્યના દર્શને ગયા પણ સીતાના ત્યાગ પછી રામને એ જુનાં પરિચિત સ્થળોમાં પહેનો પ્રવેશ છે અને તેનાથી મળતી મોટી કાન્થ તકનો કોઈને ખ્યાલ ન આવ્યો. પદ્મપુગણમાં તો કહ્યું પણ કાન્થતક લેવા પ્રયત્ન થયો છે પણ તે ઉપર ના અકર-ડમા આવના વર્ણનાત્મક અને સ્વેદનશીન લાગ જોવા નહિ તેથી આ બંને અકર ભવજૂતિનું જ સર્જન છે અને તેની પાછળ માતસસ સ્ત્રીય કારણો છે ” --

વાદમીત્રિ કે પદ્મપુરાણના કૃતિને એ ખ્યાલ ગયો આવતો કે સીતાના ત્યાગ પછી આજે બાર વર્ષે રામ પાછા એ જ પચ્ચવટીમાં પ્રવેશો છે રામના જીવનની સુખમાં સુખદ સ્મૃતિઓ પચ્ચવટી સાથે જડાઈ હતી. વનવાસના દુખમાં પણ બહી તેમણે જીવનનું મોટામાં મોટું દાપ્ત સુખ માણ્યું હતું એ જ રામ દરીયા એ જ દડકા અને પચ્ચવટીમાં આવે છે ત્યારે પદ્મનાની માદને લીધે રામને એ કેવું વસમું વાગશે એમના હૃદયને કેવો ધા હાગશે એનો રામાયણના કૃતિને ખ્યાલ નથી આવતો પણ ભવજૂતિને તો આવે જ છે

આજે બાર વર્ષ પછી પણ રામ કેના છે તેનો ખ્યાલ આપવા જ ખાસ આ કેસમ ચોગ્યો છે

સીતા ત્યાગ વખતે ગાળા મનમાં જે તુમ્હુત મુદ્ધ થતું આપણે પહેલાં અકર્મા તેમજ હતું એવું જ મનોમથન થતું આદા પાર્શ્વે છીએ બહોં પણ તેમને એક જ મુનિ ઉપર તત્ત્વાર ચલાવવાની હ પહેલા અકર્મા આપણે જોયું હતું કે રાજકાંચ કાર્ય માટે રામ ગમે એટલા કેર મર્ધ શકે છે જે હૃદય સીતાને ત્યજી શકે છે એ જ વજ્જ હૃદય ગુન મુનિ ઉપર કૃપાણું પણ ચલાવી શકે હ ગમ આ કાર્ય સદ્ગુણ મીને કરે છે દિવ્ય પુરુષને રૂપે તાપસ પ્રગટ થાય છે અને રામે ત્યાં કરેલા પરાક્રમની માદ દેવડાવે છે પણ રામને એના કરતાં આદા બનેતા બનાવો વધારે માદ આવે છે ‘દડકા’ સાથા/તાની સાથે રામ એકજાળજા અચો અતુલને

- ૪ - વારો ઉપર ની અમેજ પ્રસ્તાવના ડા બેલવેન

છે. “આર વેષ વીતી ગયાં છે. રામનો શોક કંઈક અંદર શયો છે. પણ હજી એની રૂપજોષી પત્નીની યાદને એ વફાદાર છે-જૂનુંગણેમાં વનવાસ દરમિયાન પણ તેઓ સુખી હતાં અને જેમાં તેમણે દાંપત્ય જીવનનું પરમ સુખ મળ્યું હતું તે યાદ આવવાથી હૃદયમાં જીડો શમેલો શોક ફરીથી બહાર આવે છે.” +

વૈદેહી સાથે અહીં ગાળેલા એ મધુર દિવસો રામને એવા ને એવા જ યાદ આવે છે. એ જ જંગલો પશુ આજે જનકી ક્યાં ? આથી વધુ બપોળે રામને બીજું શું હોય ? આવા ધૈર વનમાં પણ એ રામની સાથે યાત્રી નીકળી. એનો એવો સ્નેહ રામ હજી બૂઝ્યા નથી.

શબ્દક અગત્યને પ્રણામ કરવા જાય છે ત્યારે રામ એકલા પડે છે એ વખતે રામ એમનું મન મોકળું કરે છે. અહીં ખરી કાવ્યનક સાંપડે છે, આ જ વનમાં આરણ્યક તરીકે રહેના હોવા છતાં તેઓ મૃદસ્થી જીવન ગાળતા અને સાંસારિક સુખો માણતા. આમ આ પર્વતો, આ વનરાઈઓ આ લતામંડપો, આ નદી તટો, આ પ્રસવણ ગિરિ અને આ ગોદાવરી નદી સાથે તો એમના જીવનની કેટલીયે મધુર સ્મૃતિઓ જડાઈ છે. સીતાની વંદાથી સખી વાસન્તી રામને યાદ આવે છે. આ મધુ આજે સીતા વગર શો જોવાય ? જે પંચવટીમાં પોતાના ધરની જેમ સીતા સાથે તેમણે દિવસો ગાળ્યા હતા અને તે પછી અયોધ્યા ગયા પછી પણ એને વિશે લાખી લાખી કેટલીયે વાતો કરી હતી એ પંચવટીને પ્રણામ કર્યાં સિવાય રામ આજે કેવી રીતે જર્મ શકે ? પણ રામ પોતે મૂંઝાય છે કે આજે એ પોતે જ પોતાની પ્રિયતા નાશ કરનારો છે, મહાપાપી છે, એકલો સીતા વગરનો છે—આવી દશામાં એને પંચવટીમાં પ્રવેશ કરવાનો હક છે ખરો કે ?

“વધો પછી રામ ઈંડકામાં પ્રવેશે છે. કાળક્રમ પ્રમાણે પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વોમાં ફેરફાર દેખાય છે. પહેલાં જ્યાં નાનાં ઝરણાં હતાં ત્યાં હવે નદી વહે છે. પહેલાં જ્યાં ઘાટાં જંગલો હતાં ત્યાં ટક્કો ઝોળાં થયાં છે અને જ્યાં ઝોળાં જલો હતાં ત્યાં હવે ચાક ટક્કો થયાં છે. પરંતુ આ ફેરફારમાં પર્વતો એવાને એવા સ્થિર છે. તેથી જ રીતે રામનો પ્રેમ પણ એવો જ

જેવો સ્થિર અને આડમ રહ્યો છે એ ભવભૂતિ અહીં સુંદર રીતે છે." x આમ રામનો સ્થિર પ્રેમ અહીં ખાસ મુચવામ તથા રામનાં સીતાની પાદ દુશ્ન એવી ને એવી જ છે એ બતાવવાની આ પ્રસંગની અગત્ય છે. રામનું મન આવું હોવાથી હવે ત્રીજા અંકનો તેમનો અરવાભાવિક લાગતો નથી એ ખીજી અગત્ય.

કે કરેલું પ્રકૃતિનાં ભયાનક તત્ત્વોનું વર્ણન

ખીજા અંકને અંતે જે એ સ્લોકમાં સમૃદ્ધ પ્રકૃતિનાં ભયાનક તત્ત્વોનું કરે છે એ એક લેખે ભલે અગત્યના ન હોય છતાં એની પણ કંઈક અગત્ય તો છે જ અને તે આ—

ગોદાવરી નદીનાં અને સરિત સંગમના ઘૂંચવાટ ભણે મુચવના ન કે હવે રામના દિલમાં પણ આવે જ મોકની લાગણીઓનો ઘૂંચવાટ છે, પર્વત ઉપર લાગેલાં સ્વામ વાહનો ભણે મુચવતાં ન હોય કે દિલમાં પણ મોકની ઘેરી છાયા ફરી વળી છે.

આમ ત્રીજા અંક માટે કવિ અહીં ખાસ વાતાવરણ બુદ્ધ કરે છે. પ્રસંગની આ ત્રીજી અગત્ય.

તત્કાલીન ધર્મ ઉપર પણ સંબૂકનો પ્રસંગ પ્રકાશ ફેંકે છે. તે વખતે જોને પણ મહત્વ આપાતું અને ગદીને જોખું આજીણુપુત્ર માટે રામને મુનિની દયા પણ કરવી પડે છે

ખીજું ફક્ત આ જ પ્રસંગમાં એક જ વખત રામનો પરમાત્મા કે ઉત્તેજ મામ છે.

હવે રામને ખ્યાલ આવ્યો તરફ લઈ આવવા જ આ પ્રસંગ ભયો છે.

" રામ અને સીતાનો વિયોગ બનાવવા પછી બાગ વર્ષનો ચાલો ચીત્તે ભવભૂતિ બનેનો મેળાપ કરાવવા માગે છે. એના પહેલા પગથિયા કે ઉમયનો મનમેળ જરૂરી છે. અને આ માટે ભવભૂતિએ પંચવટીના વવરણની પસંદગી કરી છે તે એ જ છે કાન્હુ તે જ પંચવટી આપણે

જો છે. આ ની અગ્રેજ પ્રસંગના દો. અન્વલકન.

જોયું તેમ રામ અને સીતાના જીવનની સુખ દુઃખની સાક્ષી છે. પણ ખા કરીને તો પંચવટી રામ અને સીતાના ગાઢ પ્રેમની જ સાક્ષી છે. જે એમ છે તો, દુઝેલાં હૈમાં અહીં જ શાંતિ મેળવી શકે અને યર્ષ શકે ” x

આમ આ પ્રસંગ અતેક રીતે અત્યંતનો છે. રામાયણના સાદા ત્ર પ્રસંગને પણ ભવભૂતિ કેવી અવનવી રીતે રમૂ કરે છે એ ભવભૂતિ વસ્તુસંકલનકેલાની અહીં પ્રતીતિ થાય છે.

અમત્સ્યના દર્શનની અમત્ય

રામ પંચવટી આમળ મૂંઝાઈને જીભા રહે છે. એ જ વખતે શરૂ પ્રવેશે છે અને અમત્સ્યની આઠા જણાવે છે. ચુરુજનોના અનુરોધથી અમત્સ્યનાં દર્શને જાય છે. આ પ્રસંગ ખાસ અત્યંતનો છે.

એક તો રામની કેવી દુર્દશા યર્ષ છે એ લોપામુદ્રા જુએ તો તેથી તે દ્વારા ગોદાવરીને સંદેશો પહોંચાડે છે. આમ આને સીધે ની અંકના વિષ્ણુભક્તની રચના થાય છે.

બીજું રામ પંચવટી પાસે આવે ત્યારે સીતા ત્યાં હાજર હોવી જોઈ એ નહિ તો રામ મૂંઝાઈત થઈ જાય અને સીતા મોડી પડે તો થાય ? આમ હોવાથી જન્મલભાંથી નીકળી ફૂલ વીણતી વીણતી સીતા બાળુ આવે ત્યારે જ રામ પંચવટીમાં પ્રવેશે એ ચોગ્ય છે. તેથી અમત્સ્યના દર્શનની અમત્ય છે. નહિ તો રામ વહેલાં આવી ગયા હોત પંચવટીના દર્શનથી લે જરૂર મૂંઝાઈ પામ્યા જ હોત અને સીતા ત્યાં હોત તો રામનું શું થાત એ કલ્પનાતીત છે. આમ આ પ્રસંગની ખાસ અમત્ય છે.

શ્રી એચ. જી. વેલ્સ કહે છે તેમ આ અંક વર્ણનાત્મક હાલે રહ્યો આમાં એની એ મમત્રીની અને શોકની લામણી ભલે રહી. તેમના લામણ મુગ્ધ એ હાલે વાણિ પ્રસંગોની આગાહી રૂપ હોય પરંતુ નાટ્યદષ્ટિએ જોતાં આ અંકના પ્રસંગો અનેક રીતે અત્યંતનો છે.

મોનવના છવનમાં જેટલું બાલ્ય કાર્યનું ધમસાણુ હોય છે તેટલું જ અંતરમાં પણ લાગણીઓનું ધમસાણુ મચતું હોય છે. તેવી રીતે આ સાચા મનોદર્શન માટે તેમનાં આંતરમનનાં પણ દર્શન જરૂરી રહે ખરોચર આ જ મનોદર્શનનો સિદ્ધાંત પકડી લેવજોતિ આ નાટક રમે છે. રામ અને સીતાનો વિયોગ તો કરાવ્યો પણ જ્યારે પુનર્મેળ કરવા સ્થાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે ‘મનના સાચા મેળ’ ઉપર લવબૂતિ પહેલો મૂકે છે. રામ અને સીતાની બાળતમા પણ લવબૂતિ તેમના બાલ્યમિશન તો તેમનું આંતરમિશન કરાવવા ઉપર જ ખાસ લક્ષ્ય આવે છે. કારણકે પણ પક્ષે સહેજે શંકા રહી જાય તો એ બાલ્ય મિશન બાલ્ય જ રહે અને ચિરકાળ ટકી શકતું નથી. આથી રામ અને સીતાની બાળતમા બલબૂતિ આ જ સિદ્ધાંતથી પ્રવર્તે છે.

રામની બાળતમા તો કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી કારણકે સીતા તેમને એક જ પ્રકારનો નિરબાધ સ્થિર પ્રેમ છે. એ સદા સર્વદા જેવો તેવો જ છે. પરંતુ સીતાની બાળતમા મોટો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. એનો ત્યાગ થયાનું દુઃખ નથી. પણ જે રીતે એનો ત્યાગ થયો છે કેમ તો એના દિલમાં રહી જ ગયો છે. એ સહેજે જાય તેવો નથી. કેમ પૂરેપૂરો નષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી તેમનો બાલ્ય મેળાપ થાય એ નથી. રામના સ્થિર પ્રેમની એને સ્વયં પ્રતીતિ થવી જ જોઈએ. તેની સિયતિ તે નજરેનજર નિહાળે, તેના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતા નહોતે કાનોકાન સાંભળે ત્યારે જ તેનો એ થા રૂચાય. સીતાના મનનો કેમ કરી રામના સાચા પ્રેમની તેને સ્વયં પ્રતીતિ કરાવવાનો જ આ અંકનો દ્રશ્ય છે. તેથી જ તેમની આવી દશા અને તેમનો સાચો પ્રેમ ને દેખાડવા જ રામને અને સીતાને બંનેને પંચરટી આગળ સ્થાનમાં આવે છે. પણ એમ સીધી રીતે જોડવામાં ધણી મુશ્કેલી રહે છે. કે તો સીતાના મનમાં જોડે જોડે પેલો કેમ અટક્યો છે તેથી તે મનની સન્મુખ આવતાં અચકાચ અને ખુલ્લે દિલે મળી શકે નહિ બાલ્ય મને કેમ શંકા નથી છતાં તેનો રાજવી આદર્શ તેની આડે આવે છે તે લોકોની શંકાનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તે સીતાને કેમ પણ તે સ્વીકારી શકે નાહો. છતાં બંનેની હાજરીની જરૂર છે. ચિરપરિચિત

રચેલા જોતાં રામનેા સૌક ઉત્કટ બને અને તેમનું જીવન પણ એ સંલવ હોવાથી સીતાની ત્યાં ખાસ હાજરીની જરૂર છે. કારણ કે પ્રિયસ્પર્શ પાણિ જ જન્મનાથને જીવાદી શકવા સમર્થ છે, છતાં નજરે જોવાને સામે લોભવો નથી. આથી ભવભૂતિ 'છાયા સીતા'નેા પ્રસંગ છે. આખા અંક દરમિયાન સીતાને અદૃષ્ટ જ રાખવામાં આવે છે, શેા છાયા અને સીતાની છાયા આ અંકમાં પ્રવર્તે છે. આથી જ આ અંક છાયા સીતા નામ સાર્થક બને છે.

આમ પરોક્ષ રીતે રામ અને સીતા પંચવટીમાં એમાં યાવ જીમયનેા પ્રેમ પારાવાર છે. વિયોગ કે મૃત્યુ પણ એને અડકો કે સમર્થ નથી. બાર બાર વર્ષનેા વિયોગ પણ એ પ્રેમ રાશિને બે કરવા શક્તિમાન નીવડ્યો નથી. ચિરચરિચિત સ્થળેા જોતાં ઉભા ભાગણી ઉત્કટ બને છે.

એ બદ્ધમૂલ અનુરાગ એમ ન છૂટે. એની યાદે યાદે દુઃખ ને નયુ જ થાય છે.

દુઃખં ત્વક્તું વદ્ધમૂલેડનુરાગઃ

સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા યાતિ દુઃખં નવત્વમ્ ।

જતાં આંસુની ધારા રૂપે એ દુઃખ વહે ત્યારે જ અંતર દર્શ અને નિર્મળું બને છે.

યાત્રા ત્વેષા યદ્દિમુચ્ચેદ્ બાળં

પ્રાપ્તાનૃપ્યા યાતિ બુદ્ધિઃ પ્રસાદમ્ ।

આજ સુધી જોડેા શમેલોા પુટળાક પ્રતીક્ષા જેવો રામનેા કરુણ ન હવે મોઝા મૂકે છે. અદૃષ્ટ સીતા રામનેા એવો અસીમ પ્રેમ પરિત નજરેનજર નિહાળે છે અને એ પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવનાર રામના કાળે એ કાનોકાળ સાંભળે છે. બનેને ખબર પણ નથી પડતી એ રીતે મનને ચર્મ નવ છે. પણ આ અંક ક્રમે ક્રમે બનતું ભવભૂતિ બતાવે છે. સીતાનેા સામેલોા ડંખ એમ સહેજે રજાય એવો નથી. તેથી ધીમે ધીમે સીતાનેા મનનું પરિવર્તન ભવભૂતિ સુંદર રીતે બતાવે છે.

કરુણસ્ય મૂર્તિ રામનેા અવાજ સીતા વળેા પછી પણ એટલી જ ત્વરાથી ઓળખે છે. મણે વળેા એ અવાજ સાંભળી સાક્ષાત વિરહબંધ

અને કરુણની મૂર્તિ એવી તે મૂર્તિતંત્રેષુ જાય છે. રામનું 'જનકી' એવું પ્રેમભયુક્ત સંજોધન સાંભળી સીતા મૂઝવણમાં પડે છે. રામનું ક્રૂર વર્તન અને એમના આ પ્રેમમય સંબંધોનો એ મેળ બેસાડી શકતી નથી. આથી જ એના આ દુઝેવા દેખાનો ક્રમિક વિકાસ અહીં કવિ જતામે છે.

૩. બેલવેલકર આ ક્રમ એટલા જ સરસ રીતે જતાવે છે- "રામને પહેલે તો મનના પરિવર્તનની જરૂર નથી આરિષ્ટ વિકાસ પણ એને માટે જરૂરી નથી. એનો શોક તો એક જ પ્રકારનો સ્થિર છે. ક્રૂર પંચવટીના દર્શનથી એ વધારે ગાઢ અને જીવંત બને છે સીતા ક્રમિક ભાવના અનુભવમાંથી પસાર થાય છે. પતિ પ્રત્યે સહેજ વિરોધની લાગણીને ક્ષીણ અનેક ઠામડોળ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ તે અંતે વિશ્વાસ અને સંપૂર્ણ મનમેળની સ્થિતિ પામે છે. ૩-૭ માં સીતા રામથી એટલે બધે મનથી દૂર છે કે તે તેમને માટે 'અજ્ઞાત' (આપંપુત્ર) બોલી જ નથી શકતી તે ક્રૂર તેમને માટે 'રાજા' જ સમજવાપર છે. આગળ ઉપર ૭-૪૬-૧૩ માં તે કહે છે કે અપમાન પૂરું જે તેનો પરિપાક કરવામાં આવ્યો છે તેનું શક્ય તેના લક્ષ્યમાંથી ઉપડી મળ્યું છે. [અહીં વસ્તુત્તમિવાર્ત્ત મે પરિત્યાગલજ્જનસમ્યક્ષુનેન ।] વચ્ચમાંમાં એમ બન્યું કે તેણે રામને જોયા અને સાબળ્યા અને તેને મળેલા ધોર અપમાન બદલ તેમના તરફથી ચોગ્ગ પચાસાપ થયો પણ તેણે જોયો સીતાને આવો પરિપાક જોવા મળ્યો એવી આશા નહોતી છતાં તેને તે જોવા મળ્યું. અને તે પણ એવી રીતે મળ્યું કે ન્યારે રામને બેવકાફાર રહેવાની ફરેક રીતે તક હતી.....એ માન કવિને ધટે છે કે આ માનસિક પરિવર્તન દરમિયાન ઉપદ્રવ પ્રમાણ મળતા સુધી સીતા કડક ન્યાયાધારી જેમ વિશ્વાસ ન ધરનારું કહેતી દેખાતી નથી પણ તે હમેશા સાચી ટી અને પ્રેમાળ પત્ની કે જે તે કદી મંદી નથી તેવી જ દેખાય છે

"આ પરિવર્તનના ત્રણ ક્રમ જતાયા છે. (૧) રામને મૂર્તિતંત્રેષુ આવેગમાં આવી તે તેમને ખ્યાતવા દોડે છે. પણ ચોડુંક વિચારો પછી તે પાછી વળે છે અને નિરાશાના અને દેવાધીનતાના ભાવ ધીમે ધીમે અનુભવે છે સીતાએ એક વાતની ખાતરી કરી લીધી છે કે રામ તેને ભૂંધા નથી જો કે તેનો કેમ એવી રીતે ત્યાગ કર્યો એ એને મન હજી

એક કાચડો જ છે. (૨) બીજા ક્રમમાં તે એક પત્રચિત્ર આગળ વધે છે અને વાસંતી જ્યારે સીતા પ્રત્યે દાખવેલી ક્રૂરતા બદલ રામને ઠપકો આપે છે ત્યારે એક સાચી સીતા લાગણી અને હૃદયથી સમજા બહારના લુપ્તમાની વિરુદ્ધ જર્મ એ એના પતિનું ઉત્સાહ લે છે. ૩-૪૦ માં તેનું આ વક્તવ્ય-સ્વમાનનું સંપૂર્ણ સમર્પણ કરતાં સુધી પહોંચે છે. પણ તમસાના રાન્દો તેને તેની અત્યારની પવિત્રચિત્રનું લાન કરાવે છે. (૩) ૩-૪૩-૪૪ અને ૩-૪૫ માં તેના પ્રત્યાધાતનો બીજો પડ્યો પડે છે પણ તે પહેલાં જોવા જમરો નથી. ત્યાર પછી પોતાનો પતિ એના ઉપર પ્રેમ રાખે છે એટલું જ નહિ પણ તે અન્ય કોઈ સ્ત્રીને પ્રેમ કરી શકશે નહિ તેમ પરબુદ્ધી પણ નહિ એમ તેને ખાતરી થાય છે ત્યારે છેલ્લો વિકાસ ક્રમ આવે છે. હવે આંતરભાગ સંપૂર્ણ બને છે.

હવે ૨૫૪ થશે કે માનવ હૃદયનાં એક ગદનતમ સ્તરોમાં પહોંચીને પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આવી કલાત્મક રીતે આવું પરિચ્છામ લાખનાર કવિ કેવળ સાધારણ કલાનો નાટ્યકર્તા નથી.”*

આમ આ અંક આખો મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત ઉપર રચાયો છે. તેથી તેમાં બાહ્ય કંઈ નહિ જેનું જ છે. રામ અને સીતા બંને પંચવટીમાં આવે છે. ચિરપરિચિત સ્થળો જોતાં બંનેની લાગણી ઉત્કટ બને છે. રામની દયા વધારે ઠરુણ બને છે. તે પોતાનો સીતા મરિને પ્રેમ સ્વયં કબુલ કરે છે. સીતા માટે તે પારાવાર શોક કરે છે. સીતા પણ અદૃષ્ટ રહે રહે સમજી જાય છે અને શાન્ત થાય છે. ધીમે ધીમે તેના મનનું સમાધાન થઈ જાય છે. આ વસ્તુ, કાર્યવેગ લેખે તો ધણું થોડું છે છતાં જે કંઈ બને તે નાટકના અંત તરફ લઈ જનારી એક લઘુ મોટી ઘટના બને છે. આખા અંકમાં વર્ણનત્મક અને ઊર્મિશીલ કાવ્ય જ પચસપું છે. છતાં સીતા અને રામની મનોવિજ્ઞાના આ બેનમૂન ચિત્રણની વચ્ચે વચ્ચે પણ વસ્તુ સંકલનની કેટલોક ખુમીઓ જાવશૂભિત આપે છે. તે અને તેની અગત્ય હવે જોઈએ—

(૧) ત્રીજા અંકનો વિશ્લેષક

૧૩૪ બીજા અંકમાં આવતા અમરચના દર્શનની અગત્ય અહીં

* વાંચો ૩. ૪ ની અમેજ પ્રસ્નાવના-૩૧. બેલવેલકર.

સમભય છે. રામનેા કરુણ રસ કેટલો વધી પડયો છે તે ૩-૧ માં દેખાય છે. રામના મન અને તન ઉપર સીતાત્યાગની કેવી અસર થઈ છે એ લોપામુદ્રાના શબ્દો જતાંવે છે પંચવટીયા પ્રવેશ કરશે ત્યારે રામને પારાવાર દુઃખ થશે અને તે ચોક્કસ મૂર્ગ પામશે એમ લોપામુદ્રાની ધારણા છે. તે વખતે તેમનું શ્રવન નેષમગાં હશે. તેમને જ્યાંવવા તે ગોદાવરીને કહે છે કે તારી ચીળી ચીળી લલગેઓથી તારે ગમતી મૂઠાં વાગવી.

આમ ત્રીજા અંકમાં જે ભાવાવેગ અને કરુણ રસ નોર્ષ એ છીએ તેના મૂળ છેક ખીજા અંકમાં કવિએ રાખ્યા છે. તેથી જ અહીં કથું અસ્વાભાવિક લાગતું નથી. અહીં એ પણ સૂચન થાય છે કે રામનેા સીતા માટે એનો એ જ સ્થિર પ્રેમ છે.

(૧) ત્યાગ પછી 'સીતાનું' શું થયું તે સમાચાર મળે છે. ત્યાગ પછી સીતાએ ગંગામાં પડતું મૂક્યું અને એ નેડિયા પુત્રોને જન્મ આપ્યો. પૃથ્વી અને ગંગા તેને રક્ષાતળમાં લઈ ગયાં અને કૃષ્ણાન હોડાડ્યા પછી પુત્રોને વાહમીકિ પાસે મૂક્યા. સીતાને આમ પતિવિયોગ અને પુત્રવિયોગ બંને વેઠવા પડે છે. એ વેઠતાં એની ન કળાય એવી કરુણ દશા થઈ છે. તે જલગત્ય મૂર્તિ બની ગઈ છે. શરીરમારિણી વિરહબ્યથા તો તે ન હોય ? આમ થના છતાં તેના મનમાં એક ભારે ચોટ લાગી છે. લોપામુદ્રા, ગંગા અને પૃથ્વી વગેરે દેવતા હજી રામ અને સીતાના હિતનો જ વિચાર કરે છે. એ હિત વિચારીને સીતાના મનનું સમાધાન કરવા તથા અદૃષ્ટ રીતે પાશ્વિરપર્શથી રામને જ્યાંથી ત્રિજુવનને ત્રિવાક્યા માટે જ સીતાને 'જાયા સીતા' તરીકે અહીં ગંગા લાવે છે. અહીં પણ સીતાની મનોદશાનું સંદર્શિત છે. સીતાને એવું જોટું લાગી ગયું છે કે રામને જોવા મળવાને મિથે તો તે બહાર આવે જ નહિ. પણ કોઈ કામને મિથે ગંગા તેને સાથે ક્ષઈને ગોદાવરીને મળવા આવે છે. સીતાનું મન ક'એવું' હોવાથી તે સીધી રીતે તો કદી પંચવટી જાણ આવે નહિ. અને તે ત્યાં ન આવે તો રામ જએ નહિ અને સીતાના મનનું સમાધાન પણ ન થાય. આથી લવકુશની બારમી વર્ષગાઠે સૂર્યને અર્ધ આપવા માટે પુષ્પો લેવાને મિથે એ સીતાને તમસા સાથે મોકલે છે.

એની મનોદશા આવી હોવાથી સીતા રામ પાસે પ્રગટ રીતે જતાં -સંકેતીય. રામ પણ સીતાને સ્વીકારી ન શકે કારણ લેખિની ચંકાનું

નિરાકરણ હજી થયું નથી. આથી ઉપર બતાવ્યું તે દ્વિવિધ કાર્ય પાર પાડવા સીતાને અદૃષ્ટ રાખવામાં આવે છે. આમ હવે પછી આવતા છાયા સીતાના પ્રસંગની ભૂમિકા રચાય છે.

છેલ્લે આ જ વિષ્કમ્ભકમાં સમાચાર મળે છે કે રામના પુત્રો હવે બાર વર્ષના થઈ ગયા છે. અને એ પણ સૂચન થાય છે કે જ્યાં દેવતા અને તપસ્વીઓ રામ અને સીતાનું દિવસ વિચારે ■ ત્યાં પરિણામ સોમો સો ટકા સારું આવશે જ. નાટકના સુખદ અંતનું પણ અહીં સૂચન થાય છે.

આ રીતે આ વિષ્કમ્ભક ઘણો જ અત્યંત બને છે.

રામની મૂર્છાઓ

આ અંકમાં રામ ઉારા ઉપરી બે વખત મૂર્છા પામે છે. ધણે દીકાકારો આ બાગતમાં ભરભૂતિ ઉપર સખત દીકા કરે છે કે આ કેવળ ભાવાવેગ અને ભાગ્યવેગ છે અને આનાથી પ્રસંગ કડુણ બનવાને બદલે સમગ્ર અસ્વાભાવિક અવાસ્તવિક અને હાર્ષાર્ષક બની રહે છે. પણ એવું નથી.

આ મૂર્છાઓની પણ ખાસ નાટ્ય અત્યંત છે એક તો એ કે આ અસ્વાભાવિક નથી ભાગતું. ત્રીજા અંકના વિષ્કમ્ભક તથા છેક બીજા અંકમાં બગતસ્મદ્ધનના પ્રસંગમાં જ આતું સૂચન થઈ ગયું છે. બીજું જ્યાં જુદો, પશુઓ, પંખીઓ રામ અને સીતાને સ્વજન સમી બની ગયાં છે, જ્યાં રામ અને સીતાએ મુનિત્રવ ધારતાં પણ જીવનનો સુખદમાં સુખદ લદાવો લીધો એ વન, એ ઝરણાં અને નદી તટો આને વર્ષો પછી સીતા વિદોષી દશામાં જોતાં રામને બધું બમણું દુઃખે પીડે અને તેમનો શોક હારુણ રીતે બહાર આવે એ ધણું જ સ્વાભાવિક છે. વળી શરીરે પણ તે સાર અધક્ત જેવું જ થઈ ગયા છે તેથી તેમની મૂર્છા દશા સ્વાભાવિક જ લાગે છે.

આમજ એવું તેમ સીતાની મનોદશાનો વિકાસક્રમ જોતાં આ મૂર્છાઓ અત્યંત આવશ્યક લાગે છે. પહેલી વખત રામ મૂર્છા પામે છે તે વખતે સીતા અદૃષ્ટ રીતે ત્યાં હોય છે. તેના મનનું સમાધાન થયું ન હોવાથી તે એકદમ રામ પાસે પ્રગટ રીતે જઈ શકતી નથી. રાજ રામ પ્રત્યે એક

તો એને કંઈક નારાજ થઈ છે અને ખીજું તે એમના કંઈક દુઃખથી લાડી-
ગઈ છે. આ કારણથી તેનો ખમ જવા ઉપડતો નથી. છતાં એ વદાલસોઈ
પ્રેમાળ પત્ની મટી નથી મઈ. આર્યપુત્રને જોતાં એમને, એમ પણ એનો
કોપ ન ટકે તો તેમને આ દર્શોમાં તો તે કેવી રીતે જ જોઈ શકે? એ
તમસાને કંઈક મદદ કરવા કહે છે. તમસા તો આજ ધડીની પાટ જોતી
હતી. તેથી તે કહે છે કે રામને જિવાડવાનું ઔપધ તો સીતા પામે જ
છે અને તે એનો પ્રિયસ્પર્શ પાણિ સીતા આધુ પાણુ કંઈ વિચાર્યા સિવાય
રામને સ્પર્શ કરે છે. રામના જીવતાં ત્રિલોક આવી રીતે જીવતું રહે છે.

આમ આ મૂર્છા સીતાની મનોદશા જતાવે છે એટલું જ નહિ પણ
છાયા સીતાનો શું હેતુ છે તે પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

ખીજી વખત વાસન્તી રામને એમના વર્તન નદય કઠોરમાં કઠોર રીતે
પ્રહાર કરે છે. ત્યારે પણ રામ મૂર્છિત થાય છે. આ વખતે પણ તે તમસાના
કહેવાથી રામને સ્પર્શ કરીને જિવાડે છે. પણ આ સ્પર્શે એને ખાતરી થાય
છે કે રામ તો એના એ જ છે આર્યપુત્ર સ પ્વેદાનીમસિ ત્યમ્ । રામના
સ્પર્શે સીતાને પણ રોમાંચ અને ઝલ્ઝલાટી થઈ આવે છે. એ તમસાથી
છૂટું રહેતું નથી. આમ આ મૂર્છા જતાવે છે કે સીતાના મનનું પોણા
આગનું સમાધાન થઈ ગયું છે. ફક્ત તમસાનું મહેલું રહે કે પોતાને મળેલા ધોર
અપમાનનો પણ સીતા વિચાર કરતી નથી અને રામ પ્રત્યે પ્રેમ મગટકરે
છે. આ સ્તિરવમાન આડે આવવાથી જ સીતા આ વખતે પરાજે રોકાય છે.

આમ સીતાના મનનું સમાધાન થતાં પહેલાં તેની મનોદશાનો ક્રમિક
વિકાસ રામની આ મૂર્છાઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે તેથી આ મૂર્છાઓ ખાસ
અગત્યની છે.

વાસતીનું પાત્ર

આ અંકનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિપ્રાય સાધવા અને સીતાના મનનું સંપૂર્ણ
સમાધાન કરી તેનો કંઈ દૂર કરવાનો જે આ અંકનો હેતુ છે તે સાધવા
માટે આ પાત્રનું કવિ ખાસ સજ્જન કરે છે.

સીતાની એ વદાલી સખી છે સીતા ઉપર એને અપરંપાર પ્રેમ છે.
સીતાના આવા સમાચાર સાંભળી એના દુઃખનો કોઈ પાર નથી. એમાં
વળી એને રામને મળવાનું થાય છે. સીતાની સખી હોવાથી રામ સાથે

પણ એને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. સ્વાભાવિક છે કે પોતાની સખી સાથે આવે
વ્યવહાર કરનાર ગમને જોતાં તે રુક્ષ બને. રામના કૃત્ય બદલ કઠોરમાં
કઠોર રીતે વાસંતી તેમના હિમર મોઢામોઢ પ્રહાર કરે છે. પંચવટીમાં
પ્રવેશતાં રામનો શોક બમણા જોરથી બહાર તો આવ્યો જ છે. અને તેમાં
વાસન્તીનાં મહેણાં તેમને માટે અસહ્ય થઈ પડે છે. રામનો સીતા પ્રત્યેનો
સાચો પ્રેમ વાસન્તી આગળ કુદરતી રીતે ખુલ્લો થાય છે. સીતાને આ રીતે
રામના પ્રેમની સ્વયં પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આમ આ રીતે આ પાત્રની
નાટ્ય અગત્ય છે.

ખીંચ એક અગત્ય પણ ડો. જી. કે. લટ સુંદર રીતે બતાવે છે
કે જેમ રામને કઠોર વચન સંભળાવી સીતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાની
જરૂર છે એટલી જ રામ પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિની જરૂર છે. જેમ વાસન્તી
નાં વચનોથી સીતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટે છે તેમ એનાં એ જ કઠોર
વચનથી રામની સીતા તરફની સામ્યાર્થ, વફાદારી પ્રગટ થાય છે.
એ જ વચનોથી આપણને પણ પ્રતીતિ થાય છે કે સીતા કરતાં પણ
વધારે કરુણ દશા તો રામની છે. રામના માનવભાવ અનેક રીતે વ્યક્ત
થાય છે *

ત્રીજા અંકનું કાવ્ય અને વાસંતી

ત્રીજા અંકમાં ખાસ કરીને વણુંનાત્મક અને ભિન્નપ્રધાન કાવ્ય જ
છે. ઉક્તિઓનો મોટો ભાગ આવે કાવ્યમય જ છે. અંકની શરૂઆત જ
ફેટલી કાવ્યમય રીતે થાય છે ? આ એવું વગ છે કે જ્યાંનાં પશુ, પંખી
જ્યો, નદીઓ અને પર્વતો ગમ, સીતા અને વાસંતીને વધોથી પરિચિત
છે. એટલું જ નહિ એ પ્રકૃતિ તરફ એમના શ્રવણમાં સ્વર્ગન સમાં
બધાઈ ગયાં છે. સીતા વનવાસ દરમિયાન એક દાર્દ્ર્યના અધ્યાને ઉછેરની
દુની એ બચ્ચું આજે યુવાન થઈ ગયું છે. એના હિર ખીજા મદોન્મત
વારો દુઃખો કર્યો છે. વાસન્તી તેને બચાવવાની બૂઝ પાડે છે. સીતા
અને રામ પણ આ સાંભળે છે. સહુ આ સ્વર્ગન સમાં દાર્દ્ર્યના ગ્રહણાર્થે
ત્યાં બેઠાં થઈ જાય છે. વાસન્તીના આ એક જ હિલેખથી રામ અને
સીતાને કરુણમય એકસરખો વધો પડે છે દવે પછી પણ તે જટાણુ
ચિખરનો અને મોઢાવરી તીરનો હિલેખ કરે છે એ સીતા અને રામ

માટે મર્મહેદક બની રહે છે. ગજબાળના ઉલ્લેખથી રામને સીતા સાથેનું મુખી જીવન યાદ આવે છે. સીતાનું હૃદય પણ પ્રેમથી દ્રવી નય છે. ઉપરાંત એના પુત્રો દેવડા મોટા થયા હશે એ વિચાર પણ આવે છે.

આ પછી વાસન્તી સીતાએ ઉછેરેણું કદમ્બ અને તે ઉપર બેઠેલો સીતાએ પુત્રની જેમ પોષેલો મોર બતાવે છે એ કદમ્બ અને મોર કાળ જતાં મોટા થયા છે. આ પણ બંનેની પ્રેમની લાગણી વધારે છે. સાથે સાથે રામને શોક ધણો જ વધી પડે છે. સીતા માતાએ બંનેને સાથે ઉછેર્યા હોવાથી મોરને કદમ્બ સાથે બંધુ જેવો સંબંધ થઈ ગયો છે. સીતાને સંભારી મોર હજી આ કદમ્બ ઉપર બેસે છે જ્યારે પોતે તો સીતાને ત્યજી દીધી ! પ્રસંગ દ્વે વધારે કરુણ બને છે. રામ ન્યાં સીતા સાથે સૂતા હતા તે શિલાની પાટની પથારી વાસન્તી બતાવે છે. કારુણ્ય તે કેટલું ? ત્યાં બેઠે બેઠે સીતા હરણીને ઘાસ ખવડાવતી. આગે સીતા નથી છતાં એના પ્રેમની માટે હરણાં રોજ ત્યાં આવીને બેસે છે. જ્યારે રામ તો સીતાનો એવો પ્રેમ બૂલી પણ ગયા !

એ જ સ્થળે આગળ હોવા છતાં રામ અને સીતાનો સંસાર જાણે ફરી ગયો છે ! એ જુએને પુષ્પોના અર્ધથી રધુનન્દનનું સ્વાગત કરવા વાસન્તી કહે છે. રધુપતિના માનમાં શીંગા પવનો વહે અને પક્ષીઓ પોતાના દુર્જનથી રામનું સ્વાગત કરે એવો વાસન્તી વનને આદેશ કરે કરે છે. આ બધું સીતાને તો બીજે જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા જેવું લાગે છે. ગમના હૃદયનો દ્રવ પણ પહાડોને બેદી નાખે એવો પ્રયત્ન બને છે.

આ પછી ચરચર મળતાં વાસન્તી રામને એમના વર્તન બદલ સીધા પ્રહારો કરે છે. આથી રામના દુઃખનો અવધિ આવે છે. તેમનું હૃદય હળાય છે પણ તેના બે કટકા યતા નથી. મુઠાં આવે છે પણ જીવન ચાલુ જતું નથી. અંતદોહ તેમને પ્રજ્વાળે છે પણ બાળીને લગ્ન કરતો નથી. ત્રિધિ મર્મહેદક પ્રહાર કરે પણ પ્રાણું હરતો નથી. લતા મંડપની યાદ રામથી સહી જતી નથી. રામ મુક્ત કંઠે રહે છે. રામના આ પ્રલાપો અને ઉદ્ગારો સાચા અંતરમાંથી આવે છે. વાસન્તી પણ દ્વે સમજે છે કે રામનું દર્દ પણ આણું નથી. હજી પણ વાસન્તી રાવણના પ્રસંગની યાદ દેવડાવે છે. પ્રસંગ વધારે કરુણ બને છે, સીતા

અને રામને પાછો તે પહેલના વિયોગ માદ આવે છે. પણ એમાં તો એ વિયોગ દૂર કરવાના ઉપાય દત્તા જ્યારે આ તો ચિરવિયોગ છે ! વાસન્તી સાથેની સીધી વાતચીતમાં રામના સીતા પ્રત્યેના અનન્ધ અને સ્થિર પ્રેમની ખાતરી થાય છે. સીતાને જે સમાધાન જોઈએ છે તે હવે આપો-આપ જ મળી જાય છે. આ રીતે રામના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ દ્વારા ભાવિ સુખદ અંત તરફ વસ્તુ આગળ વધે છે.

આમ વાસન્તી જે જે વર્ણવે છે તે રામ અને સીતાની પ્રેમની લાગણી અને દર્દ વધારે છે. આ અંકમાં જે વર્ણનાત્મક અને કડુણ કાવ્ય આવે છે તે આમ નાટકનું આંતરકાર્ય જોતાં હવે વસ્તુમયની દૃષ્ટિએ અગત્યનું બને છે અને નકામું કે વધારાનું લાગતું નથી.

આ અંકમાં તો વાસન્તી જ રામની અને સીતાની દર્દીની કવિતા છે, વાસન્તી જ અંકનો ઉદ્દેશ પાર પાડનારી કવિની કવિતા છે, વાસન્તી ઉપર જ આ અંકનું સંવિધાન છે કહીશું તો તે વધારે કશું નહિ ગણાય. અપરા કિમન્યયા રોદિતિ પ્રાપા ।

કવિતું સંકલ્પનશાઘવ—પહેલા અને બીજા ત્રીજા અંક વચ્ચેનો નિર્દેશોનો ખાર વર્ણનો ગાળો.

આ કાવ્યકૃત્રીઓની વચ્ચે વચ્ચે પણ કવિનું સંકલ્પ કૌશલ્ય દેખાય છે તો ખરું જ આ વિશે કો. બેલવેલકરના જ સહોદાથી આ અંકની અમા સમાપ્ત કહીશું—

“નાટકના પહેલા અંકને નાટકના બાકીના ભાગ કરતા છૂટો પાડતો ખાર વર્ણનો ગાળો કવિ કેવી રીતે નિર્દેશો છે તે નોંધવા જેવું છે. આ વાનથી તે દરેક રીતે આપણને વાકેફ કરે છે. અંક બીજાનું પ્રકૃતિવર્ણન (પુત્ર યગ્ર યોતઃ...છ.) નાનો મોર અને હાથીનું બચ્ચું હવે સમય જતાં મોટાં થાય છે તે આપણને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે આ માળામાં આટલો ફેર અને ર્દિ થતાં જ રહેતાં હતા. મનુષ્યોના છુપનમાં પણ ફેટણુંક પરિવર્તન આવ્યું છે જેમકે રાજા જનકે કેટલાક વર્ષોથી રાજ્યકાર્યમાંથી નિગતિ લીધી છે અને વાનપ્રસ્થ થયા છે (અંક ૪). પહેલા અંકને અંતે જે સવનું ગદ્યસ શરી આવેલો હતો તે મરાયો છે અને તેનું રાજ્ય તા હાથમાં છે. ખાર વર્ણનું યગ્ગત્ર સમાપ્ત થયું છે પશું—

આ પરિવર્તનમાં કેટલીક વસ્તુ સ્થિર પણ રહી છે. આ પર્વતો એવા ને એવા સ્થિર છે. હરણાંને હજી યાદ છે કે તેમને પંચવટીમાં કદલી વનમાં કેળુ ખવડાવતું હતું. રામ હજી પણ તેની પત્નીની યાદમાં એવાને એવા સ્થિર અને વફાદાર છે. અને સહુથી વધુ તો વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી હજી પણ સ્થુવંચના દિતમાં રસ મરાવે છે અને તેમણે જોયેલી જે કંઈ કુખેટના બને છે તેમાંથી તે સફળતાથી ચારે અંત લાવી શકે છે.”

અંક ૪

હવે વસ્તુના ખીજા વિભાગ ઉપર આવીએ, સીતાના મનનું સમાધાન થઈ મધુ એટલે હવે ધીમે ધીમે બંનેનું મિલન કરાવવા તરફ જ કવિનું લક્ષ છે. પણ હજી તે કામ એટલું સહેલું નથી. લોકોના મનમાંથી સીતા માટેનો વહેમ સદંતર દૂર થાય તો જ રામ સીતાને સ્વીકારે અને તે માટે લોકોને એવો તો પાઠ બજાવવો જરૂરી છે કે જેથી તેઓ કદી આ બાબત ઉપે જ નહિ. એ માટે રામના વડીલોને પણ લવભૂતિ સાક્ષી રાખવા માગતા દશે. વળી લોકોને પણ કહેનાર કોઈ એવી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ જેમને એ કે જેના પ્રસ્તાવ અને ચબ્દો સામે કોઈ નીચેથી કાચું જેમ ન શકે. આવી વ્યક્તિ અરુન્ધતી જ છે તેથી તેની અને વસિષ્ઠની હાજરીની પણ ઉપે જરૂર રહે છે. આથી આ ચકુને વાદમીકિના આશ્રમમાં જ લેમાં કરવાની જોગવાઈ લવભૂતિ દરે છે.

આ રીતે આ અંકથી નાટકનો બાજુ કાર્યવેશ જણાય છે. મિલન માટેની તૈયારીઓ અહીં હવે શરૂ થાય છે વડીલોને રામ પ્રત્યેના રાજ્ય ઓછા થાય અને તેઓ પણ મેળ કરાવવામાં સહાયભૂત થાય, રામના પુત્રોની પણ ધીમે ધીમે ઓળખ શરૂ થાય, લોકો કંઈ બોલી જ ન શકે અને રામ સીતાને સ્વીકારે જ—ખાસ આ માટે જ આ અંક સરળથો છે. જનક પણ વાદમીકિને મળવા આ આશ્રમમાં જ આવે છે. વળી મેળાપ પહેલાં સહુ વડીલોને રામ અને સીતા માટે શું અંગત અભિપ્રાય છે તે જણવું પણ આવશ્યક છે. આમ અહીં સાતમા અંકની ખાસ તૈયારીઓ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ અશ્વના પ્રસંગથી પાંચમા અંકની તૈયારી પણ થાય છે કારણ લવકુસ વાદમીકિના જ આશ્રમમાં હોય છે તેથી લવ

અશ્વને પકડે છે. સહુ વડીલો અને રામ લવકુશને આંતરિક રીતે ઝોગખવા માંડે છે. આથી છઠ્ઠા અંકની તૈયારી પણ થાય છે. આ રીતે આ અંકથી વસ્તુ નવો ઝોક લે છે. અહીં આખાલટલ સહુ પાત્રો એ માટે એક સાથે ભેગાં મળે છે. અત્યંત કરુણ ઘટના હવે ધીમે ધીમે સુખાંત મિલન માટે વિકસવા માંડે છે. અને ડૉ. કે. હે છે તેમ એક અત્યંત કરુણ ઘટનાને સ્વાભાવિક સુખાંતમાં પલટવી એ કંઈ નાનાસૂના કલાકારનું કામ નથી. આ ઉદ્દેશના અનુસંધાનમાં હવે આ અંકના પ્રસંગો જોઈએ.

વિષ્કંભક—માહિતી અને અગત્ય

(૧) વસિષ્ઠ સદુને પોતાને આશ્રમે ન લઈ જતાં વાલ્મીકિના આશ્રમમાં લઈ ગયા એમ કવિ બતાવે છે. આનું કારણ પણ અહીં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પંચવટીથી અયોધ્યા પાછા આવતાં વાલ્મીકિ આશ્રમ પાસે હોવાથી રામ સહેજે એ તરફ જાય જ અને સહુ ત્યાં હોય તે જ રામને તેમની સાથે મેળાપ સંભવે અને અંક સાર્થક બને.

બીજા અંકમાં પણ કહ્યું હતું કે અરુન્ધતીએ જ સીતા વગરની અયોધ્યામાં પગ મૂકવાની ના પાડી. અહીં પણ કવિ બતાવવા માગે છે કે શુક્રુજા માટે જેવો રસ વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીને પહેલાં હતો તેવો હજી પણ છે જ અને જ્યાં આવા તપસ્વીઓ જ કલ્યાણની પ્રાર્થના કરે ત્યાં અશુભ અંત તો સંભવી જ શી રીતે શકે ? આમ અહીં પણ સુખદ અંતનું સૂચન થાય છે.

(૨) સીતા ત્યાગની જનકના મન ઉપર ભારે અસર થઈ છે અને તે વાનપ્રસ્થ થયા છે. આ રીતે કવિ સૂચવે છે કે બાર વર્ષના ગાળામાં માનવ જીવન પણ બદલાતાં રહે છે. જનક અચાનક જ વાલ્મીકિને મળ્યા આવે છે અને સહુ ત્યાં ભેગાં મળી જાય છે.

(૩) જનક, અરુન્ધતી, કૌસલ્યા વગેરે પણ મળે છે તેનું અહીં સૂચન છે.

(૪) જનકની મનોદયા કેવી છે તે આ વિષ્કંભકના અંતિમ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. સીતાનો શોક એમના મનમાંથી ખસતો જ નથી આથી તે હંમેશા અંદર અમિવાળા રહી રહ્યાની જેમ નખા કરે છે. એનો શોક હજી

ગયો નથી. આ એમના હવે પછીના શોકગ્રસ્ત પ્રવેશનું આગળથી જ સૂચન કરે છે.

(૫) ત્રીજા અંકના શોકધેરા વાતાવરણ પછી અહીં વાતાવરણ જરા હળવું બને છે. ભવજીતિ દારમ નથી આપતો. આ નાટકમાં વિદ્યુતકનું પાત્ર જ નથી. પણ આવાં હળવા દસ્તો જેની ખોટ પૂરી પાડે છે. બે બાળકોના મુખ સંવાદમાં હળવો વિનોદ મળી રહે છે. જીર્ણકૂર્વ, વ્યાગ્રો વા શ્વો ઘા... ઘરાલી કવિલા... મઝમઝાચિત્તા... વગેરે શબ્દો દર્શાવેા વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે:

જનક અને કૌસલ્યા વગેરેની મુસાફાત

નાગળ જેણું તેમ જનકનું દુઃખ જરાક પણ ઓછું થયું નથી. ગલકું રાત દિવસ એ દુઃખ એને સંતાપ્યા કરે છે. ધણી વખત આંખો જેમને છીએ કે અનિશ્ચય દુઃખ કોષમાં પરીણ્યમે છે. પોતાની આવી પવિત્ર અને મુખ લાડકડી ઉપર આણું દુઃખ ! પોતાના દરબાર ઉપર આવેા અપવાદ ! આ કંબે એનું હૃદય હમેશ આણું જ રતું છે. કહે છે કે દુઃખનું ઓસડ દહાડા પણ દિવસો જતાં આ શોક સમવાને બદલે વધે છે અને જાણે નવો ને નવો હોય તેમ બધારે પીડા કરે છે. પોતે શૂદ્ધ છે. અનેક આકાર તપ કરે છે છતાં એમનો દેહ પડતો નથી. બાકી હવે આ બાપને છારણું કેવળ દુઃખમય જ ધર્મ મળું છે. જેની એકની એક વદાલસોઈ લાડકી દીકરી ઉપર આણું કલંક આણું એ બાપને સુખ કેવું ! કાણે કાણે એ જેમ જેમ વિચારે છે તેમ તેમ આ શોક કંઈક ભુલે ભુલે રૂપે જ દેખાય છે અને એ તપ શોકશંકુ નવો ને નવો જ લાગે છે. સહેજે ધટતો તો લાગતો જ નથી. ગલકું નાનકડી કાણું કાણું બેસતી સીતાનું નાની દંતડીથી શોકનું મુખ કુખડું જ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઝિઝમિલાવું આવે છે. અરે ! એ મોતે મરી હોત તો તો એ છટે મુખે રડી પણ શકત. પણ રે ! રે ! આ તો કલંક લપ્તે ગઈ ! એની પાછળ છટે મુખે રડતાં પણ લાજ મરતું પડે.

ત્યાં સારેથી કૌસલ્યા વગેરે રૂઢવા આવે છે. હાલે દ્યાર ની મારક કૌસલ્યાનું આ દર્શન જનકના એ દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે.

ખીજ તરફ કૌસલ્યાના દુઃખનો પણ પાર નથી. સીતાનું આણું, યતાં એના પિતાને એ શું મોઢું જતાવશે એ દુઃખે એ દુઃખી થાય છે. સીતાની

સઘળી જવાબદારી એની હતી કારણ નાનપણથી જ એ એની પસે હતી આમ જનકને જોતાં એ જુદા માતાનું દુઃખ વધી પડે છે. ઉપરાંત જનક એના પણ મિત્ર જેવા હતા. એને જોતાં દશરથ જીવતા ત્યારના - સુખી દિવસોની યાદ એને આવે છે અને આ જુદા ઘણી જ દુઃખી થાય છે.

જનકના દુઃખનો પાર નથી. પણ એનું દુઃખ કોપમાં પરિણમે છે. સીતાને અન્યાય કરનાર એ રામ તરફ જ એનો ક્રોધ ભબૂકી જીઠે છે. આથી જ કૌસલ્યાને જોતાં એનો રોષ બહાર આવે છે. “કેમ રે ! પેલા પ્રજાપાલક રામની માતા મળમાં તો ખરાં ?” આ તીવ્રો કટાક્ષ સમજીને કંચુકી એને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. કૌસલ્યા તથા રામનો જમાવ કરતાં તે કહે છે કે કૌસલ્યાએ તો સીતાના ગયા પછી રામનું મુખ જોવું પણ છોડ્યું છે. રામને માટે પણ તે કહે છે કે દુરામથી કંઈ જ કહી શકાય તેમ નહોતું કેમ કે લોકો તો સીતાની અભિપરીક્ષામાં માનવા તૈયાર જ નહોતા. તેથી જ રામને સીતાત્યાગ ક્યાં સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

“હતાં જનકનો ક્રોધ ભબૂકી જીઠે છે. ઉત્પત્તિપરિપૂતા રીતાને શુદ્ધ કરનાર અગ્નિ તે વળી કાણ ? પ્રજાની નિર્દયતા અને નીચતા તથા રાજા રામના ઉતાવળિયાપણા ઉપર એનો રોષ જિતયો છે. અહો નિર્દયતા દુરાત્મતા પુરજનાનામ્ । અહો રામસ્ય રાજઃ સિપ્રકારિતા । આ બંને ક્રોધનાં પાત્રોને હવે આપથી કે શાપથી દંડવાને । તેમને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. ક્રોધસ્ય જ્વલિતું સ્પટિયવસરો ચાપેન શાપેન ચ । છેવટે અરુન્ધતી એ કોપ શમાવે ॥ કે પ્રજા તો રાંક કૃપણ છે. એનું પાલન કરવું ધટે અને રામ તો જનકનું અપત્ય છે તેથી તેને માફ કરવા ધટે.

આ દશમાં વસ્તુનો બાલ કાર્યવેગ આમ આગળ વધે ॥ એ એની એક અગત્ય બીજું આપણે જોવું કે રામ અને સીતા વિશે વડીલોના મત છે એ એમના મિલન પહેલાં જણાવવું જરૂરી હતું કારણ તેઓની પણ આ મિલનમાં સંમતિ જોઈએ.

અને સીતાનો સંપૂર્ણ અનમેળ કરી પુનર્મિલન કરાવવાનો શાવશૂતનો છે. એ અત માટે તો ભવશૂતિ પહેલેથી જ જુદા જુદા પ્રસંગો પ્રેર્યા છે. સીતાના મનનું-તો સમ્બધાન થઈ ગયું છે. લોકોની શંકાનું નિરાશા થાય તો જ રામ સીતાનો સ્વીકાર કરે. આમ રામના પક્ષે આટલે વાંધો છે. એ માટે સધળા તૈયારી હવે થઈ ગઈ છે. સદૃષ્ટિ વાદમીકિના તપોવનમાં લાવવામાં આવ્યા છે. હવે ફક્ત રામની હાજરી જ જરૂર છે. એ લાજુ રજુ અહીં સંધાર્થ જાય છે. લવ અને ચનક પુત્ર જેઈ રામ એ જ તપોવનમાં આવી પહોંચે છે. છતાં હજી રામ સીતાનું મિલન થતું નથી તેનું એક કારણ તો એ કે લોકોની શંકા સમાધાન હજી થયું નથી. ઉપરાંત હજી કેટલીક બીજી ચોખ્ખવટની છે અને તે નીચે મુજબ છે—

(૧) સીતાને જે અવસ્થામાં વનવગડે એકલી રાજગતી મૂકી તેને સદૃષ્ટિ ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તેને ચોક્કસ રાત્રી પશુઓએ ફાડી ખાધી. તે જીવતી છે એમ સદૃષ્ટિ ખાતરી થતી જોઈએ. “ખાસ કરીને રાત્રી તો આ ખાખતની પ્રતીતિ કરાવતી જ રહી. ખાસ આટલા માટે જ મિલનનો પ્રસંગ ભવશૂતિ સ્થે છે.”

(૨) “આપણે એવા અકર્મા જોયું હતું કે રામે સીતા સાથે વર્તન કયું છે પણ એમાં એમણે સ્વજનો અને બીજા ધણાને એક સાથે પહેલો હતો.” જનક અને કૌસલ્યાનો રાજ તાત્કાલિક તો નિષ્ક્રિય થઈ ગયા. તેમને રામ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ પ્રગટી પણ ફરી તેમણે રામને હજી માફી આપી નથી. વળી લવને રાજ પણ સમાધાન રહ્યો આ બધું એવું બની ગયું છે કે એ કોપ સદૃષ્ટિ રામે એમ જાણ થઈ પડી રહ્યા, કૃપા, આગ્રહાય પણ નહિ તેવા રામને જોતા જ એ કોપ રામે આથી આ અકર્મા જ એ વસ્તુ બને છે. પ્રભાવ જોતાં જ લવના લાવ બદલાઈ જાય છે. રામની દશા જોતાં સદૃષ્ટિ રામને માફ કરી દે છે. જનકનો ક્રોધ ક્યાંય જતો રહે અને તે જ સદૃષ્ટિ પહેલા મુર્ચિત થઈ જાય છે. કૌસલ્યા પણ પ્રભાવથી માંડ આગળી શકાય એવા આવા સ્થિતિને જોઈને મુર્ચિત જાય છે. કાર્મ અક્ષર પણ બોલી શકતું નથી. (૫-૪૨).

* * * વર્ણિત ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ ઉ. ચ. (અ. આગતિ) પૃ. ૧૪ અને

આ લક્ષ્યના અનુસધાનમાં હવે આ અકના પ્રસંગો જોઈએ—

છઠ્ઠા અકનો વિષ્કમ્ભક વિગતો અને અમત્ય

(૧) અક પાંચમાને આતે જોયું કે લવ અને ચન્દ્રોત્તુ યુદ્ધે ચક્રના તૈયાર થયા છે અહીં તે યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન છે સ્પર્ધા ઉપર યુદ્ધ ન બતાવાય તેથી અહીં ફક્ત તેનું વર્ણન જ છે આ યુદ્ધના મૂળ છે કે યોધા અને પાંચમા અકમાં છે

(૨) આજ સુધી યોધા પાંચમા અકમાં જેની તૈયારી થઈ છે એ ધરી આવી પહોંચી મુખ્ય મિત્રન યોજના માટે સજ્જ વા મીકિના આગ્રમમાં મેળા મળે એવી લવભૂતિની ગોઠવણ છે બધા તો આવી ગયા છે એક રામ તથા આ યોધા એમને અહીં લાવવાનું નિમિત્ત અહીં મળી નામ છે જે યુદ્ધના લશ્ચકારા પાંચમા અકમાં સંભળાય છે એ યુદ્ધની કપરી ધરી આવી પહોંચે છે

રામ અયોધ્યા તરફ જવા નીકળ્યા છે પણ પુષ્પક વિમાનમાંથી આ બંનેનું યુદ્ધ જોઈ રામ સ્વાભાવિક રીતે જ એ તરફ વળે છે રામ પણ હવે અહીં આવી પહોંચે છે

આમ રામને અહીં આવવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે

(૩) રામ આવી ગયા એ સમાચાર પણ અહીં મળે છે

(૪) ‘યુદ્ધના વર્ણન દરમિયાન વિલાધર એક સ્તોત્ર બોલે છે (૬-૫) આ સ્તોત્ર અક ૨-૧’ નો જ લાવ મૂકાયે છે બીજા અકમાં પણ રામ આ જ સ્તોત્ર બોલે છે +

યુદ્ધના વાતાવરણ વચ્ચે અર્ધમાત્ર વિલાધર આ બોલે તે અયોધ્યા લાગે છે એમ ધણા ટીકાકારોના પ્રહાર છે પણ—

રામના સીતા પ્રેમના તેના પ્રેમની યાદ દેવડાવવી લવભૂતિને ખાસ ગમે છે કારણ તેના ઉપર તો નાનકનો મુખ્ય તટ્પ છે આથી અહીં પ્રસંગ લેાય કે ન હોય, વિલાધરો વિશે ગમે તે ધારણા હોય છતાં લવભૂતિ આ સ્તોત્ર ખાસ આપે છે અને રામના સીતા પ્રેમના મહાન પ્રેમની યાદ દેવડાવે છે x

આમ આ પણ આ વિષ્ણુમકનો એક હેતુ છે કારણ હવે રામ અને સીતા મળે એ પહેલાં એ સૂચન જરૂરી છે.

પુત્રોની યોગબળ : વિગતો અને અગત્ય

(૧) આગળ જોયું તેમ રામ અને સીતા ફરી મળે એ પહેલાં રામને સીતા જીવતી છે એમ ખાતરી થવી જરૂરી છે. અને એ આનંદના સમાચાર એકદમ રામને ન મળવા જોઈએ. આથી આ પ્રત્યક્ષિદાન દશ્ય ખાસ પ્રયોજાયું છે.

(૨) આ બધું ધીમે ધીમે સ્વાભાવિક રીતે જ બનતું હોય છે. રામના બંને પુત્રો વાલ્મીકિ આશ્રમમાં જ હોય છે. કૌસલ્યા અને ખીલ વડીલો સત્ર પૂરું થતાં વાલ્મીકિના જ આશ્રમમાં આવે છે. વસિષ્ઠ આ સુખદ અંત જીજ્ઞાસુ હોવાથી ખાસ એટલા જ દેવતા પોતાના આશ્રમમાં સહુને ન લઈ જતાં વાલ્મીકિને આશ્રમે જ લઈ જાય છે. ખીલ બાલ્યથી જનક પણ પોતાના મિત્ર વાલ્મીકિને મળવા આવી પહોંચે છે. આશ્રમમાં મહેમાનોના માનમાં છુટ્ટી હોય છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખેતરમાં કુદનાં બાળકો રમશે રમશે ત્યાં આવે છે અને સહુની નજરે પડે છે. ઘરડાંઓ સહેજે તેમને જીએ છે. ખાસ કરીને કૌસલ્યા અને જનક લવ અને રામનું તથા સીતાનું સાદર્ય નોંધે છે. છતાં બંને જોડકા છે ત્યારે કોઈ કંઈ નિશ્ચય કરી શકતું નથી. પણ મનમાં તો સહુને ખાતરી હોય છે કે આ સીતાના જ પુત્રો છે. પંચવટીમાંથી પાછા ફરતા રામ વિમાનમાંથી બાળકોનું મુદ્દ જોઈ એ તરફ આવે છે. રામ પણ પોતાની અને સીતાની પ્રતિકૃતિ લવમાં જીએ છે.

(૩) અહીં પણ રામને કમે કમે પુત્રોની યોગબળનું આંતરકારણ મળે છે—

પહેલાં તો લવનો પ્રભાવ રામને આકર્ષે છે. પછી એક લોહીના સંબંધે રામનું અંતઃકરણ લવ તરફ ખેંચાય છે અને અદૃષ્ટ આકર્ષણ જીએ છે. વ્યતિપત્તિ પદાર્થોનાન્તરઃ કોડપિ હેતુઃ આમ બાળક પોતાનું છે એમ આંતરપ્રતીતિ રામને થવા માંડે છે.

ત્યાર પછી બાળકનો ચન્દ્ર અને ચન્દન જેવા શીતળ સ્પર્શ (૬-૧૭) તેમને આહ્લાદક થઈ રહે છે અને એ પોતાનો જ પુત્ર હોવાની એમને આંતરપ્રતીતિ અદૃષ્ટ રીતે થાય છે.

લવને જુમ્મકાઓનું સ્વતઃપ્રકાશિત યાન છે એ પણ એ પુત્ર પોતાના છે એમ માનવાનું ખાસ કારણ છે. (૧-૧૫-૪) સ્વતઃ પ્રકાશાન્યા-ચયોરણાણિ અહીં આવ્યોઃ એ દિવચન રામને કુતૂહલનું કારણ આપે છે.

૧૫-૭ માં લવ કહે છે કે તે બંને જોડિયા ભાઈ છે.

આ હકોક્ત પણ આ પુત્રો પોતાના હોવાની સીધી પ્રતીતિ છે.

એટલામાં કુશ ત્યાં આવે છે. એનો ધીરમંભીર અવાજ અને પ્રભાવ રામને કુતૂહલથી પ્રેરે છે. એનું આલિંગન રામને એ પોતાનો પુત્ર હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. (પરિણય દગ્ધતમ્) તસ્મિન્નપત્યમયં દારવઃ । (૧-૨૨)

ત્યાર પછી બંનેને નીરખનાં રામને તેમાં પોતાની અને સીતાની આકૃતિ દેખાય છે. (૧-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭)

ત્યાર પછીની તેમની ઉક્તિમાં તેમને ધણે સંદર્ભ મળી રહે છે કે આ તે જ અરણ્ય છે કે જ્યાં સીતાને ત્યજી હતી. બંનેની આકૃતિ અને પ્રભાવ પોતાના જેવા છે. અસ્ત્રો સ્વતઃપ્રકાશિત છે. કદાચ ચિત્રદર્શન પ્રસંગે પોતે આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે તે અસ્ત્રો નહિ વત્તાં હોય । બાળકોનો સ્પર્શ એમને સુખદ ચર્મ પડે છે; બંને જોડકા છે. અને પોતે સીતાનો દ્વિધા ગર્ભિણીભાવ પારખ્યો હતો. (૧-૨૭ ૧-૬ (૧-૨૮)

તેનાં રામ સીધી રીતે પૂછી શકતા નથી. કારણ બાળકો સીતા અને રામની પરાક્ષ રીતે રામાયણનાં પાત્રો તરીકે જ વાત કરે છે. (૬-૩૦).

ઉપરાંત તે જ વખતે ત્યાં વસિષ્ઠ વગેરે આવે છે આ બંને કારણથી કારણે ઉપસ્થિત હોવા છતાં પ્રત્યભિજ્ઞાન યત્ન નથી. લવભૂતિ ઉત્તર સુધી આ બાબત સ્પષ્ટ કરતા નથી. કારણ હજી લોકોની સંકાપ્ત સમાધાન થયું નથી તેથી પિતા પુત્ર મળે એ ઈષ્ટ નથી.

આ બાબત શ્રી એકવેલકર સુંદર ટીકા કરે છે:

“પ્રત્યભિજ્ઞાન દશ્ય બહુ જ કલાત્મક રીતે નિરૂપાયું છે. અલબત્ત રામની મોટી સ્વચ્છિત્ર કંઈ વધારાની લાગે છે. લવ કેટલી સદૃશ રીતે તેના જોડકા મોટાભાઈ વિશે વાત કરે છે ! એકલા રામ નહિ પણ તથા તથા જણ રામ અને લવનું આકૃતિસામ્ય નોંધે છે.

આ આખું દરમ કાલિદાસના પુત્રમિલન પ્રસંગ સાથે સરખાવી શકાય તેવું છે.....કેટલીક બાબતમાં સ્પષ્ટ લાગશે કે ભવબૂતિએ કાલિદાસ ઉપર એક ભાવની ખાસ પ્રગતિ કરી છે. છેક છેલ્લા અંકના અંત સુધી પ્રત્યક્ષ-સાન થયા દીધું નથી તેથી એક પ્રકારની આતુરતા રહે છે. +

છઠ્ઠા અંકની અંત્ય વિશે પણ તેઓ સુંદર લખે છે : “ અત્યારે સુધી તો કવિએ સુંદર શરૂઆત અને પ્રસંગની જ્વલંત પરિસીમા આપી. પણ પ્રસંગની પરાકાષ્ટા તો હજી હવે આવવાની છે. નાટકના પછીના ભાગમાં છઠ્ઠો અંક બહુ મોટો છે. અને તેને માટે કવિ બીજા અંકના વિષ્કંભકથી જ આપણને તૈયાર કરે છે. ત્યાં આપણે અશ્વમેધ યજ્ઞ વિશે પહેલી જ વખત સાંભળીએ છીએ. ત્રીજા અંકમાં રામ તે દરીયા કહે છે. ગોધા અંકને અંતે તો આપણે અશ્વને નજરે જોઈએ છીએ, તેવી જ રીતે ત્રીજા અંકને અંતે રામ તેમના પુષ્પક વિમાનમાં અયોધ્યા જવા નીકળે છે. અને તેથી માર્ગમાં આવેલા વાદમીકિના તપોવનમાં શું બને છે તે જુએ છે. રામ આમ આવવું જોઈએ ત્યારે જ આવે છે. ભવ જ અશ્વને જુએ છે અને પકડે છે અને યુદ્ધ યાય છે એ બધું આવશ્યક છે ”

આમ છઠ્ઠો અંક આગળના અંકોમાં જે બીજા કવિએ વાંચ્યા છે તેના જ પરિપાક રૂપ છે.

અંક ૭

ગાદીનાટક.

આ અંકનું નામ જ સમેલન છે અને એ નામ સાચું છે ■ અત્યારે સુધી ભવબૂતિએ યોગ્યેશી સઘળી શક્તિ પ્રયુક્તિ અને ગોઠવણોનો પરિપાક આ અંકમાં દેખાય છે. સ્થળ છે વાદમીકિનું શાંત તપોવન જનક, કૌસલ્યા, સીતા વગેરે સહુ હવે અહીં ગેરા મળ્યા છે રામ પણ હવે આવો ગયા છે. રામ અને સીતાના મિલન માટે ખાસ જરૂરી એવી લોકોની હાજરી જ હવે ફક્ત જોઈએ. અને એ માટે પણ જોગવાઈ થઈ ગઈ છે. ભરતમુનિ અને અપ્સરાઓ દ્વારા આજે વાદમીકિ પોતાની કૃતિ ભજવાવવાના છે. એ જોવા આજે સહુ અયોધ્યાવાસીઓ અને જનપદવાસીઓને આમંત્રણ છે. અને સહુ રંગમગની સામે એકઠા પણ મળ્યા છે. રામ લક્ષ્મણ વગેરે સહુ

+ વાંચો ડૉ. બેલવેલ્લકર અં. પ્રસ્તાવના અને અં. પાદટિપ્પણી.

હાજર છે. આ પ્રસંગના સાક્ષી તરીકે ઋષિઓ, દ્વિજશ્રેષ્ઠો તથા ઈતર સૃષ્ટિનાં પ્રાણી પણ હાજર જ છે.

સીતા ત્યાજ પછી સીતાનું 'શુ'ં 'યયુ'ં એ જાણવાની સહુને જિજ્ઞાસા છે. હજી મુધી એ વિશે કાઈ 'કેશુ'ં જાણી શકે' નથી. તે જતાવવાનો આ ગર્ભનાટકનો ઉદ્દેશ છે. આખો વીતી ગયેલો પ્રસંગ ગર્ભનાટક દ્વારા જતાવવાની કવિ યોજના કરે છે. ફક્ત આ યુક્તિ દ્વારા જ સીતાની પવિત્રતાની લોકોને ખાતરી કરાવી શકાય તેમ હતું. લવભૂતિ આ યોજના સફળ રીતે પાર પાડી શક્યા છે. કુમારેશુ'ં પ્રત્યાલિસાન પણ અહીં સંપૂર્ણ રીતે સાધવામાં આવે છે.

જૂતકાળના બનાવો ધારી અસર કરે તે રીતે રજૂ કરવા માટે ગર્ભનાટક એક સફળ યોજના છે. અહીં ફક્ત ચરત એટલી યામ છે કે એ નાટકમાં સહુએ વિશ્વાસ મૂકવો કાંચુ તે સાક્ષાત્કૃત્તવમાં ઋષિએ આર્ષ' અશુધી' બેયું છે.

નાટકની શરૂઆત જ સીતાની વિશુદ્ધિની સહુને તત્ક્ષણ ખાતરી કરાવી દે છે.

અહીં પ્રસંગો એક પછી એક સ્વાભાવિક રીતે રજૂ થાય છે. (૧) સીતાએ જે બાળકોને જન્મ આપ્યો. (૨) તેમને વાલ્મીકિને સોંપ્યા (૩) અત્યારે તે બાર વર્ષના છે (૪) જૂતકાળો તેમને પ્રથમ અંકની રામની આશા પ્રમાણે પ્રાદુર્ભૂત થાય છે અને રામનાં સંતાનો પાસે જાય છે (૭-૧૦) (૫) સીતા પૃથ્વી સાથે રહે છે સાથે ગર્ભનાટકનો અંત આવે છે.

લક્ષ્મણ પણ રામના પ્રથમ અંકના રૂબરૂ થાદ દેવડાવે છે ઉપરની હકીકતો ઉપરથી લક્ષ્મણને પણ ખાતરી થઈ જાય છે કે લવકુશ રામના જ પુત્રો છે.

एतौ हि जन्मपिद्माश्री शान्तप्राचेतसायुगौ ।

आर्यतुल्यारूढौ वीरौ वयसा द्वादशान्दिवौ ॥

આમ આ નાટકના આ બંને ઉદ્દેશ સધાય છે (૧) સીતા વિશુદ્ધ છે એની લોકોને પ્રતીતિ થાય છે અને (૨) લવ કુશ રામના જ પુત્રો છે એવી રામ લક્ષ્મણ બંનેને પ્રતીતિ થાય છે.

(૩) આ ગર્ભનાટકનો એક બીજો પણ ખાસ હિત છે. ગર્ભનાટક રજૂ થાય છે તે દરમિયાન રામ જે કંઈ બોલે છે તેમાં હજી પણ એ પ્રતીતિ થાય છે કે રામનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ એવોતે એવો સ્થિર છે અને તેમનું દુઃખ હજી પણ એવું ને એવું જ છે. જરાકે એાધું થયું નથી.

પહેલા જ સ્લોકમાં રામ નાટક જોવા આવે છે તે વખતે એ દેહકા અલ્લાઈ ગયા છે તે લક્ષમણ બતાવે છે. સીતા ત્યાં પછી રામને જીવનમાં કંઈ જ રસ નથી. કેવળ ચંત્રવત તે રામ્ય કંઈ જાય છે, બાકી તો તે કદપ્રક મુનિવૃત્તિ જ ધારે છે. નાટક વગેરે રંજન કાર્યક્રમો જોવાનું તો તેમણે સદંતર બંધ કર્યું છે પણ કેવળ વાલ્મીકિ પ્રત્યેના માનને લીધે જ તે આજે અહીં આ કૃતિ જોવા આવ્યા છે. (૭-૧) તેમને માટે પણ સિંહાસન નથી. કેવળ બાસન જ છે.

(૪) એક ખાસ અગત્ય ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ બતાવે છે * કે “રામે પારાવાર દુઃખ જોયું છે અને તેથી તેમનું હૈયું આણું થઈ ગયું છે. દુઃખાગ્રિમાં એ હૈયું એવું સીકાયું છે કે આનંદના સમાચાર એકદમ એમને આપવા ઠીક નથી. જો કે નાટકની રજૂઆત દરમિયાન રામ મૂર્છિત થઈ જાય છે અને જાગે છે ત્યારે સીતાને લુએ છે. પણ એમ થતાં પહેલાં નાટકના જોયેલા પ્રસંગોથી એમનું મન એ આનંદના સમાચાર માટે તૈયાર તો થઈ જ જાય છે.”

આ પ્રમંજની આ ખાસ અગત્ય છે.

નાટકને અંતે અદ્ભુત

હવે સાચેસાચા પ્રસંગો બને છે. ગંગાનાં પાણી ખળશો છે અને અંદરથી ગંગા અને પૃથ્વી સીતાને લઈ સાચેસાચ બહાર આવે છે, આની ખાસ અગત્ય છે કારણુ સમેલન માટે સીતા કે જેની હાજરીની ખાસ જરૂર છે તે તો આવી નથી. તેથી આ દૃશ્ય દ્વારા સીતાને પણ ત્યાં લાવવામાં આવે છે.

ડૉ. ખેવેલકર બતાવે છે તેમ વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી હજી રધુકુળના દિતમાં એવા જ રસ લે છે. તેથી જ ગંગા અને પૃથ્વી સીતાની અરુન્ધતીને

સોંપણી કરે છે. તેઓ પણ રાગને સીતાની સોંપણી નથી કરતાં કારણ-
લોકોની અનુમતિ હજી મળી નથી.

ત્યાગ કરતી વખતે પૃથ્વીને અને ત્રિવલ્લભ પ્રસંગે લાગીરયાને સીતાની
સોંપણી રામે કરી હતી. તે વચન અહીં ફોળે છે અને એ પ્રમાણે બંને
દેવીઓએ સીતાને સંભાળી લીધી હતી એમ આ અંકમાં સ્પષ્ટ થાય છે.
આમ પહેલા અંકમાં જ સાતમા અંકનાં જે બીજાં પાયાં છે તે અહીં
ફોળે છે.

સીતાની પવિત્રતાનો બીજી પ્રતીતિ પણ અહીં કરાવવામાં આવે છે
કે આ બાર વર્ષ દરમિયાન સીતા પૃથ્વી પાસે હતી અને તેણે પવિત્ર
જીવન ગાળ્યું છે. જાણ સુધી ત્રીજા અંકમાં પણ રામને સીતાના સ્પર્શ
દ્વારા આત્મપ્રતીતિ કરાવવામાં આવી હતી કે સીતા છૂટતી છે. પણ સમય
નહોતો આવ્યો તેથી તેમને પ્રત્યક્ષ મિલન થતું નથી. લેશ જ તે એ પ્રતીતિને
કેવળ ભ્રમણા લેજે છે. જાણે પણ એ જ પ્રિયસ્પર્શ તેમને વિડવાડે છે.
પણ જાણે સમય આવ્યો છે તેથી રામ સીતાને નરી આંખે જોઈ શકે
છે. હવે તેમને માનવું પડે છે કે સીતા છૂટતી છે.

બીજા અરુન્ધતી સીતાની સોંપણી રામને કરતી નથી. લોકોની અનુ-
મતિ મિલવાય રામ એને સ્વીકારે નહિ આથી અરુન્ધતી જ આગળ આવે
છે અને લોકોને સીધું પૂછે છે કે હવે આ બધું જોયા પછી સીતા વિશે
કંઈને શંકા છે? લોકો તો નીચેથી જીંચું જોઈ શકતા નથી.

બસ હવે રામને કંઈ વધી નથી કારણ લોકોની મુક અનુમતિ મળી
ગઈ. રામના અને સીતાના ધનધોર અંધકારમય જીવનમાં દીપદર્શન થાય
છે કવ કુશની પણ સાચી જોણખ અપાય છે. આજ સુધી જેની તૈયારી
થઈ છે એ હવે સ્ફુટ રીતે કહેવામાં આવે છે.

સાનુપજ્ઞાનિ વલ્લયાણાનિ—સુખદ પ્રસંગો પણ એક સામટા જ આવે
છે. સુખ પણ હેલ્લે આવી જાય છે આનાં પણ કોઈ મૂળ છેક પહેલા
અંકમાં છે. સુખ વિજયી થયો એ બીજા જ અંકમાં ખતાવી દીધું છે.

આમ મંગલાર્થ સાથે નાટકનો સુખદ અંત આવે છે.

નાટકનો સુખાંત

નાટ્યક્રિયા જુદા પડીને જવભૂતિ ચોતાના આ નાટકનો આવે સુખદ

અંત આણે છે તે માટે લવભૂતિ ઉપર અનેક ટીકાઓ થઈ છે કારણ એક
તો તે પ્રસિદ્ધ રામકથાથી જુદા પડ્યા છે તેથી પણ કેટલાકને એ ન ગમે.

શ્રી દ્વિજેન્દ્રનાથ રાય કહે છે કે આ કથાનો આવો અંત આણવામાં
લવભૂતિએ કાવ્ય-ન્યાયનો ભંગ કર્યો છે. ખરો કાવ્ય-ન્યાય એમ બતાવે છે
કે આવા કારત્યાગ જેવું મહાનમાં મહાન પાપ કરનાર રામ; જેવા પાત્રને
એની સીતા જેવી પત્ની કદી ફરી ન મળવી જોઈએ એવા પાત્રને તો
એ જ સન્ન મળે એ સાગો કાવ્ય-ન્યાય છે.

કાવ્ય-ન્યાય બંને ગમે તે માટે પણ પ્રસંગોનો વિકાસ જોતાં આ જ
અંત યોગ્ય લાગે છે.

પ્રો. એ. બી. ગજેન્દ્રગડકર પણ આ અંત ઉપર સખત ટીકા કરે
છે કે ઉ. ચ. નું 'હેલ્થ' પાતું ફેરવતાં એ પુનર્મિલન માટે કોઈને
જેવો શાકુન્તલમાં સંતોષ થાય છે તેવો સંતોષ થતો નથી. શાકુન્તલમાં
એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે હવે શકુન્તલાને કદી આવું દુઃખ નહિ પડે
જ્યારે ઉ. ચ. માં મિલન લોકોની મરજી ઉપર અવલંબે છે લોકો તો ફરી
અમે ત્યારે વધિા ઉઠાવે અને તે વખતે રામ ફરીથી પણ સીતાને ત્યજે.
આમ અહીં જોઈએ એવો સંતોષ રહેતો નથી. પરંતુ —

આ ફક્તિમાં કંઈ દખ નથી. કારણ અહીં મોકોને એવી રીતે સન્ન
થઈ છે કે તેઓ આ કૃત્ય બદલ પ્રસ્ત.યા છે અને એટલી નો આપણને
ખાતરી રહે છે જ કે આ પ્રજા ફરીથી આમ કદી નહિ જોડે, બાકી આ
અંત ત્રિશે એવી યંકા રાખવાને કોઈ સ્થાન નથી.

અહીં કેવળ નાટકને અતિ અદ્ભુત રસ આવવો જ જોઈએ એ
'નિયમથી કે નાટક સુખાંત જ હોવું જોઈએ એ નિયમને આધારે આ
અંત આવો કોઈ બેસાડયો નથી.

આ અંત કેવળ એક ચમત્કાગ્નું જ પરિણામ નથી. એ એકમ
આવતો નથી. એ માટે તો લવભૂતિ સાન સાત અંકથી પ્રસંગો રચે છે
અને તૈયારી કરે છે. પહેલા અંકથી આ અંતનો વિચાર કરીને જ કવિ
પ્રવર્તે છે. પહેલા અંકથી જ કવિ સાનમાં અંકના બીજા ગણે છે. બાકી
બંધા અંગમાં એ બીજા વિક્રમે અને એ બધાના પરિપાક રૂપે જ
મમેલન ગાથ તે અને ને ગોડ જ છે. આ નાટકના પ્રસંગો એવા
વચાપ દોરણો અને આવો જ અંત મદુ કોઈને સ્વાભાવિક લાગે છે.

વાદમીકિ કરુણાન્ત લાસે રહ્યા થયુ અહીં તો આ જ અત સ્વાભાવિક લાગે છે. જો કરુણાન્ત યોગ્ય હોત તો એ કૃત્રિમ લાગે.

૩૦. '૩' આ વિશે સુંદર લખે છે "પુનર્મિલન થાય છે એ અત છાયા સીતા અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એમ બે દરયોના રીતસરના વિકાસનું જ પરિણામ છે. મૂળ કથાનો કરુણ અંત ફેરવી નાખીને કદાચ આ નાટકની કલાક્ષતિને લય ભવભૂતિ વહોરતો હશે પણ સુખદ અંત અહીં કેવળ સામ્યોક્ત પ્રણાલિ પ્રમાણે ભળભળરીથી યોગ્યતામાં આવ્યો નથી. આખી વાતને નવી જ રીતે રચી દેરીને અને કેટલાક પ્રસંગો નવા પ્રયોજીને જ આ અંત સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો છે. અને પ્રસંગોના આ કુશળ નવ્ય રચનારમાં બીજો અંત શક્ય જ નથી. આ નાટક એવું છે કે જેમાં કરુણરસનો અવધિ આવે અને શરઆતમાં શોક અને વિરહ હોય, અને આવી યોગ્ય કરુણ વાતનું યોગ્ય સુખાંત વાતમાં રૂપાન્તર કરવું એમાં સાચી નાટ્યકલા રહેલી છે. ભવભૂતિને સકળતા નથી મળી એમ તો ન જ કહેવાય." +

હવે ભવભૂતિની કલાવિશિષ્ટતાની પ્રતીતિ થયા સિવાય રહેતી નથી. પુરાણમિત્યેષ ન સાધુ સર્વમ્ લોકોમાં શ્રદ્ધ થયેલી પ્રસિદ્ધ કથાનો આટલી સફળતાપૂર્વક સ્વાભાવિક રીતે આવો અત લાવનાર ભવભૂતિ સાચે જ 'ભવભૂતિ' છે. હજારે રામચરિતે મવમૂર્તિર્વિશિષ્યતે એ ઉક્તિની સાચકતાની પ્રતીતિ વસ્તુસંકલનકલામાં થઇ જ શક્ય છે. આ ઉદના શબ્દ સાચે પ્રકરણની સમાપ્તિ કરીશું.

[૫] પાત્ર આલેખન

રામ

परित्राणाय छात्रूना विनाशाय न दुष्कृतम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संग्रामि युगे युगे ॥

अन्येष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथ. धारण्य.

આવા પરમાત્મસ્વરૂપ રામચંદ્ર અહીં ઉ. ચરિતમાં તો પુણ્યાનુભાવ-દર્શનવાળા એક મહાપુરુષ તરીકે જ આપણી સામે મૂર્ત થાય છે. લવ કહે છે તેમ સાચે જ આ યુગપુરુષ મૂર્તિમંત ધર્મનો પ્રસાદ તો ન હોય !

+ વાચો ૩૦. ૩-સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

આત્માવસ્થેહમક્ષીનામેકમાયતનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્યેવ ધર્મસ્ય પ્રસાદો મૂર્તિચંચરઃ ॥

આ પ્રસાદશાળી પુરુષને જોતાંની સાથે જ વિરોધ સમી જાય છે. ઉદ્ધતાર્ધ થાલી જાય છે. વિનય નમ્ર બનાવે છે. સાથે જ—

તીર્થસ્થળની માફક મહાન પુરુષો કોઈક અનિર્વચનીય અતિશયતા ધરાવે છે જ.

દેખાવે પણ તે કુશ કહે છે તેવા જ છે.

બહો પ્રાસાદિકં રસમનુભવથ પાવનઃ ।

સ્થાને રામાયણકવિદેવી યાચં વ્યવીર્યત્ ॥

પરમાત્માનો અવતાર મનાતા રામચંદ્ર અહીં તો દુઃખસુખ, આનંદ શોક વગેરે દ્વંદ્વો અનુભવતા એક મનુષ્ય તરીકે જ આપણી સામે આવે છે. અર્ધાં એ જગત્પતિ રાજા રામચંદ્ર છે. જાળકોને આદતા તે વાસસ પિતા છે. તથા પત્નીને પ્રેમ કરતા એકપત્નીવતધારી પતિ અને પ્રણયી છે. હતાં વજ્રથી પણ કઠોર અને કુસુમથી પણ કામળ એવું દૈયુ ધરાવતા લોકોત્તર પુરુષ છે.

એમનો ધીરમંજીર અગાજ માત્ર કાને પડતાં દુઃખે ચડેલા વીરો પણ મડીક થઈ જાય છે.

મનુષ્ય તરીકે તે નિર્મળ છે જાપદાશના વખતેના વૃદ્ધ કૃષ્ણની શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામચંદ્ર કહે એ એમને મમતું નથી. એમને તો પદ્મેશ્વરનું સાકાર સંભોધન જ મમે છે. વડીલોની અત્રા માનવી એ એમની એક પવિત્ર દરજ માનતા. પોતાની પ્રથક્ષા સામગ્રી તેમને મળતી નથી તે તરત જ બીજાં ધ્યાન દોરે જે. જાળપણનો અને ક્રિશ્નાગવરથાનો માતાનો કનેદ આ વાસસ પુત્ર જૂઠી સકતો નથી.

જૈયન્તુ સાન્યાદેયુ નવે દાર્પરિમ્હે ।

માતૃમિથિન્ત્વમાનાનાં તે દિ નો દિવગ્મ-ગતાઃ ॥

કોપીની વાત પણ તે તરત શામે છે.

પદ્મના જ દરજમાં રામ પ્રેમાજ પતિ તરીકે જ દર્શને દે છે. રામજનો ઉત્સવ પતી જવાથી સોતાના પિતા પાછા જવા છે. કૌસલ્ય

વગેરે સહુ વડીલો પશુ ત્રાસપ્રદુર્મને આશ્રમે યજ્ઞમાં ગયા હોય છે ત્યારે રામ ખૂબ પ્રેમથી સીતાને આશ્વાસન આપે છે. બરોબર આ જ દ્રશ્યથી નાટકનો પ્રારંભ થાય છે. સીતા તો એમના અણુએ અણુમાં વ્યાપી ગઈ છે. કેવળ શરીર જ છુટાં છે. બાકી બનેલો આત્મા અદૈત રૂપ છે. સીતાની પવિત્રતામાં અને તેના પ્રેમમાં એમને કેટલો વિશ્વાસ છે તે એમની ઉક્તિએ ઉક્તિએ મૂર્ત થાય છે.

સત્પતિપરિપૂતાયા કિમસ્યાઃ પાવનાન્તરૈઃ ।

સીતાનો સ્પર્શ એમને સદા સર્વદા એક જ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. સાતમા અને ત્રીજા અંકમાં સીતાને સ્પર્શ રામ જે રોમાંચ અને ઝલ્લુઝ-ભાટી અનુભવે છે એ લગ્ન વખતે સીતાના પ્રથમ પાશ્વિસ્પર્શ વખતે થયેલા ભાવ કરતાં જરૂરે અદ્ધક નથી. સીતાનો મૂર્તિમંત મહોત્સવ જેવો હાથ એમને હંમેશા એક જ સારણો આનંદ આપે છે. એનો સ્પર્શ એમને હંમેશા સંછવની સમેા જ ધર્મ રહે છે.

તય સ્પર્શે સ્પર્શે મમ હિ પરિમૂદેન્દ્રિયગણો ।

વિવારન્નૈતન્યં ઇમયતિ ચ સંમીલયતિ ચ ॥

ત્રીજા અંકમાં પશુ એ પ્રિયસ્પર્શ પાશ્વિ રામ તરત પકડી પાડે છે. એ જ સ્પર્શ એમને સાતમા અંકમાં પશુ જિવાડે છે. જે જડતા રૂપ અને સ્વેદ રામ સીતાના પ્રથમ સ્પર્શે અનુભવે છે એ જ તે બાર વર્ષ પછી પશુ અનુભવે છે. એ સ્પર્શ તે શું હરિચન્દનનો રસ છે કે ચંદ્રકિરણોની ચોવીને કાંટેનો હાંટકાવ છે । સીતાનું પોતાનું જ સટિફિફેટ આરિધ્યર પ્રેમ બતાવવા પૂરું છે. સ્થિરપ્રગ્વાદા યુગ્મ ।

મંથરા, અને રાક્ષસોના ચિત્રોથી સીતાને અસુખ થતું જોઈ રામ એ ચિત્રો ખાસ કાળજીથી ટાળે છે. વનવાસ દરમિયાન તેમણે સીતા સાથે માણેલું ગૃહસ્થ અને મુનિજીવન એ કેમે ચ ભૂલી શકતા નથી. અયોધ્યા આઘ્યા પછી પશુ એની વાતો કરતા રામ ધરાતા નથી. જ્યારે સંગારે ત્યારે એ સમગ્ર એવું ને એવું જ સુખકારી અને આહવાદક રહેતું.

વિયોગનો તો રામ વિચાર પશુ કરી શકતા નથી. રાજકાર્યમાં એ ભણે વળ્લથી પશુ કઠોર રહ્યા પશુ પતિ અને મનુષ્ય તરીકે તો રામચંદ્રનું હૃદય પશુ કામળ છે.

“હુંનાં એટલું તો એજી” છે” કે રાજા તરીકેની ભાવના જ એમનાં પ્રમંથ હતી. રાંજય અને પ્રાંત ખાતર એ સ્નેહ, દયા, મુખ અને જાનથી પણ ત્યજવા તૈયાર છે. અને એ કેવળ બોલી જાયતા નથી. પોતાનું બોલ્યું આચરણમાં પણ મૂકી ખતાવે છે. રાજા તરીકે એમને ખીટકું અભિમાન નથી. એ પ્રશસ્તિ કરતાં પોતાના દોષ જોવા વધારે આતુર રહે છે. દોષ તું સંચિત્ કયય. લોકારાધનનું આશુ” મત લક્ષ” બેઠેલાં જા રધુકુળધુરંધરની મહાકસોટી થાય છે. સીતાના કથંકની વાત સાંભળી રામના હૃદયમાં જે દિધા ભાવનો સંઘર્ષ થતો ભવશુભિ ખતાવે છે તે અત્યંત છે.

એક બાજુ ॥ ઉત્પત્તિપરિપૂતા પત્ની કે જેને વિશે કલંક મનાવવ નહિ. છતાં એને એ જ નિમિત્તે ઘેર વનમાં ત્યજવાની ! ખીટ તરફ જે ગાંજીય ફરજ. પોતાને કારણે સૂર્ય જેવા દેહીપ્યમાન રધુકુળમાં કલંક લાગે એ પશુ કેમ કરી વેદાય ! ત્યારે દરજ્યા જેવી મહારુ, નિરોધ તીર્થ સમી પવિત્ર પ્રિયા પત્નીને અનાથ રીતે રાની પશુએને મોઢે ધરી પશુ કેવી રીતે દેવાય ! આ દુઃખો વચ્ચે રામનું હૈયું ફેલું વેળાવાય છે તે તો પ્રથમ અંકની એમની સ્વકૃતિ જ કહે છે. અને છતાં નૂતન રાજા રામની પ્રિયતમ ગામ ઉપર ઇત થાય છે.

સતો કેનાપિ કાર્યેય સોઠસ્યારાધનં વ્રતમ્ ।

આનું કહોર તત આચંતા રામનું હૈયું તો પુટાકની અંદર તૈયાર થતા એસડની જેમ અંદરને અંદર ઉકળ્યે જ વ્દાય છે. એ ઉકાળો કે કાબરો અંદર જ રહે છે. બહાર તો દેખાતો પણ નથી !

સામે જ, સીતાવાન પછી રામને મન સંતાર ફેરવાઈ ગયો છે. જમન વેરાન વગડા જેવું થઈ ગયું છે. શરીર પણ કેવળ કષ્ટપ્રદ જ બની ગયું છે. પ્રાણ વગળા ખીલાની જેમ જડાઈ ગયા છે—જે અંદરને અંદર વગળાનું કરે છે. દુઃખ વેદવાનો માટે જ જાણે રામમાં ચૈતન્ય મૂકાયું છે.

અરે ! એના નિર્દોષ મુખડા સામે પણ ન જોયું. અને ત્યજી જ દિવસમાંતીના પ્રહાર એ વેડી ચડતા નથી. આવું દુઃખ વેડવું છતાં પણ—

इदं विध्वं फलयं विधिवदभियुक्तेन मनसा ।

હાનુજી મનોવેદના અનુભવતા રામ સીતાવિયોએ સ્થવ કૃષ્ણ ચર્ચામાં જોઈને પડી ગયા છે. અરે સાત બદલાઈ જ ગયા છે જાણે ! એ એમના પ્રભાવથી જ ઝાળખી ચકાચ તેવા માત્ર રહ્યા છે. સીતાની લોકોથી દૂર આવી રીતે મન મોકળું કરી રહ્યા બદલ લોકોની ક્ષમા પ્રત્યે ભવભૂતિના રામ જેવા રાજા સાંપડવા દોહાયા છે છતાં સ્વલોકોમજાજી જમતપતિ રામનું જીવન તો સીતાના પ્રિયરપસં પાણી ઉપર જ નિર્ભર છે.

લોકોત્તર વ્યક્તિ સિવાય આ કેણું કરી શકે ? લોકોત્તરેણ સર્વે પ્રમુખ્યૈષ્ઠ ઝીવતિ ।

પરમાત્માનો અવતાર મનાતા આ પુરુષ ઉ. ચ. ના કથાનાયક છે અને નેતા વિનોતો મધુરઃ ત્યાગી દક્ષઃ. પ્રિયંવદઃ પ્રમાણે નાયકતા સધળા સુરેષે નિધિ જાણે એમનામાં બેગો મળ્યો છે. છતાં એ પાત્ર કેવળ રૂઢ નથી બન્યું. ભવભૂતિના રામ પણ ધણી બૂઝો કરે છે. જુદાસ્તે...ઈ. લવના રામ દ્વારા ભવભૂતિ આ સરસ રીતે બતાવે છે. એ રામે આ બધી બૂઝો એ એમણે સીતામાળમાં પણ બૂઝ અને ઉતાવળ તો કરી જ છે એ એ દર્શીકત છે. આમ ભવભૂતિના રામ પણ એક બૂઝ કરતા મનુષ્ય જ છે.

ઉત્તરે રામચરિતે મધ્યભૂતિવિશિષ્ટત.. ઉ. ચ. ના રામનું પાત્ર નેતા ઉકિતની વ્યથાર્થતાની પ્રતીતિ ધાય છે.

સીતા

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च निद्रं न च शयः ।

તારા ચારિત્રની ઉદાત્તા તારે મારે માન પ્રગટ કરે છે. તારું બાળપણ કે સીતલ એવાનું નથી. તું વિશ્વવંશ છે 'સીતા' નામ અને સખડું કહેવાનું કહેવાઈ જાય છે. કોઈ અપવિત્રતા રહેતી જ નથી. વદાલસેક પ્રતો, પ્રેમણ પત્ની અને અમી વરસાવતી માતા તથા આદર્શ સી—સખડું એ મા ! તારામાં જ એકડું મળ્યું છે. તું સાચે જ જગત્તનની છે. તારાથી જ જગત પવિત્ર છે. સીતાની ઉકિત જ અપવિત્ર છે.

ત્વયા જગન્તિ પુષ્યાનિ ત્વગ્યાપુષ્યા જનોજયઃ ।

; તારાથી જ જન્મત નાથવાળું છે, જ્યારે તું અનાથની જેમ દણીય છે.

નાથવન્ત ત્વયા સોઘા સ્ત્વમનાથા વિપત્સયતે । તું જન્મથી જ પવિત્ર છે.
પીડક અને અગ્નિને ઘીન વળી શુદ્ધ કરનાર કેવા ?

સૌષોદકં ચ વહ્નિનથ નાન્યતઃ શુદ્ધમર્હતઃ ।

સૌંદર્યમાં એની જોડ નથી. રામ તેની ફંતકળી અને નીલી આખોનેા
લેખ કરે છે. તેના પિતાની તે લાડપટ્ટી હતી. એનું મુખડું એ બૂલી શકતા
1. વદનકમલકં શિશોઃ સ્મરામિ । તે વિનયી છે અને લજ્જાવતી છે.
નાં પશુપંખી અને તુલસી માટે એને ખાસ અપત્ત્ય રહેલું છે. મોર, હરણ,
બ અને મજબાજનાં એણે અપત્ત્યની જેમ જતન કર્યાં છે. એના સરખી
પી મેળવવી દોઢાલી છે. વાસન્તી એને માટે ફેટલો રોક કરે છે એમાં
એણે કેળવેલા સખીલાવની ઝાંખી થાય છે. સાસરામાં પણ તેણે
સદયા, હરણ, શાન્તા, અરુન્ધતી અને બધાના મન જીતી લીધાં હતાં.
સીતા સહુને દીકરી શાન્તા જેવી વહાલી હતી. વધૂતુલ્કેડવિ વયેવ શાન્તા
પ્રેમા સનૂજાસ્ય તથેવ સીતા । સદમણનું પણ તેણે દિક્ષ જીતી લીધું હતું.
નીરજ, સદનશીલતા, નિરલિમાનપણું અને શાંતિ એને વધાર્યાં છે. એના
માઝા પણ મીઠા બોલે રામનેા અનન્ય પ્રેમ એણે મેળવ્યો છે પ્રિયમાવસ્તુ
ત્વયા સ્વગુણેય વર્ધિતઃ ।

એના શબ્દો રામને અમૃત સમાણા છે. એના રૂપર્શ એને સંજીવની
ઓળખ છે. અદૃષ્ટ રૂપર્શથી રામ સંજીવન થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ
રૂપર્શ રામ તરત ઓળખી શકે છે. દેવતાઓને પણ સીતાના પાણિરૂપર્શની
આ શક્તિની પ્રતીતિ ચર્મ્ર મળે છે.

ત્વમેવ નન્તુ કલ્યાણિ સંજીવય જગત્પતિમ્ ।

...અહિ જીવય મે વત્સં પ્રિયસ્પર્શેન વર્ધિના ।

સીતાએ રામનેા કેવો પ્રેમ જીતી લીધો છે એ કુચ જ બતાવી શકે—વિના
સીતાદેવ્યાઃ કિમિવ હિ દુઃખં રમ્યતેઃ । તે પણ રામ હિપર અનન્ય પ્રેમ
ધરાવતી, તેને માટે જ જીવતી, તેને હંમેશા અનુકૂળ રહેતાં અને તેને મુખ
દુઃખમાં જાપાની જમ અનુસરતી હતી.

પોતાને એકલી મૂકી જવા બદલ સીતા રામ વિપરગુસ્સો કરશે એમ કહે છે પણ એ સાચું જ કહે છે—

તસ્મૈ કોપિष્યામિ યદાત્મનઃ પ્રમવિષ્યામિ ।

‘એનો બોધેબોલ સાચો પડે છે. બાર વર્ષે રાંધને જોતાં એનો ગુસ્સો કેંઈયે જોતો છે. જનનિત્યાર્યપુત્રઃ સીતાયાં દુઃખં પરિમોષ્ટુમ્—ઓ એક જોઈએ બોધેબોલને ખોતરી આપે છે કે આંતે કોઈ એ કોઈની ક્ષમા માર્ગવાની કે એવો શિષ્ટાચાર કરવાનો જરૂર રહેતો જ નથી.’

લવભૂતિએ પોતાવેલો સીતાના જીવનની આ નાની નાની રેખા એના પાત્રને સંપૂર્ણ માનવતા અર્પે છે અને જગતના જીવન માટે સીતા દ્વંદ્વેષ જગતના નાથ પાસે રહે એમ આપણે પણ અંતે ધૃતીએ જ જીએ.

આમ સીતાનું પાત્ર જોતાં પણ લવભૂતિ જે અંત લાવે છે તે સ્વાભાવિક જ લાગે છે અને તેમ કરવામાં વાલ્મીકિની સીતાને તેમણે જરાક પણ અન્યાય રહેતો નથી.

લવ-કુશ

‘‘ બંને લોઈ જોતેનાં પિતાને યોગ્ય અને અનુરૂપ છે. ક્ષત્રિય કુમારોમાં હોવાં જોઈએ ને સર્વજ્ઞા ગુણ આ બંને કુમારોમાં છે. કોણ બંનેને વાલ્મીકિએ સંસ્કાર આપ્યા છે. લવ ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીનું જીવન જીવતો હતો એમ લાગે છે. કુશ મોટો છે અને તેને યોગ્ય કાગે વાલ્મીકિ મોકલી દે છે તેથી તેના પરિચય બહુ ઓછો થાય છે પણ લવને સોરો એવા પરિચય સંકુતે મળે છે. એ વિનયી બાળક જેવાં નિદોષ છે અને મજાનું છે. દેખાવે તે તેના માતાપિતાની જ પ્રતિકૃતિ જોઈ લે. સીતા અને રાંધેનો એ જ આકૃતિ અને રંગ જ નોજ આ બાળકમાં જનકને દેખાય એના સ્વદેહબદ્ધમાં વિનય દેખાય છે. જનક કૌસલ્ય સહુ પ્રત્યે એ વિનયી છે. રામની પણ તે ક્ષમા માગી લે છે. એના દુઃખનને વખાણી શકવાની પણ ઉદારતા એનામાં છે. એના જીવસા અને પરાક્રમથી એ ચન્દ્રકેતુ, જનક, કૌસલ્ય, સુમન્ત્ર અને રામ લક્ષ્મણને પણ એક સરખી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. ચન્દ્રકેતુ સાથેના વિવાહ દરમિયાન એ વિનયી છતાં નીકર અને પ્રભાવશાળી રહે છે. કેવી જટાથી એ ચન્દ્રકેતુની દલીલોને પરાસ્ત કરે છે. કેવી

નીડરતાથી એ રામ ઉપર પ્રહાર અને કટાક્ષ કરે છે ! એના સ્વભાવમાં દર્પ અને સૌન્દર્યનું સંમિશ્રણ છે એમ સુમન્ત નોમે છે. રઘુકુળના એકના એક દીપક સમા ચન્દ્રકેતુને આ કુમાર સાથે લડવાની રમ્મ આપતાં સુમન્તનું મન માનવું નથી. એક ક્ષત્રિય ચેત્હા તરીકે એ બીજા હરીફને સહી શકતો નથી. બીજાની ધમકીને એ વશ થતો નથી. કોઈ નો કર તો એને છે જ નહિ. “શું ક્ષત્રિયો બધા મરી પરવાયો છે કે ? શું રામમાં જ ક્ષત્રિયત્વ સમાપ્ત થાય છે કે ?” કહી અશ્વ પછુ તે જ બાધે છે અને તેને માટે યુદ્ધે પછુ ચડે છે. ચન્દ્રકેતુ આ પરાક્રમી કુમારને વખાણવા સિવાય નથી રહી શકતો. રામ પછુ એના આ જુસ્સાથી પ્રભાવિત થાય છે. ત્રાહું લોકમિત્ર પરિણતઃ કાયવાનજ્ઞવેદઃ, ક્ષાત્રો ધર્મઃ ચિત્ત્વ દૃષ્તુનું પ્રદ્મકૌપસ્ય ગુપ્તૈ । સામર્થ્યનાં દ્વ સગુદ્વઃ સંચયો વા ગુણાનામાર્નિર્મૂલ સ્થિત દ્વ જગત્કુપ્ય નિર્માણ રાજિઃ ॥

સવનું જાત કવિએ ખાસ તેજસ્વી રાખ્યું છે. એ દ્વારા રામરાજ્યના આશ્રમવાહીઓ પછુ રામની બૂલ બતાવી શકે છે એમ બવશતિ ખાસ બતાવે છે. ઉપરાંત એના પ્રહારો દ્વારા કવિ બતાવે છે કે એના રામ પછુ બૂલ કરતા એક માનવ છે.

કુચ મોડીક જ ક્ષણે આવે છે છતાં એટલી ક્ષણેમાં એ સવને યોગ્ય મેટા લાખ હોવાનું પુરવાર કરી આપે છે. એનો પ્રવેશ જ એનો જુસ્સો બતાવે છે—દરોન્દ્રમયદક્ષિણેઃ.....ઈ. રામ પોતે તેનું સરસ વર્ણન કરે છે—“એની આંખોમાં ત્રિશુવનનાં બળેને ડારવાનું તેજ છે. તેની છટાદાર આસથી જાણે ધરણી નીચી નમી જાય છે. છે તો નાનો પણ મોટા પર્વત જેવો તે મહાન છે. સાક્ષાત્ સીર રસ તો ન હોય.” સીરો રસઃ ક્રિમયમેત્યુત દર્પ એવ ।

છતાં રામને એઈને બને કુમારો નમ્ર બને છે. નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં આ કુમારો અને ખાસ કરીને સવને લીધે નાટકનું પરત્વ આગળ વધે છે અને તે રસમય બને છે.

ચન્દ્રકેતુ

સક્રમણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ પણ રઘુરંજનો જ કુમાર હોવાથી એવો જ પ્રભાવશાળી છે. એને અશ્વમેધના સૌન્દર્યનો ઉપરી નીમ્નો છે એ જ એની

ચોગ્રતા બતાવી આપે છે. તે શુરવીર છે, વિનયી છે અને સીધો સાદો છે. બીજાના ગુણુ તે વખાણી શકે છે. ક્ષવ માટે તેને માન પ્રકટે છે અને તે એને પોતાનાથી ચડિયાતો હોવાનું કહેતાં અચકાતો નથી. એ પશુ ધાક-ધમકીને વશ થતો નથી. એને પશુ કોઈ કશું નથી. એકલા પદ તિ યોદ્ધા સામે અનેક યોદ્ધા શસ્ત્ર સંધાવે એ એને ગુમતું નથી.

એનામાં ઝિન્દગિદી છે. બને લક્ષણો સરખા સાધનવાળા હોવા જોઈએ એમ તે માને છે. તેથી તે પોતે રચનાંથી જીતરીને લડવા જાય છે. છતાં રામની નિન્દા એ સહી શકતો નથી તેથી તેનું મન માનવું નથી છતાં એ યુદ્ધે ચડે છે એને કોઈ પ્રકારની અહેમાન નથી કારણુ રામને તે કલવકુશ પ્રત્યે પિતાના ભાવથી જ જોવા કહે છે. તે પશુ વળતાર શસ્ત્રો અજમાવે છે છતાં જુગ્મ્મકાઓના પ્રયોગ આગળ તેના હાથ હેંઠા પડે છે.

આ પાત્રની પશુ એટલી જ નાટ્ય અગત્ય છે. એને કીધે અંક ૫ સંભાળે છે. એને કીધે જ યુદ્ધ થાય છે અને તેથી રામનું ત્યાં સ્થાનાવિક રીતે આવવું થાય છે. આમ એકે ધ પાત્ર નિરુપયોગી નથી.

પાસ-તી

[નોંધ—આ પાત્ર માટે વર્ગો પ્રકરણ ૪-અંક ૩]

[૬] ઉ. ચરિતનું રસદર્શન

રસદર્શન વિશે પૌર્વાત્મ અને પાશ્વ્યાત્મ સમીક્ષકોની પ્રજ્ઞાસી જુદી છે. પૌર્વાત્મ સમીક્ષકો નાટકના નવ રસ ગણાવે છે—શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ, વીર, કથાનક, બીજાત્મ, અદ્ભુત અને શાંતિ. આમાંથી કયો રસ પ્રધાન છે, તેનો ભાવ કયો છે, આખી કૃતિમાં એ વિકરયો છે કે નહિ અને બીજા રસો એને અંમજૂત છે કે નહિ તથા આ નિરૂપણમાં કવિ કેવા સફળ થયા છે તે જોવા ચકાસવાની રીત પૂર્વની છે.

જ્યારે પશ્ચિમની રસદર્શનની નવ્ય વિચારસરણી તદ્દન ભિન્ન છે અને વિશાળ છે. વસ્તુસંકલન, પાત્ર આલેખન, કાવ્યકલા, નાટ્યકલા, રસનિરૂપણ વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત કૃતિ કેવી છે અને સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન કયાં છે એનું વિવેચન કરવું એ તેમની દૃષ્ટિએ રસદર્શન છે.

આપણે બંને રીતે આ નાટકનું રસદર્શન કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

• એક-એક ભવેદગ્રી-શૂદ્ધારી ધીર દ્રવ્ય-વા •

• અદ્વિત્ય રસાઃ સર્વે-વ્યયો નિર્વહણેઽદ્યુત ॥ •

નાટ્યશાસ્ત્રના આ નિયમ પ્રમાણે તો કોઈ પણ નાટકનો મુખ્ય રસ શૂંગાર કે ધીર હોય પણ એકી આ કથાનાંકનો મુખ્ય રસ કડુણ છે એમ એકો રસ કરવા દબઈ દારા લેવ. સ્પષ્ટે સૂચવે છે. આમ આ નાટ્ય શાસ્ત્રના નિયમથી-ચિત્ક-છે. તેથી સ્તો હતારે સમચરિતે ભવમૂર્તિવિશિષ્ટે ।

કોઈ કહેશે નાટક કડુણાન્ત ક્યાં છે ? સુખદ સુમેળસદુ પુનર્મિલન કરાવના તો સધળા પ્રસંગો સળાયા છે. તેથી શૂંગાર જ મુખ્ય રસ હોયો જોઈએ. ઉપરાંત પહેલામાં શૂંગાર તથા ખીળ, ત્રીળ, અને હટ્ટા અકામાં વિપ્રસંગ શૂંગાર ધણા ભલે જુએ પણ ચિચાર કરતાં જણારો કે મુખ્ય રસ તો કડુણ જ છે ખીળ રસ હશે પણ તે કડુણના પરિપાક માટે જ છે.

... કોઈ એ કડુણ રસનો સ્થાપીલાવ-છે. નાટકની સરચાતથી જ આ લાવ પ્રધાન બને-છે. (રામસીતાને આધ્યાત્મ આપે છે તે.) ત્યાર-પછી આપણે વસ્તુઃસંનના પ્રકરણમાં જોયું તેમ લગભગ બધા દરેક કડુણ રસના પરિપાક માટે જ સળાયા છે. ચિત્રદર્શન પ્રસંગ પણ એક કડુણ વર્ણોક્તિ જેવો જ બની જાયો છે. ત્યાર-પછી રામની સ્વહક્તિ, સીતાની સ્વહક્તિ, રામનો દંડકામાં વિલાપ, ત્રીળ અંકનું તેમનું આક્રંદ, વગેરે બધું ખાસ કરીને કડુણ રસના વિકાસ માટે જ સરળાયું છે. વાસંતી, રામ અને સીતાનો પ્રયેક સ્વંદનું પૃથક્કરણ કરતાં બાની પ્રવર્તિ થાય છે નં. અંક હટ્ટામાં પણ તેવી જ રીતે વિપ્રસંગ શૂંગાર બનોવવા નદિ પણ કડુણ રસની પુષ્ટિ માટે જ રામનો શોક છે. પોંચમાં અંકમાં અને હટ્ટા અંકનો વિપ્રસંગમાં જે ધીર રસ છે તે પણ કડુણ રસને વંધારે કડુણ બનોવવા જે બાળ્યો છે કાજળ એ નિમિત્તે જ રામનું ત્યાં જનું થાય છે અને ત્યાં પછી કડુણ રસનો પુષ્ટિ માટેનો શોક પ્રતીપ્ત થાય છે એવાં અંકમાં વક્રીબોલા રોડનો પછે કડુણ રસને વિકાસમાનો જ હરદેય છે.

એચ. જી. વેલ્સ ઉ. ચરિતના તેમની દૃષ્ટિએ લાગતા દોષ મળાવે છે. સહુ પ્રથમ તો વસ્તુ ઉપર જ તેઓ ટીકા કરે છે: “ભવભૂતિમાં વસ્તુ અને કથા અત્યંત સરળ છે. બહુ જ ઓછી અને મર્યાદિત ખાખત-માંથી ઘણું બધું આપવું એ ‘રેસિની’નો સિદ્ધાંત ભવભૂતિના આ નાટકમાં દેખાય છે. સાદી અને ટૂંકી વાત આપીને જ ભવ્યતા સંપાદન કરવામાં આવે છે. આમ છે ત્યારે નાટકમાં સાચું પૂછાવે તો વસ્તુ કંથું હોતું જ નથી અને વાત અત્યંત ટૂંકી બને છે. કોઈ પણ મનુષ્યને આ મને નહિ. હોલ્સા અંકની અધવચ રામ અને સીતા જેવાં પહેલા અંકને અંતે હતાં તેવાં જ છે, કેવળ ભાગ્યવચ્ચાત એક બનાવ બન્યો છે અને તે પણ માનવની ઈચ્છાથી નહિ પણ દેવની ઈચ્છાથી. તે એ કે સીતા રામથી વિખૂટી પડી અને બાર વર્ષ પછી પાછી મળી..નાટક મુખ્યતઃ મનોવિશ્લેષણનું છે-કાર્યનું નહિ. દૃશ્યમાં ધણી હાવભાવ હોય છે પણ તે કોઈ કથા કહેતાં નથી...નાટક મુખ્યતઃ કંપતિ પ્રિયને અને અપત્ત્યપ્રિયને જ બિરદાવે છે..ઉપકથા કે ગોચર વસ્તુ જેનું કંઈ નથી..ભૂમિતરતને લીધે તેમાં રાજકીય ખાખત ખાસ જૂલાર્ધ ગર્ભ છે. રામ અહીં લોકોની વાત માની લે છે. પણ અગ્નિમનું માનસ આ પ્રથમ ઉપર ખૂબ વિચારણા માગે...કથાનાયક રામને બચાવ પણ કર્યો છે..આમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે, કે બે દુશ્મનો વચ્ચે કે નાયક અને ખલનાયક વચ્ચે કોઈ ધર્મશુ કે વિરોધ નથી. સીતાના ભાવ અગમ્ય રામના ભાવનું જ અંતિબિમ્બ છે.

“નાટકના પ્રથમ ભાગમાં સોઠ-કરુણ મુખ્ય રસ છે...જ્યારે બીજા વિભાગમાં નાટકની હવા બદલાઈ જાય છે: યુદ્ધ અને વીરોની ધોષણી પ્રધાન બને છે...નાટકનું આખું વાતાવરણ અને શૈલી એકદમ છુસ્સાવાળી બને છે...નાટકના પ્રથમઅર્ધનો ચોજ ગયેસો સોઠ ઉત્તરાર્ધના મોટા ભાગમાં કર્મણ પીમરાર્ધ જાય છે. આમ નાટકમાં કેવળ અધ્યસત્રિમાંથી સૂર્યોદય પ્રતિ મમન જ છે. પ્રથમાર્ધ અધ્યસત્રી છે ત્યારે દ્વિતીયાર્ધ નાટકનો સૂર્યોદય છે. નાટક અગમ્ય ઝાંખા સંખ્યાકાળમાં સર ચાય છે અને તેજ, આસા અને ચંકાનાં વાદળોમાંથી પસાર થતાં થતાં વાદળો દૂર થતાં રામના વિનમ્ય આગમ તેનો અંત આવે છે.”

આ બાધ ઉપરાંત આ નાટકની તખ્તસાવકીમાં બીજો પણ બાધ તેઓ જુએ છે...“આ નાટક ભગવવાની ચેત્રી પણ એવી જ રવન જેવી બને કલ્પનાપ્રધાન હોવી જોઈએ...નાટકનો ધણી ભાગ તર્તમાન

કાળને લગતો નદિ પણ જૂત અને લવિષ્યને લગતો છે...પાત્રો પણ દેવતાઈ અને અર્ધ દેવતાઈ છે. ઉકિતનો મોટો ભાગ કિર્મિઅય કાંપનો જ છે. .સં. નાટકમાં કાલ્પનિક અને ધારી લેવાનું થઈ રહે છે. .સાતમા અંકમાં દરમ તો કાલ્પનિક અને સુંદર છે પણ તખ્તા ઉપર રમૂ કરવું મુશ્કેલ છે....લગભગ આખા બીજા લાગણી સ્ટેઈજ પાત્રોથી ભરેલું જ રહે છે. ...આ નાટક સંગીત અને શ્રેષ્ઠ અભિનયકલા માગી લે છે...આ બધું ભારતીય માનસને અનુકુળ અને સ્વાભાવિક હશે પણ પશ્ચિમના માનસને તે અનુરૂપ નથી...દરમો વચ્ચે બાર વર્ષનો ગાળો તે પણ ઉત્તમ વેપક્રમ અને સજ્જત માગી લે છે.”

પરંતુ આ નાટકનો આખો દિમાગ જ જુદો છે. કવિએ આણું કેમ ન કપું’ અને આણું કેમ નથી આપ્યું’ તે જોવાનું નથી પણ તેમણે જે આપ્યું છે અને જે દૃષ્ટિબિન્દુથી આપ્યું છે તેમાં તે સફળ થયા છે કે નહિ એ જ જોવાનું છે. આ નાટકના કાર્યવેગના, સાગર જેવા ગોટા ધૂધલાટ ભડે ન રહ્યા. જળપ્રપાત જેવો કે અરોપ્યેન જેવો એનો કાર્યવેગ નથી જ. પણ અહીં કાર્યવેગ ગંગાના શાંત પ્રવાહ જેવો છે. જેટલો શાંત ગંગાનો પ્રવાહ એટલો જ શાંત આ નાટકનો કાર્યવેગ છે. છતાં ગંગાનો પ્રવાહ જેટલો જોડો અને ગંભીર છે તેટલો જ આ નાટકનો કાર્યવેગ પણ જોડો અને ગંભીર છે. એમાં પ્રસંગોની ધમાલ નથી કે હવે શું બનશે શું બનશેની આતુરતા પણ નથી અહીં તો એકસરખો શાંત અને જોડો એવો આંતરકાર્યવેગ છે. હજારો જળપ્રપાતો કરતાં પણ એ વેગીલો છે. મતુષ્યના આંતરસાગરનો એ ધૂધલાટ અને તોફાન કરોડો ઝંઝવાતો કરતાં પણ બીધાયું છે.

આ આણું નાટક લગભગ મનોવિશ્લેષણના સિદ્ધાંત ઉપર જ રમાયું છે. રામ અને સીતા જેવું પ્રણયયુગલ વિખૂટું પડ્યું જ શી રીતે ? અને છતાં કાલે કરીને લોક નિહાને લીધે એમ બન્યું. સીતાને તીથોદક અને વહ્નિ જેવી પવિત્ર માનનાર રામ અંડાળ અને ખાટકી જેવા નૃસસ ગને છે અને જે જીવની સ્મિતિ મસ્તક ઉપર સિદ્ધ છે એને જ પમથી રમદોળે છે. આ શા કારણથી બન્યું અને એમ કરવામાં રામને કેવું કેવું વેડવું પડ્યું એ તો એની પ્રયમની ઉક્તિએ જ બતાવી આપે છે. “સીતા જૂતકાળના આનંદ અને દુઃખના સ્મરણોમાં મગ્ન થઈ છે એમાં વિધિની

ખારે દુર્ધનના રહી, છે. જ્યારે ગોકેલી સુધે સ્વરૂપ સીતા, એના પ્રતિનિ
 હાય. વિપર્યયિષી મર્ષ, છે અને પતિ-પણુ એના પ્રેમમાનસિયારામાં ન
 ખોવાઈ મરે છે ત્યારે જ, કરી રહ્યા આવે છે. સ્વસ્થને દેખાણો, છલોછલ
 બહેનો હેઠે આચ્છે છે. ત્યારે જ, રામના હાથમાંથી, તે અંટકી લેવામાં આવે
 છે. ત્યાર સહી રાજ્યાચ્છે પ્રેમની પ્રવિત્ત કરજો, વચ્ચે જે ભાવસંમર્ષ આવે
 છે, તે મોર્ષ, પશુ-અંકિત સહેલાઈથી, સમજાઈ શકે છે. રાજ્યની નુવી ધૂંસરી
 રામને શિવે, છે. તેથી રામ પ્રોતે પોતાની પ્રિયતામાં પ્રત્યે સાચા હોવા કરતાં
 એ જોતે, જાતે પોતાનો, પધાર, ખાસ કરે છે. ત્યજી, બાળપણની સખી, એવી
 પોતાની પ્રેમાળ વહાદાર પત્નીને ત્યજતાં તેમને થયેલું, દુઃખ અસાધારણ
 છે. પોતાના એવા પ્રેમને અને આવા રાજવી નામને બદો લાગ્યો એ વિચારે
 એમનું 'રાજવો' અને 'અર્જુન' એક ધોવોય છે. ૫૪
 ૫૪ પીળા અંકમાં પણ રામના દિલનું એ, જ, મનોમંચન, તિરપાયું, સ્ત્રી
 કૃપાવેગ ધણી મોઢો છે. બાર, બાર, બાર, વખતે પહોંતે રામને, દેખાવ, જ.
 સહી, આપે, છે. કે એમણે હેઠે, વેદ્ય, છે. પત્નીને, ત્યજ્યા પછી, આજે, પણ
 તે રાજકાર્ય કરે છે અને દરજ, અડા કરે છે, પણ, હું, કેવળ ચત્રવત,
 પૂર્વપરિચિત, દંડકામાં તે, જાય છે, પણ, ત્યાં, બધું તેમને, સીતામય જ,
 દેખાય છે, એમનો, પ્રેમ, એવો, એવો, અચળ છે. ત્રીજા અંકમાં આની
 ઉલ્કોટિ આવે છે, સીતાનાં અપત્ય સમાન પશુપત્ની અને પચવટી ગેતાં
 ભાવ, ઉલ્કા અને છે. નાટકની કંઠુષ્ઠાત્મકતાની પણ અર્ધાં પરાકાન્દા આવે,
 છે. કામ્યની, પણ, સુખમાં આવે છે. માનવ જાવોની, પણ, અર્ધી, ચરમ સીમા:
 આવે છે. વાસન્તીનું આક્રંદ, ગમતો ખુલા દિલનો વિલાપ, અને સીતા
 આ બધું જોનારી થઈ તે ! આ બધું આપણે એવું જોઈએ અનુભવીએ
 જાએ કે જે શબ્દોમાં વર્ણવ્યું વર્ણવાનું નથી અને લખ્યું લખાવું નથી.
 કેવળ 'હૃદયના' લાય જ, આ 'હૃદયને' પિછાની 'શકે' છે. કેવળ આંસુની
 ધારાઓ જી એ બનાવી શકે છે. આની રીતે પ્રવંષ કરવા 'બદલ' રામ
 વંધારે લોકોની શંકા આવે છે ત્યારે વાચકો અને પ્રેક્ષકો એકે 'સજ્જ' થઈ
 જાય છે. ૫૫

અતઃ ધીમે ધીમે એના આર્થપુત્ર પ્રત્યે ક્રેપું વળે છે અને કેવી રીતે સમાધાન થઈ જાય છે એ બધું તો લાવભૂતિ જ બતાવી શકે. (વાચો પ્રકરણ ૪-અંક-૩).

શાકુન્તલની માફક અહીં જોરદાર સંવાદ નથી. છતાં અહીં જ પરસ્પરે પીગળે છે. વળ હૃદય ફળાય છે તે અહીં જ. આખો અંક જે આખમાં આસિ વગર કે મળમળા યથા સિત્તાય વાંચી શકે એ સાચે જ કહેણું હોય તેના હારો. "...રોગોરના આ શબ્દો અહીં" પણ સાચુંક સાચ છે "એકથી વધારે વખત આસિ પાડ્યા સિવાય જે કાંઈ ઉ. ચ વાગી શકે તે કાં તો યોગી છે, અથવા પણ છે."...

ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા અંકમાં આ આતંત્ર કાર્યવેગે એંછાં છે. અને બાકી કાર્ય પ્રમળ બને છે. આની નોટચઅગત્ય એાછો નેથી. છતાં પહેલા ત્રણ અંક આગળ આ અંકો કદાચ કોઈને કાંખોલાઈ એનું કારણ કે અહીં વિયોગ પહેલા જ અંકમાં બતાવ્યો છે અને ત્રીજા અંકમાં લાવની ઉત્કોટિ બતાવી છે. મિલન છેક સાતમા અંકના અત સુધી સંબાળ્યું છે તેથી વચમાં ત્રણ અંકનો ગાળો પડી જવાથી પણ એમ બને છે. છેક સુધી એ બાવ ટકાવવા મુશ્કેલ બને પણ એ અંકોના દરેક પ્રસંગની અગત્ય જોતાં એમાનું કશું નકામું નથી લાગતું.

સાતમા અંકમાં પાછો પહેલા અંકો જેવો જ દિમાગ આવી જાય છે. પહેલા અને સાતમા અંકમાં ઘણું જ સામ્ય છે અને અંકમાં પાત્રોનો અત્ક્રાંત બતાવ્યો છે પણ પહેલા અંકમાં ચિત્રોમાં, જ્યારે સાતમામાં ગર્ભનાટકમાં, ચિત્રોની કલા એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે કે રામ એ બધા બનાવોને નગર સમક્ષ બનતા જ માની લે છે. આ ચિત્રો છે એમ પાત્રો બૂલી જાય છે. ચિત્રોને રામ સાચા પ્રસંગ તરોડે જ ભુલે છે દા. ત જુગલ-કાચોને અને મંજાને કરેલી આગા. સાતમા અંકમાં પણ એમ જ છે. કલા એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે કે જોનાર એ બધું 'પ્રાતાના' હોય તેનો ઘટના હોય એવું જ લેખે છે ચોતે નાટક ભેઈ રહ્યા છે એમ રામ બૂલી જાય છે. પહેલા અંકમાં સુતકાર નાટક અને કાંતો પરિચય કરાવે છે છેલ્લા અંકમાં પણ ગર્ભનાટકમાં એવું જ બને છે. પહેલા અંકમાં જુગલ-કાચો

ચિત્રોમાં બતાવ્યાં છે, જ્યારે હેલ્લા અંકમાં તે સ્વયં પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. બંને પ્રસંગો વચ્ચે પહેલા અંકમાં બોલાયેલા રામના વાક્યનો સંબંધ છે. અહીં રામની પહેલા અંકની આરા માનતાં-હોય તેમ જો અલો પ્રગટ થાય છે. અંક ૧ માં અરુન્ધતીનો વિલેખ જ છે, જ્યારે અંક ૭ મામાં તે જ સમયગત સૂત્રધાર રહે છે. પહેલા અંકમાં મંચને ચિત્રમાં સંબોધી છે, અહીં તે સાક્ષાત્ પ્રગટ થાય છે. પહેલા અંકમાં રામ મંચ અને પૃથ્વીને આરા આપે છે. આ અંકમાં આ બંને દેવીઓને જો આરા પાળતી બતાવી છે. પ્રથમ અંકમાં રામ અને લક્ષ્મણ ચિત્રો જોવા બેસા મળે છે, અહીં ગર્ભનાટક જોવા મળે છે. પ્રથમ અંકમાં શાંતા દ્રશ્ય ઉપર નથી આવતી. અહીં તે સ્ટેઈજ ઉપર આવે છે. પ્રથમ અંકમાં જનક સ્ટેઈજ ઉપર નથી. અહીં તે અને બીજા વડીલો સ્ટેઈજ ઉપર છે. પહેલા અંકમાં રામ કિંવદન્તી વિશે સાબળી બેસાન થાય છે. અહીં ગર્ભનાટક જોતાં તે અર્જિત થાય છે. પહેલા અંકમાં સીતાના લક્ષ્મણની વાત પ્રસરતી બતાવી છે જ્યારે અહીં તે શંકા દૂર થાય છે અને લોકોનાં મોહાં બંધ થઈ જાય છે. બંને અંકમાં બતાવ્યું છે કે સીતાની અમિક્સેરી દૂર થઈ દોવાથી કુર્ષ થાને નહિ. બંને અંકમાં ઈન્દ્રિય વચ્ચેની ક્રિયા બતાવી છે. પહેલા અંકમાં દોહાની ઈચ્છાથી રામ સીતાને ત્યજે છે અહીં તેમની અનુમતિથી રામ સીતાને સ્વીકારે છે અંક ૧ માં રામ કહે છે—એવે હિ હૃદયમર્મચ્છિદાઃ...અંક ૭ માં પણ તે કહે છે—સર્વમિદમનુભવ્યમિ ન શ્રવ્યમિ । પ્રથમ અંકમાં કલ્યાણ પરપરા હતી પણ વિરહ પહેલાંની. હેલ્લા અંકમાં પણ કલ્યાણ પરપરા છે પણ વિરહ પડીની. “એક લેખે અહીં હેલ્લા અંકમાં ભરબુતિ શશિરાસ કરનાં દ્રષ્ટી નય છે કારણ દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના આજા ચિત્ર કરતાં રામ અને સીતાના પુનર્મિલનમાં ભરબુતિ વધારે ઊંડા ભાવ લાવી શક્યા છે.”

ભરબુતિનાં બીજા નાટક વિશે જો મત છે પણ આ નાટક તો ભર. ની ઉદ્દેષ્ટ કલાકૃતિ છે જ.

એચ. જી. વેલ્સને પણ એટલું તો કહેવું પડે છે કે આ નાટકની પ્રત્યેક પ્રત્યેક અંગ છે અને તેની રંગબોજી દિગ્દર્શક અને પાત્રો પાસેથી ઉત્તમ દિગ્દર્શન, ઉત્તમ વેશભૂષા, સુંદર સજ્જત અને ઉત્તમ અગ્નિવકલા તો માત્રી જ લે છે. તત્કાલીન જમાનામાં કદાચ આ નાટક તખ્તાસાયક

વાધે છે. સાચો પ્રેમ રૂપરંગમાત્રથી પણ પ્રિયજનને જીવનદાન આપી શકે છે. અન્યોન્ય રૂપરંગમાત્રથી પણ પ્રિયજનને જોળખી શકાય છે. વાર્ધક્ય કે નિરોધ કે સ્તનિધ્યથી પણ એ પ્રેમમાં જોડ આવતો નથી. અદૈતં મુક્તમુક્તમોક્ત ... ઈ. અપત્ય એ દંપતિના પ્રેમની પરાકાષ્ટા છે. કાષ્ટ આંતર વચ્ચે અંતર્મમોતે સીવે છે. એક લોહીના સંબંધ અદૃષ્ટ રીતે આકર્ષે છે. જ્યોતિષજ્ઞે પદાર્થાગ્રાન્તર કોડપિ હેલુ ઈ.

આવો અપત્યપ્રેમ અને દંપતિનો દેવ પ્રેમ લવભૂતિ આ નાટકમાં મળે છે. " આ પ્રેમની યશોગાથા લવભૂતિ કાષ્ટ મૌલિક વસ્તુ કે કંઠ્યા દ્વારા જીવનની વાસ્તવિક ઘટના દ્વારા નથી માત્રો પણ જેની આસપાસ કેટલી વાતો ગૂંથાઈ છે એવી જૂતકાળની એક માનવ કથાના કારણે અને કાલ તથા આદર્શ દ્વારા જ માથે છે. " *

જે સમયે આવો પ્રેમ આલેખવાની ખાસ છૂટ નહોતી એ વખતે પણ આ યશોગાથા લવભૂતિ હિંમતપૂર્વક અને આટલી સફળતાથી મળે છે એ એની સિદ્ધિ બતાવવા પૂરતું છે.

(૮) લવભૂતિની શૈલી : ગુણદોષ

પ્રયોગશીલ થી જેમ દર્પણને ઝાંખપ લાગે તેમ લવભૂતિને, જે કંઈ પણ ઝાંખપ અણપનાર બાબત હોય તો તે લવભૂતિની શૈલી, આ જોઈ જ દોષ એને કાલિદાસથી નીચે મૂકે છે. એણે ગૌડી રીતની શૈલી પસંદ કરી છે કે જેમાં પદ્ય કરતાં ગદ્ય અધરું અને સમાસપ્રચુર હોય. અને જે નાટક માટે ખરાબમા ખરાબ કંઈ હોય તો તે અધરી, ભાષા, સરજા પ્રાસાદિક તીવ્ર સંવાદ નાટકમાં ખાસ જરૂરી છે. લવભૂતિમાં આ જ વસ્તુની ખાસ ઉચ્ચ હોવાથી તેને સરજામાં કંઈ નિષ્ફળતા મળી ભાવની પરાકાષ્ટા બતાવવાની હોય ત્યાં તે અત્યંત સરળ, મધુર અને પ્રાસાદિક થઈ શકે છે.

આમ તેની ચેત્રી માટે ઝટ બેસી જાય તેવું રૂપક લખ્યે તો એ કહેવાય કે તેની ચેત્રી સાગર અને સરિતા જેવી છે. સાગરમાં મોટા ખડકો અને મગરમત્સ્યો પણ હોય. તેવી રીતે અહીં સુદના વર્ણનમાં અને ગદ્યમાં મોટું ભારત જાય તેવા ઘાગા સમામો, અને અથરા શબ્દો વાચકને ઠીક થકવે મૂકે છે.

પણ જ્યાં લાવનું તોફાન થતાવતાનું હોય છે ત્યાં લવભૂતિની કવિતા નિર્ગલ તરંગિણી ની જેમ વદ્યે જાય છે અને એ એટલી પ્રાસાદિક હોય કે સાધારણ સંસ્કૃત જ્ઞાન ધરાવનાર પણ તે તરત સમજી શકે.

અથવા ખીલું રૂપક લખ્યે તો એની રીતી ગદ્યમાં અને મુદ્દ તથા શીર્ષ વર્ણનોમાં હિમાલયનાં આકર્ષક ચટાણ જેવી લાગે છે જ્યારે લાવની કીર્તિમાં એ જ રીતી સગેમરમરની સીડો જેવી લીસી હોય છે.

ખાસ કરીને લવભૂતિની શરૂઆતની કૃતિમાં આ દોષ ઘણા પ્રમાણમાં મળે છે. એક પંડિતે તો કહ્યું પણ છે કે કાઈ એવો વિદ્વાન નહિ હોય કે જે લવભૂતિનાં અક્ષરોં લખાણુ પહેલી જ વખત સમજી શકે. લાવનાં નકામાં વર્ણનો અને પ્રાસાનુપ્રાસની આંત્રીઘૂંટીમાંથી વાચક ખાંડ ખાંડ છૂટી શકે છે. નાટકને સજ્જતા અપાવનાર સરળ, ટૂંકા, મધુર સંવાદ જે કાલિદાસ અને ભાસ તથા ચંદ્રકમાં મળે છે તે લવભૂતિમાં નથી. તેથી જ તે કડક ટીકાને પાત્ર થયો છે. તેની રીતીને પદ્માડ અને પથ્થરવાળી જમીન સાથે સરખાવી છે.

લાવ કેટલીક વખત બહુ સરસ હોય પણ તેની રજૂઆત અંકજાવી મૂકે તેવી હોય છે. જેમકે-ડા. બેલવેલ્લર કહે છે તેમ જ. ચ. માં રામ પોતાનાં હૃન્મમ્ અનેક વખત લાવે છે. એનામાં વિનોદનું તો નામ નથી કહીએ તો ચાલે. એની ક્ષીતા પણ કાલિદાસની નાચિકા જેવી ખુશખુશાલ કિલકિલાટ કરતી જીવનની વસંત જેવી નથી પણ જરા મંભીર, ફિક્કી અને જીવનની પાનખર જેવી લાગે છે. તેને ભયાનક જંગલો વધારે મળે છે. પણ એ એના સ્વભાવગત દોષ લાગે છે. પોતાનો વિષય એ બહુ મંભીરતાથી ભેં છે અને જાણે પાઠ લાણાવતો હોય તેમ તે રજૂ કરે છે.

ખીજો એક દોષ એ છે કે એનામાં કાલિદાસ જેવી સમતુલા નથી. મ. ચ. અને ખા. ખા. ખા. કેટલીક વખત તે કવિ એનું રહેલું અનુભવ જ તો હોય એમ લાગે છે. લવભૂતિમાં ક્યારેક લાગણીવેગ અને લાવનો અતિરેક દેખાય છે. એનાં પાત્રો વારંવાર પ્રજાપો કરે છે અને છૂટે મુખે રો છે. જ્યારે કાલિદાસનાં પાત્રો માત્ર આંસુને આંસુ સારે છે અને વધારે ગૌરવવાળાં દેખાય છે. પણ લાવ આ રીતે વ્યક્ત થાય એમાં કંઈ દોષ નથી. એ પણ એક માનવી લક્ષણ જ છે. કાલિદાસનો દુઃખન્ત પણ પ્રજાપ કરે છે. માત્ર

જોવાનું એટલું જ કે લાગ કુદરતી છે કે નહિ. આ મધ્યમાં પણ વખત તેમ હોતું નથી. એ કાલિદાસની માફક 'શિશુ'માં જાણું ટહી સડો નથી પણ પોતાને કથનીય બાબતમાં એ એવો મમ્મ થઈ જાય છે કે એ માટે એ પાનાનાં પાનાં ભર્યે જ જાય છે. આમ પાંડિત્યપ્રદર્શનનો ભરભૂતિને પણ શોખ છે. અને ભારેખમ શબ્દો અને લાગ્યાં વર્ણનો એના નાદો માટે ખતરનાકે નીચડે છે.

પણ આ ભરભૂતિના જમાનાનો હોય છે, મોં લરાઈ જાય તેવા શબ્દો એ વખતે કાન્યનું અંગ મનાતા. સૃંગાર અને કરુણ જેવા કોમળ લાવો માટે કોમળ અક્ષરો અને સહેલા શબ્દો વપરાતા. અમુક રીત સાચવવા શબ્દો અમુક જ રીતે ગોઠવાતા. કોમળ લાવ માટે કોમળ અને જુસ્સાવાળા લાવ માટે જુસ્સાભરી અપરી લાયા વપસવી. આમ નાટકમાં લાવને અનુરૂપ અભિનય કરાવી નટલીની જેમ- ભરભૂતિની લાયા પણ લાવને અનુરૂપ બની છે.

પણ ભરભૂતિ જ્યારે કુદરતી અને સરળ હોય છે. ત્યારે અત્યારના માનસને પુધારે મળી જાય છે. હંદ વૈવિધ્ય એનામાં છે પણ એની ક્ષિપ-રિણી તો મધૂરીની જેમ જ નૃત્ય કરે છે. અને અમુક બાબતમાં તો હ. મ. માં ભરભૂતિ કાલિદાસને પણ ટપી જતો લાગે છે.

પોતાના આત્મિક પ્રકૃતિદર્શનથી પણ તેને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન મળ્યું છે. પ્રકૃતિના સૌમ્ય તત્ત્વોની વચ્ચે તે માર્નેવ-લાવનાં અનેક સુંદર ચિત્રો આપે છે. ચિત્રદર્શન પ્રસંગની પાછળ પ્રકૃતિનાં આવાં સૌમ્ય તત્ત્વોની જ પાઈજૂ છે. માનવનાં સુખદુઃખની પાછળ આ સૌમ્ય પ્રકૃતિ તત્ત્વોની સુંદર છાયા ભરભૂતિ રહે છે. પશુપંખીમાં ગહેલા લાવનું તે સુંદર આલેખન કરે છે. બીજા અંકમાં આવતી ઝોદાવરી, પ્રસ્તવજી પવંત અને વનરાઈઓ—આ બધું રામને એના પૂર્વજીવનની યાદ દેવડાવે છે. ચિત્રદર્શન પ્રસંગમાં પણ ઝોદાવરીનું આવું સુંદર વર્ણન જ છે.

પરંતુ ભરભૂતિ પ્રકૃતિનું નિરકુલ વાસ્તવિક વર્ણન આપે છે. એ પણ નદીદેવતાને જીવંત સ્વરૂપ આપે છે અને મંથા, તમસા, વગેરે નદીઓને પાત્રો તરીકે લાવે છે. પણ કાલિદાસ જેવું તેને પ્રકૃતિનું મૈથ્વં અવસ્થાન નથી કે કાલિદાસની જેમ એની પ્રકૃતિ જીવંત નથી લાગતી.

કાલિદાસ જે નથી આપતા તે પ્રકૃતિનું લયમનક તરવોનું વાસ્તવિક વર્ણન તે આપે છે. જળપ્રવાહોના ભીંચણ ધૂધરાટ, રાત્રી ધણીઓની ત્રાડો જંગલના ભીંચણ દાવાનળો, અજગરનો પ્રવેદ પીતા કાચડાઓ, રીંછોની ભયંકર ત્રાડો, નાંચુની ધાટી ઢાળી ધટા, ધૂતકના અવાજવાળાં વાસનાં વન, ચંદનજૂસના મૂળમાં પોંટનાઈ ગયેલા સર્પો વગેરે પ્રકૃતિનાં લયમનક તરવોનું આભેદ્ય વર્ણન લવભૂતિ આપે છે.

“જંગલો પર્વતો અને નદીઓ તેને પહેલા ત્રણ અંકમાં પ્રકૃતિનાં સૌંદર્ય અને રુદ્ર તરવો આલેખવાની એની યોગ્યતાને તક આપે છે. જે દેખાવમાં ભીંચણ છે અને ફૂળવે તેનું છે એને માટે લવભૂતિને ખાસ આકર્ષણ છે, અને તે કાલિદાસના મર્યાદિત પ્રકૃતિપ્રેમમાં મળતું નથી.” *

“નદીના પ્રવાહોના ધૂધરાટવાળાં અને પર્વતોવાળાં ધાટા જંગલોના એકાંતમાં રહેલી પ્રકૃતિની લગ્નતાનો એ એકો પ્રેમી નથી.” +

“માત્ર જંગલો, ધૂધવતા જળપ્રવાહો અને મોટા પર્વતોના એકાંતમાં રહેલી સુંદરતા અને લગ્નતાની તે યોગ્ય પ્રસંતા કરે છે.” =

જેમ ચંદ્રમામાં કલંક દઢાઈ જાય છે તેમ આ કવિના ખીળ ગુણ એના દોષને ઢાંકી દે છે. કંઈક દિલ દસાવી નાખે એવું રૂપજ ઉપર બનતું હોય ત્યારે તો લવભૂતિની રેલી અત્યંત સરળ બની જાય છે—એટલી બધી કે એમાં સમાસ જોવા પણ જડતો નથી. ડો. બેલવેલકર કહે છે તેમ “મદ્ય અને પદ્મને ‘જુદી જુદી કક્ષાએ મૂકવામાં એ સરળ થયો હોય તો તે આ કવિ જ છે, એ કે ત્રણ મોટા લસરકામાં ચિત્રો ઉપસાવવાની કળામાં લવભૂતિ અસંતોષ નથી જ. કાલિદાસની જેમ ઉપમાઓ ઉપર ઉપમાઓ અને ખીળ અલંકારો એક જ સામટા આપવાને બદલે લવભૂતિ ખાસ કથનીય બાબત કે ભાવ પસંદ કરીને અનુક્રમે સીધી રીતે રજૂ કરે છે, અને અલંકારપ્રાયુષ ન હોવાથી આ રીત પણ એટલી જ અસરકારક બની છે.....માનવહૃદયના લોડા ભાવ જતાવવામાં લવભૂતિ ખરેખર કુશળ છે. કેટલીક વખત પાત્રોના મુખમાં મૂકેલા એક જ શબ્દ કે એક જ વાક્યથી

* ડો. કીપ સંસ્કૃત કથાનકો.

+ ડો. ડે-સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

= સર ભાંજારકર.

એ આવ દર્શાવે છે. ૬૧. ત. (૧) સીતા બંધમાંથી છટીને પોતાની જાતને એકથી જોઈને જે જોણે છે તે અને. (૨) કચુકી રામને જોઈને પહેલાં રામભદ્ર જોણી જાય છે અને પછી જ 'રાજ' કહે છે તે. અંક ચોથામાં પણ કચુકી સુંદર શબ્દો જોણે છે. આમ કાલિદાસમાં કચુકીનાં પાત્રોનું રૂઢ વર્ણન જ આવે છે જ્યાં અહીં આવી રેખાઓથી કચુકીનું પાત્ર આલેખાઈ જાય છે.....પાત્રોને અનુરૂપ ભાષા લવભૂતિ દરેકના મુખમાં મૂકે છે. કવ ધાર્મિક અને પંડિતાઈવારી ભાષા વાપરે છે કારણ તે વાદમીકિનો શિષ્ય છે. જનક ફિલસૂફીમયું અને બુદ્ધિસામયું જોણે છે કારણ તે રાજર્ષિ છે. તમસા તેને પાણીમાં થતા અનુભવ ઉપર જ ઉપમા વાપરે છે. અંક ચોથાના વિષ્ણુમહાકાંડમાં બે તાપસો રસભરી ચર્ચામાં જ રસ લે છે. =

આમ ઢાલે રામચરિતે મવભૂતિર્નિશ્ચિવ્યતે એટલે ખાસ એટલું જ જોવાનું કે પોતાના આ નાટકમાં લવભૂતિ પોતાના દોષ સમજીને એ કેટલા નિવારી શકે છે. અને લવભૂતિએ આપણે જોયું તેમ જ. ચરિતમાં એ દોષ ન ધૂસે એની ધણી કાળજી લીધી છે. જે કંઈ દેખાય છે તે પ્રમાણમાં બહુ જ થોડું છે. તેથી જ તથાપ્યન્તર્મોદ કમપિ મવભૂતિર્વિવત્તુતે એ ઉક્તિ અહીં સાચું છે અને છે.

અં પ્રદ્યાનમિયં દેવી વાગ્વદ્યેવાનુવર્તતે— કવિની આ દયોક્તિ અસત્ય નો દરતી નથી જ. કે એ એની પરિણતપ્રસાનુ જ રૂળ છે-એમ એ નાટક વાચીને જરૂર લાગે.

[૮] લવભૂતિ :: જીવન . સમય :: કૃતિ

આ કવિ પોતાના જીવનની ધણી માહિતી આપે છે મદાવીગરિતમાં તે વિસ્તારથી આપે છે. પદ્યપુરમાં કારણ જોતના આત્મજો વસતા. તેઓ તૈત્તિરીય સાખા શીખવના અને પચામિ રાખતા. તેઓ સોમયજ કરતા અને ઉદ્ગમર અટકવણા દતા એ આલોખમાં વાળવેય થઈ કરનાર 'મદાકવિ' નામનો સાત્રજ યજ્ઞ ત્રયો એનાથી પાંચમાં પેઢીએ લવભૂતિ થયો. બદગોપાત તેના દાદા દતા અને નીલકંઠ તેના પિતા દતા. તેની માતાનું નામ જગુક-ધીં દત્ત. બીકડ એ કવિનું ઉત્તરનામ દત્ત. જાનનિધિ તેનો મુડ દતે

ભવભૂતિ ઈ. સ. સાતમા સૈકાને આવે અથવા ઈ. સ. ત્રીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં થઈ ગયો. કદલણના રાજતરંગિણીમાં કાન્યકુબ્જ (કનોજ) ના રાજા યશોવર્માનો તે આશ્રિત હોવાનું જણવા મળે છે. ડૉ. સ્ટેપન યશોવર્માનો સમય ઈ. સ. ૭૩૬ નો જણાવે છે. કદલણ એમ પણ જણાવે છે કે વાઢપતિરાજ પણ યશોવર્માના દરબારનો કવિ હતો. વાઢપતિરાજ પ્રાકૃત કાવ્ય 'ગોડવહો' નો રચયિતા હતો. તેમાં પણ મવમૂઢજલહિગિમ્મવ એ શ્લોક છે.

આ બતાવે છે કે વાઢપતિરાજ ભવભૂતિની કૃતિ વાંચતો હતો. જગજિ શ્રીમદ્દો ઉપરથી ડૉ. એલવેલકર-ધારે છે કે ભવભૂતિ વાઢપતિરાજ કરતાં કેંઈક વહેલો હતો અને યશોવર્માના રાજ્યમાં શરૂઆતના સમયમાં હતો. ઈ. સ. ૬૧૦ માં બાણ ભાસ અને કાલિદાસનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ ભવભૂતિનો ઉલ્લેખ કરતો નથી તેથી ભવભૂતિ એના પછી જ થયો હશે નહિ તો બાણ એનો ઉલ્લેખ કરે જ.

બાલરામાયણમાં રાજશેખર પોતાને ભવભૂતિનો અવતાર જણાવે છે. જમૂવં મલમીકમર્વઃ કવિ...ઈ. રાજશેખર ઈ. સ. ૯૦૦ માં થયો તેથી ભવભૂતિ તેના પહેલાં બે સેકા પહેલાં થયો હશે. ક્ષેમેન્દ્ર, ધનંજય, મહીમભટ્ટ વગેરે પણ ભવભૂતિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ભવભૂતિએ ત્રણ નાટકો લખ્યાં છે—મહાવીર ચરિત (આમાં રામનું પૂર્વજીવન છે), માલતીમાધવ (પ્રકરણ) અને ઉત્તરરામચરિત.

ભવભૂતિએ ધણી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે જ્ઞાની અને પવિત્ર હતો. વેદ, ઉપનિષદ, સાંખ્ય, યોગ વગેરે શાસ્ત્રો તે જાણતો. વ્યાકરણ, તત્ત્વ અલંકાર વગેરેમાં પણ તે પારંગત હતો. ડૉ. એલવેલકર-ધારે છે કે તે બહુ નાની ઉંમરમાં પોતાનું વતન છોડી ઉત્તરેનમાં અભ્યાસ કરવા ગયો હતો જાણની ખાતરી તે બધા લોકો સાથે મળતો હતો અને અનેક રિચિતિમાંથી પસાર થયો હતો. અભિનેતા સાથે પણ તેને સારી મેત્રી હતી. તેણે પોતે કદાચ નાટકમાં ભાગ પણ લીધો હોય.

ભવભૂતિના જીવન વિશે એની કૃતિ ઉપરથી આપણે કેંઈક ધારી શકીએ છીએ. કાર્ત્તિ માટે એને ઘણું જ ઝૂમવું પડ્યું હતું. અન્ન અને કુટુંબની રોજની જરૂરિયાત માટે પણ તેને એટલું જ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. કવિને બદકિરમતનો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. પણ અંતે તો તેને વિનય જ મળ્યો. દુતિયા સાથે જગજર બાજુ બીડવામાં એને ઉત્સાહ આપનાર એનું આદર્શ કુટુંબ જીવન જ હતું. એને મન પ્રેમ કેવળ શરીરશુદ્ધિને અંતોષવા માટે નહોતો પણ તે આત્માનો સંબંધ છે. એમ તે માનતો. એવો પ્રેમ એ આપે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય

(૧) ઉ. ચરિત	ડા. બેલવેલકર	સં. પાઠ અને અંગ્રેજી ભાષાંતર તથા પ્રસ્તાવના
(૨) ઉ. ચરિત	પી. વી. કાથે	અ. આવૃત્તિ
(૩) ઉ. ચરિત	એમ. આર. કાથે	
(૪) ઉ. ચરિત	વિદ્યાસાગર	સંસ્કૃત ટીકા સહિત
(૫) ઉ. ચરિત	એચ. રાય	અંગ્રેજી આવૃત્તિ
(૬) ઉ. ચરિત	ડા. જી. કે. ભટ્ટ	
(૭) ઉ. ચરિત	શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી	ગુજરાતી આવૃત્તિ
(૮) "	શ્રી ઉમાશંકર જોશી	
(૯) સં. સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડા. કે. અને ઇસચુભા	અંગ્રેજી આવૃત્તિ

(૧૦) સં. કથાનકો	ડા. કીચ	"
(૧૧) હિંદના સં. નાટકો	એચ. જી. વેલ્સ	"
(૧૨) કાવ્યતત્ત્વ વિચાર	શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ	ગુજરાતી આવૃત્તિ
(૧૩) કાલિદાસ અને ભવભૂતિ	દ્વિજેન્દ્રનાથ રોય	હિન્દી આવૃત્તિ

(૧૪) ભાગીરદાર—The Drama in Sanskrit literature
નાટકનાં પાત્રો

રામ—	અગ્રોધ્યાનો નવો રાજા
લક્ષ્મણ—	તેનો નાનો ભાઈ.
ચન્દ્રકેતુ—	લક્ષ્મણનો પુત્ર
હનુ-કુમાર—	રામના પુત્રો.
જનક—	સીતાના પિતા.
કચુકી—	કનુકી.
વાલ્મીકિ—	ઋષિ
શાપ્ક—	શૂદ્ર મુનિ-પક્ષીથી દિવ્ય પુત્રુષ.
અપ્સરાક—	સદેશ વાદક.
કુમ્ભ—	રામનો દૂત.
સુમન્—	સારથિ.
વિદ્યાધર—	અર્ધદેવતાઈ-એ તાપસો-વાલ્મીકિના શિષ્યો.
સીતા—	રામની પત્ની.
અરુન્ધતી—	વસિષ્ઠની પત્ની
કૌસલ્યા—	રામની માતા
શાન્તા—	રામની બહેન.
ગંગા-પૃથ્વી—	દેવતા.
તમસા-મુરુલા—	નદી દેવતા
વાસન્તી—	વન દેવતા

महाकविमर्षभूतिविरचितम्
उत्तररामचरितम्

व्यतिपजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतु

नैकलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च दिमरश्मायुद्गते चन्द्रकान्ताः ।

— प्रथमोऽङ्कः —

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
वन्देमहि च तां वाचमभृतामात्मन कलाम् ॥ १ ॥

(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु मगवत कालप्रियतामस्य यात्रायामन्य
मिभ्रान्निजापयामि एवमनभवन्तो विदाकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान्क
श्यप श्रीकण्ठपदलाञ्छन पदवाक्यप्रमाणशो भवभूतिनाम जनुकणीपुत्र । १

यं ब्रह्माणमिय देवी धाग्वदयेवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥ २ ॥

एषोऽस्मि कार्यरगदाशयोष्यक्स्तदानीन्तनश्च सवृत्त । (समन्तादवलोक्य ।)
ओ भो , यदा तावदनभवत पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभि
पेरुममयो रात्रिदिवममइतानन्दनान्दीरः , तत्किमिदानीं विधान्तचारणानि
चरन्त्यनानि ।

(प्रविश्य ।)

नटः—भान, प्रेषित हि खट्वहान्महाराजेन सञ्ज्ञामनरमुद्भूतो महात्मानः इयञ्च
मरात्तता समाननारस्थायिनश्च नानादिगन्तव्यपना मग्नर्षयो राजर्षयश्च,
यत्नमाराधनायैतावतो दिवसानुसव आसीत् ।

सूत्रधारः— आ , अस्येननिमित्तम् ।

नटः—अन्यत्त्व,—

यन्निष्ठाचिष्टिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।
अन्यथा पुरन्ध्र य यज्ञे ज्ञामानुराधनम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—वैश्वदेवमिति शृच्छमि । ४ पुनश्चामात्र ।

અંક ૧

પ્રાચીન કવિઓને આ નમસ્કાર અમે સુમર્ષીએ છીએ.
(અને) આત્માની (પરમાત્માની-ગ્રહાત્મા) શાશ્વતી કલા
એવી તે (પ્રસિદ્ધ) વાણીને (દેવી-વાગ્મીશ્વરીને) પણ
અમે વંદન કરીએ છીએ. (૧)

[નાન્દી (સ્તવન) પછી]

૧૨— મણિ વિસ્તાર કરવો ન ભેદીએ. ખરેખર, આજે ભગવાન,
કાલપ્રિયનાથની પાત્રા પ્રસંગે, મહાનુભાવ સત્ગુણોને હું
વિનંતી કરું છું. આપ શ્રીમાનો આ ધ્યાન પર લેશો. ખરેખર,
કશ્યપ યોગમાં ઉત્પન્ન થયેલો, 'શ્રીકૃષ્ણ' (એ) ઉપનામવાળો,
બાકરજી, ન્યાય અને મીમાંસા જાણનાર, યોગ્ય, ભવશ્રુતિ નામનો
જગદ્ગુણીનો પુત્ર છે.

(કે) જે વિષ્ણુને આ દેવી સરસ્વતી આર્ણકિત સ્ત્રીની
જેમ અનુસરે છે. તેણે રચેલું 'ઉત્તરરામચરિત' (કવે)
ભજવાશે. (૧)

આ હું કાર્યવશાત્ તે સમયનો અધોધ્યાનિવાસી બન્યો છું.
પુનાજી ભેદીને) અરે! ઓ! રાવણના કુળના ધૂમકેતુ (એવા)
મહારાજ રામનો દિવસ રાત મંગળ ગતાર્તા અટકે નહિ એવો આ
પેકનો સમય છે તો અધારે ચોક્કામાં ચારણો કેમ ચાંત ચર્ચ મપા છે ?
(પ્રવેશ કરીને)

- આર્ષ ! દારીજી જેમના રંજન માટે આટલા દિવસ ઉત્સવ આપનો
હતો તે, લંકાના મુદ્દના મિત્રો (એવા) મહાત્મા વાનરો અને
રાક્ષસો, તેમજ (રાજાને) સત્કારવા આવેલા જુદી જુદી દિશાઓને
પાવન કરનાર જલધિઓને અને રાજર્ષિઓને મહારાજો પોતા-
પોતાને યેર વિદાય ક્યાં છે.

૧૨— ઠીક. આ કારણ છે.

- અને બીજું—

વસિષ્ઠી રક્ષાયેલી દેવીઓ, ગમતી માતાઓ, અરુન્ધતીને
આગળ કરીને જમાઈના આશ્રમે યજ્ઞમાં ચર્ચ છે. (૩)

૧૨— હું પરદેશી છું તેથી પછી છું : જમાઈ વળી કયા ?

नटः—

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।
अपत्यकृतिकां यज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥ ४ ॥

विभाण्डकमुतस्तामृष्यभृज उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिकं व्रतमारब्धं
तदसुरोधात्कठोरगमामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः ।

सूत्रधारः—तत्किमनेन । एहि । राजद्वारमेव स्वजातिमनयेनोपतिष्ठवः ।

नटः—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धानुपस्थानलोचनपद्मं भावा ।

सूत्रधारः—मारिष,

सर्वथा व्यवहर्तव्यं, कुतो हास्यवनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा बाबां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः—अतिदुर्जन इति यत्कथ्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ तन्निधयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः—यदि पुनरित्ये स्मिदन्ती महाराजं प्रति स्तब्धं, ततः कटं स

नटः—सर्वथा श्रवणो देवनाथ धेयो विधास्तुति । (परिहस्य) भो !
वेदानी महाराज । (आह्वय) एव जनाः वक्ष्यन्ति—

स्नेहान्ममाजयितुमेत्य दिनान्यमृनि

नान्दोत्मवेन जनकोऽय गतो विदेहात् ।

देव्यास्तनो विमनसः परिमान्त्वनाथ

धर्माभनाडिभति चामपृष्टं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

(इति निष्पत्तीः)

इति प्रम्नायना ।

રાજા દશરથે સાન્તા નાર્મની કન્યાને જન્મ આપ્યો
(અને) તેને (તે કન્યાને) રાજા રામપાદને દત્તક
પુત્રી તરીકે આપી. (૪)

વિભાંડકેના પુત્ર ઋધ્યશૃંગ તેને પરણ્યો. અને તેમણે હમણાં પાર
નો યજ્ઞ આરંભ્યો છે. તેના અનુરોધથી પૂરા દહાડા જતા હોવા છતાં
પાકીને મૂકીને વડીલ વર્મ ત્યાં ગયો છે.

મધાર—તો એનાથી શું? યાવ. પોતાની જાતિના રિવાજ પ્રમાણે
આપણે મજદારે જ હાજરી આપીએ.

—ત્યારે તો રાજા સામે બોલવાની સારી પેઠે શુદ્ધ એવી સ્તોત્રમાળા
આપથી ઉપજાવી કાઢો.

મધાર—હાઈ,

દરેક રીતે (આપણી) ફળ જાળવવી જોઈએ.
અનિદ્રતા (નિન્દા ન થાય તેવી સ્થિતિ) કયાથી?
જેમ સ્ત્રીઓનો (શુદ્ધિની જાળવતમાં) તેમ વાણીની
શુદ્ધિની જાળવતમાં લોકો દુષ્ટશુદ્ધિવાળા હોય છે. (૫)

—અતિ દુર્જન એમ કહેવું જોઈએ.

કારણ દેવી વૈદેહી તરફ પશુ ખરેખર લોકો અપવાદ
વાળા છે. રાક્ષસને ઘેર નિવાસ (આનું) મૂળ
(કારણ) છે અગ્નિશુદ્ધિમાં પશુ ચંકા (અવિશ્વાસ)
છે. (૬)

મધાર—જો વળી આ મપાટો મહારાજ પ્રતિ જાય તો ક્યારે યાવ.

૬—અધિઓ અને દેવતાઓ સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ કરશે. (ચક્રિમધ્ય
કરીને) અરે એ! અત્યારે મહારાજ કયા છે? (સાક્ષીને)
લોકો આમ કહે છે—

સ્નેહથી સત્કારવા બાવીને, આટલા દિવસ ઉત્સવમાં
માળીને આજે જનક વિદેહ ગયા છે. તેથી ખિલ
મનવાળી જાનકીના સાન્તવન માટે રાજા ન્યાયાસન
ઉપરથી અંતઃપુરમાં પ્રવેશી છે. (૭)

(અને બહાર જાય છે)
અસ્તાવના સમાપ્ત.

(ततः प्रविशत्यासन्नोऽविशे रामः सीता च ।)

राम—देरी वैदेहि, समाधिसिद्धि । ते हि मुखे न शक्नुवन्ति विहातुमस्मान् ।

किञ्चनुष्ठातनित्यत्वं सगतञ्चमपकर्षति ।

सकृदा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

सीता—जानामि अज्जउत्त, जानामि । किन्तु संतापआरिणो बंधुजनविपक्षेण
होति । [जानामि आर्यपुत्र, जानामि । किन्तु संतापकारिणो
बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।]

रामः—एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावा येभ्यो वीनत्सु
संन्यज्य सर्वान्भगवानरण्ये विधाम्भवन्ति गन्ताविणः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—रामभद्र—(इयर्थोक्ते साक्षरम् ।) महाराज ।

रामः—(सस्मितम्) आर्य, ननु रामभद्र इत्येव मां प्रश्रुपचारः शोभते
तत्परिजनस्य । तन् यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चुकी—देव, ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः संग्राह्यः ।

सीता—अज्ज तदो किं विलंबीअदि । [आर्य, ततः किं विलम्ब्यते ।]

रामः—त्परिणं प्रवेशय । (कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

अष्टाधकः—स्वस्ति यागम् ।

रामः—भगवन्, अभिवादये । इत आस्यताम् ।

सीता—भअवं, णमो दे । अवि कुललं सज्जामादुअस्स गुरुअणस्स अज्ज
सताए अ । [भगवन् नमस्ते । अपि कुललं सज्जामातृकस्य गुरुजस्य
याया ज्ञान्तयाथ ।]

रामः—निर्विघ्नः सोमपीथी आधुत्तो मे भगवताधुशृङ्गः, आर्या च ज्ञान्ता ।

सीता—अग्हे वि सुमरेदि । [अस्मानपि स्मरति ।]

[પછી આસનસ્થ રામ અને સીતા પ્રવેશે છે]

રામ— દેવી વૈદેહી ! શાંત થા. તે વડીલો આપણને હોડવા ખરેખર શક્તિમાન નથી.

પરંતુ ધાર્મિક કાર્યનું નિત્ય પાલન (તેમનું)
સ્વાતંત્ર્ય હરી લે છે. ખરેખર, અગ્નિહોત્રીની
ગૃહસ્થતા વિમોઘી ગુસ્સેલીવાળી હોય છે. (૮)

સીતા— જાણુ છું, આશંકુન, જાણુ છું. પરંતુ સર્વજ્ઞિના વિશેષ
સંતાપકારી હોય છે.

રામ— એ સાચું છે. એ ખરેખર હૃદયના મર્મને વીધનાર સંસારભાવો
[(૬)] જેમનાથી કંટાળી ગયેલા સુદ્ધિમાનો બધી કામના
હોડીને અરણ્યમાં વિશ્રામ કરે છે.

(પ્રવેશ કરીને)

કંચુકી— રામજી ! (એમ અધું જોલીને શંકા સાથે) મદારાજ !

રામ— (સસ્મિત) આર્ષ ! ખરેખર, પિતાજીના માણસોનું મારી પ્રત્યે
'રામજી' એમ જ સંબોધન થોભે છે. તો ટેવ પ્રમાણે જોલો.

કંચુકી— દેવ, અધ્યયનના આગ્રમેથી અણવક આવ્યો છે.

સીતા— આર્ષ, તો વિલખ્યાં શા મટે ?

રામ— (તેમને) જલદી અંદર લઈ આવો.

(કંચુકી બહાર જાય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

અણવક— બંનેનું કલ્યાણ થાઓ.

રામ— ભગવાન, પ્રણામ કરું છું. બહોં જોસો.

સીતા— ભગવન, નમસ્તે જમાઈ સદિત બધા વડીલજનો અને આર્ષો
શાન્તા કુશળ છે ને ?

રામ— સોમપાન કરનારા મારા પૂજ્ય બનેવી અધ્યયન અને આર્ષો
શાન્તા નિર્વિદ્ય છે કે ?

સીતા— અમને સંસારે છે કે ?

अष्टादशः—(उपविश्य ।) अयं भिम् । देवि, कुलपुरुषमगवान्सिष्टस्त्वामिदमाह-२१

विभवं भरा भगवती भवतीमसूत
 राज्ञा प्रजापतिममो जनकः पिता ते ।
 तेषां यधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
 तेषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥२॥

तत्किमन्यदाशास्महे । केवलं वीरप्रसूता भूयाः ।

रामः—अनुवृत्तः स्मः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं चागनुवर्तते ।
 ऋषीणां पुनराध्यानां पाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

अष्टादशः—इदं च भगवत्याऽरुण्यत्वा देवीभिः शान्तया च भूयो भूयः संदिष्टम् ।
 यः कथिद्र्भेदोहृदौ भयस्यत्वाः सोऽवश्यमचिरान्मागमितव्य इति ।

रामः—किवते भदेया कथयति ।

अष्टादशः—मनान्दुः पत्या च देव्याः संदिष्टपृथक्प्रेण—‘वत्से, कठोरगर्भेति
 जानीतासि । वत्सोऽपि राममदस्त्वदिनोदार्धमैव स्थापितः । तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गानां
 मुष्मतीं प्रस्थापः’ इति ।

रामः—(सहर्षलज्जशस्मितम् ।) तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि ।

अष्टादशः—श्रुताम्—

जामादयस्तेन वयं निरुद्धास्त्वं बालं पयासि नयं च राज्यम् ।
 युक्तः प्रजानामनुरज्जने स्वस्तस्माच्चशो यत्परमं धनं च ॥ ११ ॥

रामः—यथा समादिशति भगवान्मैत्रावरणिः ।

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
 आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

અષ્ટાવક—(ખેસીને) હાસ્તો દેવી, કુલ્લગુરુ ભગવાન વસિષ્ઠે તને આમ કહાવ્યું છે—

ભગવતી વિશ્વંભરા (પૃથ્વી)એ તને જન્મ આપ્યો,
બ્રહ્મા જેવો રાજા જનક નારો પિતા છે. જેમના
કુળમાં સૂર્ય અને અમે પણ ગુરુસ્થાને [ગુરુ=(૧)
પ્રવર્તકે (૨) ગુરુ] છીએ, તે રાજાઓના કુળની,
ઓ નંદિની! તું (પુત્ર)વધુ છે (૯)

તો ખીલું શું ઇચ્છીએ? માત્ર-(તું) વીર (પુત્ર)ને જન્મ આપનારી યા.

રામ—અમારા ઉપર અનુગ્રહ થયો.

સામાન્ય (લૌકિક) સાધુઓની વાણી તો અર્થને
અનુસરે છે પણ આદ્ય ઋષિઓની વાણીને અર્થ
અનુસરે છે. (૧૦)

અષ્ટાવક—અને—આનું (સીનાનું) જે કેઈ ગર્ભદાહક હોય તે
અવસ્થા જલદી પુરવું જોઈએ એમ આ ભગવતી અરુધતી,
દેવીઓ અને જ્ઞાતાઓ વારંવાર કહાવ્યું છે.

રામ—જે આ કહે તે કરીએ છીએ.

અષ્ટાવક—અને નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે દેવીને કહાવ્યું છે કે અહેન, તને
પૂરા હદાકા જાય છે તેથી લાભ્યા નથી. વત્સ રામજનને પણ તારા
વિનોદને માટે જ રાખ્યો છે. તો (તને) 'આયુષ્મતીને પુત્રથી
ખોજો ભરેલો હોય તેવી બોધ'.

રામ—(હર્ષ અને લજ્જાના સ્મિત સાથે) તેમ હો. ભગવાન વસિષ્ઠે
મને કંઈ આદેશ કયો નથી?

અષ્ટાવક—સાંભળો:—

અમે જન્માઈના યજ્ઞથી ચોક્કાઈ ગયા છીએ. તું બાળક
જ છે અને ગાંધ્ય નવું છે પ્રજાના અનુરંજનમાં
આસક્ત રહેજો. તેનાથી જે યજ્ઞ (મળે) તે તારું
પરમ ધન છે. (૧૧)

રામ—ભગવાન ચૈત્રાવરુણીની જેવી આજ્ઞા

લોકના આરાધન માટે સ્નેહ, દયા અને સુખ કે
જનકીને પણ છોડતાં મને બધા નથી.

सीता—अदो जेव्य राहवकुलपुरुषरो अज्जउत्तो । [अत एव राघवकुलपुरुषरा
आर्यपुत्रः ।]

रामः—कः कोऽत्र भोः । विश्राम्यतामश्रावकः ।

अष्टावक्रः—(उत्थाय परिक्रम्य च ।) अवे, कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः—नयति जयत्यार्यः । आर्य, तेन चित्रदरेणास्मदुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्मां
बोधिकायामभिलिखितम् । तद्वक्ष्यत्यार्यः ।

रामः—जानासि यत्तु बुद्धेनायमाना देवीं विनोदयितुम् । तत्क्रियन्तमवधिं भावत ।

लक्ष्मणः—यावदामाया हुताशने विशुद्धि ।

रामः—यान्तं पापम् । (सप्तान्त्यवचनम्)

१०

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तौद्योदकं च घट्टिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

देवि देवयजनसंभवे, प्रसीद । एष ते जीवितवधि प्रवादः । "१"

कष्टो जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय—

स्तन्नो यदुक्तमशिवं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

सीता—होडु अज्जउत्ता होडु । ऐहि । पेक्खम्ह दाव दे चरिदे । (इत्युत्थाय
परिक्रमति ।) [भवत्वार्गपुत्र भवतु । ऐहि । प्रेशामहे तावत्ते चरितम् ।]

लक्ष्मणः—इदं तदालिख्यम् ।

सीता—(निर्वर्ण्य ।) के एदे उवरिणिर्तरट्ठिहा उवत्थुवंदि विअ अज्जउत्तं ।

[क एते उपरिनिर्न्तरस्थिता वपस्तुवन्तीवार्गपुत्रम् ।]

लक्ष्मणः—देवि, एतानि तानि सरहस्यानि जुम्भन्धस्त्राणि यानि भगवतो
ह्वाभाशक्तैश्चिक्कमृषिपुत्रसंगन्तानि तेन च तादृकावधे प्रसादीकृतान्यार्यस्य । ७

સીતા—એથી સ્તો આર્યપુત્ર સ્વકુળમાં શ્રેષ્ઠ છે.

રામ—કાણ, અરે અહીં કાણુ છે ? અષ્ટાવકને આરામ કરાવો.

અષ્ટાવક—(ઝીડીને અને ફરીને) અરે, કુમાર લક્ષ્મણ આગ્યો.

(બહાર જાય છે)

(પ્રવેશ ફરીને)

લક્ષ્મણ—જય હો, આર્યનો જય હો. આર્ય, પેલા ચિત્રકારે આપણા કલા પ્રમાણે આર્યનું ચરિત્ર આ વીધિમાં આલેખ્યું છે તે આર્ય બંધે જુઓ.

રામ—ભાઈ, ખિજ યથેક્ષી દેવીને વિનોદ કરાવવાનું તું જાણે છે તે કેટલે સુધીનું છે ?

લક્ષ્મણ—આર્યોની અગ્નિમાં વિશુદ્ધિ યઈ ત્યાં સુધી.

રામ—શાન્તિ ! શાન્તિ ! (અશુભ ચાંત થાઓ) (આપાસનના વચનથી).

જન્મથી જ વિશુદ્ધ એવી એને અન્ય પાવનકારી
(વરજુઓ)થી શું ? તીર્થાંકક અને અગ્નિને બીજાથી
શુદ્ધિ પડતી નથી. (૧૩)

દેવના યજ્ઞમાંથી (યજ્ઞની ભૂમિમાંથી). ઉદ્ભવેથી આ દેવી ! પ્રસન્ન થા. આ અપવાદ તને જીવતાં સુધી છે

કુળ જેનું ધર્મ છે તેવાઓએ કપટપદ લેવાને
રીઝવવાના હોય છે. તેથી અમે જે કંઈ અશુભ
બોધ્યા તે તને યોગ્ય નથી જ. મુગંધી કૂલનું કુદરતી
સ્થાન મરતક ઉપર સિદ્ધ છે, ધગધી છૂંદાવામાં
નહિ. (૧૪)

સીતા—કંઈ નહિ. આર્યપુત્ર, હોમ. ચાલો ત્યારે (તમને ગમે તો).
તમારું ચરિત્ર જોઈએ. (ઝીડીને પન્કિમણ કરે છે)

લક્ષ્મણ—આ રહ્યું તે ચિત્ર.

સીતા—(વર્ણવીને) ઉપર પાસે પાસે રહેલા આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરતા
હોય તેવા આ કાણુ છે ?

લક્ષ્મણ—આ પેઢાં રહસ્ય યુક્ત જુગ્મ્ભકાઓ કે જે ભગવાન કૃષ્ણ
પામેથી કૌશિક ઋષિને પ્રાપ્ત થયાં અને તેમણે તાટકા વધ
વખતે આર્યને પ્રસાદીરૂપે આપેલાં.

रामः—वन्दस्व देवि दिव्याङ्गणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तपत्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

पतान्यपश्यन् गुरवः पुराणः स्वाम्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

सीता—णमो एषाणं । [नम एतेभ्यः ।]

रामः—सर्वदेवानां त्वत्पशुतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अनुगृहीदमिह । [अनुगृहीतोस्मि ।]

लक्ष्मणः—एष मिथितावृत्तान्तः ।

सीता—अम्हहे, दलंतणवणीलुण्णलसामलसिणिद्धमसिणसोहमाणमंसलेण देहसोहमाणेण विम्हअत्थिमिदत्तापदीसंतासोम्मसुंवरसिरी अणावक्खुद्धिसंकरसरासणो सिंहं अमुद्धमुद्धमंडलो अज्जउत्तेआलिहिंदो । [अहो, दत्तन्नवनीलोत्पलदयामलस्निग्धमरणशोभमानमांसलेण देहसौभाग्येन विस्मयस्तिमितस्तातदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीनादरसज्जितकंकरशरासनः शिखण्डमुखमुखमण्डल आर्यपुत्रआलिखितः ।]

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य पश्य—

१०

संवन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवाचंति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

रामः—मुष्णिष्टमेतत् ।

१

जनकानां रघूणां च संवन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता प्रदीता च स्वयं कुशिकमन्दनः ॥ १७ ॥

सीता—एवे खु तवाळकिदगोदाणमंगला चत्तारो भादरो विआहदिविस्तदा तुम्हे । अम्हो जाणामि, तस्सि जेव्व पदेरो तस्सि जेव्व काले पत्तामि । [एते सख्यु तत्फलवृत्तगोदानमङ्गलव्यक्तवारो आतरः विवाहदीक्षित यूयम् । अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वते]

४

राम -

समयः स घटेत इवेय यत्र मां

ममनन्दयत्सुमुखि गौतमार्पितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव भूर्तिमानिव मनोरसवः करु ॥ १८ ॥

રામ— દેવી ! દિવ્ય અશ્વોને વદન કર

બ્રહ્મના દિત માટે દબારથી વધુ વર્ષો (૧-૬) સુધી
તપ તપીને થહા વગેરે પુરાણ ગુરુઓએ—જણે
પોતાના જ તપોમય તેજ હોય તેમ આને (આ
અશ્વોને) જોયા હતાં (૧૫)

સીતા— એમને વદન !

રામ— એ દરેક રીતે હવે તારી રાતતિની સેવામા રહેશે

સીતા— (મારા ઉપર) અનુગ્રહ થયો

લક્ષ્મણ— આ મિથિલાનો વૃત્તાન્ત

સીતા— અહો ! ખીલતા નવા નીતકમળ જેવી શ્યામલ, સુવાળી, કોમળ
અને શોભતી માસલ દેહકાન્તિને લીધે (જુદા તરી આવતા)
વિગ્મયથી રિશર થયેલા, પિતાજી વડે જેની સૌમ્ય સુદર શોભા
નિદાણાય છે તેવા, સહેલાઈથી ચકરવૃત્ત વધુધ તોડી નાખનાર
(અને) શિખાને લીધે મુગ્ધ મુખમંડળવાળા આર્યપુત્રને
બ લેખ્યા છે

લક્ષ્મણ— આર્યો, જુઓ જુઓ

આ તમારા પિતા, અને જનકેના પુરોહિત ગૌતમ
પુત્ર ચતાનન્દ, વસિષ્ઠ વગેરે સખધીને પૂજે છે (૧૬)

રામ— એ બરાબર બધ બેસતું છે

જેમા આપનાર અને લેનાર સ્વયં કુરિકપુગ
(વિશ્વામિત્ર) છે તેવા જનકેનો અને રઘુઓનો સખધ
કેને પ્રિય નથી ? (૧૭)

સીતા— ખરેખર, તે વખતે જેમનું ગોદાનમગ્ન થયું હતું તેવા, (અને)
વિવાહ માટે દીક્ષિત થયેલા આ (રઘુ) તમે ચાર લાઈઓ !
અહો ! જણે તે જ પ્રદેશમા (અને) તે જ કાળમા હોઉ એમ
લાગે છે

રામ—

જણે આ તે જ સમય છે કે જેમા ઓ સુમુખી ?
ગૌતમે અપેલો અને સુદર કંકણ ધારણ કરેના
મૂર્તિમાન મહોત્સવ જેવો આ તારો દાય અને આનંદ
આપતો હતો (૧૮)

लक्ष्मणः—इयमार्या । इयमप्यार्या माण्डवी । इयमपि बधूः शुतकीर्तिः ।

सीता—बच्छ, दभं वि अवरा का । [वत्स, इयमप्यपरा का ।]

लक्ष्मणः—(सतज्जस्मितम् । अपवार्य ।) अये, ऊर्मिलो पृच्छत्यार्या । भवतु,
अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम् ।) आर्ये दृश्यतां दृश्यमेतत् ।
अयं च भगवान् मार्गः ।

सीता—(सयंभ्रमम्) कंषिदग्निः । [कम्पितास्मि ।]

रामः—ऋषे नमस्ते ।

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य । अयमसाधार्यं—(इत्यर्थोक्ते—)

रामः—(साक्षेयम्) अयि वत्स, यदुत्तरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता—(सस्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य ।) सुदुः सोहसि अञ्जउत्त एदिणा
यिगमनाहृष्येग । [सुदुः शोभते आर्यपुत्र, एतेन विनयनाहारम्येन ।]

लक्ष्मणः—एते वयमयोभ्यां प्राप्ता ।

रामः—(साधम् ।) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

११

जीयत्सु तानपादेषु नशे दारपरिग्रहे ।

मादृभिर्धिन्यमानानां ते द्वि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

इयमपि तदा जानकी

१

पतनविरेकेः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै-

र्दशनमुकुलैर्भुवालोकं शिशुदेवनी मुलम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रापैररुणिमविभ्रमे-

रकत मधुरैरगानां मे कुन्दलमङ्गकैः ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—एषा गन्धरा ।

रामः—(लम्बरमन्त्रो दर्शयन् ।) देवि देदेहि ।

१

इदुमीपादः सोऽयं दृक्पुत्रपुरे पुरा ।

निगादपातिना यत्र निगधेनार्मीममायमः ॥ २१ ॥

લક્ષ્મણ—આ આપો. આ પણ આપો માંડવો અને આ વધુ શ્રુતકીર્તિ.

સીતા—ભાઈ, આ બીજી વળી કેણુ છે ?

લક્ષ્મણ—(લગ્ન અને સ્મિત સાથે) (બાણ પર) અરે ! આપો
ભિર્મિલા વિશે પૂછે છે. કીક. બીજી બાણ લઈ જાઉં. (મોટેથી).
આપો ! આ જોવાનું જુઓ. આ શત્રુપાન ભાગ્યવ.

સીતા—(ગભરાટથી) કપી ભીડી છું.

રામ—ઋષિ ! નમસ્તે !

લક્ષ્મણ—આપો જુઓ. આ એને આપે..... (એમ અધુરું જોશીને)

રામ—(ચેત્તાવતા) અરે ભાઈ ! ધણું બધું જોવાનું છે. બીજે બતાવ.

સીતા—(સ્નેહ અને બહુમાનથી વર્ણવીને) આર્ષપુત્ર, આ વિનયના
ગૌરવથી સારી પેઠે જોઓ છો.

લક્ષ્મણ—આ આપણે અમેશ્વર આગ્યા.

રામ—(આંસુ સાથે) મને સાંભરે છે રે ! મને સાંભરે છે.

પૂજ્ય પિતાજી જીવતા હતા, (અને) (આપણે) નવા
(નવા) પરપ્રયા હતા, (અને) માતાએ આપણાં સંભાળ
લેતી હતી, તે આપણા દિવસો ખરેખર મયા. (૧૬)

આ જનકી પણ ત્યારે—

(માન) બાળક ! પડી જવાથી આછી (ચોડીક)
દંતકળીઓ વડે અને લમણે ઝીડના મનોહર વાગધો
નિદોષ અને સુંદર મુખ ધારતી, અત્યંત નુદર
(અને) નાણે ચંદ્રકિરણોથી બન્યાં હોય તેવાં (અને)
અમૃતિમ વિભોવાળાં મધુર અંગોથી—મારી માતાઓને
કુતૂહલ કરતી હતી. (૨૦)

લક્ષ્મણ—આ મંથરા.

રામ—

(એકદમ બીજી બાણ બતાવીને) દેવી વૈદેહી ! આ
તે ઈશુદીપ્તું વૃક્ષ છે (કે) જ્યાં પહેલાં ચંદ્રવેર
નગરમાં સ્નેહી નિષાદપતિ સાથે સમાગમ થયો
હતો. (૨૧)

लक्ष्मणः—(विहस्य, स्वगतम् !) अये, मय्यमात्रावृत्तमन्तरितमार्येण ।

सीता—अम्हो, एसो बडासंजमणवुत्तेतो ! [अहो, एव जयसंयमनवृत्तान्तः ।] २

लक्ष्मणः—

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैयंद्वन्द्वेष्टाकुमिधृतम् ।

धृतं बाह्ये तदार्येण पुत्र्यमारुण्यकं प्रतम् ॥ २२ ॥

सीता—एसा पसण्णपुण्णसलिला भजवदी गाईरही । [एसा प्रसन्नपुण्यसलिला भजवती भागीरथी ।]

रामः—देवि स्फुल्लदेवते भगवते ।

तुमधिचयभ्यमानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहत्सामर्षात् स्तुष्टान्पितुश्च पितामहान् ।

भगणिततनूतापं तपत्वा तपांसि भगीरथो

भगवति तव स्तुष्टानद्भिश्चिरादुदनीतरत् ॥ २३ ॥

(सा स्वमम्ब स्तुपायामरुधनीव सीतायां शिवानुष्ठाना भव)

लक्ष्मण—भयमयी भरद्वाजावेदितवित्रकूटयामिनि पत्यमि यनस्पतिः कालिन्दीतटे
वटः श्यामो नाम ।

रामः—(तस्फुल्लमवलोक्यति ।)

सीता—शुभरेदि वा एनं पदेसं अज्जउत्तो । [स्मरति यैतं प्रदेसमार्यपुत्रः ।]

रामः—भवि, कथं विस्मयेते ।

अलमनुलितमुष्णान्युत्संगतखेदा-

दशिधिलपरिर्ममैदं ससंवाहनानि ।

परिगृहीतमृणालीदुर्बलान्गङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यथ निद्रामवाप्ता ॥ २४

દમણુ—(હસીને) (સ્વગત) અરે ! આયે વચલાં માતાનો વૃતાન્ત ટાળ્યો.

તા—અહો ! આ જટા બાંધવાનો વૃતાન્ત !

દમણુ—

જેમણે પુત્રને લક્ષ્મી આપી છે તેના વૃદ્ધ પ્રજ્ઞાકુળોએ
જે ધાર્યું હતું તે પુષ્ટિત આરણ્યક તત આયે
બાળપણમાં ધાર્યું છે. (૨૨)

સીતા—આ પ્રસન્ન (અને) પવિત્ર પાણીવાળાં ભગવતી ભાગીરથી.

રામ—દેવી રઘુકુળ દેવતા ! તમને પ્રણામ.

સગરના યજ્ઞમાં ઘોડાની ગેદીમાં બ્યથ્ર બનેલા અને
પૃથ્વીને જોદનારા તથા કપિલ (મુનિ) ના તેજ વડે
રોપથી (પહેલાં) બગી ગયેલા પિતાના પિતામહેને
ભગીગ્યે શરીરની વેદનાએને ગ્રથ્થકારી સિવાય તથા
તપીને હે ભગવતિ ! કાળા સમય પછી તમારા
પાણીથી સ્પર્શાયેલા તેમને ઉદ્ધાર્યા. (૨૩)
હે માતા ! તે તું અરુન્ધતીની મદક પુત્રવધુ સીતાના
હૃદયોળાનાં આનમાં તત્પર ગહેજે.

લક્ષ્મણુ—આ ગેદો ભગ્દાએ બતાવેલો, મિત્રકૃદ જતા રસ્તા ઉપર
(આવેલો), કાલિન્દીના કિનારા ઉપરનો (મર્ત) વનનો પતિ
(એવો) સ્થામ નામનો વડ.

રામ—(સ્પૃહાથી જુએ છે)

સીતા—આપ પુત્રને એ પ્રદેશ માંલરે છે કે ?

રામ—અરે ! દેવી રીતે જુનાય ?

માર્ગે ચાલવાના ચાકથી ઘોચપોષ (મથેલાં), (સહેજ)
કંપતા છતાં સુદૃઢ, ગાદ આલિંગનથી જેની ચપી
યતી હતી તેવા, મમજેના કમળદંડ જેવાં દુર્બળ
અંગોને મારા ઉર ઉપર નાખી દંધને જ્યાં તું બાંધી
ગઇ હતી ! (૨૪)

लक्ष्मणः—एष विज्यायवीमुन्ने विराघसंरोधः ।

सीता—अलं दाव एदिणा । पेक्खमि दाव अज्जउत्तसहुत्तपरिदत्ताल्लुं तादवत्तं अत्तणे
दक्खिणारण्यपहिजत्तणं । [अलं तावदेतेन । पक्खामि तावदायमुवस्वहस्त-
धृतताल्लुत्तात्तपन्नमात्मनो दक्खिणारण्यपयिकत्त्वम् ।]

रामः—

यतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु .

वैखानसाश्रिततक्षणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमा यमिनो भज्यते

नोवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः— अयमविरलानोकहनिबहनिरन्तरस्मिन्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरी-
मुत्तरकन्दरः सततमभिव्यन्दमानमेधमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरि-
प्रभवणो नाम ।

रामः—

स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन

प्रतिविहितसर्प्यासुस्थयोस्ताप्यहानि ।

स्मरसि सरसनीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपास्तेष्वययोर्वर्तनानि ॥ २६ ॥

किं न—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तिवोगा-

द्विर्गलितकपोलं जलपतोरकमेण ।

अतिशूलपरिरम्भ्यापृत्तैकैकदोष्णो-

रयिदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

— આ વિન્ધના જન્મના પ્રવેશમાં વિરાધ સાથેના વિરોધ.
- તો એને રહેવા દો. હું તો આર્યપુત્રે જોને પોતાને હાથે
તાડપત્રનું ઉત્તર મરી ગયું છે તેવી પેતાની (મારી જાતની)
દક્ષિણરવની પચિદ્વસા જોઈ છું.

પર્વતનાં ઝરણાંને કિનારે મુનિઓએ નિવાસ કરેલા
વૃક્ષોવાળાં આ પેલાં (તાંને) તપોવનો (કે) જોર્મા
આતિથ્યરત (આતિથ્ય જોમને પૂરમ કરજ છે તેવા)
‘યમ’ (નિયમ) પાળનારા ગૃહસ્થો મુઠીશર સામે
પકવીને, ધરેમી રહે છે. (૨૪)

૧— સતત વરસતા પાદગાંઓને લીધે ગાદ જોનેલી નીમિત્તવાળાં
તથા ધીમ આડીના સમૂહને (નિવહ) લીધે ગાદ, સિંગધ,
(પ્રકાશતા) અને નીલા સીમાડાવાળાં અરવ્યોથી ઘેરાયેલી ગોદા-
વરીને લીધે માગતી શુક્રાઓવાળા, જનસ્થાનની વચ્ચે રહેલો
આ પ્રત્યક્ષ નામનો પર્વત.

ઓ સુતનું, સાંભરે છે ? લક્ષ્યે તે પર્વત ઉપર કરેલી
(આપણી) સેવાને લીધે સ્વસ્થ (એવા આપણા) તે
દિવસો ? અથવા ત્યાંની સરસ પાણીવાળી ગોદાવરી
પાદ આવે છે ? અને તેના તીરે આપણાં જમણો
સાંભરે છે ? (૨૬)

વળી,

પ્રીતિયોમને લીધે (અત્યંત પ્રીતિને લીધે) ગાલ ઉપર
ગાલ ટેકવીને ધાંમે ધીમે, કંઈક કંઈક મને તેમ સતતા
(જળડતા) (એવા) (આપણા) અકડેક હાથ જ્યારે
ગાદ આલિંગનમાં બીડાયેલા હતા, ત્યારે પહોર પસાર
થયા તે જણાયું નહિ (અને) રાત્રિ જ વીતી ગઈ ! (૨૭)

મિણ— આ પંચવટીમા શરૂ થયા !

તા— અરેરે ! આર્યપુત્ર, નમ હું દર્શન આપડે સુધી.

મ— અહીં વિયોગથી ત્ર મેંયા ! આ મિત્ર છે.

તા— મને તેમ દો દુઃખ ન અમુખ ઉત્પન્ન કરે છે

અહો ! જનસ્થાનનો જૂતાન્ત જાણે હમણાં બની રહ્યો હોય તેવો મને લાગે છે.

૧—

(અને) પંડી આ : પાપીઝીએ મોનાના મૂળના જગપ્રયોગથી તેણું ક્યું કે જે ધોણું છતાં પણ (પરાક્રમથી નષ્ટ ક્યું છતાં પણ) વ્યથિત કરે છે. શૂન્ય જનસ્થાનમાં ચિહ્ન ઇન્દ્રિયોવાળા આર્પના વર્તનથી પથ્થર પણ રડે, અરે વજનું હૃદય પણ 'દળાઈ' જાય. (૨૮)

—(આંધ્ર સહિત-સ્વમત) ઓ (મારા) દેવ ! ચુકુળના આનંદ ! આમ માટે કારણે દુઃખી થયા.

૫—(ગમને વણવાને લાગણી સાથે) આર્પ, આ શું ! ધારાઓમાં પડતો તમારો આ આંધ્રનો પ્રવાહ કણ કણ થઈને જાણે જૂદાની મોતીની સેર હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર વિખરાય છે અને (પોતાના) જાસથી હૈયાને લાગી રહેતો આવેગ રોક્યો હોવા છતાં અથર અને નસકોરા ફરકનાં હોવાથી બીજાઓને સમજમાં આવે તેવો છે. (૨૯)

—સાધ,

મિયજનના વિયોગથી ઉદ્ભવેલો દુઃખામિ, તીવ્ર છતાં બલે ભેદાની ઇચ્છાથી તે વખતે વેદ્યો (પણ) મનમાં ફરીથી લગ્નકતો (તે) હૃદયના મર્મનો પ્રયુ હોય તેમ વેદના કરે છે. (૩૦)

—અરેરે ! અરેરે ! દુઃખ અત્યંત વધી પડેલા શોકને લીધે જાણે મારી જાતને આર્ષપુત્ર વગરની જોઈ છું.

—(સ્વગત) લલે બીજી બાજુ ધ્વાન દારુ (ચિત્ર જોઈને— મોટીથી) અને આ મન-વન્તર જોટલા પુરાણ ગૃધ્રરાજ, પૃથ્વી તાત જટાયુના ચારિત્ર્ય અને પરાક્રમનું ઉદાહરણ (ચિત્ર) છે.

सीता—हा तव निर्व्यूढो दे अपच्चसिगेहो । [हा तव निर्व्यू-

राम—हा तात काश्यप शकुन्तरीज, क नु यल पुनस्त्वादृशस्य
साधोः संभव- ।

राम—अयमसौ जनस्थानस्य पश्चिमतश्चित्रकुञ्जवान्नाम ५३५
दण्डशरण्यभागः । तदिदमुध्यमूकपर्वते मतङ्गस्याधमपदम् । इयं च
नाम सिद्धा शबरतापसी । तदेतत्पन्थाभिधानं पञ्चसरः ।

सीता—एष्य किल अजउतेण विच्छिन्नामरिसधीरत्तणं पनुक्कणं कण्ठे ।
[अत्र शिलार्कपुत्रेण विच्छिन्नामर्यधीरत्वं प्रमुक्तकण्ठं हतितमासीत् ॥

राम—देवि रमणीयमेतत्तरः ।

पतस्मिन्मङ्कलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरवुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्णाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

संहृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

राम—अयमाथो हनुमान् ।

सीता—एतो सो चिरनिर्व्यूढजीवलोअपञ्चुद्धरणगुरुओवआरी महानुभावो मावो
[एष स चिरनिर्व्यूढजीवलोअपञ्चुद्धरणगुरुपकारी महानुभावो मावति ॥

राम—

दिष्टया सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दप्रधेनः ।

यस्य धीर्येण कृतिनो वयं न भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता—वण्ड एणे सो पुणुमिदकअंगतरतांउविअवंहियो किंणामहेओ गिरी उ
अपुआउसोहम्ममेतारिसेमभूरसिरी मुद्रा मुच्छंदो तुए पददिएण अरुत्ते
तरुअले अजउतेओ आलिहिदो । [यत्त, एष स कुसुमितकदम्बतरणाश्रमि
र्यहणः किंणामधेयो गिरिवंशानुभावसौभाग्यमाश्रपरिषेपभूरधीर्मुहूर्तं गूढहस्त
अश्रुदिनेनारुलघ्वितस्तस्मिन्ने आर्गपुत्र आलिखितः ।]

સીતા—હા, તાત ! તમારો અપર્યય સ્નેહ પરકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો.

રામ—રો તાત કાશ્યપ ! પશ્ચિરાજ ! મોટાઓના તીર્થ રૂપ થયેલા તમારા
જેવા સાધુનો સંભવ વળી ક્યાં હોય વાર ?

લક્ષ્મણ—જનસ્થાનની પશ્ચિમ બાજુ, માયા વિનાનો દનુ રાક્ષસ રહેતો
હતો તે આ પેલો ‘ચિત્રકુંજવાન’ નામનો દંડકારૂપનો ભાગ.
આ પેલું ‘ઋધ્ધમૂક પર્વત ઉપગનું’ મતંજના આગ્રમનું સ્થાન.
અને આ યમજ્ઞા નામની સિદ્ધ યજ્ઞર તાપસી. આ પેલું ‘પંપા’
નામનું કમળ સરોવર.

સીતા—કહેવાય છે કે અહીં રાવ અને ધૈર્ય તૂટી જતાં આર્યપુત્ર છટે
મુખે રડ્યા હતા.

રામ—દેવી, આ સરોવર રમણીય છે.

એમાં મદ્યથી કલરવ કરતાં મસ્તિકાક્ષની પાંખોથી હાલેલાં
(અને તેથી) ફરફરતાં લાંગી દાડીના ત્રેવેત કમળોવાળા
પૃથ્વીના ભાગને, આશુ પડે અને ફરી આવે તેની
વચ્ચે, (મેં) નીલ કમળથી ભરેલા (વિભાગ) (જેવા)
જેવા (૩૧)

લક્ષ્મણ—આ આર્ય હનુમાન.

સીતા—લાંબા સમયને અંતે કરી શકાય તેવો જીવ લોકના ઉદ્ધાર રૂપી
મોટો ઉપકાર કરનાર આ તે મહાનુભાવ મારુતિ.

રામ—

અહો ! આ તે-અંગનાનો આનંદ વધારનાર મહાજાદુ
કે જેના વીર્યથી અમે અને શુવન કૃતાર્થ છીએ (૨૩)

સીતા—માર્ધ, જેમાં ફૂલોથી ભરેલાં, કદંબટલો ઉપર મથુરો તાંડવ કરે
છે તે આ પેલા પર્વતનું શું નામ છે ? (૩) જ્યાં જેની કાંતિ
જાંખી થઈ છે અને દેવળ જેનો પ્રભાવ અને સૌંદર્ય શેષ રહ્યું
છે તેવા (અને) મોટેથી રડતા તમે જેને ટેકા ક્યો છો તેવા (મારા)
આર્યપુત્રને વૃક્ષ નીચે ઘડીક મૂઝી પામેલા સીતર્થા છે.

लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुमसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मि-
न्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्नोयवाहः
आर्येणास्मिन्

राम—

विरम विरमात परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिष स मे जानकीधिप्रयोगः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—अतःपरमार्थस्य तत्रभवता कपिराक्षसानां चासंख्यातान्मुत्तरोत्तराणि कर्मा-
ध्वर्याणि । परिश्रान्ता चयमार्या । तद्विज्ञापयामि पित्राम्बुतानिति ।

सीता—अत्रउक्त एतिषा चित्तदंसर्पेण पञ्चुपण्णदोहलाए अतिथि नए दिग्गर्भे ।
[आर्यपुत्र, एतेन चित्रःसर्पेण प्रभुपण्णदोहदाया अस्ति नम विज्ञाप्यम् ।]

राम—नन्याज्ञापय ।

सीता—जाणे पुणो वि पसण्णगेभीरासु घणराईसु विहरिस्सं पविक्कणिम्मलसिसिरावगाहो
भयवदि भाईरहि ओगमहिस्सं ति । [जने पुनरपि प्रमत्तगम्भीरासु पनराजि
विहरिव्यामि पवित्रनिर्मलसिसिरावगाहो भयवतो गायीरथी अपगाहिप्पु इति ।]

५०६ १

रामः—यत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः—एषोऽस्मि ।

रामः—यत्स, अचिरं संज्ञदनीयोऽस्या दोहद इति संप्रत्येव शुभमिः संदिष्टम् ।
तदस्माल्लितसुममंसात् रथमुपस्थापय ।

सीता—अत्रउक्त तुम्हेहि वि आनंदब्बं । [आर्यपुत्र बुद्धाभिरुप्यागन्तव्यम् ।]

रामः—अयि कठिनहृदये, एतदपि वक्तव्यम् ।

सीता—तेण हि पिअं मे पिअं ये । [तेन हि प्रियं मे प्रियं मे ।]

लक्ष्मण—यदज्ञापय्यार्य । [इति विजान्तः ।]

रामः—प्रिये, अत्र वानायनोपकृष्टे मुहूर्ते संविष्टी भवावः ।

सीता—एवं दोडु । ओहरिदम्हि ए परिस्ममज्जिदाए गिहाए । [एवं भावु ।
अगद्व्यास्मि गतु परिश्रमजनितया निद्रया ।]

લક્ષ્મણ—

કુકુલ (વૃક્ષો)થી સુગંધિત આ પેલો માલ્યવાન નામનો
પર્વત કે જ્યાં નીલુ, સિન્ધુ, નરુ વાદળું શિખર
ઉપર આગ્રય કરે છે (અને) ત્યાં આર્ય—

રામ—

બસ કર. બસ કર. આથી વધારે (સહેલા) હું
શક્તિમાન નથી, જાણે જનકીનો પેલો વિયોગ મને
ફરીથી પ્રાપ્ત થયે. (૩૩)

લક્ષ્મણ— આ પછી તે વાનરો અને ગણમેનાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્ય અદ્ભુત
દૃષ્ટો (ગીતરેલાં છે). આ આર્યો તો યાકી ગયાં છે. તેથી વિનંતિ
કરું છું કે (આપ) આરામ કરો.

સીતા— આર્યપુત્ર, આ ચિત્રદર્શનથી જેને દોહદ ઉત્પન્ન થયું છે
તેથી મારે વિનંતી કરવાની છે.

રામ— તો આજ્ઞા કર.

સીતા— માગે છે કે વળી પાછી પ્રસન્ન ગળીર વનગર્ભોમાં વિહરું
(અને) પવિત્ર, નિર્ભેળ અને દંડાં સ્નાનવાળી ભગવતી ભાગીરથીમાં
સ્નાન કરું.

રામ— ભાઈ લક્ષ્મણ !

લક્ષ્મણ— આ રહ્યો હું.

રામ— ભાઈ, આનું દોહદ વિના વિલંબે પૂરવું જોઈએ એમ હમણાં જ
વડીલોએ જણાવ્યું છે. તેથી એકપારી અને સુખમય ગતિવાળા
એ જોડાણ લાવ.

સીતા— આર્યપુત્ર ! આપને પણ આવડું પડશે.

રામ— અહીં ! કદાચ હૃદયવાળી, આ પણ કહેવું જોઈએ !

સીતા— તો તો મને ગમ્યું. મને આનંદ થયો.

લક્ષ્મણ— જેવી આર્યની આજ્ઞા. (બહાર જાય છે)

રામ— પ્રિય, અહીં પ્યારીના ઝરખામાં મહીક બેસીએ.

સીતા— શાંતે એમ. ખરેખર, શાકથી આવતી કિંધથી હું વેગાન ગઈ છું.

रामः—तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व भामनुगमनाय ।

१०

जीवयन्निव ससाध्यसंश्रमस्वेदबिन्दुरधिकण्डमर्प्यताम् ।
वाहुरेन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिद्वारविभ्रमः ॥ ३४ ॥

(तथा कारयन् रावन्दम् ।) प्रिये किमेतत् ।

१

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
ॐ प्रमोहो निद्रा वा किमु विपविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणौ
विकारश्चैतन्मम भ्रमयति च संमीलयति च ॥ ३६ ॥

सीता—विरप्पसादा तुम्हे इदो दाणि किमवरं । [स्थिरप्रसादा युग्मित इदानीं
किमपरम् ।]

रामः—

मलानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
पतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
फणांमृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

सीता—विभ्रमद एहि, संविसमद । [श्रियंवद, एहि, संविभाव ।] (इति
शयनाय समन्ततो निरूपयति ।)

रामः—भयि, किमन्येष्टव्यम् ।

१

या विवाहसमयाद्गृहे बने
शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्त्रापदेतुरनुपाश्रितोऽन्यया
रामबाहुदपचानमेव ते ॥ ३७ ॥

सीता—(विभ्रं नाटयन्ती ।) अत्थि एदं, अज्जउत्त अत्थि एदं । (इति
स्वपिति ।) [अमयेतन्, आर्यपुत्र, असयेतन् ।]

१

રામ—તો તો મારી પાછળ પાછળ આવવા અને સજ્જડ પકડી લે.
 ભય અને યાકચી ઉદ્ભવેલાં સ્વેદમિન્દુવાળાં, ચંદ-
 કિરણો વડે ચૂમાયેલાં, અને તેથી ટપકતા ચન્દ્રમણિના
 દ્વાર જેવી કાંતિ ધારતો, જાણે (મને) શ્વાહનારો
 હાથ (મારા) ગળાની આસપાસ મૂક. (૩૪)

(તેમ કરીને—આનંદથી) પ્રિય ! આ શું ?

હું નિશ્ચય કંવા શક્તિમાન નથી કે આ સુખ છે કે
 દુઃખ છે, પ્રત્યગ મોહ છે કે નિદ્રા છે, કે પછી ઝેરનો
 ફેલાવો છે કે મદ છે કે કાચુ તારા સ્પર્શ સ્પર્શ મારી
 બધી ઇન્દ્રિયો જેમાં મૂક થાય છે તેવો વિકાર
 એતનને લખાવી નાખે છે તથા રૂણાવી દે છે (૩૫)

સીતા—તમારો પ્રેમ સ્થિર છે. આથી અત્યારે બીજું શું (કહેવાનું) ?

રામ—

ઓ કમલાક્ષી ! તારા આ મુવચનો સુકાષેલા શ્વન
 પુખ્તને બીજવનારાં, બધી ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપનારાં
 તથા મોહ પમાડનાર અને કર્ણનું અમૃત તથા મનનું
 રસામણુ છે (૩૬)

સીતા—પ્રિયવદ, આવો બેસીએ. (સૂરા માટે ચોતરફ જુએ છે)

રામ—અરે, શું સોધવાનું છે ?

વિવાહના સમયથી માંડીને ઘરમાં, વનમાં, શૈશવમાં
 અને ત્યાર પછી યૌવનમાં (તારી) નિદ્રાનું મસ્તક
 (તને જીંધાડી દેતો) (અને) બીજી કાર્ષ્ણ્યે જોતો
 આશ્રય કયો નથી તેવો આ રામનો હાથ તારું
 ઓશીકું થાઓ. (૩૭)

સીતા—(નિદ્રાનો અભિનય કરે છે) એમ જ, આર્ષપુત્ર, એમ જ.

राम—कथं प्रियवचना मे वक्षसि प्रमुत्तैव । (निर्वर्ण्य)

१

इयं मेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलक्ष्मन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमण्डणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसङ्गस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—देव उपदिष्टो । [देव, उपस्थितः ।]

राम—अयि, क ।

प्रतीहारी—आमण्यपरिआरओ देवस्व दुम्मुखो । [आत्मनपरिवारको देवस्व दुर्मुखः ।]

राम—(स्वगतम्) शुश्रान्तपारी दुर्मुखः । स मया पौरगानपदेव्यपतर्पः ग्रहिनः ।
(प्रयासम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निश्शान्ता)

(प्रवेद्य ।)

दुर्मुखः—(स्वगतम्) हा, कहं दार्णि देवि अंतरेण देरिसं अचित्तिज्जं जणा-

यवादे देरुएव कहइएसं । अहवा जिओओ गु मइ मंदभाअहेअस्त एत्तो ।

[हा कपमिश्रानी देवीमन्तरेणेइहमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ।

अथवा नियोगः गतु मम मन्दभागदेवस्यैवः ।]

सीता—(उत्तरन्नायने ।) हा अज्जउत्त सौम्य, कहिं ति ? [हा आर्यपुन सौम्य पुनानि ।]

राम—अयं मैवेय रणरणवन्नायिनी विनदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । (ससंहमङ्गमस्था परावृत्तम् ।)

१७

अर्द्धेन सुगदुगयोग्युगतं सर्वास्त्रयस्यामु य-

द्विधामो हृदयस्य यत्र जलमा यस्मिन्नद्वायो रसः ।

पालेनावरणव्यपान्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

मदं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राच्यते ॥ ३९ ॥

રામ— શું પ્રિયવદા (મારી) છાતી ઉપર લિંઘી પશુ મઈ! (નિહાળીને)
આ (મારા) ધરમાં લક્ષ્મી છે, આ આખની અમૃત
સળી છે, શરીર પર આ એનો સ્પર્શ અંદનના ઘાટા
લેપ સમાન છે. કંઠ ઉપર (રહેલો) આ દડો
કામળ બાહુ મોતીની સેર જેવો છે. એનું શું પ્રિય
નથી જો, -પશુ વિરહ અત્યંત અસહ્ય છે (૩૮)

(પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી— દેવ, આવી પહોંચ્યો છે.

રામ— અરે કાણુ ?

પ્રતીહારી— દેવની હંમેશ પાસે રહેનાર પરિચારક દુર્મુખ.

રામ— (સ્વગત) અંતઃપુરમાં રહેનારો દુર્મુખ ! એને મેં નગરજનો અને
ગ્રામવાસીઓમાં ગુપ્તચર તરીકે મોકલ્યો છે. (મોટેથી) આવવા દે.
(પ્રતીહારી જાય છે)

(પ્રવેશીને)

દુર્મુખ— (સ્વગત) હામ ! હાય ! દેવીને વિશે આવો અચિન્ત્ય લોકાપવાદ
મહારાજને અત્યારે કેવી રીતે કહી શકાય ? અથવા મારી
અભાગિયાની આ ખરેખર દુરજ છે.

સીતા— (સ્વપ્રમા બોલે છે) હા ! આર્યપુત્ર, સૌમ્ય ! ક્યાં હો ?

રામ— અરે ! ચિત્રદર્શનથી દુઃખ કરનાગી એ જ આ વિરહ ભાવના
દેવીને સ્વપ્રમા ઉદ્વેગ કરાવે છે (એના અંગ ઉપર સસ્નેહ હાથ
ફેરવતાં)

સુખ અને દુઃખમાં જે અદ્વૈત છે (જે બંને વચ્ચે
અદ્વૈતભાવ રચનારું છે), જે બંધો અવસ્થાઓમાં
સાથે રહે છે, જ્યાં હૃદયનો વિસામો છે, વૃદ્ધવયો
જ્યાં રસ હરાતો નથી, સમય જતાં આવરણો સરી
પડતાં જે પરિપક્વ થયેલા સ્નેહના સાર રૂપે (રિચર)
રહે છે, તે આ વિરહ (વન્ક) કલ્યાણ ખરેખર,
કોઈક સુભાગી (જન)ને બહુ મુશ્કેલીથી (કચમચિ)
પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૯)

दुर्मुखः—(उपप्लव ।) जेहु देनो । [जयतु देव ।]

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः—उच्यते देवं पौरजाणपदा जहा—विष्णुमराविदा अम्हे महाराजं
दसरहं रामदेवेनेति । [उपस्तुवन्ति देवं पौरजाणपदा गवा—विस्मारिता
घयं महापुत्रं दशरथं रामदेवेनेति ।]

रामः—अर्थवाद एषः । दोषं तु मे कञ्चित्कथय येन स प्रतिविधीयते ।

दुर्मुखः—(साष्टम् ।) सुजातु देओ । (कणे) एवमं विज । [शृणोतु देवः ।
एषमिव ।]

रामः—अहह, तीक्ष्णवेगो वाक्वक्त्र । (इति मूर्च्छति ।)

दुर्मुखः—आस्तसतु देवो । [आधत्तु देवः ।]

रामः—(आधत्स्व ।)

११

हा हा धिक्परगृह्णवास्तदूपजं य-
द्वैदेताः प्रशमितमद्रुतेरुपायः ।

पतत्तत्पुनरपि देवदुर्विपाका-
दालकं विपमिव सद्यतः प्रसूतम् ॥ ४० ॥

तस्मिन्मम मन्दभाग्यः करोमि । (विमृश्य, सकण्ठम् ।) अथवा किमन्यत् । १

सती केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।
यत्पूर्तिं हि तातेन मां च प्राणायंश मुञ्चता ॥ ४१ ॥

संप्रत्येव च भगवता वसिष्ठेन संदिष्टम् । अपि च-

१

હુમ્પ—(આવીને) મહારાજનો જય હે.

રામ—જે (સમાચાર) જાણી લાગ્યો હોય તે કહે.

હુમ્પ—નગરજનો અને ગ્રામવાસીઓ મહારાજનાં એમ વખાણ કરે છે કે રામદેવે અમને મહારાજ દશરથને બુલાવી દીધા.

રામ—એ (તો) ખાલી પ્રશંસા છે. પણ મારો કોઈક હોય કહે કે જ્યો તે દૂર કરી શકાય.

હુમ્પ—(આંધ્ર સાથે) સંસિયો મહારાજ (કાનમાં) આમ. આમ.

રામ—અરર! તીવ્ર વેગવાળું વાગૂવજ છે. (મૂર્છા પામે છે)

હુમ્પ—ધીરજ ધરો મહારાજ !

રામ—(આશ્વાસન પામીને)

૨૧ ૨૧ હાય ! વેટેહીનું જે પરચુડવાસનું કલંક
હવું તે બહુત ઉપાયોથી શમાવું છે છતાં એ
ફરીથી પણ દેવના ખરાળ પન્થિયામથી હઠકાપા
કુતરાના ઝેરનો માફક ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયું છે.
(૪૦)

તો કમનસીબ હું અહીં શું કરું ? (વિચારીને—કુચ્છ રીતે) અથવા
બીજું શું ?

કોઈ પણ કાર્યથી લોકનું આરાધન કરવું (પ્રભને
ખુશી રાખવી) એ જ સંતોનું વ્રત છે. પ્રાણને અને
મને પણ ત્યજીને જે, પિતાજીએ ખરેખર પાળ્યું
હવું. (૪૧)

અને હમણાં જ જાગવાન વસિષ્ઠે સદેશો કહાળ્યો છે. ઉપરાંત વળી
લોકોમાં શ્રેષ્ઠ, સુવંચના રાજાઓએ જે સાધુ શુદ્ધ .
ચરિત્ર દીપાવું તેમાં જો મારે લાંબે મવિન કલંક
લાગે તો એમા અદહા મને ગંગાગીને વિદ્યાર
છે. (૪૨)

हा देवि देवयजनमंभवे हा सज्जनानुग्रहपवित्रितसुंधरे हा निमिजनकनन्दिनि
हा पावकवसिष्ठारुन्धतीप्रदास्नगीलझालिनि हा राममयजीविते हा महारण्यवासप्रि-
यसखि हा तानप्रिये हा स्तोत्रादिनि कथमेवंविधायास्तत्रायमिदशः परिणामः । ३

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथचन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४३ ॥

(दुर्मुखं प्रति ।) दुर्मुख ब्रूहि लक्ष्मणम्-एष ते नूतनो राजा रामः
समाहापयति । (कर्णे) एवमेवम् ।

दुर्मुखः—हा कहे दाणि अग्निगरिमुद्राए गम्भट्टिपवितसंताणाए देवीए दुज्जग-
पभगाओ एव्वां अज्जवसिठं देवेण । [हा कथमिदानींमाग्निपरिशुद्धाया
गर्भस्थितपवित्रसंतानाया देव्या दुर्जनउचनदेवमव्यवसितं देवेन ।]

रामः—शान्तम् । कथं दुर्जना पीरजानपशः ।

६

इत्याहुचंशोऽभिमतः प्रजानां

जातं च दैवाद्भवनीयबीजम् ।

यथाश्रुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तयदि दूरवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तद्गन्तु ।

दुर्मुखा—हा देवि । (इति निष्पन्नम् ।)

रामः—हा पश्य । अतिनीमन्त्रमां शृंगोऽस्ति गंतुः

३

शैशवान्प्रभृति गोपिनां प्रियां

सौददादृष्टमाधयामिमाम् ।

उच्यता परिददामि मृत्यये

सौनिको गृहशकुनिरयामि ॥ ४५ ॥

હા ! દેવ યજ્ઞમાંથી સંભવેલી જો દેવી ! પોતાના જન્મ રૂપી ઉપકારથી પૃથ્વીને પવિત્ર કરનારી ! રે ! રે ! નિમિ અને જનકને આનંદ આપનારી ! હા ! અગ્નિ, વસિષ્ઠ (અને) અરુન્ધતીની પ્રશંસા પામેલા શીલથી શોભતી ! રે ! રે ! રામમય જનનવાળી ! જોરે ! મહા અગ્નિપવાસની (મારી) પ્રિય સખી ! જો પિતાની લાડકી ! જો રે જોછા બેલી ! એવા પ્રકારની તારા જેવીનું આવું પરિણામ કેમ ?

તારા વડે જન્મત પવિત્ર છે. લોકોકિતઓ તારે માટે
અપવિત્ર છે. તારા વડે લોક નાથવંત છે. (ન્યારે)
હું અનાથ હજીયાઈશ. (૪૩)

(દુષ્ટી પ્રતિ) દુષ્ટી ! લક્ષ્મણને કહે કે નવો રાગ રામ તને આમ આગા કરે છે (કાનમાં) આમ. આમ.

દુષ્ટી— હાય ! હાય ! અગ્નિમાં શુદ્ધ થયેલી અને ગર્ભમાં રહેલ પવિત્ર સંતાનવાળા દેવી માટે મહારાજે દુર્જનના વચનથી આવો વિચાર અત્યારે કેવી રીતે કર્યો ?

રામ— શાંતિ ! નગરજ્યોત્સ્ના અને ગ્રામજનો દુર્જન કેવી રીતે !

ઈક્ષ્વાકુ વંશ પ્રગ્નનો માનીતો છે પણ દેવને લીધે
કલંક બીજા ઉદ્ભવ્યુ છે. અને વિશુદ્ધિ વખતે જે
અદ્ભુત કામ થયુ તે (કદી) જે દૂર જન્યું વો કોણ
માને ? (૪૪)

તો જા...

દુષ્ટી— હાય દેવી !

(બહાર જાય છે)

રામ— અરેરે ! હાય ! હું અતિ બિગત્સ કર્મ કરનારો નૃસંસયયો છું.

બાળપણથી માડીને પોળેલી પ્રિયારે, (અને) સૌહાર્દને
લીધે જેને બીજો કાઈ આશય નથી. તેવી આને,
જેમ કસાઈ ઘરની પંખિણીને (આપી દે), તેમ, હું
જગથી મૃત્યુને સોપું છું. (૪૫)

तत्किमस्तुदयः पातकी देवीं दूषयामि । (इति सीतायाः शिरः स्वेमुन्नमम्
बाहुमाकर्षन् १

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम् ।
श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥ ४६ ॥

(उत्थाय ।) हन्त, संप्रति विपर्यस्तो जीवलोकः । अयावसितं जीवित-
प्रयोजनं रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः । कष्टग्रामं
शरीरम् । अशरणोऽस्मि । किं करोमि । का गतिः । अथवा— १

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् ।
मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वस्त्रकीलायितं हृदि ॥ ४७ ॥

हा अन्व अल्पपति हा भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ हा भगवन् पावक हा
देवि भूतधात्रि हा तात जनक हा तात हा मातः हा प्रियसख सुग्रीव
हा सौम्य हनूमन् हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण हा सखि त्रिनटे
परिनुपिताः स्व परिभूताः स्व रामहतकेन । अथवा को नाम
तेषामहमिदानीमाह्वाने । ५

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।
मया गृहीतनामानः स्फुरद्यन्त इव पाप्मना ॥ ४८ ॥

योऽहम्—

विद्यग्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य लक्ष्मीम् ।
आतद्दस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी
क्रत्याद्भ्यो बलिमिव निर्मुणः क्षिपामि ॥ ४९ ॥

(सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा ।) अयं पश्चिमस्ते रामशिरसा पादपङ्कज-
स्पर्शः । (इति रोदिति ।)

તો અરુણ, માધી (હું) દેવીને આ માટે દૂષિત કરું ? (સીતાનું મુખ ધીમે ધીમે બિચું કરીને હાથ ખેંચે છે)

બહી બોળી ! મને અપૂર્વ કર્મ ચાંડાળને છોડી દે,
ચંદનની આન્તિથી તું દૂષિત ફોવાવાળા વિષવૃક્ષનો
આશ્રય કરી રહી છે. (૪૬)

(જાણીને) અરેરે ! હવે સંસાર પલટાઈ ગયો. આજે રામનું જીવવાનું પ્રયોજન પરવારી ગયું. હવે જન્મત જૂના અરણ્ય જેવું સૂનું યયું. સંસાર અસાર થયો. શરીર કષ્ટરૂપ બન્યું. હું અચરણ છું. શું કરું ? હી ગતિ ? અથવા—

દુઃખ ભોગવવા માટે જ રામમાં નૈતન્ય મૂકાયું છે. મમં
છેલ્લે પ્રાણોએ હૈયામાં વજ્રના ખીલાની જેમ આચરણ
કયું છે. (૪૭)

ઓ મા અરુન્ધતી ! ઓ ભગવાન વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર ! હે ભગવાન પાવક ! ઓ રે મા ! જૂતધાત્રી ! હે તાત જનક ! હા તાત ! ઓ માતાઓ ! ઓ પ્રિય મિત્ર સુગ્રીવ ! હાય ભોગ્ય હનુમાન ! હા પરોપકારી લંકાધિપતિ બિન્દીપણ ! ઓ હપ્પી ત્રિજટા ! (તમે) દુષ્ટ રામ વડે લૂંટાયો છો. અપમાનિત થયો છો. અથવા તેમનાં નામ લેનાર હવે હું વળી કેાણ ?

મને યાચ છે : કૃતઘ્ની અને દુરાત્મા એવા મારા વડે
નામ લેવાયેલા તે મહાત્માઓ ખરેખર ભણે પાપથી
સ્પર્શાય છે. (૪૮)

જો હું—

વિશ્વાસથી જે ઊર ઉપર ણીને બંધી ગઈ છે તે
ધરતી લક્ષ્મી. લયને લોંધે સ્ફુરતા પૂર્ણ મહાને લીધે
ભારવાળી પ્રિય મૃદ્ધિઓને ફર એવો હું ભણે માલ
શક્તિને બલિની માફક ફેંકે છું. (૪૯)

(સીતાના પગ મસ્તક ઉપર મૂકીને) તારા ચરણ કમળને રામના
મસ્તકનો આ છેલ્લો સ્પર્શ છે. (૨૩ છે)

(નેપથ્યમાં)

ગજળ ધર્મ ગયો ! મદદ કરો !

રામ—અરે જીઓ તો ? આ શું છે ?

(पुनर्नेपथ्ये ।)

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमत्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५० ॥

रामः—आः कथमद्यापि राक्षसत्रासः । तदावदस्य दुरात्मनो माधुरस्य कुम्भीनसौ
कुमारस्योन्मूलनाय क्षत्रुघ्नं प्रेषयामि । (कतिचित्पदानि गत्वा पुनर्निवृत्त्य ।)
हा देवि कथमेवंगता । भविष्यसि । भगवति धनुधरे सुभ्लाध्यां दुहितर-
मवेक्षस्य जानकीम् ।

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशोभामजीजनः ॥ ५१ ॥

(इति हृदन्निष्क्रान्तः ।)

सीता—हा सोमम अज्जउत्त कहिं सि । (सहसोत्थाय ।) हृदी हृदी, दुस्सिविणरण-
रणभविष्णल्लहा अज्जउत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (विलोक्य ।)
हृदी हृदी, एआरणिं पमुत्त मं उज्झिअ कहिं गद्दी गद्दी । होडु, से
सुप्पिस्से जइ तं पेक्खंती अत्ताणे पहविस्से । को एत्थ परिअणो । [हा
सौम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । हा धिक् हा धिक्, दुस्वप्नारणरणकविप्रलब्धां
आर्यपुत्रक्षम्यमिवात्मानं पदयामि । हा धिक् हा धिक् एकाकिनीं प्रमुत्तां
मामुज्झन्त्या कुत्र गतो नाथ । भवतु, तस्मै फोषिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा
आत्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ।]

(प्रविश्य ।)

धुर्मल—देवि कुमारलक्ष्मणो विष्णवेदि—मज्जे रहो । तं आरुहडु देवी तिं ।
[देवि कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति—सज्जे रथः । तारारोहणं देवी इति ।]

सीता—दशं आह्वामि । (उत्थाय परिक्लम्य ।) फुरइ मे गच्चमारो । सविअं
गच्छम्ह । [इयमारोहामि । स्फुरति मे गर्भमारः । शनैर्गच्छामः ।]

धुर्मल—इदो इदो देवी । [इत इतो देवी ।]

सीता—णमो रहुउल्लेखदाण । [नमो रघुकुण्डदेवताभ्यः ।]

(इति निष्क्रान्तः सर्वे ।) १७

इति महाकविश्रीमदभूतिचिरचिते उत्तररामचरिते
चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(ફરીવાર નેપથ્યમાં)

મમુનાતીર ઉપર રહેતા, ઉઘ તપવાળા ઋષિઓનું
મંડળ લવણુ (રાક્ષસ)થી ત્રાસ પામીને રક્ષણુ કરનાર
એવા તારી પામે આવી જિલ્લું છે. (૫૦)

— આહા ! શું દલ પલ રાક્ષસોનો ત્રાસ ! તો હવે ‘મધુરા’નો
રાજા (અને) કુંભીનસીનો કુમાર (એવા) એ દુષ્ટનો નાશ કરવા
હું શત્રુધને મોકલીશ. (ચોક્કસ પગલાં જઈને—ફરીથી પાછો આવીને)
ઓ રે દેવી ! આવી દયામાં તારું શું થશે ? ભગવતિ વસુંધરા !
અત્યંત શ્લાઘ્ય પુત્રી જનકીની સંભાળ લેજો—

(કે) જે જનકોના અને ગુણોના કુળનું સંપૂર્ણ
મંગળ (કલ્યાણ) છે) (અને) જે પવિત્ર ચારિત્ર્ય-
વાળીને (ને) પવિત્ર દેવમણી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરી
દતી (૫૧)

(રક્તા બહાર જાય છે)

સીતા—હા ! સૌમ્ય આર્યપુત્ર ! ક્યાં છો ? અરેરે ! અરેરે ! નહારા સ્વમના
શોકને લીધે છેતરાયેલી હું જાણે મારી જાતને આર્યપુત્ર વગરની
જોઉં છું. અરેરે ! મને એકલીને સુનેલીને છોડીને (મારા) નાથ
ક્યાં ગયા ? વારુ તેમના ઉપર કેાપીશ—જો તેમને જોઈને (મને)
મારી જાત ઉપર કાળુ રહેશે તો, અહીં કેાણુ સેવક છે ?

(પ્રવેશ કરીને)

હુમ્મીખ—દેવી ! કુમાર શકમણ વિનંતી કરે છે કે રથ સજ્જ છે તેથી
દેવી જાણે બેસે.

સીતા—આ બેસું (જોડીને પરિક્રમણ કરીને) મારો મર્લાં બાર ફરકે છે.
ધીમે ધીમે જઈએ.

હુમ્મીખ—આ બાબુ, દેવી ! આ બાબુ.

સીતા—સ્વકુળ દેવતાઓને નમસ્કાર.

(બધાં જાય છે)

મહાકવિ શ્રી લવણુતિ વિરચિત ઉત્તરશમયરિતેમાં ‘ચિત્રદર્શન’
નામનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

— द्वितीयोऽङ्कः —

(नेपथ्ये ।)

स्वागतं तपोधनायाः ।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेपा तापसी)

तापसी—अये वनदेवतये फलकुमुदममंग पल्लवार्धेण दूरान्मामुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य ।)

वनदेवता—(अर्घ्यं विकीर्य ।)

यथेच्छं भोग्यं यो वनमिदमयं मे सुखिवसः

सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि नगसो योऽयमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह यः ॥ १ ॥

तापसी—विमत्रोन्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनायमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः पश्चिमः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविषयांसितरसं

रदस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विज्ञयते ॥ २ ॥

(उपविशतः)

वनदेवता—कां पुनरप्रभरतीमवगच्छामि ।

तापसी—आत्रेयस्मि ।

वनदेवता—आत्रेय आत्रेयि पुनः पुनरिहगम्यते । किंप्रयोजनो वा दण्डकारण्य-

प्रदेशः ।

आत्रेयी—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गोषविद्गो यसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविधां

यात्मीकिपाभ्यादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

અંક ૨

(નેપથ્યમાં)

તથોષનાને સ્વાગત

(વટેમાર્ગના વેશમાં તાપસી પ્રવેશે છે)

તાપસી—અરે ! આ વનદેવતા રૂળકૃષ્ણાળા પાંદડાના અધ્યધી દૂરથી
મારી સાથાં આવે છે.

(પ્રવેશ કરીને)

વનદેવતા—(અધ્યધી આપીને)

આ વન તમને યથેષ્ટ રીતે ભોગ્ય છે. મારે આ
ધન્ય દિવસ છે. સંતોને સંત જોડે સમાગમ ખરેખર
પુણ્યધો અને મુશ્કેલીધો થાય છે. જૂઠ્ઠાની હાથ, જળ,
અથવા તપને યોગ્ય ભોજન-કળ કે મૂળ તે મારે
પણ અહીં તમે ધરાધીન નહીં. (૧)

તાપસી—એમાં શું કહેવાતું ?

પ્રેમથી પૂર્ણ વર્તણૂક, વાણીમાં વિનયથી મધુર (સાચતો)
સંયમ, સ્વસાવથી જ કલ્યાણકારી શુદ્ધિ, (અને)
અનિન્દ્ય પરિચય, આ તે-ઉપાધિ વિનાનું, વિશુદ્ધ
અને આગળ કે પાછળ જેનો રસ વધતો કે ઘટતો
નથી તેવું સાધુઓનું રહસ્ય વિજય પામે છે. (૨)

(જેસે છે)

વનદેવતા—આપથી કાણુ તે હું જાણી શકું ?

તાપસી—હું આત્રેયી છું.

વનદેવતા—આમો આત્રેયી ! અહીં વળી ક્યાંથી આવવું થયું ? અથવા
કંકારવનના પ્રવેશનું શું પ્રયોજન છે ?

આત્રેયી—

અમરત્ય જેમાં મુખ્ય છે તેવા આ પ્રદેશમાં ઉગ્રીયને
(ઉઠકારને) જાણનાર થણા વસે છે. તેમની પાસેથી
વેદાન્ત વિદ્યા જાણવા મારે હું વાદ્યીકિ પાસેથી
અહીં આવી છું. (૩)

घनदेवता—यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं
ब्रह्मपारायणयोपासते तत्कौऽयमार्याया दीर्घप्रवासप्रयासैः

आश्रेयी—तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः ।

घनदेवता—कीदृशः ।

आश्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराभूतं स्तन्याबागमात्रके
वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत्खलु न केवलमृषीणामपि तु चराचराणां
भूतानामान्तराणि तत्त्वान्युपस्नेहयति ।

घनदेवता—अपि तयोर्नामसंघितानमस्ति ।

आश्रेयी—तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाचिति नामनी प्रभावश्चाख्यातः ।

घनदेवता—कीदृशः प्रभावः ।

आश्रेयी—तयो किल सरहस्यानि जृम्भकाङ्गण्वाजन्मसिद्धानीति ।

घनदेवता—अहो नु भोधिग्रमेनत् ।

आश्रेयी—तौ च भगवता वारमीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य पोषितौ रक्षितौ च ।
निर्वृत्तचौलकर्मणोश्च तयोश्च श्रीवर्जमितरास्तिष्ठो विद्याः सावधानेन परिनिष्ठा-
पिताः । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे सूत्रेण कृपेनोपनीय गुह्या
श्रयीविद्यामभ्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीपप्रज्ञामेधाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययन-
योगोऽस्ति । यतः

वितरनि गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्मेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विम्वप्राप्ते मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

વનદેવતા— જલવિદ્યાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે જ્યારે બીજા મુનિઓ
પણ ખરેખર તે જ પુરાણ જલવાદી પ્રાચેતસ ઋષિની સેવા કરે
છે ત્યારે આર્થાનો આ લાંબો પ્રવાસ શા માટે ?

આત્રેયી— ત્યાં અધ્યયનમાં મોટું વિદ્યન આવી પડ્યું છે તેથી આ લાંબો
પ્રવાસ અગીકાર કર્યો છે.

વનદેવતા— કેવું ?

આત્રેયી— કાઈ એક ખાસ દેવતા બધી રીતે અદ્ભુત. હમણાં જ
સ્તનપાન છોડ્યું હોય તેટલી ઉંમરનાં બે જોડિયાં બાળક લાવી
છે. ખરેખર, તે કેવળ ઋષિઓને જ નહિ પણ ચરાચર પ્રાણી-
ઓના અંતરમાં સ્નેહ ઉપજાવે છે.

વનદેવતા— તેમના નામનો ખ્યાલ છે કે ?

આત્રેયી— હજી છે કે તે જ દેવતાએ તેમનાં કુશ અને લવ નામ પાડ્યાં
છે અને પ્રજાવ કલો છે.

વનદેવતા— કેવો પ્રભાવ ?

આત્રેયી— હજી છે કે એમને રહસ્ય સદિન જુઓનાઓ જન્મથી જ
સિદ્ધ છે.

વનદેવતા— અહો ! એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે.

આત્રેયી— અને ધાત્રીકર્મથી માંડીને વાદ્મીક્રિએ તેમને સ્વીકારીને પોખ્યા
અને રક્ષ્યા. તેમનો ‘ચૂડકરણ’ સંસ્કાર કરાવી લીધા પછી ત્રયી
સિવાય બીજી ત્રણ ત્રિદા કાળજીપૂર્વક લાજાવી છે અને પછી
તરત ગર્ભધી અગિયારમે વર્ષે દ્વાવ વિધિથી (તેમને) ઉપનયન
સંસ્કાર આપીને ગુરુએ ત્રયી (વેદ) વિદ્યા શીખવાડી. ખરેખર
અત્યંત તેજસ્વી પ્રજા અને મેધાવાળા એ બંને સાથે અમારા
જેવાને લજવાનો મેળ પડતો નથી—કેમકે,

ગુરુ જેવી રીતે હુશિયારને વિદ્યા આપે છે તેવી રીતે
જડને (મણ) આપે છે. વળી તેમની અદ્ભુત શક્તિમાં
ખરેખર વધારો કરતા નથી કે ઘટાડો પણ કરતા
નથી. છતાં કૃષ્ણમાં મોટો ફરક પડે છે. તે આમ છે—
પ્રતિબિંબ અદ્ભુત કરવામાં સ્વચ્છ મણિ જ શક્તિમાન
થાય છે, માટીનો ઢગ નહિ. (૪)

वनदेवता—अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी—अपरध ।

वनदेवता—अथापरः कः ।

आत्रेयी—अथ स ब्रह्मर्षिरेकरा माध्यन्दिनसवनाय नदीं तमरामनुप्रगन्तः । तत्र युग्मचारिणोः कौश्लयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासात् न देवी वाचमव्यतिक्कीर्णमानुष्टुमेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् । ६

‘मा निपाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

वनदेवता—चित्रमाध्यादन्यो नूतनछन्दसामवतारः ।

आत्रेयी—तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिसुपसङ्गम्य ‘भगवान् भूतभावन’ पद्मयोनिरवोचत्—‘कृषे प्रबुद्धोऽसि पागात्तमनि ब्रह्मणि तवब्रूहि रामचरितम् । अब्याहृतज्योतिरायं ते प्रतिभाचक्षुः । आद्यः कबिरसि’ इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः । अथ स भगवान्प्राचेतसः प्रथम मनुष्येषु शब्द—ब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहास रामायणं प्रणिनाय ।

वनदेवता—हन्त तर्हि मण्डितः संसारः ।

आत्रेयी—तस्मादवोचं तत्र हि महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता—युज्यते ।

आत्रेयी—विश्रान्तास्मि मदे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

आत्रेयी—(साक्षम्) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येषा पञ्चवटी । अपि सरिदियं गोदावरी । अयं गिरिः प्रस्रवणः । अपि जनस्थानवनदेवता वासन्ती त्वम् ।

वनदेवता—तथैव तत्सर्वम् ।

વનદેવતા—અધ્યયનમાં આ જ વિદ્ય છે કે ?

આત્રેયી—ખીજી પશુ (વિદ્ય) છે.

વનદેવતા—ખીજી વળી શું (વિદ્ય) છે ?

આત્રેયી—એક વખત તે બ્રહ્મર્ષિ મધ્યાહ્ન સ્નાન માટે તમસા નદી ઉપર ગયા. ત્યાં યુગલમાં ફરતા કૌંચ (પક્ષિ)માંના એકને શિકારી વડે વીંધાયેલું જોયું. અને એકાએક આવિર્ભાવ પામતી દ્વાપ રહિત (શુદ્ધ) (અને) અનુષ્ટુભ છંદમાં ઉતરેલી દિવ્ય વાણી (એમના મુખમાં) આવિર્ભાવ પામી.

હે નિષાદ ! તું અનંત વર્ષો (શાશ્વત કાળ) સુધી પ્રતિષ્ઠા પામીશ નહિ, કારણ કે (તે) કૌંચના યુગલમાંથી કામમોહિત એકને માથું છે. (૫)

વનદેવતા—આશ્ચર્ય ! વેદથી જુદો નવો જ્ઞાનો અવતાર !

આત્રેયી—વળી તે જ સમયે આવિર્ભાવ પામેલા શબ્દ બ્રહ્મના પ્રકાશવાળા તે પૂજ્ય ઋષિ પાસે આવીને પ્રાણીઓને જન્મ આપનારા ભગવાન બ્રહ્મા બોલ્યા—હે ઋષિ, વાહુ જેનો આત્મા છે તેવા (શબ્દ) બ્રહ્મમાં તમે પ્રભુદ્વય છે તેથી સમચરિત કહો. તમારું આર્ષ અને પ્રતિષ્ઠા ચક્ષુ ન રોકી શકાય તેવા પ્રકાશવાળું છે. તમે આજ કવિ છો એમ કહીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થયા. પછી તે ભગવાન પ્રાચેતસે મનુષ્યોમાં તેવા, પહેલા શબ્દ બ્રહ્મના વિવર્તે ૧૫ ઇતિહાસ સમાયજ્યની રચના કરી.

વનદેવતા—વાહ ! તો પછી સંસાર શોભા પામ્યો.

આત્રેયી—તેથી જ કલ્પ દત્ત કે ત્યાં અભ્યાસમાં મોડું વિદ્ય છે.

વનદેવતા—બરાબર છે.

આત્રેયી—જાહેન, મેં આશ્રમ કયો છે. હવે અમસ્તવના આશ્રમનો રસ્તો કહે.

વનદેવતા—ઝાઢીંથી પંચવટીમાં પ્રવેશીને આ ગોદાવરીને તીરે જાઓ.

આત્રેયી—(બાંસ સાથે) શું આ તપોવન છે ? શું આ પંચવટી છે ? શું આ નદી ગોદાવરી છે ? શું આ ગિરિ પ્રભવજ્ય છે ? શું તમે જનસ્થાનના વનદેવતા વાસન્તી છો ?

વનદેવતા—તે બધું તેમ જ છે.

आत्रेयी—हा कस्से जानकि ।

स पप ते बहुभयन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वासन्ती—(सभयम् । स्वगतम्) कथं नामशेषामित्याह ।

(प्रकाशम् ।) आर्ये किमन्याहितं सीतादेव्याः ।

आत्रेयी—न केवलमन्याहितं सापवादमपि । (कर्णे ।) एवमेवम् ।

वासन्ती—अहह दारुणो दैवनिर्घातः । (इति मूर्च्छति ।)

आत्रेयी—भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—हा प्रियसखि हा मङ्गमागे ईदृशस्ते निर्माणमागः । हा रामभद्र ।

अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि अयं तस्मादरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते
लक्ष्मणे सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रेयी—नहि नहि ।

वासन्ती—हा कष्टम् । आर्यारूढतीवसिष्ठाभिष्टितेषु रघुकदम्बकेषु जीवन्तीषु च
प्रददासु राज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रेयी—ऋष्यशृङ्गाश्रमे गुरुजनस्तदासीन् । संप्रति तु परिसमाप्तं तद्वादशवार्षिकं सत्रम् ।
ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विसर्जिता गुरवः । ततो भगवत्यरूढती नाह
वधूविराद्वितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राममातृभिरनुमोदितम् । तदनुरो-
धाद्भगवतो वसिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो वाल्मीकिन्मोचनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासन्ती—अथ स राजा किमाचारः संप्रति ।

आत्रेयी—तेन राजा क्रतुरत्यमेघः प्रव्रजन्तः ।

वासन्ती—हा धिक् परिणीतमपि ।

आत्रेयी—शान्तं पाप्म । नहि नहि ।

આત્રેયી—હાથ! બેટા જનકી !

પ્રાસંગિક કથાઓનો વિષય એવો આ
તારો તે પ્રિય બહુવર્મ (અમને) દેખાય છે
ત્યારે નામશેષ થયેલી હોવા છતાં તને
જાણે અમને પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોય તેવી
કરે છે. (૬)

વાસન્તી—(ભય સહિત-સ્વગત) શું નામશેષ એમ કહે છે ? (મોટેથી) —
આર્થા, સીતાદેવી ઉપર શું મોટી આફત છે ?

આત્રેયી—એકલી આફત નહિ, અપવાદ પણ છે. (કાનમાં) આમ આમ.

વાસન્તી—અરે ! દેવનો કેવો દારુણ પ્રદાર ! (મુઠ્ઠા પામે છે)

આત્રેયી—બહેન ! શાન્ત થા. શાન્ત થા.

વાસન્તી—અરેરે ! પ્રિય સખી ! હે મહાભાગ્યવાળી ! તારે મારે આશુ-
નિર્મોલ્ય કે ? અરેરે ! રામભદ્ર ! અથવા રહો તમે. આર્થા આત્રેયી !
પછી તે અરણ્યમાં છોડીને સદ્મત્ય પાછો ગયો ત્યારે સીતાદેવીનું
શું થયું એના કંઈ સમાચાર છે કે ?

આત્રેયી—ના. રે, ના. નથી.

વાસન્તી—હાથ ! હાથ ! સ્થુકુળ આર્થા અનુન્ધતી અને વસિષ્ઠના છત્ર
નીચે છે છતાં અને વૃદ્ધ મણીઓ જીવે છે છતાં આ શું થયું ?

આત્રેયી—ત્યારે વડીલો ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે હતો. પણ હવે પેલું ખાર
વર્ષનું સત્ર પૂરું થયું છે. ઋષ્યશૃંગે પણ પૂજા કરીને વડીલોને
વિદાય કર્યા છે. પછી હું વધુ વયસ્કી અષોખ્યામાં નહિ જાઉં
એમ ભગવતી અનુન્ધતીએ કહ્યું. રામની માતાઓએ પણ તેને જ
અનુમેદન આપ્યું. તેના સમર્થનમાં ભગવાન વસિષ્ઠના (મુખમાંથી)
પવિત્ર શબ્દો (નીકળ્યા) છે કે વાલ્મીકિના તપોવનમાં જઈને
ત્યાં નિવાસ કરીએ.

વાસન્તી—અને હવે તે રાજા શું કરે છે ?

આત્રેયી—તે રાજાએ અપમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વાસન્તી—અરેરે ! પરણ્યા પણ !

આત્રેયી—શાન્તિ ! શાન્તિ ! ના રે ના.

वासन्ती—अ तर्हि यज्ञे सहस्रमचारिणी ।

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वासन्ती—हन्त भोः ।

२२

यत्रापि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेनांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रेयी—विसृष्ट्य वामदेवाभिमानितो मेघोऽथ । उपकल्पिताश्च तस्य यथाशास्त्रं रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुरवाप्तदिव्याश्वसंप्रदायश्चतु रङ्गसाधनान्वितोऽनुग्रहितः ।

वासन्ती—(सस्नेहकौतुकाग्रम् ।) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः । हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजश्वरे सोरस्ताडमत्रङ्गण्यमुद्धोषितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रज्वालकालमृत्युः संवरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहस्रैवाशरीरिणी वायुदचरत्—

७

शम्बूको नाम धृपलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इत्युपधृत्यैवाकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमाख्या सर्वा दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय अगत्पतिः संवरितुमारब्धवान् ।

वासन्ती—शम्बूके नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति । तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलंकुर्यात् ।

आत्रेयी— भद्रे गम्यतेऽधुना ।

वासन्ती—आर्ये आत्रेयि एवमस्मि । अत्रेयीमृतस्तु दिवसः ।

६ :

વાસન્તી—ત્યારે યત્રમાં સદ્ધર્મચારિણી કાણુ છે ?

આત્રેયી—સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા.

વાસન્તી—અરેરે !

લોકોત્તર (મનુષ્યો) નાં વળધી પશુ કઠોર અને
ફલથી ખણુ કામળ ચિત્તને જાણવા અરેખર
કાણુ સમર્થ છે ? (૭)

આત્રેયી—‘વામદેવ’થી સંસ્કાર કરાયેલો અશ્વમેધનો અશ્વ છૂટો મુકવામાં
આવ્યો છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના રક્ષકો પશુ નીમવામાં આવ્યા
છે. દિવ્ય અભનું પરંપરાગત જ્ઞાન પામેલા (અને) અતુરંગ
સેનાથી સુક્ત (એવા) લક્ષ્મણપુત્ર ચંદ્રકેતુને તેઓના સેનાપતિ
તરીકે મોકલવામાં આવ્યો છે.

વાસન્તી—(સ્નેહ અને કીતુકથા અમુ સહિત) કુમાર લક્ષ્મણને પશુ
પુત્ર છે ? હાથ ! માડી ! હું છવું છું. (હવે મારા જીવમાં
જીવ આવ્યો)

આત્રેયી—આ પછી (કાર્ષ) આઠણે અરેશ પુત્રને રાજ્યદ્વાર ઉપર
નાખીને છાતી ફેટતાં ‘ગજળ યથો’ ‘આઠણુ ઉપર ગજળ યથો’
એમ આરક્ષવા માંડ્યું. પછી રાજાના (પોતાના) દુષ્કર્મ વગર
પ્રજામાં અકાળ મૃત્યુ થતું નથી એમ કરી કડુજીમય રામશબ્દ
પોતાનો વાંકે વિચારતા હતા ત્યારે એકદમ જ અશરીરિણી
વાણી સંભળાઈ.

શંખૂક નામનો યદ્દ પૃથ્વી ઉપર તપ કરે છે.
હે સમ ! તારે તેનો ચિરંજીવ કરવો જોઈએ. તેને
મારોને આઠણુને જિવાડ. (૮)

એમ સંભળતાં જ હાથમાં તરવાર જેવીને પુષ્પક વિમાનમાં ચડીને
અધી દિશાઓ અને ખૂણાઓમાં શૂદ્ર તાપસની શોષ માટે જમતપતિએ
ફરવાનું થર થયું.

વાસન્તી—ધૂમાડો પીનારો શંખૂક નામનો શૂદ્ર આ જ જનસ્થાનમાં
તપ કરે છે. તો શું રામશબ્દ ફરીથી પશુ આ વનને મોસાવશે કે ?

આત્રેયી—જહેન હું હવે જાઉં છું.

વાસન્તી—આમાં આત્રેયી ! લલે એમ હો. દિવ્ય પશુ ચડ્યો છે.

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकपणाकम्पेन संपातिभि-
र्धर्ममंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटवचः

कजत्कान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः ॥ ९॥

(इति परिक्रम्य निष्कान्ते ।)

इति शुद्धविष्कम्भकः । ५४.

(ततः प्रविशति पुष्पकस्थः सदयोत्थातखड्गो रामः ।) ३-

रामः—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीघातये विष्टज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-

सीतायिवालनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ १० ॥

(कथंचित्प्रहृत्य ।) कृते रामसदृशं कर्म । अपि जीवेत्स ब्राह्मणपुत्रः ।

(प्रविश्य)

दिश्यपुरुषः—जयतु जयतु देवः ।

देताभये त्ययि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरसौ मम चेयभृदिः ।

शम्भूतं पर शिरसा चरणी ननस्ते

सत्सद्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः—द्वयमपि श्रेष्ठं न । तदनुभूयतामुपस्य तपसः परिपाकः ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।

धैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥ १२ ॥

હાયામાં (જમીન) , ખોદતાં - પંખીઓએ
(તેમની) ચાંચવડે જેમાંથી કીડા બહાર ખેંચી કાઢ્યા છે
તેવી હાલવાળા અને જેમાં ચાકિલાં કબૂતર
અને કૂકડાઓનાં ટોળાં ફળ્યા કરે છે તેવાં
કીડા ઉપરનાં માળાવાળાં ટુટ્ટો-ખજવાળતાં
હાથીઓનાં ભારે મંડસ્થળો પસાવાથી (ચતા) કંપને
હાથે ખરી પડેલાં (તથા) તાપને હાથે મૂળમાંથી
છૂટા પડેલાં પોતાનાં પુખ્તોથી—ગોદાવરીની અર્ચના
કરે છે. (૯)

(કરીને જાય છે).

શુદ્ધ વિષ્ણુભક્ત.

[પછી પુષ્પકમાં બેઠેલા, ઉગ્રામેલા ખડ્ગવાળા સદય રામ પ્રવેશ કરે છે.]

રામ—

રે જમણા હસ્તે ! આહાણુનો મૃત પુત્રના શરણના
ઔષધ માટે તું શુદ્ધ મુનિ ઉપર તક્ષવાર ચલાવ.
પૂર્ણ ગર્ભથી ચાકિલી સીતાને ત્વજ્જવામાં પડુ એવા
રામનું તું ગાન છે. તને ક્યા કેવી ? (૧૦)

(મહામહેનતે પ્રકાર કરીને) રામને યોગ્ય કામ કહ્યું. પેલો,
આહાણુનો પુત્ર શું શવતો થયો હશે ?

(પ્રવેશ કરીને)

દિવ્યપુરુષ—જય હો. મહારાજનો જય હો.

પ્રથમ પાસેથી પણ અભય આપનાર તમે રૂંઠ પારણ
કપો ત્યારે આ બાળક શવતો થયો. અને મને
પણ આ શિક્ષિ મળી. આ સંશૂક તમને મસ્તકથી
પ્રણામ કરે છે. સત્સંગથી ઉદ્ધવેણું મૃત્યુ પણ
તારે છે. (૧૧)

રામ—ખતે મ અમને ગમે છે. તેથી ઉમ તપનું કામ ભોગવો.
જ્યાં આનંદ છે, પ્રમોદ છે અને જ્યાં પવિત્ર
સંપત્તિ છે તે 'વૈરાજ' નામના તેજસ્વી અને
કલ્યાણકારક લોક તારે માટે હો. (૧૨)

शम्भुकः—गुप्तप्रसादोपादान एवैष महिमा । किमत्र तपसा । क्षयवा महदु-
पहतं तपसा । २

मन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।
क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा चेत्
कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥ १३ ॥

रामः—किं नाम दण्डकेयम् । (सर्वतोऽवलोक्य ।) हा कथम् । ३

स्तिग्धदयामाः कचिदपरतो भीषणाभोगरक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरकुम्भो श्लाघ्यैर्निर्झराणाम् ।
पते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गतक्रान्तारमिथाः
सन्दृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यमागाः ॥ १४ ॥

शम्भुकः—दण्डकैर्येषा । अत्र फल पूर्वं निवसता देवेन ४

चतुर्दश सदृशाणि चतुर्दश च राक्षसाः ।
अथश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धश्रेत्रेऽस्मिञ्जनस्थाने मादृशामपि जामपदानामकुलोभया वशीते
जातः ।

रामः—न केनलं दण्डका जनस्थानमपि ।

शम्भुकः—यत् । एतानि यत् सर्वभूतलोमहर्षणान्नुन्मत्तवणश्चापदकुलमकुल-
गिरिमग्रा एव जनस्थानस्येतादीर्घारण्यानि दक्षिणा दिशमभिवर्तन्ते । तथाहि । ५

શંભૂક—આ મહિમા આપની કૃપાનું જ ફળ છે. અહીં તપથી શું ?
અથવા તપનો મોટો ઉપહાર થયો.

કે (યત્) (તથા) ભુવનમાં શોધવાને લાયક ભૂતનાથ
અને શરણે જવાને લાયક (તમે) મને શૂદ્રને
શોધતા સો યોજન આલીને અહીં આપ્યા, આમાં
(આ બાળતમાં), એ તપની પ્રસાદી છે, નહિ તો
તમારું અયોધ્યામાંથી દંડકારણ્યમાં પુનરાગમન
કર્પાથી ? (૧૩)

રામ—શું આ દંડકા છે કે ? (ચારે તરફ જોઈને) હા ! કેમ વળી ?

કર્પાક સ્તિબ્ધ અને સ્થામ, બીજો વિશાળ પટને
લીધે બિહામણા લાગતા, ઠેકાણે ઠેકાણે ઝરણાઓના
ઠસઠસથી મુખરિત દિશાઓવાળા, તીર્થ, આશ્રમ,
પર્વત, નદી. ખાડા અને દુર્ગમ રસ્તાઓવાળા
દંડકારણ્યના પરિચિત ભૂમિત્રાળા આ લાગ
દેખાય છે. (૧૪)

શંભૂક—આ દંડકા જ છે. અહીં ખરેખર પહેલાં નિવાસ કરતા મહારાજે—
ચૌદ હજાર ને ચૌદ ગણસો અને દૂષણ, ખર અને
ત્રિશીર્ષ એ ત્રણને સંગ્રામમાં હણ્યા હતા. (૧૫)

જેથી આ સિદ્ધક્ષેત્ર જનસ્થાનમાં માણ જ્યાં જનપદવાસીઓને પણ
કર્પાયથી (પણ) ભણ વગરનું ફરવાનું થયું.

રામ—(આ) કેવળ દંડકા જ નહિ જનસ્થાન પણ છે ?

શંભૂક—હા. આ ખરેખર, બધા પ્રાણીઓને રોમાંચ બીજાં કાગલે એવાં
અને ઉન્મત્ત અને લપંકર પશુઓનાં ટોળાંથી વ્યાપ્ત થયેલી
ગિરિશુદ્ધાઓવાળાં, જનસ્થાનના સીમાડાં ઉપરનાં મોટાં અરણ્યો
હસિણ દિશામાં આવ્યાં છે. જેમકે—

१५ निष्कृजस्तिमिताः कचित्कचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्थता
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्रय ।
सीमान् प्रदोदरेषु विरलस्यच्छास्मसो यास्वयं
तप्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रव पीयते ॥१६॥

राम —

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वस्मरालयम् ।
प्रत्यक्षानिव दृष्टान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽपलोक्य) प्रियारामा हि सर्वेषां वैदेयासीत् । एतानि तानि नाम
कान्तारानि । विप्रत पर भयानक स्यात् । (साक्षम्) २

त्वया सह निशस्यामि धनेषु मधुगन्धिषु ।
इति हारमतैयासौ स्नेहस्तस्याः स तादृश ॥ १८ ॥
न किञ्चिदपि कुत्राण सौर्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शम्भूक — तदल्पं भर्तुं सहे । अधैतामि मदकल्मसूरकण्ठोमलच्छेदभिरपवीर्णानि
पर्वनैरवेरन्ति विष्टनीलबहुलच्छायनगणमहमण्डमण्डितान्यसंश्रान्तविषिवृक्षमूषानि
पश्यन्तु महाभाग प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यवानि । १ १७ ३

इह समदशकुन्तान्प्रान्तगानीरवीरुत्-
प्रसवसुरमिशोतस्त्रच्छतोया चहन्ति ।
फलभरपरिणामदयामजम्बूनिकुञ्ज-
स्थलनमुत्तरभूरिस्तोतसो निक्षरिण्य ॥ २० ॥

કેટલીક જગ્યાએ ફળન વગરના અને શાંત, તે
કાઈ કાઈ ઠેકાણે પશુઓની ભયંકર ગર્જનાવાળા
તથા સ્વચ્છાથી સૂતેલા મોટી ફેણોવાળા નાગના
શ્વાસથી જેમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે છે તેવા (અને)
ખજોલોની અંદર સાવ થોડા સ્વચ્છ પાણીવાળા
(આ) સીમાડાના પ્રદેશ છે કે જેમાં તરસ્થા
કાચંડાઓ અજગરનો ઝરેલો આ પરસેવો
પીએ છે. (૧૬)

રામ—

વળી ખરતું, જે પહેલાં ધર હતું તે જનસ્થાન

હું જોઈ છું. તથા પહેલાંના પ્રસંગો જાણે પ્રત્યક્ષ
અનુભવું છું. (૧૭)

(ચારે બાજુ જોઈને) ખરેખર, વૈદેહીને વન દરેક રીતે પ્રિય હતી.
તે જ આ અરણ્યો. આથી વળી બીજું શું લાપાનક હોય ? (આંસુ સાથે)
'તમારી સાથે મીઠી સુગંધવાળા વનમાં રહીશ એમ
કરી તે આનંદ જ પામતી હતી. તેનો તે સ્નેહ
એવો હતો. (૧૮)

(પ્રિય જન) કંઈ પણ ક્યાં વગર (ચોતાની હાજરીના)
સૌખ્ય વડે દુઃખને દૂર કરે છે. કારણ જેનું જે
પ્રિયજન છે તેનું તે અમૂલ્ય ધન છે. (૧૯)

રાબુકુ—તો આ દુઃસહ (વનોની વાત)ને જવા દો. હવે આ—મદથી
(ધીમું મીઠું) માતા મયૂરના કંઠે, જેવી સુંદર ચોલા ધારણ
કરતા, પર્વતોથી છવાયેલાં, ગાદાં, જામેલાં, સ્યામ અને વિશાળ
હાયાવાળાં, ખાલતરુઓના સમૂહથી અલંકૃત (અને) નિર્મય
વિવિધ પશુઓનાં ટોળાંવાળાં, પ્રશાંત અને અંબીર (એવાં)
મધ્યમારણ્યોને મદાનુભાવ નિહાળો.

અહીં મદમત પક્ષીઓથી આક્રમણ પામેલાં નેતરોની
લતાઓનાં પુષ્પોથી સુવાસિત ઠંડા સ્વચ્છ
પાણીવાળાં અને ફળસાર પાકવાથી સ્યામ (લાગતી)
જાંબૂ (વૃક્ષો) ની કુંજમાં અક્રાંતાં હોવાથી અવાજ
કરતાં મોટા પ્રવાહવાળાં ઝરણાં પહે છે. (૨૦)

अपि च ।

दधति कुहरभाजामत्र भल्लस्यूना-

मनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्बूरुतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सहस्रीना

मिभ्रदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

२१

राम — (सशष्पस्तम्भम् ।) भद्र दिवास्ते पन्थानो । देवयान प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो
लोकेभ्यः ।

शम्बूक — यापतपुराणत्रयवादिनमगस्त्यमृमिभभिषाद्य शाश्वतं पवसन्नुप्रविशामि ।
(इति निष्क्रान्तः ।) २

राम.—

पतत्पुनर्नमदो कथयद्य दृष्टं

यस्मिन्नभूम निरमेव पुरा वसन्त ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रता स्वधर्म

सांसारिकेषु च सुखेषु व्रयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

पते त पथ गिरयो विरघ्नमपूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि धनस्थलानि ।

आमञ्जुलललतानि च तान्यमूनि

भीरुघ्ननीरनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मधमालेव यश्चापमारादपि विमान्यते ।

गिरि प्रव्रजण सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अम्यैवासीन्मदति शिपरे गृध्रराजस्य वास-

स्तरयाधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोद्वेजेषु ।

गोदावरी पयसि चिततश्चामलानोरुद्धयी-

रन्तः कृजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

અને વળી,

૧૦૨

અહીં મુશ્કેલીમાં રહેનારા મુશ્કેલી રીંછોની રાડા-
પીઠાથી વધીને વિસ્તાર પામે છે. સંસ્કૃતીની-
દાર્થોથી પીસાયેલી અને વેરવિખેર કરાયેલી મઠિના
(મઠિમાંથી ઝરતા) રસની ઠંડો તીખી અને
કસાણી સુવાસ દેવાય છે. (૨૧)

રામ—(બાંસુ રાડીને) લાઈ તારા માર્ગ. કલ્યાણમય હજો. પુણ્ય લોક
માટે (પુણ્ય લોકમાં પહોંચવા માટે) તું 'દેવધાન' (માર્ગ)ને પામ.

શંભુ—તો પુગણ બહાવાદી અમરત્ય ગરબિને પ્રજ્ઞામ કરી હું સાધ્યત
પાને પામું છું.

(બહાર જાય છે)

રામ—

અહો ! જ્યાં પૂર્વે સ્વધર્મરત મૃદસ્થો અને આરદ્રપદો
બનીને, (તથા) સંસાર સુખમાં પણ રસય મર્યાદાને
ખૂબ લાંબા વખત સુધી અમે રહ્યા હતા તે આ
વન આજે ફરીથી ક્યાંથી દેખાયું ? (૨૨)

આ તે જ ટહુકો કરતા મરુદોવાળા પર્વતો ! આ
તે જ મતહરણવાળાં વનસ્થળો અને પાણીમાં
લિગતા ગાદ નિસુલવાળા અને અધિક મનોહર વંશુલ
લતાવાળા આ તે નદીનદો ! (૨૩)

અને મેધમાળા જેવો આ કે જે દૂર દોવા છતાં
ઓળખાય છે તે આ પ્રસન્નલગિરિ કે જ્યાં
ગોદાવરી નદી છે. (૨૪)

આના જ મોટા શિખર ઉપર મૃદસ્થો (જટાયુનો)
વાસ હતો. તેની નીચે અમે પણ પેલી પર્ણકુટીઓમાં
આનંદ કરતા હતા, જ્યાં ગોદાવરીના પાણીમાં
પ્રતિબિંબિત થતી શ્યામ વૃક્ષોની શોભાવાળા અને
અંદર ફૂલવા (અને તેથી) અવાજ કરતાં પંખીઓ-
વાળા વનનો છેડનો ભાગ રમ્ય છે. (૨૫)

तदत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविघ्नम्मातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः
प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । किमिदमापतितमय रामस्य
संप्रति हि । २

धिराद्वेगारम्भो प्रसृत इव तीव्रो विपरसः

कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शस्यस्य शकलः ।

प्रणो रुद्धगन्धिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

र्धनीभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥ २६ ॥

तथापि तान्पूर्वबुद्धयो भूमिभागांश्चक्षामि । (निरूप्य ।) अहो अन्तस्थितौ
भूतसंनिवेशः । तथाहि । २

पुन यत्र लोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनधिरलमायः क्षितिरुहाम् ।

यद्दोर्दण्डं कालादपरमिव मन्ये घनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति शुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

हन्त परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटीस्नेहो बलादाकर्षणीयः । (सकणम्) १

यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकथामिरेव सततं शीघ्राभिरास्थीयत ।

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामच रामः कथं

(पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसम्मान्य वा ॥ २८ ॥)

તો અહીં જ તે પંચવટી છે કે જ્યાં લાંબા વખતના નિવાસથી વિવિધ પ્રકારના સ્વૈર વિદ્વાનની અભિચયતાના સાક્ષી એવા પ્રદેશો છે—અને જ્યાં પ્રિયાની પ્રિયસખી વાસન્તી નામની વનદેવતા છે, આને સમ હિપર આ શું આવી પડ્યું ? હમણાં તો—

લાંબે ગાળે વેગથી ચર ચતા, બધે ફેલાયેલા લીન
વિધરસ સમે, કથાકથો બારે આધાતથી હાલી
ઊઠેલા શયનના દુકડા સમે, ભટકના મર્મભાગમાં
ફરી ફરી નીકળેલા મંદાયેલા મણુ સમે ધનીભૂત
શોક જાણે નવો હોય તેમ મને વિચેતન કરે છે. (૨૬)

છતાં પણ પહેલાંના મિત્ર (સમાન) ભુમિભાગેને કુ નેહ. (એકત્રિ)
અહો ! પદાર્થોની રચના કેવી બદલાઈ ગઈ છે ! જેમ કે—

પહેલાં જ્યાં પ્રવાહ હતા ત્યાં હવે નદીના વેતાળ
પટ છે. વૃક્ષોનો ગાડપણનો અને આજપણનો
ભાવ પરસ્પર વિરોધી ફેરફાર પામ્યો છે. મરે
વખતે જોયેલું આ વન જાણે બીજું (વન) હોય
તેવું મને લાગે છે. પર્વતોની સ્થિતિ ‘આ તે જ છે’
એમ મતિને સ્થિર કરે છે. (૨૭)

અરેરે ! (એને) ટાળતો હોય. છતાં મને જાણે પંચવટીનો સ્નેહ
અહીં બળપૂર્વક આકર્ષે છે. (કુણુ રીતે)

પોતાના ધરની માફક મેં જેમાં તેની સાથે તે દિવસે
માન્યા છે, જેના સંબંધી લાંબી વાતો જ (અમે)
સતત કરતાં રહેતાં તે પંચવટીને જાણે પ્રિયાનો
નાશ કર્યો છે તેવો એકલો પાપી સમ આજે કેવી
રીતે બેઠેલો કે સન્માન્યા સિવાય બીજું શકે ? (૨૮)

शम्भूकः—(प्रविश्य) जयतु जयतु देवः । देव भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुतमवत्सं-
निधानस्तुशमाह—“परिकल्पितविमानावतरणमद्वला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा
सर्वे च महर्षयः । तदेहि सम्भावयास्यान् । अथ प्रवदिता पुष्पकेण
रवदेशानुपगम्याश्वमेधाय सज्जो भविष्यसि” इति ।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्भूकः—इतस्ताहि देवः प्रवर्तयतु पुष्पकम् ।

रामः—(पुष्पकं प्रवर्तयन्) भगवति पञ्चवटि गुरुजनोपरोधात्क्षणं क्षम्यतामय-
मतिक्रमो रामस्य ।

शम्भूकः—देवं पश्य पश्य—

गुञ्जकुञ्जकुटीरकोशिकघटाधूतकारवत्कीचक-

स्तम्भाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रोञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-

रुद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतदस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २९ ॥

अपि च ।

पते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो ५८

मेघालम्बितमौलिनीलशिरसाः क्षोणीभृतो दक्षिणाः ।

अभ्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कलोलकोलादलै-

रुचालास्त इमे गंभीरपग्रसः पुण्याः सरित्सङ्ग्रहाः ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्तौ ।) १

इति भद्राकविश्रीमद्वभूतिविरचिते उत्तररामचरिते

पञ्चवटीप्रवेशे नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

શંભુક—(પ્રવેશ કરીને) જય હો. મહારાજનો જય હો. દેવ લગવાન અગરતથ, આપનું ' પાસે હોવાનું ' (સંનિધાન) મારી પાસેથી સંભળીને તમને કહાવે છે કે (આપ) વિમાનમાંથી ઊતરો ત્યારના (આવકાર) મંત્રણની જોણે તૈયારી કરી છે તેવી વત્સલા લોપામુદ્રા અને બધા મહર્ષિઓ આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે. તેથી પધારો. અમને રાજી કરે. થળી વેગવાન પુષ્પક (વિમાન) દ્વારા પોતાને દેશ જઈને અશ્વમેધ માટે સજ્જ થસો.

રામ— જોયી પૂજ્યની આદા.

શંભુક—તમારે મહારાજ, આ બાલુ પુષ્પકને ફેરવો.

રામ— (પુષ્પક ફેરવીને)—લાગવતી પંચવટી, ગુરુજનોના આદેશને કીધે, થયેલો રામનો આ અતિક્રમ એક હાથ આપ કરી.

શંભુક—દેવ, જુઓ. જુઓ.

આ કોંચાવત પર્વત છે કે જ્યાં કુંજ રૂપી કુટીરમાં (વસતી) ગુંજતાં ધ્રુવકના સમૂહના ધૂ ધૂ અવાજવાળા વસિના ઝૂંડોના ભયંકર અવાજથી કાગડાંની ટોળાં ચૂપ થઈ ગયાં છે. અહીં (એમાં) ધૂમતા મધુરોત્તી કેકાથી ભય પામીને સર્પો બૂના ચંદન વૃક્ષોના ચડ હિપર વીંટાઈ રહ્યા છે. (૨૯)

અને વળી,

ગુફાઓમાં મદ્મદ્ અવાજ કરતાં ગોદાવરીનાં પાણીવાળા, તથા વાદળ ટોચ હિપર શોભતાં હોવાથી નીલ સિખરોવાળા આ પેલા દક્ષિણ પર્વતો છે. પરસ્પર અથડાવાથી ભેગાં ઊજળતાં (દોડતાં) મોળાંના (કચકલ) અવાજથી બાલ રહેલાં પવિત્ર અને જોડા પાણીવાળા આ પેલા (પૂર્વમરિચિતઃ) નદી સંગમો. (૩૦)

(બહાર જાય છે)

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતમાં ' પંચવટીપ્રવેશ ' નામનો બીજો અંક સમાપ્ત.

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नदीद्वयम् ।)

पक्षा—सखि मुरले, किमसि संप्रान्तेव ।

मुरला—सखि तमसे प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरा
गोदावरीमभिवाणुम् । जानास्वेव यथा यद्वृपरित्यागात्प्रवृत्ति । १

अनिर्भिन्नो गभीरत्वास्तर्गूढघनव्ययः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

१ २

तेन च तपाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसन्तानेन
संप्रत्यतितरां परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव सवन्धनं मे
हृदयम् । अधुना च प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने
यद्वृक्षहवासविघ्नम्भसाक्षिणः प्रदेक्षा द्रष्टव्याः । तेषु च निसर्गधीरस्त्राभ्येर्ष-
दिषायामनस्थायामतिगम्भीराभोगशोकशोभसंवेगात्पदे पदे महान्ति प्रमा-
दस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य । सद्गवति तत्र स्वया सावधानया
भवितव्यम् । ७

योचीयातैः शीकरक्षोदशतैः-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्चुत्कगन्धान् ।

मोहे मोहे राममद्रस्य जीवं

स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

અંક ૩

(પછી બે નદીઓ પ્રવેશ કરે છે)

એક—સખી મુરસા, ગલરાયેલી જેવી કેમ લાગે છે ?

મુરસા—સખી તમસા, ભગવાન અગસ્ત્યની પત્ની લોપામુદ્રાએ નદીઓમાં
ત્રેપ ગોદાવરીને કહેવા અને મોકલી દીધી કે—“તમે ખરેખર જાણો
છો જ કે વધૂ (સીતા)નો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી—

જાંડા હોવાથી ખદાર ન આવેલો, અને જેની ગાઢ
બધા અંતરમાં ગૂઢ રહેલી છે, તેવો રામનો
કરુણરસ પુટપાકે જેવો છે. (૧)

અને તેથી તેવા ઇષ્ટ જન ઉપર (તેનું) (અર્થનીય) કષ્ટ આવી
પડવાથી ઉદ્ભવેલી, ખૂબ જ વધી ગયેલી લાંબી શોક પરંપરાથી અત્યારે
રામભદ્ર ખૂબ લેવાઈ ગયા છે. તેમને જોઈને મારું હૃદય જાણે મૂળ સાથે
જ હાલી ગયું છે. વેળા દમણાં પાછા ફરતાં રામભદ્ર પંચવટી વનમાં
વધૂ સહવાસના વિશ્રાંતના (સ્વચ્છન્દ વિદારના) સાક્ષી રૂપ પ્રદેશો ચોક્કસ
જોશે જ અને સ્વભાગથી ધીર છતાં આવી અવસ્થામાં જેનું પ્રસરણ
અતિ ગંભીર છે તેવા શોક અને શોભના ભારે આવેશને લીધે ડગલે ડગલે
તેમાં (તે સ્થળોએ) રામભદ્ર મારે ભારે ભગના પ્રસંગોની શંકા રહે છે.
તેથી ભગવતી (ગોદાવરી) તેમાં તમારે સાવધાન રહેવું.

સીકરના (જળ) કણોથી (સીકરની ફરિયાદ) ઠંડા
અને કમળના કેસરના ગંધને લઈ જતા ધીમા ધીમા
પ્રેક્ષા લહરીઓના (લહરીઓ પરથી પસાર થતા)
પવન વડે (તમે) મૂર્છાના દરેક પ્રસંગે રામભદ્રના
જીવને ઠારએ (સાંતિ આપજો) (૨)

तमसा—वचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य । सञ्जीवनोपायस्तु मौलिक एव
रामभद्रस्याद्य सन्निहितः ।

मुरला—कथमिव

तमसा—भूयताम् । पुरा किल धात्मीकृतपोषणोपकण्ठात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेयीं प्राप्तप्रसववेदनमत्तिदुःखसंवेगादात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती ।
तदैव तत्र दारकद्वयं प्रभूता । भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना
रसातलं च नीता स्तन्यत्यागात्परेण च दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य
महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती ।

मुरला—(सविस्मयम् ।)

९

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभाषमायान्येवविधौ जनः ॥ ३ ॥

तमसा—इदानीं तु क्षम्बूकदृष्टाग्तेनानेन सम्भावितजनस्यानामननं रामभद्रं
सरयुमुत्पादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्वा लोपामुद्रया स्नेहादा-
नङ्किं तदेयासाद्वय सीतासंगेता केनचिद्विष गृहान्तरन्यपदेशेन गोंदावती-
विलोकयितुमागता ।

मुरला—मुचिन्निव भगवत्या भागीरथ्या । राजधानीस्थितस्योत्स्य सद्यः तैस्त्रैर्ज-
तामान्मुद्रयैः कार्यैर्व्यामृष्टस्य रामभद्रस्य नियताधितविशेषाः । अव्यग्रस्य
पुनरस्य क्षोभमाग्रद्वितीदम्य पञ्चवटीप्रवेशो महानमर्थ इति । त्वयःमिदानीं
मीनैःव्या रामभद्र आग्रासनीयः स्यात् ।

८

તમસા—સ્નેહને કહિયે જ કાગળ છે. પણ રામજીને જ્ઞાનવાને જે ખરેખરે કૃપા છે તે જાણે આપણી પાસે ન છે.

શુભા—કેવી રીતે?

તમસા—હાંસના 'કહે છે કે પહેલાં વાસ્તવિકતા વહેવન પાસે હજારો (હીનાને) હોડી હાંસને વાસ્તવિકતા ત્યારે પ્રભુ વેદના શરૂ થતાં (પ્રભુ) દુઃખના અનિરુપ વેરને હોંધે હીનાદેવીએ પોતાની જાતને જંગમના પ્રવાહમાં નાખી તે જ વખતે (વિમલ) ત્યાં થે ભેદિકાં બાગીકાને જન્મ આપ્યો. જગત્તી પૃથ્વી અને જગત્તી ભાગીરથી (વિમલ) વહારે ધારાં અને (હીનાને) સ્થાનમાં હાંસ રડાં અને સ્થાન ત્યાં પછી તેનાં અને બાગીકાને જંગમદેવીએ પોતે મહારિ પ્રવેશને (વાસ્તવિકતા) આપ્યાં.

શુભા—(વિસ્મય કહિયે)

(સંકોચ ૨) ૧
એવાએને માટે જ્યાં પડશે પણ પરમ અદ્ભુત નીવડે
છે કે જ્યાં આવા પ્રકારની અભિજ્ઞા સદાપણ સંપન્ન
જાને છે. (ઉપચોજિના પાસે છે) (૪)

તમસા—પણ અત્યારે આ સંબુદ્ધના પ્રસન્નથી રામજીનું જનસ્થાનમાં આવવાનું સંભવિત છે એમ સરજને મોટે સંકીર્ણને જગત્તી હોપામુદ્રાએ સ્નેહથી જે કંઈ ભયની શંકા રાખી છે તે જ ભયની શંકા રાખીને જગત્તી ભાગીરથી થર કાઢને જાહાને સીતાને સાથે હાંસને જોડાવરીને મળવા આપ્યાં છે.

શુભા—જગત્તી ભાગીરથીએ હીક-વિચાર્યું ખરેખર, રાજધાનીમાં રહેલા (અને) જગત્તી અભુદ્ધ કરનારાં તે તે કાર્યોમાં રોકાયેલા આ રામજીના ચિત્તના વિશેષો નિષ્ક્રિય થતા. પરંતુ કામકાજમાં ન રોકાયેલા અને શોક માત્ર જેને સાથી છે તેવા આમને પંચ-વરીને પ્રવેશ મહાન અનર્થ નીવડે. એમ-તો હવે મીનાદેવી રામજીને કેવી રીતે આધાતન આપશે?

तमसा—उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या 'वत्से देवयजनसम्मवे सीते अयं तत्त्वा-
 युष्मतो कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मसंवत्सारस्य सख्यामङ्गलमन्त्रिरभिवर्तते ।
 तदात्मनः पुराणश्चक्षुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितार सवितारम
 पहतपाप्मानं देव स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्य । न च त्वामवनिपृष्ठचारि-
 णीमस्मत्प्रभावाद्भनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति किं पुनर्मत्या.' इति । अहमप्याज्ञापिता
 'तमसे त्वयि प्रष्टुप्रेमैव वधूर्जनकी । अतस्त्वमेवास्या प्रत्यनन्तरीमम्'
 इति । साहममुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

मुरला—अहमप्येतदुत्तान्तं भगवत्यै लोपामुशयै निवेदयामि । रामभद्रौऽप्यागत
 एवेति तर्कयामि ।

तमसा—तदेव गोदावरीद्वान्निष्क्रम्य ।

१८

परिपाण्डुर्दुर्बलकपालसुन्दरं
 दधती घिलोलङ्घरीकमाननम् ।
 परुणस्यमूर्तिरथवा शरीरिणी
 विरहव्यथेन घनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला—इयं हि सा

१९

किसलयमित्रं मुग्धं पद्मनाद्विप्रलूटं
 ददयकुसुमशोपी दारुणो दीघशोक
 ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
 शरदिज इव धर्म केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥ ५

(इति परिक्रम्य निष्क्रमन्ते ।) १

તમસા—અહીં ભગવતી સાગોરથીએ કથું કે દેવોની યસ ભૂમિમાંથી
હૃદયવેલી દીકરી સીતા, ખરેખર આજે, આમુખ્માન કુશ લવની
ખારમી વર્ષગ્રાંઠ જેટલી સંખ્યાનો મંગળ ગ્રન્થિ (જેટલી સંખ્યા
જેટલી ગ્રાંઠ બાંધવાને હિસબ) છે તેથી મનુષી સંલેખના આવડા
(મોટા) રાજર્ષિ વંશને હિત્તન કરનાર અને પાપ દૂર કરનાર
તારા પુરાતન શ્વશુર ભગવાન સ્વિતાનું (તારા) પોતાના હાથે
ચૂંટકાં પુખ્તોથી પૂજન કર. વળી પૃથ્વીતળ ઉપર ફરતી તને
અમારા પ્રભાવથી વનદેવતા પણ નહિ જાણે તો પછી મનુષ્યોની
તો વાત જ શી? મને પણ આજા કરી છે કે તમસા, વહુ ખેટા
જનકીને તારા ઉપર બહુ હેત છે જ તેથી તું જ એની સાથે
રહે. તે હું હવે આજા પ્રમાણે કરું છું.

મુરસા—હું પણ આ સમાચાર મુખ્ય લોપામુદાને જણાવું. રામભદ્ર પણ
આજા જ એમ ધારું છું.

તમસા—તો મોદાવરીના ધરામાંથી બહાર નીકળીને આ—
અત્યંત દિલ્લા દુર્ગળ ગ્રાસ હોવા છતાં સુંદર અને
જમે તેમ દાસતા કેશપાશવાળું મુખ ધારતી જનકી,
જાણે કરુણની મૂર્તિ અથવા શરીરધારિણી વિરહવ્યથા
હોમ તેમ વનમા આવે છે. (૪)

મુરસા—એ જ (છે) આ

શરદ્ગુપ્તથી સંલેખથી ગરમી જેમ કેતકીની અદરની
પાંખડીને (સૂકવી નાણે) તેમ હૃદય પુષ્પને સૂકવી
નાખનાર દારુણ લાગે શોક આના અત્યંત દિલ્લા
સૂકા (અને) છેડેથી તોડેલી કૂંપળ જેવા સુંદર
શરીરને શોષે છે. (૫)

(પરિક્રમણ કરીને બંને જાય છે)

શબ્દ વિષ્કમ્બક

(नेपथ्ये ।)

प्रमादः प्रमादः ।

(ततः प्रवेशति पुष्पावनयव्यग्रा सकलशौतुक्त्यभाकर्णवन्ती सीता ।)

सीता—अम्महे जाणामि पिअराही मे वासंदी वाहरदि । [अहो जानामि प्रिय सखी मे वासन्ती व्याहरति ।]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

४

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सहस्रकीपहृयाग्रै-
रग्रे लोलः करिकलमको यः पुरा यर्धितोऽभूत् ।

सीता—किं तस्स । [किं तस्य]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

२

पश्वा सार्धे पयसि विहरिन्सोऽयमन्येन दपं
दुदामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥सीता—(संभ्रमम् । कंतेचित्पदानि गत्वा ।) अज्जउत्त परंताहि परिताहि मह
तं पुत्तम् । (स्मृतिमभिनीय सवेकलव्यम् ।) हत्ती हत्ती ताइं जेव्व
चिरपरिइदाइ अक्खराइ पच्चयडीदंसणेण मं मंदभाइणिं अणुवंपंति । हा
अज्जउत्त । (मूर्च्छति ।) [आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् ।
हा भिक्कु हा भिक्कु । तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पच्चयदोदर्शनेन मां मन्द-
भागिनीमनुबन्धन्ति । हा आर्यपुत्र ।]

(प्रविश्य)

समसा—कस्से समाधसिहि । समाधसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

विमानराज अग्रैव स्थीयताम् ।

सीता—(समाधस्य ससाध्वसोमसम् ।) अम्महे जलमारभरिदमेहुमंपरत्तणिदमंभीर-
मंतलो कुदो णु एसो भारदीणिग्घोसो भरंतकण्ठाविवरं मं वि मंदभाइणिं
इत्ति उस्सुआवेदि । [अहो जलमारभरितयेषमन्दरस्तनितगम्भीरमांसलः
पुनो न्येव भारतीनिदोषो निजमापार्णविदरा मामपि मन्दभागिनी
शक्तिपुम्भ्यनि ।]

१५

(નેપથ્યમાં)

ભારે યઈ ! ભારે યઈ !

[પછી ફક્ત બેગાં કરવામાં ગૂંચાયેલી અને કુચુષુ રીતે તેમ જ ઉત્સુકતાથી સાંભળતી સીતા પ્રવેશ છે]

સીતા—અરે ! મને લાગે છે કે મારી મિથ સખી વાસન્તી બોલે છે.

[ફરીથી નેપથ્યમાં]

પોતાને હાથે તોડેલી સદ્વ્યક્તિની કૃંપળાના આગળના ભાગથી (પોતાની) આગળ રહેલા (પદ્મવ ખાવા માટે) આતુર એવા જે ગજબાળને પહેલાં સીતા દેવીએ જીંઘેયો હતો,

સીતા—તેવું શું !

[ફરીથી નેપથ્યમાં]

તે, (અને) પત્ની સાથે જળમાં વિહાર કરતા એની ઉપર અભિમાનથી ક્રોધામ એવા બીજા ગજરાજે (કર્ષકથી) ધસી આવીને હુમલો કર્યો છે. (અથવા હુમલો કરીને મુદ્ધ માંડ્યું છે.) (૬)

સીતા—(સસંભમ) થોડાક પગલાં જઈને) આર્ધપુત્ર, બચાવો મારા તે લાડકડા પુત્રને બચાવો. (યાદ કરીને દુઃખથી) અરેરે ! અરેરે ! તે જ ચિરપરિચિત અક્ષરો મને મંદભાગિનીને દોઢે આવે છે. હાલ ! આર્ધપુત્ર !

(પ્રવેશ કરીને)

તમસા—બેટી, શાંત થા. શાન્ત થા.

(નેપથ્યમાં)

વિમાનરાજ, અહીં જ થોભો.

સીતા—(દુઃખમાં આવીને બપૂ અને ઉલ્લાસ સાથે) અહો ! પાણીના વારથી ! ભરેલા મેષના ધીમા ગજન જેવો ગંભીર અને ભયો ભયો આ શબ્દ શ્રવણ કર્યાથી આવે છે ? (કે જે) જેના કબ્જાવિવર ભરાઈ ગયાં છે તેવી મને મંદભાગિનીને પણ એકદમ ઉત્સુક કરી દે છે !

तमसा—(सस्नेहात्मम् ।) अयि वत्से

१६

अपरिस्फुटनिस्वाने कुतस्त्येषपि त्वमीदृशी ।
स्तनयिनोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिनं स्थिता ॥ ७ ॥

सीता—भगवदि किं भगवति अपरिस्फुटेति । सरसंजोषण पचहिजाणामि अउज्जउत्तेण जेव्व एदं बाहरिदं । [भगवति किं भगवत्परिस्फुटेति । स्वरसंयोगेन प्रत्यभिज्ञानामि आर्यपुत्रेणैव एतत् व्याहृतम् ।]

तमसा—श्रूयते तपस्यतः किल शशस्य दण्डधारणार्थमैश्वराको राजा जनस्यान मागत इति ।

सीता—दिष्टिआ अपरिहीणधम्मो खु सो राजा । [दिष्ट्या अपरिहीनधर्मः खलु स राजा ।]

(नेपथ्ये)

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि वन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यचारत्नम् ।
पतानि तानि बहुमिश्रकन्दराणि
मोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता—(दृष्ट्वा) दिष्टिआ कहं पहादचंदमंडलापंडुरपरिस्वामदुब्बलेण आधारेण अअं गिअमौम्मगंभीराणुमावमेत्तावाहिआणिउओ अउज्जउत्तो जेव्व । भगवदि तमसे धारेहि ॥ । [दिष्ट्या कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिस्वामदुर्बलेनाधारेणार्थं मित्रगौम्यगन्भीरानुसारभात्रप्रत्य भद्रातव्य आर्यपुत्र एव । भगवति तमसे धारय माम् ।] (इति तमसामाश्लिष्य गच्छति ।)

तमसा—(धारयन्ती ।) वत्से समाधत्सिहि ममाधत्सिहि ।

(नेपथ्ये ।)

अनेन पवकटीदर्शनेन

अन्तर्लिनस्य दुःखाग्नेरघोदाम ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ९ ॥

हा प्रिये जानकि ।

१

તમસા—(સ્નેહનાં આંસુ સાથે) અરે દીકરી !

મેઘમગ્નાથી જેમ મધૂરી (ચકિત થાય), તેમ અસ્પષ્ટ
અને કપાકપી (દોષક અભિપ્રાય પ્રદેશમાયી) આવતા
અવાજથી પણ તું આવી ચકિત અને ઉત્કાંક્ષિત
(પદ) બની છે ! (૭)

સીતા—માતાશ ! ‘અસ્પષ્ટ છે’ એમ કશું ? સ્વર સંયોગ (બોલવાના
અવાજ) ઉપરથી હું ઓળખી શકું છું કે આ આર્યપુત્ર જ
બોલ્યા.

તમસા—ખરેખર, સંભળાય છે કે તપ તપતા શૂંઘને શિક્ષા કરવા માટે
દક્ષવાકુ ગળા જનસ્થાનમાં પધાર્યા છે.

સીતા—અગવાનની કૃપા કે તે રાજા ધર્મમાંથી ખરેખર ચળ્યા નથી.

(નિષ્પ્રયમી)

આ ગદ્યા એ ગોદાવરીની પાસેના, બહુઃઝરણું અને
કંદમ્બોવાળા ખર્તના ઢોળાવ કે જ્યાં વૃક્ષો અને
પશુઓ પણ આરા બાંધેલા હતા (અને) જ્યાં
મિયાના સાધર્માં હું સાંભો સમય વસ્યો હતો. (૮)

સીતા—(જેઈને) અરે બચવાન ! પ્રભાતના અંદમંડળ જેવી સહેજ
ફિક્કી દૂબળી અને નિર્મળ આકૃતિને લીધે, (કેવળ) પોતાના
સૌમ્ય અંહીર પ્રભાવ માત્રથી જ ઓળખી શકાય તેવા આર્ય
પુત્ર જ છે શું ? આ તમસા ! મને પકડી રાખે. (તમસા, ઉપર
પડીને મૂર્છા પામે છે)

તમસા—(પકડી રાખતી) બેટા ચાન્ત થા. ચાન્ત થા.

(નિષ્પ્રયમી)

આ પંચવટીના દર્શનથી

અંદર છુપાયેલા (પણ) આજે ભેરથી સળગવાની
તૈયારીમાં આવેલા (મારા) દુઃખાગ્નિના ધૂમાડાને
ગોટા દોષ તેમ (આ) ગોઠ અને ધહેલાં તે આવગી
લે છે. (૯)

દાય ! બદાલી જનકી !

तमसा—(स्वगतम्) इदं तदाशङ्कितं गुरुज्जेन ।

सीता—(समथस्य ।) हा कहं एदं । [हा कथमेतत् ।]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेहराजपुत्र ।

सीता—हृदी हृदी । मं मन्दभाङ्गि बाहरिअ आमीलंतणेतणीलुप्लतो मुचिओ जेवइ । हा कहं धरणिपट्टे निरुद्धनिम्सासणीसहं विपलहृत्त्वो । मभवदि तमसे परितापहि परितापेह । जीवावे ह अज्जउत्तं । [हा भिक हा भिक । मां मन्दभागिनी व्याहरसा मीलन्तेअनीलोत्पलो मूर्छित एव । हा कथं धरणिपट्टे निरुद्धनिम्सासनिःसहं विपर्वस्तः । मगवतितमसे परित्रायस्व परित्रायम्ब । जीवयावंपुत्रम् ।] (इति पादयोःपतति ।) १०

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि सजीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शा हि पाणिस्ते तत्रैव निरतो जनः ॥ १० ॥

सीता—बं होडु ॥ होडु ॥ जहा मभवदी आणवेदि । [यद्वस्तु तद्वस्तु । यथा भगवत्याह्वयति ।] (इति संस्रमं निष्क्रान्ता ।)
(तत्र प्रविशति भूम्यां निपतिता सासथा सीतया स्पृश्यमानः साक्षादोद्भूतो रामः ।)

सीता—(किञ्चित्सहर्षम् ।) आणे दण पक्खमदं विअ जीविअं सेओअस्स । [आने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितां त्रैलोक्यस्य ।]

रामः—हन्त भी किमेतत् ।

आश्चर्योत्तनं नु हस्तिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दमो नु सेकः ।

आतप्तजीवितपुनःपरितर्पणोऽयं

सजीवनोपधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

તમસા—(સ્વતઃ) વડીલોને આનો જ તો કર હતો.

સીતા—(જાનમાં આવીને) હાય ! આ શું !

(ફરીથી નેપથ્યમાં)

હા ! દેવી ! હંડકારણના નિવાસની પ્રિય સખી ! વિદેહરાજપુત્રી !

સીતા—હાય ! હાય ! હિદ્ ! મને અભાગણીને જોવાવીને નેત્રનાં નીલકમળ
ખીટી દર્શિને જ મૂઝાં પામ્યા ! અરે ! શ્વાસ રૂધાવાથી સહન
ન થાય તે રીતે (તે સ્થિતિમાં) શુ ધરણીતળ ઉપર ઢગી પડ્યા !
મા તમસા, જયારો, જયારો આર્ષપુત્રને જીવાડો. (પગે પડે છે)

તમસા—

હે હૃદયપ્રી ! તું જ અરેખ્ય જગતના નાયકને જીરાડ.
કારણ તારો દાય પ્રિય સ્વર્ગવાસો છે (તારો દાય
રામને હંમેશ પ્રીતિ કરે છે) આ જન (રામ) તેમા
જ આસકા છે. (૧૦)

સીતા—જે થનાર હોય તે થાઓ. જેની લગવનીની આ હું

(અભરાટ સાથે જાય છે)

[પછી જૂમિ ઉપર પડેલા, આંસુ સારતી સીતાથી સ્પર્શતા, આદસાદ
પૂર્વક ફરીથી જાનમાં આવતા રામ પ્રવેશે છે]

સીતા—(રહેજ દર્શ સાથે) માનું છું, ત્રેલોક્યનું જીવન જાણે ફરી
પાછું આવ્યું.

રામ—અહોહો ! આ શું—

હરિચંદનનાં પાંદડાઓને રસ છે કે પછી નીચોવેલા
ચંદ્રકિરણો રૂપી અંકુરમાંથી ફૂટેલું સીમન છે ? કે
પછી દગ્ધ જીવનને ફરીથી તૃપ્ત કરનારો આ સંજીવન
ઓપધનો રસ હૃદયમાં જાંટવામાં આવ્યો છે ? (૧૧)

अपि च ।

१

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव
सञ्जीवनश्च मनसः परितोषणश्च ।
सन्तापज्ञां सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता—(सपाश्वसोत्कम्पमपसृत्य, एतिप्र जेव्व दार्णि मे बहुदरं । [एतावदेवेदानीं
मे बहुतरम् ।]

राम—(उपविश्य ।) न खलु वत्सलया सीतादेव्याभ्युपपन्नोऽस्मि ।

सीता—हृदी हृदी । किं ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि । [हा धिक् हा धिक्
किमिति मामार्यपुत्रो मार्गिष्यते ।]

रामः—भवतु । पश्यामि ।

सीता—भगवदि तमसे ओसरम्ह दाव । मं पेक्खिअ अणब्भणुण्णादेण संपिहाणेण
राजा अहिअं कुप्पिस्सदि । [भगवति तमसे अपसरावस्तावत् । मां प्रेक्षान-
भ्यनुज्ञातेन सन्निधानेन राजाधिकं कोपिष्यति ।]

तमसा—अयि वासे भागीरथीप्रसादाद्वनदेवतानामप्यदृश्यासि संवृता ।

सीता—हु, अत्थि एद । [हुम्, अस्त्येतत् ।]

रामः—हा प्रिये जानकि ।

सीता—(समन्युगदगदम् ।) अज्जउत्त असरिसं वत्तु एदं इमस्स धुत्तंतस्स ।
(शासम् ।) अहवा किं ति वज्जमई अम्मंतरेसु वि पुणो असंभाविददुब्बह-
रंसणस्स मं जेव्व मंदमाइणि उद्दिंसिअ वच्छलस्स एवंचादिणो अज्जउत्तस्स
उवरि निरणुक्कोसा भविस्सं । अहं एदस्स हिअअ जाणामि ममावि एसो ।
[आर्यपुत्र असदृशं यत्त्वेतदस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति वज्रमयी
जन्मान्तरेष्वपि पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य
वत्सलस्यैवंपादिन आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्कोशा भविष्यामि । अहमेतस्य हृदयं
जानामि ममाप्येषः ।]

रामः—(धर्षतोऽवलोक्य सनिर्वेदम् ।) हा न किंचिदत्र ।

અને વળી,

ચોક્કસ, (મને) સજ્જન કરનારો અને મનને સંતોષ
આપનારો એ જ (પિયો) પહેલાનો પરિચિત સ્પર્શ છે,
કે જે સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છા એકદમ દૂરી
લઈને આનંદ અર્પી દરીથી જડતા પ્રસારે છે. (૧૨)

સીતા—(શ્લેષ અને કંપ સાથે પાછા હંકાતા) અત્યારે આટલું જ મને
પણ છે

રામ—(ખેંસીને) શું પ્રમાણ સીતા દેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ
કરી હોય ?

સીતા—અરેરે ધિક્કાર અરેરે ધિક્કાર ! શું આર્યપુત્ર મને શોધશે ?

રામ—ભયે, જોઈ.

સીતા—ભગવતી તમસા, ત્યારે આપણે પાછા જઈએ. મને જોઈને
અનુગ્રા વગર પાસે આવવા બદલ રાજા વખારે કૌપ કરશે

રામસા—અરે બેટા, ભાગીરથીના પ્રસાદથી ■ વનદેવતાઓ માટે પણ
અદશ્ય થઈ છે.

સીતા—હં...એમ જ છે.

રામ—હા ! પ્રિય જાનકી !

સીતા—(રોગથી ગ્રસ્ત કંઠે) આર્યપુત્ર, આ પ્રસંગ માટે આ ખરેખર
બધ બેસતું નથી. (આમ્લ સાથે) અથવા મને જ હનમાનિનીને
ઉદ્દેશીને આ પ્રભાણે જોવતા, જ-આતરોમા પણ જેતું દુર્ધર્મ
દર્શન કરીથી (મનુષ્ય) અસંભવિત ■ એવા વૃત્તસય આર્યપુત્ર
ઉપર વશમયી (એવી) (હું) ત્યા માટે નિર્દય થાઉ છું ? હું
એમનું હૃદય જાણુ છું મારું પણ એ

રામ—(ત્યારે બાણુ જોઈને-ખેંસી) અરેરે ! અહીં કંઈ નથી.

सीता—अथदि तमसे तहा निष्कारणपरिच्छाङ्गो वि एवस्स एवविधेण दंष्ट्रेण
केरिसी मे हिअजावत्था । [भगवति तमसे तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽप्ये-
तस्यैवविधेन दर्शनेन कीदृशी मे हृदयावस्था । इति वा जानामि]

तमसा—जानामि वत्से जानामि ।

इदमप्युवाच

तमसा

२४

तदस्यं नैराद्यादपि च क्लृप्तं विप्रियवशा
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिंश्चटिति घटनास्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं सौजन्याद्व्यितकरुणैर्गाढहरणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षणे इव ॥ १३ ॥

रामः—देवि

१.

प्रसाद इव भूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।
अघाप्यामन्दयति मां त्वं पुनः कासि नन्दिनी ॥ १४ ॥

सीता—एदे क्खु ते अगाधमानसदर्शित्तेहसंभारा आणंदणिस्संदिणो छुहामभा-
अज्जवत्तस्स जलावा । आणं पच्चणण णिकालणपरिच्छाअसत्तिदेवि बहुमदो
गह अम्मलाहो । [एते सल्ल तेऽगाधमानसदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिष्प-
न्दिनः सुधामया आर्यपुत्रस्योत्पत्ता । येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्याग-
स्त्यक्तोऽपि बहुमतो मम जन्मलाभः ।]

इति

रामः—अथवा कुतः प्रियत्मा । नूनं सहृत्पाभ्यासपाटमोपादान एव रामभद्रस्य
भ्रमः ।

(नेपथ्ये ।)

अहो महान्प्रमादः प्रमादः ।

(' सीतादेव्याः स्वकरकलितैः ' इत्यर्थे पठ्यते ।)

रामः—(सकरणौत्सुक्यम् ।) किं तस्य ।

(पुनर्नेपथ्ये । ' वध्वा सार्धं ' इत्युत्तरार्धे पठ्यते ।)

सीता—को दारिणि अहिउज्जिस्सदि । [क इदानीमभियोक्ष्यते ।]

१३

સીતા—ભગવતી તમસા ! તેવી રીતે અકારણ ત્યાગ કરનાર હોવા છતાં
એમને એવા જોઈને મારા હૃદયની કેવી દયા થઈ છે ?

તમસા—અણું છું, દીકરી, જાણું છું.

નિરાશાથી ઉદાસીન અને વળી અપ્રિય થયેથી રાખ
જાયું (અને) આ લાંબા વિયોગમાં એકાએક મિત્રનથી
જાણે જુડ જન્યું હોય તેવું, સૌજન્યથી પ્રસન્ન,
પ્રિયજનના વિલાપથી અત્યંત ઠરુણ વારું હૃદય જાણે
આ ક્ષણે પ્રેમથી ગળી જાયું છે. (૧૩)

રામ—દેવિ,

મૂર્તિમાન પ્રસાદ જેવો તારો સ્નેહાદ્ર અને શીતલ
સ્પર્શ હજી પણ મને આનંદ આપે છે. પણ આનંદ
આપનારી તું ક્યાં છે ? (૧૪)

સીતા—ખરેખર, આર્થપુત્રના આ ^{આનંદ, સુકિલનો} સ્પર્શ આનંદ વરસાવનારા, અમૃતમય
અને અગાધ મનનો રનેહભાર દર્શાવનારા છે, (કે) જેની પ્રતીતિથી
કારણ વગર ત્યજવાનું શક્ય લાગ્યું હોવા છતાં મને જન્મ સાર્યક
લાગે છે.

રામ—અથવા પ્રિયતમા ક્યાંથી ! ચોક્કસ નિરંતર ચિન્તન કરવાની
નિપુણતાથી ઉપજેલો (નિપુણતા જેનું કારણ છે તેવો) આ
રામમંત્રનો જમ છે.

(નેપથ્યમાં)

અરે ! હારે આફત ! હારે આફત !

(પોતાને હાથે તોડેલી સલ્લકીની...એમ અધુરું બોલે છે.)

રામ—(ઠરુણ રીતે ઉત્સુકતાથી) એનું શું ?

[ફરીથી નેપથ્યમાં—'પત્ની સાથે' એ ઉત્તરાર્થ બોલે છે]

સીતા—હવે કાણ એની વહારે ધાસે ?

रामः—कासौ कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बधूद्वितीयमभिभवति ।
(इत्युत्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य ।)

वासन्ती—(संभ्रान्ता ।) कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता—कहं विशसही मे वासंदी । [कथं प्रियराखी मे वासन्ती ।]

वासन्ती—जयतु जयतु देवः ।

रामः—(निरूप्य ।) कथं देव्या, प्रियसखी वासन्ती ।

वासन्ती—देव त्वर्यता त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन
गोदावरीमयतीर्थं सम्माययतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जडाओ सुणं तुए विणा इदं जगद्वाणं । [हा तात जटायो
छान्यं त्वया विनेदं जनस्थानम् ।]

रामः—अहह हृदयमर्मच्छिदं खल्वमी कयोद्धाताः ।

वासन्ती—इत इतो देव ।

सीता—मअपदि सच्चं जेव्व यणदेवदा वि मं न पेक्खदि । [भगवति सत्यमेव
घनदेवता अपि मां न पश्यन्ति ।]

तमसा—अयि वन्ते सर्वदेवताभ्यः पकृष्टतममैश्वर्यं मन्दाकिनीदेव्यास्तत्किमित्यादाहसे ।

सीता—तदो अणुसरग्गह । [ततोऽणुसरावः ।] (इति परिक्रामसि ।)

रामः—भगवति गोदावरि नमस्ते ।

वासन्ती—(निरूप्य ।) देव मोदस्व विजयिना बधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेन ।

रामः—विजयतामायुध्मान् ।

सीता—अम्महे ईदिसो मे पुत्तओ संवुत्तो । [अहो ईदृशो मे पुत्रकः सशक्तः ।]

रामः—हा देवि दिष्ट्या वर्षते ।

३५

येनोद्गच्छद्विसकिमलशस्निग्धदन्ताङ्कुरेण
व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लवः कर्णमूलात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुखां चारणानां विजेता
यत्कल्याणं ययसि तस्मै भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

રામ--ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? એ દુષ્ટાત્મા કે જે પત્ની સાથેના પ્રિયાના લાડકડા પુત્ર ઉપર આક્રમણ કરે છે ? (બિલા થાય છે)

[પ્રવેશ કરીને]

વાસન્તી--(મહારાટમાં)--ઓહો ! દેવ રધુનંદન !

સીતા--અરે (મારી) બહાણી સખી વાસન્તી !

વાસન્તી--જય થાઓ. દેવનો જય થાઓ.

રામ--(ધ્યાનથી જોઈને) શું દેવીની પ્રિય સખી વાસન્તી !

વાસન્તી--મહારાજ, ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો. અહીંથી જતાપુ શિખરની દક્ષિણે સીતાપાદ ઉપરથી ગોદાવરી ઉતરીને દેવીના બહાણા પુત્રને મળે.

સીતા--રે તાત જતાપુ ! તમારા વગર આ જનસ્થાન સવું છે.

રામ--હરિ હરિ ! આ (પહેલાંની) વાતના ઉશ્કેળ ખરેખર હૃદયના મર્મને ભેદનારા છે.

વાસન્તી--આ બાળુ, આ બાળુ, દેવ.

સીતા--ભગવતી, સાચે જ મને વનદેવતા પણ નથી દેખતા ?

તમસા--અરે દીકરી, સર્વ દેવતા કરતાં મંદાકિની દેવીનું અધિક મોહું છે તો એમ કેમ શંકા રાખે છે ?

સીતા--તો (આપણે) પાછળ જઈએ (પરિક્રમણ કરે છે)

રામ--ભગવતી ગોદાવરી ! પ્રણામ.

વાસન્તી--(ધારીને જોઈને) મહારાજ, દેવીના વધૂ સાથેના વિજય બાણકા સાથે આનંદ કરે.

રામ--આયુષ્માનનો વિજય થાઓ.

સીતા--ઓહો ! મારો લાડકો દીકરો આવો (મોટા) થઈ ગયો !

રામ--દેવી ! તને મારાં અભિનંદન.

હે સુતનુ ! ફટતા કમળતંત્રની ફેંપ જ જેવી કામળ 'ફટ્ટી' : (ફટતા ફાંત) વડે જે તારા કણ્ઠમુખમાંથી 'લવણી' - પા જેવી લેતો તે આ તારો, મહારાજા માતંગોનો વિજેતા પુત્ર તરુણ વયસ્ જે કલ્યાણ છે તેને પાત્ર થયો છે. (૧૫)

सीता—अविजितो दारिणि अभं दीहाऊ इगाए सोम्मदंसगाए होतु । [अवियुक्त
इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।]

रामः—सखि वासन्ति पश्य पश्य कान्तानुदृष्टिचानुर्यमपि शिक्षितं वासेन । ३

लीलोत्थातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुण्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपनैकान्तयः ।

सैक शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यस्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृनम् ॥ १६ ॥

सीता—भगवति तमसे अयं दाव इरिसो जादो । दे टण ण आणामि कुशलना
एत्तिण्ण फाळेण केरिसा संवुत्तेत्ति । [भगवति तमसे अयं दावदीदृशो
जातः । तौ पुनर्न जानामि कुशलजावेतावता कळेन कीदृशौ संवृताविति ।]

तमसा—यादृशोऽयं तादृशी तावपि ।

सीता—इरिथी अइ मंदमाइणी आरुण केवलं निस्सहो अग्रउत्तचिरहो पुत्तविरहो
वि । [इदृशह मन्दमागिनी यस्या न केवलं नि सह आर्यपुत्रविरहः
पुत्रविरहोऽपि ।]

तमसा—भक्तियवेयमीदृशी ।

सीता—किंवा मए पनूदाए जेग तारियेनि मह पुत्तभाणे इत्तिविरलखेमलपवलदस-
पुत्तज्जकरोलं अणुउत्तमुदकाअलीविहसितं निवद्धमभतिहण्डअं अमलमुहपु-
ण्णटीभउभलं ण परिणुविअं अग्रउत्तेण । [किं वा मया प्रसूतया येन
तादृशमपि मम पुत्रकयोरीपक्षिरलकीमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलमनुवदमुष्णमाक-
लीविहसितं निवद्धमभतिहण्डममलमुहपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्गमुपेय

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात् ।

સીતા—દલે આ દીર્ઘાંબુને આ સૌમ્ય દર્શનાનો વિયોગ ન થયો.

રામ—સખી વાસન્તી, જો જો પ્રિયતમાને ખુશ કરવાની ચતુરાઈ પણ વત્સે શીખી લીધી. :

કેમ કે, રમતમાત્રથી ઉખેડેલા કમળના
ડાંડાના ટુકડાઓના દોળિયા કરાવતાં
વચ્ચે વચ્ચે ખીલેલા કમળથી મહેકતા
પાણીના ઘૂંટણ (પોતે પીને) (સુંદલગી ભરી)
એના મુખમાં મૂક્યા પાણી ઉઠાડતી સુંદ
વડે તપ્તિપર્વત (કામં) સ્નાન કરાવ્યું છે રમેજી
અને છેલ્લે પ્રેમથી સીધા ડાંડાવાળા કમળપત્રની
છત્રી ધરી રાખી (૧૬)

સીતા—ભગવતી તમસા, ત્યારે આ આવડો થઈ ગયો. તો નજીવી
નથી કે આટલા વખતમાં એ કુશલવ કેવા થયો દરો.

તમસા—જેવો આ તેવા તે પણ (ચયા દગે)

સીતા—હું એવી અભાગણી છું કે જેને કેવળ સ્વામીનો અસહ્ય વિરહ
નથી, પરંતુ પુત્રોનો પણ વિયોગ છે.

તમસા—એવું એ વિધિનું નિર્માણ

સીતા—જો મારા પુત્રોના એવા-સહેજ આજા, કામળ, ધોળા દાંતથી
ઉજ્જવળ માલવાળું, સતત મુગ્ધ, મધુર, અરુદ અવાજ અને
હાસ્યવાળું (અથવા સતત મુગ્ધ, મધુર, અરુદ અવાજપુરુષ
હાસ્ય વાળું) અને (કાપીને) વ્યવસ્થિત રાખેલા વાળના
ગુન્જવાળા ચોખ્ખા મુખકમળ યુગલને પણ આર્પણે આપ્યું
નથી તો અને શ્રદ્ધ થયો તો શું ?

તમસા—દેવતાઓની કૃપાથી તેમ થાયો.

સીતા—મા તમસા, બાળકોના આ સ્મરખુશી (મારી) છાતી ઉસરાઈને
બોંબઈ જતાં (અને) અત્યારે બાળકોનો પિતા સમીપમાં
હોવાથી એક દાષ હું સંસારિણી થઈ ગઈ છું.

रामा—किमत्रोच्यते । प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य । परं चैतदन्योन्य-
संश्लेषणं पित्रोः । २०

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
भानन्दप्रस्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥ १७ ॥

वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु । १

अनुद्विग्नसमवर्धयत् प्रिया ते
यमचिरनिर्गतमुग्धलोलयर्हम् । १८
मणिमुकुट इयोच्छिष्टः कदम्बे
नदति स एष यधूसरः शिखण्डी ॥ १८ ॥

सीता—(सकौतुकस्नेहायम्) ऐसो सो एसो मो । [एष स एष सः ।]

रामः—मोदस्य यत्स मोदस्य ।

सीता—एवं होतु । [एवं भवतु ।] २

रामः—

भूमिषु हस्तपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः
प्रचलितचट्टलभूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।
परकिंसलयनालैर्मुग्धया नर्त्यमानं
सुतमिव मनसा त्वां यत्कलेन स्मरामि ॥ १९ ॥

हन्त तिर्यगोऽपि परिचयमगुरुभ्यन्ते । १

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः
प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(निरूप्य सारम्) । गुडु पत्तहिआगिरे अज्जउत्तेण । [गुडु
प्रसभिशातमार्यपुत्रेण ।] ३

रामः—

स्मरति गिरिमपूर एव देव्याः
राजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

તમસા—એમાં શું કહેવું ? બાળક ખરેખર સ્નેહના પ્રકર્ષની પરાકાષ્ટા છે. અને એ માતાપિતાને અન્યોન્ય બોડનાડું પરમ સાધન છે. સ્નેહના આધારથી (સ્નેહનો આધાર હોવાથી) દંપતીના ઉરતત્ત્વની ‘અપત્ય’ એમ એક (અપત્ય રૂપી એક) આનંદઅંશિ બધાય છે. (૧૭)

વાસન્તી—હેવ, આ તરફ પણ જુઓ.

તમારી પ્રિયાએ જેને એક પછી એક દિવસોએ ઉછેર્યો (અને) જેનાં સુંદર હાલતાં પીંછાં હમણાં જ ફટકાં છે તે આ, જેનો કલાપ પ્રસારેલો છે તેવો મણિમુકુટ સમો મોરલો પ્રિયા સાથે કદંબ ઉપર ટકુકે છે. (૧૮)

સીતા—(કીટુક અને સ્નેહનાં આંસુ સાથે) આ એ (જ) આ એ (જ)

રામ—આનંદ કર. વતસ આનંદ કર.

સીતા—એમ થાઓ.

(તારી) (દરેક વૃત્ત) જમણો સાથે નેત્રકોશની અંદર વારંવાર ગોળાકાર ઘૂમતી આંખને હાલતી ચતુર ભ્રમરના નર્તનથી શોભાવતી મુઝાં વડે (તેના) કૃપણ જેવા હાથના તાલથી નચાવાતા તને કું પુત્રની જેમ વતસલ મનથી સ્મરું છું. (૧૯)

ખરેરોં પણુઓ પણુ પરિચયને વશ વર્તે છે.

ઘોડાકે ફૂલ જેને આંખ્યાં છે તે આ, કદંબ પ્રિયતમાએ ઉઠેયું હતું.

સીતા—(આંસુ સાથે) આર્થપુત્ર, કીક. ઓળખી કાઢ્યું.

રામ—

આ પર્વતનો મજૂર દેવીને સ્મરે છે કેમકે સ્વજન પાસે હોય તેમ અહીં (કદંબ ઉપર) આનંદ પામે છે. (૨૦)

यासन्ती—अत्र तावदशसनपरिग्रहं करोतु देवः ।

(राम उपविशति ।)

यासन्ती—

पतत्तदेवकदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता लृणमदाढ्युशो यदेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म । २१ ॥

रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति ।)

सीता—सहि वासंदि किं तु ए किं अज्जउत्तस्स मह अ एदं दंसंतीए । हृदी हृदी । सो जेव्व अज्जउत्तो त जेव्व पचवहीवणं सा जेव्व पिअसहि वासंदि दे जेव्व विविहिस्सिम्मसक्खिणो गोशवरीकानणुदेसा दे जेव्व जाणि व्वसेमा मिअपकरापादया सा जेव्व चाहं । मह उण मंदमाइणीए दीमनं वि सव्वं जेव्व एदं णत्थि ति सो ईरिसो जीवलोअस्स परिवत्तो संयुत्तो । सखि वासन्ति किं त्वया कृतमार्यपुत्रस्य मम चैतद्दर्शयन्त्या । हा । धरु हा । धरु । स एकार्यपुत्रस्तदेव पञ्चवहीवनं सैव प्रियसखी वासन्ती त ए । विअधियम्ममाक्षिणो गोशवरीकाननोदेशास्त एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपाः सैव चाहम् । मम पुनर्मन्दभाग्याया ददमानमपि सर्वमेवैनन्नास्तीति स ईदृशो जीवलोअस्स परिवर्तं संवृत्तः ।]

यासन्ती—सखि सीते कथं न पश्यसि राममदस्यावस्थाम् ।

१२

नयकुवलयस्निग्धैर्जैर्ददन्नयनोत्सवं

सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यः ।

चिह्नलक्षणः पाण्डुः सोऽयं शुचा परिदुर्यलः

कथमपि न पश्यन्नेतज्जगत्तद्विषयः ॥ २२ ॥

सीता—प्रेक्षामि सहि प्रेक्षामि । [पश्यामि सखि प्रेक्षामि ।]

रामसा—पश्यन्ती प्रियं भूयाः ।

નતી—ત્યારે અહીં મહારાજ બલે આસનનો સ્વીકાર કરે.
(રામ બેસે છે)

કદલી વનની વચ્ચે રહેલી આ તે જ સિવાની
પાટની સપત્નીક (એવા) તમારી પથારી, કારણ
અહીં બેસીને સીતા તેમને ઘણું પાસ આપતી
તેથી નાનાં દરણાં (તેને) ઊડનાં નથી. (૨૧)

—આ તો જોવું જ અશક્ય છે. (ગડતા બીજે બેસે છે.)

—સખી વાસન્તી આર્ધપુરને અને મને એ બતાવોને તેં શું કહ્યું ?
અરે દામ ! અરે મિત્ર ! એ જ અર્ધપુર ! એ જ પંચવતી ! એ જ
પ્રિય સખી વાસન્તી ! નિવિધ આનંદકીડાના સાક્ષી (સ્ત્રી) એ જ
ગોદાવરીના વનપ્રદેશો ! એ જ બાગક જેવાં માનેલાં મૃગો,
પંખીઓ અને વૃક્ષો ! અને એ જ હું ! મણુ મારે અમાનજીને
માટે આ બધું જ દેખાતું હોવા છતાં (એમાંનું કશું)
નથી. એમ આ તેવું સંભારતુ પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

તી—સખા સીતા ! રામનદની દશા કેમ જોતી નથી ?
તાજ નીલકમળ જેવા સુ રાગા અગથી નેત્રોત્સવ
અર્પતા જે દમોદર સ્વેચ્છાએ જોવાના છતાં
આપણને (રાજ) નવા અને નવા જ લાગતા હતા !
તે આ (દેવે) કોઈથી નિકમ ઇન્દ્રિયોવાળા ક્રિક્કા
(બને) અત્યંત દુખળા પડી ગયા છે. (અહીં તારી
આગળ છે તે) એ (જ) છે એમ માંડ માંડ
ઓળખી શકાય છે છતાં જ (એ) આંખોને પ્રિય છે.
[અથવા આમ—(દેવે) કોઈથી નિકમ ઇન્દ્રિયોવાળા
ક્રિક્કા અને અત્યંત દુખળા પડી ગયેલા છતાં આંખોને
પ્રિય તે આ (તારી-સામે છે તે) એ (જ) છે
એમ માંડ માંડ ઓળખી શકાય છે] (૨૨)

—તેજીં છું, સખી, જોડે છું.

—પ્રિયને દમોદર દેખતાં મહેલે.

सीता—हा देव्य एसो माए विणा अहं वि एदेण विनेत्त सिविणेपि केन
 संभाविइ आये । ता मुहुत्तमेत्तं जम्मंतरादो विअ रुद्धदंमं बाहसल्लं-
 तरेषु पेक्खामि दाइ वच्छं अज्जउत्तं । (इते पश्यन्ती स्थिता ।)
 [हा दैवएव मया विना अहनयेनेन विनेत्ते सस्येऽपि केन संभावितमासीत् ।
 तन्मुदूर्णमानं जन्मान्तरादिं लब्धदर्शनं बाष्पसल्लेखान्तरेषु पश्यामि तां ब्रह्मव-
 मार्णपुत्रम् ।]

विबुलिनमतिपूरैर्वाण्यमानन्दशोक-

प्रमथमथमृजन्ती पद्मलोत्तानदीर्घा ।

स्नपयति हृदयेन स्नेहनिष्यन्दिनी ते

धवलमधुरसुग्धा कुञ्जकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती—

ददतु तारवः पुष्पैरर्प्य फलैश्च मधुप्लुतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवाण्णु यनानिलाः ।

फलमधिरलं रज्यत्कण्ठाः स्फण्णन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं यनमागत ॥ २४ ॥

रामः—एहि सखि वासन्ति नन्दतः स्वीयताम् ।

वासन्ती—(अभिश्य सासन् ।) महाराज अपि पुनरलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

रामः—(अभ्युत्तमनिनीय ।)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशण्वै-

स्नरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।

मयति मम चिंकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्ग्रेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती—ब्रह्मण्य ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्येति ।

સીતા—હાય રે વિધિ ! આ મારા વિના (અને) હું પણ એમના વિના એમ સ્વપ્ને પણ કોણે ધાયું હતું ? તો ધરીભર (એક ક્ષણ) અશ્રુગળની વચ્ચે (વચ્ચે) ખીખ જન્મમાં જેતું દર્શન થયું છે તેવા મારા સ્નેહાળ આર્થપુત્રને જોઈ લઉં. (જેતી જીભી ગ્હે છે)

તમસા—(બેડીને આંસુ સાથે)

મોટા પૂરથી ધસગસતાં, હૃદય અને શોકથી ઉદ્ભવેલાં આંસુ વગસાવતી પાપણોવાળી, મોટી અને લાંબી, સ્નેહ વરસાવતી તારી ધરણ, મધુર મુગ્ધ દષ્ટિ દૂધની નીકની જેમ (દૂધના પ્રવાહની જેમ) (તારા) હૃદયેશને નરણાવે છે. (૨૩)

વાસન્તી—

મધ દયકાવતાં વૃક્ષો પુષ્પોથી અને ફળથી અર્ધ આપેા. ખાસેલાં કમળની મુગધથી બહેકતા વનપવનો વહો. આસકેત કંઠવાળાં પંખીઓ સતત (અને) મધુર ગાયો. આ મહારાજ રામ પોતે ફરીથી આશ્વનમાં પધાર્યા છે. (૨૪)

રામ—આવ, સખી વાસન્તી અહીં બેસીય કે ?

વાસન્તી—(બેસીને આંસુ સાથે) મહારાજ કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે કે ?

રામ—(ન સાંભળ્યું હોય તેવો અભિનય કરીને)

કમળ જેવા હાયથી આપેલાં પાણી, સામો અને કુમળા પાસથી, જે વૃક્ષ, પંખી અને હરણોએ સીતાએ ઉછેર્યાં, તેમને જોતાં (અત્યારે) મને, પરચરોને તોડી નાખવા સમર્થ (અને) હૃદયનો દ્રવ હોય તેવો કોઈ અવલુનીય (ન સમગ્રય તેવો) ત્રિકાર યાય છે. (૨૫)

વાસન્તી—મહારાજ, એમ પૂછું છું કે કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે ને ?

रामः--(आत्मगतम् ।) अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं सौमित्रिमात्रे
वाग्यसाक्षिनाक्षरः कुशलप्रश्नः । तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति
(प्रशंशम् ।) आ कुशलं कुमारस्य ।

वासन्ती--(रुद्रता ।) अयि देव किं परं दारुणः सन्वसि ।

सीता--महं वासदि किं तुमं एवंगदिनी होसि । पिआरुहो फलु सग
अउउउतो निसेखरो मह पिअसहीए । [सखि वासन्ति किं त्वमेवंगदि
भजसि । प्रियार्हः सद्यः सर्वस्यार्थेषु मे विशेषतो मम प्रियतस्माः ।]

वासन्ती--

त्वं जीयितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमहो ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरूप्य भुग्ध्वं
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

(इति सुयति

तमसा--स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मेहृदयः । २७

रामः--सग समाधसिहि समाधसिहि ।

वासन्ती--(समाधस्य ।) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठेयं देवेन ।

सीता--गहि गार्गं विरम विरम । [सखि वासन्ति विरमं विरम ।]

रामः--लोको न मृष्यतीति । २८

वासन्ती--कस्य हेतोः ।

रामः--स एव जानाति किमपि ।

तमसा--चिरादुपालम्भः ।

वासन्ती--

अयि फटोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमनः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदशः

कथय नाथ कथं यत् मन्यसे ॥ २९ ॥

રામ—(સ્વમત) અરે ! ‘મહારાજ’ એવા સ્નેહ-વચનના સંબોધનના સપ્તોદો ! અને કેવળ લક્ષ્મણ ‘અંગે’ આંખથી યચ્છતા અક્ષરવાળો કુશળ પ્રશ્ન ! તેથી માતું છું કે આને સીતાનો પ્રસંગ વિદિત છે. (મેટ્યો) અરે હા કુમાર કુશળ છે.

વાસન્તી—(૨૩તી) એ મહારાજ, તમે ખરેખર આટલા કૂર શે-બન્યા ?

સીતા—સખી વાસન્તી, તું એવું કેમ બોલે છે ? (તું એવું બોલનારી કેમ યાવ છે ?) ખરેખર આર્યપુત્ર બધા તરફથી પ્રિય (વર્તન) ને યાત્ર છે, ખાસ કરીને મારી પ્રિય ‘સખી’ પાસેથી.

વાસન્તી—

‘તું’ માતું જન છે. તું (માતું) ખીલું હૃદય છે તું નયનની ચાંદની છે. તું (માતું) અંગે ઉપર અચૂન છે’ વગેરે એવાં સેકડો પ્રિય વચનોથી બોલીને ખુશ કરીને તેને જ — અથવા સાંતિ ! અહીં વધારે (કહેવા)થી શું ? (૨૬)

(મૂર્છા પામે છે)

તમસા—વાક્યનો વિરામ અને મૂર્છા (બને) ખરાખર છે. (યોગ્ય સ્થાને છે)

રામ—સખી, સાંત થા, સાંત થા.

વાસન્તી—(જાનમાં આંવીને) ‘તો’ મહારાજે આ અયોગ્ય નો કાપ કેમ કયું ?

રામ—ભેડા સાંખે નહિ એટલે.

વાસન્તી—કમા-કારણથી ?

રામ—એ જ ન્હોતું છે ‘કંઈક’ [એ જ કંઈક (અરણ્યનીય કારણ) ન્હોતું છે અથવા ‘જે’ કંઈ હોય તે એ જ ન્હોતું છે]

તમસા—કટાક્ષ બહુ મોટા આગ્યો.

વાસન્તી—

એ કટાક્ષ, સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે (ફિલ્લ) તમને યશ પ્રિય છે. પછી છું (જનુ) આથી વધારે ધોર અપયશ કેવો ? મૃગનયનાનું વનમાં શું ચયું દશે ? અહલ ! કહો મહારાજ, (આપ) શું માને છે ? (૨૭)

सीता—तुमं जेव्व सहि वासंदि दाहणा कठोरा अ जा एवं अज्जउत्तं पलितं
पदीवेसि । [त्वमेव सहि वासन्ति दाहणा कठोरा च यैवमार्यपुत्रं प्रदीप्यसि ।]

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः—सखि किमत्र मन्तव्यम् ।

५

अस्तेकहायनकुङ्कविलोलहृदे—

स्तस्याः परिस्फुटितगर्ममरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयोद्य मृदुबालमृणालकल्पा

कन्याङ्गिरङ्गलतिका निपतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता—अज्जउत्त धरामि एसा धरामि । [आर्यपुत्र धिये एसा धिये ।]

रामः—हा धिये जानकी क्यसि ।

सीता—हृदी हृदी । अण्णो विअ अज्जउत्तो पमुक्कण्ठं रोदहि । [हा भिक्षु हा
भिक्षु । अन्य हार्यपुत्रः प्रमुक्कण्ठं रोदिति ।]

तमसा—वत्से साप्रतिक्रमेयैतत् । कर्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःखनिर्वापणानि । ५१

पूरोत्पीठे तटाकस्य परीषाहः प्रतिक्रिया ।

शोकशोमे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २९॥

पिरोपत रामभद्रस्य बहुप्रसारकशो जीवलोकः ।

इदं विश्वं पात्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मो ग्लपयति ।

स्वयं कृत्वा त्याग विलपनघिनोद्गोऽप्यमुद्धम-

स्तदद्याप्युब्धैः सो भवति ननु लामो हि रुदितम् ॥ ३०॥

સીતા—સખી વાસન્તી, તું જ કૂંડ અને કઠોર છે કે જે આમ દુઃખી થયેલા આર્યપુત્રને વધારે દુઃખી કરે છે.

તમસા—સ્નેહ અને શોક આમ બોલે છે.

રામ—સખી અહીં શું માનવું ?

ત્રાસ પામેલા અને ઝોક વર્ણની ઉમરના મૃગલા જેવી મંચળ આંખોવાળી, ફરકતા ગર્જના ભારથી મંદ ગતિવાળી એની (સીતાની) જ્યોત્સ્નામયી હોય તેવી લગભગ કેમળ, નાના મૃશ્માલ જેવી તનુલતા ચોકકસ દ્વિંસક પરુઓ દ્વારા નારા પામી (૨૮)

સીતા—આર્યપુત્ર, શું હું આ શું.

રામ—અરેરે ! પ્રિય જનકી ક્યાં છે ?

સીતા—અરેરે હાય ! અરેરે ! સાધારણ માનવીની જેમ આર્યપુત્ર છૂટે મુખે રહે છે.

તમસા—બેટી, એ ચોખ્ખ જ છે. દુઃખી જતોએ ખરેખર દુઃખ દર્શાવે કરવા (જ) પડે છે.

તળાવમાં પૂરતું દગાણુ હોય ત્યારે 'પરીવાહ' (ભિન્નરાષ્ટ્ર જવું) એ જ ઉપાય છે. અને શોકના હોલમાં હૈયું રુદનથી જ રહે છે. (૨૯)

ખાસ કરીને રામભદ્રને સંસાર બહુ પ્રકારના કષ્ટવાળો છે.

એકાગ્ર મનથી આ વિશ્વને વિધિપૂર્વક પાળવાનું છે. જેમ તડકો પૂલને (મૂકપે) તેમ, પ્રિદાનો શોક (એમના) શ્રવને સૂકવી નાખે છે. પોતે (જ) (સીતાનો) ત્યાગ કરીને (હવે) વિલાપનું આશ્વાસન પણ દુર્લભ છે. હજી સુધી પણ શ્રવે છે તો ખરેખર રુદન (એક માત્ર) જ લાભ છે. [અથવા - રુદન ખરેખર (તેમને મરિ) લાભ છે કારણ તેથી હજી સુધી પણ શ્રવે છે (શ્વાસ લે છે) (૩૦)

रामः—कष्टं भोः कष्टम् ।

१

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा ॥ न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनून्तदाहः करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदो न कुन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता—एवं ज्ञेयं । [एवं निवेदम् ।]

रामः—हे भगवन्तः पौरश्चानपदाः ।

२

न किल भवतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत-
स्त्वनमिष घने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।
विरपरिचितास्ते ते भाषाः परिद्वेषयन्ति मा-
मिदमशरणैरप्यास्माभि प्रसीदत रूपते ॥ ३२ ॥

वासन्तो—(रमातम् ।) अतिगम्भीरमवगूह्यं शोकसागरस्य । (प्रकाशम् ।)
देव अतिक्रान्ते धैर्यमयलम्ब्यताम् ।

रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति ।

३

देव्या शुन्यरूप जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रणष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता—मोहिदग्धि एतेहि अज्जउत्तववणेहि । [मोहितास्म्येतैरार्षपुत्रवचनैः ।]

४

तमसा—एवमेव वत्ने ।

नेताः प्रियतमा याचः स्नेहाद्रां शोकदायकाः ।
पतास्ता मधुनो धाराः श्च्योतन्ति सविपास्त्ययि ॥ ३४ ॥

५

रामः—अयि वासन्ति मया खलु

यया तिरस्चीनमलानशून्यं
प्रत्युप्तमन्तः सविपथ दशः ।

तपैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-
र्ममाणि कृन्तयन्ति किं न सोढः ॥ ३५ ॥

રામ—એરે ! આ તે કેવું દુઃખ !

માઠ ઉદ્દેશવાળું હૃદય તૂટે છે પણ બે કકડા થતા નથી ! જડ બનેલું શરીર મોહ પામે છે, (પથ) ચેતના ત્યજતું નથી. અંદરનો દાહ શરીરને બાળે છે, ભસ્મસાત કરતો નથી. મર્મછેદક વિખાતા પ્રહારો કરે છે, જીવનને કાપી નાખતો નથી. (૩૧)

સીતા—એ એમ જ છે.

રામ—એ! માનવતા પુરજનો અને જનપદવાસીઓ !

(મને) કહેવામાં આનું કે (કિલ) તમને દેવીનું (મારા) ધરમાં સ્થાન ગમ્યું નથી ત્યારે તલ્પબલ્લાની જેમ શૂન્ય અરણ્યમાં ત્યજી દીધી (અને) પાછળ શોક પણ ન કર્યો. તે તે ચિરપરિચિત પદાર્થો મને પિત્રાળે છે. અવસ એવા મારાથી આજે આ રુદન ધર્મ જમ છે. પ્રસન્ન થાઓ. (૩૨)

વાસન્તી—(સ્વગત) શોકસાગરનું થલું ઊંડું વમન છે. (ચિરધી). મહારાજ, વીતી, ગયેલા (પ્રસંગ) માટે ધૈર્ય ધારો.

રામ—સખી, ધૈર્ય (ધારો) એમ કેમ કહે છે ?

— દેવી વરના જગતનું જાગે બારમું વર્ષ છે.

— (એનું તો) નામ પણ જાણે નાશ પામ્યું છે.

જ્યારે રામ જીવતો નથી એમ નથી (૩૩)

સીતા—આર્ધપુત્રના આ વચનોથી હું મૂર્છા પામું છું.

લક્ષ્મણ—એમ જ છે દીકરી !

શોકથી દારુણ આ સ્નેહાદ્ર ઉદ્ગારો અત્યંત પ્રિય (મનોહારી) નથી. આ, અંદર વિષવાળી તે મધુની ધારાઓ તારા ઉપર પડે છે. (૩૪)

રામ—જ્યારે વાસન્તી ! મેં ખરેખર

જેવી રીતે હૃદયમાં વાંકું ખૂંતેલું (અંદર ખૂંતેલું) ધમધમતું લોહાનું (તીલું) સંલ્પ (બાણ) (દુઃખ આપે) અને (જેવી રીતે) (અંદર) ઝેરવાળો (તીવ્ર) કંખ (દુઃખ આપે) એવી જ રીતે હૃદયમાં રહેલો દુઃસહ (તીવ્ર) શોક સંકે મર્મને વીધતો છતાં શું વેઠ્યો નથી ! (૩૫)

सीता—एवं मिह मंदमादृणी पुणोनि आआसआरिणी अज्जउत्तस्स । [एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासघोरिणी आर्यपुत्रस्य ।]

रामः—एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्त-करणस्यापि मम संस्तुततत्प्रियवस्तुदर्शनादद्या यमावेगः । तथाहि ।

बेलोल्लोलभुमितकरुणोऽङ्गभ्रणस्तम्भनाथं
यो यो यत्नः कथमपि मयाधीयसे तं तमन्तः ।

भिरवा भित्त्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतलयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता—एदिणा अज्जउत्तस्स दुब्बारदारुणारम्भेण दुःखसंखोहेण परिसुसिअणिअदुक्खं किपि पमुदं मे हिअअं । [एतेनार्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंक्षोभेण परिसुचितनिजदुःखं किमपि प्रमुग्धं मे हृदयम् ।]

यासन्ती—(स्यगतम् ।) कश्मभ्यापन्नो देवः । तदन्यतः क्षिपामि ताषत् ।
(प्रकाशम् ।) चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानमागानवलोकनेन मानयन्तु देवः ।

रामः—एवमस्तु । (इत्युत्थाय परिक्षमति ।)

सीता—संदीपण जेव्य दुक्खस्स पिअसहीए विणोदणोपाओ सि तद्धेमि । [संदीपन एव दुःखास्य श्रियसङ्ख्या विनोदणोपाय इति तर्क्यामि ।]

यासन्ती—(सङ्कल्पम् ।) देव देव
अस्मिन्नेव लनागृहे त्वमभवस्त्वन्मार्गदर्शकः
सा इमैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदाचरीवैकते ।
आयान्तथा परिदुर्मनायितमिव त्वां धीस्य यद्वस्तया
फानयोदरविन्दकुड्मलानिमो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥ ३७ ॥

સીતા—હું એવી કમનસીમ છું કે આર્પણુવને ફરી એક વખત દુઃખ દેનારી થઇ.

રામ—ધણા નિશ્ચય અને સ્થિર કરેલા અંતઃકરણુવાળા હોવા છતાં તે તે પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી આત્મે મારો આ આવેગ પ્રચંડ છે જેમકે,

મયાદા વટાવો ગયેલા અને શોભ પામેલા શોકની
તૃદિને શકવાને માટે હું જેમતેમ કરીને ને ને
યત્ન કરું છું તેને તેને અંદરથી (બળપૂર્વક)
તોડીફાડીને, જેમ રેતીના પૂલને (વચ્ચમાંથી)
(તોડીને) ન શકી શકાય તેવા વેગવાળા જળપ્રવાહ
(વહે) તેમ, અવર્ણનીય ચિત્તવિકાર (બળપૂર્વક)
(મારામાં) પ્રસર છે. (૩૬)

સીતા—આર્પણુવના આ ભયંકર અને ન વારી શકાય તેવા આરંભવાળા દુઃખના સંશ્લેષથી પોતાનું દુઃખ જુદી ગયેલું મારું હૃદય જાણે કાઈ અકલ્પ્ય રીતે મોહ પામ્યું છે

વાસન્તી—(સ્વગત) અરેરે ! મહારાજ દુઃખમા આવી પડ્યા. તો ખીજા બાળુ ખ્યાન દોરું (માટેથી) મહારાજ, હવે જનસ્થાનના ચિરપરિચિત પ્રદેશોને નિહાળીને સન્માનો,

રામ— હાલે એમ.

(જીડીને પરિક્રમણુ કરે છે)

સીતા—પ્રિયસખીનો વિનોદનો ઉપાય દુઃખને વધારનારો જ મરો એમ મને લાગે છે.

વાસન્તી— (કરુણુ રીતે) દેવ, દેવ,

તેના (આવવાના) માર્ગ તરફ નેત્રા ઠેરવીને તમે
આ જ સત્તાશૂદ્ધમાં ઊભા હતા. હંસોએ જેનામાં
કોતુહલ પ્રવટાવ્યું છે તેવી તે લગ્નો વર્ષત મોદાવરીની
રેતીમાં રહી પાળા આવતાં તમને ધણા (પરિ) જિંયા
મનવાળા યયા હોય તેવા (હવે) જોઈને તેણે ખીકથી
કમળની કળી જેવી, સુંદર પ્રણામ (માટે) ની
અંજલિ રચી (૩૭)

सीता—दासुणासि वासन्ति दासुणासि । जा एदेहि हिअअमम्मगूटमल्लमंचट्टणेहि
 पुणो पुणोचि मं मंदभाइणिं अज्जउत्त अ संदावेसि । [दासुणासि वासन्ति
 दासुणासि । या एतैहैदयममगूडशाल्यसंघट्टनैः पुनःपुनरपि मां मन्दभागिनी-
 भार्यपुत्रं च सन्तापयसि ।]

रामः—अयि चण्डिं जानकि इतस्तनो दस्यसे इव नानुकम्पसे । ५
 हा हा देचि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहवन्धः
 शूलं मन्ये जगदधिरतज्ज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
 सीरन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
 विष्यद् मोडः स्वययनि कथं मन्दभाग्यः करोमि । ३८॥
 (इति मूर्च्छति ।)

सीता—हजी हजी पुणोपि पमूटो अज्जउत्तो । [हा थिरु हा थिरु पुनरपि
 प्रमूड भार्यपुत्रः ।]

वासन्ती—देव समाधसिहि समाधनिहि ।

सीता—अज्जउत्त मं मंदभाइणिं उदिमिअ सअलजीवलोअमगल्लभारस्स दे पारंपारं
 मंगइदंविददाणो दसापरिणामो ति हा हदमिह । (इति मूर्च्छति ।)
 [भार्यपुत्र मा मन्दभागिनीमुद्दिश्य मरुलजीवलोअमगल्लभारस्य ते पारंपारं
 संसंयनजीवितदाणो दसापरिणाम इति हा हतमि ।]

समस्ता—पग्गे समाधसिहि समाधसिहि पुनस्सत्ताणिरपश एव सन्जीवनोपायो
 रामभद्रस्य ।

वासन्ती—कयमयापि भोच्छंसिति । हा प्रियससि सीते कथासि सम्पादयतामनो
 जीवितेश्वरम् ।

(सीता मंगलममुपगच्छत्य हृदि स्फुटते च मूर्च्छति ।)

वासन्ती—दिश्या प्रत्यापन्नयेन्नो ममदः ।

સીતા—નિર્દય છે. વાસન્તી, તું નિર્દય છે (કે) જે હૃદયના મર્મભાગમાં
કંકાઈ રહેલા શલ્યને આમ (હલાવી) હલાવીને આર્થપુત્રને અને
મને મંદલાગિનીને વારંવાર સંતાપ્યા કરે છે.

રામ—અહીં ચંડી જનકી! અહીં તહીં દેખાય છે જાણે! પણ દયા
લાવતી નથી!

૧! ૨! જો દેવી! હૃદય ફાટે છે. દેહજંધના
ટુકડા થાય છે. જગત સુતું થાગે છે. અંદરથી
અવિરત જવાળાથી (દુઃ) જળું છું. મારો મિત્ર
(અને) દીન અંતરાત્મા જાણે ધીર (અન્દઃ-દષ્ટિ-
વિનાશક) અપકારમાં રૂખે છે. મૂર્છા બધી
બાળુએથી (મને) આવરી લે છે મંદલાગી કું
શું કરું? (૩૮)

(મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—અરેરે! હાય! આર્થપુત્ર વળી પાછા મૃત પામ્યા.

વાસન્તી—મહારાજ, ચાંત થાઓ ચાંત થાઓ.

સીતા—આર્થપુત્ર, મુજ અભાગણીને હીરે સમસ્ત જીવલોકના મગજ
આધાર સમા તમારે વારંવાર જીવનને મુસ્કેલીમાં મૂકી દે તેવું
હોવાથી દારુણ દશાપરિવર્તન ભોગવવું પડે છે. તો હાય!
મોર્ષ કું!

રામસા—બેટી, ચાંત થા. ચાંત થા. ફરી તારા ઠરનો સ્પર્શ જ
રામકાંતને જાનમાં લાવવાનો ઉપાય છે.

વાસન્તી—શું હજી પણ બાનમાં આવતા નથી? ૧! પ્રિય સખી
સીતા! ઠપાં છે! તારા જીવિતેશ્વરને જાનમાં લાવ.

|| (સીતા ગભરાટથી જમને હૃદયોજ્જ્વળે હલાવેને સ્પર્શે છે)

વાસન્તી—ચંદલાગ્યે સમઝાને પાછું જાન આપું.

राम —

आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपे-

रन्तर्वा वह्निरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पृश पुनरपि जीवयन्नरुस्मा-

वानन्दादपरमिनादधाति मोहम् ॥ ३९ ॥

(आनन्दनिमीलिताक्षे एव) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्धसे ।

वासन्ती—देव कथमिव ।

राम —सखि निमग्न्यन् । पुन प्राप्ता जानकी ।

वासन्ती—अयि देव रामभद्र क सा ।

राम —(स्पर्शसुखमभिनीय ।) पश्य नन्विव पुरत एव ।

वासन्ती—अयि देव किमिति मर्म-उदशरूपैरेभि प्रणवै त्रियसलीदु खदग्धामपि
मा पुनर्मन्दभाग्या दहमि ।

सीता—ओसरिदु इच्छमि । एसो उण चिरमन्भावसोम्मसीदलेण अज्जउत्तप्पसेण
दीहदाहण पि ससि सदाव हरतेण वज्जउणेवणिवदो विअ सिज्जतणीसह
विवहृत्यो वेअणसीलो अउसो विअ मे हत्था । [अपसतुमिच्छामि । एव
पुन चिरसद्भावसीम्यशीतलेण आर्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घशरणमपि स्रष्टिति सन्ताप
हरता यज्जउणेपनिउद इव सिग्घन्नि सहविपर्यस्तो वेपनशीलोऽवश इव
मे हस्त] १४

राम —सखि वृत्त प्रगणा ।

गृहीतो य पूर्वं परिणयविधौ वङ्कणधर

चिर स्वेच्छादार्थमृतशिशिरस्य परिचिन ।

सीता—अज्जउत्त सो जेव्व दाणि सि तुम । [आर्यपुत्र ए एवेदानीमसि त्वम् ।]

राम —

स पथायं तस्यास्तुद्धिननिकरौपम्यमुमगो

मया लब्ध पाणिललितलवलीकन्दलनिम. ॥ ४० ॥

(इति गृह्णाति ।) १

રામ—

જાણે અમૃતમય લેપથી શરીરની ધાતુઓને અંદર
અને બહાર પથુ લીપતો હોય તેમ એકાએક
ફરીવાર જીવાડતો સ્પર્શ જાણે આનંદથી જીજ્ઞ
મૂળો આપે છે. (૩૬)

(આનંદથી આંખ મીચેલી રાખીને જ) સખી વાસન્તી શુભ
સમાચાર!

વાસન્તી—મહારાજ, શી રીતે વળી?

રામ—સખી, ખીજું શું? જનકી ફરીથી મળી.

વાસન્તી—અરે મહારાજ, રામભદ્ર ક્યાં છે તે?

રામ—(સ્પર્શ સુખનો અભિનય કરીને) જો, અરેખર આ સામે જ છે.

વાસન્તી—ઓ! મહારાજ, ત્રિપ સખીના હુખથી જાણેલી મને મંદ-
ભાગિનીને પથુ ફરીથી આ મર્મહિદક દારુણ પ્રલાપો વડે કેમ
બાળો છો?

સીતા—ખસી જવા ઈચ્છું છું, પરંતુ (મારા) દીર્ઘ અને દારુણ
સંતાપને પથુ તરત દહાવી દેતા, (અને) રિચર ફેનેદથી સૌમ્ય
અને શીતળ, (એવા) આર્પણના સ્પર્શથી મારો હાથ જાણે
વજ્રમેપથી ચોટી ગયો છે, પરસેવાથી રેળજેળ થયો છે, સદન
ન થાય તે રીતે જહાડાયો છે, હંમેશ કંપે છે અને જાણે અવશ
થઈ ગયો છે.

રામ—સખી! પ્રલાપ એમ કેમ કહે છે?

કંકણ ધારેલા જે હાથ પહેલાં લગ્નની વિધિમાં
પકડાયો હતો, લાંબા સમય સુધીના સ્વેચ્છાએ
ફરેલા અમૃતમય અને ઠંડા સ્પર્શથી જે (મને)
પ્રતિચિત છે,

સીતા—આર્પણ તમે હજી પથુ એવા જ છો.

રામ—

તે જ આ તેનો દ્વિમસમૂહના સાદસ્પથી રમણીય
અને લવણી (લતા)ના સુંદર (નવા) અંકુર જેવો
હાય મને લાધ્યો છે. (૪૦)

(૫૬૩ છે)

सीता—हृदी हृदी । अज्जटत्तप्पममोहिदाए पमादो न्नु मे संतुत्तो । [हा थिक्
हा थिक् । आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमाद खलु मे संवृत ।]

राम—सखे वासन्ति आनन्दनिमीलितेन्द्रिय साध्वसेन परवानस्मि । तत्त्व
तावदेना धारय ।

वासन्ती—पश्यन्माद एव ।

(सीता सनघ्नम हस्तमातिप्यापसर्पति ।)

राम—हा थिक् प्रमाद ।

करपह्नुः स तम्या सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः
परिरम्पिन प्रकम्पी करान्मम स्थिद्यत स्थिद्यन् ॥ ४१ ॥

सीता—हृदी हृदी । अज्जवि अणत्तिवद्विःमि मूळपुण्णतणअणो ण पज्जवत्यावेदि
अत्ताणअ । [हा थिक् हा थिक् । अद्याप्यनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णन्नवनो न
पर्यवस्थापयत्यात्मानम् ।]

तमसा—, तस्लेहकौतुहस्मिन् निर्वर्ण्य ।)

सस्त्रेदरोमाञ्चितरुम्पिताङ्गी

जाना प्रियस्पर्शमुखेन धत्सा ।

मरन्नवाग्भ प्रविधूतनिका

कदम्बयष्टि स्फुटशोरकेन ॥ ४२ ॥

सीता—(स्वगतम्) अम्महे अवसेण एदेण अत्ताणएण लज्जाविदम्हि भगवदीए
तमयाए । किं ति किल एसा मण्णिस्सदि एसो परिच्चाओ एसो अद्विसंणे
[ति । अहो अवसेनेतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्या तमया । किमिति
किन्त्रैषा मस्यते एष ते परित्याग एवोऽभिषन्न इति ।]

राम—(सर्वतोऽवलोक्य ।) हा कथ नास्त्येव । नन्वकस्त्रे पैदेहि ।

સીતા—દા ! ધિક ! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી મોઢ પામેલી મારાથી ખરેખર મોટી જૂલ થઈ ગઈ.

રામ—સખી વાસન્તી ! આનંદને લીધે મારી ઈન્દ્રિયો કામ કરતી બટની મધ છે (અને) વ્યાકુળતાને લીધે હું પરવશ થઈ ગયો છું. તો તું જરા એને પકડી રાખ.

વાસન્તી—દાપ દાપ ! માંડપણ જ
(સીતા ગજરાટથી દાપ ખેંચી લઈ ખસી જાય છે.)

રામ—અરેરે ! કેવી મોટી જૂલ !

મારા જડ, ધ્રુજતા અને પ્રસ્વેદવાળા દાપમાંથી તેને એ જડ, કંપતો અને સ્વેદવાળો કરપદ્મવ એકાએક જ સરી પડ્યો. (૪૧)

સીતા—અરેરે ! ધિક ! અરેરે ! ધિક ! હજી પણ તેમની આંખો અસ્થિર, થંભી ગયેલી, ખૂંડ અને ચક્રાવકળ છે (અને તે) પોતાની જાતને સ્વસ્થ કરતા નથી !

જૂતમસા—(સ્નેહ અને કીટુકના રિમનથી નિહાળીને)

પવનથી હસાવાયેલી અને નવા પાણીથી સીંચાયેલી ફૂટતી કળાઓવાળી કંઈનતી ઝળીની જેમ પ્રિયતમના સ્પર્શસુખથી લાડી (મારી) સ્વેદ રોમાંચ અને કંપયુક્ત અંગોવાળા થઈ. (૪૨)

સીતા—(સ્વગત) અહો ! (મારા) આવા અવશ આત્માને લીધે હાવવતી તમસાએ મને સરભાવી નાખી. તે ખરેખર 'શુ' પારશે કે કેવો તારો ત્યાગ (અને છતી) કેવી આસક્તિ !

રામ—(બધી બાજુએ જોઈને) અરેરે ! શું નથી જ ? અરે નિર્દય વેટેહો !

સીતા—સાચે જ હું ચક્રવૃક્ષ છું (કે) જે તમને આવા દેખીને (પણ) પસાર થવે છે.

રામ—ક્યાં છે કેરી ! પ્રસન્ન થા. મને આવી રીતે હેડવે તને ; થોડા નથી.

सीता—अयि अज्जउत्त विप्पदीवं विअ एदं । [अयि आर्यउत्त विप्रदीपमिवैतत् ।]

वासन्ती—देव प्रसीद प्रसीद । स्वेनैव लोभेत्तरेण धैर्येण संस्तम्भयातिभूमिं गतन्-
त्मानम् । कुतोऽत्र मे प्रियसखी ।

राम—व्यक्तं नास्तेव कथमन्यथा वासन्यपि सां ॥ पश्येत् । अपि खलु स्वप्न
एष स्यात् । न चास्मि सुप्तः । कुतो रामस्य निद्रा । सर्वथा स एवैव
भगवाननेकरारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुब्रूयाति माम् ।

सीता—मए जेष्ण दारणाए विप्पलब्धो अज्जउत्तो । [मयैव दास्यया विप्रतया
आर्यउत्तः ।]

वासन्ती—देव पश्य पश्य १७

पौलस्त्यस्य जटायुषा पिघटितः काष्णांयसोऽयं रथ-
न्ते चैते पुरतः पिशाचवदना कङ्कालशेयाः खराः ।
सङ्गच्छिउन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वह-
न्नन्तव्यांशुतविद्युदभ्युद इव श्यामभ्युदस्थादरिः ॥ ४३ ॥

सीता—(समयम्) अज्जउत्त तादो बाधादीअदि अहं वि अवहरिउज्जामि । त्व
परित्ताहि । [आर्यउत्त तातो व्यापायते अहमप्यरहिणे । तस्मात्तारित्रावस्व ।]

रामः—(सावेगमुत्थाय) आः पाप तातप्रापसीतावहारिन् क. यामि ।

वासन्ती—अयि देव राक्षसकुलप्रचयभूमकेतो किमयापि ते मन्युविषयः ।

सीता—अन्नो अहं वि उब्भंतमिह । [अहो अहमप्युज्जान्तास्मि ।]

रामः—मन्य एवायमपुना विषय्यो वर्तते । ६

उपायानां भावादचिरनविनोऽव्यतिकरै-

विमर्दवीराणां जगति जनितात्यद्भुतरसः ।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथं तूष्णीं सहो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः ॥ ४४ ॥

સીતા—અરે ! આર્ષપુત્ર ! આ તો જાણે જીવદું જ છે.

વાસન્તી—મદારાજ પ્રસન્ન થાઓ. પ્રસન્ન થાઓ. (તમારા) પોતાના જ

લોકાત્તર ધેરથી સીમા વટાવી ગયેલી તમારી જાતને રોકો.

અહીં મારી પ્રિય સખી ક્યાંથી હોય ?

રામ—જોખું છે કે નથી જ. નહિ તો વાસન્તી પણ તેને કેમ ન

જુએ ? ખરે, આ શું સ્વપ્ન દર્શે ? પણ હું સૂતો નથી.

રામને નિદ્રા કેવી ? ખરેખર, એ જ મદાન અને અનેક વખત

કલ્પના ક્યાંથી ઉપજેલી આ વંચના વારંવાર મારી

પૂટે ભમે છે.

સીતા—મેં જ નિદ્રાએ આર્ષપુત્રને છેલ્યાં.

વાસન્તી—દેવ, જુઓ જુઓ.

જટાયુએ જાગી નાખેતો આ રાવણનો સોખંડનો

રથ, અને સામે, આ પેલા પિશાચ જેવા ગહેરાવાળા

અને જેનાં દાડધિંજર ખાકી રજાં છે તેવાં મધેડાં.

તલવારથી જેણે જટાયુની પાંખ કાપી છે તેવો

(અને) જેની અંદર ઝખૂકતી વીજળી છે તેવા મેન

સમે સુતુ (તેજથી) સળગતી સીતાને ઉપાડીને

અહીંથી (હ્રસ્ત) આઠાશમાં જીએ દતો. (૧૩)

સીતા—(ભયપૂર્વક) આર્ષપુત્ર, તાત (જટાયુ) ને મારી નાખવામાં આવે
છે. મને પણ ઉપાડી જાય છે. તો જવાબો.

રામ—(આવેગથી જીદીને) અરે ! તાતના પ્રાણ અને સીતાને હરી
જનારા એ પાપી ! ક્યાં જાય છે ?

વાસન્તી—અરે રાક્ષસ કુળનો સંહાર કરનાર ધૂમકેતુ, મદારાજ, શું
હજી પણ તમારા કીધનો (કાઈકે) વિવચ છે ?

સીતા—અહો ! હું પણ ઉન્મત્ત બની ?

રામ—અત્યારે આ ફેરફાર જુદો જ છે.

ઉપાયોના અસ્તિત્વથી જેમાં વિનોદના અવિચ્છિન્ન
પ્રસંગો હતા તેવાં વીરોનાં પરાક્રમોને લીધે જગતમાં
જે અત્યંત અદ્યુત રસ ફેલાવતો હતો તેવો મુખાક્ષીને
પેત્રો વિયોગ ખરેખર દુઃખનનો સંહાર થાય ત્યાં
સુધીનો જ હતો. પણ અવધિ વગરનો અને ઉપાય
વગરનો આ (વિયોગ) શાંતિથી કેવી રીતે
સહેવાય ? (૧૪)

सीता—निग्वयित्ति हा हृदम्हि मन्दभाङ्गी । [निरवभिरिति हा हतास्मि
मन्दभागिनी ।] १० .

रामः—हा कष्टम् ।

व्यथं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामयिपये तत्र प्रिये कास्ति मे ॥ ४५ ॥

सीता—बहुमण्णापिद्रम्हि ॥ पुण्यविरहं । [बहुनानितास्मि तं पूर्वधिरहम् ।]

रामः—सखि वासन्ति दुःखायैव मुहुदामिदानीं रामस्य दर्शनम् । किञ्चिच्चरं त्वां
रोदयिष्यामि । तदनुजानीहि मा गमनाय ।

सीता—(सोढेगमोहं तमसामाश्लिष्य) भवयदि तमसे गच्छदि दाणिं अज्जउत्तो ।
(इति मूर्च्छति) । [भगवति तमसे गच्छतीदानीमार्यपुत्रः ।]

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्वावासायुष्मतोः कुशलवयोर्वर्षं
वर्धनमङ्गलानि सम्पादयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छाव ।

सीता—भवयदि प्रसीद । एतमेतं वि दाव दुल्लहदंसणं जणं पेक्खामि
[भगवति प्रसीद । क्षणमात्रमपि तावदुल्लभदर्शनं जने पद्वामि ।]

रामः—अस्ति वेदानीनधगेभाव सहधर्मचारिणी मे ।

सीता—(मोत्कम्पम्) अज्जउत्त का । [आर्यपुत्र का ।]

रामः—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सीता—(सोच्छ्वसाद्यम् ।) अज्जउत्तो दाणिं सि तुमं । अम्महे उक्खाणिदं दाणिं
मे परिष्ठाअलज्जसल्लं अज्जउत्तेण । [आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । महो
वत्सातमिदानीं मे परित्यागलज्जशक्त्यमार्यपुत्रेण ।]

સીતા—અરધિ વગરનો એમ (કહ્યું) ? હાય ! હું અજાગણી મોઢી જ !

રામ—હાય દુઃખ !

ઓ મારી પ્રિયા ! તું ત્યાં ક્યાં છે કે જ્યાં
વાનરરાજ (સુગ્રીવ) સાથેની મારી મૈત્રી
પણ અર્થ છે, જ્યાં વાનરાનું પરાક્રમ અને
નરમવાનની શુદ્ધિ પણ વૃદ્ધા છે, જ્યાં વાયુપુત્રની
પણ મતિ નથી, જ્યાં વિશ્વકર્માનો પુત્ર નજી પણ
માર્ગ બતાવવા સમર્થ નથી અને જ્યાં લક્ષ્મણનાં
પણ પણ પહોંચી શકે એમ નથી ? (૪૫)

સીતા—તે પહેલાંનો વિરહ વધારે સારો હતો એમ મારે માનવું જોઈએ.

રામ—સખી વાસન્તી ! રામનું દર્શન હવે મિત્રોના દુઃખ મારેજ છે.
ક્યાં સુધી તને રડાવું ? તો મને જવાની રજા આપ.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહયા તમસાને બેટીને) આ તમસા, હવે
આર્પણુત્ર બધ છે.

તમસા—બેટી, શાંત થા. શાંત થા. આયુષ્માન કુશલવતી વર્ષ-
મહિતું મંત્રણ કરવા માટે આપણે વાગ્દેશીને મરણે જ
જઈએ.

સીતા—ભગવતી ! પ્રસન્ન થાઓ. દુર્લભ દર્શનવાળા આ જનને જરા
એક ક્ષણ પણ જોઈ લઉં.

રામ—અને અત્યારે અશ્વમેધ માટે મારી સદ્ધર્મચારિણી છે.....

સીતા—(કંઈ સાથે) આર્પણુત્ર ! કોણ ?

રામ—.....સીતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા !

સીતા—હવે તમે આર્પણુત્ર ખરા. અહો ! આર્પણુત્રે મારા પરિવાર
રૂપી લજ્જાના સ્થાને હવે ઉખાડી નાખ્યું.

राम.—तत्रापि तावद्बाणदिग्बचधुर्विनोदयामि ।

सीता—धृष्णा सा जा एवं अज्जउत्तेण बहुमणीअदि जा ॥ अज्जउत्तां विणोद-
अदीं आसाणिवंधणे जादा जीअलोअस्स । [धन्या सा यैवमार्यपुत्रेण बहु
मन्यते या चार्यपुत्रं विनोदयन्त्याशानिवन्धनं जाता जीवलोकस्य ।]

तमसा—(सस्मितस्नेहाद्यं परिप्यज्य ।) अयि वत्से एवमात्मा स्मरते ।

सीता—(सलज्जमभोमुखी स्वगतम् ।) परिहसिदग्निं भगवदीष्ट । [परिहसितामि
भगवत्वा ।]

वासन्ती—महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः] गमनं प्रति यथा कार्पण्यमिदं
भवति तथा कार्यम् ।

सीता—पडिउल्ला दाणिं मे वासदी संवुत्ता । [प्रतिकूलेदानीं मे वासन्ती संवृता ।]

तमसा—वत्से एहि गच्छाव ।

सीता—(सकष्टम् ।) एवं करेम्ह । [एवं कुर्वेः ।]

तमसा—कथं वा गम्यते । यस्यास्तथ

९८

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपर्यन्तैः सनिकर्षो निवृत्त्यते ॥ ४६ ॥

सीता—णमो णमो अपुब्बपुण्णज्जिददंसणाणं अज्जउत्तचल्लगम्मल्लार्ण । [नमो
नमोऽपुब्बपुण्णजनितदर्शनाभ्यामार्थपुत्रचरणकमलभ्याम् ।] { इति मूर्च्छति । }

तमसा—वत्से समाधसिद्धिं समाधसिद्धिं ।

सीता—(समाधस्य) किअच्चिरं वा मेहतरेण पुण्णिमाचंदस्स दंसणं । [किय-
धिरं वा मेधान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।]

રામ—તેથી પણ આંસુથી ખરડાયેલી આંખને જરા આશ્વાસન આપીશ.

સીતા—(ધન્ય છે કે જેનું આર્થપુત્ર આમ બહુમાન કરે છે. અને આર્થપુત્રને વિનોદ કરાવતી જે સંસારને માટે આશાનો આધાર બની છે.

તમસા—(સ્મિતપૂર્વક અને સ્નેહનાં આંસુ સાથે બેટીને) બહી દીકરી! આમ પોતાનાં જ વખાણુ કરે છે!

સીતા—(સન્નિધી નીચું મુખ રાખીને સ્વચત) લગવતીએ (મને) હસી કાઢી!

વાસતી—આ મેળાપ આપણને મહાન ઉપકારક ચર્મ પડ્યો. (તમારે) જવા માટે જેમ કાર્યકાનિ ન થાય તેમ કરવું.

સીતા—અત્યારે વાસતી મને પ્રતિકૂળ ચર્મ.

તમસા—બેટી, ચાલ જઈએ.

સીતા—(કુખથી) એમ કરીએ.

તમસા—અથવા કેમ જવામ ? જ્યાં સુધી તારા—

મમ્હેદમાં પ્રવૃત્ત મલ્નોથી (મમ્હેદ કરવા પ્રવૃત્ત મલ્નોથી)—ત્રિપતમ ઉપર જડાયા હોય તેવાં અને તુષ્ણાને લીધે વિસ્તાર પામેલાં નેત્રોને—પાછાં બેંચી લેવાનું પતવું નથી. (૪૬)

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તેવા આર્થપુત્રના ચરણકમળને મારા નમસ્કાર હો. નમસ્કાર હો. (મૂંઝી પામે છે)

તમસા—બેટા, શાંત થા. શાંત થા.

સીતા—(શાંત થઈને) અથવા, વાહળાંના અંતરાયમાંથી પૃથ્વીચન્દ્રનું દર્શન તો ક્યાં સુધી હોય !

तमसा—^धहो संविधानकम् ।

६-

पफो रसः कलण पय निमित्तमेदा-

द्भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

भावतवुद्वुदतरङ्गमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ ४७ ॥

रामः—अभि विमानराज इत इतः ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

तमसावाप्तभयौ—(भीतारामौ प्रति ।)

३-

अवनिरमरसिन्धुः सार्षपमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिरायश्छन्दसा यः प्रयोका ।

स च मुनिरनुयाताखण्डनीको वसिष्ठ-

स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।) १

इति महाकविधीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते

छाया नाम तृतीयोऽङ्कः ।

તમસા— અહો ! (પ્રસંગોની) કેવી (મિત્ર) રચના !

જેમ પાણી-વમળ, પરપોટા અને મોળાંના-વિકારો
ધારે છે, (અને જેમ) તે બધું અરેખર પાણી જ
છે તેમ માત્ર એક જ કરુણ રસ છે (પણ) (જે)
નિમિત્ત કારણોના ભેદને લીધે જિન વાસે છે
(અને) જાણે પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપો (દેશકાર)
ધારણ કરે છે. (૪૭)

રામ— અરે, વિમાનરાજ, આ તરફ. આ તરફ. (બધાં જિર્ણા થાય છે.)

તમસા વાસ-તી— (સીતા અને રામ પ્રત્યે)

પૃથ્વી, આપણા જેવાંની સાથે દેવનદી, અને જે
હંદના આઘ પ્રણેતા છે તે કુલપતિ અને
અરુન્ધતીની સાથેના તે મુનિ વસિષ્ઠ—(આ દરેક)
તમને ખૂબ કષ્ટાણુ માટે આશીર્વાદ આપે. (૪૮)

(બધાં બહાર જાય છે.)

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ વિરચિત ‘ઉત્તરરામચરિત’માં
‘ઝાપા’ નામનો વીરો અંક સમાપ્ત.

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतस्तापसौ ।)

पकः—सौधातके दृश्यतामय भूयिष्ठसन्निधापितवितिजनस्य समधिकारम्भरमणीयता
भगवतो बाल्मीकेराधमपदस्य । तपाहि । ३

भीमासौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूतप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोधनमृगः पर्याप्तमाचाप्रति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिर्मतः
कर्कन्धूपलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सौधातकिः—साधदं अणेभपआराणं जिणकुच्छाणं अणज्जाअकालणाणं ।
[स्वागतमनेकप्रकाराणां जीर्णवृर्जानामनव्यायकरणानाम् ।]

मयम—(विहस्य ।) अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु सौधातके ।

सौधातकिः—भो दांढाअण किंणामहेओ एसो महंतस्स ठविरसत्थस्स धुरंधरो
अज्ज अदिही आअदो । [भो दाण्डायन किंणामधेय एय महतः स्पविर-
सार्यस्य धुरन्धरोऽपातिधिरामतः ।]

दाण्डायनः—यिकप्रहसनम् । नन्वमगृध्यशृङ्गाश्रमादकन्ध्वतीपुरस्कृतान् महाराज-
दशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्वनिष्ठः प्राप्तः तत्किमेवं प्रलपसि ।

सौधातकिः—हुं वसिष्ठो । [हुं वसिष्ठः ।]

दाण्डायनः—अथ किम् ।

सौधातकिः—मए उण जाणिदं वग्घो वा विओ वा एसोत्ति । [मया पुनर्ज्ञाते
व्याघ्रो वा वृको वैष इति ।]

दाण्डायन—आः किमुकं भवति ।

सौधातकिः—जेण परावड्ढिदेण जेव्व मा वराई कविल्ल कत्ताणी मडमडाइदा ।
[येन परापतितेनैव या वराची कपिला कत्याणी मडमडायिता ।] १५

અંક ૪

(પછી બે તાપસો પ્રવેશ કરે છે)

ઓ— સૌધાતકિ, આજે જેમાં પ્રણા પદા અતિથિઓ આવ્યા છે તેવા,
ભગવાન વાલ્મીકિના આશ્રમ સ્થાનતું—(અતિથિઓ માટે)
મોટી તૈયારીઓ થતી હોવાથી—સૌ દર્શન.

તપોવનનો મૃગ દમણાંજ પ્રસૂતિ પામેલી પ્રિયાના
પીતા વધેલી વયકાલે ચોખાની (સામાની) બની
મીઠી રાખડી ધરાઈને પીએ છે. ઘીવાળા ભાતની
પ્રસરતી સુગંધ જેની સાથે સહેજ ભેગી મળી છે
તેવું કંકનું ફળ નાખેલું ચાક ઉકેલ્યાની વાસ
(આજુબાજુ) ફેલાય છે. (૧)

સૌધાતકિ— રજા (પડવાતું) કારણ એવા અનેક જાતના લાંબી
દાંડાયણા (તપોવનો)ને સ્વાગત.

પહેલો— (દસીને) સૌધાતકિ, વડીલો મારેલું તારું બહુમાનતું કારણ
કેઈ અપૂર્વ છે.

સૌધાતકિ— અરે દાંડાયન! ધરડાંઓના મોટા મંડળનો પુરંધર નાયક,
(એવા) આ, આજે પધારેલા અતિથિનું શું નામ છે?

દાંડાયન— ધિક્ક છે તારી મસ્કરીને. ખરેખર, ઝડપ્યુંમના આશ્રમેથી,
અરુન્ધતી જેની પ્રમુખ છે તેવી મદારાજ ફરચની રાણીઓને
સાથે લઈને આ ભગવાન વસિષ્ઠ આવ્યા છે તે આપું કેમ
લવે છે?

સૌધાતકિ— હં.....વસિષ્ઠ.

દાંડાયન— હા (વસિષ્ઠ)

સૌધાતકિ— પણ મને લાગ્યું કે આ વાધ છે કે વડુ છે?

દાંડાયન— આહા! શું બકે છે?

સૌધાતકિ— કારણ આવતાંની સાથે જ તે બિયારી કલ્યાણી વાજરડીને
આદિયા કરી ગયો.

दाण्डायनः—समांसो मधुपर्क इत्याश्रायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रियाभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृहभेधिनः । तं हि धर्मं धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति ।

सौधातकिः—भो णिगिहीदोसि । [भो निगृहीतोऽसि ।]

दाण्डायनः—कथमिव ।

सौधातकिः—जेण आअदेसु वसिठ्ठमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा । अज्ज जेव्व पच्चाअरस्स राएसिणो जणअस्म भअवदा वम्मीइणा दहिमइहिं जेव्व णिव्वसिदो महुवक्को । वच्छदरी उण विसज्जिअदा । [येनागतेषु वसिष्ठमिधेषु वत्सतरीं विशसिता । अद्यैष प्रत्यागतस्य राजपर्वर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिना दधिमधुभ्यामेव निर्घातितो मधुपर्कः । वत्सतरीं पुनर्विशर्जिता ।]

दाण्डायनः—अनिवृत्तां वानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते । निवृत्तां वान् तत्रभवान् जनकः ।

सौधातकिः—किं निमित्तं । [किं निमित्तम् ।]

दाण्डायनः—स तदैव देव्या सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखानसः संवृतः । तयास्य कतिपये सवत्सराध्वन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किति आअदे । [ततः किमित्यागतः ।]

दाण्डायनः—चिरन्तनप्रियमुतुद भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अवि अज्ज संबधिणीहिं समं संवुत्तं से दंसणं ण वेत्ति [अभ्यय सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं न वेत्ति ।]

दाण्डायनः—संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः सुकाशं भगवत्पद्मन्धतौ प्रहिता यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—अह एदे ठुविरा परप्परं मिलिदा तह अम्हे वि वडुहिं छह मिलिअ अणज्जाअमहुस्सवं खेळंतो मणेम्ह । अह कुत्थ सो णणभो । [इति परिणामतः ।] [यथैतं स्वविरा परस्परं मिलितास्तथावामपि बहुभिः सह मिलित्यानध्यायमहोत्सवं खेलन्तौ मानयाव । अयं कुत्र स जनकः ।] ४०

દાંડાયન— ‘માંસયુક્ત મધુપકં હોતુ’ જોઈએ’. એ વેદનિયમને બહુ માનનારા શ્રોત્રિય અતિથિઓને ધર્મનિષ્ઠ મૃદુસ્થો વાછરડું, મોટો આગસો કે બકરો સમર્પે છે, તેને ધર્મસૂત્રકારો ખરેખર ધર્મ તરીકે ગણાવે છે.

સૌધાતકિ— અથા, તું પકડાઈ ગયો.

દાંડાયન— કેવી રીતે વાર ?

સૌધાતકિ— કારણ વસિષ્ઠ વગેરે બ્રાહ્મણ ત્યારે વાછરડો કાપી નાખી. બાળે જ પાછા આવેલા રાજર્ષિ જનકને ભગવાન વાદમીકિએ ફહી અને મધ વડે જ મધુપકં આપ્યો, જ્યારે વાછરડોને સ્વસ્થાં (પણ) નહિ.

દાંડાયન— જેમણે માંસબક્ષણ છોડ્યું નથી તેવાઓનો આ વિધિ ક્ષયિઓ માને છે (બને) પૂજ્ય જનકે તો માંસનો ત્યાગ કર્યો છે.

સૌધાતકિ— શા માટે ?

દાણ્ડાયન— દેવી સીતાની તેવી કમનસીબી સાંભળીને તે ત્યારે જ વાનપ્રસ્થ થઈ ગયા. કેમકે ચન્દ્રદ્રોષ વપોદનર્માં તપ તપતાં એમને કેટલાંયે વર્ષો વીત્યાં.

સૌધાતકિ— તો અહીં કેમ આબ્યા છે ?

દાણ્ડાયન— જૂના મિત્ર મિત્ર ભગવાન પ્રાચેતસને મળ્યા.

સૌધાતકિ— આજે એમનું સંબંધીઓ સાથેનું મિલન મધુ કે નહિ ?

દાણ્ડાયન— હમણાં જ ભગવાન વસિષ્ઠે દેવી કૌસલ્યા પાસે ભગવતી અરુન્ધતીને (કહેવા) મોકલ્યા છે કે (તેમણે) જાતે જઈને વેદવને મળવું એમ.

સૌધાતકિ— જેમ આ ધરડાંઓ પરસ્પર મળ્યા તેમ આપણે (બંને) પણ બહુકે આથે મળીને રમત કરતા છુટ્ટોનો મહોત્સવ ઉજવીએ. ત્યારે તે જનક કયાં છે ?

दाण्डायनः—तथायं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवशिष्ठावुपास्य संप्रत्या-
धमस्य बहिर्द्वक्षमूलमधितिष्ठति । य एषः ४२

इदि नित्यानुपकेन सीताशोकेन तप्यते ।

भन्तःप्रसप्तदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ ३ ॥

(इति निष्पन्नतौ ।)

मिश्रविष्कम्भकः ।

[ततः प्रविशति जनकः ।]

३

जनकः—

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्सेन महता

विपत्तस्तीव्रेण व्यथितदृद्येन व्यथयता ।

पटुधाराग्राही नय इव चिरेणापि दि न मे

निष्ठन्तग्मर्माणि ककच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

कष्टं एवं नाम जरया दुःखेन च दुरामदेन भूय पराकषान्तपनप्रभृतिभि-
स्तपोभिरात्तरमथातुरनपशम्भो नाद्यापि मम दग्धदेहः पतति । अन्धतामिक्षा
ह्यमूर्धा नाम ते लोकस्तेभ्यः प्रतिविंधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृपयो
मन्यन्ते । अनेकपर्वतरातिक्रमेऽपि प्रतिक्षणपरिभाषनास्पृष्टनिर्भाषः प्रत्यग्र इव
न मे क्षरुणो दुःखसवेपः प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे सीते
ईदृशास्ते निर्माणभागः परिणतो येन लज्जया स्वच्छन्दमाकन्दितुमपि न शक्यते
हा पुत्रि ।

अनियतवदितस्मितं विराज-

त्कृतिपयकोमलदन्तकुङ्कुमलाग्रम् ।

यदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्थलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं ते ॥ ४ ॥

દાણ્ડાયન—તો આ બ્રહ્મનાદી પુરાણ રાગર્ષિ જનક પ્રાચેતસ વસિષ્ઠને
પ્રણામ કરીને હમણાંજ આજમની બદાર જુદાના મુળમાં
ઊભા છે—જે આ,

અદર પ્રસરતા અગ્નિથી જેમ જુદ જુદ (જગે) તેમ
હ મેલ દ્વંદ્વમાં રહેવા સીતાના ગોડથી—બલે છે(૨)

(બદાર જાય છે)

મિત્ર ત્રિષ્કંભા સમાપ્ત

[પછી જનક પ્રવેશ કરે છે]

જનક—

(ભાગ) બાળક ઉપર તેના પ્રકારનું, મોઢું, તીવ્ર
હૃદયને વણ કરવું, પીડાકારક, જે અનિષ્ટ આવી
પડ્યું તેનાથી ઉદ્ભવેતું, દદ પ્રસાદમાં વહેતું
હોય તેવું, (આટલે) લાગે વખતે પણ ખરેખર
નવું હોય તેવું અને મર્મને કરવતની જેમ
વહેતું માત્રુ કુખ શમવું નથી (૩)

અરેરે હાય! આમ ખરેખર ઘડપણ અને ઉપાય વગરના કુખથી
અને વળી પરાક, સાન્તપન વગેરે તપોથી જેના રસ અને ધાતુઓ
શોષાર્ધ રહ્યા છે તેવો મારો આધાર વગરનો ક્યંદ દેહ દશ સુધી પણ
પડતો નથી જે આત્મપાતીઓ હોય તે દષ્ટિવિનાશક અધકારવાળા
'અમૂર્ષ' નામના લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે એમ એવું સંધિઓ માને છે
અનેક વરો વીત્યા છતાં પણ દરેક જુદાના ચિત્તનને લીધે સ્પષ્ટ
આવિર્ભાવવાળો મારો દારુણ કુખનો વેગ જાણે નવો હોય તેમ શમતો
નથી એ યશ્નભૂમિમાંથી સળવેની બેગી સીતા! તારા હઠીના લેખ
આવા નીરડયા કે જેથી લજ્જાને લાધે ઈચ્છા પ્રમાણે રડી પણ શકાવું
નથી અરેરે બેગી!

નિયમ રહિત રુદન અને સ્મિતવાણુ, થોડીક
કામગીર દત્તણીઓની અણી જેમાં શોભતી હતી
તેવું 'તુલ્ય કૃત્ય મેગ વમરુ કાતુ કાલુ' લવર્ણુ F
તોડુ, બાળકનું નાણુક વદનકમળ (મને)
સાંભરે છે (૪)

भगवति वसुन्धरे सत्यमतिदृष्टिः ।

त्वं चक्षिर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-

मांहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देव- स्वयं भास्करः ।

विद्यां वागिव यामसूत भवती नद्वन्द्वे या देवतं

तस्यास्त्वद्बुद्धितुस्तथा विशसनं किं वारुणेऽमृष्यथाः ॥५॥

(नैपथ्ये)

इतो इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः—(१६६) अये गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यनुन्धती । (उत्थाप ।) श्रीं
पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य ।) हा हा कथमियं महाराजदशरथस्य धर्मदाया-
प्रियसत्नी मे यौसरया । क एतत्प्रत्येति सैवेयमिति ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा धीः

श्रीदेव चा किमुपमानपदेन सैषा ।

कष्टं वनान्यदिव देवशेन जाता

दुःप्राप्तमकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥ ६ ॥

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।

क्षते क्षामिष्यसह्य जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशत्यनुन्धतो कौसल्या कथुघ्नी च ।)

अरुन्धती—ननु प्रयामि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येष यः कुलगुरोरादेशः ।
अत एव चाह प्रेषिता । ततोऽपि पदे पदे महाननध्यपसायः ।

कथुघ्नी—देवि संस्तन्यात्मानमनुरूप्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

कौसल्या—इतिष्ठे कथं मिथिलाह्वो मय बभूव्यो त्वि समं जेव्य सव्याहं
दुष्प्राप्तं सनुम्भवेत् । ता य सङ्गुणोमि उच्यद्दृष्टमागमूलबंधनं हिममं
पञ्चपत्यावेदुं । [इदं कथं मिथिलाह्वो मया द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि
दुःखानि समुद्भवंति । तन्न शक्नोम्युद्धर्तमानमूलबन्धनं हृदयं पर्यवस्थापयितुम् ।]

મા પૃથ્વી ! તું સાચે જ અત્યંત કાણુ છે.

તમે, અગ્નિ, ઋષિઓ, અરુન્ધતી, ગંગા અને
પણી રઘુઓના કુલગુરુ સ્વયં લગવાન બાસ્કર
પણુ જેનો મહિમા જાણતા; વાણી જેમ વિદ્યાને
(જન્મ આપે) તેમ તમે પણ જેને જન્મ આપો
તેની માફક (તે વાણીની માફક) (અથવા સદ્ગત
ઉપર અણુવેદના દેવતાની માફક) જે દેવતા હતી
તે તમારી પુત્રીનું હે નિર્દય ! તેનું અત્યુ (તે)
કેમ સહન કર્યું ? (૫)

(નેપથ્યમા)

આ બાણુ લગવતિ, આ બાણુ મદાદેવી !

જનક—(જોઈને) અરે ! ગૃષ્ઠિ વડે માર્ગ બતાવતાં લગવતી અરુન્ધતી !
(હાહીને) ત્યારે મદાદેવી એમ કેને કહે છે ? (વર્ણવીને)
અરે ! અરે ! આ મદારાજ દત્તરથની ધર્મપત્ની અને મારી
મિત્રસખી કૌસલ્યા કયાથી ? કાણુ એ માને કે આ તે જ છે ?

તે દશરથને ઘેર લદ્દમી જેવી હતી અથવા ઉપમાન
સહદેવી શું ? (તે પોતે) લદ્દમી જ હતી. અરેરે
હામ ! દેવયોગે તે, આ, (કૌમલ્યા) જાણે
દુઃખથી ઘેસયેલું કોઈક ન સમજાય તેવું બુદ્ધિ જ
પ્રાણી બની ગઈ છે. અહો ! કેવો દેરફાર ! (૬)

જે (સખી) જન્મ અને પહેલા આજ્ઞાત મહોત્સવ
હતી તેનું જ દર્શન હવે ધા ઉપર મોહાની જેમ
અસહ્ય બન્યું છે. (૭)

(પણી અરુન્ધતી કૌસલ્યા અને કચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

અરુન્ધતી—અરે, કહું છું, તમારા કુલગુરુનો એ આદેશ છે કે પોતે
જન્મે આગ્રીને જ જનકને મળવું જોઈએ. અને તેથી જ મને
મોકલી છે. તો કગલે કયવે આટલો બધો સંસય સાને !

કચુકી—દેવી, પોતાની જાતને સયમમાં રાખીને લગવાન વસિષ્ઠની
આજ્ઞાને અનુસરો એમ હું વિનંતી કરું છું.

કૌસલ્યા—આવે સમયે મિલિતાપતિને મારે મળવાનું એમ (એ વિચારે)
બધા દુઃખો સાથે જ ભિન્નગ્રા છે. તેથી મૂળ બધનમાંથી
ભિન્ન પડતા હૃદયને હું સ્થિર રાખી સકતી નથી.

अरुन्धती—अत्र कः सन्देहः ।

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां

दुःखानि सम्बन्धिवियोगजानि ।

दृष्टेऽने प्रेषसि दुःखानि

स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥

कौसल्या—कह शु सु बच्छाए बहूए एव गदे तस्सा पिदुणो राएसिणो सुदं
दंसन्ह । [कथं नु खलु वत्साया यथा एवं गते तस्याः पित्रे राजर्षिदे
मुलं दर्शयाम ।]

अरुन्धती

यप यः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्बद्धः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

कौसल्या—एतो सो महाराजस्स हिअअणिग्गिसेतो बच्छाए मे बहूए पिदा
राएसी सीरद्धओ । हद्दी हद्दी सुमारिदम्मिह अणिग्गेदरमणीए दिअसे । हा
देव्य सव्वं त णत्थि । [एष स महाराजस्य हृदयनिर्विशेषो वत्साया मे
यथा. पिता राजर्षि. सीरष्वज । हा धिरु हा धिरु स्मारितास्मि
अनिन्देदरमणीयान्दवसान् । हा देव सर्वं तन्नास्ति ।]

जनकः—(उपसृत्य ।) भगवत्यरुन्धति वैदेह सीरष्वजोऽभिवादयते ।

यया पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतम ।

त्रिलोकीमङ्गल्यामयनिनल्लीनेन शिरसा

जगद्धन्यां देवीमुखसमित्र चन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

अरुन्धती—अधुरं ते ज्योतिः प्रकाशताम् । स त्वा-पुनानु देवः परो रजसां
म एष तपति ।

जनकः—आर्य गृष्टे, अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मानुः ।

અરુ-ધતી—એમાં સદેહ કેવા ?

સંબંધીઓના વિયોગથી ઉદ્ભવેલાં મનુષ્યોનાં દુઃખ સંતત વંદ્યા જ કરે છે છતાં પ્રિયજનને ભેટાં (તે) દુઃસહ જાને છે અને જાણે હજારો પ્રવાહોમાં ઉતારાઈ જાય છે. (૮)

દીસદયા—વહુ બેટાનું આમ થયું ત્યારે નેના રાજર્ષિ પિતાને ખરેખર કેવી રીતે મુખ જતાવીએ ?

અરુ-ધતી—

આ (છે) તમારા વખાણવાલાયક સંબંધી, જનકવંશને ધારણ કરનાર (અને) જેમને યાગવલ્ક્ય મુનિએ સમગ્ર બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. (૯)

દીસદયા—આ તે મહારાજના હૃદયનિર્વિશેષ (અને) મારી વહુ દીકરીના પિતા રાજર્ષિ સીરધ્વજ. અરેરે ! અરેરે ! દુઃખ વગરના રમણીય દિવસો મને યાદ આવ્યા. હા દેવ, એ બધું રહ્યું નથી.

જનક—(પાસે આવીને) ભગવતી અરુ-ધતી, વૈદેહ સીરધ્વજ તમને પ્રથુભ કરે છે.

પ્રાચીન ગુરુઓના પથુ ખરેખર સહુથી મોટા ગુરુ (એવા) તમારા પતિ પવિત્ર તેજના ભંડાર હોવા છતાં જેનાથી (જે અરુ-ધતીથી) (પોતાની જાતને) પવિત્ર માને છે. ત્રિલોકના મંગળરૂપ અને દેવી દિવાની જેમ જન્મતને વંદન કરવા લાયક ભગવતીને હું જમીન ઉપર મસ્તક ચૂકીને વંદન કરું છું. (૧૦)

અરુ-ધતી—તમને અક્ષર જ્યોતિનો પ્રકાશ હો. રજસૂની પાર જે આ પ્રકાશે છે તે દેવ તમને જાવન કરો.

જનક—આયે શુદ્ધિ, આ પ્રજાપાલકની માતા કુશળ તો છે ને ?

કચુકી--(સ્વગત) કષ્ટ બાળી ન રહે તેમ અતિ નિષ્કુટ રીતે અમને મહેલુ માયું. (મોટેથી) હે ગજર્ષિ! એ બે ગાયથી લાંબા વખતથી જેણે રામભદ્રના મુખચન્દ્રનું દર્શન હોડ્યું છે તે અતિશય દુઃખી દેવીને દુઃખ કરવું ઘણું નથી રામભદ્રને પણ કાષ્ઠક દેવને વિચિત્ર યોગ થયો છે કારણ, કહ છે કે ચોમેર જેમનામા ભય કર કિવદ તી વહેતી મૂઝાઈ છે તેના પછા નખવામીઓએ અને ગ્રામવામીઓએ અગ્નિશુદ્ધિની વાત માની નહિ--એથી મહારાજે ઘરુણ (કામ) કર્યું છે

જનક--(શેષ સહિત) અરે! અમારી સતતિને શુદ્ધ કરનારો એ અગ્નિ વળી કેણું? હાય રે! રામભદ્રની અપમાનિત થયેલા છતાં અમે એનું મોક્ષના લોકો વડે ફરીથી અપમાન પામીએ છીએ

અરુન્ધતી--(નિભાસો મળીને) એ કેમ? મને સીતાને માટે 'અગ્નિ' એ ઉતારી પાડનાર અસુરો કે 'સીતા' એનું બળ બસ છે અરેરે દિકરી!

તુ મારે માટે સિદ્ધ હો કે ચિંતા હો, એ દો તે તેમ લયે રહો પણ (તારી) વિશુદ્ધિના ઉત્કર્ષ તારામાં (તારા પ્રયે) મારી ભક્તિ દદ કરે છે બાળપણ કે સ્ત્રીત્વ બંધે રહ્યું ખાખર, તું (તણે) જગતોને વચ છે મુખ્યવાનોમાં મુલ્ય પૂજન સ્થાન છે, જ્ઞાતિ કે વય નહિ (૧૧)

કોસલયા--અરે! વેદનાઓ જાણે કે બિભરાય છે

(મૂર્ખા પામે છે)

જનક--અરેરે! હે ભગવાન! આ શું?

અરુન્ધતી--રાજર્ષિ બીજું શું?

તે રાજા, તે મુખ અને તે બાળકો તથા પેના દિવસો! તમને (તેમના) મિત્રને જોતાં તે બધું (તેના) સમજણમાં ગ્રગટ થયું આ ઘોર પરિણામમાં તારી સખી ખરેખર મૂર્ખા પામી છે સાચે કુલાગનાઓનું બિલ ફૂલ જેવું મમળ હોય છે (૧૨)

જનક--અરેરે! દરિ દરિ! હું દરેક રીતે ધાતબી થયો છું કે લાંબે વખતે મનેના પ્રિય મિત્રની પ્રિય પત્નિઓને રનેદથી જોતો નથી

स सम्बन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं
 स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।
 शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं
 महाराजः श्रीमान्किमिव मम नासीद्दुःशर्यः ॥ १३ ॥
 कष्टमियमेव सा कौसल्या ।
 गदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-
 दभूवं धम्पत्योः पृथगदमुपालम्भविषयः ।
 प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-
 दलं वा तत्स्मृत्वा दहति यद्वदस्म्यहं हृदयम् ॥ १४ ॥

अरुन्धती—हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धमिच्छासंनष्टमन्दं हृदयमस्याः ।

जनकः—हा प्रियससि । (इति कमण्डलुदकेन सिञ्चति ।)

कञ्चुकी—

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः
 प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
 पुनरकाण्डविधर्तनदारुणो
 विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौसल्या—(आश्रय्य ।) हा वच्छे जाणइ कहिं सि । सुमरामि दे नवविवाह-
 लक्ष्मीपरिग्रहेकमंडपं पप्फुरंतमुदविहसितं मुदमुहपुण्डरीकं । आप्फुरंतवंद-
 चंदिआमुंदरोहिं अंगोहिं पुणो वि मे जादे उज्जोएहि वच्छं । सब्बदा
 महाराजो मणादि । एसा रहुउलमहत्तराणं वडू अमहाणं दु जणअसुरा
 दुहिदेव्व । [हा वत्से जानकि कुत्रासि । स्मरामि ते नवविवाहलक्ष्मी-
 परिग्रहेकमंडपं प्रस्फुरच्छुदविहसितं मुग्धसुरपुण्डरीकम् । आस्फुरच्छन्द-
 चन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैः पुनरपि मे जाते उदयोतयोत्सङ्गम् । (सर्वदा महाराजे
 भगति एसा रघुबलमहत्तराणां ययूरसाकं तु जनवमुता दुहितेव ॥) ॥ १५ ॥

એ (મારા) વખાણવાલાયક સગા હતા. એ (મારા)
પ્રિય મિત્ર હતા. (અને) એ જ (મારું) હૃદય
હતા. તે સાક્ષાત્ આનંદ હતા. અને વળી (મારા)
છવનનું સંપૂર્ણ રૂળ હતા. ચરીર, પ્રાણ કે જે
કંઈ ખીચું આથી વધારે વધાઈ હોય તે એ હતા.
શ્રીમાન મહારાજ દશરથ મને શું ન હતા? (૧૩)

અહો! આ જ તે કૌસલ્યા—

એનો કે એના પતિનો એકાંતમાં જે મોટા દોષ
થતો (તેમાં), કે પતિનો જે પૃથક્ પૃથક્ દરિયાદનો
વિષય થતો, તે પછી મનાવામાં કે રિસાવામાં ઉપાય
મારે હસ્તક રહેતો. અથવા જે હૃદયને ઘેરીને
બાળે તે સંભારવાથી શું? (૧૪)

અનુચિતી— હાથ! હાથ! ધણી લાંબા વખતથી બંધ થયેલા શાસથી
એનું હૃદય થંભી ગયું છે.

જનક— અરેરે! વહાલી સખી! (કમંડળનું પાણી છાંટે છે)

કંથુકી—

અહો! સુખ આપનાર મિત્રની મારફત પહેલાં
એકસરખી અનુકૂળતા બતાવીને પછી એકદમ
ફેરફારથી હારુણ થઇને વિધિ મનના દુઃખને
તમારે છે. (૧૫)

કૌસલ્યા— (આશ્વાસન મેળવીને) અરેરે! બેટા જનકી! ક્યાં છે?
નવા પિતાઈની શોભા ધામણ કરવી એ જ જેનું એકમાત્ર
(અનોખું) ભૂષણ છે તેવું, (અને) જેમાં શુદ્ધ હાસ્ય
છત્રકામ રહ્યું છે તેવું તારું મુખ મુખકમળ મને યાદ આવે છે.
બેટી, પ્રકાશતા ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા જેવાં સુંદર અંગોથી મારો
ખોજો વળી પાછો ગોલાવ. મહારાજ દશરથ હંમેશા કહેતા કે
રમ્યકૂળતા મહારાજીઓની આ કુળવધૂ છે (પણ) જનકની પુત્રી
આપણી તો દીકરી જ છે.

कञ्चुकी—यथाह देवी ।

९

पञ्चप्रभूतेरपि तस्य राजः

प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः

वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता

प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

जनकः—हा प्रियन्म महाराज दशरथ एवमसि सर्वप्रकारहृदयह्रमः । कथं विस्मये ।

९

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन नथाविधौऽहपहनः सम्बन्धवीजं च तद्

घोरेऽस्मिन्मम जीवलोकमरके पावस्य धिग्जीयितम् ॥ १७ ॥

कौसल्या—जादे जाणइ कि करोमि । दिट्ठउज्जलेवण्डिवद्धणिच्चलं हृदजीविदं मे मदमाइणी न पठिन्मज्जद । [जाने जानकि कि करोमि । हृदयज्जले-प्रतिवद्भिच्छलं हृतश्रीपिन मी मन्दभागिनी न परित्यजति ।]

अदम्यती—आश्चर्यमिह राजशुत्रि । बाणविधामोऽप्यन्तरे कर्तव्य एव । अन्यच्च किं न स्मरति यदपोचदप्यनृत्ताश्रमे युष्मार्कं कुलगुरुर्मवितव्यं तथेत्युपजातमेव किं न कन्याणोदकं भविष्यतीति ।

कौसल्या—पुत्रो अदिदमणोरहाए मह एदं । [कुनोऽतिक्रान्तमनोरथापा ममेतत् ।]

अदम्यती—तर्हि मन्वसे राजशुत्रं मृषोषं तदिति । न हीदं सुखत्रियेऽन्यथा मन्तव्यम् । भवितव्यमेव तेन ।

१०

मायिभूतज्योतिषां घालणानां

ये दयादारास्तेषु मा संशयोभूत् ।

भद्रा हायां याचि रत्नमीनिपत्ता (२५६)

नैते वाचं विप्लुनार्या वदन्ति ॥ १८ ॥

કચુડી—દેવી કહે છે એમ જ છે

પાંચ બાળકો હોવા છતાં તે રાજાને સુનાહુનો
થતું (રામ) જ આસ પ્રિય હતો આર વધુએમાં
એમને જેવી શાન્તા વહાલી દીકરી હતી, તેવી જ
સીતા હતી (૧૬)

જનક—અરેરે! પ્રિય મિત્ર મહારાજ દશરથ! આમ ફરક પ્રકારે
હૃદય મમ છે કેવી રીતે જૂનાઓ!

સામાન્ય રીતે (કિલ્લ) કન્યાના માનસને જમાવના
આપ્તજનોને પુત્ર છે (આપણા) સખ વર્મા તે
નિપરીત જ થયું તમે મારી આરાધના કરતા
હતા તેવા પ્રકારના (વહાના) તમે કાગથી
દશર્ષિ તથા અને પેતુ (આપણા) સખપત્નુ બીજ
(પણ મધુ)! આ ઘેર નરક સમાન સસારમાં
મુજ પાપીનું શુભ્ય વિહાર છે (૧૭)

કૌમર્યા—મેગ જાનકી! શુ કડુ ? દૃઢ વજ્રનેપત્રી (જલ્દ)
બધાયુ હોય તેવું નિશાન હતમાની જીવન મને અજાગણીને
હોડતું નથી

અનુન્ધતી—શાન થા રાજપુત્રી! વચ્ચે વચ્ચે આસુને પશુ વિસામે
આપવો ભોષએ અને બીજી સ્થાનગુપ્તના આશ્રમમાં તમારા
કુનયુદ્ધમે જે કષ્ટ હતું કે તેમ થશે, અને એમ થયું જ
પણ (એવું) અતિમ પશ્ચિમ કલ્યાણમાં આવશે એ શુ
યાદ નથી ?

કૌસર્યા—મનોરથની પર ત્રયેની (અમલનિન અભિનાય રાખનારી)
મારે એ પ્રાપ્તી ?

અનુન્ધતી—તો શુ રાજપુત્રી તે જોડું જોનાયેલું છે એમ માને છે ?
એ સુદાનિના! ખરેખર એ અન્યથા ન માનવું એમ થયું જ
ભોષએ

શાનને પ્રમથ પામેલા અઘણોના જે ઉદ્યારો છે
તેમાં સશય ન હોવો, ભોષએ કાન્થ એમની
વાણીમાં કે યાજ્ઞકારક સદગી જેની હોય છે તેઓ
નિષ્પજ અર્થવાગી (એટલે જોડી) સાધી મેનના
ન્યા (૧૮)

(नेपथ्ये कम्पनः । सर्वे आकर्षयन्ति ।)

जनरुः—अये 'अथ' ख उ शिथानध्ययन इत्यस्यलिन खेत्ता वदता! कलकलः ।

कौसल्या—सुलङ्गोक्त्वं दाव बालतनं होदि । (निरुय ।) अम्महे एदणं^{१४}

मज्जे वो एसो रामभदस्स कोमारलच्छीसरिसेहिं सावड्ढेहिं सुखल्लिदेहिं
अंगेहिं अम्हाणं लोअणाइ सीअल्लोदि । [सुलभनीय्य तावद् बालत्वं
भयति । अहो एतेषा मध्ये क एष रामभदस्य कोमारलक्ष्मीसदृशः
सावष्टम्भैर्मुग्धललितैरङ्गैरस्माकं लोचनानि शीतलयति ।]

अरुन्धती—(अपवार्य सहर्षवाणम् ।) इदं नाम सद्वागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णा-
मृतम् । न त्वेषं विप्र. कतरोऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति । (प्रकाशम् ।) ९

फुवलयदलस्निग्धश्यामः शिलण्डकमण्डनो

यदुपरिपदं पुण्यश्रीकः ध्रियेश समाग्रयन् ।

पुनरिय शिशुभूतो वरतः स मे रघुनन्दनो

स्रष्टिति कुरुते दृष्ट. कोऽयं दशोरमृताञ्जयम् ॥ १९ ॥

कञ्चुकी—चूतं क्षत्रियव्रतचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः—एवमेतन् । तथा हि

घृडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तृणोद्भयं पृष्ठतो

मस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुपे घत्ते त्यचं रौरवीम् ।

मौर्वी मेरुलया नियन्त्रितप्रधोरासथ माक्षिष्टकं

पागो कार्मुकमक्षसूत्रलय दण्डोऽपरे वैष्णवः ॥ २० ॥

भगवत्पश्यति किमुपेऽमे गुनमयोऽयमिति ।

अरुन्धती—अवैरागता ययम् ।

(નેપથ્યમાં કલબલાટ. બધા સાંબળે છે)

જનક—અરે ! આજે ખરેખર, ચિંટોના માનમાં અનધ્યાય છે. તેથી મુક્તપણે રમતાં બાળકોનો દેવાદેવ છે.

કૌસલ્યા—બાળપણમાં તો આનંદ સદન્ત હોય છે. અરો ! આમની વચ્ચે રામચંદ્રના બાળપણ જેવી કાંનિવાળાં, સૌંદર્યમુક્તા, મુંદર અને મુકુમાર, અંગેથી આ કાણુ આપણી આંખને ઠંડક આપે છે !

અરુન્ધતી—(બાળુ પર દર્પાંશુ સાથે) પેલું બાગીરથીએ જાણાવેલું, કણ્ઠમિતસમ્પૂર્ણ રહસ્ય તે આ, પરંતુ જામે એ જાણતા નથી કે આયુષ્માન કુશ અને હરમાયાં આ જાણુ છે ! (મોટેથી) નીલકમળની પાંદડી જેવો સોહામણો અને સ્થામ, માયા ઉપરનાં વાળના ગુચ્છ જેનું મંડન છે તેવો, પવિત્ર તેજવાળો, બાળકોની મંડળીને જાણે (પોતાની) કાન્તિ વડે સોભાવતો, આ કાણુ જોતાંની સાથે જ એકદમ નેત્રોને અમૃતાંગનથી ભરી દે છે ! મારો એ લાડકો ગુનનન્દતરે (જાણે) ફરી એક વખત બાળક થયો ! (૧૯)

કંચુકી—ચોક્કસ માનું છું કે આ બાળક ક્ષત્રિય વિદ્યાર્થી હશે.

જનક—એ એમ છે, કેમકે,

તેની પીઠ ઉપર બંને બાળુ સિખાને ચૂમતાં (બાળુને છેડે રહેલાં) કંકપત્રવાળાં (બાળુનાં) એ કાયાં છે. જાતી ઉપર ચોડીક બસ્મનું પવિત્ર ચિહ્ન છે. રુડુનું ચર્મ પહેલું છે. મજાકિયું નીચલું વસ્ત્ર મૌરવની મેખલાથી બાધ્યું છે. (એક) હાથમાં ધનુષ્ય અને રુદ્રાંશુની માળા છે (અને) બીજામાં પીપળાનો દંડ છે. (૨૦) —

અરુન્ધતી—આ કપાળા હશે એ વિશે તમે મુંધારો છો ?

અરુન્ધતી—અમે આજે જ આવી છીએ.

जनक—आर्यं गृष्टे अतीव मे कौतुकं वर्तते तद्भवन्तं वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ ।
इमं च बालकं ब्रूहि । वरुण केऽग्नेने प्रवयवस्त्वां दिदृक्षुव इति ।

कञ्चुकी—यः ज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः ।]

कौसल्या—किं मण्येष एवं मणिदो आअमिस्वदि स्ति । [किं मन्यध्वे एवं
भणित आगमिष्यतीति ।]

जनक—(मिथेयं वा मृदुलमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्या—(मित्वाय ।) कह गविणअणिसामिदमिद्विषअणो विसज्जिदइसिदारओ
इोऽहिमुहं पसरिदो जेठो लो बन्छो । [कथं सविनयनिशामितगृष्टिषवणो
विश्रितपिदारक इतोभिमुख प्रकृत एव वरुणः ।]

जनकः—(चिरं निरर्थं ।) भो किमयेतन् ।

महिम्नामेतस्मिन्नयशिश्रुतामौग्ध्यमसृणो
विदग्धैर्निग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।
मनो मे समोदस्थिरमपि हस्त्येष बलवा-
नयोधातु यद्वत्परिलघुरथस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

लवः—(प्रविश्य ।) अज्ञातनामकमाभिजनान्पूज्यान्पि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये ।
(विचिन्त्य ।) अयं पुनरविदग्धः प्रचर इति वृद्धेभ्यः धूयते । (सविनय-
मुत्सृत्य ।) एष वो लवस्य शिरसा प्रणम्यपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कञ्चुकिन् आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या—आद चिरं जीव । [आत चिरं जीव ।]

अरुन्धती—एह वरुण । (लवमुत्सृजे गृहीत्वात्मगतम् ।) दिदृश ॥ केवल-
मुत्सृजधिरान्मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः ।

જનક-- આપ' ગૃષ્ઠિ, મને અત્યંત દીતુક થાય છે તેથી લગવાન વાશીકરિને જ જઈને પૂઠો. અને આ બાળકને કદો કે આ કોઈક ધરડાઓ તને મેવાની ઈચ્છા નાખે છે

કંચુકી-- જેથી મદારાજની આત્મા. (બહાર જાય છે.)

કૌસલ્યા-- શું (તમે) માનો છો કે એમ કહેવાથી તે આવશે ?

જનક-- શું આવી આકૃતિથી સદ્ગતન શુદ્ધ હોય કે ?

કૌસલ્યા-- (વર્ણવીને) શું ? જેણે ગૃષ્ઠિના ચણેલો વિનયથી સંભળ્યા છે અને જેણે ઋષિકુમારોને વિદાય કર્યો છે તે બાળક અહીં આવવા નીકળ્યો જ છે !

જનક-- ' લાખા વખત સુધી વર્ણવીને) અરે ! આ કંઈક અવર્ણનીય છે.

રિનય, બાળભાવ અને મુગ્ધતામાં (સરળતાથી)
(અથવા સૌંદર્યથી) ફણું એવું પ્રભાવનું
આધિક્ય એમાં (એ બાળકમાં) છે--(કે) જેને
જાણકારો જ સમજી શકે. ઉપર ઉપરથી
જેનારાઓ નહિ સમોદ્ધમાં સ્થિત હોવા છતાં આ
બાળવાન, જેમ નાનો અવસ્થાનત મણિ લોખંડના
જથાને (ખેંચે) તેમ, માતા મનને ખેંચે છે. (૨૧)

લવ-- (પ્રવેશ કરીને) નામ, ક્રમ અને કુબાધો અત્યંત હોવાથી અમને પૂજ્ય હોવા છતાં મારી જાતે (માની છુદ્ધિ પ્રમાણે) દેવી રીતે પ્રજ્ઞામ કરું ? (વિચારીને) પરંતુ આ પ્રકાર વિરોધી નથી એમ વૃદ્ધો પાસેથી સંભળ્યું છે. (સવિનય પાસે જઈને) આ લવ માયું નમાવીને આપને યોગ્ય ક્રમમાં પ્રજ્ઞામ કરે છે.

અરુ-ધતી-જનક-- કલ્યાણને પાત્ર ! ચિરંજીવ યા.

કૌસલ્યા-- બાપુ, ચિરંજીવ યજ્ઞ.

અરુ-ધતી-- જોડા, અહીં આવ. (લવને જોજામાં લઈને સ્વગત) સદ્ભાગ્યે લખિ વખતે કેવળ જોજો જ નહિ પણ મારા મનોરથ પણ સંપૂર્ણ થયો.

कौसल्या—जाद इदो वि दाव एहि । (उत्सङ्गे गृहीत्वा ।) अम्महे ण केवलं
 दरविअसंतभीलुणलसाममुज्जलेण देहवंधेण कवल्लिदारविन्दकेसरकमाअकंठकल-
 हंमणिगाददीहरदीहरेण मरेण अ राममहं अणुहरदि । णं कओरकमलगम्भपम्हलो
 सरिरप्पंसो वि तारिओ जेव्व वच्छस्स । जाद पेक्खामि दाव दे मुहपुंठ-
 रीअं । (चिबुकमुन्नमय्य निरूप्य सवाण्याकृतम् ।) राएमि किं ण पेक्खामि
 णिउणं णिरुवज्जंतं से मुहं वच्छाए वहुए मुहचंदेण संवददि जेव्व ।
 [जात इतोऽपि तारदेहि । अहो न केवलं दरविक्रमन्नीलोत्पलश्यामलोज्ज्वलेन
 देहबन्धेन कवल्लितारविन्दकेसरकयावकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण च
 रामभद्रमनुहरति । ननु कओरकमलगम्भपम्भलः शरीरस्पर्शोऽपि तावत् एव
 वरसस्य । जात पश्यामि तावत्ते मुखपुण्डरीकम् । राजर्षे किं न पश्यसि
 निपुणं निरूप्यमाणमस्य मुखं वरसाश बभूव मुखचन्द्रेण संवदत्येव ।]

जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि ।

कौसल्या—अम्महे उम्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं किपि एदोमुहं विलवदि ।
 [अहो उम्मत्तीभूतमिव मे हृदयं क्रिमपीतोमुखं विलपति । २१]

जनकः—

वरसायाध रघूदहस्य च शिशावस्मिन्तभिद्यज्यते
 सम्पूर्णप्रतिविम्बतेव निखिला सैवाकृतिः सा पुतिः ।
 सा घाणी विनयः स पव सहजः पुण्यानुभावेऽप्यसौ
 हा हा दैव किमुत्पथैर्मम मनः पारिपुत्रं भावति ॥२२॥

कौसल्या—जाद अंत्थि दे भादा मुमएसि वा तादं । [जात अस्ति ते माता
 स्मरसि वा तातम् ।]

लवः—नहि नहि ।

कौसल्या—ततो कस्य तुमं । [ततः कस्य त्वम् ।]

लवः—भगवतो, वात्सलोके ।

कौसल्या—अयि जाद कहिदव्वं कहेदि । [अयि जात कथयितव्यं वयस्य ।] २

કૌસલ્યા—બાપુ, ઝઘીં પશુ જરા આવજો. અહો! કેવળ જરીકે
ભિષકેલા નીલકમળ જેવા ક્યામ ઉજ્જવળ દેહના બાંધા વડે જ
નદિ પરંતુ કમળના કેસર ખાઈને જેનો કંઠ મધુર થયો છે
તેવા કલ્પસના અવાજ જેવા ભારે ભર્યાભર્યા અવાજથી પશુ
રામબદ્ધને મળતો આવે છે, વળી ખીલેલા કમળના અંદરના
ભાગ જેવો ખાલુકાનો સુવાળો ચરીરરૂપથી પશુ તેવો જ છે.
ખેટા, જરા જોઈ તો તારું મુખકમળ! (રાત્રી ભંચી કરીને
ધ્યાનથી સુએ છે) (પછી આમુ અને લાગણી સાથે)
રાજર્ષિ! ધ્યાનથી જોતાં આવું મુખ વહુખેટાના મુખકમળને
જ મળતું આવે ■ એમ થું (તમને) નથી લાગતું?

જનક—જાઉં છું સખી, જાઉં છું.

કૌસલ્યા—અહો! મારું હૃદય જાણે ઉન્નત થઈ ગયું છે. આ ?
લગતું મમે તેમ બેઠે છે.

આ બાળકમાં બેગી જનકોની અને રામચંદ્રની
જાણે આખી પ્રતિમા દરેક વિગતમાં (નિશ્ચિલા) દેખાઈ
છે. તે જ આકૃતિ, એ જ તેજ તે જ વાણી, તે જ
સ્વાભાવિક વિનય અને તે જ પવિત્ર પ્રભાવ પશુ !
૨! ૨! વિધિ! મારું અંચળ મન આવશે મારો
કેમ દોડે છે? (૨૨)

કૌસલ્યા—બાપુ, તારે મા છે? અથવા બાપ સાંભરે છે ?

જવ—હ ના

કૌસલ્યા—તો તું કાનો (પુત્ર) છે ?

જવ—જમવાન વાદમીકિનો.

કૌસલ્યા—અરે ખેટા, કહેવા સરખું કહે

लवः—एतावदेव जानामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः । एष खलु पुमारब्धन्दकेतुरज्ञापयति न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमय आक्रमितव्या इति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये मेध्याश्वरक्षाप्रसज्जापुपागतौ वत्सवन्दकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो मुदिदस ।

कौसल्या—वच्छलकल्मषस्तु पुत्रो आणवेदिति अमिदधिदुसुन्दराइं भक्तवराइं सुणीअंदि । [वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतविन्दुसुन्दराप्यक्षराणि ध्रुवन्ते ।]

लवः—आर्य क एष चन्दकेतुर्नाम ।

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

लवः—एतावदेव रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः—अयं किम् ।

लवः—तत्कथं न जानामि ।

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजधन्दकेतुः ।

लवः—ऊर्मिलायाः पुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दाहित्रः ।

अरुन्धती—(विहस्य) आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः—(विचिन्त्य) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्ब्रूहि तावत्पृच्छामस्तेषां दशरथभगवानां कियन्ति किंनामधेयान्यपत्यानि केषु केषु वारेषु प्रसूतानीति ।

लवः—नार्यं कथाप्रनिभागोऽस्माभिरन्येन वा धृतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीत एव कविना ।

लवः—प्रणीतो न प्रकथितः । तस्यैव कोऽप्येकदेशः सन्दर्भान्तरण एव न मिलेयार्थः कृतः । तं च स्पष्टलिखितं मुनिर्भगवान्यसूत्रद्वयगतो भरतस्य मुनेस्तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य ।

સવ—હું એટલું જ જાણું છું.

(નેપથ્યમાં)

અરે ઓ સૈનિકો! ખરેખર, આ કુમાર ચન્દ્રકેતુ આજા કરે છે કે કોઈએ આશ્રમની પહોંચેલી જ્વાળા ઉપર આક્રમણ કરવું નહિ.

અમરુન્ધતી—જનક—અહો! અશ્વમેધના અશ્વની રક્ષાને પ્રસંગે આવેલા લાઈ ચન્દ્રકેતુને આજે જોઈશું. અહો! કેવો ધન્ય દિવસ!

કૌસલ્યા—‘લાઈ લક્ષ્મણનો પુત્ર આજા કરે છે’ એ અમૃતખિંદુ સમા સુંદર અક્ષરો સંભળાય છે!

સવ—મુરખો! આ ચન્દ્રકેતુ વળી કોણ?

જનક—દશરથપુત્રો સમ લક્ષ્મણને જાણે છે!

સવ—એ જ સમાયજ્ઞની કથાના નાથક.

જનક—હા.

સવ—તો ન કેમ જાણું?

જનક—આ ચન્દ્રકેતુ એ લક્ષ્મણનો પુત્ર છે.

સવ—તો ઉર્મિલાનો પુત્ર (અને) મિથિલાના રાજપિંતો દોહિતર થાય.

અમરુન્ધતી—(હસીને) જાણીએ કથાપ્રાવિપ્સ લાખવું.

જનક—(વિચારીને) જો તું કથાનો આમ જાણકાર છે તો કહે, જરા પૂછું છું કે એ દશરથપુત્રોનાં દેહલાં અને કયા નામનાં સંતાનો કઈ કઈ દારાઓથી જન્મેલાં છે?

સવ—કથાનો એ વિભાગ અમે કે જીભએ પહેલાં સાંભળ્યો નથી.

જનક—શું કવિએ લખ્યો જ નથી?

સવ—લખ્યો છે. પ્રગટ નથી કર્યો. રસધો લરપૂર અને અભિનયથી પ્રયોજ સકાય તેવા અર્થવાણો તેનો જ કોઈ એક લાભ જીભ પ્રખ-ખર્ગા ફેરવ્યો છે અને પોતાને દાઢે લખેલા તેને (તે ભાગને) પૂજ્ય મુનિએ નાટ્યલક્ષ્મણના રચયિતા પૂજ્ય લરતમુનિને મોકલાવ્યો છે. ૨૧૫

जनकः—किमर्थम् ।

लवः—त किल भगवान्भरतस्मात्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् ।

लवः—महतो पुनस्तस्मिन्भगवतो वात्सीकेरात्था । यतः केषांचिदन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताग्रम प्रति प्रेषितम् । तेषामनुयात्रिकश्चाप्यग्निः प्रमादापनोद्-
नार्थमस्मद्भ्राता प्रेषितः ।

कौसल्या—आह भादावि दे अस्मि । [आस भ्रातापि देऽस्ति ।]

लवः—अस्तयार्थं कुशो नाम ।

कौसल्या—जेहोति भणिदं होदि । [ष्येष्ठ इति भणितं भवति ।]

लवः—एवमेतद् । प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः—किं भगवावायुष्मन्तौ ।

लवः—अथ किम् ।

जनकः—वसत कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

लवः—अलीकपौरापवादोद्दिन राज्ञ्यने निर्वासित्वां देवीं देवयजनसम्भवां सीतामासन्न-
प्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परित्यज्य प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्या—हा मच्छे मुदचंदमुहे को दाणि दे सरीरकुसुमस्त सति देव्यदुर्वि-
लासपरिणामो एकाकिनी निवर्द्धो । [हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि क इदानीं
ते शरीरकुसुमस्य झटिति दैवदुर्विलसपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।]

जनकः—हा वत्से

नूनं त्वया परिभ्रवं च वनं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालकृतामथाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

संयस्तया शरणमित्यसकृत्स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

જનક— શા માટે ?

લવ—સાક્ષ્યું છે કે તેને તે પૂજ્ય ભરત અપ્સરાઓ દ્વારા ભજવાવશે.

જનક— આ બધું અમને કુટુંબકિતિપત્ર કરનારું છે.

લવ—પરંતુ પૂજ્ય વાલ્મીકિને એમાં ભારે શ્રદ્ધા છે કેમકે કેટલાકે
શિષ્યોના હાથે એ પુસ્તકને ભરતના આશ્રમ તરફ મોકલ્યું છે.
(માર્ગની) મુસીબતો નીવારવા તેમના અનુચર તરીકે હાથમાં
ધનુષ્ય સાથે મારા ભાઈને મોકલ્યા છે.

કૌસલ્યા—બાપુ, તારે ભાઈ પણ છે !

લવ—છે. આર્ષ કુલ નામનો.

કૌસલ્યા—મોટો છે એમ કહે છે.

લવ—હા જી, કહે ■ કે જન્મના કેમ પ્રમાણે એ મોટો છે.

જનક—શું તમે બંને આયુષ્માન જોડકા છો ?

લવ—જી હા.

જનક—બાપુ, કહે કયા પ્રમથનો કેવો અંત છે ?

લવ—પુરજનોના જોડા અપવાદથી બિન થયેલા શબ્દોએ ત્યજેલાં, દેવ-
યજ્ઞમાંથી સંભવેલાં અને જેની પ્રસવવેદના પાસે હતી તેવાં
સીતાદેવીને એકલાં અરણ્યમાં છોડીને લક્ષ્મણ પાછો મથેા એમ.

કૌસલ્યા—હામ ! બેટી ! મુંઝવે અને ચન્દ્ર જેવા વદનવાળી ! તારા
એકાકિનીના (તું એકલી હોઈશ ત્યારે તારા) પુખ્ત જેવા
શરીર ઉપર હમણાં એકદમ નસીબના ખરાબ યોગનું કેવું
પરિણામ આવી પડ્યું !

જનક—અરેરે બેટા !

અપમાન, ઘોર વન, અને પ્રસવ કાળે થયેલી તે
પીડા પામીને, જ્યારે ચારે બાજુ જન્મલી પશુઓનાં
ટોળાં (તને) ઘેરી વળતાં હશે ત્યારે ત્રામેચી તેં
ચોક્કસ, રક્ષક તરીકે, મને વારંવાર સંભાર્યો હશે. (૨૩)

लव — (अरुन्धती प्रति ।) आगे जानेगी ।

अरुन्धती — इयं कौसल्या ऽ अयं च जनकः ।

(लवः सखदुमानस्तेद्वौतुकं पश्यति ।)

जनकः — अहो निरयन्त दुरात्मना पौराणात् । अहो रामस्य राज्ञः शिप्रकारिता । ४

पतद्वैशम्भजघोरपतनं शम्भन्ममोपदयतः

क्रोधस्य उरलितुं छटित्यवसरयापेन शपेन वा ।

कौसल्या — (समयकम्पम् ।) भगवदि परित्राहि परित्राहि । प्रसादेहि कुपिर्द
राणसि । [भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व । प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।] २

अरुन्धती — यत्किं परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पात्याश्च कृपणा जनाः ॥ २४ ॥

जनकः —

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे

भूयिष्ठद्विजयालवृद्धविकलस्त्रैषश्च पौरो जनः ॥ २५ ॥

संभ्रान्ताः वटयः — कुमार कुमार अयोऽथ इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदे-
ष्वनुभूयते सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः — अथ इति फलुसमाप्ताये साहस्रमिके च पठ्यते । तद्वत् कीदृशः । ३

લવ— (અરુન્ધતી પ્રત્યે) માતાજી ! આ બને કાણ છે ?

અરુ. તી— આ કૌસલ્યા અને આ જનક.

[લવ બહુમાન ખેદ અને આશ્ચર્યથી જુએ છે]

જનક— દુષ્ટ નરજનોની કેવી નિર્દયતા ! રાજા રામનું કેવું
હિતાવળાપણ !

આદિત રૂપી વજ્રના આ લથકર રીતે આવી
પડવા હિપર વારંવાર વિચાર કરતા મારા કોપને
ધનુષ્ય કે શાપથી એકદમ સળગવા (સગળી
જાવા) માટે આ અવસર છે. (૨૩)

કૌસલ્યા— (લવ અને કંપ સાથે) ભગવતી ! બચાવો, બચાવો.
કોપેલા રાજર્ષિને શાન્ત પાડો.

અરુન્ધતી—

અપમાનિત થયેલા મનસ્વીઓનું મોટે ભાગે આ જ
(આણું જ) ચિત્ત હોય છે. એ રાજા ! રામ
તમારું છાકરું છે. અને રાંક પ્રભાનું પાલન
કરવું ધટે. (૨૪)

જનક—

અથવા રધુનન્દનની બાબતમાં તે બંને લાલે શાન્ત
રહે; કારણ તે ખરેખર, મારો પુત્રરૂપી ખળનો છે
અને પુરજનોમાં ધણે ભાગે બાહ્યજો, બાળકો,
વૃદ્ધો, અસક્તો અને સીજનો (જ) છે. (૨૫)

(પ્રવેશ કરીને)

ચક્રિત થયેલા અરુઓ— દુમાર, દુમાર, ' અરુ ' ' અરુ ' એમ ગામણ
ઓમાં કાર્મિક આસ પ્રાણી સંભળાય છે. તે આ અંગે અત્યારે
સગી આંખે જોયું.

લવ— હોમવાનાં પ્રાણીઓની યાદીમાં અને સંગ્રામવિષયક ગ્રંથોમાં
' અરુ ' એમ (નામ) વાંચવામાં આવે છે. તો કહે. (એ)
કેવો છે ?

चटवः—धूवताम् ।

४

पथात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यञ्जत्रं
दीर्घश्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाण्यसि प्रकिरति शकुत्पिण्डकानाम्प्रमात्रा-
न्किं वाऽऽख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेहयेहि याम् ॥ २६ ॥

(इत्यग्निने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।)

लवः—(सकौतुकापराधविनयम् ।) आर्याः पश्यत पश्यत । एभिर्नीतोऽस्मि । (इति
त्वरितं परिष्क्रमति ।)

अहन्धतीजनकौ—पश्यतु कौतुकं वत्सः ।

कौसल्या—अरण्यगन्धर्वरूपालायेहि तुम्हे लोसिदा अम्हे अ । भवदि जाणामि
एदं अणालोभअन्ती वसिदा विअ । ता अण्णदो भविअ पैक्खम्ह दाव
पलाअन्तं दीहाउम् । [अरण्यगन्धर्वरूपालापैर्युयं लोपिता वयं च । भगवति ।
जानाम्येतमनालोकयन्ती वसितेव । तदन्वतो भूत्वा पश्यामस्तावत्पलायमानं
दीर्घायुषम् ।

अहन्धती—अतिजवेन दूरमतिव्यन्तः ॥ चपलः कथं दृश्यते ।

(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—भगवान्वाल्मीकिराह स्नातव्यमेतदवसरे भवद्विरिति ।

जनकः—अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्पुरुषसि सखि कौसल्ये आर्यं शृष्टे स्वय-
मेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः)

(प्रविश्य ।)

चटवः—पश्यतु कुमारस्तदाश्चर्यम् ।

लवः—दृष्टमवगतं च । नूनमश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

चटवः—कथं शायते ।

બટુઓ— સાંભળો.

પાછળ મોટું પૂંછડું ધારે છે. અને તેને (ઓ) સતન દલાવે છે. તે લાલ્લી ડોકવાળું છે. તેને ચાર ખરી પથ છે. કુમળું ધાસ ખાય છે. કેરી જોવડી ગોળ લાદ કરે છે, અથવા જણાવવાથી શું ? ચલ ચલ જઈએ. એ તો દૂર (દૂર) ચાલ્યો જાય છે. (૨૧)

(એમ મુગચમ અને હાથ ખેંચે છે.)

લવ—(કોતુક અપરાધ અને વિનય સાથે)

મુરખીઓ ! જુઓ જુઓ. આ મને લઈ જાય છે. (એમ જલદી જાય છે)

અરુન્ધતી-જનક-- ખાળક કોતુક મહે સમાવે.

કૌસલ્યા— અરવ્યના ખાળકના કેખાવ અને વાર્તાલાપથી તમે અને અમે સંતોષ પામ્યા છીએ. ભગવતી, એને ન જોઈ શકતી છું છેતરાયેલી હોઈ તેમ માનું છું. તેથી ખીછ ખાલુ જઈને દોડી જતા ચિરંજીવીને જરા જોઈએ.

અરુન્ધતી—ખડુ વેગથી દૂર ગયેલો એ ચપળ કેવી રીતે કેખાય ?

(પ્રવેશ કરીને)

કંચુકી—ભગવાન વાલ્મીકિ કહે છે કે એ તમને અવસરે સમજશે.

જનક—આ કંઈક મહું ચંલોર છે. ભગવતી અરુન્ધતી, સખી કૌસલ્યા આયે ગૃહિ ! (આપણે) જાતે જ જઈને ભગવાન પ્રાચેતસને મળીએ.

(વડીલ વર્ગ બહાર જાય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

બટુઓ—કુમાર તે આશ્ચર્ય લાલે જુએ.

લવ—જોયું અને સમજ્યો. ખરેખર, આ અજમેશનો ઘેડો છે.

બટુઓ—કેવી રીતે સમજાય ?

લવ—અથા મૂરખાઓ ! તમે પણ તે ભાગ ખરેખર ભણ્યા જ છે ! શું
 બેતા નથી ? કવચધારીઓ (અને) ઘાકડીઓવાળા, અને લાથા-
 વાળા—(એમ) દરેક પ્રકારના સો સો રક્ષકો છે. તેથી આ મોટે
 ભાગે લશ્કર જ દેખાય છે. એ એમાં વિશ્વાસ ન હોય તો
 જઈને પૂછો.

બટુઓ—બરે ! બરે ! આ થોડો રક્ષાયેલો યા માટે ફરે છે ?

લવ—(સરપૂક) (સ્વગત) ઓહો ! અશ્વમેધ એટલે તો વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોના
 ઉત્કર્ષનો ભવ્ય અને બધા ક્ષત્રિયોનું અપમાન કરતો મહાન.
 કસોટી પથ્થર.

(નિપથ્યમાં)

જે આ બચ્ચ છે તે સાત લોકના એક (અપ્રતીમ)
 વીર અને રાવણના કુળના સત્રુની (વિજય) પતાકા
 અથવા (એમના વિજયની) વીર ધોષણ છે. (૨૭)

લવ—(જાણે અભિમાનથી) ઓહો ! સળગાવી મૂકે તેવા અક્ષરો છે.

બટુઓ—શું કહેવું ? કુમાર ખરેખર બુદ્ધિમાન છે.

લવ—બરે ! બરે ! તો શું પૃથ્વી ક્ષત્રિય વચ્ચરની છે કે આવી ધોષણા
 કરવામાં આવે છે ?

(નિપથ્યમાં)

અરે એય ! મહારાજની સામે ક્ષત્રિયો કેવા ?

લવ—૧૮ છે અધોભાને

જો તે (ક્ષત્રિયો) હોય તો (તેઓ) છે જ. આજે આ
 કગમણી કેવી ? એ સન્દોષો શું ? હમણાં તમારો
 એ પતાકા તઈ જઈ છે. (૨૮)

અથા ઓ છોકરાઓ ! આ ધોડાને ઘેરી વળી ઢેઠાં મારતા લઈ
 જાઓ. રોહિત (મૃગો)ની વચ્ચે એ ગિચારું ભણે ચરે.

(પ્રવેશ કરીને)

પુરુષ—(કાંધ અને ગરે સારે) ઉદ્ધતાર્ધને વિચાર છે. હું કહ્યું તે! સરખાઈ રૈનિકોની કતાર વધારે તીક્ષ્ણ છે. બાળકની પણ અભિ-
માનભાગી વાણી સહેતા નથી. રાજકુમાર ચન્દ્રકેતુ મુરકેલીથી જાણી શકાય
તેવો છે. અપૂર્વ અરણ્યના દર્શનથી (અરણ્ય જોવાના કુતુહલથી) ખેંચાયેલા
મનવાળો તે પણ જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી આ જસોની માડીમાંથી
ઝટકટ બાગી જાયો.

બૃહસ્પતિ—કુમાર મુઓ એ થોડો! શરૂ થમકાવતા સરખ રૈનિકોની
કતારો કુમારને ડરાવે છે. વળી અહીંથી આશમર્યાન દૂર છે.
તેથી ચાલો. દરમ્યાની ફાળે બાગી જઈએ.

લવ—(દસીને) શરૂ થમકારા મારે છે એમ કે? (ધનુષ્ય ચડાવીને)

પણ ૩ થી છસ થી જિંચી અણી ૩ થી જડવાને વીંટી
લેવું, બહાર આવતા, બચકર મેલ ગળન જેવા
ધમરે અવાજવાળું, આ ધનુષ્ય-કોળિયા કપવામાં
મસ્ત (બને) હસતા મૃત્યુના મુખ્ય-વ્રતના બગાસાને
મગવું (અનુસરવું) વિચાળ મધ્યભાગવાળું લલે
યામ, (૨૯)

(એમ થોડા રીતે ફરીને બધા બહાર જાય છે)

મહાકવિ શ્રી લવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતમાં 'કોસલ્યા
જનકધોગ' નામનો ચોથો અંક સમાપ્ત.

पञ्चमोऽङ्कः

(नेपथ्ये ।)

भो भोः सनिका जाते जातमवतम्बनयस्याकम् ।

२

नन्वेप त्वरितमुमन्त्रमुपमान-

प्रोढेह्यजवितधाजिना रथेन ।

७ उत्स्रातप्रचलितकोविदारकुतुः ५५५

ध्रुवा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(ननः प्रविशति मुमन्त्रसारथिना रथेन वपुणाणिः साद्गुतहर्षसंभ्रमचन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य गुमन्त्र पश्य पश्य ।

२

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुन्धी-

रविरतगुणशुभ्रकोटिना कार्मुकेण ।

समरशिरसि चञ्चपञ्चचुडश्चमूना-

मुपरि शरमुपारं कोऽप्ययं धीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

१

मुनिजतशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इय रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्रतोहः

दलितकरिकपोलग्रन्थिदङ्कारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

मुमन्त्रः—आयुष्मन् ।

१

अतिशयितसुरासुरप्रमाथं

शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकस्तुनःखद्विपां प्रमाथे

धृतघनुष रघुगन्दनं स्मरामि ॥४॥

અંક ૫

(તેપરથી)

અરે ઓ સેનિકા ! આવી પહોંચી. આપણે માટે મદદ આવી પહોંચી.
જેનો કાવિદારનો ધન આડાપગાવાળી જમીનને
હાથે હાથી લીધો છે તેવો ચન્દ્રકેતુ, આપણા યુદ્ધની
વાત સાંભળીને સુમન્ત વડે જીલ્લો હંકારેલા, કૃદતા
વેળી ધોડાવાળા (ધોડા જોડેલા) રથમાં (રથમાં
બેસીને) ખરેખર આ આવે (૧)

(પછી સુમન્ત સાથે સારથે રથમાં હાથમાં ધનુષ્ય સાથે આનંદ,
આશ્ચર્ય અને સંશય સાથે ચન્દ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

ચન્દ્રકેતુ--આઈ સુમન્ત ! જુઓ, જુઓ.

જેની પાંચ ચોટી હાથી ગદી છે (અને) (તેનામાં)
ઉદ્ભવેલા કેંદ્ર કોધને હાથે જેની મુખમાંથી લાલ યઈ
છે તેવો આ કાઈક વીરબાળ રથમાં ખરે-જેના છેડા
(ધનુષ્યની) દોરી સાથે સતત અવાજ કરી રહ્યા છે
તેના ધનુષ્ય વડે સેનાઓ ઉપર બાણ વરસાવે છે. (૨)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

હાથીઓના મંડસ્થળની ગઠિને ડગી નાખતાં (અને)
હંકારને હાથે ધોર (એવા) જેના હજારો ચમકતાં બાણ
છે તેવો (અને) ચોમેર (ગોળાવેલા) (સિંચ સમૂહની)
વચ્ચે એકસો (રહેલો) મુનિબાળ-બાણે (તે) રથુરંધરનો
અપ્રસિદ્ધ નવો રથુઓ ન હોય તેમ મને શીતુક થયું.
જાવે છે (૩)

સુમન્ત--આપુઆન,

દેવો અને અસુરોના પ્રજાપતે (પણ) હાંકી દેતા
(પ્રજાવવાળા) બાળકને જોઈને તેવા જ સરખા
રૂપવાળા (અને) કુચિપુત્રના યશોદેવિઓના (રાક્ષસોનાં) વિચારમિત્ર
સંહાર વખતે ધનુષ્યને (જિંચું) પકડી સખતા
રસુનંદન (મને) યાદ આવે છે (૪)

चन्द्रकेतुः—मम त्वेकमुद्दिश भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।

अयं हि शिशुरेकको मदमरेण भूरिस्फुर-
त्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्धलैः ।

कणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः—वात्स एभिः समस्तैरपि नालमस्य किं पुनर्थ्यस्तैः ।

चन्द्रकेतुः—आर्य त्वर्यतां त्वर्यताम् । अवेन हि महानाथितक्त्रनप्रमारोऽस्माकमारब्धः ।
तथा हि ।

भागर्जद्विरिक्तुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरं
उपाभिघोषममन्ददुन्दुभिरयैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।

बेलद्वैरथण्डमुण्डनिकरैर्वीरै विधत्ते भुवं
तृप्यत्कालकरालवक्त्रविधसभ्याकीर्यमाणाभिध ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः—(स्वगतम्) कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसंग्रहारमनुजानीमः ।
(विचिन्त्य ।) अथवा इत्वाकुल्लुद्धा खल वयम् । प्रत्युपस्थिते रणे च
का गतिः ।

चन्द्रकेतुः—(सविस्मयलज्जासंग्रमम् ।) हन्त धिक् । अपाश्रितान्येव सन्तः
सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः—(स्थवेयमभिनाय ।) आयुष्मन्, एष ते नास्तिपयौभूतः संधीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय ।) आर्य किमस्य नामवेयमाख्यातमाहावकैः ।

सुमन्त्रः—लव इति ।

ચન્દ્રકેતુ—એકનાની સાથે ધણા ખુરે છે એથી માત્રુ તો હવે સરમથી ભરાઈ જાય છે

પહોળા હાથમા (કરકન્દલી-કરસપૂટમા) ખુબ અભિમાનથી પકડેલાં અતિથય ચમકતા (અને) ભય કર ધણી સ્ત્રોવાળા (સ્ત્રો ખારતા), (અને) રણકતી સેનાની ધુધરીઓથી ઝલુઝલુતા રચવાળા, (અને) અરખસીત મદ રૂપી વધો ભાવતા, વાદળ જેવાં હાથીઓવાળાં સૈન્યોથી ખરેખર, આ એકલો બાળક વીટળાયેલો છે. (૫)

સુમન્ત્ર—માઈ, આ બધા ય આને પહોચતા નથી તો છૂટાછૂટાનીજોતો વાત જ શી?

ચન્દ્રકેતુ—આપ, ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો કારણ એણે આપણા અગ્નિનજનોનો મહાસ હાર આરંભ્યો છે

જેમકે—

રણચિંતાના મોટા અવાજથી વધારે પામનો (વધી ગયેલો) (અને) પર્વતની ગુફામાં અતિશય (આ) માજતા હાથીઓના ટોળાને કાનનો ત્રાસ (કર્ણવર) ઉપ જાવતો ધનુષ્ય ટકાર ફેલાવતો (હઝઝઝઝઝઝઝઝ) (તે) વીર-ગમડતા ભયંકર મસ્તકો અને (મસ્તક વિનાના) ઘાડના સમૂહ વડે-જાણે પૃથ્વીને-તૃપ્ત થયેના કાળના કરાળ મુખના (મુખમાંથી પડતા) વજ્રચાવેલા શાળિયાથી છવાઈ મઈ હોય તેવી કરે છે (૬)

સુમન્ત્ર—(સ્વગત) આરા (છોકરા)ની સાથે વાસ ચન્દ્રકેતુના દન્દ્યુદ્ધની હુ શી રીતે રળ આપુ ? (વિચાર કરીને) અથવા અમે ખરેખર હંદવાડ કુળમા થરડા ચપા છીએ અને યુદ્ધ આવી પડે ત્યારે શો માર્ગ ?

ચન્દ્રકેતુ—(વિસ્મય લગ્ન અને સખમ સાથે) અરે મિત્રાર હો! બધી તરફથી મારાં સૈન્યો પાછાં જ પડ્યાં !

સુમન્ત્ર—(સ્વયેતનો અભિનય કરીને) આયુધમાન ! આ તે વીર તમારી વાણી સંભળાય એટલા અંતરમાં આગ્યો.

ચન્દ્રકેતુ—(વિસ્મૃતિનો અભિનય કરીને) આય, (આપણને) બોલાવવા આવનારાઓએ આનું શું નામ કહ્યું હતું ?

મન્ત્ર—‘હવ’ એવું

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव महाबाहो क्षिमेभिस्तव सैनिकैः ।
 एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेनसि शाम्भुतु ॥ ७ ॥

शुमन्त्रः—कुमार पश्य पश्य ।

विनिवर्तित पथ वीरपोतः
 पृतनानिर्मथिनास्त्रगोपहृतः ।
 स्तनयितुरवादिभावलीना-
 मयमर्दादिद्य हृत्तसिंहशायः ॥ ८ ॥

(ततः प्रविशति धीरोद्धतपरिक्लमो लवः ।

लवः—साधु राक्षुत्र साधु । सत्यमैक्वाकः खल्वसि । तदहं परागत एवास्मि ।
 (नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

लवः—(सावष्टम्भं पराङ्मुखः ।) आः कथमिदानीं भग्नमपि प्रतिनिहत्य युद्धमि-
 सारिणः पर्यगृह्णन्त्यन्ति मा च्छुपतयः । धिग् आत्मान् ।

अयं शैलाघातश्रुमितयडवावक्षत्रहुतभु-
 कप्रचण्डक्रोधाचिर्निबयकवल्लभं व्रजतु मे ।
 समन्तादुत्सर्पन् धनतुमुलहेलाकलकल-
 पयोराशेरोधः प्रलयपवनारुफालित इव ॥ ९ ॥

(सवेगं परिक्लमति ।)

चन्द्रकेतुः—भो भो कुमार ।

अथद्वुत्ताडसि गुणातिशयात्प्रियो मे
 तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तवेव ।
 तर्हि निजे परिजने कदनं करोषि
 नन्द्येष दर्पनिफपस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

लवः—(सहर्षमष्टम्भं पराङ्मुखः ।) अहो महानुभावस्य प्रयन्नकर्कशा वीरवचन-
 प्रयुचिर्विचर्त्तनकृतकुमारस्य । तत्किमेभिरेनमेव त्वत्सम्भावयामि ।

અન્નકેતુ—

અરે ઓ મહાબાહુ સવ ! તારે આ સૈનિકાથી શું ?
આ રહ્યો હું. મારી જ સામે આવ. તેજ તેજમાં
લહે શમે. (૭)

સુમન્ન—કુમાર, સુઓ. સુઓ.

તમે આહ્વાદન કર્યું એટલે, મેલમનના સાંભળીને
દાથીએના (૧) ટોળાંના સંહાર (૨) યજ્ઞ પાછા ફરતા
ત્રવીલા સિંહબાળની માફક આ વીરબાળ, સૈ-યોને
હણવાના કામમાંથી નિવૃત્ત થયો. (૮)

[પછી ધીર ઉદ્ધન રીતે પગલાં ભરતો સવ પ્રવેશે છે]

સવ—વાહ ! રાજપુત્રો વાહ ! તું ખરેખર ધક્કાકુ વંશનો જ છે. તેથી
હું પાછો જ ફર્યો છું.

નિપથ્યમાં મોટા ઘોડાનું

સવ—(અવભેર પાછો ફરીને) અરે ! વેર વિખેર કરી નાખ્યા હોવા છતાં
હવે પુદ્ધ ઇન્દ્રનારા (પુદ્ધ માટે તત્પર) દુકડીના નાપકો પાછા
ફરીને મને કેમ ઘેરી વળે છે ? ફટ છે ફટોને.

પ્રથમકાળના ખવનથી દાસી ઉઠેલા સમુદ્રના પ્રવાહની
જેમ ચારે બાજુ પ્રસરતો આ મોટો (અને) ભય કર
સેનાનો ઘોંઘાટ, પર્વતના અવકાશને લીધે કુખ્ય થયેલા
વરવાનજ જેવી ભીષણ (એવી) મારા કોધની જવાબા-
ઓના સમુદ્રનો કાળિયો લહે યાવ (૯)

(૪૩૫થી ફરે છે)

અન્નકેતુ—અરે ઓ કુમાર !

અતિ અદ્ભુત ગુણની અતિશયતાથી તું મને પ્રિય છે.
તેથી તું મારો મિત્ર છે જે મારું છે તે તારું જ
છે. તો પોતાના નોકરોનો સંહાર કેમ કરે છે ?
ખરેખર, તારા સૌવનો (ખરો) કસોટી પર્યર (એવો)
અન્નકેતુ આ રહ્યો. (૧૦)

સવ—(દર્શ અને સુભ્રમ સાથે પાછો ફરીને) અહો ! મહાબુલાવ સુવેવંશી-
કમારે પ્રયોજેલા સૌવંશી મન્દોનો ઉપયોગ પ્રમન્ન હોવા છતાં
દ્વંદ્વ છ તો આગનાથી (આ સૈનિકાથી) શું ? એનો જ પહેનાં
સત્કાર કર.

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

लवः—(सकोपनिर्वेदम् ।) आः कदर्थितोऽहमेभिर्वा रसंवादविष्णुकारिभिः पापैः ।
(तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य आर्य दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् ।

वर्षेण कौतुकवता मयि बहलक्ष्यः
पश्चाद्वर्षैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्या ।
वृद्धा समुद्रतमरुत्तरलस्य घटे
मेघस्य माघयतनापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं ॥ केवलं परवन्तो विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः—ओ ओ राजानः ।

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।
कालज्येष्ठैरभिनववयःकाश्यकाये भवद्भि-
र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

लवः—(सोन्मायम् ।) आः कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य ।) भवतु । कालहुरग-
प्रतिषेधाय जृम्भकाश्रेण तावत्यैन्यानि संस्तम्भवामि । (इति ध्यानं नाटवति ।)

सुमन्त्रः—तत्किमस्मादस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(सत्संभ्रमम् ।) वत्स मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकाश्रमामन्त्रितमिति । ५

(ફરીથી નેપથ્યમાં બોલાટ)

સવ—(કોઈ અને નિર્વેદથી) આહા! પીર સાચેના (મારા) વાર્તાવાપમાં
વિદા કગતા આ દુઃખે વડે હું હિતાગી પડાયો છું (તે તરફ
ચાલે છે)

અન્નકેતુ—આર્ય, આર્ય, જુઓ આ જોવા જેવું છે

અભિમાન અને આશ્ચર્યથી મારા તરફ જોતું લક્ષ્ય
મડાગેતુ છે, (મારા) સૈન્ય જેની પૃથે પડ્યા છે,
જેણે એનું ધનુષ્ય ખેંચ્યું છે તેવો (આ કુમાર) મેં
બાણથી વાતા (મેં સિરુદ્ધ દિશામાંથી આવતા) પવનને
હાથે અરિધર અને મેઘ ધનુષ્યવાળા (ધનંતુ ધનુષ્ય
ધારતા) મેઘની ઠાન્તિ ધારણ કરે છે (૧૧)

સુમન્ત્ર—કુમાર જ એને જોઈ પશુ નાણે છે અમે તો કેવળ વિશ્વમયથી
જ પરવશ છીએ

અન્નકેતુ—અરે ઓ રાજાઓ!

તે અહીં એકલો છે તમે અસંખ્ય છો તે પદાતિ
છે તમે દાસી ધોડા અને રથમાં બેઠા છો એને
ઉત્તરીય (વજ્ર) તરીકે (માત્ર) પવિત્ર (મૃગ) ગર્ભ છે
તમે બખતરમાં સજ્જ છો તમે હિમરમાં ધણી મોટા
છો (અને) એને યુવાન વયને હાથે સુદૃઢ શરીર છે
તમે જે આ (એની સામે) મુઢગાં લડવા કેડ નાખી
હો તેથી તમને પિસ્કાર (અને) અમને (પશુ)
પિસ્કાર (૧૨)

સવ—(ચિડાઈને) ઓટોને! મા! હિપર વળી દમ્પ બતાવે છે! (વિચાર
કરીને) વાફ સમય બગડતો અટાકાવના પહેલા જુગલકાન્ત વડે
સૈન્યોને થલાતુ (ખાન ખરતો હોય તેમ અભિનય કરે છે)

સુમન્ત્ર—બરે! આપણા ઐન્યનો બોલાટ કેમ એકાએક સમી મરો છે?

સવ—હવે હું આ જગર્જિઓને જોઈ લઉં

સુમન્ત્ર—(સબમ સાથે) વત્સ માતુ છું કે આ કુમારે જુગલકાન્ત
આમન્ય છે

(पुनरेष्ये कलकलः ।)

लवः—(सकोपनिर्वेदम् ।) आः कदाचित्तोऽहमेभिर्वा रसंवादविष्णुकारिभिः पापैः ।
(तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य आर्य पश्यतां द्रष्टव्यमेतत् ।

६

दर्पेण कौतुकवता मयि बहलक्ष्यः
पथावबलैरनुसृतोऽयमुदीर्णवन्धवा ।
द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य घसे
मेघस्य माघशतचापयरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार एषेनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं परवन्तौ विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः—ओ ओ राजानः ।

२

संययातीतैर्हिरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
घत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मैध्यचर्मोत्तरीये ।
फालज्येष्ठैरभिनववयःकाम्यकाये भवद्भि-
र्याऽयं यद्धो युधि परिकरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

लवः—(सोन्मायम् ।) आः कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य ।) भवतु । फालहरण-
प्रतिषेधाय जृम्भशस्त्रेण तापत्यन्यानि संस्तम्भयामि । (इति ध्यानं ग्राहयति ।)

सुमन्त्रः—तन्निष्कत्वा इस्मात्सैन्ययोपः प्रसाम्भवति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(सर्वभ्रमम् ।) वत्स मन्ये कुमारकेगानेन जृम्भशस्त्रायामन्त्रितमिति । ५

(કરીથી નેપથ્યમા ઘોષાટ)

સવ—(કોષ અને નિવેદ્યો) આહા ! વીર સાથેના (માગ) વાર્તાવાપમાં વિદા કરતા આ દુઃટે વડે હુ ઉતાગે મડાયો છુ (તે તરફ ચાલે છે)

અન્દ્રેકેલુ—આર્થ, આર્થ, જુઓ આ જોવા જેવુ છે

અભિમાન અને આશ્ચર્યથી મારા તરફ જેતું લલ્ય મડાયેલુ છે, (મારા) સૈન્ય જેની પૃઠે પડ્યા છે, જેણે એનું ધનુષ્ય ખેંચુ છે તેવો (આ કુમાર) મેં આજુબીવાતા (મેં ત્રિરુદ્ધ દિશામાંથી આવતા) પવનને સીધે અસ્થિર અને મેઘ ધનુષ્યવાળા (ધનુરતુ ધનુષ્ય ધારતા) મેઘની કાન્તિ ધારણુ કરે છે (૧૧)

સુમન્ત્ર—કુમાર જ એને જોઈ પશુ જાણે છે અમે તો કેવળ વિરમચથી જ પરવશ છીએ

અન્દ્રેકેલુ—અરે ઓ રાજાઓ !

તે અહીં એકલો છે તમે અસખ્ય છો તે પનાતિ છે તમે હાથી પોડા અને રથમાં બેસા છો એને ઉતરીય (૧૨) તરીકે (માન) પવિત્ર (મૃત) ચર્મ છે તમે બખતરમાં સજ્જ છો તમે હિમરમાં ધણા મોટા છો (અને) એને સુવાન વચને સીધે સુદર શરીર છે તમે જે આ (એની સામે) સુદર્માં લડવા કેડ બાધી છે તેથી તમને ધિક્કાર (અને) અમને (પણ) ધિક્કાર (૧૨)

સવ—(ચિડાઈને) ઓહોને ! આ ! હિપર વળી દયા બતાવે છે ! (ચિત્તાર કરીને) વાર સમય જગડતો અટકાવવા પહેલાં જનુમ્ભકાર વડે સૈન્યોને યજ્ઞાવુ (ધ્યાન ધરતો હોય તેમ અભિનય કરે છે)

સુમન્ત્ર—અરે ! આપણા સૈન્યનો વોષાટ કેમ એકાએક સખી ચ્યો છે ?

સવ—હવે હુ આ બગાડ ખોરને જોઈ લઉં

સુમન્ત્ર—(સખા સાથે) વસ માનુ છુ કે આ કુમારે જનુમ્ભકાર આમણુ છે

चन्द्रकेतुः—अत्र क' सन्नेहः ।

६

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्प्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।
अथ लिखितमित्तत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतमज्जिनवीर्यं जृम्भते जृम्भकारप्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

७

पातालोद्भरकुक्षुपुञ्जिततम इयामैनमो जृम्भकै-
रुत्तन्तस्फुरद्भरकृष्टरूपिलज्योतिर्बलहीप्तिभिः ।
कल्याणैपकठोरभेरमरुद्वयस्तैरघसंयुते
भीलन्मेघमडिस्कधारकुडूरयिन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—वृत्तः पुनरस्य जृम्भकगामागमः स्यात् ।

चन्द्रकेतुः—भगवत प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वस्तु नैतदेवमन्त्रेषु विद्योपतो जृम्भकेषु । अतः ।

१

कृशाब्धतनया होते कृशाब्धान्नीशिकं गताः ।
अथ तत्संप्रदायेन रामभटे स्थिता अपि ॥ १५ ॥

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रतीयमानमत्वाप्रगताः स्वयं गन् मन्यन्तः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः—कदा गावधानो भय । पगगत्यने प्रतिगीरः ।

२

અન્દ્રકેતુ—એમાં શું સરેહ ?

બણે અધિકારનો અને તેજનો ભવંકર સયોગ આપને
(વસ્તુઓ એવા માટે) સ્થિર રાખી હોવા છતાં,
પહેલા (અધિકારથી) આવરી લઇને (ચાન્દ્રશઃ ગચી
જર્મિને) અને પછી (અધિકારથી) યુક્ત કરીને (આંછ
નાખે એવા તેજથી) (વસ્તુ એવા માટે) અસમર્થ
કરે છે. વળી ચિત્રમાં ચીતકું હોય તેમ આ સૈન્ય
(હાલ્યા ચાલ્યા વગર) સ્થિર બેલું છે. ચોક્કસ આ
અજ્ઞેય શક્તિવાળું જુગલકાંત્ર કામ કરે છે. (૧૩)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

કલ્પના અતંત્રા (અર્થાત) (જગતના પ્રલય વખતના)
મહાન બીણ વાયુથી દૂર ફેંકાયેલાં અને (તેથી)
છેક તેની ખાસે રહેલા મેઘ અને વિદ્યુત એવા મળવાથી
જેની ગુણો લાલ પીળા (લાલ પીળા રંગની)
ચર્મ છે તેવા વિન્ધ્ય (પર્વત)નાં શિખરો હોય
નહિ તેવાં (તથા) ખાતાળના મધ્યભાગ રૂપી (અથવા
ખાતાળના મધ્ય ભાગની) કુંજમાં દગલો થયેલા
અધિકાર જેવાં રમામ અને તપાવેલા ચળકતા પિત્તળની
પીળી ન્યોતિ જેવાં બળતાં તેજવાળાં જુગલકાંત્રી
આકાશ છવાઈ બસ છે. (૧૪)

સુમન્ત્ર—પણ આ જુગલકાંત્રોની પ્રાપ્તિ આને ક્યાંથી થઈ હશે ?

અન્દ્રકેતુ—‘ભગવાન વાલ્મીકિ જાણેથી’ એમ અમે માનીએ છીએ.

સુમન્ત્ર—સાહેબ, અત્રોમાં (અને) ખાસ કરીને જુગલકાંત્રોમાં (જુગલ-
કાંત્રોની બાળતમાં) એમ એવું નથી કારણ કે,

આ ખરેખર, કૃષ્ણાવની સંતતિ છે. (કૃષ્ણાવથી
ઉત્પન્ન થયેલાં છે) કૃષ્ણાવ ખાસેથી કૌશિક પાસે ગયાં
છે અને ત્યાર પછી પરંપરાથી રામબદ્ર પાસે (દજી)
છે જ (૧૫)

અન્દ્રકેતુ—જેમને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તેવા બીજા પણ મંત્ર
દષ્ટાઓ પોતે બધું જુએ છે.

સુમન્ત્ર—જાણ, સાવધાન થાઓ. તમારો પ્રતિસ્પર્ધી વીર પાછો ફર્યો છે.

कुमारो—(अन्योन्यं प्रति ।) अहो प्रियदर्शनः कुमारः । (सस्नेहानुरागं
निर्वर्ण्य ।) ४

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः
पुराणो वा जन्मान्तरनिविडवद्धः परिचयः ।
निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो
ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः—भूयसा जीविधर्म एव यद्वसमयी कस्यचित्कक्षिप्रीतिः, यत्र लौकिकानां
मुपचारस्तारामैत्रकं चक्षुराग इति । तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । २

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥ १७ ॥
ममोक्तिः

कुमारो—(अन्योन्यमुद्दिश्य ।) १

पतस्मिन्मृणितराजपट्टकान्ते
मोक्तव्याः कथमिष सायकाः शरीरे ।
यत्प्राप्तो मम परिरम्भणाभिलाषा-
दुन्मीलपुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किं त्वाकान्तकटोरतेजसि गतिः का नाम शल्लंघिता
शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।
किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुख मामुच्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं वाधते ॥ १९ ॥
ममोक्तिः

सुमन्त्रः—(त्वं निर्वर्ण्य साध्वान्मगलम् ।) हृदयं किमन्यथा परिपश्यसे । १

मनोरथस्य यद्वीजं तदैवेनादितो हृतम् ।
लतायां पूर्णन्दनायां प्रसवस्याद्भयः कुतः ॥ २० ॥

બને કુમારો—(એક ખીજને) ઓહો ! કુમારનો દેખાવ સુદર છે (સ્નેહ અને અનુભવથી નીખાને)

એને જોતાં મારું હૃદય એકાગ્ર બને છે (સમ્પદ સ્થિર ધ્યાન ધારણ કરે છે) શું આકર્ષક સવાદ હશે ? ૨-૨૧૧ પૃ ૨૨૧
કે સુહૃદની અતિશયતા હશે ? કે જન્મતિથી દંઢ બાંધેલો પુરાણો પરિચય હશે ? કે પત્ની નસીબ સંભવ (મને) અવિદિત એવો કોઈક પોતીકો સબ્બ હશે ? (૧)

સુમન્ત્ર—સામાન્ય રીતે આ શ્રવણો ધર્મ છે કે કોઈકની કપાંકિ રસમય પ્રીતિ હોય છે જેને માટે 'તારામેનક' 'અમુરાગ' એવા લૌકિક શબ્દો છે તેને ઋષિઓ અવલુંનીય અને જેને માટે કોઈ કાવલું નથી તેવો પ્રેમ માને છે

જે કારણ વગરનો પક્ષપાત (પ્રેમ) છે તેની પ્રતિક્રિયા નથી કાવલું તે સ્નેહ સ્ત્રી તન્તુ પ્રાણીઓના અતરના મર્મોને સીવી લે છે (૧૭)

બને કુમાર—(અપોન્ન ઉદ્દેશને)

સુવાળા રાજપદ જેવા અથવા ધર્મેના રાજપદ (ખાસ મણિ) જેવા સુદર (એવા) આ સરીર ઉપર બાણ કેવી રીતે ફેંકવા વારુ ? (કે) જેના સમાગમથી (જેને જેવાથી) (જેના દર્શનથી) આસિંગનની અભિલાષાથી મારું અંગ જેમા રોમાચસમુદ્ધ ખડો થઈ ગયો છે તેવું થાય છે (૧૮)

પરંતુ જ્યારે (એણે) પૂર્ણ તેજ દાખવ્યું છે ત્યારે શસ્ત્ર વિના બાળે વળી શો ઉપાય ? અરેખર, આવો મોઢો તીર જેવું લક્ષ્ય ન થઈ શકે તેવા સંઘર્ષથી પણ શુ ? જ્યારે શસ્ત્રો ઉગ્રામાર્ષા છે ત્યારે પણ મુદ્ધ વિમુખ થયેના મને આ પોતે જ શુ કહેશે ? અરેખર, દારુણ ગસવાળો વીરને ધર્મ સ્નેહના કમની આડે આવે છે [(અથવા) અરેખર વીરનો ધર્મ દારુણ રસનાગો છે (અને) સ્નેહના કમની આડે આવે છે] (૧૯)

સુમન્ત્ર—(લવને વળુંવીને-આસિ માથે-સ્વગત) હવે ! ખીજ રીતે શીઠને અરવરથ થાય છે ?

મનોરથનું જે ખીજ હતું તે વિધિએ પહેનેથી જ દરી લીધું પહેના કાપેની લતા ઉપર પુષ્પનો હૃદયમ કપાથી ? (૨૦)

चन्द्रकेतुः—अवतराम्यार्यं सुमन्त्रं स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः—तत्कस्य हेतोः ।

चन्द्रकेतुः—एकतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपि च स्वत्वार्यं क्षात्रधर्मः समनुगतो भवति । न रथिनः पादचारमभियुञ्जन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः—(स्वगतम् ।) आः कथां दशमनुप्रपन्नोऽस्मि ।

५

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिपेयतु ।

कथं बाध्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखमर्थसंशयेष्वार्यमेव पृच्छन्ति तत्किमार्यो विमृशति ।

सुमन्त्रः—आयुष्मन्, एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

३

एष साहसप्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्रकेतुः—अप्रतिरूप वचनमार्यस्य ।

॥

इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुमन्त्रः—(रत्नेहासं परिष्वज्य ।)

१

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं

दिष्टया गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

२५ ॥ २४ ॥

चन्द्रकेतुः—(सकष्टम् ।)

१

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्थ नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो न पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुमन्त्रः—अहह हृदयमर्मशरणान्येव चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

अनः—इन्त मिथ्रीकृतो रसकमो वर्तते ।

२

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुण्डे कुमुदिनी

तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकाम पुनरयम् ।

रणकारकूरकणितगुणगुञ्जदगुरुयनु-

घृनप्रेमा बाहुर्विबलचक्ररालोलवणरसः ॥ २६ ॥

चन्द्रकेतुः—(अवतरणं रुयन् ।) आर्य सावित्रचन्द्रकेतुमिवादयत ।

सुमन्त्रः—अहितस्यैव पराजयाय महानादिवराहः कल्पताम् ।

अपि च ।

३

देवस्तत्रां सविता ^{पुनरागतेऽपि} धिनोतु समरे गोशस्य यस्ते पिता
त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुयस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रायैष्णवमाग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देवादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २७ ॥

लघुः—कुमार अति हि नाम शोभसे रयस्य एव । कृन् कृन्मत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रामलङ्घरोतु ।

२

અન્દ્રકેતુ—(દુઃખ સાથે)

વડીલ (સહુથી મોટા) ંધુનન્દન પ્રતિષ્ઠા વધરના છે.
તો પછી અમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા કેવી ? એમ આપણા
ખીન્ન તથા વડીલો દુઃખથી તપે છે. (૨૫)

સુમન્ત્ર—અરે ! અન્દ્રકેતુનાં વચનો હૃદયનાં મર્મને વીંધનારાં જ છે.

લવ—અરે, રસનો કેમ લેગસેગ પામ્યો છે.

અન્દ્ર કિયે હોય ત્યારે કુમુદિનીને જેવી રીતે આનન્દ
થાય છે તેવી રીતે આમાં (આને જોવાથી) (મારી)
દષ્ટિ (આનન્દ પામે છે) પરંતુ અણકારથી કોર
(કર) અવાજ કરતી પ્રવંચાથી રણુડી જોલા બારે
ધનુષ્યની દાસતીમાં લાગેલો અને જેનો વીર રસ
પ્રગટ અને વિકરાળ છે તેવો આ મારો હાથ કલહ
પ્રિય છે. (૨૬)

અન્દ્રકેતુ—(કિતરવાનો અભિનય કરતો) બાર્બ સૂર્ષવંશી અન્દ્રકેતુ પ્રણામ
કરે છે.

સુમન્ત્ર—દુઃસ્મનના જ પરાજય માટે મહાન આદિવરાહ (પરમાત્મા) હજો.
(આદિવરાહ પરમાત્મા તને બળ આપેો)

અને વળી,

ભગવાન ભારકર, જે તારા મોત્રના પિતા છે, (તે)
તને સંપ્રામર્શા પ્રેરે (શક્તિ આપે) (અન્દ્રશાન્તુથ
કરે) જે તારા ગુરુઓના પશુ ગુરુ છે તે મૈત્રાવરુણ
(વસિષ્ઠ) તારું અભિનિર્દન કરે. ધન્દ્ર, વિષ્ણુ, આશિ,
મરુત અને સુપર્ણુ બળ તને મળે. અને રામ
સદમણના ધનુષ્યની દોરીના પટકાર રૂપી મન્ત્ર તને
વિજય અપાવે જ. (૨૭)

લવ—કુમાર, રથમાં બેઠેલા જ અરેખર વધારે સોભે છે. બસ. આ
વધારે યડતા આદરથી બસ.

અન્દ્રકેતુ—તો મહાભાગ પણ ખીન્ને રથ લલે સોભાવે.

लवः—आर्य प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः—त्वमप्यनुरुव्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः—को विचारः स्वेष्टपकरणेषु । किं त्वरण्यसदो वृद्धमनभ्यस्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः—जनासि घत्स दर्पसौजन्योर्यचोचितमाचरितुम् । यदि पुनस्तुवाभीदृश-
मैक्ष्णाको राज्ञा राममक्षः पश्येत्तदा तस्य स्नेहेन हृदयमभिध्यन्देत् ।

लवः—आर्य सुमन स राजर्षिः धूयते । (सत्पुत्रमिव ।)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रतिधातिनः
क इह न गुणैस्तं राजानं जनो बह्व मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां
विहृतमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २८ ॥

चन्द्रकेतुः—(सस्मिन्म ।) किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्थः ।

लवः—अस्त्वहामर्षो मा भूद्वा । एतत्तु पृच्छामि । दान्तं हि राजान राघवं शृणुमः ।
स किल नात्मना दृष्यति नास्य प्रज्ञा वा दत्त ज्ञायन्ते । तर्हि क मनुष्यास्तस्य
राक्षसी वाचमुदीरयन्ति ।

ऋषयो राक्षसीषाहुर्वावमुन्मत्तदन्तयोः ।

सा योनि सर्ववैराणां सा द्वि लोकस्पर्शकृतिः ॥ २९ ॥

इति ह स्म ता निन्दन्ति । अथैतराममिदृशवन्ति ।

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुष्कृतं वा हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सन्ततां वाचमानुः ॥ ३० ॥

सुमन्त्रः—परिपूतस्वभावोऽयं बत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभिमम्पन्न-

मार्गेण संस्कारेण ।

मप्युक्तः कश्चिदपि ।

लवः—यत्पुनश्चन्द्रकेतो वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्थ इति तन्मृच्छामि
किं व्यग्रस्थितविषयः क्षत्रवर्ग इति ।

લવ—આર્થ, રાજકુમારોને રથ ઉપર પાછા બેસાડો.

મુનન્દ્ર—તું પણ મન્દ્રકેતુના વચન માન્ય રાખ.

લવ—પોતાના વાહનો માટે વિચાર કેવો ? પરંતુ અમે અરણ્યવાસીઓ.

અર્થમાં બેસવાથી (રથમાં બેસીને લડવાથી) ટેવાયેના નથી.

મુનન્દ્ર—ભાઈ, અભિમાન અને સૌમ્યતાને યોગ્ય વર્તન કરતા તને આવડે છે પણ જો આ તને ઈશ્વરના રાજા સમન્વિત બુદ્ધિએ તો એમનું હૃદય પ્રિયથી દ્રવી થશે.

લવ—આર્થ તે નાજરિ સન્નિધન છે એમ સમજાવ છે (નલે લગભગ સાથે).

અમે પણ એવા, યજ્ઞમાં વિશેષ કરનારા તો નથી જ અહીં તે રાજાનું (તેમના) શુભને લીધે કોણ માણસ બદમાશ ન કરે ? છતાં પણ બધા ક્ષત્રિયોના નિરુદ્ધાના ઉદ્ધવથી (દૂર) (એવી) તે, પોતાના રક્ષકોની વાણીથી, મને ગુસ્સો જ ચડ્યો (૨૮).

મન્દ્રકેતુ—(સરિખત) શું તમને તાતના પ્રતાપના ઉત્કર્ષ માટે પણ કોણ ચડે છે ?

લવ—અહીં ગુસ્સો દોષ કે ન હોય પણ આટલું પુણ્ય હું રાજામને અમે ખરેખર નમ્ર સામગીએ જોએ કહે છે કે તેઓ પોતે અગિમની નથી કે એમની પ્રભા (પણ) ગિરિ નથી થતી તો એમના માનમાં રાક્ષસી વાણી કેમ ઉચ્ચારે છે ?

ઉન્મત્ત (સત્તામાં ઉન્મત્ત થયેના) (સત્તા-૧) અને ગિરિજાની વાણીને નસિઓ તાતના (વાણી) મહેલે તે (૪) નધા વેરાનું મૂળ છે તે જ જગતને શાપ કષ્ટ છે (૨૯).

આ ગીતે તેઓ તેને નિંદે છે અને બીજા પ્રકારની (વાણી)ને તેઓ વખાણે છે.

અને જે કામનાઓ (બધી ઇચ્છાઓ) પૂરી પડે છે, અનુદાનને દૂર કરે છે, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને દુષ્ટતાઓનો નાશ કરે છે તે આ મુરુતા વાણીને ધીર (મનુષ્યો) (બધી) મનમની માતા કહે છે (૩૦).

મન્દ્ર—વાહ ! (મને ખુશી થઈ છે) વાહનીકિતો આ યુવાન શિષ્ય પવિત્ર સ્વભાવવાળો છે આર્થ (નસિથી પ્રાપ્ત થયેલા) સ્વસ્થથી સુકત એવું એ જોલે.

લવ—તો મન્દ્રકેતુ જેણે કહે છે કે તમારા તાતના પ્રતાપના ઉત્કર્ષ પ્રત્યે પણ અપમાન તે રિસે હું પણ હું કે શું માત્ર ધર્મ મર્યાદિત વિષય (વિષાગ) વાળો છે ? (અર્થાત્ શું સાતત્ય એક જ વ્યક્તિમાં સમાઈ ગયો છે ?)

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैराकं येनैवं वदसि । तद्विरमातिप्रसङ्गात् । ५-

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोज्ञायितं त्वया ।
जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्वन्धमर्हसि ॥ ३१ ॥

लघुः—(सहासम् ।) आर्य जामदग्न्यस्य दमनः स राजेति कोऽयमुच्चैर्वादः । १'

सिद्धं होनद्वाचि वीर्यं द्विजानां
घाहोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।
शस्त्रप्राही प्राहणो जामदग्न्य-
स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३२ ॥

चन्द्रकेतुः—(सौम्यादभिव ।) आर्य सुमन्त्र कृतसुतरोत्तरेण ।

५

कोऽप्येव संप्रति नवः पुरुषावतारो
धीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोऽपि ।
पर्याप्तसप्तभुवनोभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातवरितान्यपि यो न वेद ॥ ३३ ॥

लघुः—को हि रघुपनेश्वरित महिमानं न न जानाति । यदि नाम किञ्चिदस्ति
वक्तव्यम् । अथवा ज्ञान्तम् ।

२

१'
वृक्षास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते
सुन्दरीमयनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यपराड्मुखान्यपि पदान्यासन्स्वरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रस्य नुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३४ ॥

સુમન્ગ—ઈંદયાકુવંશી ગબ્બને તું ખરેખર જાણ્યોતો જ નથી, તેથી આવું જોલે છે. તો મર્યાદા ઝોળાગવી રહેવા દે.

સૈનિકોને કચડીને તું સાચે જ વીરની. જેમ વાયો છે. પરશુરામને હમનારની બામતમાં વધારે પડતું (હલકું) જોલતું (તને) ઘટતું નથી. (૩૧)

હવે—(હાસ્ય સાથે) આય, પરશુરામનો પરાભવ કરનાર તે રાજા એમાં આ બકાઈ કેવી?

બાહ્યજોડું પરાક્રમ (એમની) જીમમાં છે પણ જે બાહ્યબળ (કહેવાય) છે તે હાનિયોતું છે એ સુવિદિત (સિદ્ધ) છે. યજ્ઞ ધારણ કરનાર જગદમિત્રો પુત્ર બાહ્ય હતા. તે જનામ તો (તેમાં) તે રાજાની સ્તુતિ કેવી ? (૩૨)

ચન્દ્રકેતુ—(ભણે ઉશ્કેરાઇને) આય સુમન્ગ, સવાલ જવાબ બસ કરો. આ (કાઈક) હમણા નવો અવધુનીય 'પુરુષ'નો અવતાર પ્રગટયો છે (કે) જેને મન ભગવાન પરશુરામ પણ વીર નથી; (અને) સાતે લોકને અભયની પૂરતી દક્ષિણા આપનાર તાતના પવિત્ર કૃત્રે (આચરણે) પણ જે જાણ્યોતો નથી. (૩૩)

હવે—ખરેખર, રઘુપતિનું ચગિત અને મહિમા કેણુ જાણ્યું નથી ? જો કંઈક કહેવા જેવું હોય તો—અથવા જવા દો.

તેઓ વૃદ્ધ છે. તેમનાં ચરિતનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. રહેવા દો. શું 'વજ્ર'ન કરવું ? કારણ સુન્દરી સીને હણવા જતાં લોકમાં તેમની કીર્તિને અંચ નથી આવી. તેઓ મદાન છે. (અને) ખર સાચેના યુદ્ધમાં પેલાં અવળત-પીઠ જતાવ્યા સિવાયનાં-ચણ પગલાં હતાં (તે) અથવા હન્દ્ર પુત્ર (વાઘી)ને હણવામાં જે હુ-સિયારી હતી : તે (બધા)થી પણ લોકો સુવિદિત છે. (૩૪)

चन्द्रकेतुः—आः, तातापवादभिन्नमर्याद, अति हि नाम प्रगल्भसे ।

लवः—अये मय्येव भुक्नुवीधरः संवृत्तः ।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनसोः क्रोधेन । तथा हि ।

३

सूडामण्डलयन्धनं तरलयत्याकृतजो धेयधुः
किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डिताण्डवितयोर्मङ्गेन ययत्रं भुवो-
ध्वन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योन्मान्तभृङ्गस्य च ॥३६॥

कुमारो—तदितो निर्मदक्षमां भूमिनश्तपः ।

(इति निष्क्रान्ता भवन्ति ।) २

इति महाकविभीमवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते
कुमारयिक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

ચન્દ્રકેતુ—અરે ! પિતાજીના અપમાનની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા !
ક'ઈ બહુ બકે છે કે ?

ભવ—જોદો ! મારા તરફ જ સારા સંપ્રવનારો ચર્ચ મરો !

સુમન્ગ—બનેતો કૌંધ ભભૂકી જઈયો છે કેમકે,

શુરસાથી ઉદ્ભવેલો કંધ ચિખામ'ડળની ગાંઠને ઢીલી
પાડે છે. રક્ત કમળની પાંદડીને કંઈકે મળતી
આવતી આખો આપ મેજે જ (૧૫૪) લાલ યાવ
છે. એકાએક તાકિવ કરતી ભમ્મગના ભંગથી મે-
રુપટ દેખાતા કલંકવાળા ચન્દ્રની અને આલુબાજુ
ભમતા ભમરવાળા કમળની—શોખા ધારણ કરે છે. (૩૧)

અને કુમાર—તો આ બાજુ પુકને થોડા બુદ્ધિ ઉપર જીતરીએ.

(મધા બહાર જાય છે)

અણ્ણકવિ શ્રી ભવજીવિ વિરચિત દિનશરમચરિતમાં 'કુમારો'દ'
શુદ્ધ નામનો પાંચમો અંક સમાપ્ત

- पष्ठोऽङ्कः -

(तन. प्रविशति विमानेनोज्ज्वलं विद्याधरमिश्रुणम् ।)

विद्याधरः—अहो नु खल्वनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोरकाण्डयल्लहप्रचण्डयोद्दयोति-
क्षत्रलक्ष्मीकयोरस्यद्भुतोद्भ्रान्तदेहासुराणि विमान्तचरैतानि । तथाहि प्रिये
पश्य पश्य । ४

रणत्करणझञ्झणत्कणितकिङ्किणीकं धनु-
र्ध्वनद्गुरुगुणाटनीरुतफरालकोलाहलम् ।
वितत्य किरनोः शरानधिरतं पुनः शूरयो-
र्विचित्रमभिवर्तते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितं च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि ।
स्तनयित्नोरिवामन्द्र दुन्दुभेदुन्दुमायितम् । २ ॥

तन्प्रवर्तनामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलमिलितविकचकनककमलकमनीयसंहति-
रमरतरुतरुणमणिमुकुलनिकरमकरन्दसुन्दर पुष्पनिपातः ।

विद्याधरी—तत् किं सि उष अआण्डविस्फुरिततडिच्छडाक्कडारं विअ अंबरं द्यति
संवृतं । [तत्किमिति पुनरकाण्डविस्फुरिततडिच्छडाक्कडारमिवाम्बरं
शटिति संवृतम् ।]

विद्याधर—तर्कि नु स्वत्वथ

६.

त्वष्ट्यन्त्रधमिध्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।
पुटमेशो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

અંક ૬

[પત્ની વિમાનમાં (એક) ઉત્તરવલ વિદ્યાધર મુગલ પ્રતેગે છે]

વિદ્યાધર—અહો! એકાએક આવી પડેના મુઠ્ઠાને લીધે હિમ ચર્મિ ગયેલા,
જેમણે કાચીય લક્ષ્મી ઉત્તરણી છે તેવા આ બે સૂર્ય વશના
કુમારના, દેવો અને અસુરોને અત્યંત આશ્ચર્યથી મૂક કરનારા
પરાક્રમ કાચો, તેવા અદ્ભુત છે! જેમકે—પ્રિયે જો-જો,

૮ કાર કરવાને લીધે ઝળઝળતી અને રણકતી ધટડીઓ
વાળુ, (અને) અનાજ કરતી કારે પ્રચલ્યાવાળા
ધનુષ્યના છેડા જેમાં લીપણુ અવાજ કરે છે તેવુ,
ધનુષ્ય બેચીને સતત બાણ વર્ષાવતા બને વીરોત્ત
(આખા) બુવનમાં ભય ઉપગાવનારુ અદ્ભુત મુઠ્ઠા
દરીથી શરૂ થાય છે (૧)

અને બનેધના મગગ માટે વાદળના જેવા દિલ્લ
કુન્દુલિનો મજીર ખવનિ પ્રમદપો છે (૨)

તો આ બને વીરો ઉપર અમર તરુની તાજ, મણિ જેવી કળીઓના
સમૂહના મધથી મુઠ્ઠા અને એક સાથે ઘાટા બાધેલા પૂરા ખીનેલા સોના
કમરોના સુદર સમૂહવાળી સતત પુષ્પવૃષ્ટિ કરે

વિદ્યાધરી—તો—અણુધારી ચમકો જીઠેલી વીજળીના લીસોટાથી આકાશ
એકદમ લાલપીળુ ચર્મિ ગયુ એમ કેમ ?

વિદ્યાધર—તો શુ આગે ખરેખર—

સિવના કપાળમાં રહેના (ત્રીભ) લોચનની પાંપણનું
ત્વણના ધનના કમલને લીધે ફરતા સૂર્યની ભોલિ
જેવુ ઉત્તરવળ (જેજ આગતુ)—ઉન્મીલન થયુ ? (૩)

आ ज्ञानम् । ज्ञातश्चोनेन चन्द्रवेनुना प्रयुक्तमप्रतिस्वम्भमानेयम् । यस्याय-
मग्निच्छटागं पातः । सप्रति हि २

अथ दग्धकर्तुरितिकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति भवरांशुकपटाञ्चलेष्विमाः

क्षणकुटुमच्छुरणत्रिभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आ धर्मम् । प्रवृत्त एवायमुच्चण्डवक्त्राण्डावस्थोऽपदुरवस्कुलङ्गगुह्यतालनुमुल-
लेलिहानोज्ज्वलज्वालासमारभैरवः भगवानुपबुध्यः । प्रचण्डधारय सर्वतः सन्तापः
तत्प्रियामङ्गनान्छाद्य मुदूरमपसरामि । (तथा करोति ।)

विद्याधरी—दिद्विआ एदेण विमलमुक्ताफलअमीदलसिणिद्धमसिणमंसतेण णाहदेहणं
सेणआणंदमंउमुटालदधुणंतलोअणाए अटोदिदो जेव्वअंदरिदो मे संदावो ।
[विष्टया एतेन विमलमुक्ताफलकशीतलस्निग्धमसृणमासलेन नायदेहस्पर्शानन-
न्दमन्दमुकुलतर्पणमानमोचनाया अर्धोदित एवान्तरितो मे सन्तापः ।]

विद्याधर—अयि किमग्र भया कृतम् । अथश । ८

नकिञ्चिदपि कुत्राणं सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी—कह अविरलविलोलधुणंतविज्जुद्धदालासमडिदेहिं मत्तमोरकंठसात-
लेहिं ओत्थरीअट्ट णमोमणं जलहरेहिं । [कथमविरलविलोलधूर्णमानविद्यु-
त्ताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठदयामलैरवस्तीर्यते नमोद्भ्रमं जलधरैः ।]

विद्याधर—हन्त कुमारतः प्रयुक्तावस्थाप्रमाः सत्त्वेयः । कथमविरलप्रवृत्तवारि-
धारासहस्रसम्पातैः प्रक्षान्तमेव पावकाशम् ।

विद्याधरी—पिअं मे पिअं मे । [प्रियं मे प्रियं मे ।] ६

અરે હા સમજાયુ ગુસ્સે થયેના ચક્રેકેતુએ અપ્રતીમ આત્મેમાત્ર
હોડયુ છે (૨) જેમાથી આ અગ્નિ જ્વાળાઓ (ગોમેર) પ્રસરી રહી છે !
અત્યારે તો—

કર્ષક બળી ગયેલાં (અને તેથી) કાનરી ધન અને
અમ્ભરોવાળા વિમાન સમૂહો ખરેખર અદસ્ય જ ગયા
છે ધનના દેશમાં કપડાના ડેડા હિપતની અજ
જ્વાળાઓ એક ક્ષણ કુંડા લેપની શોભા ધારે છે (૪)

આશ્ચર્ય ! પ્રચલ વજનના ટુકડાઓ તૂટતા હોય એવા લય કર અવાજ
કરતા તણખાથી લીપણ, (અને) જીએ જતી લય કર લપકારા ભારતી
હિન્નવળ (અતિપ્રકાશિત) જ્વાળાઓ ॥ જૂઝથી લય કર આ અસિદ્ધેવ
પ્રસરી જ રહ્યો છે અને બધી વ્યાગુ એને તાપ મ મો છે તો પ્રિયાને
(મારા) શરીર વડે ઢાંકીને ખૂબ દૂર જતો રહ્યો

(તેમ કરે છે)

વિદ્યાધર—હાથ ! સ્નામીના શુદ્ધ મોતાં જેવા ડડા, પ્રિમાળ, મૃદુ અને
માસન દેહસ્પર્શ વડે આનંદથી ઘેરાતી હળી જતી અને ધોળાતી
આખોવાળી મારો તાપ જાણે અધીજ ફેલાયો હોય તેમ અદસ્ય
મર્ષિયો

વિદ્યાધર—અરે ! એમા મે શુ કર્યું ? અથવા—

કર્ષકેતુ ન હોય છતાં સૌખ્યથી દુઃખ દૂર કરે છે
જે જેનું પ્રિયજન છે તે તેને અમૂલ્ય ખાનને છે (૫)

વિદ્યાધરી—અરે ! નિરતર અવળપણે ધૂમતી વીજળીના ચમકારાથી શોભતાં
(અને) મત મૂવરોના કંઈ જેવા સ્વામ વાદળાથી આકાશનું
આગલું ઉદાર્ધ મયુ

વિદ્યાધર—અરે એ ખરેખર કુમાર હવે પ્રયોજેલા વાતુલાઓને પ્રભાવ
છે જોહો ! સતત વસતી હજારો જળધાનાઓના પડવાથી
અગ-માત્રા સાન્ત મર્ષિ જ મયુ

વિદ્યાધર—મને મમ્યુ મને મમ્યુ

विद्याधरः—हन्त हन्त मोः सर्वमतिमानं दोषाय । यत्प्रलयवातावलिक्षोभगम्भीर-
 गुलुगुलायमानमेघमेदुरान्धकारनीरन्ध्रनद्धमिव एकवारविश्वप्रमनविकचविकराल-
 कालमुलकन्दरपिवर्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्वद्वारनारायणोदरनिवि-
 ष्टमिव भूतजातं प्रवेपते । साधु चन्द्रकेतो साधु । स्थाने वायव्यमध्वमीरितम् ।
 यतः

११

विद्यारूपेण मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीय विषयानां कापि प्रविलयः कृतः ॥ ६ ॥

विद्याधरी—नाथ को हाणि एसो संभमुक्खितकरम्ममिदोत्तरिआंचलो दूरदो जेम्भ
 मधुरसिगेद्धवअणपडिसिद्धजुद्धव्वावारो एदाणं कुमारणं अन्दरे विमाणवरं
 ओदरावेदि । [नाथ क इदानीमेव संभ्रमोत्क्षिप्तकरप्रमितोत्तरीयाञ्चलो दूरत
 एव मधुरस्निग्धवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयोः कुमारयोरन्तरे
 विमानवरमन्तारयति ।]

विद्याधरः—(दृष्ट्वा) एष शम्भूकथात्यतेनिवृत्तो रघुपतिः ।

९

शान्तं महापुरुषलङ्घितं निशम्य
 तद्गौरवात्समुपसंहृतसंप्रहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः
 कस्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राक्षः ॥ ७ ॥

तदितस्तावदेहि ।

(इति निष्क्रान्ती ।) १

मिश्रविष्कम्भकः ।

વિદ્યાધર—અરેરે, અરેરે, બધી અતિશયતા દોષ માટે છે. કારણ પ્રલયના પવનોના (વાતાવલિ) ઝપાટાથી મંભીર રીતે મડમડાટ કરતાં વાદળાંઓથી જળે (હિંદ વગરના) ગાઢ અંધકારથી (વગ્યા રાખ્યા વગર) સંપૂર્ણ રીતે રૂંધાયું ન હોય, એકે વારે વિશ્વને ઢાળિયો કરી જવા ફાડેલા કાળના વિકરાળ મુકા જેવા મુખમાં જાણે ફેરતું ન હોય, મુગને આ તે ચોગનિદ્રામાં જળે બધાં દાર બંધ કર્યાં છે તેવા નારાયણના ઉદરમાં જળે પેસી ન મળુ હોય તેમ સમસ્ત વિશ્વ કંપે છે સાજારા! ચન્દ્રકેતુ! બહુ સરસ કમું. વાયુ અથ્થ ચોગ્ય સમયે પ્રયોજ્યું છે કેમકે,

જેમ જલમાં મિથ્યા પદાર્થોનો (વિલય) (યાવ) તેમ,
વિદ્યા જેવા પવને ધણું હોવા છતાં વાદળોનો કયાંય
સાવ(ગ્ર) (કાઈ અભણ પ્રદેશમાં) વિલય કર્યો. (૬)

વિદ્યાધરી—નાથ, ઉતાવળે જીંચા કરેલા હાથથી ઉતરીયનો છેડો દલાવીને દૂરથી જ મધુર સ્નેહાળ કબ્જોથી યુદ્ધનો વ્યાપાર વારતું આ કોણ અત્યારે આ બંને કુમારોની વચ્ચે કેંઈ વિમાન ઉતારે છે ?

વિદ્યાધર—(જોઈને) એ તો અંબુકનો વધ કરીને પાછા ફરેલા રમુપતિ છે. (એ) મહાપુરુષના શાંત સમુદો સાંભળીને તેમના પ્રત્યેના માનથી જોયે પ્રહાર અટકાવ્યો છે તેવો લવ શાન્ત મર્મ ગયો. ચન્દ્રકેતુએ પણ મસ્તકે નમાવ્યું જ છે. પુત્રના મેળાપથી રાજાનું કસ્વાણુ ચામો. (૭)

તો જરા આ બાણુ આવ.

(બહાર જાય છે)

(અશ્વિનકન્થક સમાપ્ત)

(ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।)

रामः—(पुष्पकादवतरन् ।)

३

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो
सरभसमेहि वृद्धं परिष्वजस्व ।
तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः
शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

(उक्त्वाप्य सस्नेहाङ्गं परिष्वज्य ।) अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ।

चन्द्रकेतुः—कुशलमत्यभुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभाम्युदयेन । तद्विज्ञापयामि मामेव विशेषेण वा मत्तः स्निग्धेन चक्षुषा पश्यत्स्मिन् महावीर-
प्रकाण्डं तातः ।

रामः—(लवं निरुप्य ।) दिष्ट्या अतिगम्भिरमधुरकल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य । ५

घातुं लोकानि च परिणतः कायवान्मन्त्रवेदः
क्षान्तो धमः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै ।
सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-
माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ९ ॥

लवः—(स्वगतम्) अहो पुण्यानुभावदशनोऽयं महापुरुषः ।

१

आश्वासस्नेहमकीर्णामेकमायतनं महत् ।
प्रकृष्टस्यैव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसञ्चारः ॥ १० ॥

आश्चर्यम् ।

१

विरोधो विधान्तः प्रसरति रसो निर्वृत्तिघन-
स्तदौद्धत्यं कापि व्रजति विनयं प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव परवानस्मि यदि वा
महाघस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

[પછી રામ, લવ અને માથું નમાવતો ચન્દ્રકેતુ પ્રવેશે છે]

રામ—(પુલ્પક ઉપરથી ઊતરીને)

હે ચન્દ્રકેતુ, સૂર્ય વચના ચન્દ્ર ! જલદી આવ. મને
ગ્રાહ આલિંગન આપ. દિગ્ગના દુકડા જેવાં ઠંડાં
તારાં અંગે વડે માગે પણ ચિત્તનો દાહ શાન્ત
થાઓ (૮)

(ઊડીને સ્નેહ અને આશુ સાથે બેટીને)

દિવ્ય અભ્ય ધારનાર દેહવાળો તું કુશળ તો છે ને ?

ચન્દ્રકેતુ—અત્યંત અદ્ભુત કાર્યોવાળા અને પ્રિય દેખાવાળા સવની
પ્રાપ્તિ રૂપ અમ્બુદય વડે (હું) કુશળ છું. તો હું આપને વિનંતી
કરું છું કે મારી જેમજ અથવા મારા કરતાં પણ વધારે સ્નેહાળ
અક્ષુ વડે તાત આ સર્વગ્રંથે મહાવીરને લલે જુઓ.

રામ—(સવને ધ્યાનથી જોઈને) આનંદની વાત છે કે વત્સલો આ મિત્ર
અતિ ગંભીર, મધુર અને મંત્રણ આકૃતિવાળો છે.

જાણે કે લેકડું રક્ષણ કરવા માટે અઘ્ઘેડે શરીર
ધારણ કરું છે, પ્રાણના ખગ્ગનાના ગ્ણણ માટે
જાણે કે ક્ષાત્ર ધર્મ શરીરમાં રહ્યો છે (તે) જાણે
સામર્થ્યના સમુદાય છે, અથવા મુણેનો સમૂહ છે !
જગતના પવિત્ર પદાર્થોના સમૂહ જાણે (એકાએક)
પ્રગટ થઈને આવી જોશે છે ! (૯)

લવ—(સ્વચ્છ) અહો ! આ મહાપુરુષ પવિત્ર પ્રભાવ અને દર્શનવાળો છે.
આશ્વાસન, સ્નેહ અને ભક્તિતુલ્ય એકમાત્ર મોહું
સ્થાન છે. જાણે ઉત્કૃષ્ટ (ધર્મનો) શરીરધારી સંચરતો
પ્રસાદ ન હોય ! (૧૦)

એને જોઈને એકાએક વિરોધ શાન્ત થઈ ગયો.

સુખથી ગ્રાહ (ભગેલી) લાગળી પ્રસરે છે. પેલી
ઉદનાદ કર્પક ચાલી જાય છે. વિનય મને નમ્ર બનાવે
છે, શું હું પરવશ છું ? ખરેખર મહાન પુરુષોમાં
તીથો જેવો અમૂલ્ય અને અવલુનીય ઉત્કર્ષ હોય
છે. (૧૧)

रामः--तद्विक्रमयमेकपद एव मे दुःखविश्रामं ददात्युपस्नेहयति च कुतोऽपि निमित्ता-
दन्तरात्मानम् । अथवा संहृद्य निमित्तसंश्लेषेण इति विप्रतेषिदमेतत् । २

व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

न खलु वह्निरुपाधोन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्पोदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्माबुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लघुः--चन्द्रकेतो क एते ।

चन्द्रकेतुः--प्रियवयस्य ननु तातपादाः ।

लघुः--ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव यतः प्रियवयस्य इति भवतोक्तम् किं
चत्वारः खलु भवतामेवंभ्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामायणकथापुरुषाः
तद्विशेषं ब्रूहि ।

चन्द्रकेतुः--ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लघुः--(लोकात्मन् ।) कर्म रघुनाथ एव । दिष्टया सुप्रभातमय यदपं देवो दृष्टः ।
(सविम्वकौतुकं निर्वर्ण्य ।) तात प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते ।

रामः--आयुष्मन् एष्येहि । (इति सस्नेहमालिङ्ग्य ।) अयि वत्स कृतं कृतमति-
विनयेन । अनेकवारमपरि-लपं परिध्वजस्व माम् । १०

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपोनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लघुः--(स्वगतम् ।) ईदृशो मां प्रयमीषामवधारणस्नेहः । मया पुनरेभ्य एव
द्रोग्युमज्ञेनयुवपरिग्रहः कृतः । (प्रकाशम् ।) मृष्यन्निदानां लघस्य
बालिशतां तातपादाः । ३

રામ—તો આ એકદમ જ મને દુઃખમાં આરામ આપે છે અને કોઈક
પણ નિમિત્તથી અંતરાત્માને સ્નેહ કરાવે છે અથવા 'સ્નેહ અને
'(તે) કારણ ઉપર આધાર રાખે' એમ એ વિરુદ્ધ છે.
કોઈક આન્તર હેતુ પદાચીને જોડે છે. પ્રીતિ ખરેખર
બહારના આલિંગન ઉપર આધાર રાખતી નથી
ખરેખર, સૂર્યના ઉદય વખતે કમળ ખીલે છે, અને
ચન્દ્ર જિમે છે ત્યારે ચન્દ્રકાન્ત દેવે છે (૧૨)

લવ—ચન્દ્રોત્તુ આ કોણ છે?

ચન્દ્રકેતુ—ત્રિષ મિત્રા ખરેખર પૂજ્ય તાત છે.

લવ—મને પણ ત્યારે ધર્મથી તેવા જ (પિતા જ) યથા કારણ તમે 'ત્રિષ
મિત્ર' એમ કહ્યું, પરંતુ ખરેખર આવા (એક સરખા) આલિંગનને
સાથે રામાયણની કથાના આર માનનીય પુરુષો છે તો વિશેષ
(ખાસ સંબંધ) કહે.

ચન્દ્રકેતુ—તો સદૃશી મોટા તાત એમ જાણ્યું.

લવ—(ઉત્સાહ સાથે) શુ' (સાક્ષાત) રહુનાય જ! આહા! કેવો આનંદ!
આજે રૂડો દહાડો કે આ દેવને જોયા. (વિનય અને કૌતુક સાથે
ધારીને જોઈને) તાત! પ્રાણેતસનો સિદ્ધિ લવ પ્રજ્ઞામ કરે છે.

રામ—આયુષ્માન. આય. આય. (સ્નેહથી બેટીને) અરે વત્સ! રહેવા દે
અતિશય વિનય રહેવા દે. મને અનેક વખત માઠ આલિંગન આપ.
પૂરેપૂરા ખીલેલા (અને તેથી) દૃઢ કમળની અંદરની
પાંખડી જેવો માંસલ, લાંસો અને કુમળો તેમ જ
ચન્દ્ર અને ચન્દ્રન રસ જેવો શીતળ તારો સ્પર્શે
(મને) આનંદ આપે છે. (૧૩) 'ત્રિ' 'મિત્ર' 'મિત્ર'.

લવ—(સ્વમત) આમનો મારા પ્રત્યે આવો અકારણ સ્નેહ છે પણ મેં
સૂખીએ એમનો જ દ્રોહ કરવા આટલું સહન, કારણ કર્યું (હૃદય)!
(મોટેથી) પૂજ્ય તાત! લવની જાણક સુદિ દેવે માફ કરો.

रामः—किमपराद्धं वरतेन ।

चन्द्रकेतुः—अधानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपभृत्य वीरायितमनेन ।

रामः—तन्वयमलङ्कारः क्षत्रस्य ।

६

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विपहतैः
स तस्य दृशो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरध्यास्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाज्ञेयो ग्राया निरुत इव तेज्जांसि वमति ॥१४॥

चन्द्रकेतुः—भगवोऽप्यस्यैव शोभते महावीरस्य । पश्यन्तु हि तात्परादाः प्रियवयस्य-
नियुक्तजृम्भप्रनिष्क्रमस्तम्भितानि सर्पतः सैन्यानि ।

रामः—वत्स क्व रंहियतामस्त्रम् । त्वमपि चन्द्रकेतो निर्व्यापारविकक्षितानि ।
सान्त्वय यत्नानि ।

लक्ष्मणः—यथाज्ञापयति तानः । (इति प्रविधानं नाटयति ।)

चन्द्रकेतुः—यथादिष्टम् । (इति निष्क्रमन्तः ।)

लक्ष्मणः—तात प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः—वत्स सरहस्यप्रयोगसंहाराप्यस्त्राण्याम्नायवन्ति ।

७

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तपत्वा
परःसहस्राः शब्दस्तपांसि ।

षट्शतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः ।

स्वान्येव तेज्जांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मंत्रपरायणोपनिषदं भगवान्कृशाश्वः परःसहस्रसंवासरान्तेवासिने
कौशिकस्य प्रोवाच । स तु भगवान्महामिन्येषं शुरुर्वाचुकम् । कुमारस्य
कुतः संप्रगम्य इति पृच्छामि ।

રામ—વત્સે શું અપરાધ કયો છે ?

અન્દ્રકેતુ—અન્ના અનુચરોની પાસેથી તાતના પ્રતાપનો દંડેરો સાંભળીને
એણે વીરતા હાખવી.

રામ—ખરેખર આ ક્ષત્રિયનું જૂથણ છે.

તેજસ્વી (મનુષ્ય) બીજાઓના પ્રસરતા તેજને સહન
કરતો નથી. તે તેનો પોતાનો અને પ્રકૃતિથી નિયત
હોવાથી કુદરતી (અકૃત્રિમ) સ્વભાવ છે. ન્યારે ભગ-
વાન સૂર્ય થાક્યા વગર કિરણોથી તપે છે ત્યારે આ
માટે સૂર્યકાન્ત મહિષ અપમાન પામ્યો હોય તેમ તેજ
ખહાર કાઢે છે !

અન્દ્રકેતુ—ગુસ્સો મણ આ જ મહાવીરને શોભે છે ત્રિષ મિત્રે છાડેલાં
જુભક્ષકાન્તથી બધી તરફ નિષ્કંપ અને ચંભી ગયેલાં (એટલા
રહિત) (થયેલાં) રોન્થો પૂજ્ય તાત ખરેખર બલે જીએ.

રામ—માર્ધ લવ, અભા પાછું ખેંચ. અન્દ્રકેતુ, તું પણ નિઃએષ્ટ થવાથી
અરવરથ થયેલાં રોન્થોને સાંદવન આપ.

લવ—જેવી તાતની આજ્ઞા. (ધ્યાનનો અભિનય કરે છે.)

અન્દ્રકેતુ—જેવી આજ્ઞા.

(ખહાર નામ છે)

લવ—તાત, અભ રામ્યું.

રામ—એટા, રહસ્યયુક્ત પ્રયોગ અને સંદર્શનવાળાં અન્થો પરંપરાથી
પ્રાપ્ત થાય તેવાં છે.

બ્રહ્મા વગેરે પુરાણ ગુરુઓએ બ્રહ્મના દિત માટે હન-
રથી વધારે શરૂ તપનુંતપીને પોતાનું જ તપોમય
તેજ એવાં આને (આ અન્થોને) બોધાં હતાં. (૧૫)

પછી ભગવાન કૃષ્ણએ હનરથી વધારે વર્ષોના (પોતાના) શિષ્ય
કાશિકને આ (અન્થોના) મંત્રોના પારાવર્ણનું (સમગ્ર ઉપદેશનું) ગૃહ
રહસ્ય કહ્યું. તે ભગવાને પણ અને (કહ્યું) એમ આ ગુરુ પરંપરાનો ક્રમ
છે. કૃષ્ણને (આ) સંપ્રદાય કષાંથી (પ્રાપ્ત થયો) એમ પૃથ્વું છું.

लवः--स्वतःप्रक्षालन्यावयोरश्राणि ।

रामः--(विचिन्त्य ।) किं न संभाव्यते । प्रहृष्टपुण्यपरिष्कारोपादानः कोऽपि महिमा स्यात् । दिवचनं तु कथम् ।

लवः--भ्रातरावाप्य यमौ ।

रामः--य तर्हि द्वितीयः कः ।

(नेपथ्ये ।)

दाण्डायन

१०

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्ये-
रायोधनं ननु किमाद्य सखे तथेति ।
अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः
क्षत्रस्य शल्यशिलिवः क्षममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

रामः--

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेवकच्छवि-
ध्वनिनैव चन्द्रपुलकं करोति माम् ।
नवनीलनीरधरधीरगर्जित-
क्षणबसकुङ्कुमलकदम्बदम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः--अयमसौ मम ज्यायानार्यः कुशो नाग भरताभमात्प्रतिनिरुतः ।

रामः--(सकौतुकम् ।) वत्स इत एवाह्वयेनमायुष्मन्तम् ।

लवः--एवम् । (इति परिक्रमति ।)

(ततः प्रविशति कुशः ।)

कुशः--(साकूतहर्षधैर्यं घनुरास्फालयन् ।)

५

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्मगवतो वैवस्वताह्वा मनो-
रुप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षेत्रप्रतापोद्भिभिः ।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिमिर्घन्यं ममैतत्ततो
दीप्ताखस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीपजितज्वं धनुः ॥ १८ ॥
(इति विकटं परिक्रमति) ॥ १८ ॥

સવ—અમને અત્રો સ્વતઃ પ્રગટ થયાં.

રામ—(વિચાર કરીને) શું સંભવિત નથી? ઉત્કૃષ્ટ પુરુષનો પરિપાક જેવું
કારણ છે તેવો કેઈ અવલુનીય મદિમા હોય. પણ દ્વિવચન કેમ?

સવ—અમે બંને જોડકા લાકળ્યા છીએ.

રામ—તો બીજો કેણુ છે?

(નિપત્ત્યર્થા)

હાંડાયન,

સાંભળ્યું છે કે આયુષ્માન સવતું રાગનાં સૈન્ય
સાથે લુક થયું. મિત્ર, તું શું કહે છે? 'તેમ છે'
એમ? આજે (જણે) લુવનોમાંથી 'અકવર્તી' રાગ
એવો શબ્દ અદશ્ય થયો. દ્વાત્રીપનાં સૈન્યે રૂપી
અગ્નિ આજે ચાન્ત થયો. (૧૬)

વળી ઇન્દ્રનીલમણિના જેવી સ્વામ કાન્તિવાળો આ
કેણુ મને અવાજથી જ રોમાંચિત (જને તેથી) નવા
નીલ મેઘનાં મહાર મજનની કણે કળિએને પ્રાપ્ત
કરતા કદંબનાં સાદસ્વવાળો (કદંબની શૈલાવાળો)
કરે છે? (૧૭)

સવ—આ, તે, મારા આર્થ કુશ નામના મોટા ભાઈ બરનના આશ્રમેથી
પાછા ફર્યા છે.

રામ—(હીતુક સાથે) એ આયુષ્માનને અહીં જ જોડાવ.

સવ—હાલે (પરિક્રમણુ કરે છે)

(પછી કુશ પ્રવેશ કરે છે.)

કુશ—(અચક રીતે હાથે અને ધૈર્યથી ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને)

વૈવસ્વતથી માંડીને બચવાન મનુ સુધી ઇન્દ્રને અભય
રૂંડી દહિણા આપનારા અને અભિમાનીએને ભાગવા
માટે પોતાના દ્વિપ્રતોજ રૂપી અગ્નિનાં સળગાવનારા
સૂર્યવંશી રાગઓએ જોડે જો મારે વિચાર થાય તો
સળગતાં અત્રોમાંથી નીકળતાં બધું કર કિરણોની
ટોચથી આરતી પામેલી પ્રત્યાવાવાળા :આ (મારા)
ધનુષ્યને ધન્ય છે. (૧૮)

(ગર્વથી ફરે છે.)

राम. —कोऽयस्मिन्क्षत्रियपोतके पीरुपातिरेकः ।

२

दृष्टिस्त्वीकीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरिभिम् ।
कीमारकेऽपि गिरिषद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥ १२ ॥

लवः—(उपसृत्य) जयत्वार्थम् ।

कुशः—नन्वायुष्मन् किमियं वार्ता युद्ध युद्धमिति ।

लवः—यत्किञ्चिदेतत् । आर्यसु इप्तमावमुद्यज्य विनयेन वर्तताम् ।

कुशः—किमर्थम् ।

लवः—यद्वा देवो रघुपतिस्तिष्ठति । स च स्निह्यस्यावयोरुत्कण्ठते च
युष्मासंनिकपेस्य ।

कुशः—(मर्तम् ।) स रामायणकथानायको ब्रह्मक्षेत्रास्य गोपयिता ।

लवः—अथ किम् ।

कुशः—आशंभवीयपुण्यदर्शनः स महात्मा । किं तु कथमस्माभिरपगन्तव्य इति न
संप्रधारयामि ।

लवः—ययैव शुद्धस्तथोपसदनेन ।

कुशः—कथं हि नामैतत् ।

लवः—अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिभ्यः प्रियवयस्य इति सख्येन मामुपतिष्ठते ।
तेन तत्सम्बन्धेन भर्ततात एवायं राक्षसिः ।

कुशः—संश्रयवचनायो रात्र्येऽपि प्रथमः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

रघुः—पश्यन्वेननायो नृपुण्यभाक्तरानुनावगाम्भीर्यसम्मान्यमानविधिलोकोत्तर-
सुचरितातिशयम् ।

રામ—આ દાનિયકુમારમાં પૌરુષનો કેઈ ન સમજી શકાવ તેનો અતિરેક છે.
 (એની) દર્શિ ત્રણ જગતના બળના સાગને ત્રણ
 સમાન લેખે છે. (એની) ધીર અને મર્જાથી આત્મ
 જાણે ધરણીને નમાવે છે. કૌમારવયમાં પણ પર્વત
 જેવી મંલીરતા ધારતો આ શું (સાક્ષાત) વીર ગ્રસ
 આવે છે કે પછી (સાક્ષાત) મર્જા (આવે છે)? (૧૬)

હાથ—(પાસે આવીને) આર્થનો જથ્થા થાઓ.

કૃષ્ણ—અરે બાઈ, કહું છું 'યુદ્ધ' 'યુદ્ધ' એમ આ શું બતાવે છે?

હાથ—એ તો રહેજ (અમરુત) ! પણ આર્થ, અભિમાનનો ભાવ ત્યજીને
 વિનયથી વર્તો.

કૃષ્ણ—કેમ વારુ?

હાથ—કેમકે અહીં ભગવાન રઘુપતિ ઊભા છે તે આપણા મને ઉપર સ્નેહ
 રાખે છે અને તમને મળવા માટે આતુર છે. [સન્દેશ-તમારા
 સાંનિધ્ય માટે ઉત્કટા ધરાવે છે]

૧—(વિચારતાં) પેમા રામાયણના કથાનારક અને સ્વલ્પ રૂપી 'મળતાતુ'
 રક્ષણ કરનાર (રામ કે) ?

૨—હાસ્તો.

૩—તે મહાત્મા ઇન્દ્રસામ્યક પુણ્ય દર્શનાશ્રમા છે પરંતુ અ પછે કેવી
 રીતે (એમની પામે) જુનું એ કું સમજી શકનો નથી.

૪—એમ મુરુજન (ની પામે જઈએ) તેમજ પૂજાઆન પૂરક ('પુ')

૫—એ વળી ગી રીતે ?

૬—ઉર્મિદાનો અત્યંત ઉદાત્ત સન્નિવન પુત્ર ચન્દ્રકેતુ અને પ્રિય મિત્ર
 એમ (કહીતો) મૈત્રીથી સન્માને છે. તેથી તે સંનિધ્ય આ માર્ગથી
 આપણા ધર્મપિતા થાય.

૭—હવે દાનિય તરફ (આપણી) નમ્રતા નીચ નહિ બને

(બને ચાલે છે)

૮—આકાર, પ્રમાણ અને માત્રાથી એમનાં વિવિધ લોભાત્તર મુચિતોની
 અનિશ્ચયતાનો ખ્યાલ કરી શકાય તેવા આ મહાપુરુષને આપ
 લાલે જુઓ.

कुशः—(निर्वर्ण्य ।)

१९

अहो प्रासादिकं रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं चाद्यं व्यबोद्धतत् ॥ २० ॥

(उपमृत्य ।) तात प्राचेनमान्तेमासी कुशोऽभवादधते ।

रामः—एषोऽयुष्मान् ।

२

अमृताभ्याममृतस्निग्धसंहननस्य से

परिष्वङ्गाय घासस्याद्यमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

(परिष्वज्य । स्वगतम् ।) तस्मिन्पत्यमयं दारकः ।

१

अङ्गादङ्गात्सुत इव निजस्नेहजो देहसारः

प्रादुर्भूय स्थित इव वहिध्वेतनाधातुरेकः ।

सान्द्रानन्दक्षुभिनद्धयप्रसवेनेव सृष्टो

गात्रं श्लेपे यदमृतसरसोत्तसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

लवः—तात कल्पदंतो मर्माशुः । तदत्र सालक्षकाये मुहूर्त्तमात्रपरिमहं
करोतु तातः ।

रामः—यदभिरुचितं यत्तस्य ।

(सर्वे परिक्रम्य शबोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(स्वगतम् ।)

३

अहो प्रथययोगेऽपि गतिस्थित्यास्तनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भाषाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

यपुरविपुतसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिकलकमनीयां कान्तिमुद्ग्रेदयन्ति ।

अमलिनमिष रत्नं रश्मयस्ते मनोहाः

विकसितमरविन्दं विन्दधो माकरन्दः ॥ २४ ॥

કૃશ—(ધારીને બેઠાને)

અહો ! કેવું પ્રાસાદિક રૂપ અને પાવનકારી પ્રભાવ !
રામાવધુના કવિએ યોગ્ય જગ્યાએ દેવી સરસ્વતીને
(અહીં) યોજી છે. (૨૦)

(પાસે બેઠાને) તાત, પ્રાચીનસનો શિષ્ય કુસ પ્રણામ કરે છે.

રામ—આવ, આવ, આયુષ્માન.

તારા પાણી ભરેલા વાદળ જેવા ચિનગ્ધ શરીરને
વાતસલ્યથી બેઠવા આ જન તકસે છે. (૨૧)

(બેઠીને સ્વગત) તો આ છોકરો શું મારું બાળક હતો ?
કારણ, (મારા) પોતાના સ્નેહથી ઉદ્ભવેલું અંગે-
અંગમાંથી ઝરતું જાણે (મારા) દેહનું (જ) સત્ત્વ ન
હોય, (મારા શરીરની) ચૈતન્ય રૂપી-એક ધાતુ જાણે
બહાર પ્રગટે થઈને ન ઊભી હોય, જાણે ગાદ
આનંદથી ક્ષુબ્ધ થયેલા (મારા) હૃદયના રસથી
(હૃદયમાંથી) ઝરતા સ્નેહના રસમાંથી) ન નિર્માયો
(બનાવાયો) હોય તેમ (એના) આલિંગનથી જાણે
(મારા) શરીરને (તે) અમૃત રસના પ્રવાહથી સીંગે
છે. (૨૨)

સપ—તાત, સૂરજ માથા ઉપર આગ્યો છે. તેથી અહીં સાવટલાની ડાખામાં
એક દાણુ તાત ભસે આસનનો સ્વીકાર કરે.

રામ—વત્સને જેમ ગમે તેમ.

(બધા પરિક્રમણ કરી યથા યોગ્ય રીતે બેઠે છે)

રામ—(સ્વગત)

અહો ! વિનય યોગમાં પણ કુશ અને લવની આલવાની
જિલા રહેવાની અથવા બેસવાની વગેરે ક્રિયાઓ સાધા-
જ્ય (પદ)ને સૂચવનારી છે. (૨૩)
જેમ, તે મનોહર કિરણો યોજ્યા રત્નને (જતાવે),
જેમ મધના ટીપા ખીલેલા કમળને (બનાવે) તેમ
શરીરથી જુદા નહિ પડનારા અને (સદગ) સિદ્ધ
(ગજ્ય) લક્ષ્મીના વિલાસો જ દાણે દાણે દમનીય
કાન્તિ દર્શાવે છે. (૨૪)

भूयिष्ठा च रघुनुल्लुभारच्छायामनयो पश्यामि ।

यदोरभारावतकण्ठमेवकं

वपुर्वृषस्कन्धसुवन्धुरांसकम् ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं

ध्वनिश्च मङ्गल्यमुदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

(निपुणं निरूप्य । अये न केवलमम्मत्संवादिन्याहृतिः ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नेपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरियं तन्मे गोचरीभूतमक्षणे-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं

सैषोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले

तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

(विनिन्य ।) तदेतत्प्राचेनमाप्युपितमरणं यत्र विल देवी परित्यक्ता । इयं चानयोराहृतिर्ययोऽनुभावश्च । यदपि स्वतः प्रनाशान्यक्षाणीति तत्र विमृशामि । अपि यत्तु तन्निवददर्शनप्राप्तं हिममन्त्राभ्यनुज्ञानमुद्धतं स्यात् । ॥ हस्तप्रदावि-
धान्यस्याणि पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम् । अयं च मण्डपमानमात्मानं मुखातिरयो
हृदयस्य मे निराम्भयने । यत्ताविति च भूयिष्ठमात्मसंवादः । भूयिष्ठं च
मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या गर्विणीभाव आसीत् । (सारम् ।)

અને આ ખંનેમાં સ્થુકુળના કુમારોની ધણી છાયા હું જોઉં છું.
 સુત્રાન પારેવાના કંઠ જેવું સ્યામ શરીર છે, આખ-
 લાની કાંધે જેવા સુગઠિત ખભા છે. અને પ્રસન્ન
 સિંહ જેવી રિચર દૃષ્ટિ છે, અને અવાજ મંગળમય
 મૃદંગ જેવો મંત્રીર છે. (૨૫)

(ધ્યાનથી જોઈને) અરે, આકૃતિ અમાગ જેવી છે એટલું જ નહિ—
 ધારીને જોતાં જણાય એવું જનકની પુત્રીનું તે તે
 સાદર્ય પશુ અહીં આ બાળ સુગંધમાં સ્પષ્ટ છે.
 ખરેખર, નવા કમળની ગોલાવાળુ, મારી પ્રિયાનું
 તે શુભ જાણે દરીયા આખ સમગ્ર પ્રગટ થયું છે (૨૬)

મોતી જેવા ઉજળા દાંતના પ્રકાશથી શોભતો આ
 તે જ હોદને વળાંક, તે જ સુંદર કાન. વળી જે
 આખ જો કે લાલ અને સ્યામ છે છતાં પણ સૌંદર્યનો
 શુભ તે જ છે.

(વિચાર કરીને) તો આ પ્રાચેતસ રહે છે તે (જ) અરણ્ય છે કે
 જ્યાં, કહે છે કે, દેવીને ત્યાં હતી. અને એ ગનેનાં આ-દેખાવ, વય અને
 પ્રભાવ પણ (મગતી) છે. અહીં સ્વતઃ પ્રગટ થયાં એમ (કહ્યું)
 છે છતાં તે વિશે વિચાર કરું. એમ બને કે પેલા ચિત્ર દર્શન પ્રસંગે
 અહીંને આપેલી અતુલા કામ આવી હોય ! કારણ પગ પર વચર અહીં
 (પ્રગટ થાય એમ) મેં પહેલાંનાઓ વિશે (પહેલાના જુદો વિશે) પણ
 સાંભળ્યું નથી. અને આ મારા હૃદયના સુખની અતિશયતા મારા (સંશયમાં)
 તરતા (વ્યાકુળ થતા) આત્માને ખાતરી અપાવે છે. વળી 'એપ્રિમા' એ મારા
 અનુભવને અત્યંત મગતી બાબત છે. વળી દેરીનો ગર્ભિણી ભાવ જે
 બાળકોવાળો અને કળાતો હતો. (અતિ સાચો)

વિગ્રહ
૩૮૫

पुरा रुढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते

रहो विश्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवाक्षौ क्षानः कस्तलपरामर्शकलया ^{विश्रब्धा}

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

(रुदित्वा ।) तत्स्मृतौ पृच्छामि केनचिदुपायेन ।

लवः—सात किमेतत् ।

याप्यवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

७५३ ॥

कुशः—अयि वत्स

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रूपतेः ॥

प्रियानाशे कृत्स्नं किल अगदरण्यं हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधि-

किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

रामः—(स्वगतम् ।) अये तदस्थ आलापः । कृतं प्रश्नेन । मुग्धहृदय कोऽयमा-
कस्मिन्कस्ते पारिप्लवो विकारः । एवं च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनु-
कम्पितोऽस्मि । भवतु तावदन्तरयाभि । (प्रकाशम् ।) वत्सी रामायणे
रामायणमिति धूयते भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिष्यन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य ।
तत्र कौतूहलेन यत्किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि ।

कुशः—स इत्स्न एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः । स्मृतिप्रत्युपस्थितौ तापदिभौ
बालचरितस्यान्त्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ ।

रामः—उदीरयतु वत्सः ।

પહેલાં જ્યારે અમારો સ્નેહ રૂઢ થયો હતો (અને પછી) પરિચયના વિકાસથી વૃદ્ધિ પામ્યો હતો ત્યારે એકાંતમાં, (મારા પ્રત્યે) વિશ્વાસ હોવા છતાં જેની આંખો સ્વભાવિક લજ્જાથી જડ થઈ છે તેની (સીતા) નો એવરો ગર્ભભાર મેં જ પહેલાં દાથના સ્પર્શના આતુરથી કર્યો હતો. તે પછી કેટલાક દિવસ પછી તેણે (જાણ્યું) (૨૮)

(૨૩ીને) તો શું આમને કાઈ પણ ઉપાયે પૂછું ?

સિવ—તોત આ શું ?

આસુની વૃદ્ધિએ જગનના મંથન રૂપ ભરેરાને હિમથી સીંચાયેલા કમળની રોબા પ્રાપ્ત કરાવી છે. (૨૯)

કૃષ્ણ—અરે બાઈ,

અરેઅર સીતાદેવી વગર સ્થુપતિને શું (વસ્તુ) દુઃખ રૂપ નથી ? કારણ કહેવાય છે કે પ્રિયાના નાશથી આત્મ જનન અરણ્ય (જેવું) થઈ જાય છે. તેવા પ્રકારનો એ સ્નેહ હતો અને આ વિચાર પણ નિરવધિ છે. જાણે રામાયણ ભણ્યો ન હોય તેમ શું એવું કેમ પૂછે છે ? (૩૦)

રાધા—(સ્વગન) અરે ! (એમની) વાતચીત તટસ્થ છે. પ્રશ્ન કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી. અરે બોલિયા હલ્ય ! આ તારો કેવો આકસ્મિક અને મંથન ('અધીર-ધીર' વગરનો) વિકાર ! વળી આમ જેને હલ્યનો આવેગ બહાર આવ્યો છે તેવો હું બાળકાનો પણ દયાપાત્ર થયો છું ! વારું ત્યારે વિષયાન્તર કરું, (મોટેથી) કાઈ એ, સૂર્યવંશની પ્રસસ્તિરાજું અને વાલ્મીકિનો સરસ્વતીનો સ્તોત્ર એવું 'રામાયણ' રામા એમ સંલગાય છે તેથી કેતુદલથી (તેમાંનું) કંઈક સાંભળતા જ મધું છું.

કૃષ્ણ—એ આખી રચના અને ભણા જીએ બાલચરિતના છેલ્લા અધ્યાયના આ એ પ્રોલોગ જરા સ્મૃતિમાં આવે છે.

રામ—શર્મ, બોલ તો.

कुशः—

“ प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।
 प्रियभावः स तु नया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ३१ ॥
 तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।
हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥
 उत्तररामः स्वयं जानाति ३२ उत्तररामः —

रामः—कष्टमतिदारुणोऽयं हृदयममोद्धातः । हा देवि एवं किल तदासीत् । अहो
 निरन्वयविपर्यामविरमवृत्तयो विप्रलम्भपर्यन्तसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्तः । २

क तावानानन्दो निरतिशयविलम्बबहुलः
 क्व वाऽन्योन्यप्रेम क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ।
 सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो-
 स्तथाप्येव प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः कष्टम् ।

१

प्रियामुणसहस्राणामेकोन्मीलनपेशलः ।
 य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥
 यदा किञ्चित्किञ्चित्पदमहोभिः कतिपयै-
 स्तदीपद्विस्तारि स्तनमुकुलमासीन्मृगदृशः ।
 एव स्नेहाकृतव्यनिकरघनो यत्र मदनः
 प्रगल्भन्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च धपुषि ॥ ३५ ॥

लवः—अयं च मन्दाविनीचिग्रवृत्तवनविहारे सीतादेवीमुद्दिश्य रघुपते. श्लोकः—१

કૃષ્ણ—

મહાત્મા રામને સીતા પ્રતિથિ જાણી પ્રિય હતી.
પણ તે સ્નેહભાવ તેણે પોતાના ગુણથી જ વધારે
હતો. (૩૧)

તેથી જ રીતે રામ સીતાને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે
વહાલાં હતાં. ખરેખર તેમનાં હૃદય જ પરસ્પર
પ્રીતિયોગને જાણે છે. (૩૨)

રામ— અરે! હૃદયના મર્મ જાગ ઉપર આ અત્યંત કારી થા છે. હા.
દેવી! ત્યારે (તે દિવસોમાં) ખરેખર એમ (જ) હતું. અહો!
આકસ્મિક ફેરફારને લીધે (દશા પરિવર્તનને લીધે) રસવિહીન
વૃત્તિવાળી અને વિયોગમાં પરિણમતી સંસાર ધટનાઓ તાપ
ઉપજાવે છે.

(પરસ્પર) અતિશય વિશ્વાસથી ઊભારાતો (વધેસો)
તેવા પ્રકારનો (એવો મોટો અપરિમિત) આનંદ
ક્યાં? એ અ-યોન્ય પ્રેમ ક્યાં? અને (પેલા)
(પરસ્પર સ્નેહનો) મહન કૌતુકરસ ક્યાં? ખરે,
મુખમાં કે દુઃખમાં પેલું (એ) હૃદયનું એક જ ક્યાં
છતાં પણ આ પાપી જીવ પડે છે! નાશ પામતો
નથી! (૩૩)

પ્રાણ સ્ફુરે છે
સ્નેહની લાગણી છે.

અરે દાસ!

પ્રિયતમાના દબારે ગુણો એકી સાથે પ્રગટ થવાથી
મનેહર અને જે સંભારતાં જ દુઃખ થાય તેવો છે,
તે જ સમયની અમને યાદ દેવડાવવામાં આવે છે. (૩૪)
ન્યારે (ચંદ્ર) કેટલાક દિવસો વીત્યે, થોડીક થોડીક
દેખાવા માંડેલી (મારી) મૃગનયનાની તે સ્તનકળીઓ
સહેજ વિસ્તાર પામતી ગર્ભ; જે વખતે (ચંદ્ર)
(ચંદ્ર) (સ્પર્શિત જાણે) વધ; સ્નેહ અને લુપ્તતાના
સંયોગથી સઘન (જનકો) કામદેવ પ્રગટ
ચેષ્ટાથી હૃદયમાં સ્ફુરે છે અને દેહમાં મૃદુ (મુગ્ધ)
હે. (૩૫)

લવ— અને મંદાકિની પાસેના ચિત્રકૂટ (પર્વત) ઉપરના વનવિહારમાં
સીતાદેવીને ઉદ્દેશીને સ્થુપતિનો (મોલેસો) આ શ્લોક—

“ त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलागह्वोऽयमग्रतः ।

पस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥”

रामः--(सन्ननास्मितस्नेहकण्ठम् ।) अति हि नाम मुग्धः शिशुजनः विशेषतस्तन-
रण्यधरः । हा देवी स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्समयविधान्भाति-
प्रसन्नसाक्षिणः । कष्ट मो' कष्टम् । ३

अमाम्बुशिशिरीभयत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-
महत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते
निराभरणसुन्दरभ्रघणपाशमुग्धं मुखम् ॥ ३७ ॥
५११२८१

(स्तम्भित इव स्थित्वा सकण्ठम् ।) अहो नु खलु मोः । १

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माष पुरतः
प्रयासेऽप्याश्वास न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भयति च विकल्पव्युपरमे
कुङ्कुलानां राशौ तदनु हृदयं पल्यत इव ॥ ३८ ॥
लीला ५११२९१

(नेपथ्ये) १

वनिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः
सदैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य समयः ।
जराग्रस्तीर्णाग्ररथ रज्जु विद्वराश्रमतया विशेषोप ३२ः
चिरेणानलच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३९ ॥

રામ— શું લગવતી અનુભવી, વસિષ્ઠ, માતાઓ અને જનક અહીં જ છે ? અરેરે ! જેમને અરેખર સેં મળ્યા ? (કરુણાથી જોઈને) અહહ ! નસીબયોગે તાત જનક પણ અહીં જ આગ્યા છે જેમ અભાગિયા (એવા મારા) ઉપર જાણે વચ્ચી પ્રદાર કરવામાં આવ્યો છે.

સંબંધે મુચ્છનીય હોવાથી આનંદ પામેલા વસિષ્ઠ પગેરે જેમાં લગ્યા હતા તે બાળકના વિવાહના મંગળ ઉત્સવમાં (જેને) પિતાઓનું એ મિલન જોઈને (દવે) જેવી ભારે આફત આવી પડ્યા પછી (મારા) પિતાના મિત્રને આવી રીતે બોલાં કું દર્શાવે દુકડામાં કેમ ફાટી નથી પડતો ? અથવા સામને શું દુધર છે ? (૪૦)

(નેપથ્યમાં)

અરેરે ! અરેરે ! મધું દુઃખદાયક !

પ્રભાવ માત્રમાં જ જેમની કાન્તિ રહી છે તેવા રઘુનાથને એકદમ આવા જોઈને (સદૃ) પહેલાં મૂર્છા પામેલા જનકને આશ્વાસન આપીને દુઃખી માતાઓ મૂર્છા પામે છે. (૪૧)

રામ— હા તાત ! હા માતાઓ ! હા જનક !

જનકોનું અને રઘુઓનું જે અપૂર્ણ કુળનું મંગળ છે તેના તરફ પણ ફર (અકરુણ) પાપી એવા મારા તરફ તમારી દયા નકામી છે. (૪૨)

ત્યારે સન્માન કરું.

(જો છે)

કુશસંવ— આ બાળુ, તાવ, આ બાળુ.

(કરુણ રીતે આકુળતાથી પરિક્રમણ કરીને બધા બચ છે)

મહાકવિ શ્રી ભરણીતિ વિરચિત 'ઉત્તરશમચરિત'માં 'કુમારોની જોળખાણ' નામનો છંડો અંક સમાપ્ત.

रामः—कथं भगवत्यहन्वती वसिष्ठोऽम्बाय जनकयात्रैव । कष्टं कथं सत्येते
द्रष्टव्याः । (सकृष्टं विलोक्य ।) अहह तातजनकोऽपि दैवाश्चैवाशत इति
वञ्जेनेव तादितोऽस्मि मन्दभाग्यः । ३

सम्यन्धस्त्वं हृणीयताममुदितैर्जुष्टे वसिष्ठादिभि-
रप्यापन्यविवाहमङ्गलमहे तत्तातयोः सङ्गतम् ।
पद्मयन्त्रीदशमीदशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीप्ये किं न सहस्रपादमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥

(नेपथ्ये ।)

भौ भौः कष्टं कष्टम् ।

२

अनुभाषमाप्रसमयस्थितश्रियं
सहसैव धीश्वर्यधुनाधमीदशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनाद्
विधुरा प्रमोहमुपगमन्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः—हा तात हा मातरः हा जनक

१

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोधमङ्गलम् ।

तत्राप्यकस्मिन् पापे वृथा यः कदना मयि ॥ ४२ ॥

यावत्सम्भाषयामि । (द्रष्टुमिच्छति ।)

शुशल्यौ—इत इतस्तातः ।

(सकृष्टं विलोक्य भिषग्वन्ताः ४० ।) २

રામ—શું લગવતી અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ, માતાઓ અને જનક અહીં જ છે? અરેરે! એમને ખરેખર શું મળાય? (કરુણાથી જોઈને) અહહ! નસીબયોગે તાત જનક પણ અહીં જ આગ્યા છે એમ અભાગિના (એવા મારા) હિપર જાણે વજ્રથી પ્રદાર કરવામાં આગ્યો છે.

સંપૂર્ણ ધર્મનીય હોવાથી આનંદ પામેલા વસિષ્ઠ વગેરે જેમાં લગ્યા હતા તે જાળકોના વિવાહના મંજળ ઉત્સવમાં (જનકે) પિતાઓનું એ મિલન જોઈને (હવે) એવી કારે આફત આવી પડ્યા પછી (મારું) પિતાના મિત્રને આવી સીતે જોતાં હું હજારો દુઃખમાં કેમ ફાટી નથી પડતો? અથવા રામને શું દુઃખર છે? (૪૦)

(નેપથ્યમાં)

અરેરે! અરેરે! ધણું દુઃખદાયક!

પ્રભાવ માત્રમાં જ જેમની શાન્તિ રહી છે તેવા રઘુનાથને એકદમ આવા જોઈને (સહુ) પહેલાં મૂઝી પામેલા જનકને આશ્વાસન આપીને દુઃખી માતાઓ મૂઝી પામે છે. (૪૧)

રામ—હા તાત! હા માતાઓ! હા જનક!

જનકોનું અને રઘુઓનું એ સંપૂર્ણ કુળનું મંજળ છે તેના તરફ પણ ફર (અકરુણ) પાપી એવા મારા તરફ તમારી દયા નકામી છે. (૪૨)

તારે સન્માન કરું.

(જોડે છે)

કૃષ્ણસેવ—આ બાળુ, તાત, આ બાળુ.

(કરુણ રીતે આકુળતાથી પરિક્રમણ કરીને બધા બાળ છે)

મહાકવિ શ્રી લલ્લુતિ વિરચિત 'ઉત્તરરામચરિત'માં 'કૃષ્ણસેવની ઓળખાણ' નામનો છંદો અંક સમાપ્ત.

सन्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—भो भो अयं खलु भगवता वाल्मीकिना सब्रह्मक्षत्रपौरजानपदाः प्रजाः
सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवामुरतिर्यगुरगनायकनिन्दायः सचराचरो भूत-
प्रायः स्वप्रभावेण संनिधापितः । आदिष्ट्वाहमार्येण—‘वत्स लक्ष्मण भगवता
वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः स्मः । तद्गङ्गा-
तीरमातोद्यस्थानमुपगम्य कियतां समाजसंनिवेशः’ इति । कृतञ्च मर्यामत्यस्य
भूतप्रायस्य समुचितस्थानगन्निवेशो मया । अयं तु—

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्य इव पयाभिवर्तते ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति रामः ।)

रामः—यत्न लक्ष्मण अपि स्थिता राजप्रेक्षकाः ।

लक्ष्मणः—अयं किम् ।

रामः—इनौ पुनर्वत्सौ कुशलबौ कुमारस्यन्दकेतुसदृशी स्थानप्रतिपत्तिं सम्भवितव्यौ ।

लक्ष्मणः—प्रभुस्नेहप्रपन्नास्यैव कृणुम् । इदं चास्तीर्णं राजासनम् । तदुपविशत्वार्थः ।

(राम उपविशति ।)

लक्ष्मणः—प्रसूता भोः ।

અંક ૭

(૫છી લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે)

લક્ષ્મણ—અરે જો ! આજે ખરેખર ભગવાન વાલ્મીકિએ જાદુમણ, ક્ષત્રિય સહિત નગરવાસીઓ અને જનપદવાસી પ્રગળે અમારા સમેત બોધાવીને પોતાના પ્રભાવ વડે દેવો, અસુરો, પ્રાણીઓ અને પંખીઓ અને નાગલોકના નાથોના સમૂહ સહિત ચર અને અચર સમગ્ર સૃષ્ટિને ભેગી કરી છે. અને પણ આપે આજ્ઞા કરી છે કે ભાઈ લક્ષ્મણ, ભગવાન વાલ્મીકિએ અપ્સરાઓ દ્વારા ભજવાતી પોતાની (નાટ્ય) રચના જોવા (આપણને) નિમંત્રણ છે. તો જંગલનારે રંગસ્થળે જઈને પ્રેક્ષકવર્ગને બેસાડવાની વ્યવસ્થા કર. મેં પણ મર્ત્ય અને અમર્ત્ય સમગ્ર સૃષ્ટિ માટે યોગ્ય સ્થાને બેસવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

આ હવે,

રાજમાત્રમમાં હોવા છતાં કષ્ટદાયક સુનિયત ધારતા
આર્પ, વાલ્મીકિ પ્રત્યેના માનને લીધે, અહીં જ
આવે છે. (૧)

(૫છી રામ પ્રવેશ કરે છે)

રામ—ભાઈ લક્ષ્મણ, રંગભૂમિના પ્રેક્ષકો બેસી ગયા કે ?

લક્ષ્મણ—હા હા.

રામ—આ બંને મ ભાઈ કુશલવને કુમાર અન્નકેતુ બેવી માનહારી બેઠો ! આપવાની છે.

લક્ષ્મણ—આપશ્રીના સ્નેહની ખાતરીથી એમ જ કયું છે. આ રાજસન વિલાબધું છે. તો આર્પ લેવે બેસે.

(રામ બેસે છે)

લક્ષ્મણ—અરે શર કરો.

सूत्रधारः—(प्रविश्य ।) मो मो भगवान्मूर्तार्थवादी प्राचेतसः
 सस्यापरजङ्गमं जयदाज्ञापयति-यदिदमस्माभिरार्षेण नमुप
 समुदीक्ष्य पावनं वचनामृतं कण्ठाद्भुतरसं च किंचिदुपनिबद्धं
 तत्र कायगौरवादवधातव्यमिति ।

राम.—एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः । तेषाममृतम्भराणि भगवतां
 परोरजासि प्रज्ञानानि न कचिद्वयाह्वयन्त इत्यनभिशाङ्कनीयानीति ।

(नेपथ्ये ।)

हा अञ्जउत्त हा कुमार लक्ष्मण एआर्हुणि असरणं रणो
 आसण्णप्पसववेअणं हदासं सावदा मं अहिलसंदि । साहं
 दाणि मंदमाहो कोरिहीए अत्ताणं भिविअदिस्सं । [हा
 आर्यपुत्र हा कुमार लक्ष्मण एकाकिनीमशरणामरण्ये
 आसन्नप्रसवमिदमां हुताशां थापदा मामभिलपन्ति ।
 साहमिदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षेप्स्यामि ।]

लक्ष्मण.—(आत्मगतम् ।) कष्टं वतन्त्यदेव किमपि ।

२१

सूत्रधारः—

विश्वम्भरात्मजा देवी रात्रा त्यक्ता महायने ।
 प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

સ્ત્રીધાર—(પ્રવેશીને) અરે ઓ! ભગવાન સત્યવાદી વાઙ્મીકિ સ્થાવર અને જંગમ જગતને આજ્ઞા કરે છે કે આ જે અમે આપ દૃષ્ટિથી જોઇને પાવનકારી, કરુણ અને અદ્વિત રસનાળું કંઈક વચનામૃત રચ્યું છે તે તરફ ઠાપું ગૌરવ સમજીને ધ્યાન આપો.

રામ—કહેવાનું (તાત્પર્ય) આ છે. ઋષિઓને ધર્મમાં સાક્ષાત દૃષ્ટિ હોય છે. તે પૂજ્યોનાં (ભગવંતોનાં) અમૃતથી ભરેલાં અને રજસુ વગરનાં જ્ઞાન વચનો કદી ખોટાં પડનાં નથી તેથી તેમાં સંશયને સ્થાન નથી.

(તેજસ્વીમાં)

હા આપંધુત્ર ! હા કુમાર લક્ષ્મણ ! એકાકિની, અરણ્યમાં શરણુ રેગરની, અને જેની પ્રસવવેદના શરૂ થઇ છે તેરી તથા દત્તાશ ચર્ચકી મારે માટે જંગમી પશુઓ ઠાપી રહ્યાં છે. એ મંદભાગિની હું મારી જાતને ભાગીરથીમાં નાખું છું.

લેદમજુ—(સ્વગત) અરેરે! આ તો (માર્ગ કરતાં) કંઈક ભુલું જ છે.

સ્ત્રીધાર—

રામએ મોટા વનમાં ત્વજેમાં પુરૂષીપુત્રી દેવી (મીના)
પાસે આવી રહેલ પ્રસવવાળી પોતાની જાતને માતા
ગમામાં નાખે છે. (૨) (અહાર જાય છે.)

પ્રેરતાવના સમાપ્ત

રામ—(આવેશથી) દેવી, દેવી, ધરીક વિચાર.

લેદમજુ—આપ આ નાટક છે.

રામ—ઈન્કારણવાસની પ્રિય મન્યા હું દેવી! રામને ત્રીધે તમને આ દેવનું દારુણ પરિણામ પ્રાપ્ત થયું છે.

लक्ष्मण—आर्य दृश्यतां तावत्प्रबन्धार्थः ।

रामः—एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

(ततः प्रविशत्युत्सन्नितैकैकदारकाभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता ।)

रामः—यत्स लक्ष्मण असंविज्ञातमनिबन्धमन्धतमसमिव प्रविशामि । धारय माम् ।
देव्यो—

समाश्वसिहि कल्याणि दिष्टया वैदेहि धर्मसे ।
अन्तर्जले प्रसृतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता—(समाश्वस्य ।) दिष्टिआ दारए प्पसुदम्हि । हा अज्जउत्त ।
[दिष्टया दारकौ प्रसृतास्मि । हा आर्यपुत्र ।] (मूछेति)

लक्ष्मणः—(पादयोर्निपत्य ।) आर्य आर्य दिष्टया धर्मान्महे । कल्याणप्ररोहो
रघुवंशः । (विलोक्य ।) हा हां कथं क्षुभितवायोत्पीडनिर्भरः प्रसुम्भ
एवार्यः । (वीजयति ।)

पृथिवी—यत्से समाश्वसिहि ।

सीता—(समाश्वस्य ।) भवदीओ का तुम्हे म सुंवह ।
[भगवत्यो के पुत्रम् । मां मुदतम् ।]

पृथिवी—इयं ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता—भवदि णमो दे । [भगवति नमस्ते ।]

भागीरथी—चारिप्रोक्षिता कल्याणसम्पदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः—अगुह्यहीताः स्मः ।

भागीरथी—इयं तु जननी ते विश्वम्भरा ।

सीता—हा जंव ईरिणी अहं तुए दिछ । [हा अम्ब ईदंर्यहं
त्वया दृष्टः ।]

पृथिवी—एहि वत्से एहि पुत्रि ।

સદ્ભજુ—આર્થ, ત્યારે નાટકનું વસ્તુ જોઈએ.

રામ—વજ્રમય (હોડે તેવો) હું આ તેપાર થયો.

[પછી જોળામાં એકેક જાળકને ધારણ કરતાં પૃથ્વી અને મંગાનું
અવલંબન પામેલાં સીતા પ્રવેશે છે.]

રામ—લાઈ સદ્ભજુ, જાણે અત્યંત. અને દારણ વિનાના દરિદ્રવિનાશક
અધિકારમાં હું પ્રવેશું છું. મને પકડી રાખ.

દેવીઓ—

હે કલ્યાણી સીતા! હિંમત રાખ. તને અભિનંદન.

રઘુવંશને ધારણ કરી રાખનાર એ પુત્રને તે.

પાણીની અંદર જન્મ આપ્યો છે. (૩)

સીતા—(આધ્યાસન પામીને) સદ્ભાગ્યે એ પુત્ર જન્મ્યા. હા!
આર્પણ! (મૂર્છા પામે છે.)

સદ્ભજુ—(પગમાં પડીને) આર્થ, આર્થ, આપણાં સદ્ભાગ્ય ઉધડ્યાં.
રઘુવંશને કલ્યાણમય અંકુર ફૂટ્યો. (જોઈને) અરેરે! અરેરે!
શું ક્ષોભ પામવાથી આવેલ આસુના ભજરાથી આકુળ (આકુળ)
થયેલા આર્થ મૂર્છા પામી ગયા! (પંખો નાખે છે)

પૃથ્વી—બેટી, શાંત થા.

સીતા—(આધ્યાસન પામીને) ભગવતીઓ! તમે જને કાણ છે!
મને છોડો.

પૃથ્વી—આ તારા શ્વશુરકુળનાં દેવી ભાગીરથી.

સીતા—ભગવતી, નમસ્કાર.

ભાગીરથી—(તારા) ચારિત્ર્યને યોગ્ય કલ્યાણ સંચિત્તી તને પ્રાપ્તિ
માઝો.

સદ્ભજુ—અમારા ઉપર અતુઝઠ થયો.

ભાગીરથી—આ તો તારી જનેતા વિશંભારા.

સીતા—અરેરે! માફ! તે મને આવી (આવી વેળાએ દુઃખમાં પડેલી)
જોઈ.

પૃથ્વી—આવ દીકરી! આવ બેટા!

(જને બેટીને મૂર્છા પામે છે.)

लक्ष्मण—(सहर्षम् ।) दिष्टया गद्गापृथिवी-धामभ्युपपन्नार्था ।

राम—(अवलोक्य ।) निष्ठया खल्वेतत्कस्मोत्तरं वर्तते ।

भागीरथी—अत्र भगवती विद्यम्भरापि नाम व्यथत इति जि.
मपत्यस्तेहेन । यदा सर्वसाधारणो ह्येष मानसो मोहमन्दि-
धेतोनायतामुपकृतं संसारतन्तुं । देवि भूतपात्रि वत्से वैदेहि
समाधत्सिहि समाधत्सिहि ।

पृथिवी—देवि सीता प्रसूय कथमाधत्सिहि ।

२।

एकश्चिरं राक्षसमध्यवास-
स्यागो द्वितीयस्तु सुदुःखोऽस्याः ।

भागीरथी

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-
हाराणि वैषस्य पिघातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिवी—भगवति भागीरथि युक्तमेतत्सर्वं, न यो रामभद्रस्य । १
न प्रमाणीकृतः पाणिर्वाह्ये बालेन पीडितः ।
नाहं न जनरो भाग्निनांनुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

सीता—हा अजत्रउत्तं भुमराविदग्धि । [हा आर्यपुत्रं स्मारितास्मि ।]

पृथिवी—आः कस्तवार्णपुत्र ।

सीता—(कलञ्जजालम् ।) जहा वा बंधा मग्नादि । [यथा वाऽम्भ-
मणि ।]

राम—धम्ब पृथिवी, ईदृशोऽस्मि ।

भागीरथी—भगवति वसुन्धरे शरीरमसि संसारस्य । तत्किमसेविदानेष
जामात्रे कुप्यसि ।

घोरं लोके विततमयशो या च वल्लो विशुद्धि
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्धयातु ।

इत्याकूष्णां कुलधनमिदं यत्समासाधनीयः
कृत्स्नो लोकस्तदिति विषमे किं स वत्सः करोतु ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—अवशाहसान्तःप्रवशा हि देवताः सत्त्वेषु ।

भागीरथी—तयाप्येष तेऽञ्जलिः ।

रामः—अम्ब अतुष्टास्त्यशा भगीरथकुले प्रसादः ।

पृथिवी—देवि नित्यं प्रवृत्तास्मि वः । किं त्वापातदुःसहस्नेहसंवेगेनैव
प्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं रामभक्त्यै ।

दहयमानेन मनसा द्रैवाद्रत्नां विहाय सः ।
लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रज्ञापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

रामः—सकृष्ण हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

सीता—(रुदती शृवाञ्जलिः ।) वेदु मं अत्तणो अंगेषु विलभं अंबा ।
[नपतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमग्वा ।]

रामः—किमन्यद्दृशीतु ।

भागीरथी—शान्तम् । अत्रिलीना मंत्रगरसहस्राणि भूयाः ।

લાગીરથી—મા પૃથ્વી ! (તમે) સંસારનું સ્તરીર હો. તો જનને (ક'બ) જાણતાં નથી એમ જમાઈ ઉપર ક્રોધો હો શાને !

મેર અપયશ જગતમાં ફેલાયો હતો. અને પેલી અગ્નિમાં વિરુદ્ધિ (તો) લકાદ્વીપમાં ધર્મ હતી. અહીં રહેલા લોકો તેનાં કેવી રીતે વિશ્વાસ મૂકે ? આ ધર્મવાકુઓનું કુળધન છે કે અમય પ્રજનનું સમારાધન કરવું. તો એવી મુશ્કેલીમાં (એવી વિયમ સ્થિતિમાં) એ વત્સ શું કરે ? (૬)

સંકમણુ—ખરેખર, દેવતાઓને પ્રાણીઓની બાળતમાં અમાધિત અંતર્દષ્ટિ હોતી છે.

લાગીરથી—હતી પણ (મારા) તમને આ નામસ્કાર.

રામ—માતાજી, તમે લગીચના કુળ ઉપર કૃપા વરસાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

પૃથ્વી—દેવી, તમારા ઉપર હું હંમેશ પ્રસન્ન છું. પરંતુ અણુધાર્ણી અસક્ષ રનેહના આવેગથી આમ બોલું છું. રામભદ્રનો સીતા તરફનો રનેહ હું જાણતી નથી એમ નથી.

દેવયોગે બેઠી (સીતા)નો ત્યાગ ક્યાં પછી તે (રામ) બળતા મનથી, લોકોત્તર ધૈર્મ્ય અને પ્રજના પુણ્યથી જીવે છે. (૭)

રામ—ખરેખર, બાળકો તરફ વડીલો કડુણવાળા હોય છે.

સીતા—(રડતી અંજલી રચીને) માઠી ! મને (તારા) પોતાનાં અંગેમાં સમાવી દે.

રામ—ખીજું શું બોલે ?

લાગીરથી—અમા ! દાનરો વર્ષો સુધી સમાયા વખર (જીવતી) રહે.

पृथिवी—वस्ते अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ

सीता—अनायमिह । किं एदेहि । [अनायास्ति । किमेताभ्याम् ।]

रामः—हृदय वज्रनसि ।

भागीरथी—कथं त्वं सनाथाप्यनाया ।

सीता—केरिषं मम अमग्नाए सगाहनगं । [कीदृशं मे अमाग्नावान-
सनाग्रन्दम् ।] ११

देव्यौ—

तगन्मङ्गलमान्मान कथं त्वमवमन्यसे ।

आययोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः—आर्यं धृष्यताम् ।

रामः—धृणोतु शोकः ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

राम—अर्मुतनं किमपि ।

सीता—किंति आन्दकलकलं अन्तरिक्षं एज्जलदि । [किमित्था-
वदकलकलमन्तरिक्षं प्रप्नवन्ति ।] ७

देव्यौ—शतम्

हृशाभ्यः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः

पादुर्मवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह मृग्मकैः ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये ।) १

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

मालेऽप्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः ॥ १० ॥

सीता—दिष्टिआ अत्यदेवताओ एताओ । हा अज्जउत्ता अज्जवि
दे पसादा पडिप्पुरदि । [दिष्टिआ अत्यदेवता एताः । हा आर्युन
अगमि वे प्रसादाः प्रतिस्फुरन्ति ।]

लक्ष्मणः—वृक्षमासीशपेण सर्वदेवानं त्वत्प्रभूतिनुपस्थास्यन्तीति । ४

પૃથ્વી—બેટા, તારા બે લાડકા પુત્રોની સંભાળ લેવાની છે.

સીતા—હું અનાથ છું. એમનાથી (મારે) શું ?

રામ—હૃદય, તું વજ્ર (ગય) છે.

લાગીરથી—તું સનાથ છે છતાં અનાથ કેવી ?

સીતા—મને કરમકૂટીને વળી સનાથપણું મેલું ?

બંને દેવીઓ—

જેના સંગથી અમારી પવિત્રતા પણ વધે એવી
જગતના માંગલ્યરૂપ (તારી) પોતાની જાતને તું
કેમ ઉતારી પાડે છે ? (૮)

લક્ષ્મણ—આર્થ, સંભળો.

રામ—બેઠાને સંભળવા લો.

(નેપથ્યમાં કાલાદલ)

રામ—કંઈક વિશેષ અદ્યુત (યવાળું) લાગે છે !

સીતા—આકાશ ધોધાટવાળું (કેમ) અને સળગે છે કેમ ?

બંને દેવીઓ—સમજાવું.

કૃષ્ણાન્ન, વિશામિત્ર (અને પછી) રામ એમ જોમને
ચુકુંકેમ છે એવાં તે જ સસ્તો જાગૃતશક્તિની સાથે
મગટ થાય છે. (૯)

(નેપથ્યમાં)

દેવી સીતા, તમને નમસ્કાર હો, તારા બે પુત્રો જ
અમારી રતિ છે (કે) જે. ચિત્તદર્શન વખતે મદારાજ
રપુત-દને કહ્યું હતું. (૧૦)

સીતા—અહો સદૃશાગ્રે આ (તો) અસ્તદેવતા છે. અરેરે આપ'પુત્ર !
હજી પણ તમારી કૃપા વરસી રહી છે.

લક્ષ્મણ—આર્થે કહ્યું હતું હવે સર્વથા તારી સંતતિની સેવા કરશે.

देव्यौ—

नमो वः परमाग्नेभ्यो घन्याः स्मो वः परिग्रहाद् ।
काले ध्यातेरुपस्थेयं वन्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

रामः—

क्षुभिताः कामपि दशं कुर्वन्ति मम सांप्रतम् ।
विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ—मोदस्व वन्दे मोदस्व । राममश्रुत्यौ ते पुत्रव्यविदानीं
संवृत्तौ ।

सीता—भगवदीमो ह्ये एदाणं खतिमोइदंवाहिं करिस्सदि ।
[भगवत्यौ क एतयोः क्षत्रिशेचितयधिं करिष्यति ।]

४

रामः—

पथा वसिष्ठगुप्तानां रघूणांवंशनन्दिनी ।
कष्टं सीतापि सुनयोः संस्कृतारं न बिन्दति ॥ १३ ॥

भागीरथी—पुत्रि किं तनानथा चिन्तया । एतौ हि वत्सौ स्तन्य-
त्वागान्तरं भगवतो बाल्मीकेरुपस्थिनि । स एतयोः क्षत्रव्य
करिष्यति ।

३

यथा वसिष्ठाङ्गिरसावृषिः प्राचेतसस्तथा ।
जनकानां रघूणां च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥

બને દેવીઓ—

તમને ધરમ અસ્ત્રોને નમસ્કાર. અમે તમારી
પ્રાપ્તિથી ધન્ય છીએ. જરૂર પડે જ્યારે ધ્યાન
ધરે ત્યારે વત્સોને પ્રાપ્ત થએ. તમારું કલ્યાણ
થાઓ (૧૧)

રામ—

વિસ્મય અને આનંદના મિશ્રણથી જનનિત
થયેલી भारी કરુણાની ભૂમિઓ દુઃખ ધર્ષ અપારે
મારી હૃદય અકલ્પ્ય દશા કરી મૂકે છે. (૧૨)

દેવીઓ—પુત્રી થા. બેટી, પુત્રો થા. હવે તારા બે લાડકા પુત્રા
રામભદ્ર સમોવડા થયા.

સીતા—ભગવતીઓ! એમના ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કાણ કરશે?

રામ—

હામ! વસિષ્ઠથી શકાયેલા રઘુઓના વંશને આનંદ
આપનારી આ સીતા પણ પુત્રોને સંસ્કાર
આપનાર ભગવતી નથી. (૧૩)

લામીરધી—બેટા, એ ચિંતાથી તને શું? (તારે એ ચિંતા શી?)
ખરેખરે દુઃખ પીવાતું હોડાન્યા પછી આ બે ગાળોને હું
ભગવાન વાલ્મીકિને અર્પણ કરીશ.

જેમ વસિષ્ઠ અંગિરસ છે તેમ ઋષિ વાલ્મીકિ
જનકના અને રઘુઓના—બનેના વંશના
શુરુ છે. (૧૪)

રામ—ભગવતીએ સુંદર વિચાર કર્યો.

લક્ષ્મણ—આપ, સાચું કહું છું. તે તે લક્ષણો જોતાં આ બે ગાળોને
કુસલ છે એમ માનવા અને પ્રેરે છે.

હારણ, એ બંનેને અસ્થો જન્મથી સિદ્ધ છે. બંને
પ્રાગ્જાત સ પાસેથી આવે છે. બંનેની આકૃતિ આપને
મળતી છે. બંને વીરો છે (અને) (બંને) ખાર
વર્ણની ઉત્તરના છે. (૧૫)

रामः—वत्सावित्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रसुग्धोऽस्मि ।

पृथिवी—एहि वत्से पवित्रीकुरु रसातलम् ।

रामः—हा प्रिये लोकान्तरं गतासि ।

सीता—जेह मं अत्तणो अंगेसु विलअं अंवा । न सहिस्सं
इरिस्सं जीअल्लेअपरिवत्तं अणुभविहुं । [नयतु मामात्म-
नोऽंगेसु विलयमग्धा । न सहिष्ये हेदधं जीवलोकपरिवर्त-
मनुभविदुम् ।]

रामः—किमुत्तरं स्यात् ।

पृथिवी—मन्नियोगतः स्तन्यत्यागं यावत्पुत्रयोरवेक्षस्व । परेण तु
यथा रोचिष्यते तथा करिष्यामि ।

आगीरथी—एवं तावत् ।

(इति निष्कान्ते देव्यौ सीता च ।)

रामः—कथं विलय एव वैदेह्याः सम्पन्नः । हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि
हा चारिश्रेयते लोकान्तरं पर्यवस्यतासि । (मूर्छति)

ऋश्मणः—भगवन्वाल्मीके परित्रायस्व परित्रायस्व । एष ते काव्यार्थः ।

(नेपथ्ये ।)

अपनीयतामातोयम् । भो भो सज्जमस्थावराः प्राणभृतो
मर्त्यामर्त्याः पश्यतेदानीं महर्षिणा भगवता वाल्मीकिनाऽ-
भ्यनुज्ञातं पवित्रमाथर्वम् ।

ऋश्मणः—(विलोक्य ।)

भग्न्यादिव क्षुभ्यति गङ्गामम्भो
व्याप्तं च देवर्षिमिरन्तरिक्षम् ।
आश्चर्यमार्थां सद्य देवताभ्यां
गङ्गामद्योभ्यां सलिलदुदेति ॥ १६ ॥

રામ—(એ બે મારા) બાળકો (હશે) એ જ વિચારે મારું હૃદય
થોળાવા કરે છે (અને) હું અસ્વસ્થ થયો છું.

પૃથ્વી—આવ બેટી, રસાતળને પવિત્ર કર.

રામ—હા ! પ્રિય ! તું બીજા લોકમાં ચાલી ગઈ.

સીતા—માડી, તારાં જંજામાં મને વિલીન કરી દે. સંસારનું આશુ
પરિવર્તન વેદવાનું હું સહન કરી શકીશ નહિ.

રામ—હિતર સૌ હોય !

પૃથ્વી—મારી આજ્ઞાથી દૂધપાન છોડાવતાં સુધી પુત્રોની સંભાળ લે.
પળીથી તો જેમ (મને) મમસે એમ કરીશ.

સાગીરથી—એમ જ.

(દેવીઓ અને સીતા જાય છે)

રામ—શું સીતાને વિવશ જ થયો ! અરેરે ! દેવી ! એા હંકારવધના
નિવાસની પ્રિય સખી ! એા ચારિત્ર્યની દેવી ! બીજા લોકમાં
ચાલી ગઈ !

(મૂર્છા પામે છે)

સીદમણુ—જમવાન પાતળી દે, બચાવો, બચાવો, તમારા કાગળનો
આ અર્થ !

(નેપથ્યમાં)

સાજને ખસીકો લો અને એા સ્થાવર અને જંગમ, મર્ત્ય અને
અમર્ત્ય પ્રાણધારીઓ ! જમવાન પ્રદક્ષિ વાત્સીકિએ જેની અનુમતિ
આપી છે તે પવિત્ર આશ્રમ હવે જુઓ.

સીદમણુ—(જોખને)

જાણે મંથનથી થતાં દોષ તેમ મંથનનાં પાણી
સુખ થાય છે, તથા દેવો અને ઋષિઓથી
આકાશ જાણે મરાઈ ગઈ છે. આશ્રમ ! મંથન અને
પૃથ્વી દેવતા માથે આપણાં પાણીમાંથી પ્રગટ રઈ
રહ્યાં છે. (૧૬)

(पुनर्नपथ्ये ।)

१

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गापुष्पयो नृपस्व नौ ।

अर्पितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यवता वधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—बहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्यं पश्य पश्य । (विलोक्य ।) कष्टमपि नोच्छ्वसित्यार्यः ।

(ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।)

१

अरुन्धती—

त्वरस्य घत्से चदेहि मुञ्च शालीनशीलनाम् ।

यदि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता—(ससंभ्रमं स्पृशन्ती ।) समस्तसदु समस्तसदु अज्जउत्तो । [समाश्रितितु समाश्रित्यार्यपुत्रः ।]

रामः—(समाश्रित्य सानन्दम् ।) भोः किमेतत् । (दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् ।) कथं देवी । (सलज्जम् ।) अये अम्हा मे अरुन्धती सर्वे च प्रहस्यन्त ऋष्यभृङ्ग-
शान्तावयोऽस्मद्गुरवः ।

अरुन्धती—वत्स एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।

(नेपथ्ये ।)

जगत्पते रामचन्द्र स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां प्रत्यात्मनो यत्नं यथा सा
त्वमस्य स्तुपायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुष्ठाना भवेति तत्रानृणास्मि जाता ।

अरुन्धती—इयं ते श्वधूम्रभगवती वसुन्धरा ।

(पुनर्नपथ्ये ।)

उष्मासीदायुष्मता यत्त्रायाः परित्यागे यथा भगवति वसुध्वरे स्नात्वा
दुहितरमवेशस्व जानकीमिति । तदनुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति ।

रामः—कथं कृतमहोपराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः । प्रणमामि वः ।

१४

(હરીથી નેપથ્યમાં)

હે જગદર્થ અરુન્ધતી, અમારી-મંગા અને પૃથ્વી
-ઉપર ખુશ થાઓ. પુણ્ય મતરાણી આ વધુ
સીતાને અમે તમને અર્પણ કરીએ છીએ (૧૭)

સદમણ—અહો! આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આર્ષ, જુઓ. જુઓ (જોઈને)
અરેરે ! હજી પણ આર્ષ લાનમાં આપતા નથી.

[પછી અરુન્ધતી અને સીતા પ્રવેશી છે.]

અરુન્ધતી—

ઓ ખેટા સીતા ! ઉતાવળ કર. સરમાળ સ્વભાવ
ત્યજ દે. આવ (તારા) પ્રિય સ્પર્શવાળા હાથથી મારા
વત્સને છવાડ. (૧૮)

સીતા—(મમરાટથી કપર્શ કરતી) આર્ષપુત્ર, રાતિ થાઓ રાતિ થાઓ.

રામ—(આત્વાસન પામીને) (આનંદથી) અરે ! આ શું ! (હર્ષ
અને કૌતુકથી જોઈને) (મારી) દેવી કર્પાથી ! (સદમણી)
અરે, મારી આ અરુન્ધતી અને આપ્યશુંમ, આત્મા વગેરે અમારા
બધા વડીલો આનંદ પામે છે !

અરુન્ધતી—ખેટા, આ ભગીરથના મૃદની દેવતા ભગવતી મંગા (તારા
ઉપર) ખૂબ પ્રસન્ન થયાં છે.

(નેપથ્યમાં)

જગત્પતિ મગધન્દ્ર ! ત્રિવલ્લભ વખતે મારા પ્રવેશ તમારું
(પોતાનું) વચન પાદ કરો કે : ‘ અરુન્ધતી જેમ પુત્રવધૂ માટે (છે) તેમ
ઓ મા, તે તું સીતા માટે મંગળ વિચારો વાળી થજો. ’ એમ એમાં હું
જાણુમુક્ત થઈ છું.

અરુન્ધતી—આ તમારા સાસુ ભગવતી વસુન્ધરા

(હરીથી નેપથ્યમાં)

આપુંજાને મારી રીકનીના ત્યાજ વખતે એમ કહ્યું હતું કે હે ભગવતી
‘ વસુન્ધરા ! પ્રસન્ન થાઓ પુત્રી જાનકીની સંભાળ લેજો. ’ તો હવે (મારા)
પુત્ર અને રાજાનું વચન પાછલું છે.

રામ—શું ! મહાન અપરાધ કર્યો છે તેના (મારા) ઉપર ભગવતીઓએ
દયા કરી ! તમને પ્રભુમ કડું છું.

अरुन्धती—ओ ओ पौरजानपदा इयमधुना भगवतीभ्या वसुन्धराजाह्वीभ्यामेव
प्रशस्यमाना ममारुघत्या समर्पिता पूर्वं च भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्य-
चारित्रा सज्जनैश्च देवैः सरतुता सावित्रकुलवधूदेवयजनसम्भवा सीतादेवी
परिगृह्यतामिति कथमिह भवन्तो मन्वन्ते ।

लक्ष्मण — आर्य ए मार्यारुन्धत्या निर्मलसंता. पौरजानपदा हृत्स्नभभूतमात्र
आर्या नमस्तुवन्ति । लोकपाला सप्तर्षयश्च पुण्यवृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अरुन्धती—अगतपते रामचन्द्र

२१

नियोजय यथाधर्मं प्रिया त्व धर्मचारिणीम् ।
हिरण्यव्या प्रतिकृते पुण्यप्रकृतिमध्यरे ॥ १९ ॥

सीता—(स्वगतम् ।) जाना द अज्जउत्तो सीदाए दुक्ख पडिमज्जिदुम् । [जाना
त्यार्यपुत्र सीताया दु खं परमाह्वम् ।]

राम — यथा भगवत्यादिशति ।

लक्ष्मण — कृतार्थोऽस्मि ।

सीता—पच्चुज्जीविदमिह । [श्रुत्युज्जीवितास्मि ।]

लक्ष्मण — आर्ये एव निर्लज्जो लक्ष्मण प्रणमति ।

सीता—वच्छ ईदिसो तुम चिर जीव । [वत्स ईदिसस्य चिरजीव ।]

अरुन्धती—भगवन्मात्मीके उपनीवेतामिमौ सीताधर्मप्रसन्नौ रामनरस्य पुनरौ
कुशलौ ।

(इति निष्कर्षः)

रामलक्ष्मणौ—दिष्ट्या तथैवेतत् ।

२१

અરુન્ધતી—અરે જો નગવાસીઓ અને ગ્રામજનો ! ભગવતી વસુન્ધરાએ અને મંત્રાએ આમ પ્રશંસેલી, મને અરુન્ધતીને સોંપેલી અને પહેલાં ભગવાન અગ્નિએ જેના પવિત્ર ચારિત્ર્યની ખાતરી કરાવી છે, તથા બહા સદ્વિત દેવોએ વખાણેલી, સૂર્યવંશની કુળવધૂ, દેવયજ્ઞર્માંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ દેવી સીતાનો હવે સ્વીકાર કરવો એ જાનતમાં અહીં તમે શું માનો છો ?

લક્ષ્મણ—આર્યા, ભગવતી અરુન્ધતી વડે કપકો પામેલા મુરજનો અને ગ્રામવાસીઓ તથા સર્વ પ્રાણીમાત્ર આર્યાને નમસ્કાર કરે છે, લોકપાળો અને સર્વતાપિઓ પુષ્પવૃષ્ટિથી સત્કારે છે,

અરુન્ધતી—જગદ્ગતિ રામચન્દ્ર !

સુવર્ણમયી પ્રતિમાની પવિત્ર પ્રકૃતિ (મૂળ વસ્તુ)
(એવી) તમારી પ્રિયાને યત્નમાં ધર્મ મુજબ
સહધર્મચારિણી બનાવો. (૧૬)

સીતા—(સ્વગત) સીતાના કુખને દૂર કરવાનું આર્યપુત્ર ભણે છે.

રામ—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લક્ષ્મણ—હું કૃતાર્થ થયો.

સીતા—મને નહું જીવન પ્રાપ્ત થયું.

લક્ષ્મણ—આર્યા, આ નિર્લજ્જ લક્ષ્મણ (તમને) પ્રણામ કરે છે.

સીતા—ભાઈ, જેવા તમે બહું જીવો.

અરુન્ધતી—ભગવાન વાલ્મીકિ, સીતાના મલંથી જન્મેલા રામચન્દ્રનાકે
એ પુત્રો કુચલવને લાવો. (બહાર જાય છે)

રામ લક્ષ્મણ—હાથ ! એ એમ જ (નીકળ્યું)

सीता—(सञ्ज्ञाप्ताकुल ॥) कहि ते पुत्ता मे । [कुत्र तौ पुत्रकौ मम ।]

(ततः प्रविशति चाल्मीकिः कुशलवौ च ।)

चाल्मीकि—यत्सौ कुशलवौ एष वां रघुपतिः पितृ । एष लक्ष्मणः कनिष्ठततः ।
एषा सीता जननी । एष राजर्षिर्जनको मातामहः ।

सीता—(सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य ॥) कहं तावो । [कथं तातः ।]

कुशलवौ—हा तात हा अम्भ हा मातामह ।

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षमालिङ्ग्य ॥) ननु यत्सौ पुण्यैः प्राप्तौ स्वः ।

सीता—एहि जाद पुत्त एहि जाद लव चिरस्त परिस्तजह मं लोभंदरणं
अणर्णि । [एहि जात पुत्त, एहि जात लव । चिरस्य परिष्वजेयां मां
लोकान्तरगतां जननीम् ।]

कुशलवौ—(तथा कृत्वा ॥) धन्यौ स्वः ।

सीता—भभवं एसा हं प्रणमामि । [भगवन्, एषाहं प्रणमामि ।]

चाल्मीकिः—यत्से ईदृशे चिरं भूयाः ।

सीता—अम्भहे रादो कुलगुरु अज्जाअणो सभत्ताअ अज्जा सतादेईं सलक्खणा
सुप्पपण्णा अज्जउत्तचलणा समं कुशलवा वि दीसंति ता गिम्भरगिह आणं-
देण । [अहो तातः कुलगुरार्याजनः सभर्तृकार्या शान्तादेवी चाल्मणाः
सुप्रपन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवावपि दृश्यन्ते तन्निर्भरास्मानन्देन ।]

(नेपथ्ये कलकलः ।)

चाल्मीकिः—(उत्थायावलोक्य च ॥) उत्थातलवणो मधुरेश्वरः प्राप्तः ।

लक्ष्मण—सानुपत्ताणि कल्याणानि ।

સીતા— ક્યાં છે એ મારા લાડકાઓ !

(પછી વાદમીઠિ અને કુશલવ પ્રવેશે છે)

વાદમીઠિ— બેટા કુશલવ, આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા નાના વડોલ લક્ષ્મણ. આ માતા સીતા. આ દાદા રાજર્ષિ જનક.

સીતા— (હર્ષ કરુણા અને ઠીંગ્ઠીથી જોઈને) અહો ! તાત ક્યાંથી ?

કુશલવ— હા પિતા ! આ માતા ! રે દાદાજી !

રામ લક્ષ્મણ— (હર્ષથી બેઠીને) અરે બહાણા પુત્રો ! તમે (બધા) પુણ્યથી મળ્યા છો.

સીતા— બેટા કુશ, આવ. લવ બાણુ, આવ. બીજા લોકમાં ગયેલી મને, (તમારી) જનેતાને લાગ્યા વખત બેઠી પડે.

કુશલવ— (તેમ કરીને) અમે ધન્ય છીએ.

સીતા— ભગવન, આ હું પ્રણામ કરું છું.

વાદમીઠિ— બેટી, આવી જ (સુખી) લાગ્યા વખત રહે.

સીતા— અહો ! પિતાજી, કુશબુડ, આશીર્વાદ, સ્વામી સદિત દેવી શાંતા, લક્ષ્મણ સાથે આશીર્વાદના સુપ્રસન્ન ચરણો (મારા) કુશલવ સાથે જ દેખાય છે. તેથી હું આનન્દથી પરિપૂર્ણ થઈ છું.

(નેપથ્યમાં કાલાહલ)

વાદમીઠિ— (જાણ મળી જોઈને) મધુરચર (શત્રુઘ્ન) લવણુનો સંદાર કરીને આવી પહોંચ્યો.

લક્ષ્મણ— કદયાણી ઉપરાઉપરી આવે છે.

रामः—सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिरियमभ्युदयानाम् ।

वाल्मीकिः—रामभद्र उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः—अतः परमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु ।

१५

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सैर्यं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेषु गङ्गेषु च ।

वाल्मीकिः परिभाषयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां युधाः

शब्दब्रह्मविदः फत्रेः परिणतां प्राक्षस्य वाणीमिमाम् ॥२०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।) १

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते

सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचितं

उत्तररामचरितं नाम नाटकं समाप्तम् ।

રામ— આ મધુ અનુભવતો છતાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી, અથવા
તો અબુધ્યોનો આ સ્વભાવ (જ) છે.

વાલ્મીકિ— રામશદ્ર, કહે તમારું શું વધારે પ્રિય કરું ?

રામ— બાધી પણ અધિક પ્રિય છે ? તો પણ આટલું ધામો—

જન્મતની માતા જેવી અને મંગા સમી મંગળ અને
મનોહર (એવી) તે આ કથા પાપોમર્થી પાવન
કરે ॥ અને એયોની વૃદ્ધિ કરે છે. શબ્દ બ્રહ્મને
જાણનાર, અને પરિણત પ્રણવાળા કવિની અભિનય
વડે જુદા સ્વરૂપમાં (નાટ્ય સ્વરૂપમાં) મૂકેલી
આ વાણીનું વિદ્વાનો ચિન્તન કરો. (૨૦)

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતમાં ' સ મેક્ષન '

નામનો સાતમો અંક સમાપ્ત

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિત

નાટક સમાપ્ત

ટિપ્પણ

અંક ૧

પ્રસ્તાવના.

[નાન્દી સ્તવન પછી સૂતધાર પ્રવેશ કરે છે. આજે ભગવાન કાશ્યપનાયતી માતા નિમિત્તે સહુ લોકો ભેગા મળ્યા છે. એમના મનોરંજન માટે આજે અમરકાંચક કવિ ભવભૂતિજી 'ઉત્તરરામચરિત નામતું' નાટક ભજવવાનું છે.

આજ સુધી તો રામચન્દ્રના રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવ નિમિત્તે અયોધ્યા-નગરીનાં ચોકકાં રાતદિવસ બંદીઓનોથી આજર્તા હતી.

પરંતુ હવે રાજ્યાભિષેક માટે આવેલા મહેમાનો વિદાય થયા હતા. એથી એમના મનોરંજન માટે જે ઉત્સવ યોજવામાં આવ્યો હતો તે હવે અંત થયો હતો. વસિષ્ઠ અને અનુન્ધતીની સાથે રામની માતાએ જમાણને ઘેર ખાર વર્ષના મગમાં ગ્રહ હતી. સીતાને પૂગ દહાડા જતા હોવાથી તેને સાથે લીધી નહોતી. તેની સંભાળ માટે રામ એકલા જ ર્યા હતા.

બેદની વાત જાણવા મળે છે કે લોકો હવે સીતાના રક્ષોશુદ્ધ નિવાસ મા? શંકા કરવા લાગ્યા છે. અગ્નિશુદ્ધિમાં તેમને વિશ્વાસ નથી. આ વાત અયોધ્યામાં ઘેર ઘેર ચર્ચાતી થઈ ગઈ છે. પણ હજી રામને કાને આ કિંવદન્તી પહોંચી નથી. ક્ષપિઓ અને કેવતા સર્વથા શ્રેય કરશે એ મંત્રણ રામના વ્યક્ત યાય છે.

હું, એક જીજ્ઞાસુ દુઃખની વાત છે કે સીતાના પિતા જનક પણ આજે વિદેહ પાછા ગયા છે. સ્વાભાવિક છે કે તેથી સીતાને ન ગમે. એવી રિયલિટીમાં ગમાડે એવું કાર્ષ વડોલ ત્યાં નહોતું તેથી ગમ પોતે સીતાને સાંત્વન આપવા એની પાસે જાય છે. અહીં પ્રસ્તાવના સમાપ્ત યાય છે.

શીર્ષક : ઉત્તરરામચરિત્-શબ્દશઃ 'રામનુ' ઉત્તરચરિત એટલે કે રામના જીવનની ઉત્તરાર્થસ્થાની હકીકત. પણ અમેદોષવારથી 'એ નામનું નાટક' કે જેમાં રામના ઉત્તરચરિતનું વર્ણન છે.

શ્રી શબ્દરત્ન રામ ઉત્તરચરિત્ એટલું જ શીર્ષક આપે છે. તેમના મન પ્રમાણે મહાવીરચરિત્ કે વીરચરિત્ માં વીરરામચરિત્ નથી. તેથી અહીં પણ તેઓ ઉત્તરચરિત્ શીર્ષક પસંદ કરે છે અને નીચે પ્રમાણે તે સમજાવે છે—ચરિત્ એટલે રામસ્થ ચરિત્. ઉત્તરં ચરિત્ (કર્મ) ઉત્તરચરિત્ અધિકૃત્ય કૃતં નાટકમ્ इति अथवा उत्तरं चरितमस्मिन् उत्तरचरितम् (વહુ) ધનુરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પણ ઉત્તરચરિત શીર્ષક જ રાખે છે. બાકી લગભગ બધા સમીક્ષકો ઉત્તરરામચરિત્ શીર્ષક રાખે છે. ઉત્તરચરિત શીર્ષકમાં 'રામ' શબ્દ સમજી લેવાનો રહે છે તેથી ઉત્તરરામચરિત્ શીર્ષક જ ઠીક લાગે છે. ૨લોક ૧ (અનુબંધ)

पूर्वेभ्यः कविभ्यः इदं नमोवाकं प्रशास्महे ।

इदम्—अस्तुत पाठमां इदम् नमोवाकं साथे લેવાનું છે. इदं नमोवाकं प्रशास्महे आ शब्दो भोक्ततां भोक्ततां सूत्रधार पोને પણ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે આ રીતે લેતા इदम् શબ્દ સૂત્રધારની હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવાનો કાષિક ક્રિયા સૂચવે છે. इदम् શબ્દ ભોક્તાની સાથે તે હાથ જોડીને વંદન કરે છે જ. આમ 'કાળે' અહીં સુંદર અર્થ બતાવે છે કે इदम् શબ્દ વાચિક નમસ્ક્રિયા બતાવે છે અને પ્રશાસ્મહે શબ્દ વાચિક નમસ્ક્રિયા બતાવે છે નમોવાક પ્રશાસ્મહે શબ્દો ભોક્તા નમઃ શબ્દનું પાણીથી ઉચ્ચારણ થાય છે. આ રીતે લેતાં બધાકરણને લગતી એક મુશ્કેલી દૂરી પાડે છે. કાળે બતાવે છે એ અર્થ ન સમજીએ તો इदम् નવું. ને નમોવાકં પુ. અથવા અન્યથ સાથે લેવું પડે. પણ 'કાળે'એ બતાવેલો નવો અર્થ આ મુશ્કેલી દોળે છે.

લીલાકાર વીરરામર इदंकविभ्यः એક શબ્દ તરીકે લેવાનું સૂચવે છે. (इमे च ते कायः इदंकयवः । तेभ्यः) પાંચે.—'इदंकविभ्यः'. इत्येकं -परम् । नमः वाकम् इति च परद्रवम् ।.....अयमर्थः—पूर्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः इदंकविभ्योऽस्मा नृद्धिरामस्यायाः कविभ्यः । गनस्यामरन्ध्रकविभ्य इत्यर्थः । वाग्मीन्द्रिमित्रा दिभ्य इति नर्थाः । पञ्च एव स्थापनायैकं अर्थं नयां द्वात्रये.

વિન્દેમ પાઠ લેતાં દ્વ ને પ્રસાસ્મહે ના કર્મ તરીકે લેવાય. આત્મન
 , વચ્ચામ અમૃતામ દેવતા યાત્તમ વિન્દેમ (દ્વિતી) દ્વ પૂર્વમ્: કવિમ્ય નમોવાક
 પ્રસાસ્મહે । ‘પૂર્વના કવિઓ પામે અમે આ માગીએ છીએ કે.....૪.’ એમ
 અર્થ થાય એ રીતે લેતાં તે આખી બીજી લીટી સાથે સખધ ધરાવે છે.
 ૧ પણ પહેલો અર્થ નાન્દી સ્તવનનો ભાવ સુંદર રીતે જનાવે ॥ તેથી એ
 ‘રીતે સમજવું’ વધારે સારું છે.

કવિમ્ય: પૂર્વમ્ય:—આખીન કવિઓ એટલે એકલા વાલ્મીકિ નહિ
 પણ વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ભાસ, કાલિદાસ વગેરે બધા જ ભવભૂતિ પહેલાં
 થઈ ગયેલા કવિઓ. કેટલાકના મત પ્રમાણે અહીં કેવળ વાલ્મીકિનો જ
 ઉલ્લેખ ॥ અને બહુવચન માનારે છે એમ તેઓ બતાવે છે પણ તે
 બરાબર નથી. વાલ્મીકિને તો તે નમસ્કાર કરે જ પણ અહીં તો તે
 પોતાના બધા જ પુરોજાઓ કવિઓને નમસ્કાર સમર્પે છે. વીરરાધવ,
 રાધ, વિદ્યાસાગર વગેરે કવિમ્ય: ને બદલે ગુરુત્વા પાઠ ગળે છે પણ અર્થમાં
 કંઈ ફેર પડતો નથી. છતાં કવિ સહુ કંઈક વધારે ભક્તિભાવ ધ્રુવે છે.

એ કવિઓના આદીર્વાદથી આ નાટક લખવામાં આવતાં વિન્દો દ્વ
 થાઓ એ ભાવ અહીં છે અથવા તો વિન્દેમ પાઠ લેતાં એમ અર્થ થાય
 કે એ કવિઓના પ્રસાદથી અમૃત આત્મન વચ્ચ એવી દેવતા ‘વાણી’
 અને સ્તુતો.

ટીક કાર ‘અનસ્થામ’ અહીં પહેલી સીટીમાં બ્રહ્મચૂરપતિ એટલે કે
 ‘મણુપતિ’ની પ્રાર્થના છે એમ કહે છે. ‘મણુચૂરપતિ’ પાછળથી ‘મણુપતિ’
 તરીકે એ બખાયા ‘મણર્પતિ હ્રગમદે કવિ કવીનામ્’—એ વેદની ઉક્તિને
 આધારે તેઓ આ અર્થ બતાવે છે. બહુવચન માનારે છે પણ તે સ્વાભાવિક
 ભાગ્ય નથી. વેદના કવિ સન્દનો ‘મણો’ એમ અર્થ થાય. ભવભૂતિને
 એ મણુપતિની જ પ્રાર્થના કરવી હોત તો સીધી રીતે ક્યાં નહોતી ?
 અહીં તો તે આખીન કવિઓને જ વદન કરે છે તે એથી તેના વિષયો
 દ્વ થાય.

નમોવાકમ્—આ એ રીતે સમજવાય. (૧) નમ (વન્દસ્ય) વાચ
 ૩ નરણં યદ્દિમં વર્ષણિ તથા તથા : વચ્ સાથે યત્ લેવાયો વાદ નામ યત્.
 નમ’ સન્દના ઉચ્ચાર સાથે એમ અર્થ થાય

(૨) નમઃ ઇતિ સ્તવતા નમોવાકમ્-નમઃ શબ્દ ઉચ્ચારીને. વચ્ચે ઉપરથી જમણે, ડાબે ધનાડીને. જમણે પ્રત્યક્ ક્રિયાપદને અનેક અર્થમાં લખાયા છે. જેમકે-સ્મારં સ્માર નમતિ શિવમ્। બ્રાહ્મણવેદં મોજયતિ (યં યં બ્રાહ્મણં વેતિ તંતે)

પ્રશાસ્ત્રહે—શબ્દશઃ—ધૃત્વીએ છીએ, પ્રાર્થાએ છીએ, પણ અહીં ‘અર્પિ’એ છીએ, ઉચ્ચારીએ છીએ’ એ અર્થમાં. શાસ્ત્ર ધાતુ (ખીએ) ગણ પસર્યેપદી છે પણ આ તેની આગળ હોય અને ‘ધૃત્વિ કરવી’ અર્થ થતો હોય ત્યારે આત્મનેપદ લે છે. વાંચો સિ. કૌ.—આજ્ઞઃ શાસુ ઇચ્છાશામ્। આશાસ્તે, આશાસતે। આજ્ઞ પૂર્વત્વં પ્રાયિકમ્। તેન નમોવાકં પ્રશાસ્ત્રહે ઇતિ સિદ્ધમ્। અહીં આ ને બદલે પ્ર ઉપસર્ગ છે છતાં અર્થ એ જ થતો હોવાથી આત્મનેપદ લે છે.

વન્દેમહિ ચ ત્તાં—ખીજી લીટીમાં કવિ દેવી સરસ્વતીને વંદન કરે છે કે જેથી એની આ કૃતિ નિર્વિઘ્ન રીતે સફળ થાય. તામ્-તે (વાણી) કે જે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં વન્દેમ દેવતાં અને વિન્દેમ દેવતામ્ પાઠફેર છે. વન્દેમ એટલે વંદન કરીએ છીએ. વિન્દેમ-વિદ્ જાણે ગણ વિધ્યર્થ પ. પુ. બ. ૧ અંગે મેળવીએ. પ્રાપ્ત કરીએ. જે કે ‘નમસ્કાર કરવા’ એ અર્થ સાથે સ્ત્રોત્ર શબ્દ વધારે બધાં જેસે છે છતાં એ પાઠ લેતાં એક મુસ્કેલી રહે છે. નાની સ્ત્રોત્રમાં બાર શબ્દો જોઈએ. પણ વિન્દેમ અગર વન્દેમ પાઠ લેતાં એ શબ્દ એકો રહે છે. આથી વન્દેમહિ પાઠ સારો છે. શ્રી ‘કાજે’ કહે છે તેમ યં જ્ઞાનં વગેરે શબ્દો બોલનારો કવિ એવી વાણીની ધૃત્વિ કરે એ બરાબર લાગતું નથી. તેથી વાણીકિને સ્ફુરેલી દેવી વાગીશરીને વંદન કરે એ જ લાવના અહીં ઇષ્ટ છે. ભરતવાક્યમાં પણ તે પોતાના કવિત્વ અગિમાન વ્યક્ત કરે છે તેથી વિન્દેમ પાઠ એના એ લાવની વિરુદ્ધ બધું છે. વાચક ને બદલે યાજ્ઞી પાઠ પણ છે.

૧. અમૃતાં આત્મનઃ. કલ્યાણમ્—વાણીને અહીં આત્માની શાશ્વતી કહી કહી છે. અમૃતામ્ મૃતં મરણમ્। અવિચયાનં મૃતં મરણઃ-(મહુ) જરૂર કલા—૧૧ મેં ભાગ. પુરાણોમાં કામ્યની વાણી મીતો વગેરેને આત્મા (પરમાત્મા)ના એક ભાગ તરીકે ખતાવે છે. સરસ્વતીને બ્રહ્મનો અંશ કહી છે અને શબ્દને વિધ્યનું રૂપ મળ્યો છે. વાંચો વિધ્યપરાધ્ય-કન્ધાતાપાદ એ કેચિદ્ગીતમ્નન્નિલાનિ ચ। મન્દમૃતિવસ્તૈત્તદ્વિધ્યોર્મહાત્મનઃ। આથી

તે અને વાલ્મીકિની કૃપાથી પુનર્મિલન થાય છે તે બતાવે છે. વાલ્મીકિને ઉલ્લેખ નો પહેલો લાટીમાં જ થઈ જાય છે દીકાકાર વીરરાધવ આ નાન્દી સ્ત્રીકમા બધા અંકનો સાર બતાવે છે.

['નાન્દી'ની વધુ વિગત માટે પણ જુઓ પરિશિષ્ટ-૧.]

[સુવધાર માટે પણ જુઓ પરિશિષ્ટ-૧.]

૧-૧

કાલપ્રિયનાથસ્ય—

પાઠ્યે—કાલપ્રિયનાથસ્ય. કાલ એટલે શિવ. કાલપ્રિયા એટલે પાર્વતી. આમ કાલપ્રિયાનાથ એટલે પણ છેવટે 'શિવ' અર્થ જ થાય. પણ કાલપ્રિયનાથ પાઠ વધારે પ્રચલિત છે એમ 'વીરરાધવ' પોતાની 'મહાવીરચરિત'ની દીકામાં કહે છે. વાંચો મહા—કાલપ્રિયનાથસ્ય કાલપ્રિયાનામિકામ્બિકાપતેઃ । કાલપ્રિયનાથસ્યેતિ હસ્યાન્ત પ્રિયસાન્દયુક્તઃ પાઠઃ પ્રચુરો દૃશ્યતે । તદ્રાપ્યર્થઃ પૂર્વવત્ । રાજશેખર પોતાની કાવ્યભીમાસામાં કહે છે કે કાલપ્રિય એ નગરનું નામ છે અને એની ઉત્તરે 'આધિપુર' છે. એટલે કાલપ્રિય એ અત્યારનું ઉજ્જયિની હોવાની સમીક્ષા થારણા કરે છે. ઉજ્જયિનીમાં મહાકાળિયું મંદિર છે. પહેલાં નાટકો ધણુખરુ યાત્રા કે ઉત્સવ વખતે રજુ થતાં. બચ્ચૂનના બધાં નાટકો આ કાલપ્રિયનાથની યાત્રા પ્રસંગે લખવામાં આવી. એક દીકાકાર કહે છે તેમ વિદર્ભ દેશમાં પદ્મપુરમાં પણ આ મંદિર હોય. વાંચો—કાલપ્રિયનાથો નામ વિદર્ભેષુ પદ્મનગરે પ્રતિષ્ઠિતો દેવમૂર્તિવશેષઃ । તસ્ય યાત્રાયામુન્સવે નાટકમિદં ભગવતઃ કાલપ્રિયનાથસ્ય પુરતઃ પ્રથમમમિનીતમાસીત્ ॥

આર્યમિથ્યાન્ મિથ્ર શબ્દ માનમુચક છે અને તે દમેશ બદુચનમાં વપરાય છે. આર્યાઃ સત્યુચિસંપન્નાઃ યદાહ ભરતઃ 'કુલં શીલં દયા દાનં ધર્મં સત્યં જ્ઞાનના । અદોહ ઇતિ ચેત્વેતજ્ઞાનાર્થાન્ સંપ્રવક્ષતે । મિથ્યા ચેત્સન્તરેદનં પુણ્યે મિથ્યચનં નિત્યં વહુવચનાન્તમ્ ॥ પ્રતાપ્યા આર્યા આર્યમિથ્યાઃ—પૂર્વે મહાનુશાસો.

૧-૩

અત્રમવન્ત-અત્રમવત્ અને તત્રમવત્. માનસ્યકે શબ્દો છે જે હાજર હોય તેને માટે અત્રમવત્ અને જે હાજર ન હોય તેને માટે તત્રમવત્. ૫૫૨૫ 'પૂજ્યે તત્રમવાનત્રમવાથ ભગવાનપિ'। વિદાર્જ્યન્તુ-વિદન્તુ-વિદ્ તુ (તોટ) ૨૧૩૪૫ 'વિદાર્જ્યન્તિત્યન્તરસ્યામ્ । કસ્યપ-વાદયપણ્ણોત્ર

૧-૪

શ્રીકણ્ઠઃ શ્રીકણ્ઠ ઇતિ પદ લઞ્ઞન ચિહ્ન. યસ્ય સ—શ્રીકઃ એ ઉપનામવાળો. (૧) શ્રી સરસ્વતી ભવભૂતિ 'શ્રીકઃ' એ નામથી જાણીતો હતો. કેટલાક કહે છે કે કવિનુ મૂળ નામ ભવભૂતિ હતું પણ પછીથી તેને 'શ્રીકઃ' એવું ઉપનામ મળ્યું. વીરરાધવ જુદું જ કહે છે તે કહે છે કે કવિનુ મૂળ નામ શ્રીકઃ હતું પણ તેના એક સ્ત્રોત ઉપર ખુશ મદનને કાર્મ રાજાએ અને ભવભૂતિનામ આપ્યું. વાલ્મી-હારાતિગરવિશ્વકિર્દશનાદ્વાન્દેયી નિયતકાળમસ્ય કળે વસતીતિ મત્વા તદાનીતનૈ ભવભૂતે શ્રીકણ્ઠ ઇતિ વિશેષણ પરિકલ્પિતમ્ । (૨) ટીકાકાર ધનસ્મામ જુદી રીતે સમજાવે છે-શ્રીકણ્ઠસ્ય શિવસ્ય પદે પાશવેન લઞ્ઞન મિરુદ્ યસ્યેતિ વાર્ય । શિવપાદાન્ન નિરત્ત ઇતિ યાવત્ ।

પદ્માનન્દપદ-પદ-આકરણશાસ્ત્ર પદાવગતિહેતુત્વાત્પદ વ્યાકરણમ્ ૦૫૪૨જી શાસ્ત્ર શબ્દોને લગતું હોય છે વાક્ય-ન્યાય અથવા તર્કશાસ્ત્ર વાક્ય ઉપર અવનખિત હોવાથી તે શબ્દ તર્કશાસ્ત્ર ખતાવે છે પ્રમાણ મીમાંસાશાસ્ત્ર, શબ્દ વગેરે 'પ્રમાણ'ને લગતું છે તેથી પ્રમાણ શબ્દ મીમાંસાશાસ્ત્ર મુખ્ય છે. ટૂંકમાં ભવભૂતિ ત્રણ શાસ્ત્રોનાં જાણીતા હતા- પદ્માનન્દ ન્યાય અને મીમાંસા વાલ્મી પદવાક્યપ્રમાણજ્ઞો વ્યાકરણતર્કમીમાંસામિત્ત । પદ વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વાક્ય ન્યાયો વૈશેષિકનયથ પ્રમાણ પૂર્વોક્તમીમાંસાદ્વયમ્ તજ્ઞ । ખીજાએતે મતે વાક્ય મીમાંસાશાસ્ત્ર ખતાવે છે અને પ્રમાણ તર્કશાસ્ત્ર ખતાવે છે. વાલ્મી-પદાવગતિહેતુત્વાત્પદ વ્યાકરણમ્ । વાક્યસમવસાયસાહેતુ ત્વાદાક્ય મીમાંસા । પ્રમાણપ્રતિપત્તિભરિત્વાત્પ્રમાણ તર્ક ।

ભવભૂતિઃ—કવિનુ મૂળ નામ ભવભૂતિ હતું શ્રીકઃ ઉપનામ પછી મળ્યું. આગળ કહ્યું તેમ વીરરાધવ આથી જિજ્ઞાસુ સમજાવે છે કે શ્રીકઃ એવું મૂળ નામ હતું અને ભવભૂતિ નામથી તે પછીથી જાણીતો થયેલ.

વાંચો--એતત્કૃત-સામ્યા પુણાત્ ભવભૂતિપવિત્રમૂર્તિઃ-ઇતિ શ્લોકપ્રવણસન્તુષ્ટો
રાજા ભવભૂતિરિત્યેનં સ્થાપયામાસ-કિંચીત્સૈ કવચે દેશ્વર એવ મિથુરૂપેણ
આગત્ય મૂર્તિ દત્તાન્...એવમ મવાત્ મગવતૌ મૂર્તિર્યસ્ય ઇતિ ભવભૂતિરિત્યન્વયં
ઇત્યાહુઃ ।

જાતુકર્ણી-જાતુકર્ણીનેા પુત્ર પાદેર જાતુકર્ણી-જાતુકર્ણ્ય ગોત્રમાં
ઉત્પન્ન થયેલી સીનેા પુત્ર.

શ્લોક ૨ (અનુક્રમ)

બ્રહ્માણમ્--પાદેર બ્રાહ્મણમ્, બ્રહ્મણં અને બ્રાહ્મણં શબ્દોનેા અર્થ
એક જ છે. બ્રહ્મા એટલે પશુ બ્રાહ્મણુ અર્થ થાય. વાંચો--'વેદસ્તત્ત્વં તપો
મગ્ન મગ્ના વિપ્રઃ પ્રજાપતિઃ' ઇત્યમરઃ પશુ અહીં કવિ બ્રહ્મણં શબ્દ બ્રાહ્મ
વાપરે છે. એ શબ્દની દ્વિવિધ અમત્ય છે-(૧) એક તો એ દ્વારા ભવ-
ભૂતિ સ્વયં છે કે પોતે ચૂસ્ત બ્રાહ્મણુ છે કે જે સ્મૃતિકારેએ બતાવેલા
નીચેનાં છ કાંડો જ કરે છે--યજન યાજન, અધ્યયન અધ્યાપન, દાન અને
પ્રતિગ્રહ, (૨) બીજું, બ્રહ્મણં એટલે પ્રજાપતિ અર્થ પશુ થાય. સરસ્વતીને
પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્માની પત્ની કહી છે. આમ કવિ પોતાને પ્રજાપતિ સાથે
સરખાવે છે. સરસ્વતી જેમ બ્રહ્માને વચ રહે તેમ આ કવિને પશુ વચ છે.
અને જેમ બ્રહ્માની પાછળ જાય તેમ આ વિપ્રની પૂઠે જાય છે. ટૂંકમાં
કવિ પોતાની વિદ્વતાનું અભિમાન વ્યક્ત કરે છે. બ્રહ્મણં પાઠ ઉપર ટીકા
કરતાં થી રામ લખે છે કે બ્રહ્મ એટલે વિપ્ર અને પ્રજાપતિ એમ બે અર્થ
થાય. પશુ અહીં વિપ્ર અર્થ કવિને અભિપ્રેત નથી. કારણુ જે તેમ હોત
તો તેમણે વધારે પ્રચલિત બ્રાહ્મણુ શબ્દ જ વાપર્યો હોત. વળી બ્રાહ્મણં પાઠ
છંદને પશુ અનુરૂપ છે. છતાં કવિ અહીં આહીને બ્રહ્મા શબ્દ વાપરે છે.
તેથી ચોક્કસ તે પ્રજાપતિના અર્થમાં જ વાપરે છે. કવિ પોતે અહીં
પોતાને વિશે જિજ્ઞાસુ પ્રગટ કરે છે કે તે પોતે બ્રહ્મા છે અને
સરસ્વતી તેની પત્ની છે. (જુઓ થી 'રાય'ની હિ. ચ. ની આદિતિ
૧૯૨૪-૫. ૭) હમ્-આ કે જે પ્રસિદ્ધ છે.

વાગ્વદયેવ-પાદેર વાગ્વદયૈવ. આશોકિત પત્નીની માફક અથવા
તો વચ કરેલી સીની માફક. વદયૈવ પાઠ લેતાં એવ ને યમ સાથે લેવું

પડે ચમ્ એવ (નાન્ન કમપિ કર્વિ) ક્ય દેવી ચાન્ વર્યા સતી અનુવર્તે ।
એટલે કે એકવા આ જ કવિને સરસ્વતી વશ હતી, બીજા કોઈને નહિ.
પણ તેમ લેતા દુરા-વપદોષ આવી જાય ॥ તેથી એ ખાસ જરાજર નથી

અહીં દીકા કર્તા શ્રી રામ લખે છે કે ભવભૂતિ અહીં પોતાની
જાતને વાદમીકિ કરતાં પણ જાતી કક્ષાએ ખૂંડે છે વાદમીકિને તો ધણી
મહેનતે સરસ્વતી વશ થઈ હતી ધક્કાએ તેને એ બાબત જ્ઞાન કળાનુ
હતું. પદ્મચોનિરવોચત્ ક્રૂપે પ્રયુદ્ધોસિ નાગાત્મનિ પ્રહણિ । પારધિના બાલ્યથી
વીધાયેલા પક્ષીને જોઈને એને કાન્ય સ્કુયું હતું ખરું
પણ એતો વાદમીકિને પોતાને ખ્યાય નહોતો વાદમીકિને તો કાન્યસ્કૂરણ
આકર્ષિતક હતી જ્યારે પોતે તો સ્વય પ્રભાપતિ જ છે. મૂઢાટ પ્રહા
વાપ અવભૂતિ । નાવપૃથ્થરય પ્રહણ ક્ય અસ્થાપિ માર્યા સરસ્વતી ।

પરંતુ એવ મેદ.—જાકર્ણ્ય પ્રહાણમિષ પાતિત્રત્યાનુરોપાત્ સેવતે, ફર્મ
પુનર્ભૂતલગત પ્રહાણ પ્રેમવિહ્વલ સતી ક્યાદાય । [વાચો રામ મિત્ત ૫ ૬]

પરંતુ અહીં શ્રી કો છ કે જટ જતાવે છે તેમ ભવભૂતિને
આશય તેવો નથી અલગત આ શ્લોકમા કવિ પોતાને વિશેનો જાંચો
ખ્યાલ અને આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે. પોતાની કૃતિને ન વખાણનાર
પ્રેક્ષકવર્ગ તેમને ગમતો નથી એ પરિષદના કોઈ પણ રીતે વખાણ કરતા
નથી આથી એ કોઈકે આગળ તે પોતાની વિદ્વતાનો જાંચો ખ્યાલ પ્રગટ
કરે છે છતાં અહીં વાદમીકિને ઉતારી પાડવાનો તેમનો આશય નથી.
શબ્દશ કઈ સરસ્વતી ભવભૂતિની પત્ની નથી. સરસ્વતી જ્ઞાને વશ
હતી કારણ તે એની પત્ની હતી સરસ્વતી ભવભૂતિને વશ છે કારણ
‘ભવભૂતિ મહાકવિ છે. કવિનું જાણા ઉપરંતુ આધારણ પ્રચુત અહીં
સૂચવાય છે આમ અહીં કવિનો આશય કેવળ પોતાનો વધારે પડતો
આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ કરવાનો જ છે, વાદમીકિને ઉતારી પાડવાનો નહિ *
આ શ્લોક ઉપર દીકા કર્તા શ્રી મ ન દિવેની લખે છે કે “અખના,
વચનથી—પ્રેમ વિનોદ શાકુમીદિકની સ પતિથી—એવી વશ થયેલી કે અખના
થઈને, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય રચના બૂધીને, પોતાના કાન્તની પુઠે જ ઢળી
જતી રહે, તેમ સરસ્વતી પણ રમપૂર્ણ સાધુ વાક્યના અંબે મોહીને

* વાચો શ્રી કો છ કે જટની ઉ ચ ની અગ્રેજ આટલિ દિપણ ૫ ૬

ભવભૂતિની વાણી પુઠે અળખા યદ્—અર્થાત્ ભવભૂતિની વાણીમાંથી જ પોતાનું સ્વરૂપ ઉપજાવી લેતી યદ્—દ્રમેય તાબે જ રહ્યાં જતી.” ખીન્ન અને નાટકોમાં પણ આતું જ અશિમાન કવિ વ્યક્ત કરે છે. વાંચો—મ ચ. વસ્યવાચઃ ક્વેવાંકયં સા ચ રાનાશ્ચ્યા કથા ૧૦; ના મા. હત્યસ્તવડસ્તિ મન કોડપિ સમાન ધર્મા । ક્યલો હ્યવં નિરવધિર્વિપુલા ચ પૃથ્વી ॥

ઉત્તરગમચરિતના ખીન્ન અંકમાં પણ કવિને વાદ્ભીકિ તરફનો ભક્તિભાવ દેખાય છે. મ ચ મા પણ કવિ વાદ્ભીકિને અંગધિ આપે છે—વાંચો—

પ્રાપ્તસો મુનિરૂપા પ્રથમઃ કવીનાં

યજ્ઞપાપનં રુપતેઃ પ્રણિનાય કૃતમ્ ।

મત્સ્ય તસ્ય સમરન્ત મમાપિ વાચ

સ્તાનુ પ્રસન્નમનસઃ કૃતિનો મજન્તામ્ ॥

અનુવર્તે ને ખદ્ધે અગ્યર્તે પાઠ છે. પણ તે બરાબર નથી. કારણ આગળ અસ્તિ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે.

ઉત્તરં—આ ખીન્ન લીટી સ્વતંત્ર રીતે જુદી જ લેવાની છે. પહેલી લીટી આગળ ઉપરના મઘ વાક્યના અનુસંધાનમાં છે. અસ્તિ જલુ...મગમૂર્તિ ...યં બ્રહ્મર્ગં વાગ...અનુવર્તે । તત્પ્રગીતં—તેન બ્રહ્મ્યા પ્રગીતં—તે પ્રાકૃતે (ભવભૂતિએ) રચેલું. યં...ધ્. શ્રી રામ કહે છે તેમ તદ્ જુદું જ લેવું વધારે ઠીક છે. કારણ તો જ કવિ ધારે છે તેવી પોતાની ડાપ પ્રેક્ષકો ઉપર પાડી શકે. એ રીતે લેતાં જ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન નાટકના કર્તા ઉપર કેન્દ્રિત થાય કે કેવો મોરો એ કવિ છે ! આવા ઉત્સવને પ્રસંગે તેનું આ નાટક ભજવાય એ ખરેખર ચોખ્ખું જ છે. [વાંચો શ્રી રામનું ઉ. ચ. ૫. ૭-૮]

પ્રસન્નતે ને ખદ્ધે પ્રજોક્ષતે પાઠબેદ છે. અહીં કવિ ભવભૂતિ વિશે વધારે દખીકત જણાવ્યું મને છે. ઉપરાંત ખીન્ન એક વિગત એ મને છે કે પ્રસ્તુત મૂનિ આ કવિના પ્રથમના નાટક મહાવીરચરિતના અનુસંધાનમાં છે. મહાવીરચરિતમાં રામનું પૂર્વચરિત છે, ન્યારે અહીં રામનું ઉત્તર-ચરિત છે.

૨-૧

કાર્યવશાત્-આ (નાટકના) કામને લીધે આ નાટકમાં આ સૂત્રધાર કાર્ધ તત્કાલીન અયોધ્યા નિવાસીને લાગ લગ્નવે છે તેથી તે કામ માટે, આયોગ્યક-અયોધ્યાનિવાસી, આગળ ઉપર સૂત્રધાર કહે છે વૈદેશિનોડસીતિ પુસ્તકામિ પોતે નવો આગતુક હોવાથી પૂછે છે. આથી શ્રી કાણે કાર્યવશાત્ને જરા જુદી રીતે સમજાવે છે કે પોતે કાર્ધ કામ પ્રસંગે (કાર્યવશાત્) અયોધ્યા આગ્યો છે અને નવો છે તેથી પૂછે ॥ ૫૫ ॥ કાર્યવશાત્ એટલે નાટકના કામ માટે ૫૫ લેવાય વાચો-કાર્યવશાત્ નાટકપ્રયોગાતુર ૫૫ - (કાણે ૫ ૫) કથેવશાત્ ૫૫ ૫૫ મળે છે

તદાનીતન - રામપદ્માભિવેદકાલીન - તત્કાલીન

૨-૨

પીલ્લવ્ય-એ રાવણના કુળનો ધૂમકેતુ છે પુલસ્ત્યને। પુત્ર વિશ્રવસ અને તેનો પુત્ર નવલ્ય પુલસ્ત્ય 'પ્રજાપતિઓમનો' એક પ્રજાપતિ છે વાચો- રામાયણ સુન્દરકાન્ડ-પ્રજાપતીના યજ્ઞા તુ ચતુર્થોડ્ય પ્રજાપતિ । માનસો દમ્ભગઃ પુત્ર પુલસ્ત્ય इति विधुत ॥ પુલસ્ત્યસ્ય તુ તેજસ્યો મહર્ષિમાનસ સુતઃ । નામ્ના રા વિશ્રવા નામ પ્રજાપતિસમપ્રમ ॥ તસ્ય પુત્રો નિશાલકિરાવણ શત્રુરાવણ ॥ ધૂમકેતુ-(૧) અગ્નિ ધૂમ. કેતુ લિહ્ન ચિહ્ન વા જસ્ય । (૨) ધૂમકેતુ એટલે પૂછડિયો તારો વાચો શ્રી મ. ન દિવેદીનુ ઉ ચ દિવેપલ્ય ૫ ૧૧૬- "જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો એમ અભિપ્રાય છે કે જ્યારે જ્યારે પૂછડીઆ તારાનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે રાજ્ય તથા પ્રજાને કુષ્કાળ, પરરાજ્યાગમ, વગેરે ઉપદ્રવ થાય એમ રામચન્દ્ર રૂપી ધૂમકેતુના ઉદયથી રાવણ ॥ આખા કુળને ઉપદ્રવ થયો. છેવટ વિશીષલ્ય વિના સર્વનો સદાર થયો. ધૂમકેતુ દૂર રહે રહે પલ્લુ એટલો ઉત્પાત કરવાને સમર્થ છે, તેની સાથે સરખાવીને રામચન્દ્રના કુળને કંપાવનારા અતુલ પરાક્રમ અને મદિમા જતાવેલા છે રામચન્દ્ર સર્વને શાન્ત સુર્વ સમાન સુખકર કર્તા રાવણ જેવા કુળના ધૂમકેતુ છે "

રામ ૫૫ રાવણના કુળ માટે આમ પીડાકર દત્તા.

૨-૩

રાત્રિદિવમ્--દિવા અન્યથ છે દિવા=દિવસે, રાત્રી ચ દિવા ચ રાત્રિ- દિવમ્ 'અચતુર-૦. ધ' એ સૂત્ર પ્રમાણે અનિશ્ચિત ૬-૬ સમાસ થયે।

અસંહત૦—અસંહતા ચાનન્દનાન્દી (ચાનન્દસુચિકા નાન્દી મજલ) ચસ્મિન્ (વહુ૦) જ્યારે છેડવો શબ્દ હૈ કારાન્ત કે ક કારાન્ત સ્ત્રી૦ નામ હોય કે ક કારાન્ત નામ હોય ત્યારે જહુરીદિ સમાસનં ક પ્રત્યય સામે. વાંચો—પાઠ ૫-૪-૧૫૩—નયુત્તર. એક ટીકાકાર નાન્દી જુદી રીતે સમજાવે છે. વાંચો—અકદા દ્વાદશમુદ્રજ્ઞપ્તો નાન્દી.

વિધ્રાન્ત૦—વિધ્રાન્તાઃ ચારણઃ વેષુ. અહીં વિધ્રાન્તચારચારણાનિ પાઠેર છે. ચારણઃ—ચારણુ. ચારણતિ હૈર્તિમ્. વાંચો—‘મરતા હત્યપિ નદાશ્વા-રણાસ્તુ કુડીલશ્વાઃ’ इत्यमरः चत्वर०—ચાર રસ્તા મળે તે જગ્યા—અકલ્પ. ‘રાળનુ’ મહેલનુ’ આંગણુ’ અર્થે પણ થાય. વાંચો—ચારણ સ્વાત્તપાં મ્હેવે સ્પગ્હિલાક્ષ્ણવોરપિ.

૨-૫

માવ—સેર્ષજ ઉપર સૂત્રધાર કોઈ પણ નટને ‘મારિષ’ કહીને સંબોધે અને નટ સૂત્રધારને ‘માક’ શબ્દથી સંબોધે છે. એ માનમૂલક શબ્દ છે. માવો વિદ્વાનિત્યમરઃ । માવ્યો માવેતિ વકવ્યઃ ક્ષિચિન્ન્યૂનસ્તુ મારિષઃ જગદ્ધર. સૂત્રધારઃ વદેદ્માવ ઇતિ વૈ પારિપાર્શ્વિકઃ ।

અહીં રામ એક ટીકા કરે છે કે નટ સૂત્રધારને સૂત્રધાર તરીકે જ ઓળખીને સંબોધે છે. અયોધ્યાવાસી તરીકે નહિ. તે પોતે પણ અયોધ્યાવાસી તરીકે નહિ પણ નટ તરીકે પ્રવેશે છે. આથી ઇપોડસ્તિકાર્યવશાત્ એ ઉક્તિની વિરુદ્ધ જાય છે. એક નટ તરીકે એ યોદ્ધામાંની ચારણોની ગેરહાજરી સમજાવી ન શકે. તે પણ કોઈ અયોધ્યાના નમરજન તરીકે પ્રવેશ્યો હોત તો આ શબ્દો તેના મુખમાં જરોજર હતા. કોઈ પણ નાટકનું પાત્ર પ્રવેશ્યા પછી કોઈ નટ પ્રવેશી શકે નહિ.

આમ અહીં મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. ડા. જી. કે. હટ ખતાવે છે તેમ ખ્યાનથી જોતાં સમજી શકાય છે કે હવજૂતિ આ વંદનાં સૂત્રધાર અને નટ એમ કેવળ સાંપ્રોક્ત નામ જ આપુ રાખે છે. વાસ્તવમાં તો તેઓ જે વૈનાલિકા છે જે આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. અહિ રાજદારનેવ સ્વચ્છતિગમનેન મચ્છાવઃ

અહીં બેલવલકર વૈદેયિકોઽસ્મિ—એ વાક્ય નટના મુખમાં મૂકે છે. અને ત્રીજા સ્લોક પછી મૂકે છે. અને પછોની બે ઉક્તિઓ સૂત્રધારના મુખમાં મૂકે છે. પણ બધી વ્યવસ્થાઓ એ ગોઠવણ સખતી નથી. ખરો રીતે સૂત્રધાર અનુદયો છે. મહેમાનોની વિદાયને લીધે ચારણો ચાંત છે એ સમાચાર આપનાર નટ કઈ રીતે પરદેશી હોઈ શકે ? વડીલોના પ્રસ્થાનના સમાચાર પણ તે જ આપે છે. આમ અહીં બેલવલકરની ગોઠવણી ખરોખર નથી.

પ્રેપિતાઃ રાક્ષસોઃ, બ્રહ્મર્ષિઓ વગેરે સાથે જાય. ચુદ્ધ જ્યારે પુ. માં વપરાય ત્યારે બ. વ. હોય.

૨-૬

લક્ષ્મી—લક્ષ્મી રૂપો યઃ સમરઃ તત્ર ચે મુદ્ધઃ । સમાજો—સમાજને ઉપતિષ્ઠન્તે તૈ સમા...મિન.—સત્કાર કરવા આવેલા સમાજોપસ્થાયિનઃ પાઠ-દેર છે. સમાજો—જે ટુકડીમાં અથવા સભામાં (એમની) સેવામાં હાજર હતા તે. પણ તે પાઠ બહુ સારો નથી.

અહીં રાય એક વસ્તુ એ નોંધે છે કે રાજ્યાલિપેકનો સમય હોવાથી ચારણો ચોક્કસમાં માતા હતા એમ સૂત્રધાર કહે છે. આમ તે રાજ્યાલિપેકને મહત્વ આપે છે, જ્યારે નટ મહેમાનોને પણ અગત્ય આપે છે. કેટલાક મહેમાનો મુદ્ધમાં મદદ કરનારા મિત્રો હતા તેથી મહત્વ ધરાવતા, અને ખીજા બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ પવિત્રતાની ભૂતિ હતા તેથી અસાધારણ હતા. આમ રાજ્યાલિપેકનો સમય તો મહત્વનો હતો જ પણ આ અધિતિવિશેષોનું મહત્વ એથી પણ વધારે હતું. એમના માનમાં જ આ ઉત્સવો લંબાયા હતા. બાકી રાજ્યાલિપેકનો દિવસ તો ક્યારનો પસાર થઈ ગયો હતો. આમ રાજ્યાલિપેક થતી ગયો છે અને અતિથિવિશેષો જતા રહ્યા છે તેથી ઉત્સવો બંધ પડ્યા છે. (વાંચો 'રાય'નું ઉ. અ. પૃ. ૧૩)

૨-૮

માતઃ—અહીં 'રમરણ' બતાવે છે. 'માઃ સ્મરણેઽપાકરણે કોપસન્તાપનો—સ્તયા'—મેદિનાં.

મન્યન્ત—ઉત્સવો બંધ થવાનું બીજું પણ કારણ હતું કે રામની માતાઓ વગેરે વડીલો બધા જ બહાર ગયા હતા.

શ્લોક ૩ (અનુષ્ટુપ)

લવભૂતિની એક બેઠકારી નોખતાં 'અહીં' પણ રામ લખે છે કે રાજમાતાઓ, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી તો ઘરનાં લેખાય. એમને અને ઉત્સવોને શું? એમ માનીએ કે આ શ્લોકમાં ઉત્સવોનું બીજું કારણ નથી આપ્યું તો પણ પૂછ્યા વગર એક નટે રાજમહેલની વાત શા માટે કરવી જોઈએ? પણ લવભૂતિ પહેલી તકે પ્રેક્ષકોને એ ખતર આપવા માગે છે કે અત્યારે રાજમહેલમાં કોઈ પણ વડીલ હાજર નથી. આ ઉતાવળમાં એ જોવાની દરકાર કરતો નથી કે પોતે જ રીતે આ સમાચાર આપે છે તે પ્રસંગને ઉચિત છે કે નહિ.

પણ શ્રી 'રાય'ની એ ફસીલ બરાબર નથી. (જુઓ. રાય પૃ ૧૪) એમ કેમ ન હોય કે પોતાના વહાલા પુત્ર રામના અભિષેક વખતે રામની માતાઓને પ્રુથ કરવા પણ ઉત્સવો લાંબાવી ચકાયા હોત. પણ એ પ્રુથ નથી તેથી ઉત્સવો ચાલુ રાખવાનો કોઈ અર્થ નથી.

वसिष्ठा०-वसिष्ठेन अधिष्ठिताः

શ્લોક ૪-(અનુષ્ટુપ)

व्यजीजनत्-जन् + वि नुं प्रिक अवतत भू डा. (लृङ्) अपत्य०-अपत्यस्य कृतिर्गर्भाधारः यस्याः अथवा अपत्याय कृतिः ग्रहणं यस्याः अपत्य तारीके गणेशो.

રોમપાદ-અંગદેશનો રાજા હતો. રામાયણમાં માહિતી સાંપડે છે કે આનંતા રોમપાદની પોતાની પુત્રી હતી, દશરથની નહિ. વાંચો-રામાયણ આસકાંડ-एवमद्राघिषेनैव ,गणिकर्मिर्गर्भयेः .सुतः । आनीतोऽपर्ययदेवः .शान्ता त्वास्मै । प्रीयते ॥ अम्यमृक्षस्तु ,आम्यता पुत्रांस्तव विप्रावृतिः ॥

વિષ્ણુપુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દશરથે પોતાની પુત્રી રોમપાદને આપી. વાંચો વિષ્ણુપુરાણ ૪-૧૮ ચસ્માદજ્જુત્રો-दशरथः शान्तां नाम कन्या-मनस्यया दुहितृत्वे सुयोज ॥ કેટલેક સ્થળે રોમપાદ પાઠ પણ છે. વાંચો રામાયણ ૧-૧૦-૪-૪-૮-अनुवत्सवद्वाराजो वै लोमपाद इति ध्रुतः । ग राजानं दशरथं प्रप्ययति भूमिगः ॥ अनश्वोऽग्नि मे कन्या दग्ने दातुं त्वमर्हसि ।

શાન્તા શાન્તેન મનસા પુત્રાર્થે વરવર્ણિનીમ્ ॥ ધ્રુત્વા દક્ષરચો વાન્વ પ્રત્ય્યા
કરણાત્મક । દાસ્યતે તા તદા કન્યા શાન્તામહાપિપાસ સ ॥ પ્રતિગ્ર્ય ચ તા
કન્યા સ રાજા વિગતઝવર । સ્વપુર યાસ્યતિ પ્રીત કૃતાધેનાન્તરાત્મના ॥ તા
કન્યામૃગ્યશૃંગાય પ્રદાસ્યતિ સ પાર્થિવ । કૃષ્યશૃંગોઽપિ ચ પ્રીતો તન્વ્યા ભાર્યા
ભવિષ્યતિ ॥

૪-૧

કૃષ્યશૃંગ - રામાયણ બાહ્યાઽ પ્રમાણે તેના પિતાએ એને જગત્માં
ઉછેર્યો હતો, તે છેક યુવાન થયો ત્યાં સુધી એણે કાંઈ બીજો મનુષ્ય જોયો
ન હતો. બપોરે અગરેશમા મોટો દુકાળ પડ્યો ત્યારે પ્રાણશૃંગી સવાહમી
સુદર રીએની સહાયથી રાત્રી રામપાદ ઋષ્યશૃંગને પોતાની પાસે લઈ
આવ્યો અને તેની સાથે શાન્તાને પરણાવી ઋષ્યશૃંગ ખુશ થઈ ગયો
અને એમો ત્યાં એણે પુષ્કળ વરસાદ વરસાડ્યો. આ જ ઋષિએ દક્ષર
માટે પુત્રકામેષ્ટિ થઈ રહ્યો હતો અને તેથી જ દક્ષરચને ચાર પુત્રો થયા
હતા. વચિઃ મ ચ -૧-૨૪ પ્રાપ્તા કૃષ્ણાદ્યશૃંગોપચારૈઃ, પુગ્યધીવાઃ. કૌમલે
ન્દ્રેણ પુજા । એ દીપ્તસ્ય યેયસ પારકામાશ્વત્પારોઽપિ વ્રહ્મચર્યં વરન્તિ ॥

અર્થ- પરણ્યો. યમ્ પરકમે છે પણ બપોરે 'પરણુ' અથવા
'રીકાર કરવો'ના અર્થમાં અપ (ઉપસર્ગ) લગાડવામાં આવે ત્યારે
આત્મનેપ. લે છે અપાઘમ સ્વકરણ (પા ૧-૩-૧૬) દ્વાદશ-દ્વાદશવર્ષાણિ
માર્ષિ (મવિશ્યતિ) इति બીજા અકમા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે
સત્ર આ ખોલાતી વખત શરૂ થયું હતું અને તે એ પછી બાર વર્ષ
ચાલ્યું. બીજા અકમા આ સત્ર સમાપ્ત થવાનું આવેથી જણાવે છે.
સપ્રતિ ॥ પરિસમાપ્ત તદ્ દ્વાદશવાર્ષિકં સત્રમ્ । આ વખતે લગ્ન કૃષ્ણ
બાર વર્ષના થઈ ગયા હોય

૪-૨

તદનુરોધાત્—તસ્ય અનુરોધાત્. તસ્ય એટલે ઋષ્યશૃંગની વિનંતીથી
અહીં રામ એક સરસ સૂચન કરે છે. અનુરોધ એટલે પ્રતિબંધ અર્થ
પણ થાય તદ્ એટલે તે યજ્ઞના પ્રતિબંધથી યજ્ઞે આ બધા વડીલો ઉપર
મોટો પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હતો. આ રજના પ્રતિબંધથી તેઓ મથેડ
રીતે વર્તી શકતા નહોતા. અને તેથી જ તેમને જગમા હાજર રહેવા

ફરજ પડી હતી. આમ તદ્દ ઋષ્યશૃંગ કરતાં યજ્ઞને અનુલક્ષીને લઈ એ
તો સુગમ પડે. વડીલો બધા જમાઈના યજ્ઞને લીધે રોકાઈ ગયા હતા.
જમાઈના અનુરોધથી નહિ. વાંચો—જામાતૃવજ્ઞેન વયં નિહદાઃ ॥ (વાંચો—
રાધ. ઉ. ચ. પૃ. ૧૪) અનુરોધ—ગ્રીભની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવું. અનુરો-
ધોડનુવર્તનમ્ इत्यमरः અનુરોધ ઋષ્યશૃંગને. પણ હોઈ શકે. દશરથને પુત્ર
માટે યજ્ઞ કરાવનાર તે હતા તેથી નૈતિક રીતે પણ બધા ત્યાં જવા
બંધાયેલા હતા. કઠોરગર્ભામ્—કઠોરઃ ગર્ભઃ ઇત્યાઃ તામ્ ।

આવી નાણુક અવસ્થામાં પણ સીતાને એકલી મૂકીને બધા જ
વડીલો કેમ જતા રહ્યા હશે એ ચર્ચા માટે જુઓ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના.

૪-૩

સ્વજાતિઃ—સ્વજાત્યાઃ સમયેન. સમય=આચાર, વાંચો—સમયાઃ
દાપયા આરકાલસિદ્ધાન્તસંવિદઃ इत्यमरःરાજસ્તુતિરુપેણ આચારેણ. 'ખાટે'
સ્વજાતિ એટલે નટજાતિ બતાવે છે—નટજાતેઃ સમયેન. 'ખાટે'
ને. અર્થ બરાબર લાગે છે કારણ નાટકમાં એવું કથું નથી આવતું કે
જે એમ બતાવે કે સૂતધારે આરજુનો પાઠ લીધો છે. (કાણે પૃ. ૮)

૪-૪

સુપરિશુદ્ધામ્—આ શબ્દ અત્યંતનો છે કારણ એને લીધે સીતા
વિશેની કિંવદન્તી જાહેર કરવાની કવિને તક સંપડે છે હવે—હવેના
સ્તોત્રસ્ય પદ્ધતિઃ તામ્ । સ્તોત્રઃ—સ્તુતિ. પદ્ધતિ હવેના—રાગને ખુશ કરવા
તેની સેવામાં ઉપરિશ્રમ થવું તે.

૪-૫

મારિય-સારો માનને યોગ્ય માણુક. અભિનેતાઓ જોડે વાત કરતી
વખતે સૂતધાર આ સંબોધન કરે છે. માર્યસ્તુ મારિયઃ इत्यमरः

૨લોક ૫ (અનુષ્ટુપ)

પ્રત્યેક વ્યક્તિએ દરેક રીતે પોતાની ફરજ જાળવે જવી. રાખની
ટીકાની પરવા કરતી નહિ. દુનિયાને મુખે તારું કેમ દેવાય ! કોઈપણ
વ્યક્તિ અપવાદ વગર રહી છે ! 'યનસ્થામ' જ્યવહરજીવે પાઠ રાખે છે. એ

લેતાં નીચે મુજબ અર્થ થાય—'જે-ફરજ અદા કરવાની છે તેમાં અપયશ નથી મળવાનો એમ ક'ઈ-છે? પોતાને ગમે કે ન ગમે સતાં માણુમે જ્યારે કર્તવ્ય બળવવાનું જ છે ત્યારે તેણે તે બળવનું જ જોઈએ પછી અપયશ ન ગમે એમ ધૃત્યનું પણ ન જોઈએ કારણ દરેકના નસીબમાં એ તો-છે જ પણ સ્વહર્તવ્ય પાઠ વધારે સારો લાગે છે.

અર્થાત્-આગળ પહેલી લીટીમાં કહેલા વિશેષ વાક્યને અહીં આ સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન આપે છે. એ તો માનવસ્વભાવ છે કે સ્ત્રીઓના શીશની અને કોઈ પણ લેખકની કોઈ કૃતિની બાળતમાં લોકો ક'ઈકને ક'ઈક દોષ જોવાના જ, અર્થાત્ સૂત્રધાર સુચવે છે કે આપણી રચેલી સ્તુતિપદાવલિ ક'ઈ દોષ, ભગરની જ હશે એમ કહી ન, ચકાપ. આપણે તો રચવી તે રચવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. એ શુદ્ધ જ છે એમ ન કહી શકાય કારણ, લોકો-દોષ કાઢવાના જ. એ માનવસ્વભાવ છે. આમ વિશેષનું સામાન્ય વાક્ય દ્વારા સમર્થન થતા અહીં અર્થાત્-તર-યાસ અસંકાર થયો.

આમ અહીં એક તો સીતાને ભજતા ખેટા આળની વાત લખ્યું-
'તિને કરવી છે તેની અહીં કવિ પૂર્વતોચારી કરી દે છે; અને બીજું કવિ અહીં પોતાની કૃતિને વખોડનારા દીકાકારો પણ હશે એ સૂચવી દે છે. મા. મા. માં પણ કવિ એવા વખોડનાર દીકાકારોને રપ'ટ કહી દે છે કે એમને માટે આ મળ નથી—'કે ભાગશે, મુજ હશે ય સમાન ધર્માં; છે કાશ તો નિરવધિ, વિપુલા ધરિત્રી' લખ્યુંતિને આવા લોકોને કપરા અનુભવ ધર્મ થયો છે તેથી એવા લોકો પ્રત્યે એ પોતાનો રાષ કાઢવે છે કે ગમે એટલી સારી કૃતિ હશે પણ લોકો તો ક'ઈક દોષ જોવાના જ.

શ્રી રા. જી. કે. જાડ અહીં દુર્જન ચન્દની દ્વિવિધ અમત્ય બતાવે છે. એક તો દુર્જન ચન્દ સુચવે છે કે સીતા વિશેની અફવા ખોટી, હતી. બીજું એ લખ્યુંતિની પવિત્રત્વની પવિત્રત્વપ્રતા બતાવે છે કારણ અહીં તે મા. મા. ની મારફત સખન કટાક્ષ નથી કરતો પણ હવે કપરા અનુભવે તે દીકા કરનાર લોકોની પરવા જ કરતો નથી અને હજવા અર્થાત્-તર-યાસથી જ એ બાળત સૂચવી દે છે. x

આ શ્લોક ઉપરની મ. ન. દિવેદીની રીકા વાંચો—“જગતના બ્ય-
વહારમાં કુપચ્ચ શામાં ન આબ્યુ? માણસો જેમાં ને તેમાં દોષ કાઢ્યાં જ
જનન છે. પછી વિચારે કે અવિચારે. તેમાં મુખ્ય કરીને નારીના અને
વાણીના—કવિતાના ગુણની પરીક્ષા કરતી વેળે તો જે સજ્જન હોય છે તે
પણ દુર્જન જ બની જઈને તપાસ કરે છે, કેમકે તેના ગુણનું વિવેચન
કરવાને બદલે તેમાં ન હોય તેવા દોષ પણ ઉપજાવી લેઈને બેળે-બેળે કાંઈ
નિન્દા કરાય એવું ખોળી કાઢે છે. આમ છે ત્યારે શુદ્ધ પદ્ધતિ તે ક્યાંથી
ગળે? આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ પોતાનો ખરો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, પણ
તેમાં ખૂબી એટલી છે કે હવે નાટકમાં જે પાત્ર પ્રવેશ કરનાર છે તેનું
યુક્તિથી વાચનારને જ્ઞાન કરાવેલું છે. પ્રસંગે કહીએ છીએ કે નાટકની
વ્યાખ્યા ભરતમુનિએ આમ આપી છે. નાટકં રૂપાત્મકત્વં સ્વાદ્. કાંઈ ભણીતી
ઐતિહાસિક વાત ઉપર રચાય તે નાટક એ નાટકાદિક—દશ્ય-કાવ્યના પાત્રના
પ્રવેશ સંબંધે નિયમ એવો છે કે નામુચિતં વિશેષ પાત્રમ્. સૂચના કર્યા
વગર કાંઈ પણ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહિ. આ નિયમ ભવભૂતિએ
માલતી માધવમાં વગર ચૂકે પાડ્યો છે. આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ જે સ્વા-
ભાવિક રીતે સીતાની વાતની સૂચના કરી દીધી છે તે ખરા કવિત્વની
જાંચી નિશાની છે. કામિદાસના શાકુન્તલમાં પણ દુષ્યન્તને સૂત્રધાર પાસે
આમ દાખલ કરાવ્યો છે—

મોહ પામ્યું હતું મારું ચિત્ત ગાયનરાગથી,
જેમ દુષ્યન્ત રામનું વેમરાળા મૂગે થકી.

૫-૧

અતિદુર્જન—દેવી સીતા એટલે તો શરીરધારિણી પવિત્રતા. છતાં
તેના તરફ = લોકો શંકા ધરાવતા થયા છે એટલે તેમને તો કેવળ
દુર્જન નહિ પણ અતિદુર્જન જ કહેવા જોઈએ. લોકોને આ મારે અતિ
દુર્જન કહેવા જોઈએ એવું કારણ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે.

શ્લોક ૬ (અનુબંધ)

માન્યું કે લોકો દોષ જોનારા જ છે. અને તેમાં એ કાંઈ સમ્યા-

ચિત્રવાળા મનુષ્ય માટે તો ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી દોષ કાઢવાના જ. પણ આ તો દુર્જનતાનો અવધિ આવી ગયો છે. દેવી વેદેહી માટે પણ ખરાબ બોલવાનું ? સીતા તો દેવી છે. દેવી એટલે પદ્મરાણી. પદ્મરાણી વિશે પણ લોકોની જીભ શેં ઉપડે છે ? વળી દેવી એટલે પોતાની પવિત્રતાથી સ્વયં પ્રકાશનારી સી. (સુ=પ્રકાશવું) એવી સીતિભૂતિ માટે પણ શંકા ! વેદેહી તો વિદેહના રાજાની પુત્રી ! વિદેહનો રાજા તો રાજા પિ' છે. છતાં એની પુત્રી વિશે પણ શંકા ! આમ વેદેહનાં શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે. એ તો જન્મે પણ પવિત્ર કુળની છે. છતાં તે આવી દીકાથી પર નથી રહી શકતી ! રક્ષોગૃહનિવાસ એનું મૂળ છે. સ્થિતિ શબ્દ લાખો નિવાસ બતાવે છે. કવિએ મૂળ શબ્દ ખાસ વાપર્યો છે. એ સૂચવે છે કે અગ્નિક્ષેત્રીથી એ મૂળ દૂર કપું છે છતાં મૂળ છેક ગેહડું છે તેથી ફરીથી જોએ પણ ખરું. એટલે ફરીથી અપરાધ દેશાય પણ ખરો. (આ સૂચનો 'ધાટે શાટી મથિયો ચી. ડા. છ. કે. બટ નોધે છે.) (જુઓ તેમની આકૃતિ-૫ ૧૧)

દીકાકાર વીરરાખવ પણ આ જ ભાવ સુદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. સીતાની બમનમાં શંકા ન કરાતાં અનેક કારણો છે. એક તો એ દેવી છે.

દેવીની બાજુમાં શંકા ! એથી વધારે દેવી એટલે કે જે સ્વયં સ્થિતિમતી છે તેની બાજુમાં પણ સંશય ! એ તો અભાવથી જ દોષ સહિત છે. છતાં શંકા ! અરે એ પણ જવા દો. એથી વધારે શંકા ન કરવાનું કારણ તો તેનો વિદેહ ગાળતે ત્યાંનો જન્મ છે. જન્મે પણ એ એવા રાજાની પુત્રી છે જેને વિશે મનમાં પણ ખરાબ વિચાર ન આવે. અરે શંકા પણ દેવી ! એક રાક્ષસ ઘરમાં નિવાસ એનું મૂળ છે. કાઈ સારો માણસ હોય તો કોઈ પણ આ તો રાક્ષસના ઘરનો વાત છે. એ માટે શંકા હોય નહિ. છતાં શંકા કરી તો એને માટે અમિક્ષેત્રી કરી અને તેમાં સીતા પાર ગિરી છતાં હજી પણ શંકા ! આ અસાધારણ કારણો અવગણીને દોષ ન હોય તો પણ એ દોષ બતાવે તો નહીં એ દુર્જનનું નહિ પણ અતિદુર્જનનું કામ છે તેથી જ નહીં કહે છે તેમ લોકોને દુર્જન નહિ પણ અતિદુર્જન કહેવા જોઈએ. સાવચેત — મારાગર

સહ (વહુ) - રક્ષોગૃહ - રક્ષસઃ (રાવણસ્ય) ગૃહે સ્થિતિઃ - રક્ષોગૃહનિર્ગત રક્ષસના ધરમાં નિવાસ.

અગ્નિશુદ્ધિ--રામાયણ યુદ્ધકાંડમાં આ કથા આવે છે. રાવણે સંદાર કર્યા પછી રામે સીતાને સ્વીકારવા તરફ અલગમે બતાવે છે. કહ્યું કે તું હાથો પખત બીજને ઘેર રહી છે તેથી હું તને સ્વીકાર શકું નહિ. આથી સીતાએ લક્ષ્મણને ચિતા તૈયાર કરવા કહ્યું. સીતાએ રામની પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિનું આહવાહન કરીને કહ્યું કે તો તે પતિ હોય તો અગ્નિ એને કશી હાનિ ન કરે. આમ કહી તે અગ્નિમાં પ્રવેશી અગ્નિએ તેને કશી ઈજા ન કરી. અગ્નિએ દેહ ધારણ કરીને સીતાને રામના હાથમાં સોંપી. રામે એને આનંદથી સ્વીકારી. વાંચો ગાથાઓ તદ્ગચ્છત્યાનુજાનેઽય યયેષ્ટં જનકાત્મજે । એતા દશ દિશો મદ્રે વાર્ષમસિ ન રે ત્વયા ॥ ૬: પુમાંસુ કુલે જાતઃ ક્ષિયં પરગૃહોપિતામ્ । તેજસ્વી પુનરાદકાન્તુઃ શોભન ચેતસા ॥ (સર્ગ ૧૧૫-૧૮-૧૯). શનૈર્ગદ્ગદયા વાચા મર્ગરતિ મત્રવીન્ । કિં મામવદશં વાચયમીદશં ધોત્રદાનુમ્ । દશં પ્રાવણે ન પ્રાકૃતઃ પ્રાકૃતામિત્ર ।...યદહં ગાત્રસંસ્પર્શં ગતાસ્મિ વિવશા પ્રમો । કામકારો મે તત્ર દૈવં તત્રાપરાધ્યતિ ॥ મદધીનં તુ વત્તન્મે હૃદયં ત્વપિ વતંતે । પરાર્પિતં ગાત્રેષુ કિં કરિષ્યામ્યનીધરી ॥...ચિતાં મે કુલ સૌમિત્રે વ્યસનસ્તાસ્ય મેવમ્ । મિથ્યાપરાશેપહતા નાહં જીવિતુમુત્સહે ॥ ..અધોમુગં સ્થિતં રામં તતઃ કુલ પ્રદક્ષિણમ્ । ઉવાચર્જન વૈદેહી દીપ્યમાનં હુતાશનમ્ ॥...યદ્દાગ્નિપુત્રા વેદમુગ્ધા ત્રિસમીપત । યયા મે હૃદયં નિત્યં નાગસર્પતિ રાષસાત્ । તપા લોકસ્ય સર્વ માં સર્વતઃ પાતુ પાતકઃ ॥ એવમુક્તવા તુ વૈદેહી પરિકમ્પ્ય હુતાશનમ્ । મિત્ર જ્વલનં દીપ્તં નિઃશંકેનાન્તરાત્મના ॥ (સર્ગ ૧૧૬) ત્રિધૂયાય વિના લંકા વૈદેહી હૃદયગાહનઃ । ઉત્તસ્યી મૂર્તિમાનાશુ ગૃહીત્વા જનકાત્મજામ્ ।...અર્જુન તદા રામં સાક્ષી ઓક્સ્ય પાતક ॥ એવા તે રામ વૈદેહી પાતનસ્થા વિવરંતે ॥ (સર્ગ ૧૧૮)

અર્જુનવતંપુરાણ પ્રમાણે સીતાને પોતાને રાવણ નહોતો દરી તથા પણ સીતાની જાણને. અગ્નિએ પોતે સીતાને બદલે એની જાણ મૂલી હતી આમ અગ્નિમાં આ જાણ પ્રવેશી હતી. પછી અગ્નિએ સાચી સીતા રામને સોંપી હતી.

પદ્મપુરાણમાં અગ્નિશુદ્ધિની વાત નથી આવતી. પણ અગ્નિ, વાયુ, રૂણ, ધ્રુવા અને દશરથ સીતાની પવિત્રતા વિશે મોગદ લે છે. પાછળથી દયા રામને સમજાવે છે કે રાવણ સીતાને દરી નામ એ જરૂરી હતું તરણ તેના વિનાશ માટે એ એક જ કારણ હતું. એ જ પુરાણના ઉત્તર ડિમાં અગ્નિશુદ્ધિના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે.

અનિવચન:—અગ્નિશુદ્ધિમાં લોકોને શંકા છે કારણ તે પ્રસંગ તો યોગ્યથી દૂર લોકોમાં બન્યો છે. મૂર્ત-શંકાનું મૂળ કારણ.

અહીં કવિ રામાયણથી જુદા પડે છે. રામાયણમાં એક ધોળી જા અદવાની વાત કરે છે. બધારે બવબૂતિ સમગ્ર પ્રજાને રામ સામે ખી કરી દે છે. પ્રજામાં ઘેરઘેર આ વાત ચર્ચાતી થઈ ગઈ હતી. આમ બવબૂતિ રામના બચાવમાં આ બુધારો કરે છે. જો એક ધોળીના કહેવા પર રામ સીતા જેવી જીનો ત્યાગ કરે તો બધા રામને નિન્દે જ. તરણ એક બકિતના બકનાટ ઉપર પત્નીનો ત્યાગ કરવો સર્વથા અપોગ્ય જામ આમ પોતાના રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે એ ચોગ્ય છે એમ જાણીતી બતાવે છે કારણ સમગ્ર પ્રજા બધા સામી થઈ ગઈ છે ત્યાં પોતાનો ત્યાગ ક્યાં સિવાય રામને માટે ખીને કાઈ રસ્તો નથી.

-૧

કિંવદન્તી-કોડપિ શુદ્ધિતો યા વાદઃ અથવા કિંવદન્તિ કિંવદન્તી-જાના. કિંવદન્તી. લોકનાત. કિંવદન્તી જનશ્રુતિઃ કિંવદન્તી. દુર્મુખ જે રામ બાળવવાનો છે તેનો અહીં અણસારો છે. કઈ સ્વાત્-અહીં અંક દિલોને અતે આવતા રામ અને સીતાના વિયોગનું સૂચન છે.

સર્વથા-ત્રવિ વાસ્તીકિ, અનુ-ધની, અંગા. પૃથ્વી વચ્ચે બધાં જે કાતમા અંકમાં જાગ બાળવવાનો છે તેમનું અહીં સૂચન છે અને નાટકના મુખ્ય અંતનો પણ અહીં દર્શાવે છે.

આ છેલ્લી સુત્રધાર અને નટની ઉક્તિઓમાં નાટકના બીજાનું સૂચન અને અંતનું પણ સૂચન છે.

શ્લોક-૭

અન્યથા--સ્નેહાત્ સમાજયિતુમ્ એત્ય અમૂનિ દિનાનિ હત્સવેન નૈતા
અથ જનક વિદેહાન્ ગતઃ । નરેન્દ્ર- તતઃ વિમનસઃ દેવ્યાઃ પરિતાપનન
ધર્માગનાત્ વાસશુદ્ધિં વિશતિ । (વસંતતસિકા) .

સમાજયિતુમ્ --અભિનન્દન આપવા. વનવાસથી પાછા ફરીને રામ
માદીએ બેઠા એ માટે અભિનન્દન આપવા જનક આવ્યા હશે, [વિદેહા-
દેશના નામ બ. વ. માં હોય. જનકના કેઈ નિમિ નામના વંશસ્થાપક
પૂર્વજે (શાપને લીધે) દેહ ગુમાવ્યો હતો તેથી તે વિદેહ
કહેવાયો. પછી વિદેહના અનુચરો વિદેહ કહેવાયા વિદેહસ્ય અનુચરા વિદેહાઃ ।
પછી વિદેહનો નિવાસ વિદેહ કહેવાયો. વિદેહાનાં નિવાસો જનપદઃ (વસી
રાય.) કાણે બનાવે છે તે પ્રમાણે વિદેહ મગધની પ્રશાન દિશામાં
છે અને તેમાં અત્યાગ્રન્થું તિર્હટ અને નેપાળનો થોડો ભાગ
આવી જાય છે.

વાસશુદ્ધિમ્-ધરનો અંદરનો ભાગ. ધર્માગારં વાસશુદ્ધિમ્ इत्यमरः ।

આપણે જોયું કે ઉત્સવો જે કારણ માટે હતા એક તો રામચરિતે
માટે અને બાજુ અતિથિવિશેષ મહેમાનેના માનમાં. હવે રામચરિતે
ગયો છે. સદુ મહેમાનો વિદાય થયા છે. સીતાના પિતા જનક પણ
ગયા છે. ઉત્સવનો આનંદ હવે સાર સમી ગયો છે. તેથી રામચરિતે
રીને સીતાને અલગમો થાય કારણ એની નાજુક સ્થિતિમાં અત્યારે એની
પામે કેઈ કહેતા કેઈ નથી અને પિતાની વિદાય આ વેળે એને વધારી
કેમ ન થઈ પડે? આમ તે ખિન્ન છે. એની સલાહ માટે એકલા રામ
જ રહ્યા છે. તેમને સીતાના અલગમાની ખબર પડતાં તે એને સાન્નિધ્ય
આપવા અંતઃપુરમાં જાય છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે કેઈ પણ
સૂચન વગર કેઈ પાત્ર પ્રવેશી કે જઈ ન શકે. આમ અહીં સૂત્રધાર અને
નટ દરમિયાન ઉપરથી જતા રહેવાના છે એનો પ્રચારો છે. ઉપરાંત સીતા
અને ગમનો પહેલો જ પ્રવેશ દેટલો મંહીર છે. તેનું અહીં સૂચન થાય
છે. વનવાસનાં કેટલાય વર્ષો પછી આજે સીતા જનકને મળી છે તેથી પિતાથી
વિખુટા પડતાં એને દુઃખ થાય જ. આમ આ શ્લોકમાં એનું કામગીર

વ્યક્ત થાય છે. એને તરત આશ્વાસન આપવાની ગમતી શક્તિ પણ અહીં દેખાય છે.

પ્રસ્તાવના.

આમાં સૂત્રધાર નટી, વિદ્વધક કે કાઈ અભિનેતા સાથે પ્રસ્તુત વસ્તુ સ્વયંવતો વાતોલાપ કરે. [જુઓ પર્ગિશિય ૧] પ્રસ્તાવના પાંચ પ્રકારની હોય છે. આ નાટકની પ્રસ્તાવના 'પ્રયોનાતિશય' પ્રકારની છે. [વધુ માટે જુઓ આ પુસ્તકની અમારી પ્રસ્તાવના.]

દશ્ય ૨.

[રામ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે રામ સીતાને આશ્વાસન આપે છે. ત્યાં કન્યુકી આવીને સમાચાર આપે છે કે અધ્યશૂનના આશ્રમેથી તેમનો સંદેશો લઇને અષ્ટાવક આવ્યો છે. અષ્ટાવક પ્રવેશે છે અને બધાંના કુશળ સમાચાર કહી ત્યાંનો સંદેશો કહે છે. કુશશૂરુ વસિષ્ઠે સીતાને ખાસ સંદેશો કહેવડાવ્યો છે કે તેના જન્મ અને બંને કુળને ઉચિત એક જ આશીર્વાદ તેને મારે છે અને તે એકે તે વીરપુત્રની માતા બને. અધ્યશૂરે પણ સીતાને ખાસ કહેવડાવ્યું છે કે પૂરા દિવસ જતા હોવાથી તેને ત્યાં બેસાવી નથી અને રામને એના વિનોદ મારે ત્યાં રાખ્યા છે. તે પણ સીતાને પુત્ર સંપાદે એવા આશીર્વાદ મોકલે છે. વસિષ્ઠે રામને પણ સંદેશો મોકલ્યો છે કે તેણે બને એટલી ગ્રાન્તને ખુશ રાખવી. અરુન્ધતી, અને રાજમાતાઓએ રામને ખાસ સંદેશો મોકલ્યો છે કે સીતાનું ઢાઢક પૂરવામાં વિનંત્ય કરવો નહિ. અષ્ટાવક જાય છે અને લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે]

૭-૧

તે દિવસ-મુરુએ એટલે ખાસ કરીને જનકનો ઉદ્દેશ્ય છે. તીએના મ્લોકમાં તેનું કારણ આપે છે કે શા મારે વડીલો તેમને છોડીને જતા રહ્યા છે.

[૧૬૦૬-૮ (૨૦ ગુહ્ય)]

અનુષ્ઠાન૦-કર્તવ્યનું નિત્યત્વ. જે રાજ કરવાનાં કર્મો છે તેનું પાલન. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે-(૧) નિત્ય, (૨) નૈમિત્તિક (૩) કામ્ય સંધ્યા વંદન વગેરે નિત્ય કર્મો કહેવાય. જે નિત્ય કર્મ કરવામાં ન આવે તો પાપ લાગે. નૈમિત્તિક કર્મ લગત કે જન્મ, જેવા પ્રસંગોએ કરવાનાં હોય છે. કોઈ પણ મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે જે કર્મો કરવામાં આવે તે કામ્ય કર્મો કહેવાય જેમકે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. અહીં નિત્યત્વ એટલે રાજ કરવાનું એમ નહિ કારણુ તો તો જનક એક દિવસ પણ રામને ઘેર ન રહી શકે. પણ નિત્યત્વ એટલે નિયત સમયે કરવાનાં કર્મો.

સ્વાતન્ત્ર્ય૦-નિત્ય કરવાનાં કર્મો ફરજિયાત હોવાથી તે કરનાર મનુષ્યે સ્વતંત્ર રીતે લાંબો વખત કંઈ જઈ આવી નથી શકતા. કારણુ ખીજને ઘેર પોતાના નિત્ય નિયમનું બરોબર પાલન ન થઈ શકે. આથી એ કર્મોનું પાલન એનું સ્વાતંત્ર્ય હરી લે છે.

સંકટા૦-સંકટા-ભયેલી. આહિતાઃ૦-આહિતાઃ અગ્નયઃ યેન જે હમેશ અગ્નિ રાખે છે તે.

ત્રણ પવિત્ર અગ્નિ કહ્યા છે. દક્ષિણાગ્નિર્ગાર્હપત્યાહૂવનીયૌ જયોઽગ્નયઃ હ્યમરઃ । પ્રત્યવાયૈઃ-વિધોથી. 'રાય' પ્રત્યવાયનો પાપ અર્થ કરે છે. જે કર્તવ્ય છે તે ન કરવાથી થતું પાપ. સંકટા એટલે આપત્કરી અર્થ, કરે છે.

૨૫૬૧ નિત્યત્વાદ પાઠ છે પણ તે લેતાં અપર્યાપ્તિ ના કરી તરીકે ગૃહસ્થતા શબ્દ લેવો પડે.

આ શ્લોકમાં ગમ સીતાને આશાસન આપે છે કે વડીલોને સાધારણ રીતે આવી પરિસ્થિતિમાં જવું ન ગમે પણ એમના ઉપર આગળ બતાવ્યું તેમ ધર્મનો મોટો અવરોધ આવી પડે છે. તેમને કરવાનાં કેટલાંક

નિત્ય ક્રમોના અતુરોદયથી તેઓ હંમેશા ધરત-ત્ર દોષ છે અને ધારે એટલું ખીજે રહી શકતા નથી. આથી એમની ગૃહસ્થતાને વિધ્નોથી પૂણું રહી છે.

ખાસ કરીને જનક તો સીતાના પિતા છે. સીતાને આવી સ્થિતિમાં છોડી જવાનું તેમને ન જ ગમે. પણ એમનો ધર્મ એમની આડે આવે છે. આથી જ તે હવે પાછા ગયા છે આપણા પ્રત્યેનો સ્નેહ ઓછો થયો છે તે ગયા છે તેવું નથી. આમ બધા વડીલોને બલભૂતિ અત્યારે દુર રાખે છે

૮-૨

આર્યપુત્ર-સંસ્કૃત નાટકોમાં આ ચબ્દથી પત્ની પતિને સંબોધે છે. વિપ્રયોગ-વિયોગ. શ્રી રામ બતાવે છે કે આમળના શ્લોકમાં નજીકમાં થનાર સીતા ત્યાગ માટેની આશ્વાસનની વાણી વિધિ જ રામ પાસે બોલાવે છે. વામો-इत्यचेरमायिनि रामकृतुं वसीतापरित्यागे राममुखेनैव दैनप्रेरिता नाम्पूर्या समाश्वासनवाणी वैदेह्या: । (વામો રામ-મિત ૦-૫. ૨૩) અર્થાત્ રામની આ ઉક્તિમાં સુચન થાય છે કે ખોતે રામ્ય ધર્મને વશ હોવાથી સીતા ત્યાગ કરે છે. તેથી એમ નહિ માનવાનું કે રામનો સ્નેહ ઓછો થયો છે. પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં પણ રામ એવું જ સાચું સૂચન જુએ છે આ ઉક્તિમાં રામ પ્રત્યે આશ્વાસનના ચબ્દો વિધિ જ સીતા દ્વારા બોલાવડાવે છે. સીતા તરફથી રામને આશ્વાસન મળે છે કે રામે આગળ કહ્યું તે સીતાને માન્ય છે વામો-परित्यक्ता वैदेही गुह्यरता अपि स्नेहोऽपि भक्ता त्यक्त इति नैव मन्यते इति रामं प्रति तस्यैव दैवस्य ज्ञानब्रमुखेन आश्रायचनम् ॥ (વામો 'રામ' મિત. ૫. ૨૫)

૮-૩

હૃદય-હૃદયસ્ય મર્માણ ચિન્દન્તિ इति चिह्नः हृदयना भर्मा (ભામ)ને બેનારા ભાવા.-પ્રાદેર મોગા, માગા, અહીં જનક અને સીતાના રિયોગની વાત હોવાથી મોગા પાઠ બરાબર નથી લાગતો. માગા. એટલે આગળ એ પાઠ પણ ઠીક નથી

વૌખત્સનાના:—કંટાળી ગયેલા. બદલાઈ ગયેલી શક્તિવાળા. વધુના ધન-કાંચક ૩૫ વીમન્સતે તું પત. કૃદંત. વાંચો વાર્તિક-વ્યોધિત્તવિદ્યે. આમ અહીં જુગુપ્સા સૂચના છે તેથી પંચમી વિશક્તિ આવે. વાંચો-જુગુષાવિરામપ્રનાદાર્થનાનુપસંહ્યાનમ્ ॥ મનીષિન્-મનીષા વત્સાસ્તીતિ. 'ધીરો મનીષી જ્ઞઃ પ્રજ્ઞઃ' इत्यमरः ।

૮-૬

કંચુકી—અંતઃપુરનો અધિકારી હોય છે અને તે વૃદ્ધ હોય છે. તે ધોળો લાંબો ઝંઝો પહેરે. હોરાથી પણ કંચુકી કહેવાયો હશે. તેના હાથમાં લાકડાં હોય છે અને તે ધણુખડું ધડપણની મુશ્કેલીઓની ફરિયાદ કરતો હોય છે. કંચુકીય અથવા કાંચુકેય પણ કહેવાય છે. સંસ્કૃત નાટકમાં એ બહુ અદરશીય પાત્ર છે. બધા તેનું માન સાચવીને પાત કરે છે. તે સાચાભોજા અને કુશાગ્ર છુદિવાળા હોય છે વાંચો-યે ધિપ્રાઃ સન્યસન્નાઃ કનરોદવિવર્જિત્તાઃ । જ્ઞાનવિજ્ઞાનકુશલ્લાઃ કાંચુકેયસ્તુ તે રુદ્ધાઃ ॥ [૧૫૫૨ વિગન માટે જુઓ પરિચિટ ૧]

રામમદ્ર—ગોટી ઉભરના માણસો નાનાને બોલાવતી વખતે મદ્ર શબ્દ લગાડતા. એ બતાવે છે કે બોલનાર વ્યક્તિ માનને લાપક છે. આ કંચુકી દશરથના સમયનો હતો. દશરથ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કંચુકી રાજકુમાર નામને આ રીતે સંબોધતો. આજે એ કંઈક કારણસર રામ પાસે આજ્યો પણ એના મુખમાંથી પહેલાંની ટેવ મુજબ રામમદ્ર સંબોધન નીકળી ગયું. પછી તરત એને યાદ આવે છે કે હવે તો રામ કુમાર નથી રહ્યા પણ રાજા થયા છે તેથી પોતે રામમદ્ર ન બોલું જોઈએ તેથી તે 'મહારાજ' એમ બોલી પોતાની ભૂષ મુજારે છે. આ બતાવે છે કે રામ હજી નવો નવો જ રાજા થયો છે કારણ વૃદ્ધ કંચુકી જી જીતી ટેવ બૂલ્યો નથી.

૮-૭

સાર્ય૦—ગામનો વિનય બતાવે છે. જૂના નોકરો પ્રત્યે તે કેટલા ઉદાર અને માયાળુ હતા તથા વિનયી હતા તે બતાવે છે. સ્વચાર—સંબોધનની રીત કથામ્સનમ્-ટેવ મુજબ અભિચીન્દનમ્-જાનઅમિ તું કમંચિ આત્મર્થ (લોદ) ત્રી. પુ. એ. વ.

૮-૯

અપ્રાવક્ક:--અઘૌ વશાણિ યસ્ય સઃ (વહુ) ક્ષોદ નસિનેા પુત્ર. તે બાલશુ હતો એના પિતા એના ગુરુ ઉદ્દાલકની પુત્રીને યરપદા હતા. પણ તે એના અભ્યાસમાં એટલો મસ્ત હતો કે એની કઠોરગર્ભા પત્નીની પણ એણે દેખશાળ ન લીધી. આથી મર્મરથ બાળકે એના બાપ ઉપર ધિક્કાર વરસાવ્યો. નસિએ ગુરુસે ચંદને શાપ આપ્યો કે તે વાંકા અંગ વાળો થશે. યસ્માન્નુકુલ્યૌ યર્તમાનો પ્રવીણિ તસ્માદ્વકો ભવિતાસ્પદ્મહત્વા: ॥ કહે છે કે પાછળથી સમ-યા નદીમાં નદાવાથી એની ખોડ જતી રહી હતી.

૮-૧૦

હાર્ય તતઃ કિં--અહીં એક ભારે અગત માય છે કંચુકી આવીને કહે છે કે નમ્યશ્ચંભા આશ્રમેથી અષ્ટાવક કંઈક સંદેશો લઈ આવ્યો છે. સીતા એ સમાચાર જાણ્યા ખૂબ જ અધીરી થઈ મઈ છે એની આનુરતામાં એ એકદમ બોલી જોડે છે કે તો પછી વાર શા માટે લગાડો છો ? એમને તરત લઈ આવો પણ કંચુકી આમ તો રાજાનો સેવક. એટલે રામની આદા વમર તે એકદમ સીતાનું કહેવું ફરી રીતે માને કે રાજાના સિવાય તો કંઈ ધર્મ ન શકે આથી તે મૂંઝાય છે કે સીતાનું કહ્યું કરવું કે રામની આજ્ઞાની રાહ જોવી ? રામ તેની મૂંઝવણ કળી જાય છે અને તરત હુકમ આપે છે કે 'જલદી લાઈ આવો.'

૮-૧૬

સોમવીચી--સોમસ્ય વીષઃ પાનં ગત્ય અસ્તિ રિતિ. કેટલીક આગુત્તિ-ઓમાં હોમવીચી પાઠ મળે છે--સોમસ્ય વીતં પાનં ગત્ય અસ્તિ રિતિ. સતત સોમરસ પીનાર કાયમ સોમયામ કરનારને યજ્ઞને લીધે સોમપાન કરવું પડે. સોમવીચી નિર્વિઘ્ન--રામ રાજા હતો. રાજા તરીકેની એની જોવાની ફરજ હતી કે યજ્ઞો નિર્વિઘ્ને યાય છે કે નહિ. આથી તે આ રીતે તપાસ કરી લે એ કે યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન છે કે નહિ.

આવૃત્તઃ--મગિનીપતિ--અનેરા. માલુકઃ--પૂજ્ય આ પાઠ પણ છે.

૮-૨૧

શ્લોક ૯ (વસંતતિલકા)

વિષમરા—નિશં વિગર્જીતિ-પૃથ્વી (કે જે બધાને ધારણ કરે છે. અદ્યત-
સ (ખી. ગ.) લ લુ કા. ત્રે. પુ એ. વ. યત માટે ભૂમિ
ખેડારી હશે તેમાંથી જનકને સીતા મળી આપ્યાં હતાં. એ પછી એમણે
ઉછેરીને મોટાં કંપોં હતાં

પ્રજાપતિ—પ્રજાપતિના પ્રજાના સનઃ સુત્યઃ અથવા પ્રજાપતેભિઃ સનઃ
પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્મા અથવા ઇસ (કે નવ) પ્રજાપતિ (બ્રહ્માના
માનસપુત્રો) વાંચો. વિષ્ણુપુરાણુ-અધ્યાન્યાન્માનસાન્ પુત્રાન્ સદૃશાનામ્મનોડ્વજન્ ॥
શ્ચ પુલસ્ત્યં પુલહં ક્રતુમજ્જૌરસં તથા । મરૌર્ચિ દક્ષમર્ત્તિ ચ વસિષ્ઠં ચૈવ માનસાન્ ॥
નવ પ્રજાગ ઇત્યેતે પુરાણે નિશ્ચયં ગતાઃ ॥ જનકને ઉપનિષદ્દર્શાં બ્રહ્મવેતા અને
શ્રવન્મુક્તા કલા છે. અમયં વૈ જનક પ્રાપ્તોસિઃ । સરખાવેલ. મ વ. ૧૨૧.
ચરતિદેવયજનાદ્વજ્રજવાદી નૃપઃ પિતા ॥

નન્દિની—આનન્દ આપનાર, પુત્રી. પહેલાં પુત્રીને જન્મ પણ પુત્રના
જન્મ નેટલે જ આનન્દદાયક લેખાતો.

ગુરુ-અહીં ગુરુ શબ્દના બે અર્થ થાય છે. (૧) વંશપ્રવર્તક પિતા,
આદિકારણ (૨) ગુરુ-ધર્મના ઉપદેશક ગુરુ મુર્ચ રઘુકુળના વંશપ્રવર્તક પિતા
છે તેથી ગુરુ અને વસિષ્ઠ રઘુકુળના કુળગુરુ છે. વસિષ્ઠ અહીં જ. વ.
વાપરે છે કારણ કુળગુરુપદ તરીકેના ઔરવને લીધે પોતાને માટે આદ્યાર્થ
હોય. કે પોતે મોટા ઋષિ છે તેને લીધે હોય અથવા તો-ત્રિશાભિત્ર, વામદેવ
વગેરેને પણ પોતાની સાથે રઘુકુળના ગુરુ તરીકે ગણાવ્યા હોય.

૯-૧

તત્ કિમ...શાસ્મહે—“તો અમે તારે માટે બીજું વધારે શું
ધન્યજીએ! સ્વયં પૃથ્વી તારી માતા ॥ તેથી તારું માનકુળ બહુ જિંમું
-છે અને પવિત્ર છે એ એવું છે. તારો પિતૃપક્ષ પણ કંઈ જિતરે એવો

નથી. રાજવિ' જનક કે જે પ્રજાપતિ સંભા છે તે તારા પિતા છે. વળી
એને જ અનુરૂપ એવું 'ઉચ્ચ તારુ' શ્વશુરકુળ છે. મૂર્ષ તારા શ્વશુરકુળના
આઘ વંશમવર્તક પિતા (શુરુ) છે એટલે કે તારુ' શ્વશુરકુળ પણ એટલું
જ જીવ્યું છે. રઘુકુળના રાજાએ જેવા તેના કુળના નથી. વળી અને (એટલે
કે) વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર વગેરે) રઘુકુળના શુરુ જીએ.

કહેવાનું તારાપદ્ય કે તારામાં સમગી સૌભાગ્ય સંપત્તિ એકઠી મળી છે.
તારામાં એકેય મુશ્કેલી કમીના નથી. તેથી તું સારી સાધ્વી થાકે સંપત્તિ-
વાળી થા એવું ઇચ્છતું નકામું છે. તારે માટે ખીશું શું વધારે ઇચ્છીએ ?
તું કેવળ એટલું જ ઇચ્છું છું કે તું વીરપુત્રને જન્મ આપનારી થા." (વાલ્મે 'રાય' સ્કિત. પૃ. ૨૮)

શ્લોક-૧૦ (અનુષ્ટુપ)

'શકુન્તલ' નાટકમાં જે વિચાર મહાકવિ કાલિદાસ બતાવે છે તે જ
વિચાર હવમુતિ બહોં આપે છે. સૃષ્ટિનો સાધારણ નિયમ એવો હોય છે
કે પહેલાં કારણ દેખાય અને પછી કાર્ય દેખાય. પહેલાં ફલ દેખાય અને
પછી ફળ પહેલાં મેધનો હિમ થાય અને પછી વૃદ્ધિ થાય. આ નિયમ
મેંઘાણે પહેલાં અર્થ જોવાય અને પછી વાણી ઉચ્ચારાય તો જ તે ફળ.
આ સંસારનો સાધારણ નિયમ છે. બહોં સમ કહે છે કે એ નિયમ તો
લૌકિક સાધુઓને (પ્રાકૃત મુનિઓને) લાગુ પડે છે. તેઓ જે કંઈ બોલે
તે અર્થ (યર્થ) ગયેલા કે ચવાની વસ્તુ) જોઈને એને ઉચિત બોલે તો જ
એ સાચું પડે. નહિ તો ગાંઠના બકવાદની જેમ એ સખે નકામા ભય
આમ સંસારી સાધુઓ અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલે છે. એટલે
એમનો પ્રભાવ એકો.

પરંતુ આઘ ત્રણેઓની ભાજતમાં આ સાધારણ નિયમ લાગુ પડતો
નથી. તેમની પાસે એટલું તર્પણ છે કે તેમના મુખમાંથી મને તે કાલે
ત્રીશેલી મને તે વાણી સ્વ-બની-બર્થ છે. 'અર્થાત' એ આવીવાદ નથી
રહેતા પણ વરદાન બની આવે છે. શ્રીમણિલાલ ન. દિવેદી સમર્પણે છે
તેમ તે તો અર્થનો વિચાર કર્યા વિના જે જે મોંમાંથી બોલે છે તેમાં જ
અર્થને-વાણીની સફળતાને પેસવાની ફરજ પડે છે, તે જ પ્રમાણે થાય છે.

એટલો એમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ અર્થાત્ અહીં સાધારણ સાધુ અને આદ્ય ઋષિઓમાં તદ્દાવત બતાવ્યો છે. પ્રાકૃત મુનિઓની બાબતમાં અર્થસાપેક્ષ વાણી છે, જ્યારે આદ્ય ઋષિઓની બાબતમાં વાકસાપેક્ષ અર્થ છે. વાંચો ૨૫ મિત-૦-૧૬ અર્થસાપેક્ષ વાક્ય મન્યજ વાકસાપેક્ષઃ અર્થ इति मेरः । વાંચો-અવન્નાનામૂયીणां મુક્તાત્ યદેવ નિઃસરતિ તપઃસિદ્ધિવત્તેન તદેવફલતિ । ન કદાચિ-દુષ્ટનિષ્ફલં મવતીતિ માવઃ

વાંચો નિરુક્ત-સાક્ષાત્કૃતચર્માણ કૃપયો વમૂલુઃ ।, વીર-૦ તપસ્વિનામુર્ચિર્હિ-તપઃપ્રભાવેનાનાસન્નમધ્યર્થમુત્પાદયતીતિ માવઃ ।

રામના કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વસિષ્ઠ ઋષિએ જે ઈચ્છા પ્રગટ કરી છે કે સીતા વીર પ્રસન્નિની યશો એ શબ્દો સર્વથા સાચા જ પડવાના. વસિષ્ઠ આદ્ય ઋષિ છે. તેથી તેમના મુખમાંથી બોલાયેલી વાણી વરદાન જ થઈ રહે છે. તેમનું બોલાયેલું નિષ્ફળ થતું નથી અર્થાત્ તે ફળવાનું જ. સીતાને જરૂર પુત્ર થશે અને તે પણ વીર પુત્ર, સામાન્ય નહિ આમ મારા ઉપર ખરેખર અનુગ્રહ થયો છે.

સરખાવો શાકુ-૪-અગત્ વરઃસલ્વેયઃ નાશીઃ । ડ. ચ. ૪-૧૮-નૈતે ગાંધં વિપ્લુનાર્થાં વદન્તિ ॥

૧૦-૨

ગર્મદોહદ-દોહદશંસિની સ્ત્રીઓના હાથ, ઈચ્છાઓ. દોહ્ આકર્ષ્ય દદાતિ इति दौहदः, વાંચો દોહદ. પુનર્પુસકમ્ આ અવસ્થામાં સ્ત્રીને જે કંઈ ઈચ્છા થાય તે પૂરવી જોઈએ.

યદેષા-૦-પાઠકેર યદેષા (જે આ કહે તો કરીએ હીએ.) પહેલી નજરે યદેષા પાઠ કરેલા હાથે છે કાશ્મી એ સીતાનું શરમાળપદ્મ બતાવે છે. સીતા એવી શરમાળ હતી કે બનના સુધી એ પોતાની ઈચ્છા બ્યક્ત કરતી જ નહોતી. પણ સમીક્ષકો આ પાઠ રાખે છે. પણ અમને યદેષા પાઠ વધારે સારો લાગે છે. કારણ કે, ઈ પદ્ય સ્ત્રીની આ અવસ્થાની ઈચ્છાઓ દર્શાવે છે એ પોતાની મેળે ન, કહે તો પૂઠું એ રાત્રીની પડેલી

કરજા છે શ્રી કાળે આ પાઠ રાખતાં સખે છે કે આ પાઠ વડીલોની આરા પ્રમાણે સીતાની ઈચ્છા તરત પૂરી કરવાની રામની તત્પરતા બતાવે છે. રામને અહીં ખાસ સીતાને સંભાળવા જ રાખવામાં આવ્યા હતા તેથી તે સીતાની સેવામાં મેચ તત્પર રહેતા. વડીલોની આરા પ્રમાણે વર્તવા રામ એટલા આતુર કે એમાં 'જો...તો'...અમેરે ચરતોને રચાન નથી ડો. જો સવકર પણ અ પાઠ જ રાખે છે. જો કે રણુ-૩-૫-(મમે દિવા જાંઘતિ કિંચિદીક્ષિતં૦)-પ્રમાણે તો યોગે પાઠને જ સમર્થન મળે છે. પણ આજ સુધી કંઈ સીતાને આ અવસ્થામાં કંઈ ઈચ્છાઓ નહિ થઈ હોય એમ નહિ. કારણ આ અવસ્થામાં બધી જ ટીઓ સરખી, કેટલીક ઈચ્છાઓ વડીલોએ પૂરી હશે. કેટલીક રામે પણ પૂરી હશે અને દળ પણ તે પૂરવા તત્પર છે. વળી આગળ ઉપર જો વનમનની ઈચ્છા સીતા અમક્ત કરે છે તે બહુ સ્વાભાવિક રીતે એનામાં ઉદ્ભવે છે, કંઈ ગમે યોગે થી ટોણાં માયો તેથી એકાદ ઈચ્છા રામના સંતોષ માટે અમક્ત કરવા ખાતર કરી છે એવું નથી. આથી અમે ચલેા પાઠ રાખવા પ્રેરણા છે છીએ.

૧૦-૫-૭

પુષ્પ-પુષ્પે પૂર્ણ: જસદ્ગ: ચરણ: શા. આદિયો-અપ્પાવક સંદેહ ચળ વાપરે છે અપારે રામ આદ્ય સહ વાપરે છે. વસિષ્ઠ તમને રામનો અત્યંત આદર દેખાય છે.

અધ્યાય-૧૧ (ઈન્દ્રવજ્ર)

આગળ તદનુયોગ્ય કથું હતું તેને અહીં સમર્થન મળે છે. વસિષ્ઠ કહે છે કે અમે બધા અહીં ચણમાં રોકાયા જીએ અને તેથી, તેના અનુરોધથી, અમે ત્યાં રહી શક્યા નથી. વસિષ્ઠ રામના ક્રોધગ્રસ્ત છે. અમના અનુરોધથી તેમને જુ પડ્યું છે. જો કે રામ પોતાનું સન્ન સંભાળી શકે એવા જ છે. છતાં એક સલાહકાર વડીલ તરીકે વસિષ્ઠને એક ચિંતા રહે છે. હજી હમણાં જ કચુડીને મુખે સાંભળ્યું કે રામ હજી હમણાં જ રાજ ચલા છે તેથી વૃદ્ધ કચુડી પણ એમને 'ફદારાજ'

કહેવા દેવાયો નથી. આમ હોવાથી વસિષ્ઠને મનમાં જિંડે જિંડે થાય છે કે રામ રાજ તરીકે રીંદો મઈ જાય ત્યાં સુધી પોતાની 'હાજરી' ત્યાં આવશ્યક છે. એક તો રામ નવો રાજ છે. રાજ્ય 'પથુ મયુ' છે. 'તેથી સ્વાભાવિક રીતે કૌર્મિક પ્રશ્નમાં એ મૂંઝાય. વળી એ 'યુવાન' છે. સીતાને પૂત દિવસ જાય છે. તેની સંજાળમાં અત્યારે તે એકલો જ છે. તેથી 'સ્વાભાવિક છે કે એ સીતા પ્રત્યેની કાળજીમાં રાજ્ય કાર્યમાં ક્યાંક જૂઠું કરે. તેથી પ્રજા એથી નારાજ થાય. તેથી અત્યાર તે એક જ સલાહ આપે છે કે 'પ્રજાને સંતોષ આપજો. પ્રજાના સંતોષમાંથી જ વશ મળવાનો છે. 'એ રામને છેલ્લે એ યાદ દેવડાવે છે કે રામ એ કુળનો રાજા ■ કે 'જોને ધણ મુખ્ય વસ્તુ છે 'અપિ સ્વદેહાત્કિમુનેન્દ્રિયાર્ચણશોધનાનાં હિ 'યશો ગરીવાઃ' આથી તે ખાસ ભાર મૂકે ■ કે પ્રજાનું હિત ખાસ જોવું.

અહીં શ્રી 'રાય' ટીકા કરે છે કે પોતાની ગરહાજરી 'દરમિયાન રાજ્યમાં અન્યવસ્થા થશે એમ વસિષ્ઠ ધારે છે. આ પ્રથમાર્ધમાં વ્યક્ત થાય છે. આમ શ્લોકના દ્વિતીયાર્ધમાં એ અન્યવસ્થા દૂર કરવાનો ઉપાય સૂચવવાને બદલે યશ મેળવવાનું કહ્યું છે. એ એમને ઉચિત નથી લાગતું. 'પથુ 'રાય'ની ધારણા અહીં અસ્થાને છે. રામને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું છે અને તે પોતાનું રાજ્ય સલાખી શકે તેવા છે. વસિષ્ઠ એમના કુલશુરુ અને સલાહકાર છે. તેમની અનુમતી દૃષ્ટિથી તે જુએ છોકરા રામ યુવાન છે અને બિનઅનુભવી નવો રાજા છે. તેથી સંભવ છે કે એ કલાય કૌર્મિ બાળકમાં ખોટી રીતે દોરવાઈ જાય. એવો મૂંઝવતો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પોતાનું હિત ન જોતાં પ્રજાનું હિત જ જોવું એવી એક અનુમતી વરીલ સલાહકારની આ સલાહ માત્ર છે.

રામ એકદમ જે સીતા ત્યાગનો નિર્ણય કરે છે તેમાં વસિષ્ઠના શબ્દો ફેટલો ભાગ લખવે છે તે હજી આગળ જોઈશું. ઉપરાંત રામે આ નિર્ણય લીધો તેમાં 'નવા રાજ તરીકેનો તેનો જીવસો'. 'એ ખાસ કારણ હતું- [એ માટે જુઓ આ પુસ્તકની અમારી-પ્રસ્તાવના.]

તસ્માદયશો-અ-વમ-તસ્માત્ ચત્ વશઃ (મવેત્) તન્ વઃ પરમં ધનમ્-અથવા તસ્માત્ વશઃ (સ્માત્) ચત્ (યશઃ) વઃ (યુષ્માકં રઘૂનાં) પરમં ધનમ્ । તેમાંથી યશ મળશે કે જે તમારું પરમ ધન છે] પહેલો રીત સારી છે.

અહીં સ્વસ્માચ્છ. પાઠ લેતાં નીચે પ્રમાણે રચના થાય-ચત્ર (ચત્રાત્) વઃ
સ્વસ્માન્ યશ. પામ ધનમ્ કારણુ તમને થય તમારા જીવન કરતાં પણ
પરમ ધન છે. આ કીક છે પણ રચના મુગમ ગ્રહેતી નથી.

૧૧-૧

મૈત્રાચરણિઃ-મિત્ર (પું.) = મૃગ મિત્રઃ વરુણ મિત્રાચરણી, સયોરપાય
મૈત્રાચરણિ । બ્યારે દેવોનાં નામ ક્ર-ક સંભાસર્મા બોધાય ત્યારે પહેલા
નામને। અત્ય જ વિવત્તાદ્યે વ (પા ૬-૨-૨૬) પ્રમાણે લખાય. ૪૬
છે કે શાપને ક્રીધે વસિષ્ઠે પોતાનું ચરીર ખાધું હતું. તેને આત્મા
મૃગ અને વરુણનાં પ્રવેશ્યો. ત્યાંથી એને દરી દરીર અને પુનર્જન્મ
મળ્યાં ॥ ૭-૩૩-૧૧ ઉપરની ટીકામાં સાચણાચાર્યે વસિષ્ઠના જન્મની
નીચેનો દહીકત આપી છે-ઉત્તસિ મૈત્રાચરણી વસિષ્ઠે...ઈ. તથોરાદિત્યો
(મિત્રાચરણોઃ) સને દષ્ટાપ્સરણમુર્ચ્ચીમ્ । રેતથ સ્વન્દ તલ્લુમ્મે ન્દપત્તકાસતી-
ચરે ॥ તેનેા તુ મુહૂર્તેન નીર્વન્તી તપસ્યની । અગસ્યથ વસિષ્ઠથ તાપી
સમૂવતુ ॥ યદુધા પત્ત રેતઃ કલશં ચ ગ્લે સ્વલે । સ્વલે વનિષ્ઠસુ મુનિ
સમૂત શ્વ વપત્તમ ॥ વાયો રામાયણ ઉત્તરકાણ્ડ સર્ગ ૫૭-તદ્ વેગસુ
મિત્રસ્ય ઉર્વચશા પૂર્વમાહિતમ્ । તસ્મિન્સમમવત્સુમ્મે તત્તમે રજ વાશનમ્ ॥
વસ્યચિત્તથ કાલસ્ય મિત્રાચરણસમ્મત વસિષ્ઠસ્તેજસા મુખે ગ્લે રેશાવૃત્ત

વસિષ્ઠ મિત્ર અને વરુણના પુત્ર હતા એ માટે એક આખ્યાયિકા
છે. પહેલા મિત્રદેવ વરુણ લોકમાં ગયા ત્યાં તેમણે ઉર્વશીને બ્રેઈ રેય
તેમનું નેજ રખાવત મતાં તેમણે તેને એક કુંભમાં નાખ્યું, એ જ
અપ્સરને વરુણ દેવે બ્રેઈ. એમની પણ તેજ દશા ચર્ષ. તેમણે પણ
પોતાનું તેજ કુંભમાં નાખ્યું. એમાંથી પહેલાં અગ્નિરથ મુનિ થયા અને
પછી વસિષ્ઠ થયા

શ્લોક ૧૨—(અનુક્રુણા)

સૌંદર્યમ્—દુન્યવી મુખ જાનકી-રાય અહીં મુંદર ટીકા કરે છે
॥ જાનકીને હાડતાં સમે રનેહ, દયા અને સૌખ્ય-બધુ સુખાચુ છે. રામ

ખાસ જાનકી શબ્દ વાપરે છે. 'જનક' શબ્દ સૂચવે છે કે સોડાના હિત માટે એ રાજાને ક્રોધ પણ અમવા તત્પર છે.

વાંચો! વીરરાધવ—સીતામિત્યનુક્તવા જાનકીમિત્યુચિલોકારાધનાપેક્ષા પ્રસવિત્તમઋનકાનુરોધોડપ્યર્કિચ્છિકર इति सूचयति ।

આવો ભાવ 'રામ' વગર બીજું કશું ઉચ્ચારી શકે ! દુનિયાના કાઈ પણ સુખ કરતાં રામને પોતાની પ્રાપ્તિ હિત વધારે પ્રિય હતું. રાજાની ફરજ આમળ રામ પોતાની જાતને પણ વીસરી ગયા હતા.

રાજ્ય માટે સધળું યોચ્છાવર કરવાની વૃત્તિ રામમાં મૂળથી જ હતી. કેવળ યશ મેળવવા ખાતર જ રામે સધળું કર્યું છે એમ નથી. પોતે પોતાની પ્રજા ઉપર જે કાનૂન અને લૌકિક બંધનો નાખે છે એ બધું એક રાજાને પણ એ જ રીતે લાગુ પડે છે એમ એ માનતા. દુઃખમાં પોતે એમ માનતા કે રાજા પોતે પણ સામાન્ય કાનૂનથી પર નથી જ. આ જ વૃત્તિથી એ આ શબ્દો બોલી બેઠે છે.

પણ દામ ! ગમને ખબર નથી કે પોતાના આ શબ્દો થોડા વખતમાં જ કમોટીએ ચડવાના છે.

૧૨-૧

अत एव राज्यकुलं-અને પ્રજા ખાતર સધળા સુખને, જો જાનકીને પણ હોડવા તત્પર એવા આ રાધવકુળધુરંધર ઉપર સીતા પારી વારી જાય છે. રે ! પણ એને ખબર નથી કે આ જ ભાવના એને વસંતી નીરંગે. સરખાવો-સ્વૃગ-૧૧-૨-अप्यमुःप्रणयिनां रम्योः कुले न म्हन्ना कदाचिःपिता ॥

પણ તેમના આ શબ્દો પાછળ કેટલી કરુણ ધટના વહી છે એની એમને ખબર નથી.

અહીં વાંચો શ્રી મ. ન. દ્વિવેદીની ટીકા પૃ ૧૧૬-“અમે વશિષ્ઠાદિ જે તારું રાજ્ય યથા ધર્મ ચલાવરાવી રહીએ તે તો અહીંયા, સ્વપ્નદૃગ્મના ચરમા, રોક્યા છીએ; તું હજુ બાલક, પ્રજાપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એક જ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે-એ જ મહાધન છે. આ આરા રામે કેવી મુદત રીતિથી આખા નાટકમાં પાળી છે એ દાખલો લેવા લાયક છે, સાંભળતાં તરત જ રામ જે વિચાર ફર્યાદી પોતાની તત્પરતા ખતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કળૂકન આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રધુવંચના ધુગંધર મથી અભિનંદન આપે છે એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રબલિત પર આસક્તિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે મૂલ્યે છે.”

સરખાવો-નૈવ૦-ત્વજન્નમ્બુજ ગમં ચ માનિતો વરં । મર્ત્ય નીતે-તેજસ્વિનઃ
 હૃદયમ્બુજવિ સંત્યજન્તિ સન્યસતવ્યવશિષ્ઠો ન પુનઃપ્રતિજામ્ ॥

દશ્ય ૩

[સદ્મભ્યુ આનીને સમાચાર આપે છે કે રામના પૂર્વ જીવનને આતેખતા ચિત્રો ચિત્રકારે તૈયાર કરી દીધાં છે. સીતાના વિનોદ માટે રામ સીતાને શઘને એ જોવા બળ છે. સદ્મભ્યુ એ ચિત્રના પ્રસંગે સમજાવતો બળ છે. સાથે સાથે એ મુખી દિવસોની મધુરી યાદ આ યુગકેને અવશ્યનીય સુખમાં તરબોળ કરી દે છે. ચિત્રો જોતાં સીતાને એક વખત ફરીથી પતીતપાવની લાગીરચીમા રવાન કરવાની અને એ વનમાં ફરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે, આથી રામ તરત રથ લઈ આવવા સદ્મભ્યુને કહે છે.]

૧૨-૬

અસ્મદુઃ-મથા ઉપદિષ્ટ-લક્ષ્મણે પોતે હકીકત કહી હંશે તે પ્રમાણે તૈયાર થયાં અથવા નો ‘આપણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે’ અર્થ પણ થાય.

૧૨-૭

ચોધિક્ષ-કેલ-પ્રહા કે રામ-કે ૧૨ ચિત્રો નહિ ચીનમાં હોવ પણ

એક મોટો દિવાલ ઉપર ચિત્રો ચીતર્યા હશે એમ લાગે છે કારણ રામ અને સીતા ચાલીને એ ચિત્રો જોવા જાય છે. પૃથ્વી કે કાગળ હોત તો કદાચ ત્યાં તેમની પાસે લાવવામાં આવત. પણ એ ચિત્રચાળાની દિવાલ જ હશે કારણ પહેલાં રાજમહેત્રોમાં પણ એવી ચિત્રચાળાઓ રાખવામાં આવતી.

૧૨-૮

દુર્મનાયમાનામ્-‘કુ’ઃ કયદ્ સલોપચ્ચ’ પા૧૦-૧-૧૧ પ્રમ.ણે દુર્મનાય ઉપરથી નામધાતુ દુર્મનાયતે (દુર્મના’ इव आचरति दुर्मनायते) તું વ. કૃદંતુ’ સ્ત્રી. આપણે આગળ જોયું કે જનક ગયા હોવાથી સીતા ખિન્ન હતી.

જાનાસે...૪.—આ વાક્યમાં એક ગેરસમજ ઊભી થાય છે અહીં આ શબ્દોમાં રહેલા ‘કાકુ’ દ્વારા રામ મુશ્કેલી છે કે અત્યારે સીતા ખિન્ન છે ત્યારે લક્ષ્મણે એને દુઃખ થય એવો કશો ઉદ્દેશ્ય કયો નહિ પણ લક્ષ્મણ અહીં આ સમજતો નથી એને એમ લાગે છે કે મેં અત્યારે આ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં મનને ખુશ કરે તેવો પ્રસંગ યોગી કાઢ્યો તેથી રામ મને અગ્નિનંદન આપે છે. પણ આ વસ્તુસ્થિતિ ખાસ કવિએ જ પ્રયોજી છે.

તત્કિયન્તં—અહીં આ વાત ખાસ કવિએ ગોઠવી છે કારણ તે દ્વારા રામનું પોતાનું મન સીતાની પવિત્રતા મારે શું કહેતું હતું તે બતાવે છે. રામ બહારથી લાસે ફર લાગ્યા. સીતાનો એમણે ભાસે ત્યાં કયો પણ તેમનું હૃદય એ કપકને સાચુ માનવાને તૈયાર નહેતું.

૧૨-૯

યાવદાર્યાયા—અહીં પણ ‘અગ્નિશુદ્ધિ’ના પ્રસંગનો કવિએ ખાસ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. અહીં ‘દાઘદ્વદ્વાયા અયોષ્યાં પ્રતિ નિવૃત્તમ્’ એવા બીજા કોઈ શબ્દોથી ચિત્રો ક્યાં મુધીનાં છે તે બતાવે છે કાકુ’ દેવ, પરંતુ અહીં કવિ ખાસ પેલી અગ્નિશુદ્ધિની બાબત રજૂ કરે છે. સીતા સાથે શુદ્ધિ, કલંક વગેરે શબ્દોનો સંબંધ કદાપી જ કેમ થાય ? એ વિશે રામનું હૃદય શું કહે છે એ બતાવવાનો જ કવિનો આદેશ છે.

વળી રામના આ વિચારો સીતાને આગળ હિપર જરૂર આધાસન રૂપ થઈ પડે.

અંશિક ૧૩—(અત્યુદ્ધત)

જટપત્તિ—જટપત્તિ આ પરિપૂર્ણ તથાવિધાયા: જન્મથી જ જો, પવિત્ર છે, વિશુદ્ધ છે. પાવનાન્-અન્યત્ર પાવનં પાવનાન્તરમ્, સીતા પૃથ્વીમાંથી મળી હતી તેથી તે વિશુદ્ધ જ હતી, બીજી પવિત્ર કરનાર વસ્તુ એને વધારે કંઈ પવિત્રતા આપવાની હતી ? તેનો જન્મ જ દેવતાઈ રીતે થયો છે, પછી એને શુદ્ધિ કેવી ? જ્યાં અશુદ્ધિ છે જ નહિ ત્યાં શુદ્ધિ કરવાનો વિચાર જ કેવો ? એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઈ જ નથી.

તીર્થોદ્ધત—તીર્થોદ્ધત અને અગ્નિ સ્વયં પવિત્ર છે. એને બીજી વસ્તુઓ દ્વારા શુદ્ધિ પડતી નથી. જેમ પવિત્ર પાણી અને અગ્નિને બીજી કોઈ વસ્તુ દ્વારા શુદ્ધ કરવી પડતી નથી તેમ સીતા પણ જન્મથી જ પવિત્ર છે પછી એને પવિત્ર કરવા માટે અગ્નિ કે બીજી વસ્તુની જરૂર નથી. ત્યારે પહેલાં તેમણે શુદ્ધિ કેમ કરાવી અને હવે આવું કેમ બોલે છે ? આગળ આ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

અગ્નિશુદ્ધિના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ આવતાં રામના મનના વિચાર બહાર આવે છે. જન્મથી જ પવિત્ર એવી સીતાને પોતે અગ્નિક્ષોદીએ ચડાવી ! પોતે સીતાના આસ્થિ વિશેના એના પોતાના વિચાર આજે સીતા સમક્ષ પ્રગટ કરે છે. પછીના જ શ્લોકમાં તે સ્પષ્ટ કહે છે કે એવી અગ્નિશુદ્ધિ કરવાનું કારણ કેવળ પ્રગ્નતે સતિપવાનું જ હતું. પ્રગ્ન કોઈ અરાબ વાન ફેંકાવે નહિ તે માટે જ રામે તે ક્યું હતું. જાકી તેમના પોતાના મનમાં સીતાની પવિત્રતા માટે સહેજ પશુ ચંકા નહોતી.

અહીં એક સામાન્ય, જે વાર જે વાક્યમાં કશું છે તેથી પ્રતિવ-સ્તૂત્રમા અલંકાર થયો.

સરખાવો—મ ચ ૪-૧૦-નિવર્ગનઃ પવિત્રસ્ય કિમન્યપાવન તય ।

તીર્થોદક ચ વહિશ્ચ નાન્યતઃ શુદ્ધિમર્હતઃ ॥; ડ. ચ.-૪-આઃ કોડયનમિ
ર્નામાસ્મરપ્રતિ પરિશોધને ।...અગ્નિરિતિ વત્સાં પ્રતિ પરિલઘૂન્યક્ષરાણિ ।

૧૩-૧

દેવયજ્ઞનસંભવે—દેવાઃ હજ્યન્તે અગ્ર ઇતિ દેવયજ્ઞનં, યજ્ઞમૂર્તિઃ, દેવ-
જનાન્ સંભવઃ. દશ્યાઃ સા દેવ... સંભવા । આગળ ઉત્પત્તિપરિપૂતાયાઃ કષ્ટું તેને
અહીં સમર્થેન આપે છે. સીતા જન્મથી જ વિદ્યુદ્ધ હતી કારણ એક તો
એ પૃથ્વીમાંથી જન્મી હતી. જીભું એ દેવયજ્ઞની ભૂમિમાંથી મળી હતી,
જેવી તેરી જમીનમાંથી નહિ. આમ તે અયોનિનિજ હોવાથી જન્મથી જ
પવિત્ર હતી. સીતાના આદિત્ય માટેના આ રામના અંતરના વિચારો તે
દિવસ એને જે કંઈ કરવું પડ્યું હતું તે પોતાના સંતોષ માટે નહિ પણ
પ્રાપ્તના. આજે તે ખરા મનથી સીતાની ક્ષમા માગે છે. પહેલાં જે કંઈ
■ તેનું રામને દુઃખ થાય છે.

સરખાવે। મ. ચ. ૧-૨૦-લાત્રલોચિહ્યમાનાયા યજ્ઞભૂમેઃ સમુદગતા । સીતે-
યમૂર્મિલા ચેયં દ્વિતીયા જનકાત્મજા ॥

ગમાયજ્ઞમાં સીતાની અનુક્રયા પ્રત્યે નીચેની ઉક્તિ છે—

મિથેલાધિપતિર્વીરો જનકો નામ ધર્મવિત્ ।
દાગ્રધર્મેષ્વનુરતો ન્યાયતઃ શાસ્તિ મેદિનીમ્ ॥
સ સીરાઠર્પણં કનું ગતઃ ચાલે પિતા મમ ।
પૈર્નીમિઃ મહ ધર્મ્યામિઃ સ દદર્શાદ્ભુતં મહન્ ॥
અન્તરીક્ષે ચ ગન્ધન્તી દિવ્યરૂપાં મનોરમામ્ ।
મેનસા વૈ હ્યપ્સરમં લોતયન્તી દિશસ્તિવપા ॥
તં દટ્વા રૂપમેવન્નો મન્મથસ્ય રતીમિવ ।
તમ્યામીન્માનસઃ શુદ્ધિસ્તદા ધૈર્યવિચાલનો ॥
અમ્યાં નામ મમોત્પદેદપત્યં ક્ષીર્તિર્ઘર્ષનમ્ ।
મનાન્વદિહીનમ્ મહાન્ ત સ્વાદનુગ્રહઃ ॥

અધાન્તરીકો વાગુચ્ચૈર્યાચામાનુષી કિલ ।

પ્રાપ્સ્યસ્યપત્યમસ્યાસ્ત્વ સદશ રૂપનર્ચ્વસા ॥

તસ્ય લાજલહસ્તસ્ય વર્ધતો યજ્ઞગણ્ડત્મા ।

અહ કિલોદિપતા મિત્વા જયતીં જયતો મતિમ્ ॥

જીવિતાગ્રધિ-જીવિત અગધિ વસ્ય-અવતા સુધી પ્રવાદ-કલક પાઠ
દેર-જગામ-આ પાઠ તદ્દન અનુચિત છે કારણ એ લેતા જીવિતાગ્રધિ
નહામુ બને છે રામ ધોમે ધીમે 'પ્રસાદ'ની વાત કરી એને ન ગણવા
સીતાને કહે છે અને માફો માગે છે

સ્લોક ૧૪—(વસ તતિલકા)

કષ્ટ૦—કષ્ટ જન સાથે જાય ક ટપદ લોકો, લોકો દૂર છે
કષ્ટમદ છે

પાઠદેર-(૧, કષ્ટ૦-કષ્ટ અરેરે! જન અનુરજ્જનીય સાથે જાય

(૨) ક્ષિટ ૦-ક્ષિટ હુ સિત જના

કષ્ટ-દેર, કષ્ટમદ આ પાઠ અહીં સહેલો નથી છતાં સારો છે.
કષ્ટમદ ના અર્થમાં કષ્ટ એ તો જ જન સાથે જરોનર બધ એસે છે.
જલદુતિતયા કષ્ટહેતુ જન આ પાઠ પ્રમાણે રામ એમ કહેવા માગે છે કે
લોકો ગમે તેટલા ખરાબ હોય, આપણે ફેનાવનારા હોય છતાં તેવા લોકોને
પણ કુળ જેમનું ધન છે તેવાઓએ ખુશ કરવાના જ રહ્યા એના કરતાં
કષ્ટ પાઠ વધારે સુગમ છે અરેરે! કુળની આજર જેને ધન છે તેવાઓએ
લોકોને ખુશ કરવાના! તેઓ ગમે તે બોલે તે માટે એમને રુબ નહિ
કરવાની! મન ના કહેતું હોય છતાં તેવી વસ્તુ કરીને લોકોને જેમણે ખુશ
કરવાના હોય છે એના પોતાના જેવી રિયલિના લોકો કિપગ નામને બહુ
દયા આવે ■ વીર- કિલટ પાઠ લે છે પણ તે પણ જરાબધ નથી એમ
લેતાં ને સીતા સાથે જાય કિલટ જન = દુ.ખી અનુધ્ય આવા (સીતા
જેના) દુ.ખી જનને કુળ જેમનું ધન છે તેવાઓએ આનંદ આપવો જોઈએ,
એને આગળનું દુ.ખ સંભારીને દુ.ખ કરવું ન જોઈએ. વાચો- વિલટ

જનઃ દુઃખિતઃ જનઃ જનૈઃ અનુરુજ્જનીયઃ । કૃત્યેયં વિસ્માર્ય લાલનીયઃ કલ્પ્યઃ ।
 ન તુ પૂર્વાનુભૂત દુઃસ્વસ્મારણેન કૃત્યેયમિત્યવ્યવ્યયઃ । પણ એથી તો એમ
 અર્થ થાય કે સોના દુઃખી છે નેથી તેને ખુશ કરવી જોઈએ, કંઈ નેના
 ખાસ ગુણથી નહિ, તેથી એ પાઠ પણ બરોગર નથી. અહીં એકવચકર
 પણ કટ. પાઠ રાખે છે. પહેલી નજરે કટં પાઠ સુગમ લાગે પણ કટ
 પાઠ જ વધારે સારો છે. કારણ હજી ઘડીક પહેલાં રામ લોકો માટે
 સધગ્રં -યોગાવર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યારે અહીં કટં પાઠ
 લેતાં એમ લાગે કે એમને અંતરથી 'એ ગમતું' નથી. આમ પરસ્પર વિરોધ
 થાય. પણ કટ. પાઠ. સ્તંદ્વં દયાં ઈ ઉક્તિને અનુરૂપ છે. શિવા ખરાબ
 લોકોને પણ રામ જેવા રાજાઓ કે જેમને કુળનું નામ એ જ ધન છે
 તેવાઓએ ખુશ રાખવાના રહ્યા. પછી બધે એમને સારું લગાડવા પોતાના
 આપ્તજનને પણ ખરાબ લગાડવું પડે. આમ આ પાઠ રામની
 પ્રભાનુરંજનની ભાવનાને અનુરૂપ હોવાથી સારો છે.

તત્ત્વો-તેથી અમે (૬) જે તારે માટે ખરાબ બોલ્યો તે તને યોગ્ય
 નથી. તત્ તસ્માત્ યદ્ નઃ (અસ્માક) અધિવં ડકં તત્ હિ તે તવ (સૌન્દર્ય)
 ન લક્ષમ્ લોકો શું કહેશે એ સામે જોઈને એણે તિરસ્કાર કર્યો હશે, માફી
 તે પોતે તો એમ જ માનતા હતા કે સોના જન્મથી જ પવિત્ર છે અને
 એવી વર્તણૂક એને યોગ્ય નથી. અહીં તન્ને પાઠ છે. પણ અર્થમાં ખાસ
 ફેર નથી.

નૈસર્ગિકી-ઉપરની બાજતના સમર્થનમાં અહીં દશાન્ત આવે છે
 કે સુગંધી ફૂલનું કુદરતી સ્થાન મસ્તક ઉપર સિદ્ધ છે, પગથી છૂંદાવામાં
 નહિ. અર્થાત્ સુગંધી ફૂલને માથા ઉપર ન મૂકતાં પગ નીચે કચડવામાં
 આવે તો તે જન્મ બેદુરુદ્ધ લાગે તેમ સોના તરફ દાખલેલું વર્તન પણ તેટલું
 જ અણપટનું છે. સુગંધી ફૂલ તો તે પેદા થયું ત્યારથી જ તેને માથે
 બેસવાનો હક છે. પગ નીચે છૂંદાવાનો નહિ,

અહીં પ્રથમાર્ધની વિશેષ ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધની વિશેષ ઉક્તિ દ્વારા
 સમર્થન થયું. છે તેથી દશાન્ત અસંશય થયો.

આમ આ જ્ઞોઃમ્ રામની સોના ઉપરની અગ્રાધ પ્રીતિ વ્યક્ત થાય

છે. પોતે જ અયોધ્ય વર્તન કર્યું હતું એની માટે તે પારાવાર પસ્તાવો કરે છે અને સીતાની પવિત્રતા બતાવી એની માફ માગે છે. સીતા તો જન્મથી એવી પવિત્ર હતી કે એના સ્નાન માત્રથી કેટલીયે નદીઓ પવિત્ર

મા મા મા પણ આ શ્લોક આવે છે.

28-2

મયત્વા૦-આમણ જોડું કે ને કડું છે તેનું રામને કુળ યામ છે
પણ સીતાની એ મહત્તા છે કે એ રામને એ જાણતના વિચાર પણ આવવા
હતી નથી. આલેક્ષ્ય-ચિત્ર

28-4

અવનિનિરન્તર-અવરિ-ઉપર નિરન્તર-નિર્ગતમ્ અન્તર યસ્મિન્ કર્મણિ
તન્ પયા તયા સ્થિતા-પાસે પાસે રહેલા અવસ્થાશન્તિ-શ્રી રામ કહે છે તેમ
અન્નો શરીર ધારીને દેખાયાં હતા અને સાધારણ માનવોની માફક રામની
સ્તુતિ કરતાં હતાં.

98-5

સરહસ્યાનિ—૧૯૨૫ એટલે પ્રયોગ અને સંદારના મત્રો સાથેનાં.
રહસ્યેન સહ વર્તમાનાનિ સરહસ્યાનિ । સરહસ્યાનિ જુમ્મકાશાનિ ।

जुम्भकाख्याणि—वृम्भते प्रयोषतुरिच्छया इति जूम्भकाणि । राणाविधानि
जुम्भकाणि जूम्भकाख्याणि । आ ज्योत्स्ना प्रलापनी जम्भासां आवे अने ज्योत्स्ना
यस्य ज्योत्स्ना, आ ज्योत्स्ना साभा पक्ष्मने निद्राभा नाभी इह ज्योत्स्ना यनापी दे.
तेभनी स ज्योत्स्ना लगज्ज सो ज्योत्स्नी इती आ ज्योत्स्ना भानपी वाष्पी ज्योत्स्नी
शक्ता ज्योत्स्ना सातभा ज्योत्स्ना प्रतीत याम् छे ते अभे त्पारे अभे ते स्वरप
सप्त शक्ता वसिष्ठ रामाय—वृत्तावतनयान्ताम भास्वरान्तामरणि । प्रतीच्छ
समभद्र ते पञ्चमूलोसि राघव ।

કૃતાધ્યાત્—કૃશાશ્વ કોષ્ઠ રઘુવંશના રાજાનું નામ હતું. પણ તેનો અહીં ઉલ્લેખ ન હોય શકે. કૃશાશ્વ (કે ભૃશાશ્વ) નામના એક મુનિ કે દેવર્ષિ હતા. તે દક્ષીણે કન્યાઓ સાથે પરણ્યા હતા. તેમણે નાટ્ય અને નૃત્ય સંબંધી ગ્રન્થ લખ્યાનું કહેવાય છે. પાશુપતિ આ ઋષિનો ઉલ્લેખ કરે છે. વિશ્વામિત્ર આ કૃશાશ્વ ઋષિના શિષ્ય હતા. તેથી તેમણે આ દિગ્વિજય અરો વિશ્વામિત્રને આપ્યાં હતાં.

કૌશિક—વિશ્વામિત્ર. અહીં કેટલોક પ્રતોમાં કૌશિકમૃષિ ‘વિશ્વસ્ય મિત્ર’ વિશ્વામિત્ર—એમ પાઠ છે. વિશ્વામિત્ર વિશ્વના કલ્યાણકર્તા હતા. વિશ્વનું કલ્યાણ કરવા સિવાય આ અરોનું તેમને કંઈ પ્રયોગન નહોતું. આથી તેમણે એ અરો રામને આપ્યાં કારણુ રામ એકલા જ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ હતા તેથી તે અરો એમને વધારે ઉપયોગી થાય. વાંચો મ. ચ ૧-૫૦-વિરામિત્રાન્પ્રાપ્ય વિશ્વસ્ય મિત્રાત્ પુણ્યયુગ્માનય રામઃ કૃતાર્થઃ । પ્યાનૈશ્વાતૈઃ મનિવેયં મનદ્વિમ્ સં સં સ્વાનં યાત યૂવં નમો વઃ ॥

તાટકા—સુકેતુ નામના પક્ષી તે પુત્રી હતી. પોતાના તપના ફળ રૂપે જાલા પામેથી એને એ મળી હતી. એને સુન્દ સાથે પરણાવી હતી. એને મારીય નામે પુત્ર હતો. સુન્દ મરાયો ત્યારે મારીય સાથે એણે અમરત્ય મુનિને ધણું હરાન કર્યો હતા. આથી એમના શાપથી મારીય રાક્ષસ થયો અને તાટકા માણસમક્ષિણી પિશાચિની થઈ. જ્યારે રામ લક્ષ્મણ સાથે વિશ્વામિત્ર તાટકાના વનમાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે તેમણે રામને તાટકાનો વધ કરવા કહ્યું હતું. તે બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓને ત્રાસ આપતી હોવાથી વિશ્વામિત્રે તેવી આજ્ઞા કરી હતી. આથી સ્ત્રી હોવા છતાં રામે વિશ્વામિત્રની ઇચ્છાથી તાટકાનો વધ કર્યો હતો. વાંચો મ. ચ. ૧-૩૬-સેવં મુનેન્નોદુર્હિતા માર્યા મુન્દામુરસ્ય ચ । મારીચજનની ધેરા તાટકા નામ રાહસી ॥

આ વખતે પ્રસન્ન થઈને વિશ્વામિત્રે આ અરો રામને આપ્યાં હતાં. વાંચો મ. ચ અ ક ૧-વિશ્વામિત્ર-(સ્વગન્મ) અસ્વાયમરગરો દિવ્યાન્નગ્રજાતનાં દાનમ્ન વર્તને મજ્જયો મુર્ત્નઃ । (પ્રગર્ગ) સર્ગે મુદાપ્તવ્ય, યાનિ હિ મગવત્ જ્ઞાપાનુકરણમૈશ્વરીનસ્ય સરહસ્યદૃમ્ભરપ્રયોગગંધારસ્ય દિવ્યાન્નમંત્રપ્રાપ્તવસ્ય

૧૫-૨

મર્ધયેદાનીં૦—હવે દરેક રીતે એ અસ્ત્રો તારી સંતતિની સેવામાં રહેશે. અર્થાત્ રામચંદ્રની સંતતિને પણ એ અસ્ત્રો રામ જેટલા જ સિદ્ધ હશે. અર્થાત્ અસ્ત્રો રામે એના સંતાનોને આપ્યાં. સાતમા અંકમાં રીતાના પુત્રોને ઓળખતી વખતે આ વાક્યની અગત્ય સમજાવ છે. ગર્ભનાટકમાં આ અસ્ત્રો લગ ક્યને સ્ફુરતાં જતાં હતાં છે. એના કારણે તરીકે રામની આ વાક્યમાંની આજ્ઞા છે એમ જણાવ્યું છે.

૧૫-૭

દલગ્નય૦—દલત્ (વિકસત્) નવં નીલં ઉત્પલં તદ્રત્ દયામલં સ્તિથં મણં તેન, દહન્નવ૦—દલત્—ખીધતા. મણ—કેમળ.

વિસ્મય૦—વિસ્મયેન સ્તિમિતઃ તાત્ તેન દયમાન્ય ધૌમ્યા મુન્દરા ચ ધીઃ પર્ય તઃ (મહુ૦)

અહીં બનશ્યામ નીચેનો ખાંડ રાખે છે—તાતનગરજનદશ્યમાન ધૌમ્યુન્દરથીઃ—તાત અને નગરજનોથી જોવાના અદ્ભુત જેવી મુંઝવે સૌભાષણા—તાતેન નગરજનેન ચ દયમાના ધૌમવત્ (ચન્દ્રવત્) મુન્દરા ધીઃ પર્ય તઃ

અનાદર૦—અનાદરેણ (લીલયા) લખિતં શાકુરસ્ય હરાસનં (ધનુઃ) યેન તઃ—જેણે સર્વેસાધાર્થી શંકરનું ધનુષ્ય તોડી નાખ્યું છે તેણે. રામાયણમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે. દક્ષિણના ખર્સ પછી શંકરે પોતાનું ધનુષ્ય બાંધકના રાઈ પૂર્વજ દેવરાત પાસે મૂક્યું હતું. જનક તેની પૂજા કરેલા હતા. જ્યારે સીતાના દાઢ માટે ધણી રાખાઓનાં માતા આવવા સાંજે ત્યારે એણે કહ્યું કે જે શંકરનું આ ધનુષ્ય લાગશે તેને મારી પુત્રી ધરણાવીશ. રામે તે ધનુષ્ય જીંચક્યું અને ચક્રવર્તી વખત સદેજમાં લાગી નાખ્યું. વચ્ચે રામાયણ—ખાસકાંડ-૧૭-૧૬, ૧૭—લીલયા સ પતુર્મર્ધયે જમાદ વચનામુને. ॥ આરોપયત્ સ ધર્માત્મા તદ્વીરમિય તદનુ ॥ આરો. પવિત્રા મૌવી ચ પરમામાસ તદનુઃ ॥ તદ્દશમજ ધનુર્નયે મરથેષ્ટે મહાશ્વતાઃ ॥

શિખગ્ધમુગ્ધ૦—શિખગ્ધેન મુગ્ધં મુગ્ધમ્ગ્ધલં વદ્ય નઃ—શિખગ્ધ-શિખાનિર્ગમને

इति शिखण्डः पाण्डितारती वक्ष्यते योऽस्तीनी नृग्याओं अथवा याने पाण्डु
पाण्डना मुञ्च राणवाभां आपता ते. आ पाण वञ्च वक्ष्यते काढी नापवाभां
आवे છે વાંચો વાળના તુ શિષ્ઠા પ્રોક્તા કાવપદ્મઃ શિષ્ઠકઃ ।

પ્રલોક ૧૬(અનુક્ર્)

संचन्धिन-संयधीओ. नवा विवाहना वषभने लीधे आ संयधीओ।
यथा दना. अभिनवेन वैवाहिकेन सम्बन्धेनेति शेषः ।

गौतम-शतानन्दः गौतम=गौतमपुत्रः=शतानन्द शतानन्द गौतम
कृपि अने अहस्याનો પુત્ર હતો. એ જનક રાજના ૧ સનેા પુરોહિત હતો
વાંચો મ. જ ૧-અહલયા નામ ગૌતમસ્ય મહર્ષેરીચયસ્ય ધર્મપત્ની । મર્યાઃ
શતાનન્દ આક્ષરભોગ્યમત ॥

આહી' થી રાય જરા જુદી રચના લે છે તે સારી છે. જનક અને
ગૌતમ એકના એક સંયધીઓને સાથે અર્ચનક્રિયા કરે છે. જે તેન હોય
તો ક્રિયાપદ દ્વિવચનમાં હોય પણ અહીં તો અર્ચતિએ વ મા છે એમ તેઓ
કહે છે. વળી વસિષ્ઠને સંયધી મધુષા ગોમ્પ નથી આથી તે નીચે પ્રમાણે
લે છે-एष तत्र तात समधिन (दशरथादीन्) (अर्चति) (तथा) जनकाना
पुरोहित गौतम शतानन्दः पतिश्रीदीन् (सम्बन्धिन) अर्चति । આ અર્થ
પ્રમાણે જનક દશરથ વગેરે સંયધીઓની અર્ચનક્રિયા કરે છે જ્યારે
શતાનન્દ વસિષ્ઠ વગેરેની જુ'ી અર્ચનક્રિયા કરે છે. વળી પુરોહિત
પુરોહિતનો સત્કાર કરે અને રાજા જનક દશરથ વગેરેનો સત્કાર કરે એમ
લેનાં અર્ચતે એ વ. પણ બધ બેસે છે.

બીજી લીટી મ. જ. માં આવે છે.

પ્રલોક ૧૭-(અનુક્ર્)

कुशिक-कुशिकस्य नन्दन-कुशिकःकपिना पुत्र-कौशिक-विश्वामित्र-
अरी रीते कंच विश्वामित्र कन्या आपनार अने सेनार नहोता परंतु
याने कुणमा विश्वामित्र भूय्य दत्ता तथी એમની જ આસાથી ક-મા

અપાતી અને લેવાતી. તેથી જ તેમને દાતા અને ગ્રહીતા કહ્યા. વાંચો—
તત્સ્યોમશેરેઃ કુલયોઃ પૂજ્યત્વાત્તદાતૃયૈવ કન્યાદાનપ્રહણયોઃ સંવન્નત્વાચ તસ્મિન્
દાતૃયદ્વીતૃત્વોપચારઃ ન પુનર્વસ્તુતઃ સ એવ દાતા ગ્રહીતા ચ ।

મદાવીચરિતમાં આ જ શ્લોક સહેજ પાંદેર સાથે છે. વાંચો—
અ ચ. ૧-૧૭—જનકાનાં રઘુણાં ચ સંવન્ધઃ કસ્ય ન પ્રિયઃ । યત્ર દાતા
ગ્રહીતા ચ કલ્યાણપ્રતિભૂર્ભવાન્ ॥

૧૭ ૩

તત્કાલિ—તત્કાલે કુંતે ગોદાનમજ્જલં યેવામ્—જેનું ગોદાનમંગળ
તે પાતે કરવામાં આવ્યું હતું.

ગોદાન—ધમ પહેલાં કેય કાપવાની રિધિ. એને કેશાન્ત સંસ્કાર
પણ કહેવામાં આવે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રમાણે તે મેઃભમે વર્ષે થતો કેશાન્ત
ધૈર યોજી વાંચો—એના ઉપરની મિતાક્ષરા-કેશાન્તઃ પુનઃ ગોદાનસ્ય
કર્મ ગર્ભાદારમ્ન યોજી વર્ષે શ્રાદ્ધગણે કર્યમ્ વાંચો રઘુ-૩-૩૧ અપાસ્ય
ગોદાનવિવેચનનરં વિવાહદીક્ષાં નિરવર્તયદ્ગુરુ. અને તેના ઉપરની મહિષનાથની
ટીકા—'ગાયો લોમામિ કેશા દાયન્તે યજ્ઞયન્તેઽસ્મિન્નિતિ ક્યુપસ્યા ગોદાનં
નામ શ્રાદ્ધગાદીનાં યોજનાદિષુ વર્ષેષુ કર્તવ્યં કેશાન્તાસ્ય કર્મોત્તયતે વાંચો
મનુ-કેશાન્ત. યોજી વર્ષે શ્રાદ્ધગણે વેધીયતે । રાજન્સવન્ધોદ્ગોદોદો વૈદ્યસ્ય
દ્વયધિકે તત ।

અથવા હનિગોમાં વિવાદ પહેલાં ચિત્તેપૂર્વક ગાયોનું દાન કરવામાં
આવતું એને પણ ગોદાન કહ્યું છે. શ્રી કાણે બીજે અર્થે બરાબર ગણે છે
અને તેના સમર્થનમાં નં.એના શ્લોક આવે છે—રામા-ચાલકાન્ડ-સ ગત્યા
નિલયં રાજા શ્રાદ્ધં કૃત્વા વિધાનતઃ । પ્રમાતે કલયમુત્પાદ્ય ચક્રે ગોદાનનુત્તમમ્ ॥
ગયાં શતસહસ્રં ચ શ્રાદ્ધગેન્ધ્યો નગધિપઃ એકેકસો દદૌ રાંજા પુત્રાનુરંસ્ય ધર્મતઃ ॥
મુપગૈર્ગૃહ્યઃ શંખનાઃ સપત્તાઃ કાંસ્યદોહનાઃ । ગયાં શત સહસ્રાણિ ચત્તાર
પુદ્ગલનઃ ॥ ચિત્તમન્વન્ચ નુનતુ દિનેન્ધ્યો રતુનન્દનઃ । દદૌ ગોદાનનુરંસ્ય
પુત્રાણા પુત્રાન્વતઃ ॥

‘કાળે’ બતાવે છે કે રામાયણના જ ૨૨૦૬ ‘કાણે’ની ધરણા વિરુદ્ધ ન્નય છે. તે ધારે છે કે આયોનું જ્ઞાન એ ‘ગોદાનમંગલ’નો જ ભાગ હશે.

વિવાહદીક્ષિતાઃ—વિવાહ એવી રીતે વિવાહ રીત; વિવાહદીક્ષા એવાં સંજ્ઞાતા તે વિવાહદીક્ષિતાઃ અથવા વિવાહે દીક્ષિતાઃ અહીં આર્ય કુમારના ભક્ષેના પ્રસંગનું ચિત્ર હતું.

૨૨૦૬ ૧૮-અ-૫૫-સુમુલિ, એ સ સમયઃ વર્તેતે દ્ય, યન અયં તથ આગૃહીતકપનીયકંઠગ; મૂર્તિમાન્ મહોત્સવ દ્ય મૌતમાર્પિત. વરઃ મા સમનન્દયન્ ।
(મંજુભાષિણી)

આગળ ઉપર દમણાં જ સીતાએ કહ્યું કે ચિત્રો જોઈને જાણે પેલે એ જ સમયમાં હોય એવું અનુભવે છે અહીં રામ પણ એ જ ભાવ પ્રગટ કરે છે કે પોતે પણ એવું જ કંઈક અનુભવે છે. તે એ સમય સંસારે છે કે જપારે સીતાનો કંઈક પહેરેલો હાથ કંવાદાન વખતે તેના હાથમાં મૂકાયો હતો.

મૌતમા—મૌતમેન (શતાનન્દેન) (મમ હસ્તે) અર્પિત આગૃહીતં કમનીયં ચંક્રગં ચેન અથવા મસ્તિન્ (પટુ) જેણે સંદર કંઈક ધાર્યું છે. તેવો ટોકા-કાર ધનશ્યામ જરા જુદી રીતે સમજાવે છે—આદરાન્ ગૃહીતધાતૌ કમનીય કંઠગ—માનથી (મારા વડે) પકડાયેલો અને સુદૃઢ કંઈક ધારતો ‘આગૃહીત’ ને બદલે ઉદગૃહીત પાડેર છે.

અહીં વાંચો મ. ન દ્વિવેદીની ટીકા-પૃ. ૧૨૧—“જે વેળે સીતાનો હાથ રામના હાથમાં અપાયેલો તે જ સમય જાણે ફરી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. સંકર ધનુષના અડનથી ગાંડીને વશિષ્ઠાદિકનો આવકાર, વિશ્વામિત્રની પૂજા, ને ચારે ભાષ્યોનું ગોદાન આદિક મુગ્ધ કાર્ય એ સર્વ સુચવવાથી પાશ્વિમહણના સમયની સ્મૃતિ પરંપરા પૂર્ણ થાય છે; ને સીતા પણ કહે છે કે તે જ સમયે ને તે જ કાલે જાણી છું; તથા રામ પણ એવું જ કહે છે. એ સ્મરણમાં રામ સીતા પ્રેમથી ગળી ન્નય છે ને નાનાવિધ વિતોદ ઉપજી રહે છે.”

૧૮-૧

માઝડવી૦—માણડવી હારતની પત્ની હતી અને શ્રુતકીર્તિ શનુધની પત્ની હતી. સીતા અને જીર્મિલા જનકસીરધ્વજની પુત્રીઓ હતી, જ્યારે માણડવી અને શ્રુતકીર્તિ સીરધ્વજના નાના ભાઈ કુશધ્વજની પુત્રીઓ હતી. વાંચો મ. ચ ૧-૨૦

લાઙ્ગલોલિલ્હમમાનાયા યજ્ઞમૂમેઃ સમુદ્ગતા ।

સીતેયમૂર્મિલા ચેય દ્વિતીયા જનકાત્મજા ॥

(! ! ! !

મ ચ ૧—શિશ્વામિત્રઃ દુહિતરૌ માઝડવી શ્રુતકીર્તિથ તે ચ ભરતશત્રુઘ્ના-
મ્યામભ્યર્થયે ।

૧-૧૮—एताश्चतुर्भ्यो रघुनन्दनेभ्यो

निर्मेष्टहे राजमुताद्यतस्त. ।

चक्षिष्ठःकुतमवथ भूत्वा

दत्ता प्रतीष्टाश्च समं मयैव ॥

હારત કેકેયીનેા અને લક્ષ્મણ તથા શનુધ સુમિત્રાના પુત્રો હતા. વાંચો રામાયણ-ભરતો નામ કેકેયીાં જો સત્યપરાક્મઃ । ..અથ રુદ્રમણશત્રુઘ્નો સુમિત્રાઽજનયાત્સુતૌ ।

લક્ષ્મણ કરતાં રામ અને હારત મોટા છે તેથી તે સીતા અને જીર્મિલાને 'આપાં' કહે છે, જ્યારે શ્રુતકીર્તિને વધુ કહે છે કારણ શનુધ નાનો છે. વાંચો.— વધૂર્જાયા સ્તુષા જી ચ' इत्यमरः पित्त हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।

૧૮-૨

वत्स इयमपरा का-लक्ष्मण्य पोतानी राज्ञीઓની 'ઓપં' ખાણ આપે છે પણ 'પોતાની પત્ની જીર્મિલાનું' ચિત્ર બોતાવેતો નથી. સીતા તરત સમજી જાય છે કે વડીલ બાપુ આગળ લક્ષ્મણે એની પત્નીને લિલેખ કયો નથી. તેથી તે જીર્મિલાનું ચિત્ર જતાવી લક્ષ્મણ પ્રત્યે એક રમૂજ કરાફ કરે છે કે ભાઈ, આ ખીજ જીમી છે એ કાણ છે? એની તો ઓળખાણ આપો ।

ભવભૂતિમાં હાસ્ય જોવાં મળતું નથી એમ કહેવાય છે પરંતુ અહીં આ મીઠી મનકર્મા દિવર બોલાવનાં હેતુનો રમૂજ પ્રસંગ એજે આપ્યો છે. આવે પ્રસંગે જવલ્લે જ ભવભૂતિમાં હાસ્ય અને રમૂજ દેખાય છે ખરાં.

૧૮-૩

અવશ્ય-આ હકિતમાં યોગનાર પાત્ર બીજા પાત્રોની પૂઠે કેરવી કોઈ બીજા પાત્રનું રહસ્ય પ્રેક્ષકોને જણાવે છે. અને જે બોલે છે તે બીજા પાત્રોએ સાંભળવાનું હોતું નથી. વાંચો તન્નયેદપનારિત્તમ્ । રહસ્યન્તુ ચદન્નયસ્મ પરાઘ્ન્ય પ્રકાદવતે ॥

ટીકાકાર ધનસ્થામ કહે છે કે આ રંગમુચન જોડું છે. અવશ્ય નો બધા નહિ પણ જેને તે ઉદ્દેશ્ય હોય તે તો સાંભળે જ. જ્યારે અહીં લક્ષમણ આ કોઈને કહેતો નથી પણ પોતાની જાતને જ કહે છે તેથી અહીં 'સ્વગતમ્' એવું અભિનયમુચન હોયું જોઈએ.

પણ ચોથા અંકમાં અનુન્ધતી લવકુચ માટે બોલે છે તે અવશ્ય છે. તેથી અહીં પણ અવશ્ય જોડું નથી.

૧૮-૪

શવનુ, અન્યતઃ સંવારયામિ-હું તેમનું ધ્યાન બીજે દોડું. એટલે કે બીજા ચિત્રો તરફ દોડું કે જેથી ભૂમિલા વિશે ફરીથી ન પૂછે.

૧૮-૪

ભાગવત:-મનોઃ શોત્રાશ્વં પુમાન્-અશુભો વંચન્ પરશુરામ. એ જ મદકિ અને રેણુકાનો પુત્ર હતો. એમના પિતાને કોઈ ક્ષત્રિય રાજાએ મારી નાખ્યા તેથી એમણે પૃથ્વી નક્ષત્રો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેમણે એકવીસ વખત પૃથ્વી નક્ષત્રો કરી હતી. પરશુરામ સિંધના સિંધ્ય હતો. તેમને જ્યારે ખબર પડી કે રામે શિવનું ધનુષ્ય તોડ્યું છે ત્યારે પરશુરામ ખૂબ ગુસ્સે યઈ ગયા. મિથિલાથી પાછા હરતાં જાનેનો બોટો યઈ ગયો. પરશુરામે રામને લડવા પડકાર કર્યો. પરશુરામે લેખ્યુવ ધનુષ્ય રામને આપ્યું અને કહ્યું કે તો

તે સાંધશે તો એ એની સાથે યુદ્ધ કરશે. પરશુરામે એકવીસ વખત પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી તેથી રામના આખા કુટુંબમાં હાહાકાર થઈ ગયો. રામે વૈષ્ણવ ધનુષ્ય સાંધ્યું અને તેના ઉપર તીર મૂકતાં પૃથ્વી કે એ શું લક્ષ્ય બનાવે—પરશુરામની ગતિ કે એના તપનું તેજ કે જેનાથી એણે બધા ‘લોક’ સર કર્યા હતા ? પરશુરામે એને પોતાના તપનું તેજ હરવા કીધું. રામે એ તેજ હરી લીધું. એ પછી પરશુરામ જડ અને તેજહીન થઈ ગયા. પરશુરામે ત્યાર પછી પોતાની હાર કબુલ કરી અને ભક્તિમાર્ગ લઈ લીધો. વાંચો—રામાયણ-આલકાંડ-સ-૭૬ જહીકૃતે તદાલોકે રામે નરબનુર્વરે । નિર્વીર્યો જામદગ્ન્યોઽસૌ રામો રામમુદૈક્ષત ॥ તેજોર્નિર્ગતવીર્યત્વા-જામદગ્ન્યો જહીકૃતઃ ।

મહાવીરચરિતમાં પણ આ પ્રસંગ આવે છે.

૧૮-૬

સાક્ષેપમ્—સાક્ષેપેન સહિતમ્—વચ્ચે અટકાવીને. આગળ બોલતો અટકાવીને. પરશુરામનું ચિત્ર ખતાવતાં લક્ષ્મણ આગળ જિતઃ બોલવા જતો હતો પણ પોતાની હાજરીમાં પોતાનાં વખાણ થાય એ રામને ગમ્યું નહિ. વળી પરશુરામ જેવા મોટા માણસને હાર આપી એ બાબતનો આખો વખત ઉલ્લેખ થાય એ રામને યોગ્ય ન લાગ્યું. તેથી તેણે લક્ષ્મણને બોલતા અધવચ્ચ અટકાવ્યો. તેથી જ તે હજી હમણાં જ બોલેલા લક્ષ્મણના શબ્દો ખીણી રીતે એને જ કહે છે કે ભાઈ ખીણું ધણું યે જેવાનું છે. તેથી ખીણું કંઈક ખતાવ. અહીં સાંધેપમ્ પાઠ છે. એ ખતાવે છે કે રામ લક્ષ્મણના શબ્દોથી નારાજ થયા હતા. પણ એવા કાંઈ ભાવ અહીં નથી. પોતાનાં વખાણ સંલગ્નતાં તેમને ન ગમ્યાં તેથી જ કેવળ વિનયને લીધે જ તેમણે લક્ષ્મણને અધવચ્ચ અટકાવ્યો હતો. તેથી સાક્ષેપમ્ પાઠ સારો છે.

શ્રી મ. ન. દિવેદી કહે છે તેમ ‘આ વાત પડતી મુકાવવામાં ખીણે પણ દેતુ કદાપી શકાય કે સીતાએ અને ખીલીકે બાત્રે છે (ભાઈવને સ્વામીવાધી) એમ કહ્યા છતાં પણ લક્ષ્મણ એની એ જ વાત ચલાવ્યાં નથી, ત્યારે રામ અટકાવે છે. આ સર્વ વાતોને સીતાનું વચન લાગુ

પડે છે. આવા વિનયના (આત્મસ્તુતિથી અગત્ય રહેલા) ગુણથી તમે બહુ શોભો છો.’

સુષ્ટુ૦-રામના અતિશય વિનય ઉપર સીતા વારી વારી જાય છે. આત્મસ્તુતિથી રામને ગમતી નથી એ ગુણ ઉપર સીતા ખુશ થઈ જાય છે. ધર્મને ધર્મને આ દૃશ્યમાં વિનયકરમા કવિ એવા પ્રસંગો બતાવે છે કે જોયી આ કવિનો પ્રેમ અનેક ઘણો વધે. કારણ આ રમેલની પરાકાષ્ટા જોઈતી જ હુ ખની પરાકાષ્ટા આવે એવા પ્રસંગો હવે કવિએ સર્જવાના છે.

૧૮-૧૨

પતે ઘણું-‘પતે’-ચિત્રમાં ચીતરેલું દૃશ્ય બતાવે છે.

શ્લોક ૧૯ (અનુક્રમ)

શતપાદેશુ-બહુવચન પિતા તરફનું અસાધારણ માન બતાવે છે. આવા સમાસમાં જ્યારે પદ ઉત્તર પદ તરીકે આવે છે ત્યારે પ્રશ્ન સા વચન બતાવે છે. જ્યારે સમાસ નધો હોતો ત્યારે પ્રશ્ન સા સૂચવાતી નથી બહુવચન માન સૂચવવા માટે છે. દારૂ-દારાણા પરિગ્રહ-શબ્દસ ‘પત્નીનો સ્વીકાર’. કેવા આનંદમય એ દિવસો હતા કે જ્યારે મધના સુખ સામટા બેગાં મળ્યાં હતા. પૂર્વ પિતાની મીઠી ઝગમગ હતી નવોડા પત્ની હતી અને સભાગ લેનાર પ્રેમાળ માતાઓ હતી એવે મમયે કદાચ ચિન્તા હતી નહિ. કેવી મધુરી છે એ યાદ! પણ અફસોસ! એ દિવસો તો વહી ગયા તે હિ નો વિવશા તત્ત્વ! એ તો બૂનકાળની વાત થઈ. તેમનું કેવળ મધુરે મમત્ત્વ જ હવે રહ્યું છે.

વાંચો મ. ન. દિવેદી-ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૨-‘મારી પાસે ગતિ દિવસ લાડોમાં કરતા આ રામ લક્ષ્મણ પાળે સુખને આરે હવેથી જ,’ નથી જ દારાઓ પરથી લાગ્યા, તે હવે ઘર કેવું એક માડરો, એવી આપણાં માતા ચિંતા કરતાં એ આપણા લાડના દિવસ તો વીતી જ ગયા! છોકરાનું ધરમૂત્ર સારું થયે ન જોવાની માતાની ઉત્કંઠા જાન પ્રસિદ્ધ છે’

શ્લોક ૨૦ અન્વય-વતનવિરત દશનનુક્રમ. ॥ ન્તોન્મીન્મનાદનુક્રમ

મુગ્ધાલોકે મુગ્ધે દધતિ, શિશુઃ, લલિત...વિભ્રમૈઃ મધુરૈઃ અક્તૈઃ મે અમ્વાનાં
કુન્નહલં અક્રુત । (હરિણી)

જે સમય અને જે પ્રસંગ ચિત્રમાં આલેખાયા છે તે વખતે સીતા
કેવી હતી અને કેવડી હતી તે રામના સ્મરણ પટ ઉપર તાણું ધાય છે.
પરણીને સાસરે આવી એ વખતે સીતા માત્ર બાળક હતી. એના દૂધિયા
દાંત દજી હમગાંજ પડવા માંડ્યા હતા. એના સુંદર વાળ લમણા આગળ
લટકી રહ્યા હતા. કેવું બોણું અને મધુર એ સીતાનું મુખડું કે જે વખતે
એ માગ બાળક હતી. અને છતાં એના અંગે અત્યંત સુંદર હતાં. એના
હાવભાવમા નરી બાળપણની નિદોષતા હતી. એમાં કશી જ કૃત્રિમતા
નહોતી. જાણે અદ્વિતિયોયો ન જન્યાં હોય એવાં એ અંગે એ સમયે મારી
માતાઓમાં કુતૂહલ ઉપન્ન કરતાં હતાં.

આ શ્લોકનો આમેદ્દખ લાવ બતાવવું શ્રી મણિલાલ ન. દિવેદીએ
આપેલું આ શ્લોકનું સમશ્લોકી વાચ્યો—

“વિરલ બુક્ષતા” ગાદે ઝીણા મનોહર કુંતલે,
દશનકલિએ નાનું જેનું દીપે મુખ, તે તથા—
લલિત લલિત, જ્યોત્સ્ના જેવાં, અકૃત્રિમ વિભ્રમે
મધુર કુમગાં અગોનાં, આ લહે મુજ વારણા”

પતન૦-પતનેન વિરલાઃ, તૈઃ-પડી જવાને લીધે આજા. વિરલ એટલે
તદન છૂટા કે ઓજા નહિ પણ એ હિંમરે દૂધિયા દાંત પડતાં નાણુક મુખ
નિદોષ અને સુંદર લાગે છે. આમ આ વિશેષણ દશનમુકુલૈઃ સ.થે જાય છે.

અહીં પ્રતનુ૦ પાઠફેર છે. કેટલાક ટીકાકારો આને કુન્તલૈઃ અને
મુકુલૈઃ એમ બંને સાથે લે છે. પ્રતનુવિરલૈઃ દશનમુકુલૈઃ-(૧) અ-પ્રતનુ યથા
તથા વિરલૈઃ-જરાક વધારે લુદ્ધ દાંતથી અથવા (ય) પ્રતનયથ તે વિરલાલ
પણા નાના અને ધજ્જા છૂટા દાંતથી (૨) પ્રતનુવિરલૈઃ કુન્તલૈઃ-પ્રતનુમિઃ
વિરલૈઃ કુન્તલૈઃ-‘રાય’ આ રીતે લે છે. પ્રતનુમિઃ-સુમૈઃ, વિરલૈઃ-અનતિનિર્વિદેઃ
સરસ અને ધજ્જા ઘાટા નહિ તેવા વાળથી. પણ સીતા તે વખતે બાળક
હતી તેથી પતનવિરલૈઃ પાઠ સારો છે.

પ્રાન્તો—અહીં પણ જે રીત છે કેટલાક પ્રાન્તો ને કુત્ર સાથે છે—(મુગસ) પ્રાન્તયો વપોગ્યો ડન્નીગ્ગ મનોહરા કુન્તગ તી—
 લમણા ઉપર ઊડતા સુદર વાળથી અથવા ‘નિવાસાગરને અનુસરીને
 કેટલાક પ્રાન્તોન્મીલત્વ જુદુ લે છે પ્રાન્તયો ડન્નીગ્ગ શોભમાનમ્—આ રીતે
 આ મુખનું ત્રિશેષણ યાચ (બને જાણુ) લમણા (કે ગાલ) ઉપર
 શોભતુ

નિર્લુપસાગર આશ્રિત મનોહરકુદ્મયૈ દાનવુમુમૈ પાદ રાખે છે
 અહીં શ્રી ‘કાણે’ આ પાદ વખાણે છે અને કહે છે કે જે હાત બાકી
 રહ્યા હતા તેને કુમુમ સાથે સરખા વા છે, જ્યારે પડી ગયેલાની બગ્યાએ
 જે ના આપતા હતા તેને કળીઓ સાથે સરખા વા છે (જુઓ કાણેની
 આશ્રિત ૫ ૨૭) પણ ‘કાણે’ જતાવે છે તેમ હાતની ફૂલ સાથે સરખા
 ને મણી બધ મેસતી નથી

અગ્નિમ—સીતા તે વખતે માત્ર બાળક હતી તેથી એના હાથ
 સ્પર્શના પોરનથી કૃત્રિમતા નેસતી નિર્લુપસાગર આશ્રિતમા અગ્નિમા મે
 પાદ નાખ્યો છે પણ તે કરતા અગ્નિમા મે પાદ વધારે સારો છે આગળના
 મોહકમાં રામ વીતી ગયેના દિવસોને યાદ કરે છે અને માતપિતાનો ઉન્નેષ
 કરે છે તેથી અત્યારે પણ તે પોતના આનંદ કરતા માતાના આનંદનો
 ઉલ્લેષ કરે એ તે મોહના ભાવને અનુરૂપ છે સ્મિત—સ્મિત્યો
 સ્મિતાનિ ।

શ્રી ‘શય’ જનાવે છે કે અહીં અદ્ભુતિ સીતાની ઉમર સાવ છ
 વર્ષના બાળક જેની જનાવે છે, જ્યારે મહારીચ્છિતિમા તે યુવતી
 હોવાનું જતાવે છે મ ચ મા સીતા વિશે તે નીચે પ્રમાણે કહે છે—
 જનદસ્તાનકુમ્ભકુદ્મગ્નુલ્લસાવમુતસ્ય લે નમ્યસ્ય ત્રિસ્તીતરવતુપો મત્ર
 પ્રિયે મા ચ મૂત્ર” આમ અહીં વિરોધ છે પણ ગમાચલુમા સીતાની
 ઉમર તે ૫૨ણી ત્યારે છ વર્ષની હતી નાચો અરણ્યકાંડ-ઉપવા દ્વાદશમા
 રૂપાહ્વાન નિવેસને મમ મતા મહાતેજા વચમા પચપિન્ગ ॥ અચ્ચદન દિ
 વર્ષાણિ મમ હમ્મનિ ચખ્યતે ।

૨૦ ૧

પણ મન્યથા-મંથરા કેકેયીની એક કુખળ દાસી હતી. એની યડવણીથી જ કેકેયીએ દશરથ પાસે રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને હરતને યુવરાજ પદ એમ બે વરદાન માગ્યાં હતાં. સીતાના સુમધુર ચિત્ર પછી લક્ષ્મણુ ઇલા ૦ ૪. થી મંથરાના ચિત્રનો નિર્દેશ કરે છે. એ જોવાથી કેકેયીનું દુષ્ટત્વ વાદ કરવું પડે અને એ મિથે પણ પોતાની વચ્ચી માતાની નિન્દા કરવી પડે એ રામને ગમતું નથી. રામ હંમેશ આત્મસ્લાધા અને પરનિન્દાથી પર રહ્યા છે. એથી જ જેવો લક્ષ્મણુ કેકેયી અને મંથરાના પ્રસંગને આસેખતું ચિત્ર બતાવવા જાય છે કે તરત જ રામ એકદમ ત્યાંથી સીતાનું ધ્યાન ખીજે દોરતાં નિષાદપતિના સમાગમનું ચિત્ર બતાવે છે.

૨૧ (અનુપ્દુભ)

શુક્લવેરપુર-હાલના મીરઝાપુર પાસે ગંગા કિનારે આવેલું એક ગામ ત્યાં નિષાદ અથવા કોઇ જંગલી જાતિ રહેતી હતી. વાંચો રામાન્-સમુદ્રમહિર્ષ ગંગા સારસઙ્ગૌજ્વનાદિતામ્ । આસસાદ મહાબાહુઃ શુક્લવેરપુરં પ્રતિ ॥...શુમન્ત્ર-મન્ત્રવીન્મૂતમિહૈવાય વસામહે ॥ અયિદરાદયં નથા બહુપુષ્પપ્રવાલયાન્ શુમહાનિતુવીરૂક્ષો વસામોઽન્નૈવ સારથે ॥.. તત્ર રાજા ગુહો નામ રામસ્યાત્મસમ સજા । નિપાદજાત્યો ચલવાન્સ્થપતિશ્ચેતિ વિશ્રુતઃ ॥

નિષાદ-આયોવતના આશ્વાસીઓની એક ટોળીનો આગેવાન. વનવાસ જતી વખતે ગંગા નદી પાર ઉતારવામાં રામ લક્ષ્મણુ અને સીતાને આ ગુફે ખાસ મદદ કરી હતી. વાંચો-તત્ર રાજા ગુહો નામ રામસ્યાત્મસમ સજા । નિપાદજાત્યો ચલવાન્સ્થપતિશ્ચેતિ વિશ્રુતઃ ॥

પતિ નુ વૃત્તીયા એ. વ. પત્યા થાય પણ સમાસમાં જોડાય ત્યારે તેનાં હરિ જેવાં ૩૫ થાય.-વા. ૧-૪-૮-‘પતિ’ સમાસ એવ’ [પતિ શબ્દઃ સમાસે એવ ધિગંજઃ સ્વાન્ । પત્યા કયે પત્યુ-પત્યૌ । સમાસે શુ ભૂપતિના । ધિ. કી.]

૨૬-૧

અમે મધ્યમાઘ્યાન્-બતાવે છે કે રામ પરનિન્દાથી હંમેશ પર હતા રામે વાન ખીજે વાળી બધાનું ધ્યાન નિષાદપતિ ઉપર દોધું એથી લક્ષ્મણુ

તરત સમજી જાય છે કે પોતાનાં વચસા માતાનું દુઃખૃત્ય ટાળવા રામે આમ કયું. આ પ્રસંગ ટાળવા પાછળ કવિનો પણ એક હેતુ સમજાય છે. કેટલી અને મથરાનો પ્રસંગ સહુને જાતારીને બધાના જીવને દુઃખ કરવા કરતા એ વાત ટાળીને ગુદ સાથેનો પ્રસંગ અને તે પછીની એવી પ્રસંગપરપરા આથે જ કે જેની સાથે રામ અને સીતાના સ્નેહસ્મરણો સંકળાયેલાં છે. આ પ્રસંગો જેટલા રસમય થીનસય એટલું જ બાદમથ ત્યાર પછીનું કરુણમિત્ર ઉપમે આમ આ વાત ટાળવામાં વાવભૂતિનો આ ખાસ હેતુ છે.

૨૧-૨

જટાસયમનઃ—જટાબધનો પ્રસંગ વનવાસ સ્વીકાર્યાનું આ ચિહ્ન છે આવી નીચેના ગમાયણના પ્રસંગો ઉપેક્ષા છે—રાયો ગમાયણુ અથોધ્યાપાકમર્ગ ૫૨—'નદાર્ની ગુહ યોગ્યોડય તસો મે સપ્ન યન । અણ્ડ્ય માધમે વાસ કર્તેન્નયસ્તદ્ગતો ત્રિધિ ॥ સોદ ગૃહીત્વા નિયમ તપસ્વિજનમ્પણમ્ । હિતનામ વિતુર્ભૂય સીતાયા લગ્નણસ્ય ચ ॥ જન કૃત્વા ગમિષ્યામિ ન્યમોધ ક્ષીરમાનય । તરહીર રાજગુનામ ગુહ ક્ષિપ્રમુગ્ધહરત્ ॥ લક્ષ્મણરયાત્મનશ્ચૈવ રામસ્તેનાનરોજન ॥ તતો વૈશ્વાનસ માર્ગમાસ્થિત સહસ્ત્રમણ । મતનારિષ્ઠ પાન્ત્રામ સહાય ગૃહમગ્નવીત્ ॥

૨૧૫ઃ ૨૨ (અનુષ્ટુપ)

પુત્રસંજ્ઞાન્તઃ—પુત્રે સજાતા લક્ષ્મી ચે જેમણે રામપદ્મની પુત્રને સોંપી છે તેના રૂદ્ધે કદાચ તે દુશ્વલકથા તે—ઈદિવાત્ર વચના ૧૬ આરણ્યક—આરણ્યકાત પ્રતમ્—આરણ્યકોનું નત વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓએ આ પ્રત પામવાનું હોય છે વાચો પામવલ્કલ્ય રમ્ભીનિ—સુતવિન્દ્યસ્તપ્ત્વીકસ્તયા ચાનુગતો વનમ્ । વાનપ્રસ્થો વ્રજાચારી સામિ સોપાસનો મનેદ્ ॥ ૨૬૫-૧૫ના રામણો ૧૬ થતા વાનપ્રસ્થાશ્રમી થતા વાચો—ણ ૩-૭૦—અથ સ વિપવળ્લાટાત્મા યવાવિધિ સ્તન્યે, વૃષતિકુન્દ દત્વા યૂને સિતાતપમાણમ્ । ગુનિવનતર-ડાયા દેવ્યા તયા સહ સિમિય, ગલ્લિતમ્પ્રામીદનાદૃષામિત્ હિ કુન્નમતમ્ ॥

રામ પણ રઘુકુળના રાજા હતા આજે તેમણે પણ આ મુનિવ્રત
ધારણ કર્યું પણ કેટલો બધો ફેર ! આજ સુધી જેમણે આ વ્રત ધાર્યું
હતું તે બધા રાજાઓ તૃદ્ધ હતા અને પુત્રોવાળા હતા જ્યારે ગમ તો
સુવાન દેના અને પુત્ર પણ હજી નહોતો ! તૃદ્ધોતું વ્રત આજે રામે શ્રીકાર્યું.

મ. ચ. માં આ શ્લોક આવે છે પણ નોંધેના પાદફેર સાથે—ત્વચા
તત્કરીરકળેન પ્રાપ્તમારણ્યકવ્રતમ્ ॥

૨૨-૧

પ્રસન્ન૦—પ્રસન્નં પુષ્યં સંકલં યસ્યાઃ શા-પ્રસન્ન=ચોખ્ખું. પુષ્યં
પવિત્ર. ચોખ્ખા અને પવિત્ર પાણીવાળી.

શ્લોક ૨૩—અ-અ-મગવતિ, મગીરણઃ અગમિતતત્તપં તપસિ
તપસૌ તવ અગ્નિઃ સ્પૃશ્યન્ સગરાધ્વરે તુરગવિચયવ્યગ્રાન્, કર્વીમિદઃ, અમર્ષાત્
કપિભમહસા પ્લુચાન્ ચ પિતૃ પિતામહાન્ ચિરાત્ વદતીતરત્ । (હૃ(૨૩ી))

તુરગ૦—તુરગસ્ય વિચયે વ્યગ્રાન્—અશ્વની શોધમાં વ્યગ્ર (રાકામેલા)
૦ વ્યગ્રાન્, ૦ મિદઃ, અને ૦ પ્લુચાન્—આ ત્રણ પિતામહોનાં વિશેષણ છે.

કર્વીમિદઃ—કર્વીં મિન્દન્તિ इति કર્વીમિદઃ, તાન-પૃથ્વીને ખોદનારા.

સગરાધ્વરે—સગરસ્ય અધ્વરે ‘સગર’ અપોધમાનો રાજા હશે અને
રામનો પૂર્વજ હતો. એને કેશિની અને સુમતિ નામની બે રાણીઓ હતી.
સગરે હિમાલયમાં તપ કર્યું. બૃહુ ઋષિએ તેને બે વરદાન આપ્યાં કે તેની
એક પત્ની વશ આણું રાખનાર પુત્રને જન્મ આપશે, જ્યારે તેની બીજી
પત્ની ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને જન્મ આપશે. કેશિનીએ પહેલું વરદાન લીધું અને
સુમતિએ બીજું. કેશિનીના પુત્રનું નામ ‘અસમંજ’ હતું અને સુમતિને
૬૦,૦૦૦ પુત્રો થયા. લોકોનાં છોકરાંને સરયૂ નદીના પાણીમાં ફેંકી દેવામાં
‘અસમંજ’ આનંદ માણતો હતો તેથી સગરે તેને સંજયની બહાર કાઢી
મૂક્યો હતો. સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો. ઇન્દ્ર યજ્ઞને ઘેરો ચોરી ગયો.
યજ્ઞ અટકી પડે તેથી સગરે પોતાના ૬૦,૦૦૦ છોકરાઓને કહ્યું કે આખી

પૃથ્વી દૂરી થયો અને ન જડે તો હેવટે પૃથ્વી ખોદીને પણ તમે થોડા શોધી લાવો. તેઓ બધે દૂરી વળ્યા અને અથ ન જડયો તેથી પાછા ફર્યા ત્યારે સગરે તેમને કાઢી ચૂક્યા અને થોડા વચર પાછા ન ફરવા કહી દીધું. બધા થે છાકરાઓ પૃથ્વી આખી ખોદી નાખી પાતાળમાં ગયા. ત્યાં તેમણે ‘કપિલ’ મુનિ પાસે એ અથને ચરતો જોયો. તેમણે એ ક્ષણે ચોર માન્યા અને તેમની આગળ જયા આથી ક્ષણે શુરસે યજ્ઞને તેમને બાળીને લસમ કરી નાખ્યા. જ્યારે ઘણા વખત સુધી પોતાના પુત્ર પાછા ન ફર્યા ત્યારે સગરે પોતાના પૌત્ર અંશુમાનને તેમને શોધવા મોકલ્યો. તેણે પોતાના કાકાઓની લસમ જોઈ અને પાસે અથને ચરતો જોયો. તે એના કાકાઓને પાણી આપવા ઇચ્છતો હતો પણ એને પાણી દેખાયું નહિ. તેના કાકા સગા ‘વૈનતેયે’ કહ્યું કે તે બધા ‘કપિલ’ના કૌપામિથી બળા ગયા છે, અને જમે તે પાણી એમને નહિ ચાલે. તેમની લસમને જે ગંગાનાં પાણીથી થોવામાં આવે તો ‘સગર’ના પુત્ર સ્વર્ગે જાય. અંશુમાન અથ લઈને પાછો ફર્યો. સગરનો યજ્ઞ સમાપ્ત થયો. પણ ‘સગર’, ‘અંશુમાન’ કે ‘દિલીપ’ (અંશુમાનનો પુત્ર) કોઈ સ્વર્ગમાંથી ગંગાને તીરે લાવી શક્યા નહિ. ‘ગાંધીરથ’ દિલીપનો પુત્ર હતો. તેણે એના પિતૃઓને તારવાને નિશ્ચય કયો અને સખત તપ કર્યું. તેથી ગંગાવતરણ થયું અને ગંગાજી શિવના માયા હિપર પડ્યા. આમ ગંગાજીના પાણીથી એ લસમને તવડાવી ત્યારે સગરના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોની મુક્તિ થઈ.

વંચિ શમાયણ બાલકાંડ-સગરે તેના પુત્રોને કહ્યું-‘યાવત્પુત્રસન્દર્શ-સ્તાવત્સનત મેદિનીમ્ । મૃત્યા તદ્વચનં તેષાં કપિલો રણુનન્દન । રોયેણ મહતા વિદ્યો હુંકારમકરોત્તદા । તતસ્તેનાશ્મેયેણ કપિલેન મહાત્મના । મસ્મરાશોદ્રતઃ સર્વે કાકુત્સ્થ સગરસમજાઃ ।

કાપિલમહતા-કપિલમહતા અમર્ષાત્ મહસ્તુ નૃત્તીયા એ. વ. મહતા તેનું વડે. અમર્ષાત્-દીધથી. અહીં રોવાત્ પાંદેર છે. જન્મેના અર્થમાં દેર નથી.

પિતૃશ્ચ પિતામહાન્-પિતાના પિતામહોને.

પાંદેર—(૧) વિતુઃ પ્રપિતામહાન્-પિતાના પ્રપિતામહોને.

(૨) પુત્ર પ્રપિતામહાન્-

દ્વિધીપ ભગીરથનો પિતા હતો. સગરના ૬૦,૦૦૦ પુત્રો દ્વિધીપના પિતામહ 'અસમંજ'ના ભાઈઓ હતા. તેથી દ્વિધીપના પણ પિતામહેા કહેવાય આમ સગરના પુત્રો ભગીરથના પિતા દ્વિધીપના પિતામહેા થયા, પ્રપિતામહ નહિ. તેથી પિતૃષ પિતામહાન્ પાઠ સારો છે.

‘વિદ્યાસાગર’ પુરા પાઠ રાખે છે. વાંચો તેમના પુસ્તકમાંની સંસ્કૃત ટીકા-

સગરસ્યાસમગ્જસ્તુ અવમગ્જાદર્યાશુમાન્ ।

દિલીપોઽશ્રુમતઃ પુત્રો દિલીપસ્ય ભગીરથઃ ॥

इति रामायणदर्शनात् पितुः प्रपितामहान् इति पाठो न सङ्गच्छत इति पितुः इत्यत्र पुरा इति पदं विनिवेशितम् ।

અગણિત૦-અગણિતઃ તન્ના. તાપ' યથા સ્યાત્તથા, (અપીમાન) શરીરની વેદનાઓને ગણકાર્યા સિવાય અહીં અગણિતતનૂપાતં પાઠેર છે. અગણિતઃ અનાલોચિત' તનૂપાતઃ શરીરધ્વસઃ અસ્મિન્ કર્મણિ તત્ વથા તથા-તપને લાધે. શરીરનો ક્ષય (નાશ) ગણકાર્યા સિવાય

उदतीतरत्-तृ + उद् + नी + प्रे + क्तु + अघटन भू. क। त्री. पु. भे. ५. उदधीभरत् (उद् + धृ + नी + प्रे + क्तु + अघटन भू. क।) પાઠેર છે પણ 'ઉદતીતરત્' રામાયણને મળતો પાઠ છે. વાંચો-રામાયણ-ભગીરથોઽપિ રાજર્ષિર્ગજામાદાય ચતનતઃ । પિતામહાન્મસ્મકૃતાનપર્યદ્ગતચેતનઃ । અથ તદ્ ભસ્મનાં રાશિ ગજાસલિલ-મુક્તમમ્ । પ્લાવયત્પૂતપ્પાનઃ સ્વર્ગે ગ્રાપ્તા રઘૂતમ ॥...

તારિતા નરશર્દૂલ દિવં વાતાથ દેવવત્ । યદ્ધિઃ પુત્રસહસ્રાણિ સગરસ્ય મહાત્મનઃ ॥

હરિચી રત આ શ્લોકના ભાવને અનુરૂપ છે.

૨૩-૧

શિવાનુ૦-શિવસ્ય અનુબ્યાનં શિવા૦, તત્પરં યસ્વાઃ-કલ્યાણના ધ્યાનમાં ત-પર, આ વાક્ય 'કેટલું અગત્યનું' છે તે સાતમા અંકમાં

સમજાય છે. 'જગત્પતે રામચન્દ્ર, સ્મર્યતામાલેહ્યદર્શને ...ઈ. અરી' શિવાનુઃ
 પ્વાના પાદકેર છે. શિવં ચતુષ્પાનં વસ્યાઃ— કલ્યાણમય વિચારોવાળી. પણ
 પહેલો પાદ વધારે ભાવમય છે. અનુ-ધતીને સીતા માટે કેટલું માન હતું
 તે ચોથા અંકમાં સમજાય છે.

૨૩-૨

મરદ્વાજઃ—મરદ્વાજેન આવેદિતઃ ભરદ્વાજ એક મુનિ હતા મંગા-
 યમુનાના સંગમ આગળ પ્રયાગમાં તેમનો આશ્રમ હતો. રામલક્ષ્મણ અને
 સીતાનો તેમણે ત્યાં સત્કાર કર્યો હતો. એ સ્થળ આજે પણ પુણ્યભાવે
 જોવાય છે અને ત્યાં આજે પણ એક દહેરું જીતું છે. કેટલેક સ્થળે.
 તેમને બૃહરૂપતિના પુત્ર તરીકે જોળાયાયા છે. તે ધણી ઋગ્વેદના મંત્રોના
 દ્રષ્ટા ગણાય છે.

ચિત્રકૂટઃ—ચિત્રકૂટં યાતિ રૂપિ ંયાયિત્, તસ્મિન્ ચિત્રકૂટ જતા.
 રામાયણ પ્રમાણે આ પર્વત મંગા યમુનાના સંગમની દક્ષિણે આશરે
 દશ કોશ દૂર આવેલો છે. વાંચો—દશકોશાં રૂપસ્તાત્તિરિર્ધિમ્મન્ મિદસ્ત્વસિ ।
 ચિત્રકૂટ રૂપિ ંયાયિત્ ગન્ધમાદનમંત્રિમઃ ॥ શ્રી 'કાળે' જતાવે છે તે પ્રમાણે
 યમુનાની દક્ષિણે ચિત્રકૂટ જલશામાં આ પર્વત આવેલો છે. ચિત્રકૂટ
 જલશો દાક્ષિણે જુદેજુદાની દક્ષિણે પૂર્વમાં લગભગ પચાસ માઇલ દૂર
 આવેલો છે. રામાયણ પ્રમાણે વનવાસ વખતનું રામનું આ પહેલું વિશ્રા-
 મસ્થાન હતું. રામ અને લક્ષ્મણને અર્પણ થયેલા ધણી દેવાકથો ત્યાં છે.
 ત્યાં વાંદરાઓ પુષ્કળ હોય છે અને સીતાજી પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે,

કાલિન્દી—કાલિન્દ સૂર્યનું નામ છે. તેની પુત્રી તે કાલિન્દી-યમુનાઃ.
 અથવા કલિન્દ નામનો એક પર્વત પણ છે કે જ્યાંથી જમુના નદી
 નીકળે છે. અહીં ચતુર્વર્તિ-વનનો પતિ, અથવા 'રાય' કેવળ 'રક્ષ'ના
 અર્થમાં જ લે છે.

વટઃ—વડનું ઝાડ. આ વડ હતો પણ પ્રયાગમાં છે અને પૂજાય
 છે. આ વડને અક્ષય ગણવામાં આવે છે. રામે લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે
 યમુના જોળાવેલી પહેલાં ત્યાં આશ્રય કર્યો હતો. કાલિન્દાસ આ વડનું
 હૃદયંગમ વર્ણન કરે છે—ત્વયા પુરસ્તાદુપયાચિતો ચઃ સોડ્યં વટઃ ર્યામ-
 રૂપિ પ્રતીતઃ । રાધિર્મળીનામિદ મારુઢનાં ચપ્પરગઃ પતિતા વિમાતિ ॥

આ આખા પ્રસંગ માટે વાંચે રામાયણુ-તતઃ પ્રવચકમે વક્તુ વચનં સ
મહામુનિઃ । મરદ્વાજો મહાતેજા રામં સત્યપરાક્રમમ્ ॥ મદ્વાયમુનયો સન્ધિમાદાય
મનુર્જર્મ કાલિન્દીમનુગચ્છેતાં નદીં પથ્યાન્મુસ્ત્રાધિતામ્ ॥ અથાસાગ તુ કાલિન્દીં
પ્રતિસ્રોત ..સમગતામ્ ।...તત્ર યુયં પ્લવં કૃત્વા તરતાંશુમતીં નદીમ્ ॥ તતો
ન્યપ્રોધમાસાથ મહાન્તં હરિતચ્છદમ્ । ..મ પન્થાશ્ચિત્રકૂટસ્ય ગતસ્ય बहुशो मया ॥

૨૩-૪

સસ્પૃહમ્-સ્પૃહયા સહ યથા સ્યાત્ તથા । આ વડને રામ સ્પૃહાથી
નિહાળે છે. એ વડ પાછળ કેટકેટલા મીઠા સંસ્મરણો રહેલાં છે । રાજ-
મહેલનું સુખ છોડી વનવાસ માટે નીકળેલાં આ ત્રણે રાજવંશીઓએ થાક્યા
પાક્યા સહુથી પહેલો આ વડ નીચે આશ્રય કર્યો હતો. થાકીપાકી સીતા
અહીં રામના વક્ષઃસ્થળ ઉપર જાંઘી મઠ્ઠ હતી. હાંપાયનું એ સુખ આ
વડ જોતાં આ હંપતિને યાદ આવે છે. રામ તો એને નિહાળી રહે છે પણ
સીતા આ પ્રસંગોની યાદ આપતા તરત કહે છે-સાંભરે છે આ વડ । અને
ત્યાર પછી રામચન્દ્ર એ પ્રસંગનું તાદશ વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે
અને આ સુખદ પ્રસંગની યાદમાં આ યુગલ તરલીન થઈ જાય છે.

શ્લોક ૨૪

અ-વથ-યત્ર મ્વમ્ અધ્વસંપાતસેદાત્ અલસગુહિતમુખાનિ પરિમૃગિતમૃગાલી-
હુર્બલાનિ. અશિધિલપરિરમ્ભૈઃ દક્ષસંવાહનાનિ અગ્રધાનિ મમ ટરસિ કૃદ્વા નિદ્રામવાપ્તા ।
(માસિની)

એ જગ્યા તે રામથી શેં વીસગય ? રામાયણમાં પણ સીતા કહે છે-
અગ્રતસ્તે મમિષ્યામિ મૃદુનન્તી કુક્ષકઞ્ચકાન્ આમ સીતા રસ્તામાં આગળને
આગળ નહિ તો રામ લક્ષ્મણની સાથે સાથે તો જતી જ દરી રામ
લક્ષ્મણને લીધે તેને પણ જરા જલદી ચાલવું પડતું દરી. નહિ તો પણ
એણે વનવગડામાં ચાલવા નટેવાયેલી સુકુમાર રાણી થાકી જાય એ સ્વા-
ભાવિક છે આવી લોથપોથ થયેલી સીતાનાં અંગો એથી વધારે સુંદર
લાગે. એવે સમયે એ અંગો દગાવવાયો થાકે એવો થાય છે અને રાડું
લાગે છે. પણ અહીં તો ગાદ આગ્રિંગો જ એવી અંગયંપીની ગરજ

સારતાં દર્તા અને એ આરામ મળવાથી થાકને લીધે મસજેલા કમળ દાંડ
જેવાં દુર્બળ અંગોવાળી સીતા રામના વક્ત્રુસ્થલ ઉપર જ બેઠી ગઈ હતી.
એ પ્રસંગ, એ દૃશ્ય અને એ સ્થળ આ ચિત્ર જોતાં રામની આંખ આગળ
તરે છે. એ બધું રામ શી રીતે જુઠી શકે ?

અલસ૦—અલસાનિ (ક્ષાન્તાનિ) હૃલિતાનિ (કેપલ કમ્પમાનાનિ)
તથાપિ મુગ્ધાનિ (મનોહરાણિ) (થાકને લીધે) લોથપોથ, સહેજ કંપતા
હતાં મુંદર, અહીં લલિત પાડફેર છે. એ લેતાં નીચે પ્રમાણે વિગ્રહ થાય—
અલસાનિ ચ તાનિ લલિતૈઃ મુગ્ધાનિ ચ—થાકેલા છતાં લલિતવિદાસથી મુંદર
પણ થાકેલી જાંતા શું લલિત વિદાસ દેખાડી શકે ? લલિત એટલે
'મુંદર' અર્થ લઇએ તો એ નકામું છે કારણ 'મુગ્ધ'માં મુંદર અર્થ
આવી શક્ય છે.

અધ્ય૦—અગ્નિ સંપાતઃ, (ગમનં), તેન પેદા તસ્માત્ માર્ગમાં
આમવાના થાકથી. અહીં 'સજ્જાત' પાડફેર છે. માર્ગને લીધે લાગેલા
થાકથી. પણ અહીં 'માર્ગમાં આલવાને લીધે' એ અર્થ સમજી લેવો
પડે છે. તેથી સંપાત પાડ વધારે સારો છે.

~

અશ્વિચિત્ત૦—અશ્વિચિત્તૈઃ (શાકે) પરિભ્રમૈઃ (આલિંગનૈઃ) દક્ષાં સંવાદનં
(મર્દનં) ચેત્ય, તાનિ ગાઢ આલિંગનથી જેની અંધી ચતી હતી તેવાં.

પરિમુદિત૦—પરિમુદિતા મૃણાલીર દુર્બલોનિ અઘ્રકાનિ—મસજેલી
કમળની ઢાંડી જેવાં દુર્બળ અંગો. સીતાનાં અંગો કુદરતી રીતે આવાં
નહોતાં પણ થાકને લીધે તેવાં થઈ ગયાં હતાં.

અહીં અને આ પછીના કેટલાક શ્લોકોમાં કવિ રામે અનુલવેલા
વિદાસનું પશુંન કરે છે અને શૂંચાર રસની પરાકાષ્ટા બતાવે છે, પણ
તે ત્યાર પછી આવતા કડુષુ રસની પરામાણુ બતાવવા માટે જ.

અહીં સીતાનાં થાકેલાં અંગોને મસજેલા કમળદાંડ (પરિમુદિતમૃણાલી).
સાથે સરખાવ્યાં છે તેથી ત્રીજી લીટીમાં સિંપમા છે.

-૨૪-૧

વિરાધ૦—વિરાધ સાથેના વિરાધ. વિરાધ એક ભયંકર રાક્ષસ હતો. તે 'કાલ' અને ચતુર્હાનો પુત્ર હતો તેણે તપ તપી બ્રહ્માનું વરદાન મેળવ્યું હતું. તેથી તે મારી ન શકાત તેવો થયો હતો. એના માર્ગમાં ચડતે જતાં રામ લક્ષ્મણ અને સીતામાથી એણે સીતાને પકડી હતી અને તેને લઈને ગાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બંને બાઈઓએ તેના ઉપર તીરથી હુમલો કર્યો હતો. એના હાથ કપાઈ જવા છતાં એ મરાયો નહિ તેથી બંને બાઈઓએ તેને જીવતો ફાટી દીધો. પછી તે જાળાઓથી એક દેખાવડો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તેણે કહ્યું કે પોતે દુશ્મનનામનો મધિવ છે. કુભેરે તેને જે શાપ આપ્યો હતો તેમાંથી મુક્ત કરવા બદલ તે રામનો આભાર માને છે. વાંચો રામાયણ અરણ્યકાંડ સર્ગ ૨-૪ —અહં વનમિદં દુર્ગં વિરાધો નામ રાક્ષસઃ ॥ ચરમિ સાયુષો નિત્યં ઋષિ માંસાનિ મહાયન્ ॥

-૨૪ ૩

મલં તાઘદૈતેન—સીતા 'વિરાધ' રાક્ષસ સાથેના પ્રસંગની વાત ટાળે છે. અહીં એક ખીણ પશુ પ્રયોજન છે કે આ સૂંગારની જમાવટમાં કવિ એક પશુ એવો પ્રસંગ લાવવા માગતા નથી કે જેથી સીતા કે રામને મનદુઃખ થાય. આથી 'વિરાધ' રાક્ષસની વાત ટાળી સીતા એક ખીણે જ પ્રસંગ જતાવે છે કે જેમાં રામે તડકો રોકવા સીતા ઉપર 'જન પધુ' હતું.

આર્યપુત્ર૦—આર્યપુત્રેણ સ્વહસ્તે ધૃતં તાલવૃન્તયેષ આતપર્ગં મસ્મિન્ સ્તમ્ —જેમાં આર્યપુત્રે પોતાને હાથે જેને તાડપત્રનું જન ધરી રાખ્યું છે તેવી. દક્ષિણા૦—દક્ષિણારણ્યની પશિક્ષણ.

પાદકૈર—૧ ંન્તાતપત્રનિવારિતાત્તમ્

૨ ંરણ્યપ્રવેશારમ્મમ્

૩ આત્મનઃ અક્ષિન્ધાં દક્ષિણારણ્યપશિક્ષવમ્

૪ આત્મનઃ અન્વાહિનં વપશિક્ષવમ્

(૧) આર્યપુત્રેણ સ્વહસ્તે ધૃતં તાલ્પન્તમેવ આતપત્રઃ; તેન નિવારિતઃ
આતપઃ કસ્મિન્—આર્યપુત્રે પોતાને હાથે ધરેલા તાલપત્રના બન્ધથી જેમાં
તાલકા રોકાતો હતો તેવો.

(૨) દક્ષિણાર્ણ્યમા પ્રવેશવાનો (મારો) પ્રયત્ન.

(૩) મારી પોતાની આંખે...જોઈશ.

(૪) મારી દક્ષિણાર્ણ્યની પશ્ચિમદક્ષિણ કે જે મોટી કમનસીબી હતી
(કારણ ત્યાંથી આજળ જતે રાત્રી તેને છપાડી મર્યો હતો.)

પશુ બહી 'બેસવસકરે' રાખેલો પહેલો પાઠ સારો છે.

શ્લોક ૨૫—અ-વધ—ગિરિનિર્ઝરિણીતટેષુ વચ્ચાનસાશ્રિતતત્સનિ પુતાનિ
સાનિ તપોવનાનિ યેષુ ગૌવારસુષ્ટિપચનાઃ આતિયેયપરમાઃ યમિનઃ શુદ્ધિનઃ
શુદ્ધાનિ મજન્તે । (વચ્ચ-તાલકા)

ગિરિ—નિર્ઝરા વિષયને આસાં નિર્ઝરિણ્યઃ, નવઃ ગિરિનિર્ઝરિણીનાં
(ગિરિનીનાં) તટેષુ—પર્વતની નદીઓને કંઠિ.

વૈશ્વાનસાર—વૈશ્વાનસૈઃ આશ્રિતાઃ તરવઃ યેષુ તાનિ (વહુ.) મુનિઓએ
નિવાસ કરેલાં વૃક્ષોવાળાં. વૈશ્વાનસ-વાનપ્રસ્થ. શ્રી 'રાધ' નીચે પ્રમાણે
સમજાવે છે. રાઠપજ્ઞાપ્ત્યાય માં ભાગવત વિષ્ણુસૂક ૩ વિષ્ણુસને પ્રદાન્ નામ
તરીકે ઓળખાવે છે. વિષ્ણુસઃ વિષ્ણુસસ્ય યા ઇમે વૈશ્વાનસાઃ—જેઓએ
પ્રદાન્ને માટે કુનિયા ત્યજી દીધી છે તેવા. તેઓ વૃક્ષ નીચે બેસીને
તપોવનોમાં તપ કરે છે. 'ક્ષીરસ્વામી' પ્રમાણે વનપ્રસ્થે મલો વાનપ્રસ્થઃ
વૈશ્વાનસાક્ષ્મઃ । ગૌતમ ધર્મસૂત્ર ૩-૨ ઉપર દીકા કરતાં હરદત્ત કહે છે—
વૈશ્વાનસો વાનપ્રસ્થઃ । વિષ્ણુસઃ પ્રોવતેન માર્ષેણ કર્તતે ઇતિ । તેન હિ સઃ આપ્રમઃ
પ્રાધાન્યેન પ્રતિષ્ઠિતઃ । આમ શ્રી 'કાણે' ખતાવે છે તે પ્રમાણે બહુ પહેલાં
વિષ્ણુસ નામના કોઈ મુનિએ વાનપ્રસ્થો અને શિશુઓની ફરજને બચાવું
સૂત્ર ૨૨૫ું હતી. 'ત્રિવેન્દ્ર' ના 'મધુપતિ ચામી'એ વૈશ્વાનસધર્મપ્રત્ન નામનું
ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમેને લગતું (ખાસ કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમેને
લગતું) 'વિષ્ણુસ' નું એક સૂત્ર પ્રસિદ્ધ કયું છે.

આતિયેયપરમાઃ—અતિથિપુ સાધુ આતિથેયં, આતિથેયં (અતિથિ સન્કાર)
પરમં કર્મ યેમાં તાદૃશઃ—આતિથ્ય જેમને પરમ (ફરજ) છે તેવા.

શમિન:

યમિન:— યમ ' (નીતિ નિયમ) પાળનારા, યોગમૂલમાં પાંચ ' યમ ' કહ્યા છે— ' અહિંસા સત્ય અસ્તેય વ્રહ્મચર્ય અપરિગ્રહ ' સમા: ' પાત્ર વસ્ત્રકથ સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે ' યમ ' ગણ્યાયા છે— વ્રહ્મચર્ય દયા ક્ષાન્તિદાનં સત્યમચ્છંદકતા । અહિંસા ડસ્તેયમાયુર્યે દમચ્છેતિ યમા: સ્મૃતા: । શમિન: પાઠ લેતાં જ્યેષ્ઠે ' ધન્દિય ' શબ્દ કેળવ્યો છે તેવા એટલે આત્મસંયમી અર્થ થાય. ' કાણે ' કહે છે કે યમ તો સાધારણ માણસો પણ કેળવી શકે તેથી બીજા પાઠ સારો છે. હું પણ શમિન પાઠ જ સ્વીકારું છું. કારણ એક તો ' કાણે ' બતાવે છે એ કે 'યમ' નિયમ તો ગમે તે માણસ પાળી શકે. 'રાય' કહે છે તેમ 'સુષ્ટિ' શબ્દ બતાવે છે કે તેમને મળતું ધાન કેટલું થોડું હતું ? છતાં એટલામાંથી પણ તેઓ ધાન બચાવતા અને અતિથિ સત્કાર કરતા. એટલું જ નહિ પણ આતિથ્ય તેઓને પરમ ધર્મ હતો. તેઓ આતિથ્યરત હતા કારણ તેઓ શમિન: હતા. તેથી જ તેઓ એટલા મુદીઝર સામાન્યો પણ અતિથિ વિશેષોને સત્કારતા. [વાંચો 'રાય' પૃ. ૬૧]

નીવાર૦—નીવારમુષ્ટિ: પચનં વાકઃ ચેવામ્ મુદીઝર સામે સધનારા. મુદીઝર:—પત્ની સાથે પણ મનુષ્ય વાનપ્રસ્થાશ્રમી યદ્ય શકતો, આથી તે એક રીતે મુદરથી કહેવાતો. પણ સાધારણ મુદરથી કરતાં તેને બીજા કેટલાક નિયમો વધારે પાળવા પડતા. આમાંના કેટલાક નિયમો ' કાણે ' ગણાવે છે. વાંચો—માઘવસ્ત્રકથ સ્મૃતિ—મુતવિન્યસ્તપત્નીકસ્તથા યાનુગતો પત્નમ્ । વાનપ્રસ્થો વ્રહ્મચારી સામિન: સોપાસનો વ્રજેત્ । અપાલઃ કુષ્ટેનાગ્નીશ્ચ વિતૃન્દેવાતિધીનપિ મૃત્વાંશ્ચ તર્પયેત્ રમધ્રુજટાલોમમૃદાત્મવાન્ ॥ પ્રાનાદાદૈત્ય વા પ્રાસાનશૌ મુન્જીત વાગ્યતઃ ॥ —વાંચો મિતાક્ષર-વાલમહર્ષિ કર્પણસાધનોપલક્ષણમ્ । અદૃષ્ટક્ષેત્રોદ્ભવેન નીવારણેણ દ્યામાકાદિના અગ્નોસ્તર્પયેત્ ।

અવિરટ૦—અવિરટઃ (ધીય) અનોકદ્વા: (શૂદ્ધા:) તેષાં (ગ્રામીના) નિવરેન (સમૂહને ધીધે) નિરન્તરં (ગાઠ), સિન્ધયં (સિન્ધ), નીલં (નીલા) પરિસરારણ્યં તેન, (સીમાડાવાળાં અરણ્યોથી) પરિવટ્ટા (વીંટળાયેલી) જ્ઞાણો ગોદાવરી, ચ તથા મુગરાણ (ગાજળી) કન્દરાણિ (ગુફાઓ) વસ્ય (સ તિરિ:) ચર્વતના ટાળ ઉપર ગાઠ જંગલો દશે અને તેની આબુમાબુ ગોદાવરી નદી વીંટળાયેલી દશે. તેથી ગુફાઓ ગાજળી દશે. જનસ્થાનમાં હતા ત્યારે ગોદાવરીના પૂષ્પાટાના કેવા પડવા એ પર્વતમાં પડતા એની યાદ લક્ષમણ દેવપ્રાપ્તે છે. અનોકદ્વાઃ—વૃક્ષ અનગઃ ઇસ્ટસ્ય અર્કઃ ગતિ ઇન્તિ રૂતિ

રસ્તામાં પવનથી આડાં પડેલાં ઝાડથી ઝાડની લાંબી કતાર પણ રોકાઈ જતી જોવામાં આવે છે. તેથી જનોવહ્ન-ઝાડ. અહીં. મુલકન્દર: પાટ્ટેર છે. એ લેતાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય-અરણ્યપરિણદા મોદાવરી મુખેયુ થેવાં તાનિ કન્દરાણિ યસ્ય...અરણ્યોથી વીંટળાયેલી મોદાવરી નદી જેની મુઠાઓના પ્રવેશ દ્વાર આગળ હતી તેવો (પર્વત).

૨૫-૨

સતતતનમ્નિ-સતતમ્ (હંમેશ) અભિચ્ચન્દમાને: (વરસતા) મેષૈ: (વાદળાંથી) મેદુરિત: (ઝાડ અનેલી) મૌલમા (નીલિમા) યસ્ય. સન્દ્રસ્તિગ્ધસ્ય મેદુર: ક્ત્યમર: । મેદુરિત-મેદુર ઉપરથી નામધાતુનું ક. જૂ. કૃ. મેદુરિત જનસ્થાન-જનસ્થાનસ્ય મય્યં વચ્છતિ હતિ ગ્ગઃ જનસ્થાન હંકાર૧૨૫ને। એક ભાગ છે. ત્યાં મનુષ્યો નિર્ભય રીતે વસતા કારણુ રાક્ષસો થોડા હતા. તેથી તે ભાગ 'જનસ્થાન' કહેવાયો. તે 'નાસિક' પાસે હોવાનું મનાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે મોદાવરીના યુખ આગળ કરતાં એના માખીમાં હજુ નીચે છે. આ આખો ભાગ મહાવીરચરિત પાંચમા અંકમાં આવેલો. ૧૫ પછી આવે છે. એમાં 'જટાયુ'ના યુખમાં સંદેહ છે. વાંચો તમાઠ અપ્પકાંડ સર્ગ ૧૩ ત્યાં અગ્રાસ્થ રામને પંચવટી જન્મને ત્યાં આશ્રમ સ્થાપવાનું કહે છે.

૨૬-૨૬ અન્વય-યુગ્મનુ, તસ્મિન્ પર્વતે હસ્મિન્ પ્રતિનિદિતતપર્વાણુ-સ્પયો (આવયો:) તાનિ અદ્વાનિ સ્મરતિ ॥ તત્ર સરસ- મોદાવરી વા સ્મરતિ । તદુપાન્તેષુ આવયોર્વર્તનામિ સ્મરતિ ચ । (માતિની)

તસ્મિન્ પર્વતે-પ્રસ્થપજ્ઞ પર્વત હિપૃ પ્રતિ-પ્રતિબદ્ધિત રૂપર્થ તથા સુમ્પયો: (આવયો:)-સર્કમણે કહેલી સેવાને લાધે આરામથી રહેલા (આપણા) પાંચી-વૃગ નમસ્થાવચિતિ: સપર્વાડર્ચાદિગા. તમાઃ ક્ત્યમર: 'રામ' સ્વસ્પયો: પાઠ રાખે છે એ મારે કં. સરસ-સરસ નીરં યસ્યા: સા (જટુ-)-૨૨૨૫ પાછીવાળી. અહીં બેલવહકર સરસતીરા 'સરસ અથવા પાછી વાપી કિનારા-વાળી પાડ રાખે છે પણ તે કરતાં નીચ પાઠ વધારે સારો છે તદુપાન્તેષુ

તરુણાઃ સ્પાન્તેષુ-તેની પાસે. વર્તનાનિ ને બદલે વર્તિનાનિ પાડેર પશુ છે. અર્થમાં ખાસ ફેર નથી.

અહીં વનવાસ દરમિયાન લક્ષ્મણે જે સહાય કરેલી તે કહી બતાવે છે. લક્ષ્મણ દરેક રીતે આપણી મરજી ઉઠાવી લેતો તેથી આપણે તો નિરંતર પ્રીતિવિહાર વિનોદનું સુખ જ અનુભવતા હતા.

હવે ઉત્તરોત્તર શૂંઘારની પરાક્રાષ્ટા આવશે તે હવે પછી આવતા હૃદયવિહારક કરુણરસની પ્રુષ્ટિ માટે જ.

શ્લોક ૨૭ અન્વય-શાસકયોગાત્ કિમપિ વિમપિ મન્દં મન્દં અવિ-
રલિતકપોલં અક્રમેણ જલ્પતઃ, અશિયિં (આવયોઃ) રાત્રિઃ एव અવિદિત-
ચ્ચરંતીન્ । (માલિની),

‘માવયું એનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક હૃદાય.’

પ્રસવશ્ચ પર્વત ઉપર અને ગિરિવરીને તીરે આગેલી એ રાત્રીઓની મીઠી યાદ ! ચિત્ર જોતાં રામ અને સીતાને એ આનંદરાત્રીઓનું સ્મરણ થાય છે. રામ અને સીતાના શૂંઘારમય પ્રેમની પરાક્રાષ્ટાનું અહીં સુંદર વર્ણન છે.

વાંચો—આ શ્લોક ઉપરનું શ્રી. મ. ન. દ્વિવેદીનું દિપ્તશ્ચ-એમાં રામ અને સીતાની રાત્રિએ સુતાની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગાલ ઉપર માથ મૂકીને, ધીમે ધીમે ધ્વનિ-વાતની હેલિ-રેલ ચલાવીને, તે કેવો રીતે કે મમે તેમ કાંઈ જહેલી છેલ્લી વાતના ક્રમનું ઠેકાણું મળે નહિ એમ, મોટેથી કાંઈ કાંઈ પણ નજરમાં આવે તેવું એક પ્રતિ જોણતાં ને ગેર કરતાં અશિયિલ આલિંગનથી રમન ક્યાં જતાં. એમ કરતાં ગતને એક પોઠોર પણ ક્યારે વીત્યો એની આપણને ખજર પછી નહિ પામુ ગતિ પેને જ નજે લાંગા લાગા પેટો પેટો રુધો કાબી રુદીરુદીને યાત્રી

હોય, ક્યારે આમના વિદાર ખતી રહે ને હું જાઉં એમ રોકાઈ રહેતી હોય, તેમ કંટાળીને જતી રહેતી-પૂતી થઈ જતી. માણસના હૃદયના ગંડા અભ્યાસનું હિંદરણ આથી વધારે બિંધું ન હોઈ શકે ”

જલ્પતોરક્ષમેણ વગેરે વિશેષણો. “ગમ સીતાનું પ્રેમમાં મરત મરત મરતું, તથા પ્રેમ સિવાય અન્ય રસનું તે વેળે લાગ જ નહિ એવું અંગેશ્વર તેમાં ફલનું સુચવે છે.”

(આવશ્યક:) તન્નિરેષ ચ્ચરંસીન્ (ન તુજલ્પનમ્) આ મુખ્ય વાક્ય છે. પણ રાત્રી કેવી રીતે વીતી? અવિદિન-અવિદિતા ગતયામા. મર્યાદા-પહેર તો એક પછી એક કંઈ ગયા એવી ખબર પણ ન પડી અને રાત એકદમ પીતી ગઈ. યામ એટલે એક પ્રહર. દિવસનો ૬ ભાગ ચ્ચરંસીન્-રમ્ નંતિ નું અર્થતત્ત્વ ભૂ કા. પરસ્પૃશ્ન ત્રી પ્ર. એવ રમ્ આત્મનેપદી છે પણ વિ. આ અને પરિ ઉપસર્ગ હોય ત્યારે પરસ્પૃશ્ન લે છે. ‘વ્યાકરણેભ્યો રમઃ’ (પા. ૧-૩-૮૨) પણ એવું તે શું હતું કે મહેર પસાર થયા એનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ? એ છે માઠ પ્રીતિયોગ કે જેને લીધે રામ અને સીતા જ્ઞાન-દમન બંધાઈ હતાં.

આસક્તિ- (અ.પણ) માઠ પ્રેમને લીધે અહોં આસક્તિ- (એક, એક-એકની પાસે હોવાથી) એ પાઠફેર છે. પણ એ બરાબર નથી. કાન્ય એક તો આસક્તિ- પાઠ રામ અને સીતાની ભવભૂતિ ખતાવવા માગે છે તેવી માઠ પ્રીતિ ખતાવે છે, અને બીજું કે એ અગમેજ જલ્પતો અને અસિધિલ-નું ખાસ કારણ આપે છે. આ માઠ પ્રેમને લીધે આ બંને બધું કંઈક સાવ ધીમી ધીમી વાત કરતાં હતાં પણ એ બધી સંબંધ વચગતી. એક એણનું તે બીજું સાંભળી લેતું પણ વાતનો મુખ્ય તંતુ જ ના મળે. એમને ગમે તેમ એક પછી એક વાત કરતાં. રામ કહે છે એ વખતે એ બંને કંઈ વાત કરતાં હતા એ જ માઠ નથી આવતું. આમ આસક્તિ- પાઠ વધારે સાચો છે.

અત્રિરહિત-અવિરહિતી ત્વોત્રી પ્રમા તમા (અન્યથા) મામ ઉપર માત્ર રેકર્ષિતે. આ પણ આસક્તિ ગેરને જ આજારી છે.

અશિથિલ-અશિથિલ. પરિરમ્મઃ, તસ્મિન્ વ્યાપૃત્ એકૈકઃ દોઃ યયોઃ-એનેા
અકકેકે હાથ ગાઠ આલિંગનમાં રોકાયેા હતો. દોષ્ણોઃ-શબ્દ દોષ (પું. ન.)
છે પણ દિ. જ. વ. માં વિકલ્પે દોષન્ શબ્દ લે છે તેથી રૂપ દોષ્ણોઃ થયું.
નહિ તો દોષોઃ થાત. આ પણ પેલા પરસ્પરના આસક્તિયોગને જ
આલારી છે.

કશરપકર્મા આ શ્લોક સંભોગશંગારના હિદાહરણ તરીકે આપ્યો છે.
આ શ્લોકમાં રાત્રિરેવં પાઠ પણ છે. યૈશ્વલકર એવં પાઠનં મુખ્ય મણે છે.
પણ એ વધારે ભાવમય છે. ઉપરાંત એ પાઠ ઉપર એક કિંવદન્તી છે એ
મટિ જુઓ આ પુસ્તકની પ્રતાવના.

૨૭-૧

एषा पञ्चवट्यां—પંચવટી—પંચવટી દંડકારણમેના ગામ હતો.
પંચવટી અગત્યના આશ્રમથી બે યોજન (૨૦ માઈલ) દૂર હતી. વૃષિ અરણ્ય-
કાંડ-સર્ગ ૧૪-૧૩-૧૮ અગત્ય રામને કહે છે-इतो द्विजोन्ने तात बहुनैल्ल-
मौदकः । द्वेता बहुमृगः श्रीमान्पञ्चवटवभिविश्रुतः । तत्र गत्वाश्रमपदं कुर्या,
સૌમિત્રિણ મહા । રમસ્વ ત્વં પિતૃર્વાક્યં મથોકમનુષલચ્ચ ॥...ત દેશઃ સ્લાષ-
નીમન્ચ નાતિવૃદે ચ રાષય । ગોદાવર્ણઃ સમીપે ચ મૈથિલી તત્ર રસ્યતે । ડેટલાકે
આત્મારની નાસીકે ખાસેની પંચવટીને રામાયણમાં બતાવેલી પંચવટી તરીકે
ઓળખાવે છે. અહીં રામે વનવાસનેા ધણો સમય ગાળ્યો હતો. અર્ધાથ,
પિતૃવ, વટ, ધાત્રિ, અને અરોહ એ પાંચ રૂપો હોવાથી એ જગ્યા
પંચવટી કહેવાય.

शूर्पक्षुभा—શૂર્પક્ષી નહાનિ વસ્તુઃ સા. વાંગે થી ‘કાણે’ ની નેધિ-
‘નપમુજાત્ સંજાયામ્’ પા. ૪-૧-૫૮ (હીપ્ ન સ્યાત્ । શર્મણા) ગૌરમુલા
સંજાયામ્ વિમ્ । તાન્નિમુચી કન્યા । સિ. કૌ. અને પૂર્વપદસંજાયામગ’ પા. ૮-
૪-૩ (પૂર્વપદસ્થાનિનિતિત્ત્વરસ્ય નસ્ય જઃ સ્યાત્ સંજાયા ન તુ યમારવ્યવધાને ।
દુષ્ટિ નમ્સિકાઽસ્ય દ્રુણસઃ । અગ કિમ્ । ઋચામયનં ઋગવચમ્ । (સિ. કૌ.)
શૂર્પક્ષુખા રાવણની બહેન હતી. રામને બોલેને તે એના પ્રિયમાં પડી અને
તેમને પૂછ્યું કે તે કોણ છે અને વનવાસને વેશે અરણ્યમાં પત્ની સાથે
જેમ આગ્યો છે ? રામે બધું કહ્યું અને મરકરીમાં પત્ની વગરના લક્ષ્મણને

પરણના કથું, લક્ષ્મણે પણ મરકરીમાં જ કથું કે તે રામનો સેવક છે. અને સેવક આથે ન પરણાય. તે પાછી રામ પાથે આવી અને બોલી કે સીતા એની પત્ની થવા યોગ્ય નથી તેથી એ એને ગળી જશે. તે જવારે સીતા તરફ ધસી ત્યારે રામે લક્ષ્મણને એને સજા કરવા કહ્યું. લક્ષ્મણે એના નાક કાન કાપી લીધાં. તેથી તે જગલમાં નાસી ગઇ.

૨૭-૨

एतावत्ते दर्शनम्-શૂર્પણખાને જોતાં સીતાના મગજમાં એ અને ત્યાર પછીના પ્રસંગો એક પછી એક ખડા થાય છે. એ વખતે એને ખાઈ જવા શૂર્પણખા એના તરફ ધસી હતી એ મિહામણું દૃશ્ય જેવું ને તેવું એની આંખ સામે ખડું થાય છે. એને થયું કે હમણાં શૂર્પણખા એને ગળી જશે. તેથી તે આ વાક્ય બોલે છે. અથવા ખોટી રીતે પણ સમજવાય, શૂર્પણખાના આગમન સાથે રામની અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ શરૂ થાય છે. એના આગમન પછી જ રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું એ પ્રસંગ બન્યો હતો. અને ત્યાર પછી આવી પડેલો રામનો વિયોગ! એ દુઃખના દિવસો એને સાંભરે છે. એટલું જ નહિ એને લાગે છે કે જાણે એ દિવસો એ અનુભવી રહી છે. સ્વાભાવિક રીતે એનાથી નિસ્રમો નાખી દેવાય છે કે એટલે સુધી જ રામનું દર્શન થયું હતું. ત્યાર પછી તો એનું દંડ્ય થયું હતું અને દુઃખના દિવસો શરૂ થવા હતા. પછીનું વાક્ય જોતાં ખીંટ મીન વધારે સારી છે.

૨૭-૩

अयि-विप्रयोगवस्ते-સુખના પ્રસંગો થોડા હશે જો. જો 'વિયોગ' નામથી આ મુગલ કેવું ત્રાસે છે તે બતાવે છે. ૧૭-૨૮૫ ના માટે કે ત્યાર પછી આવનારા કરુણ પ્રસંગો વધારે દેખાશે.

‘રામના વિયોગનો ત્રાસ સીતાના મનમાં કેટલો કઠોર છે. એથી નવો છે કે ચિત્ત જોતાં પણ ચમકે છે. આ જ તેની કથા છે.’
(મ. ન. દિવેદી)

રામને થયું કે આ તો સીતાનું અંતરજન કંઈક જાહેર કરે છે. જોયું જ થઈ ગયું. એથી રતો એ કોઈક કંઈક કે અંતર જાહેર કરે.

તો ચિત્ર છે ચિત્ર, ચિત્ર જોઈને ભડકે છે શાને ! જે વિષેગ તું સાચો માની ત્રાસ પામે છે એ તો વીલી ગયો. અને આ તો માત્ર મૃતકાળના પ્રસંગોનાં ચિત્રો જ તું જુએ છે.

૨૭-૫

દુર્જનાડસુલ-તમે કહો તે મલે સાચુ હોય. માની લીધું કે આ ચિત્ર છે. પણ દુર્જન અસુખ કરે છે. મૂળ પાત્ર અસુહ તું અસુલ ભાષા-ન્ટર કરવામાં આવે છે. પણ 'રાય' અસુમ ભાષા-ન્ટર પસંદ કરે છે. અસુલ = અમંગલ. હવે જે અસુલ આવવાનું છે તેનું અહીં સૂચન છે એમ તેઓ જુએ છે. દુર્જન શબ્દ ભવભૂતિ ફરી ફરીને વાપરે છે. આ જ દુર્જન શબ્દ સૂચવે છે કે જે કંઈ અસુલ બનવાનું છે તે દુર્જન દ્વારા બનવાનું છે. પણ એ કરતાં જે સ્વાભાવિક રીતે આ દસ્ય રજુ થાય છે તે ઉપરથી અસુખ લેવું વધારે સારું લાગે છે. જે મનુષ્યને લીધે દુઃખની પરંપરા ચોળાઈ હોય તેને જોતાં એ માણસને સહેજે અસુખ થાય. સીતા પણ એ જ સ્વાભાવિક ભાવથી સર્પણુખાને જોતાં ભડકે છે.

૨૭-૬

હન્ત યત્તમાન-—હન્ત હર્ષેન્દુકમ્પાયા વાક્યારમ્ભવિદાયોઃ । રામે આશ્વાસન આપતાં તો આપ્યું પણ પોતે પણ વિષે મથી એવા જ ભડકે છે. જનસ્થાનમાં બનેલા તે તે પ્રસંગો રામને અત્યારે બનતા હોય તેનું લાગે છે. સર્વજ્ઞે કરેલું સીતાનું હરણ અને ત્યાર પછી પોતે પંચવટીને મૂળવે એવું કરેલું આક્રંદ ! પોતે અત્યારે જ જાણે તે તે સંજોગોમાંથી પસાર થતા હોય તેનું રામ અનુભવે છે. આથી જ તે કહે છે કે મને પણ જનસ્થાનમાં ભોગવેલા એ હરણવિદારક પ્રસંગો સાંભરે છે અને જાણે તે અનુભવનો દોડો તેનું લાગે છે.

મ્લેષ્ટ-૨૮ (અ-વય) અય ર્દ કનક...વિચિતા પાપૈઃ રક્ષોભિઃ તપા યત્તં યપા દાલિતમપિ વ્યવયતિ । શત્રુવે જનસ્થાનિ વિવલ્લક્ષણૈઃ આર્યચરિતેઃ પ્રાપા અપિ રોદિતિ વજ્રમ્ય હૃદયં અપિ દલતિ । (શિખરિણી)

અને રામ નયા સીતાએ પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા જનસ્થાનના એ દારૂજ પ્રસંગોનાં ચિત્રોનું લક્ષ્મણ વર્ણન કરે છે. ર્દ-શર્પણુખાના આગમન પછીના પ્રસંગો જ્યાં આલેખાયા છે તે ભાગ બતાવે છે.

કનક-કનકહરિણ: એવ છદ્મ, તસ્ય વિધિના સૌનાના મૃગના છળ પ્રયોગથી, અહીં રામાયણની પ્રસિદ્ધ કથાને ઉલ્લેખ છે. રાવણના આગ્રહથી રાક્ષસ મારીએ સુવર્ણ મૃગનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપે એ રામના આક્રમની આભુળાણુ ફરતો રહ્યો. એ મૃગને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સીતાને યર્ષા આપી એ મૃગને જીવતો કે મરેલો પકડી લાવવા સીતાએ રામને કહ્યું. રામ લક્ષ્મણને સીતાની સંભાળ લેવાનું કહી એ મૃગની પાછળ પડ્યા. ગમે એ હજીને માયું. પણ મરતે મરતે પેલા રાક્ષસે 'ઓ સીતા ઓ લક્ષ્મણ ! એવા શબ્દો રામના અવાજથી હચ્ચાર્યા. એ શબ્દો સાંભળીને સીતાએ લક્ષ્મણને રામની શોધમાં પગણે મોકલ્યો. લક્ષ્મણે સીતાને સમજાવ્યા કે રામને કોઈ કંઈ ઇન્દ્ર કરી શકે એમ નથી અને આ શબ્દો રામના નથી પણ રાક્ષસી માયા છે. સીતાએ એટલું સંખત મહેણું માયું કે લક્ષ્મણને ફરજિયાત જવું પડ્યું. લક્ષ્મણની ગેરહાજરીમાં રાવણ સાધુને વેગે આવી સીતાને હરી ગયો.

તથા છૂત્ત-૦-‘હવે આપોને રાવણ ઉપાડી લય છે’ એ સીધું કથન કરવું લાગે અને ખાસ કરીને આ પ્રસંગે કે જ્યારે આ યુગલ પૂર્વાતુશ્રૂત પ્રીતિવિશ્વાસના સંસ્મરણોર્ગા તરબોળ બન્યું છે ત્યારે તે એમ લાગે જ. દાલિતમ્-ધોઈ નાખ્યું છે એટલે યોગ્ય બદલો લીધો છે તે જતાં રાવણને મારીને અથવા તે સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા દ્વારા કલંક ધોઈ નાખીને યોગ્ય બદલો લીધો છે. વિકલ-વિકલાનિ કરણાનિ ચેપુ તયોક્ત-અહીં વિકલકરણ: પાઠકેર છે. પણ તે બરાબર નથી. વિકળ અને કરુણ. પણ વિગતા કલ્પા યેન્ય એ ચરિત સાથે બધ બેસતું નથી. કરણકરણ: અત્યંત કરુણ પાઠ પણ સાગે છે. જ્ઞાન્યે-જ-સ્થાન ગન્ય દત્ત. ન્યાં લોકોની અવરજવર નહોતી. તેથી તે વખતે રામના વિજ્ઞાપની સદ્વાતુશ્રૂતિ માટે ગે એવું કોઈ મનુષ્ય ત્યાં હાજર નહોતું. પણ-

અપિ ગ્રાયા રોદિત્યપિ-પશુ. ૧૫૫, ૧૬૦ વગેરે બધા રામના દુઃખભાગી ત્યાં હાજર હતા. મહાકવિ કાલિદાસ પ્રતિમા ગાનવખાવોને રાક્ષાત્કાર કરાવે છે. રૂત્ત મયૂરા મુમુક્ષાનિ રૂક્ષા દર્માનુષાત્તાન્ વિજહુર્હરિષ્યઃ । શાકુન્તલકર્મા પણ કવિ એવું જ કહે છે-ઉદ્ગલિતદર્મનત્રય મૃગા, પરિત્યજનતર્તન મયૂરા:....ઈ. પણ શ્રી રામ સરસ સમગ્રવે છે-“વર્તમાન કાળ દ્વારા ભવભૂતિ કવિ કાલિદાસ કરતાં પણ એક કદમ આગળ જઈને કહે છે-હજી આગે

પણુ જો એ પ્રદેશમાં રામના વિલાપ વિશે કહેવામાં આવે તો પથ્થર રડે અને વજ્ર પણ પીગળે તો પરુ પંખી અને વૃક્ષોનું તો શું કહેવું?" (વાંચો 'રાવ'ની આટ્તિ પૃ. ૭૧)

લક્ષ્મણ કહેવા માગે છે કે સીતાહરણનો યોગ્ય બદલો લીધો છે અને તેના કલંકને યોગ્ય રીતે ધોઈ નાખ્યું છે છતાં હજી સીતાહરણ અને તે પછીનો રામનો વિલાપ એવી ને એવી રીતે આજે બિધિત કરે છે, અને તે પણ એકલા આપણને કે આપણા સંબંધીઓને જ નહિ પણ શૂન્ય જનસ્થાનનો પથ્થરે પથ્થર આજે પણ એ દુઃખદ પ્રસંગના સ્મરણથી પીગળે છે. અરે વજ્રનાં દેવાં હજી આજે પણ એવાં જ પીગળે છે કે જેવાં તે પહેલાં તે વખતે પીગળ્યાં હતાં. વીરરાધવ પણ આ જ સાત બનાવે છે-અત્ર પ્રાચાપિ રોદિતીત્યાદિકં નાયોગે યોગકલ્પનમ્ । કિં તુ વાસ્તવમેવ અપિ વૃક્ષાઃ પરિમ્લનાઃ ક્ષતિવદુપપત્તેઃ । एवं સ્મૃતશ્ચાપિ રોદિતીત્યવગમ્યતે ॥

"ક્ષાલિતમપિ વ્યવયતિ"માં અહીં વિરોધ છે. એ દુઃખદ બનાવનું સ્મરણ અહીં હજી પણ બિધા કરે છે એ રીતે સમજતાં વિરોધનો પરિહાર થાય છે. તેથી અહીં વિરોધ છે. વળી છેલ્લી લીટીમાં પણ વિરોધ છે કે પથ્થર તે કેવી રીતે રડે અને વજ્રનાં હૃદય તે કેવી રીતે ઓગળે ? વાસ્તવમાં એ શક્ય નથી પણ કાવ્યમય રીતે એ શક્ય છે. તેથી અહીં વિરોધ છે. વાંચો આ 'શ્લોકનું' મ. ન. દ્વિવેદીએ આપેલું સમ્પ્રદેશી—

"અહીંયાંધો, લાવી કપટરૂપ સૂતરું મૃગ, ને, નહારા પાપીએ, હક્ષવિધિ કયો રાક્ષસ જને; કયું અંતે એનું, ધર્મ મયું મટયું તોય પણ જો, નડે સંભારતાં અવળું અવળું સાલી મનને જનસ્થાને, ત્યારે વિજન વગડે આર્ય રખાયા, કયું એનું એનું વિકલ હરખાપૂર્ણ બદ્ધ, દા ! રડ્યા જોથી સર્વે દશદ પણ કાદિન્ય તજીને જગાયું બેઠાઈ હૃદય વસમું વજ્રતણું તે."

અપિ પ્રાગભ-ઇ. સખ્દો દ્વારા કવિ કેવળ રામના જ કરુણ રસનું નિરપણ કરે છે એનું નથી. પણ એ દ્વારા આ નાટકમાં નિરપેતા કરુણ

રસનું પણ લાનમૂલિ સૂચન કરે છે. પોતાના આ કડુણુસ પ્રધાન કાવ્યની સફળતા વિશે કવિ પોતે જ પોતાનો મત આપે છે. ગોવર્ધનાચાર્ય પણ તેથી જ કહે છે-

भवभूते सम्बन्धाद्भूपभूरेव भारती भाति ।

एतन्कृतमरण्ये विमन्यथा रोदिति प्राचा ॥

"ભવભૂતિના સંબંધથી સગવડથી પાર્વતી જ હોય એમ લાગે છે તદ્દિ તો એના કડુણુ રસને કીધે મથ્થરા શો રીતે રહવા માટે!"

૨૮-૩

રામ નિર્વર્ણ-રામને ધારીને જોઈને તેનો આવેશ જોઈને સાકૂત-
ભાગણીયા

શ્લોક ૨૬

અન્યથ-ધારામિઃ વિસર્પન્ કથ તે વાળીઘર્જર્જરક્ષ્ણઃ (સદ્) ઝુલિત
સુષાનિસર હા ધરણી છલતિ । મરાધ્યાઠહૃદયઃ આવેશ નિરુદ્ધોઽપિ સ્પુરદ
ધરનાસાપુટતવા ચ પરવાસુન્નેયો ભવતિ । (શિખરીણી)

આ શ્લોકમાં રામનું રથેયું અને આવેશ એ એ નેતા તરીકેના ગુણો વ્યક્ત થાય છે. અત્યાર સુધી રામે પોતાના પૂર્વ જીવનને લગતા એક પછી એક અનેક ચિત્રો જોયા પોતાના લગ્ન પછી સીતા નથી નથી પાછીને આવી ત્યારના એ સુખી દિવસોનું ચિત્ર દેટનું મોઢક દનુ કે જ્યારે તેમને કઠી ચિન્તા હતી તદ્દિ એમની માતાઓ જ એમની ચિન્તા કરતી. ત્યાર પછીનું મથરાનું ચિત્ર, નિષાદપતિ સાથેના તેમનો સમાગમ, તેમનો વન-વાસ, ભગવતી ભાગીરથી, શ્યામ વડ અને ત્યાં ગળેના આનંદના દિવસ, વિરાધ સાથેના સરોધ, વગેરે ચિત્રો એક પછી એક પસાર થતા ગમનું હૃદય બહુ કામળ ભાવથી ભરાઈ જાય છે. પ્રેમરસુ પવૈત હિપર ગોલા એ આદલાદમય દિવસો અને ગોદાવરીને તીરે ગાગેની મધુ ગમનીઓ રામના હૃદયને અત્યંત કામળ બાળણીઓથી ભરી દે છે. શૂર્પણખાનો

પ્રસંગ અને ત્યાર પછીનું રામનું ‘ખર’ વગેરે રાક્ષસો સાથેનું યુદ્ધ વગેરે ચિત્રો જોઈને પછી જ્યારે સીતા હરણનું અને ત્યાર પછીના વિયોગથી રામના કુરુણ વિલાપને આલેખતું ચિત્ર આવે છે ત્યારે તો અયિ વિપ્રયોગપ્રસ્તે કહી સીતાને આશ્વાસન આપનાર સ્વકુલધુરંધર પોતે જ રડી બેઠે છે. એમને પણ જાણે પોતે અત્યારે સીતાનો વિયોગ અનુભવતા ન હોય તેવું જ દુઃખ થાય છે. એ દુઃખને બહાર વ્યક્ત ન થતા હોવા એ બહુ સંયમ રાખે છે છતાં એમના હોઠ અને નાક કંપતા લાગે છે અને આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ જમીન ઉપર પડે છે. આમ કેવળ વિયોગના નામ માત્રથી આ યુગ્મ કંટકિત રાખે છે એનું અહીં સુંદર વર્ણન છે. વિયોગ વખતના એના આકંઠનું ચિત્ર જોતાં અને એનું વર્ણન ચંદ્રો દ્વારા સાંભળતાં રામની આંખોમાંથી હાહા અશ્રુધારાઓ જ વહેવા લાગી. એને અતાવતાં સક્રમણ અર્થે તે વગેરે શબ્દો બોલે છે.

મુક્તા૦—મુક્તાઃ એવ મ્મણ તૈયાં સર.—મોતીની સેર. જર્જર—જર્જરાઃ કળાઃ સ્વય-કથુ કથુ થમને. સ્ફુરદયર૦—સ્ફુરન્તઃ અથરા નાસાપુટ૦—ચ સ્વય સ’, સ્ફુર ..પુટઃ, તસ્ય માવઃ •પુટતા, તયા—અધર અને નસહોરાં ફરકતાં હોવાથી. ડન્નેયો—ની+ઉડ નું કર્મણિ વિધ્યથ ક્રૂંતં. પરેયાં ડન્નેયઃ વિધ્યથ કર્મણી ક્રૂંતં તૃતીયા કે પછી સાથે વપરાય. ‘કૃત્યાનાં કર્તારિ વા’ પા. ૨. ૩ ૭૧. (પટ્ટી વા સ્વાત) મરાઘ્માત૦—મરેણ આઘ્માત હૃદયં યેન—ભારથી હૃદયને ભરી દેતો અહીં ચિરમ્ આઘ્માતહૃદયઃ પાઠકેર છે. લાંબા વખત સુધી હૃદયને ભરી દેતો.

અહીં મુષામનિસર દ્વય ધારામિઃ ત્રિસર્વન્ એમ લેવા કરતાં શ્રી રામ લે છે એ રીત વધારે સારી છે. વાચો તેમની વ્યાખ્યા—ધારામિઃ પ્રગૃહૈઃ ત્રિસર્વન્ પ્રગરન્ અર્થે તે ચાણૌષ અધુરાતિઃ મુનમામત્ય જર્જરકળઃ સન્ વિન્દુજા-લરૂરેણ પરિગમન્ દ્યુર્થઃ, પ્રટિતઃ છિન્નઃ મુષામનિસરઃ ઇન્ મલિનમનિમુચ્છાહાર ઇન્ ધરણી તુટતિ, ધરણ્યામાવર્તનં ।

આમ લેવાનું કારણ એ કે જો આંસુ છૂટા છૂટા રીપાં સ્વરૂપે હોય તો તો તેમને મોતીના પાન જોડે સરખાવાય પણ ઓપ અને ધારા હોય તો તેમ ન થાય. તેથી ‘રામ’ની સગવડની બરાબર છે. તેમના જ શબ્દોમાં સમજાવીએ તો ‘જમીન ઉપર પડેલો પડેલો આંખો સતત

પ્રવાહ હતો અને મોતીની સેર જેવા લાગતો હતો. અથવા જમીન ઉપર પહોંચીને તે નાના કણમાં વહેંચાઈ ગયો અને તૂટેલી મોતીની સેર જેવા લાગવા માંડ્યો. હવે ફરક આંસુનું ટીપું તૂટેલી સેરના મોતી જેવું લાગવા માંડ્યું. [વાંચો 'રાય' નું ઉ. ચ. પ. ૭૨] આમ જમીન ઉપર કણકણ થઈને વેરાઈ જતા આંસુના પ્રવાહને અહીં તૂટેલી મોતીની સેર સાથે સરખાવ્યો. તેથી ઉપમા થઈ. કણ કણ થઈને જમીન ઉપર પડતા આંસુને તૂટેલી મોતીની સેરના મોતીના મણકા સાથે સરખાવ્યા છે.

શ્લોક ૩૦

અનંદય--પ્રિયજનવિપ્રયોગજન્મા દુઃરાગ્નિઃ સીતઃ અપિ પ્રતિકૃતિયોદય્યા
તત્કાલ વિસોદઃ । (કિન્તુ) મનસિ પુનર્વિપચ્યમાનઃ હન્મર્મનણ દ્વ વેદનાં
કરોતિ । (પ્રહર્ષિણી)

પ્રિયજન૦—પ્રિયજનઃ (સીતા) તસ્ય વિપ્રયોગઃ તસ્માત્ જન્મ યસ્ય સઃ
જન્મા. પ્રિયજનના વિગ્ધને લીધે હિદયવેલો. પ્રતિકૃતિ-બદલો. વિસોદઃ—
વિવિધ નું કે. જૂ. કે. દુઃખાગ્નિઃ દુઃખાગ્નિરિવ—અહીં 'રાય' ખતાવે છે કે
જે અગ્નિ જેવું જ દુઃખ હોય તો તો હન્મર્મનણ કરતાં હૃદય વધારે હોય.
પણ એવું કંઈ ખાસ નથી. અહીં દુઃખ અને અગ્નિ વચ્ચે 'તીવ્રતા'માં
સરખામણી નથી. પણ તેમનામાં રહેલી 'હાલકતા'માં સરખામણી છે. તે
બંને પોતાના રિપધને ખાળી મૂકે છે.

રામ કહેવા માગે છે કે પહેલાં ન્યારે સીતાના દરજ્જાથી વિશેષ
થયો ત્યારે તેને લીધે હિદયવેલો દુઃખાગ્નિ એમણે એ દુઃખ આપનાર
ઉપર બદલો લેવાની ઇચ્છાથી સદન કર્યો. પણ દવે ચિત્ર ભેદને રામને
એ જ દુઃખાગ્નિ પોતે ફરીથી તાદરસ અનુભવતા હોય તેમ લાગે છે. આ
વખતે એ ડૂબે કયો સલો જતો નથી કેમકે અત્યારે શત્રુ ઉપર વેર
વાળવાની કોઈ શક્તિ નથી.

“પહેલાં દુઃખાગ્નિ વિપ્રયોગજન્માઃ હતો. હવે વિપ્રયોગસ્પૃતિજન્મા છે.”
(રાય-પૃ. ૭૪) ચિત્ર ભેદને એ દુઃખાગ્નિ ફરીથી બચ્ચી ઊઠ્યો છે.”
જેમ હૃદયના અતિ ભેદ અને તેથી જ થયું આગા ભાગમાં પહેલું નણું

જેમ બાળ્યાં કરે ને ઉપાય સાધ્ય થાય નહિ તેમ આ વિયોગ ફરી ફરી ચચ્યાં કરે છે.” (મ. ન. દ્વિવેદી) દુઃખાગ્નિને હૃદયના મર્મભાગમાં ચચેલા પ્રશ્ન સાથે સરખાવ્યો છે તેથી ઉપમા છે. વેદનાં કરોતિ સાધારણ ધર્મ છે.

અહીં તત્કાલપ્રિયજન—(તે વખતે થયેલા પ્રિયજનના વિરહથી હૃદયવેદો) પાંદેર બરાબર નથી. કારણ તે ભૂતકાળના વિયોગ અને આધારના તેના સ્મરણ વચ્ચે તફાવત બતાવતો નથી. તત્કાલે પાંદેર પણ એમાં તત્કાલ જે ન જ અર્થ થાય. કરોતિ ને બદલે તનોતિ પાંદેર છે પણ તે બે વચ્ચે ખાસ ફેર દેખાતો નથી.

૩૦-૨

અહમપ્યતિભૂમિ—રણરણક—સોક. દુઃખ. અતિભૂમિ મતેન—પરાક્રાણ્ય પહોંચેલા. સીતાને પણ પોતે એ જ વિરહદુઃખ તાદૃશ અનુભવતી હોય એમ લાગે છે. જ્યારે રામે કરેલા આકંઠનું ચિત્ર નિહાળે છે ત્યારે બંને જણ અતિશય ત્રાસ પામે છે. વિયોગના સ્મરણથી પણ સીતાને આટલું દુઃખ થાય છે તો પછી જ્યારે ખરેખરો વિયોગ આવી પડવાનો છે ત્યારે તેનું શું થશે એની તો કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. જે રામને વિયોગનું સ્મરણ પણ આટલું આંસુના ઓષ લાવનારું અસહ્ય થઈ પડે છે તેની પોતે લાથે કરીને વહોરેલા વિયોગમાં કેટલી કડુણ દશા થાય છે એનો હવે આપણને ખ્યાલ આવે છે. એ જ પંચવટી ! એ જ જનસ્થાન ! એ જ વનરાષ્ટ્રો ! અને એની વચ્ચે સીતા માટે ઝૂરતા રામ ! અને રામનું એ આકંઠ બેની સીતા ! ઉશમની આ લાવી કડુણામય દશા તો શેં કદાપી બંધ !

૩૦-૪

મવત્વન્યતઃ—લક્ષ્મણ આ યુગલની દુઃખી દશા સમજે છે અને તેથી તે બંનેનું બીજું તરફ ધ્યાન દેરે છે.

૩૦-૫

મન્યન્તર—અન્યઃ મનુઃ મન્વન્તરં. તસ્માન્ પુરાણઃ, અથવા મન્વન્તરેણ

પુરાણ, અથવા મન્વન્તરેષુ પુરાણ । એક ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે મનુનામન્તર અધિકારકાલઃ મન્વન્તરમ્ । મન્વન્તરપુરાણસ્ય મન્વન્તરપ્રવૃત્તિસંગતઃ, સમુત્પન્નસ્યેતિ યાચત્ । મનુના અધિકાર દરમ્યાનનો કાળ તે મન્વન્તર-પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે મનુષ્યનું એક વર્ષ=દેવોનો એક દિવસ એવા દેવોના બાર દળર વર્ષમાં એટલે કે મનુષ્યોના ૪૩૨૦૦૦૦ વર્ષમાં ચાર યુગ થાય છે (ચાર) યુગોના ૧૦૦૦ ચક્ર પૂર્ણ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ અને એક દળર ચક્રની રાત થાય છે. ચાર યુગ=૧ મહાયુગ થાય છે, અને ૧૦૦૦ મહાયુગનો એક કલ્પ અથવા બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. બ્રહ્માના એક દિવસમાં ૧૪ મનુઓ થાય છે. તેથી એક મન્વન્તર દરમ્યાન ૭૧ મહાયુગ થાય છે, પહેલા મનુ સ્વાયંભુવ ગનુ હતો. અત્યારે સાતમા વૈવસ્વત મનુનો કાળ છે.

જટાધુ--તે દશરથનો મિત્ર હતો. દક્ષ પ્રજાપતિની ૬૦ છોકરીઓ માધી આઠ કલ્પપને પરણ્યા હતા, તેમાંની એક તામ્રા હતી. એણે પાંચ કન્યાઓને જન્મ આપ્યો. એમાંની એકનું નામ 'શુકી' હતું એની છોકરી 'નતા,' અને 'નતા'ની વિનતા. વિનતાને બે પુત્રો હતા-અરુક અને અરુણ જટાધુ અરુણનો પુત્ર હતો. તેના મોટાભાઈનું નામ સંપતિ હતું. વાંચો રામાયણ--દ્વીપુત્રી વિનતાયાસ્તુ શરુલોડરુણ એવ ચ । તસ્માન્નાતો ડહમરુણાત્ સપતિશ્વમમાગ્રજ ॥ આમ કલ્પ પંચમા ઉત્પન્ન થયો હોવાથી તે કલ્પ પ કહેવાય છે એમનું શરીર પક્ષીનું હતું. રાવણ સીતાને દરી જતો હતો ત્યારે એમણે સીતાનું આક્રંદ સંભળી રાવણને પકડાયો હતો અને એનો રથ ભાંગી નાખ્યો પણ રાવણે એમના પગ અને પાંખો કાપી નાખી તેથી તે મરણોન્મુખ થઈને પડ્યો મારીચને મારી જ્યારે રામવલ્લભ સીતાને શોધતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે રાવણ સીતાને દરી ગયેલ એ સમાચાર રામને જટાધુએ આપ્યા

ચરિત્ર--ચરિત્ર વ વિક્રમથ તયો ડદાહરણમ્ ।

૩૦-૬

નિર્વૃત્ત--પરાકાષ્ટ્યએ પહોંચ્યો હતો આ શબ્દ બતાવે છે કે તમે જે પ્રેમ બતાવ્યો એ સાધારણ માનવોની કક્ષાનો નહોતો અને તે

પણ અધિક પ્રમાણમાં હતો. વહનનિર્ણયનું કં. ભૂ. કૃ. નિર્ણય. કારણ-
હિરની હકીકત હિમરથી સમગ્રથી કે જટાયુ કસપની વંશજ હતા
તેથી કાશ્યપ કહેવાયા. ત્વાદશસ્ય-ત્વમિત દ્વયમાનઃ, ત્વમિત આત્માને દર્શય-
ત્તિતી સૌર્વભૂતસ્ય સૌર્વ=પુરુ, માનને ચોખ્ખો બંધિત. વાંગે અમરકાષ-
નિવાનાગમયોસ્તૌર્વમૃષિજુષ્ટજકે ગુરો । ચક્રુન્ત-પક્ષી.

૩૦-૬

जनस्थानस्य पश्चिमतः—जनस्थानની પશ્ચિમે. ‘पश्यतसर्थप्रत्ययेन’ पा.
૧. ૧. ૨૦ પ્રમાણે પશ્ચિમત પશ્ચી વિમકિત સે છે. જટાયુની ઉત્તર ક્રિયા
કરીને રામ જનસ્થાનની સફેજ પશ્ચિમ તરફ ગયા હતા અને પછી દક્ષિણ
તરફ ગયા હતા. જનસ્થાનની ત્રણ કોણ દૂર જઈને રામ અને હદમણ
કૌંચારણ્યમાં પ્રવેશ્યા હતા. એ પછી પૂર્વ તરફ જઈ તેઓ કૌંચારણ્યમાંથી
પસાર થઈ ગયા હતા. ત્યાં મનંજ ઋષિના આશ્રમ પાસે દનુ નામના
રાક્ષસનો ભેટો થઈ ગયો હતો.

दनुकण्व - કહે છે કે તે દેવી ‘શ્રી’ નો પુત્ર હતો. એક બીજી
વિગત પ્રમાણે તે કસપની પત્ની અને હક્ષની પુત્રી ‘દનુ’ નો પૌત્ર હતો.
મદાભારત પ્રમાણે તે વિશ્વાવસુ નામનો અધિર્ષ હતો. પણ સ્થૂણસિરસ
ઋષિના શાપથી તે રાક્ષસ થયો હતો. એ રાક્ષસૃષમાંથી એને રામને
હાથે ઝુકાત મળવાની હતી. ઈન્દ્ર સાથેના યુદ્ધમાં ઇન્દ્રે તેના ઉપર વળ્લો
પ્રહાર કર્યો હતો. એને લીધે એનું માથું એના સગીરમાં પેસી ગયું હતું.
તેથી તે દનુકનંજ માયા વમરનો રાક્ષસ કહેવાયો. વાંગે મ. ચ. ૫-૩૪

જ્યારે તેણે રામ હદમણને એમને ખાઈ જવાની ઈચ્છાથી પકડવા
ત્યારે રામ હદમણ એના હાથમાંથી છૂટી ગયા. તેમણે તેના હાથ છાપી
નાખ્યા. દનુકનંજે પૂછ્યું કે તેઓ કેણુ છે ત્યારે તેમણે તેમનાં નામ
જણાવ્યાં. આથી દનુ ખુબ યષ્ટ ગયો. તેણે રામને એનું શરીર બાળી
મૂકવા અને આ શાપિત રૂપમાંથી મુક્ત કરવા કહ્યું. એમ કરવામાં આવ્યું
ત્યારે દેવી રવરૂપે તે અગ્નિમાંથી નીકળ્યો અને રામને સુગ્રીવ સાથે મેંચી
સાધવા સલાહ આપી.

વિદસન જનાવે છે કે દનુ મેટા પરાંત જોડાઈ હતો. તેને પગ નહોતા

અને યોજન જેટલા લાંબા હાથ હતા. એના પેટમાં એનું મુખ હતું અને હાતીમાં મોટી એક આંખ હતી

દનુકચન્ધ-વંચિઃ કવન્ધોડ્છીક્રિયાયુક્તમપ્સૂર્મસ્થેવરમ્ ક્વચિત્ । દનુશ્ચ
ઘૌ કવન્ધય તેન અધિષ્ઠિતઃ । કવન્ધ-માયા વગરનું ચેતનવાળું ૬૩.

શ્રુત્યમૂક-આ પર્વત ઉપર વાનરરાજ સુગ્રીવ રહેતો હતો. વંચિઃ
અરણ્યકાંઠ સર્ગે ૭૨-૧૧, ૧૨-ધ્રુવતાં રામ વક્ષ્યામિ સુગ્રીવો નામ વાનરઃ ।...
શ્રુત્યમૂકે ગિરિયરે પમ્પાસ્પન્તલોભિતે । નિવસ્યાત્મવાન્વીરશ્વતુર્ભિઃ સહ વાનરૈઃ ।
મતઃપ્રવૃત્તપદમ્-૫૩૫ સરોવરની પશ્ચિમે દશે. વંચિઃ અરણ્યકાંઠ ૭૩. ૨૮-
૩૦-તતસ્તદ્રામ પમ્પાયાસ્તૈરમાધ્રુવ પશ્ચિમમ્ । આશ્રમસ્થાનમનુલ્લં ગુપ્તં વાનરસ્ય
મદ્યધિ । ન તત્રાશ્રમિતું નામાઃ શક્તુરન્તિ તદાશ્રમે । શ્રવેસ્તસ્વમતઃપ્રવૃત્તિધાના
સત્ર કાનનમ્ ॥ મતઃપ્રવૃત્તમિત્યેવ વિધુનં રણુનન્દન ॥ ગ્રી. એચ. એચ. વિલ્સન
બતાવે છે કે શ્રુત્યમૂક પર્વત, ૫૩૫ સરોવર, અને જીંજ જગ્યાઓ કે જેનો
અહીં ઉલ્લેખ થયો છે તે એ જ નામે અત્યારે ‘અનાગુન્ડી’ રામના
ગામની પાસે આવેલાં છે. ‘અનાગુન્ડી’ તુંગભદ્રાને તીરે આવેલું છે અને
વાનરરાજનું પુરાણું પાટનગર છે. પર્વતના ઢાળ ઉપર મતંગનું વન
અથવા ‘મેઘપ્રસ્થ’ જંગલ આવેલું છે. ત્યાં ગ્રંથો કદી કંઈકરવાતાં નથી, અને
ફક્ત પશુ મિખળાતાં નથી. ઋષિ અને તેના શિષ્યોને મથે ધજો સમય
થયો પશુ તેનો આશ્રમ દશ નિર્ભય રીતે ત્યાં જાય છે. તેમજે મૂકલી
જોજન સામગ્રી એ જ રીતે રામના આનમનની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

શ્રમણા-ને મતંગના શિષ્યોની વક્ષાદાર પરિચારિણી હતી. તે પુરુષ
લક્ષિતમુક્ત હતી, અત્યારે રામ અને લક્ષ્મણ તે આશ્રમે આઠમા ત્યારે તેણે
રામની પૂજા કરી. તેણે કહ્યું કે ઋષિઓએ એવું કહ્યું હતું કે રામનો
અતિથિ તરીકે સત્કાર કરીને તે સ્વર્ગે જશે. રામની પૂજા કરી તે અગ્નિમાં
પડી અને સ્વર્ગે સંચરી. તેને શ્રમણી પણ કહેવામાં આવે છે. વંચિઃ રામાયણ
અરણ્યકાંઠ ૭૨-૭૪ તેવાં મત્તનામવામિ દર્યવે પરિચારિણી । શ્રમણી શ્વચરી
નામ વાનરસ્ય ચિરજીવિની ॥...તૌ દટ્વા તુ તદા સિદ્ધા સમુત્થાય કૃતાન્મતિઃ ।
પાદૌ જગ્રાહ રામસ્ય લક્ષ્મણસ્ય ચ ધીમત ॥ ‘શબર’ બીજા જેવી પર્વતમાં
વસનારી મતિ હતી. વંચિઃ અમરકોષ-મેઘાઃ ત્રિરત શરણુલિન્દા શ્લેષ્ઠમાતય ।
અમળા-ળી-છી સાંડુ સિદ્ધા-અણિમા મહિમા, હવિમા પ્રાપ્તિ શ્રામામ્યમીશિતા

વશિતા । ઈશસ્ય યત્ર કામાવસાયિતેત્યષ્ટધૈર્વ્યમ્ । આ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ હોય તે સિદ્ધિ કહેવાય. અહીં સિદ્ધ પાઠ બરાબર નથી કારણ સિદ્ધા જે સિદ્ધિનો ભાવ બતાવે છે તે સમાસ દ્વારા સિદ્ધ નથી બતાવતું તેથી સિદ્ધ પાઠ સારો છે. સરખાવો મ. ચ. ૫-૨૭-અહ હિ શ્રમણા નામ સિદ્ધા શવર તાપસી । મતજ્ઞાધમવાસ્તવ્યા રામાન્વેયિષ્યુપાગતા ॥

૫૨૫૧-કાણે બતાવે છે તે પ્રમાણે દક્ષિણ દિગ્દર્શમાં આવેલું 'એલરી' પાસેનું 'અત્યારનું' 'હમ્પી' છે. 'કાળે' બતાવે છે કે એ એક સરોવરનું નામ છે. ઋષ્યમૂક પર્વત પાસે આવેલી 'પેન્નૈર' (Pennair) નદી એ જ આ સરોવર એમ માનવામાં આવે છે. કહે છે કે એ નદી તળાવમાંથી નીકળે છે. ઉત્તરનો ભાગ ચંદ્રગુર્ગની વચમાં ખાસ કરીને પથ્થરનું તળાવ બનાવે છે. પથ્થર કરીને આ મૂળ પંપા છે અને ચંદ્રગુર્ગ તે રુષ્યમૂક પર્વત છે. પક્ષીથી તળાવનું એ નામ એમાંથી નીકળતી નદીને આપવામાં આવ્યું પંપા અભિમાનં યસ્ય. પદ્મયુક્તં સરઃ પદ્મસરઃ

૩૦-૧૩

વિચ્છિન્નામર્વ-વિચ્છિન્ને અમર્વઃ ધીરશ્વં ચ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા (અન્યથીભાવ) રોષ અને ધૈર્ય તૂટી જતાં. વિચ્છિન્નામર્વ પાઠદેર છે. પ્રમુક્ત-પ્રમુક્તઃ કણ્ઠઃ યથા સ્યાત્ તથા-છૂટે મુખે. અઞ્ઞ કિલ કહે છે કે, અહીં, કિલ બતાવે છે કે સીતા પોતે એ વખતે લંકામાં કેદ હતી તેથી એ પોતે એ વિશે બાંધીતો નહોતી. પણ લોકો વાતો કરે એ પણ સાંભળેલી કે રામ પંપા સરોવર આગળ પુષ્કળ રકષા હતા. વાચો. વાર્તાસંભાવ્યયોઃ કિલ્લિત્યમરઃ સરખાવો રામાયણ-સ તો દૃષ્ટવા તત. પંપા રામઃ સૌમિત્રિણા સહ । વિરલપ ચ તેઞ્ઞરી રામો દસરયાત્મજઃ ॥

૩૦-૧૪

રમણીયમેતત્ સરઃ-રામાયણમાં 'પંપા'નું સુંદર વર્ણન છે. એનું પાણી ચોખ્ખું કઠું છે અને કમળ; કબૂતર અને દંસ વગેરેથી રમણીય હતું. આ ઉપરાંત જીર્ણ અનેક ભવના જગચર પક્ષીઓ ત્યાં વસતાં હતાં. જ્યારે તેના કિનારા ઉપર લીલા ફળથી લગેલાં વૃક્ષો હતાં. એની મુગંધથી સમસ્ત રાતાવરણ મહેતી બેઠું હતું.

શ્લોક ૨૧

અ-પથ-ઇતસ્મિન્ મદવલ...પુન્ડરીકા મુઃ વિભાગાઃ ચાણ્યામ્મ...ન્ટરાલે
કુવલયિનઃ સંદશાઃ । (પ્રહૃષિણી)

ઇતસ્મિન્—એ પપ્પા સરોવરમાં. મદ-મદન (મદ્ય) કલાઃ
(અનિયુક્તાઃ) (કલરવ કરતાં) મલિસાશ્વાઃ (હંસવિશેષાઃ) (મલિકાક્ષત્રી)
તેષાં પક્ષૈઃ (પાંખોથી) વ્યાધૂતાઃ (ચાલિતાઃ) (હાલેલાં) અત્ત ઇવા (અને તેથી)
સ્ફુરન્તઃ (કમ્પમાનાઃ) (ફરફરતી) ઠરવઃ દણ્ડાઃ ચેયાં તાનિ ંદણ્ડાનિ (લાંબી
દાંડીનાં) પુન્ડરીકાણિ (સિતકમલપત્રિ) ચેપુ (શ્વેતકમળોપાળાં). મલિકાક્ષ
પક્ષીઓ મદને લીધે કલરવ કરતાં હતાં. તેમના પપ્પા અને આંખ શ્યામ
હોય. વાંચો અમરકોષ-હંસાસ્તુ શ્વેતગલ્લધન્વજ્ઞા માનસીકસઃ । રાજહંસાસ્તુ
તે ચન્દુચરણૈર્લોહિતૈઃ સિતાઃ । મલિનૈર્મલિકાક્ષાસ્તે । પુન્ડરીક-શ્વેતકમળ.
વાંચો પુન્ડરીકં સિતામ્મોઞ્મ્ ઇત્યમરઃ

ચાણ્યામ્મ-ચાણ્યામ્મસાં (અશુક્લ્યનાં) પરિપતનં ચદ્રામથ, (પડે
અને ફરી આવે) તયોઃ (તેની) અન્ટરાલે (વચ્ચે). કુવલયિનઃ—કુવલ
યવન્ત.—નીલકમળથી ભરેલા.

અહીં બહુ જ સરસ વિચાર છે. ચિત્રમાં આલેખેલી પપ્પા સરોવરની
રમણીયતા જોતાં રામને બૃતકાગત્ર અનેક પ્રસંગોની એક પછી એક યાદ
આવે છે. 'કેવું' રમણીય એ સરોવર ! પણ અફસોસ ! એ વખતે મારી
પ્રિયા મારી પારો નહોતી, તેથી તે વખતે પપ્પા સરોવરની રમણીયતા
નિદાગતા નિદાગતા પ્રિયાની માફથી રામની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ
ખરવા માંડ્યાં હતાં. આથી તે સરોવરને અને એનાં શ્વેતકમળોને એકી દસે
જોઇ શકતા નહોતા. આંસુ સહેજ જુએ એની વચમાં વચમાં એ સુમધુર
દરથ એ જોઇ લેતા. પપ્પા સરોવરમાં ઘણે સ્થળે શ્વેતકમળો ખીંચ્યાં
હતાં. એને તે હિપ્પર કાળી આંખ અને પમવાંજાં મલિકાક્ષ પક્ષી બેઠાં
હતાં અને તેથી એ કમળો ફરફરતા હતાં. ગમ પોતે બાણુતા તો હતા કે
આ શ્વેતકમળો છે પણ તેમના આંખો રડો રડીને સજી ગઇ હતી અને
ઝીણી થઇ ગઇ હતી. આથી જ એક બે ક્ષણ આંસુ અટકતાં એ દઃખ્યાન
એ જોતા ત્યારે તેમની ઝીણી થઇ ગયેલી આંખો મલિકાક્ષ પક્ષીની

રૂપામ ચાંચ અને પગ પકડી લેતી. તે સ્વેત કમળો જોવા સુધી નજર માંડી શકતી નહોતી કારણુ એટલામાં તો આંસુ પાછા વહેવા લાગતાં. આમ તેમને સ્વેતકમળોવાળી જગ્યા નીલકમળવાળી લાગવા માંડી. પોતાની આ દશાનું તેઓ અહીં સુંદર ચિત્ર આપે છે.

શ્રી મ. ન. દિવેદી સુંદર ભાષામાં આ ચિત્રનું વર્ણન કરે છે. પાંચો એમની આ સ્લોક ઉપરની ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૫—

“રામ કેહે છે કે એ સરોવર બહુ રમણીય છે, કારણુ કે ત્યાં મદકશ (ગદધી કલ-મધુર સ્વર કરતાં) મલ્લિકાશ્વ (ભૂરા પગ અને ચાંચવાળાં ઘોળાં પદ્મવિશેષ) ઘોળાં કમળ ઉપર બેસીને પાંખો ફફડાવતાં તેથી કમળો ઝુટી રહેતાં. ને એ ભૂમિના લામ, મારી આંખમાં આંસુ ખરી જઈને ફરી ભરાય-તેવા તેવા વખતમાં, ભૂરાં કમળથી છવાયલા, મને દેખાતા. ઘોળાં કમળવાળાં છતાં પણ ભૂરાં કમળથી છવાયલા જણાતા એમ કેહેવાથી રામની આંખમાં આંસુનો પ્રવાહ જરા પણ ખંડિત નહિ થતો એમ સૂચવેલું છે, વળી આંસુ ખરી જઈને ફરી આવે તેવા તેવા વખતમાં જ એ પ્રદેશ દેખાતા, બાકી આંસુ ચાલે ત્યારે તો એટલાં વેહે કે કાંઈ દેખાય જ નહિ. તેમ એક દીપુ જાંય ને બીજું આવે તે વચ્ચે જે વખત જાંય તેમાં પણ આંખ કેવળ ખાલી ન રહેતી, નહિ તો ઘોળાં કમળ તે વેળે તો ભૂરાં જણાવાને બદલે ઘોળાં જ જણાય, એ વગેરે કહીને પણ રામની આંખમાંથી અત્યંત શોકને લીધે ઝરતો અખંડ અશ્રુ-પાત સૂચવ્યો છે. ઘોળાં કમળવાળા પ્રદેશ, ઝગઝગિયાં ભરેલી આંખોથી, ભૂરા પગવાળાં ઘોળાં પડી તે કમલ ઉપર બેઠેલાં હોવાને લીધે, ભૂરાં કમલથી છવાયલા લાગે એ સાધારણુ છે.”

અહીં એક બાબત નોંધવી જરૂરી છે કે રામ જણાતા હતા કે આ લામ સ્વેત કમળોવાળો છે અને ઉપર નીલી ચાંચ અને નીલા પગવાળાં મલ્લિકાશ્વ પંખી બેઠાં છે પણ એમની બોઝલ આંખોને લીધે એ કેવળ પક્ષીનાં પગનો અને ચાંચનો નીલ રંગ જોઈ શક્યા. સ્વેત કમળ જોતાં સુધી તો એ આંખો વહેવા મંડતી. તેથી અહીં દાર્દ્ર ભ્રમ ઉત્પન્ન નથી થયો. આથી અહીં આનિમાન અલંકાર નથી એ ખાસ નોંધવાનું છે.

[૬૫૦-૧ ૩૧]

આ શ્લોકની દીકાકારે જુદી જુદા સમજૂતી આપે છે. પહેલું તો શ્રી 'રામ' ખતાવે છે તે જોઈએ. તે નીચે પ્રમાણે માટે અન્વય લે છે...
 एतस्मिन् मदं कुलयिनो मुचः विभागाः मया सन्दृष्टाः अर्थात् આ સરોવર
 ખણું રમણીય છે કેમકે તે કેટલેક ઠેકાણે શ્વેત કમળાથી અને કેટલેક
 ઠેકાણે નીલકમળાથી છવાયું છે. શ્વેત કમળા ઉપર મલ્લિકાક્ષ પક્ષી બેઠાં
 છે અને તેથી કમળ ડોલો રહ્યાં છે. પક્ષીઓ પણ મદને લીધે મધુર માથ
 છે અહીં આ ભાવ છે. કયાંક કયાંક ઇન્દોવરથી નીચું અને પુણ્ડરીકથી
 શુભ એવું આ સરોવર જુદા જુદા રંગથી ગમણીય લાગે છે. પણ એ
 ગમણીયતા મારા તો દુ ખ માટે જ હતી. ત્યાં રૂઝા કન્દુર પક્ષીઓનાં
 મધુર ગાન સાંભળીને અને તેમને જોઈને મને મારી પ્રિયતાના વિશેષ
 આંખ આગળ તરે છે. દુ ખને લીધે આંખમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી.
 એક લક્ષ્ય પરમા સરોવરનું દર્શન કુપ્ત થયું. વળી પાછાં આંસુ લૂછીને
 એક વખત પરમા સરોવર જોયું. ફરી પાછી દુ ખને લીધે અશ્રુધારા
 વહેવા લાગી.

રાખેના આ ભાવ પણ સંગ્રહ છે. પણ ફેર જોઈએ કે આ રીતે
 ચિત્ત જોતી વખતની રામની પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે. બધારે પહેલી
 રીતમાં તે પ્રસંગ બ-૩૩ ત્યારે રામની રિયનિ કેવી હતી તેનું વર્ણન છે.
 પહેલી રીત વધારે બાળમય હોવાથી જગમગ બધા સમીક્ષક તે પસંદ
 કરે છે.

દીકાકાર વીરરાધવ ખીજી બધી રીતે આ શ્લોક સમજાવે છે. તેમાંની
 કેટલીક તો સાવ કૃત્રિમ લાગે છે. વાંચો તેમની દીકા-૫૪ ૩૦-

(મદં) कुलयिन्श्च विभागाः बाष्पाम्भः० मया मंदृष्टाः निरन्तरं दृष्ट
 इत्यर्थः १...केचित्तु मदं विभागा बाष्पाम्भं कुलयिनो...कुलयवन्तो दृष्ट
 इत्यर्थमाहुः । परे तु मदं कुलयिन्श्च विभागाः परस्परं त्वीर्णप्रदेशाः बाष्पं
 सरस्य एकीकृत्य दृष्टाः .. अविभागेन दृष्टा इत्याहु । इतरे तु-“ ननु रमणीयमेतत्
 पद्मवरं ” इत्युक्तं तस्या तत्कथमुपायते विरहोदीरकम् एवमुक्तं साधिष्ठि
 तपुण्डरीनपुच्छस्य मरणो द्रष्टुमात्रयत्तादिगता - एवमिदम्-इति । मन्
 अस्येति पदच्छेदं निति मन्वेदवन्न् । एवमिदं गमन् वा । मन्निमित्तं

વિરહવ્યથાનુરમદેતોર્નવિચિતે કલં કૂજિતં ગેષાં તે તેષાં મહિકાક્ષણાં હંસવિશે
ષાણાં પદૈર્વ્યાધૂતાનિ ।...અત એવ સ્ફુરદુરુદ્ધાનિ.. પુણ્ડરીકાણિ ચેપુ તથોક્તાઃ
કુવલયિન ...વાપ્સામ્મ ૦ સંદૃષ્ટા સમ્યગ્ દૃષ્ટાઃ ।

પણ ઉદ્ધવી રીત તદ્દન મારી મચડીને અર્થ કાઢવા જેવી છે. આ
શ્લોકની પહેલી ત્રણ લીટી 'માયતીમાધવ' નાટકમાં આવે છે.

૭૧-૧

આર્યો હનુમાન્- તે મરુતના (વાયુના) પુત્ર હતા. એમની માતાનું
નામ અંજના હતું. એક બીજી હકીકત પ્રમાણે એ ચિવના અંશ હતા.
એક વખતે ઇન્દ્રે એના વજ્ર વડે હનુમાનની ઢાઢી ભાગી નાખી. તેથી
એમનું નામ હનુમાન પડ્યું. વાંચો રામાયણ ૪ કા મત્કરોત્પ્લવજ્ઞેન
હનુરસ્ય યથા હતઃ । નામ્નૈવ કપેશાર્જુનો ભવતિ હનુમાનિતિ ॥

લક્ષમણ આર્થ હનુમાન કહે છે કારણ તે દૈવી જન્મવાળા છે.
'દેવયોનિસંભવાન્ મહાવીરત્વાન્ મહોપકારકચાચ હનુમત આર્યં ઇતિ વિશેષણમ્'

ચિરનિ-ચિરાન્ નિવ્યૂંઢં જીવલોકસ્ય પ્રત્યુદ્ધરણં એવ શુરુકઃ ઉપકારઃ સઃ
અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ૦ શુરુકોપકારી-ભાંખા સમખને અંતે કરી શકાય તેવો જીવ-
લોકના ઉદ્ધાર રૂપો મોટો ઉપકાર કરનાર. રાવણને મારવામાં હનુમાને જે
મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો તેનો અર્થ સીતા ઉદ્ધેષ્ય કરે છે. સીતા
કર્ષા હતા તે હનુમાને શોધી કાઢ્યું. ત્યાર પછી રામ ત્યાં ગયા અને
રાવણને મારીને જગતને રાક્ષસના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યું. પણ રાવણે
દુનિયાને ધણે વખત ત્રાસ આપ્યો ત્યાર પછી જ એનો નાશ થયો તેથી
ચિર કર્યું. મહાનુ-મહાન્ અનુભાવઃ યસ્ય મ (વહુ ૦)

શ્લોક ૩૨-(અનુષ્ટુપ)

દ્વિષ્ટયા-સદ્ભાગ્યે. અગ્જના-અગ્જનાયા. આનન્દં વર્ધયતીતિ વર્ધનઃ
અંજના હનુમાનની માતા હતી. કૃતિન્ કૃતમસ્વાસ્તીતિ કૃત્તી સીતાએ આગળ
કર્યું કે હનુમાનનાં પગકબ્જે લીધે જન્મન કૃતકૃત્ય છે. ગમ કહે છે એકલું
જરત નહિ પણ અમે પણ હનુમાનના વોવંથી કૃતકૃત્ય છીએ.

૭ ૩૨-૩

કુસુમિત૦-કુસુમિતા (પુષ્પોદી ભરેલી) ચદમ્બતરણ તેણે (કદમ્બ
 ટીપર), તાણ્ડવિતા (નૃત્ય ક્રાંતિ) વહિણા (મયૂરો) ચમ્પિન, કુસુમાનિ
 ઇજાતાનિ એવામ્' એતે કુસુમિતા 'તદસ્ય સન્નતે તારવાદિભ્ય' એત્ (પા ૫ ૨.
 ૨૬) પ્રમાણે 'ઇત' પ્રત્યય લગે. તાણ્ડવિત-તાણ્ડવ સન્નતમસ્ય એતિ તાણ્ડવિત.
 'તાણ્ડવ' નૃત્યને. એક પ્રકાર કે વાગ્યો-ઉદ્ગતસ્ત્રણાગ્રહારનિર્ઝર્યમારમનીતિપ્રધાન
 ગીતવાનુસારિવાદાદૌ તણ્ડુમુનિના પ્રણીત તાણ્ડવમ્-ધીરસ્વામી તેથી તાણ્ડ
 વને. 'નૃત્ય, અર્થ' પણ ક્યાં છે નામો અમરકોષ-તાણ્ડવ નર્તન નાટ્ય નાસ્યં
 જાય ચ નર્તને ।

૩૨-૪

કિનામધેય૦-કિનામધેય યસ્ય સ કિનામધેય (બહુ) ભાગ, રૂપ અને
 નામ ને ધેય પ્રત્યય લગાડવામા આવે ॥ છતાં અર્થમાં ફેર પડતો નથી
 ભાગરૂપનામનો ધેય. પા ૫-૪-૨૫ ઉપરતુ પાતિક.

અનુભાવ૦-અનુભાવધ (પ્રભાવ) સૌમાયં (સૌદર્ય) ચ અનુભાવસૌમાયે,
 તે એવ અનુભાવસૌમાયમાત્ર (માત્ર કેવળ) અનુભાવસૌમાયમાત્ર પરિશેષ
 (બાકી રહ્યું છે તેવા) યસ્યા સા અનુભાવ પરિશેષા સા ચાસી મૂસરા (ઝાખી)
 શ્રી (કાન્ત) યસ્ય સ (બહુ) પ્રદક્ષિતેન-મેલેથી રડતા.

શ્લોક ૩૩

અ-અથ-અથ ॥ કકુમસુરમિ માત્યવાન્ નામ કૌલ યસ્મિન્ નીલઃ
 સિન્ધઃ નૂતનસ્તોયપાહ સિંહર થયતિ । આયણ અસ્મિન્ વિરમ વિરમ । અત
 પર ન લમોઽસ્મિ । સ જ્ઞાનકીર્તિપ્રોય પુન પ્રયાટત્ત્વમ્ એ । (ગિર્ધરિણી)

કકુમસુરમિ-કકુમ-એ નામના વૃક્ષો (કે પુષ્પો) વાનિ અમરકોષ-
 નદીસર્ગો વીરતરુન્દ્ર કકુમોઽર્ચન ।

માત્યવાન્-કિષ્કિન્ધાની બાબુમાં આવેલી આ નાની પર્વતની હાર

માળા છે. કાળે ખનાવે છે તેમ તે 'અનાગુન્દી'ની પાસે હશે. સરખાવો-
સ્વૃ૦-૧૩-૨૬-૨૯ મ. ચ - ૫-૪૨

વાંચો ગમાયજ્યુ-કિષ્કિન્ધાકાંડ સર્ગ ૨૭-૧ અભિયિક્તે સુ સુપ્રીવે
પ્રવિષ્ટે વાનરે ગુહામ્ । આજગામ સહ ઓત્રા રામઃ પ્રહરાણં ગિરિમ્ ॥ સર્ગ ૨૮
૧ સ તદા વાલ્મિકિં હૃત્વા સુપ્રીવમભિયિચ્ય ચ । ઘસન્ માઘ્યયતં પૃષ્ઠે રામો લક્ષ્મણ-
મગ્રવીત્ । એષ પુજ્યાર્જુનઃ કૈલઃ કેતકૈરભિવાસિતઃ । આ પર્વત ઉપર રામે
સીતા માટે ખૂબ વિલાપ કર્યો હતો. વાંચો કિષ્કિન્ધા કાંડ ૨૭, ૩૧, ૩૨,
હતાં હિ માર્ગાં સ્મરતઃ પ્રાણેન્દ્રોડપિ મરીચસીમ્ । ઉદયામ્યુદિતં દૃષ્ઠ્વા શઞ્જાઠું ચ
વિશેષતઃ ॥ આવિશેષ ન ન નિદ્રા નિગાસુ દાયનં ગતમ્ । તત્સમુદ્યેન શોકેન્
વાપ્પૌપહતચેતનમ્ ॥

આર્યેનાસ્મિન્

પાદૈર વસેતસ્માન્.

માલ્યવાન્ પર્વતનું સુંદર વર્ણન કરીને આર્યેનાસ્મિન્ શબ્દો દ્વારા
લક્ષ્મણ તે પર્વત ઉપર ગયેલો. કોઈક સરસ પ્રસંગ કહેવા જતો હતો.
પણ રામે તેને અધવચ જ રોક્યો. સીતાનો વિયોગ તાદૃશ અનુભવતા
હોય એમ એમને લાગ્યું. એમને એ પ્રસંગ સાંભર્યો કે જ્યારે સીતા
પોતાની પાસે ન હતી. એ સુમધી માલ્યવાન પર્વત અને તે ઉપર એટલું
નવું સુંદર વાણું! નવલ મેલ વર્ણન આગમન મુત્યવે છે. અને વર્ણન
આગમન ત્રિવિધો માટે અસંભવ હોય છે એ જોઈને એમણે કરેલું છાતી-
ફાટ રુદન ! જુનું એમને સાંભર્યું. એટલું જ નહિ પણ અત્યારે સીતા
પાસે હોવા છતાં એ પોને જાણે એ ત્રિયોગ અત્યારે અનુભવી રહ્યા હોય
તેવું લાગ્યું, પોતાના જીવનના પત્તિચિત ભાગોના ચિત્રમાત્રથી જ જાણે
જનકીને! એ અસંભવ વિયોગ ફરી આગ્યા હોય તેમ એમને લાગ્યું. આમ
આ પર્વતનું વર્ણન જ આટલી ગમ્યા કરનારું નીવડ્યું તો ત્યાં બનેલા
પ્રસંગનો યાદ તો કેમ કેમ સાંભળી જાય ? એમનું હૈયું ભરાઈ આવે છે.
આથી જ આર્યેનાસ્મિન્ શબ્દો આમજી જ તે લક્ષ્મણે આમજી બોલ્યો.

બંધ કરી દે છે કેમકે હવે એમની ધીરજની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ છે. વિરહનો વસતો સમય પોતે ત્યાં કેરી રીતે વીત્યો એ વિશે આગળ એક શબ્દ પણ સંભળવો હવે તેમને માટે પ્રાણુધાતક નીવડે એમ છે. આમ આ પાઠ વધારે ભાવમય છે.

‘હાએ’ વગેરે વત્તૈસ્માત્ વિરમ વિરમાતઃ પરં પાઠ રાખે છે. માત્ર વાન પર્વત અને તે ઉપર આવતી મીઠી મુગધ. ઉપરાંત પેશુ નવું વાદળું. આટલું જ રામ માટે વજ્રપાત સમુદ્ધર્ષ પડે છે. એ વસતો ત્રિયોગ ફરી આવ્યો હોય એમ રામ અનુભવે છે. તેથી નૂતનસ્તોત્રવાહ આગળ જ રામ લક્ષ્મણને બોલતો બંધ કરી દે છે. આ પર્વતનો ઉદ્દેશ જ દુઃખ-મય છે. કારણ એ પર્વત જોતાં જ રામને સીતાનો વિરહ અને પોતે કરેલું આકેન્દ તાદશ થાય છે, તેથી તેઓ માને છે કે માર્યેનાસ્મિન્ શબ્દોની જરૂર નથી. અને વિરમ પાઠ સાંભળે પણ આગળ બનાવ્યું તેમ પહેલો પાઠ વધારે ભાવમય લાગે છે. એમાં શ્લોકનું ચરણ લક્ષ્મણ અને રામ બંને વચ્ચે વહેંચી દીધું હોવાથી તે વધારે અસરકારક અને ઠાગમય લાગે છે. માર્યેનાસ્મિન્ પછી વિરમ વિરમ એ વખત આવે છે તે સ્વાભાવિક લાગે છે.

પુનરિવ ને બહારે પુનરપિ પાઠ પણ સારો છે. પણ સકુપી સરસ ભાવ તો ‘સઃ’ શબ્દમાં સમાર્પિત થાય છે. સ વિયોગઃ-તે (પ્રસિદ્ધ) વિયોગ. હેઠ્ઠી લીટીમાં હવે પછી આવનારા પ્રસંગનાં કડુણ પડ્યા છે. વિરહની રમૂનિ માત્ર આટલી દુઃખદ ઘર્ષ પડી છે નો ખરેખરા ત્રિયોગમાં તો રામની સ્થિતિ કેટલી કડુણ હશે ! આમ અહીં નાટ્યાત્મક વકીકૃત છે. પ્રત્યાવૃત્તઃ-૪ શબ્દો આગળ સાચા પાવાના છતાં અહીં એવે સમયે બોલાય છે કે સીતાને સહેજ પણ થંકા થતી નથી.

૩૩-૧

કર્માધ્યર્થાણિ—કર્માણિ ચ તાનિ આધર્થાણિ ચ અથવા કર્મણિ આધર્થાણિ.

૩૩-૪

પ્રત્યુત્પન્ન—પ્રત્યુત્પન્ન. દોહદઃ વત્સાઃ

૩૩-૮

પવિત્ર-પવિત્રઃ નિર્મલઃ શિશિરઃ ભગ્નાહઃ યસ્યામ્ જ્યેનું સ્નાન (જેની અંદર કરેલું સ્નાન) પવિત્ર નિર્મળ અને શિશિર છે.

આ અને સીતાની આગળની ઉક્તિમાં ચિત્ર દર્શનના પ્રસંગની અગત્ય સમજાય છે. સીતાને દોહદ ઉત્પન્ન થાય અને તે પણ વનમનનું જ થાય એટલા માટે આ આખો પ્રસંગ ચોળ્યો છે. કારણ આગળ ઉપર રામ આ નિમિત્તે સીતાને વનમાં મોકલી એના ત્યાગ કરે છે. એથી એ મોઢામોઢ કહેવાની મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મુકાતા નથી. સીતાને પણ જે એના ભાગ્યમાં લખાયું છે તે જ મળે છે.

૩૩-૧૨

અસ્થલિજ-અસ્થલિતઃ સુલઃ (સુલકરઃ) ચ સમ્પાતઃ (ગમનં) વસ્ય તે એકધારી અને સુખમય મતિવળો. વપસ્થાપય ત્યાગવપ્તુ પ્રેરક.

સીતાની આ નાણુક સ્થિતિમાં એને જરાક પણ કષ્ટ ન થાય એવો રથ લાવવા રામ ધ્યાન કરે છે. આમ રામને સીતાની કેટલી ફિકર હતી તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૩-૧૪

ફઠિતહૃદયે-નઠિનં હૃદયં વસ્યાઃ સા (સહુ) સીતા પ્રત્યે રામને આ મીઠો કપડો છે. સીતાના મનમાં એક ક્ષણ સંકો પણ જાય છે કે કદાચ રામ તેને એકલીને મોકલી દેશે. પણ ગમને તો એ કંપના સુદ્ધા આવતી નથી; અને તે પણ આવી સ્થિતિમાં તો તે સીતાને એટલે લાભે રહેતે કદાપિ એકલી ન મોકલે. આથી રામ મીઠો કપડો આપે છે કે એ પણ શું તારે કહેવું પડશે? તું કેટલી કદબુ હૃદયની છે કે એવો વિચાર પણ કરી શકે છે. જ્યારે તું તો તે વિચારથી પણ વર છું. તને એવી સંકો કરવી ઘટતી નથી. તેં મોટેથી ન કહ્યું હોત તો પણ ચાપત તારા શીષા સિવાય પણ કું આપ્યો જ હોત. રામ કત્ય બોલનારા ન રહે તેથી

‘સ્વપ્ન શબ્દો રામના મુખમાં મૂક્યા નથી કે તે ચોક્કસ જોડે આવશે ન, કારણ આગળ ઉપર રામ જોડે જતા નથી. વળી રામ સીતાને વઠિન કહે છે પણ કંઈ જુલુહનું’ કોણ છે એ તો આગળ ઉપર જોવાનું,

૬૫૪ ૪

[ચિત્ર દર્શનથી સીતાને ખૂબ શોક લાગી જાય છે અને હીંમત આવે છે. તેથી રામ તેને લઈને જારી પાસે જાય છે. એકમેકને સ્પર્શે આ યુગલ અવલૂનીય આનંદ અનુભવે છે. સીતા ઓશિકા માટે કંઈક શોધે છે. રામ એમને દાય ઓશિકા તરીકે આપે છે. સીતા ધસધસાઈ ઉંઘી જાય છે. રામ વિચારે ચડે છે. ત્યાં પ્રતીદારી આવીને દુર્મુખના આગમનના સમાચાર આપે છે.

સુખ સાગરમાં ડુબેલા રામને સીતા વિશેનો લોકાપવાદ કેવી રીતે જણાવે. તે વિચાર કરતો દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે. દુર્મુખ જણાવે છે કે ‘લોકો રામનાં વખાણ કરે છે કે રામના ગુણોથી અમે મદારાજ દશરથને ખૂબી ગયા હીએ. પોતાને કંઈ દોષ ■ કે નહિ તે જણવા રામ આગર છે. દુર્મુખ સીતા વિશેની વાત કાનમાં કહે છે. રામને ધડીલર ચૂર્છા આવી જાય છે. ચૂર્છા વળતાં જ રામ કંઈ જુલુહ કરીને નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે વસિષ્ઠની આજ્ઞા પ્રમાણે સીતાનો ત્યાગ કરવો અને લોકોને ખુશ રાખવા. આ નિશ્ચયને દુર્મુખ પણ પિછારે છે છતાં રાજ્ય રામની આજ્ઞા તે માથે ચડાવે ■ અને સદ્મણને એ સંદેશ જણાવવા તે જાય છે.

રામ એકલા પડે ■ પોતાની આ સ્વહીક્ષિતમાં રામની ખતોચ્ચથાને ખ્યાલ આવે છે. હૃદયી વખત સીતાનો ચરણ સ્પર્શ કરીને તે અસહાય રીતે રડે છે.

એટલામાં ‘લવણ’ રાક્ષસના ત્રાસના સમાચાર આવે છે એ માટે ગમ-ચતુરને મોકલે છે. એને એકદમ વિચાર આવે છે કે રાક્ષસનો ત્રાસ દૂર કરવા અને ઋષિઓનું રક્ષણ કરવા તો તે ચતુરને મોકલે છે પણ આ સ્થિતિમાં સીતાને કાણ સાચવશે ! એ પૃથ્વી માતાને સીતાની સોંપણી કરી ચાલ્યા જાય છે.

ખીજ બાજી સીતાને સ્વપ્નું આવે છે કે રામ તેને એકલી હોડીને આધ્યા મયા છે. તે ઝબકીને જાગે છે તો સ્વપ્નું સાચું પડ્યું હોય છે. રામ ત્યાં નહોતા. તે ચિડાય છે. પણ એટલામાં દુર્મુખ રથ આંખાના સમાચાર લાવે છે સીતા રથમાં બેસે છે અને જાય છે.]

૩૩-૧૭

વાતાયનોપક્રાંટે—વાતાયનસ્ય ઉપક્રાંટે ખારીની પાસે 'વાતાયનં ગવાક્ષઃ' હૃત્ત્વમર' ત્યાં તાજી દવાથી ચાક જતો રહે તેથી તેઓ ખારી પાસે જાય છે. વાતાયનાપર્તકે (ખારીના પડા પાસે) વાંચો (કાણે) આવર્તકં અપચારકં, વજ સ્થિતા અન્યૈ (નાન્યૈઃ) સ્થાયન્તે તાદૃશં સ્થાનમિત્યર્થઃ, વાતાયનસ્ય આવર્તકે—વાતાયનસન્નિક્રાંટે નિમ્મટે સ્થાને' સંવેદ્યો મશવઃ—એસીએ કે સૂધ્ધિએ. (આરામ કરીએ. પડીએ)

તેઓ ખારી પાસે મયા એવું કંઈ સૂચન શ્લોક ૩૪ પછી અથવા એવં મશવ યજ્ઞો આગળ હોવું જોઈએ.

૩૩-૨૦

'નિરન્તરમ્—નિર્ગતં અન્તરં યથા સ્થાત્ તથા. 'અનુગમનાય' તે ખાસે અગ્ર શયનાય પાઠકૈર છે. અનુગમન એટલે મૃત પતિની ચિતા ઉપર પાની પ્રાણ આપે તે તેથી અહીં અગ્ર શયનાય પાઠ બધા આપે છે.

શ્લોક-૩૪

અ.૩૪—સસાશ્વસથમસ્વેદચિન્દુઃ એન્દ્રવમયૂસાચુચિતસ્વન્દિવન્દ્રમણિ-
હારવિભ્રમઃ ચાહુઃ જીવન્નિવ અધિક્રાંઠમ્ અર્પ્યતામ્ । (૨થેદ્દતા)

સસાશ્વસ૦—સાશ્વત્ત્વમં ધમય સાશ્વસથમૌ, તામ્યો (લય અને યાકીયો-
યતાં) સ્વેદઃ, તસ્ય ચિન્દવઃ તૈઃ સહિતઃ (સ્વેદિનિ-દુવાળો) સસાશ્વસ૦ (વહુ)
અથવા ગુમાશ્વસો યઃ ધમઃ...ઈ. 'મીતિમીઃ સાશ્વત્ત્વમયમ્' હૃત્ત્વમરઃ ।

અધિક્રાંઠમ્—ક્રાંઠે અધિ ઇતિ (અપ્યયીલાપ). મૃગાની આસપાસ-

પેન્દવ૦—એન્દવાથ (ચંદ્રના) તે મયૂલા (કિરણો વડે) તે હુમ્મિત (ચૂમાયેયો) (અત્ત એવ) સ્વન્દી (અને તેથી) (ટપકતા) ચન્દ્રમણીના હારસ્ય (ચન્દ્રમણીના હાર) હ્ય (જેવી) વિઘ્નમ મસ્ય સ (શોભાવાળો) (વહુ૦)

અહીં ખીજી લીટીમાં ઉપમા છે અહીં સીતાના હાથને ચન્દ્રમણીના હાર સાથે સરખાવ્યો છે સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે—(૧) બને સુદૃષ્ટ છે (૨) બનેનું સ્થાન ગંગા ઉપર છે (૩) બને સીતળ છે (૪) બને ઉપર બિન્દુઓ છે, ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી ચન્દ્રમણિ દ્રવતા હતા જ્યારે થાક અને ભયથી સીતાનો હાથ પણ પ્રસ્વેદબિન્દુઓવાળો હતો પરશુરામ, શર્પણખા વગેરેના ચિત્રો જોતા સીતાને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો, આમ અહીં ઉપમા છે

ઉપરાંત જીવચરિત્ર માં ઉત્પ્રેક્ષા પણ ■ ‘સગૃહ સારસત્ત્વેદ—પાઠ સાથે આ શ્લોક માં માં આવે છે

સંસ્કૃત કવિઓ માને છે કે ચન્દ્રકિરણો પડતાં ચન્દ્રમણિ દ્રવે છે. વાચો ઇ જ રૂપતિ જ હિમરક્માનુદગતે ચન્દ્રચન્ત ॥
શ્લોક ૩૫ (શિખરિણી)

પ્રમોહ—પ્રબળ મોહ પ્રબોધ પાઠકેર નિગ્રા ના વિરોધમાં પહેલી નજરે સારો લાગે છે પરંતુ હેતુની બને લીટીમાં આવતા પરિમૂલેન્દ્રિયગ્ન અને બ્રમયતિ શબ્દો જોતાં પ્રમોહ પાઠ વધારે સારો લાગે છે

પરિમૂલે૦—પરિમૂલ દ્રિયગ્ન સ્થિત બધી પ્રતિદ્રવે જોમાં મૂલ થઈ છે તેવો સમીચરિત—હુખાવી કે છે અહીં સમોદયતિ પાઠ ઠીક છે પણ સમુમીલયતિ પાઠ ગંગાનર નથી કારણ તે સદર્શ સાથે બધ બેસતો નથી

સીતાના સ્પર્શની સમતા શરીર અને આત્મા ઉપર કેવી અસર થાય ■ તેનું અહીં સુદર આવેખન છે રો જ કે જાટ આ લાવ સુદર રીતે બતાવે છે. “લગ્ન વખતે અને લગ્ન પછી તરત એ સ્પર્શ

જેવો ઝલુઝલાટી ફેલાવનાર હતો તેવો જ અત્યારે પણ છે. સમય જતાં પણ એમાં જરાક પણ ન્યૂનતા આવી નથી. આમ આ પ્રેમ સ્થિર છે. સ્વચ્છ સ્નેહસ્તાવાન એ આનું નામ. જ્યારે સાધારણ રીતે એમ જોવામાં આવે છે કે સમય જતાં અને એકમેકનો પરિચય વધતાં એ પ્રેમ પહેલાં જેવો રહેતો નથી. જ્યારે રામ અને સીતાની પ્રીતિ તો એવી ને એવી જ સ્થિર છે. તેથી લગ્ન થયે આટલાં વર્ષો થયાં છતાં સીતાનો સ્પર્શ રામમાં અવગુનીય વિરુદ્ધ લાવ પેદા કરે છે.”

એ સ્પર્શથી રામ કંઈક એવું અનુભવે છે કે એ શું છે એનો એ નિશ્ચય જ કરી શકતા નથી. એ સમજી શકતા નથી કે એ સુખ છે કે દુઃખ છે, પ્રભાવ છે કે નિદ્રા છે, વિષનો ફેલાવો છે કે મદ છે. “નિશ્ચય કેમ કરી શકતા નથી તે અહીં સમજાય છે. જ્યારે બંને બાજુ સરખાં લક્ષણો હોય ત્યારે નિશ્ચય ન કરી શકાય. પણ અહીં તો લક્ષણો જુદાં છે છતાં નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. કારણ સીતાનો દરેક સ્પર્શ રામમાં કોઈક એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે કે જે માતન્ય હરી લે છે અને આપે પણ છે. આ કારણથી રામ નિશ્ચય કરી શકતા નથી કે તે શું છે.” (૨૧૪)

અહીં વાંચો શ્રી મણીલાલ ન. દ્વિવેદીની ટીકા— ‘તારા અંગના એક એક સ્પર્શથી કરીને મારી બધી ઇન્દ્રિયો જડ-ભાન વિનાની-પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ-થાય છે, અને મારા હૃદયમાં કોઈ એવો-ન સમજી શકાય એવો-વિકાર પસરી રહે છે, કે તે વિકારને લીધે મારું ચેતન-ચેતન્ય આત્મા-ભમી ભય છે-એમાન ધર્મ ભય છે, અને તેને તે જ વેળે પાછું પ્રકુલ્લ આનંદમાં જ મરક-થઈ રહે છે. તારી પ્રીતિના રસનું જ ભાન થયાં ભય છે, તેથી માગથી સમજાતું નથી કે હું જોઈું છું તેથી મારું ચેતન એમાન થાય છે અથવા ભયું છું તેથી આનંદમાં લહેરાય છે, અથવા સુખમાં પડ્યાથી આનંદ છે કે દુઃખમાં દુઃખાથી ભાન જૂલે છે, અથવા એવી વિપરીત અવસ્થાઓ થયાં ભય છે ત્યારે શું દુઃખ કોઈ જાનના નશામાં છું કે એવું થાય છે અથવા શું મને વિષ ચટી મળું છે કે દુઃખ આસ્તે આસ્તે જ્યમ વિષ વિશેષ વ્યાપત્રું ભવ તેમ તેમ ભાન જુલેતો જુલેતો છેક જ જુઓ એમાન ધર્મ જેમ વિષમાં ફક્ત ધમધાર ઝળ-ઝળાટ રહે છે તેમ પ્રેમાનંદમાં જ લીન બની ભલું છું !’

અહીં પહેલી બે લીટીમાં રામને સીતાનો સ્પર્શ શુ છે તે વિશે જુદા જુદા સદેહ થાય છે તે નિશ્ચય કરી શકતા નથી કે તે શુ છે. આમ અહીં સસદેહ અસદેહ છે જ્યારે છેલ્લી લીટીમાં વિરોધ છે સીતાના સ્પર્શે રામમાં કોઈ એવો વિકાર થાય છે કે જે એમનું ચૈતન્ય દરી પણ મે છે અને સાથે સાથે ચૈતન્ય આપે પણ છે. વસ્તુતઃ રામનું ચૈતન્ય જનનું નથી કે નવું આવતું નથી પણ સ્થિર પ્રેમને લીધે નમને આ વિરુદ્ધ લાવેનો અનુભવ થાય છે આમ અહીં વિરોધ છે

સરખાવો મા મા. ૧-૩૩

૩૫-૧

સ્થિરપ્રસાદા-સ્થિર. પ્રસાદઃ ચેષામ્ આ વાક્ય સીતાનો વિનય બતાવે છે તમારા મારા ઉપરનો સ્થિર પ્રેમને લીધે જ તમે આવું અનુભવો છો અને ખોલો છો. બાકી મારા પોતાનામાં તો એવું કશું નથી કે જે તમને આવા લાવેનો અનુભવ કરાવે. લગ્ન વખતે જે પ્રેમલાવ હતો એ જ પ્રેમ આજે પણ તમને મારે માટે છે તેથી જ તમે આમ ખોલો છો.

શ્રી રામ અહીં સરસ રીતે સમજાવે છે. સર્વે સર્વે. ઈ કહેતા રામ કહે છે કે મેં તો મારી જાત ઉપરનો કાપ્યુ ગુમાવ્યો છે તેથી હું નહીં નથી કરી શકતો કે તારા સ્પર્શે મને આના વિરુદ્ધ લાવ કેમ પેતા થાય છે? તુ જ કહે કે તે શું છે? આમ તે સીતાને મહત્વ આપી અભિનંદન આપે છે જ્યારે સીતા હસતા હસતા એ અભિનંદન પાછા ઠેને છે અને કહે છે-“હુ જાણું છું” કે એ શુ છે એ કેવળ તમારો મારા ઉપરનો સ્થિર પ્રેમ છે બીજું કશું નહિ. બાકી મારા સ્પર્શમાં એવું કશું નથી તમારો મારા પ્રેમેનો સ્થિર પ્રેમ જ તમને આગળનાવડાવે છે અને આવો અનુભવ કરાવે છે” (વિષ્ણુ. ‘રામ’ પ. ૬૩)

પ્રલોક ૩૬ (વસંતતિથકા)

ઉપર કહેલા સીતાના વચનો સમને ઓ નવી જ ખુશી અને નવું જ ચેતન આપનાર થઈ પડે છે. તે સૂક્ષ્મપેલા (મ્લાન) ટવન પુષ્પને (જીવજુષુમ) રિકસાનારા છે (વિલાસનાનિ), કારણ કે તે સમ્બેન્દિયમોહનાનિ

(બધી ધ્વનિયોને મોહ પમાડનાર) છે અને સંતર્પણાનિ (આનંદ આપનાર) છે. અને કર્ણનું અમૃત તથા મનનું રસાયણ છે. રામ કહે છે કે ઉપરનાં તારાં વચનોથી હું જાણું નવો થઈ ગયો.

રસ=પારો. એમ મનાતું કે પારા ઉપર જો યોગ્ય રસાયણિક અને વેદ્યાય પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એ જીવનની વૃદ્ધિ કરનારું તથા રોમ અને ધડપણ થકી રક્ષણ કરનાર થઈ પડે છે. રસસ્થાયનં રસાયનમ્

પ્રિયતમનાં વચનોની આવી માદક અને સંજીવન કરનારી અસર આથી વધારે સારા શબ્દોમાં બીજા કયો કવિ નિરૂપી શકશે? વાંચો શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી પૃષ્ઠ ૧૨૭-“રસાયણથી કરીને જેમ શરીરના સર્વ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ આ વચન રૂપી રસાયણથી પ્રિયતમિથી ઉદ્ધટા તમામ ચિત્ત-વિકાર નિવૃત્તિ પામે છે, પ્રેમ માત્ર જ તેમાં જવાઈ રહે છે. અંતઃકરણ પ્રેમમય થવું એ જ તેની નીરોમી અવસ્થા છે” આ શ્લોકમાં પણ રામનો સ્થિર પ્રેમ દેખાય છે.

અહીં ‘જીવ एव सुमुखम्’ માં રૂપક છે.

પહેલી બે લીટી મા. મા. માં આવે છે.

૩૬-૧

પ્રિયંશદ્વ પદ્મિ-અહીં પરસ્પર પ્રશંસા કરે છે. સીતા કહે છે. તમે મારાં વચનોને આટલું બધું મહત્ત્વ આપો છો પણ તમારા આ શબ્દો મને પણ આનંદ જીવસુખમય વિકસનાનિ જ થઈ પડ્યાં છે. આ વાક્ય સીતા અને રામનો અનન્ય અને સ્થિર પ્રેમ બતાવે છે.

૩૬-૩

અયિ કિમન્વેષ્યમ્-સીતા સ્વયં માટે આશુનાણુ કંઈક શોધે છે. રામ કહે છે શું શોધે છે? તારે કંઈ સુખ રહેવા માટે હવે શોધવાનું નાહ! હવે તે વળી આશિકું શોધવાનું હોય કે તે ક્ષત્રવા કોળિ કહેવાનું પણ હોય કે? વિવાદ થયો ત્યારથી ઘરમાં, વનમાં, આગપણમાં અને

યૌવનમાં જેના હિપર તું સૂતી એ જ રામનો હાથ તારું ઓશિયું થશે. અર્થાત તારે ઓશિયું ખોળવાની જરૂર નથી તારું હંમેશનું ઓશિયું-રામનો બાહુ-તારી સામે જ છે. અહીં રામનો રિયર ગ્રેમ ૨૫૫ સમજાય છે. અહીં જપિ સન્દેહ્યમ પાઠ છે પણ બહુ ભાવભય નથી.

પ્રસોક ૩૭

અન્ય-આવિવાહસમયાત્ યદે વને શૈશવે તદનુપુતઃ યૌવને, તે સ્વાપ-હેતુઃ અન્યથા અનુપાગ્રિતઃ એષ રામવાહુઃ તે ઉપવાનમ્ । (૨થોઽક્તી)

આવિવાહ-વિરાહથી માંડીને 'પન્ચમ્યષ્ટ પરિમિઃ' (પા. ૨. ૩. ૧૦) પ્રમાણે આ પંચમી લે છે. વાંચો સિ. કૌ.-'एतैः कर्मप्रवचनीयैरेणि पन्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः ससारः । आ मुक्तेः संसारः ।' યદે-ધરમાં તેઓ અપેક્ષા હતા ત્યારે તદનુ-તે પછી (સૈશવ પછી) અનુ કર્મપ્રવચનીય છે અને દ્વિતીયા વિભક્તિનો શબ્દ લે છે. 'કર્મપ્રવચનીયુવતે દ્વિતીયા' પા. ૨. ૩. ૩૮

શ્રી 'શવ' અહીં જગ જુદો અન્ય આપે છે. શૈશવે, યદે, યૌવને અને વને એમ ક્રમ હોવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે અને તેઓ અન્યધર્માં તે ક્રમ રાખે છે. કારણ સીતા નાનપણમાં પરણી હતી અને મોટી થયા પછી વનમાં મઠી હતી. પણ યદે અને શૈશવે ના વિરોધમાં વને અને યૌવને અસંભવ છે.

રામવાહુઃ-રામ સરસ રીતે સમજાવે છે-"સીતા ઓશિયું શોધતી હતી. રામે પોતાનો હાથ ઓશિકા તરીકે આપ્યો. સાધારણ ઓશિકા કરતાં આ વધારે સારું ઓશિયું મળાય. કેમકે ખીન્ન ઓશિકા તો ખીજી સ્ત્રીઓએ વાપર્યાં હોય પણ આ હાથ તો ખીન્ન કોઈએ એ રીતે વાપર્યો નથી. વળી બાળપણમાં અને યૌવનમાં તને એ દીક દીક કાવી મરે ॥ તેથી ખીન્ન કરતાં તે વધારે સારો છે. તો પછી ખીજું ઓશિયું શા માટે શોધવું ?" [વાંચો રામ ઉ. અ. ૫. ૯૬]

૩૭-૩

પ્રિયવચના-પિયં વચનં દક્ષ્યાઃ સા. એવ-આ નજરે મીતા થોડી જ વારમાં જોઈ મઠ એ મારેનું રામનું આચાર્ય બતાવે છે.

૨૨૫ ૩૮

અ-૩૫-ઇયં મેહેલશ્મીઃ, ઇયં નગ્નયોઃ અમૃતવર્તિઃ, અસ્યાઃ અયો સ્પર્શઃ, વપુષિ વહલધ્વન્દનરસઃ, અયં વાહુઃ કળ્થે શિશિરમમ્લ્લણો મૌક્તિકસરઃ, અસ્યાઃ કિં ન પ્રેયઃ ચદિ તુ અસદ્યઃ વિરહઃ । (શિખરિણી)

અમૃતવર્તિ-અમૃત સળી અમૃત આંખ માટે ઠંડુ ગણાતું. અંબનની સળી આંખ માટે ઠંડી અને સારી ગણાય છે. વાંચો-વર્તિર્મૈવજનિર્માણે નયના-જ્ઞતચંચલો । ગાત્રાલુલેપનીદીપદશાદીપેષુ યોવિતિ ॥ શિશિરમમ્લ્લણ-ઠંડી અને સુવાણે ।

તદિ પરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ

પાઠ૩૨-(૧) ન પ્રેયઃ કિમપરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ-કિં અપરં-ખીળું શું ? પશુ (એને) વિરહ અસહ્ય છે. અહીં કિમપરં ભુલું જ લેવું પડે છે તેથી આ પાઠ બરાબર નથી.

(૨) ચદિ પુનરસહ્યો ન વિરહઃ-વીઃરાધવે આ સુધારેલો પાઠ આપ્યો છે. વાંચો વીરશાધવની દીકા-‘કિમસ્યા ન પ્રેયો ચદિ પરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ’ इति चतुर्थेव पुस्तकेषु पाठो दृश्यते स तु न सङ्गच्छते इति मन्वा पाठान्तरं बलिनम् ।’ આ પાઠ સુદેલો છે પણ આધારભૂત ન હોવાથી સર્પ શકાય નહિ. તેથી અમે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલો પાઠ ગણ્યો છે. પરંતુ એ પાઠ પણ અનેક રીતે સમજાવી શકાય છે-‘કાળે’ અહીં નીચેની પણ રીત આપે છે—

(૧) ચદિ તુ વિરહઃ પરમસહ્યઃ સ્વાત્ તર્હિ અસ્યાઃ કિં ન પ્રેયઃ ? જો વિરહ અત્યંત સહ્ય થાય તો આનું શું પ્રિય નથી ? પશુ અહીં ॥ અને પરમ સહ્યો ચોગ્ય લાગતા નથી.

(૨) અસ્યાઃ કિં ન પ્રેયઃ, ચદિ તુ વિરહઃ સ્વાત્ સ (અ) પરમ અસહ્ય-આનું શું પ્રિય નથી પણ જો વિરહ થાય તો તે ખૂબ અસહ્ય થાય. અહીં પણ તુ ચક્ર નકામો ચર્પ જાય છે.

(૩) અમ્યા. કિં ન પ્રેયઃ ચદિ-૧ વિરહસ્તુ પરં અજ્ઞઃ । રામ વિચારે

ચડે છે. સીતાનું શુ શું સુખમય નથી ? સીતાનું બધું જ ગમે તેવું છે. છેલ્લી લીટીમાં રામ 'કહેવા જાય છે કે કિમત્ત્યા ન પ્રેય यदि तु विरह न स्यात् 'જો તેનો વિરહ ન થાય તો આનું શુ પ્રિય નથી ?' એમ એ કહ્યું જાય છે. પણ 'વિરહ'ની કલ્પનાનું જ એમને અસહ્ય છે અને તે પણ આવી સુખમય પરોમા તો ન જ ગમે, તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે જ यदि जोड़ी अटकी जाय છે એ વાક્ય તે અધૂરું મૂકે છે અને તરત વિરહનું પર અસહ્ય પણ વિરહ અત્યંત અસહ્ય છે, એ ગાદું વાક્ય ગોળે છે આમ यदि આગળ વાક્ય અધૂરું રાખીને તે નવો જ વિચાર રજૂ કરે છે રામની તે વખતની મનોદશાને આ વાક્ય અનુપ છે કાન્દોલ વિચારે ચડેલા મનનું અહીં સચોટ દર્શન છે. 'કાગે' અને 'કાણે' પણ આ જ રીત પમદ કરે છે તેથી અમે પણ એ જ રીત લીધી છે.

'ગાય' અહીં નીચેની જે રીત સૂચવે છે—(૧) અત્યા કિં ન પ્રેય यदि तु पर विरह असह्य ।.. यदि तु पक्षान्तरे जन्म पर केवलं विरह असह्य । . આનું શુ પ્રિય નથી જો વિરહ કેવળ ખરેખર અસહ્ય હોય તો । (૨) यदि तु विरह असह्य पर अतया किं न प्रेयः ।—જો વિરહ ખરેખર અસહ્ય છે તો એનું બીજું (પર) શુ પ્રિય નથી ? (વાચો 'રામ' પૃ. ૬૭) પણ અમે લીધેલો અર્થ વધારે સારો અને સુગમ છે."

અહીં સીતાને ધરની લક્ષ્મી કહી છે. એને આખની અમૃત સળી કહી છે એના સ્પર્શને મારો ચ્દનલેપ કહી છે. એના હાથને મોતીની મેર કહ્યો છે આમ પહેલી ત્રણ લીટીમાં રૂપક છે.

સીતાનું બધું સારું છે, જ્યારે તેનાથી થતો વિરહ જ અસહ્ય છે. આમ અહીં કાઈ અને કારણના શુભની વિષમતા છે તેથી વિષમ અર્થ કાઢી પણ છે.

વાચો મ ન દિવેદીનું દિવસ ૫ ૧૦૭—"એનું સીતાનું શુ શું વડાનું નથી ? બધું છે ધરની એ લક્ષ્મી છે, આખનું અમૃતાન્ત છે, શરીરને એના સ્પર્શ ચ્દન છે, કહેને એના બાહુ મોતીની માયા જેવો છે, એમ એના સોભામ, દર્શન, સ્પર્શ, બાહુ સર્વ વડાનું છે વડાસો નથી માત્ર એના વિચાર જો તે અસહ્ય ખમાય એવા કાણુ ન નિપજતો

જેવ સ્થિતિ:—મતીદારીનું આ વાક્ય આમ તો બહુ જ સીધું
 જાણી છે, મતીદારી કહેવા માગે છે કે જે કામ માટે દુરુખને મોકલ્યો
 તો તે કામ પતાવીને દુરુખ આવ્યો છે. તે કહેતો નથી કે કાણુ આવ્યું
 છે, પણ બધી 'આવ્યો છે' 'સ્થિતિ:' શબ્દ એવી આકસ્મિક રીતે
 મોઝામ હો કે સંદર્ભ જોતાં તે જુદો જ અર્થ સૂચવે છે. સીતા ધસધસાદ
 જીંધી ગઈ છે. રામ એના જ વિચાર કરતા હોય છે. તે જોલે છે કે આને
 વિરહ બધલ છે. પણ તે સ્થોકનો છેલ્લો શબ્દ વિરહ જોલે છે કે તરત
 જ મતીદારી 'સ્થિતિ:' શબ્દ જોલે છે. આમ રામ 'વિરહ' અને
 સ્થિતિ: શબ્દો જોડે સ્થિતિ લે છે અને વિરહ: સ્થિતિ: એમ સમજે છે.
 એની મનોદશાને એ અનુકુળ છે. એને એ અપશુકનિવાળ લાગે છે તેથી
 મૂંઝવણ જાય છે. શબ્દો એવી રીતે એક બીજાના અનુસંધાનમાં સળંગ
 વાક્ય જ લાગે એ રીતે જોવામાં એમ જ કવિએ જોડવણ કરી છે. કારણ
 આ દ્વારા કવિ હવે પછી આવનાર વિરહનું સૂચન કરવા માગે છે. અલખત
 રામ મૂંઝવણને લીધે જ્યાં કાં પૂછે છે ત્યારે બધું સ્પષ્ટ થાય છે પણ પહેલી
 વખત તો દરેકને અશુભ જનાવનું જ સૂચન થાય.

૩

‘કુમ્ભ’ ત્યારે જ રામના ચિત્તને શાંતિ થાય છે આ ગીતે આ નવા દાગ ચમકાવી શૂંકે એવી નાટ્યાત્મક અસર થાય છે સાથે સાથે બહો સીતક અને રામના તરતમા જ આવનારા વિરહનું પણ સૂચન થાય છે આવી નાટ્યમય મુક્તિને પત્તાકાસ્થાનક કહે છે વચ્ચે સાદ મગધે ચિન્તિતેડ્યસ્મિન્ સજ્જિહાડ્ય પ્રયુજ્યને આગતુકેન માવેન પત્તાકાસ્થાનક ત્વ તત્ ॥ મરત-ચનાન્ય-સ્મિયુજ્યમાને તત્તિજ્ઞેભ્ય પ્રયુજ્યતે ॥ આગન્તુકેન માવેન પત્તાકાસ્થાનક ત્વ તત્ ॥ કેવળ એક સાથે બનાવ બનવાથી જ એકતા એક શબ્દો બે સદર્શમાં લેવાયા છે એકદમ અચાનક પ્રવેશ કરતું કેઈ પાત્ર અમુક સબધમાં અમુક શબ્દો બોલે આ શબ્દો પ્રસ્તુત સદર્શ સાથે જ લેવાઈ જાય છે અને એ નજદીકમાં બનનારા કેઈ બાવિ બનાવનું સૂચન કરે છે દશ રૂપકમાં આને ‘ગણ્ડ’ કહે છે અને તેની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે

૧ ગણ્ડ પ્રસ્તુતસવચિ મિનાર્થ સહસોદિતમ્ ॥ કેટલાક પત્તાકાસ્થાનક બોધ્યે-(૧) ગુદાઃ જાઃ નપિ મામ દુરાત્મા રાક્ષસો ય્યતે ॥ સિઃ-જવ ગદ્ગદો (૨) વૈષીઃ દુર્વોધન-પર્યાપ્તમેવ કરમોડુ મમોડુયમમ્ ॥ (પ્રવિદ્ય) કૌતુકી મામ મીમેન ઈ

૩૮-૫

કુમ્ભ-રામનો જલક જે જેને લોકોમાં પેતાને વિશે શુ બોલાય છે તે જલકવા માટે રામે નગરમાં મોઢ્યો હોય છે સ્ત્રીતાને વિશે રામ આમળ ખરામ સમાચાર લાવનારને તો ‘કુમ્ભ’ નામ જ યોગ્ય છે કેમકે જેવા ખાખ સમાચાર આપનારનું તો મોઢું પણ જોવું નમ્રમે ખગળ સમાચાર તે ખરાખ મુખે જ કહેને ॥

રામાયણમાં દ્વિતનું નામ ‘બદ્ર’ નામ ‘બદ્ર’ હોય અને અગત્યાર ખરાખ સાથે એ ખરાખર ન સામે તેથી લવબુતિ એ રામ બદન ને ખાશ એ દ્વિતનું નામ કુમ્ભ આપે છે વાચો રામાયણ ઉત્તરકાણ્ડ તત કયાવા કરવાચિદ્રાપવ સમમાપત મ કથા નગરે મદ્ર વત્ત્વે વિપદધુચ ॥ મામાપ્રિતાનિ ક્ષયાદુ પૌરગનપ્ત્યા જ્ઞા ॥ યા ચ સીતા સમાપ્તિ મરત કિ ચ ન્દમગમ્ ॥ (ઉત્તરકાણ્ડ ૪૩-૪૫) ‘૧૦ જવાન અ રે છે રાધા’નું મુસ્તુ મદ મુલ્કિર વચ ॥ પ્રજ્ઞાવ મહાવીરુ પ્રાન્તિ સમગ્ર દત્ત ॥ તૃણ રાગર યયા

હોત તો એના સંબંધની સર્વે જાણ થઈ પડતી છે એમ મળ્યાત, એટલી સીના પ્રિય છે. "

૩૮-૨

દેવ ઉપસ્થિતઃ—પ્રતીહારીનું આ વાક્ય આમ તો બહુ જ સીધું સાદું છે. પ્રતીહારી કહેવા માગે છે કે જે કામ માટે દુર્મુખને મોકલ્યો હતો તે કામ પતાવીને દુર્મુખ આવ્યો છે. તે કહેતો નથી કે કોણ આવ્યું છે. પણ અહીં 'આવ્યો છે' 'ઉપસ્થિતઃ' શબ્દ એવી આકસ્મિક રીતે યોગ્યા છે કે સંદર્ભ નોતર્તા તે જુદો જ અર્થ સૂચવે છે. સીના ધસધસાટ જાંઘી મઈ છે. રામ એના જ વિચાર કરતા હોય છે. તે બોલે છે કે આનો વિરહ અસહ્ય છે. પણ તે રસોક્તો છેલ્લો શબ્દ વિરહ બોલે છે કે તરત જ પ્રતીહારી 'ઉપસ્થિતઃ' શબ્દ બોલે છે. આમ રામ 'વિરહ' અને ઉપસ્થિતઃ શબ્દો જોડે લઈ લે છે અને વિરહઃ ઉપસ્થિતઃ એમ સમજે છે. એની મનોદશાને એ અનુકુળ છે. એને એ અપશુકનિયાળ લાગે છે તેથી ગૂંચવાઈ જાય છે. શબ્દો એવી રીતે એક બીજાના અનુસંધાનમાં સળંગ વાક્ય જ લાગે એ રીતે બોલાય એમ જ કવિએ ગોઠવણ કરી છે. કારણ આ દ્વારા કવિ હવે પછી આવનાર વિરહનું સૂચન કરવા માગે છે. અલબત્ત રામ મૂંઝવણને લીધે અગિય કા પૂછે છે ત્યારે બધું ક્ષણ થાય છે પણ પહેલી વખત તો દરેકને અશુભ જનાવતું જ સૂચન થાય.

સંરક્ત કવિએ આવી રચના ખાસ પ્રયોજે છે અને તે દ્વારા લાવિ શુભ કે અશુભ પ્રસંગનું સૂચન કરે છે. એને પતાકાસ્પાનક કહે છે. એમાં કોઈ પણ બે પાત્ર વચ્ચે એવી રીતે શબ્દો બોલાય કે જે બે રીતે સમજી શકાય. રોષજ ઉપરના એક પાત્રના મન ઉપર એની ચમકાવી મૂકે તેવી અસર થાય. જ્યારે બીજા પાત્ર ઉપર એની કંઈ જ અસર ન થાય. સાથે સાથે એ શબ્દો દ્વારા લાવિ શુભ કે અશુભ જનાવતું પણ સૂચન થઈ જાય. અહીં ઉપસ્થિતઃ શબ્દ વિરહ અને દુર્મુખ-એમ બંને સાથે લેવાય. કવિએ ખાસ આ શબ્દ વાપર્યો છે કારણ એ દ્વારા તે રોષજ ઉપર આશ્રય મુઘ્ધ કરે એવી અસર ઉપજાવવા માગે છે. પહેલાં વખત તો સહુને એમ જ સમજાય છે કે વિરહઃ ઉપસ્થિતઃ રામને નો આ ચમકારી જ મૂકે છે. આથી એ એકદમ મહારાટના મર્થો પૂટે છે અગિય કા. પ્રતીહારી કહે છે

પૌરાઃ કથયન્તિ શુભાશુભમ્ ।...કીદૃશં હૃદયે તસ્ય સીતાસમ્મોગજં મુલમ્ ।
અઙ્ગમારોપ્ય તુ પુરા રાવણેન બલબદ્ધતામ્ ॥...અસ્માકમપિ ક્ષારેષુ સહનીયં ભવિષ્યતિ ।
યથા હિ કુરુતે રાજા પ્રજાસ્તમનુવર્તતે ॥

૩૮-૬

શુદ્ધાન્તચારો શુદ્ધાન્તે-ચરતોતિ ૦ ચારી-અંતઃપુરમાં રહેનારો (શુદ્ધ
રક્ષકા અન્તે સમીપે યસ્ય) વાચો અમરકેાષ સ્વયંગારં મુમુજામન્ત પુરં સ્પાદ-
વરોધનમ્ । શુદ્ધાન્તધાવરોધથ' । અપસર્પઃ-દ્વિત 'યથાર્હવર્ણ'. પ્રણિધિરપસર્પધરઃ સ્પશઃ ।
ચારથ ગૂઝપુરપથ હત્વમરઃ ।

૩૮-૧૨

દેવીમન્તરેણ-દેવીના સંબંધમાં 'અન્તરાન્તરેણ યુક્તે' પા. ૨. ૩. ૪-
પ્રમાણે. 'ના સંબંધમાં' એ અર્થમાં અન્તરેણ દ્વિતીયા લે છે.

૩૮-૧૩-૧૪

મન્દુભાગ-મન્દં મામ્યં યસ્ય સઃ તસ્ય ઉત્સ્વપ્નાયતે હત્ સ્વપ્ન ઉપર
નામધાતુ.

૩૮-૧૬

સૈવેયં રણરણક્ર-ચિત્રેા જોઈને સીતાને વિરહનો વિચાર આવ્યો
હતો. એને એને લીધે એને કંઈક ચિન્તા, ભય વગેરે લાગેા થયા હતા.
શૂર્પણખાતું ચિત્ર જોઈને તેા સીતાને ખરેખર વિરહનો ભય લાગ્યો હતો.
આ લાગ એ પછી જીધમાં પણ ચાલુ રહ્યા હતા. તેથી જ તે જીધમાં
સ્વપ્નમાં જોલે છે-‘હા ચાર્યપુત્ર કુવાસિ’ તેથી જ એને સ્વપ્નમાં પણ
ઉદ્વેગ થાય છે. સ્વપ્ને ઉદ્વેગ તમ્ ।

સ્ત્રોતઃ ૩૮

અ. વચ-ચત્ર મુલક-લયોઃ અદ્વૈતમ્, સર્વાણુ અવસ્થાણુ અનુપતંઃ ચત્ર
હૃદયસ્ય વિશ્રામઃ, યસ્મિન્ જરસા રસઃ ન હર્ષઃ, કાલેન આવરણાત્મનાત્ પરિણતે
સેહસારે સ્થિતમ્, તત્ એકમ્ ભદં તસ્ય સુમાનુપસ્ય કથમપિ હિ પ્રાપ્યતે ।
(શિખરિણી)

“જે અદૈત સુખે દુખે ય, સરખુ સર્વે અવસ્થામહી,
વિસામો ઉરનો, શકે નવ દરી જુદત્વ જોનો રસ,
ને સૌ આવરણો સર્વે કદી યત્ન જે સ્નેહસારે સ્થિર,
સદ્ભાગી જનને કરમે ય વિરત કયાણુ તે વાધતુ ”

[ઉમાશંકર જોષી]

અદૈતમ્-અદૈત મનુગત-સાથે રહે છે અહીં થી તમ મનુગુણ પાઠ
ગામે છે મનુગત શુભ મનુગુણમ્ (પ્રાદિતન૦) અનુદ્વગ આવરણાઃ-આવરણસ્ય
અત્યવાત્-આવરણો સગી પડતા

લનભૂતિનો દામ્પત્ય પ્રેમનો આદર્શ આ મોકમા આપ્યો છે સ્વા
ભાવિક રીતે એમાં નાટકનો મધ્યવર્તી વિચાર પણ સમાઈ જાય છે આ
પ્રેમ એક સરખો અને સ્થિર રહે છે જુદત્વમાં પણ તે જરૂર પડતો નથી
જને પ્રેમીઓ વચ્ચે તે અદૈતભાવ રચાયે છે નવા નવા પ વધા દોષ ત્યારે
તો પતિ પત્ની જાને કઈક બુદ્ધિ અનુભવે છે પણ સમય જતા આ જે
વચ્ચે અદૈતભાવ સધાય છે એકત્ર મુખદુખ તે બીજાનું સુખદુખ બની રહે
છે એકત્ર દુખ દઈ બીજાના સ્નેહથી જતુ રહે છે આવો વિરલ દામ્પત્ય
પ્રેમ કઈ બધાને નથી મળતો એ તો કેાઈ સુલાગીને જ પ્રાપ્ત થાય છે

ગમના શબ્દો સીતા સાથેના લાખા સદ્વાસ અને અનુભવને લીધે
જ જોતાયા છે એ શબ્દો મિતજાનુભવીના નથી તેમના પ્રેમમાં હતી
આ સ્થિરતા અને આ અદૈત ભાવને લીધે જ તેમનું સુમેગલ્યું પુન
ર્મિલન થાય છે આ મોક મોતે છે તે સમયે રામના મનમાં સીતાના
એના તરફના સ્નેહનો, અને વિરહની વાતની સીતા ઉપર ફેરી અસર
થાય છે તેનો, એમ બે જ વિચાર હોય છે

આ વેળાએ ગમ પત્ર સુખના શિખર ઉપર છે પણ— ન જુદુ
જનનીનાથે સારે શુ થવાનું છે ’ એમને ખગર નથી કે થોડાક જ
સમયમાં તે ડુબાઈ જઈ પડવાના છે

આ મોકનો ભુ ૧ બુદ્ધ સમીક્ષકો ભુ ૧ બુદ્ધો અર્થ મે ૩
છ કે બા આ ૨ મ સમજાવે છે તે નીચે મુજબ છે *

*વાંચો—ઉ ચ ૫ છ કે બટ પ ૩૦-૩૧-૩૨ (અગ્રેજી આગતિ)

(૧) ટીકાકાર ધનશ્યામ સુમાનુષ્ય = સૌજન્યસ્વ લે છે. તે નીચે પ્રમાણે લે છે—‘તસ્ય સુમાનુષ્ય કથમપિ તદ્દુદ્દેશમ્ પ્રાર્થ્યતે હિ’-‘તે સૌજન્ય-પતુ’ ગમે તેમ કરી એ વિરલ દેવતાણુ પ્રાર્થાએ છીએ જ.’ અદ્વૈત મુક્તદુઃખયો. વગેરે ચત્ર ના સંજ્ઞાધનાં વાક્યો તસ્ય સુમાનુષ્ય નાં વિરોધણે છે.

(૨) ટીકાકાર ‘વીરગધવ’ વળી સુમાનુષ્ય = શાન્તપ્રિયસ્વ લે છે.

આ બંને ટીકાકારો સુમાનુષ્ય નો જે અર્થ આપે છે તે બરાબર નથી.

(૩) ‘વિદ્યાસાગર’ની આવૃત્તિની ટીકા મદ્રં તસ્ય ને બદલે મદ્રં પ્રેમ એમ પાઠ સુધારીને આપે છે. એ પાઠ કાઢી પણ વાચનામાં મળતો નથી. વાંચો ટીકા—‘મદ્રં તસ્ય સુમાનુષ્યસ્ય’ इति सर्वेषु पुस्तकेषु पाठे दृश्यते, स च न सम्यग्लभति इति मत्वा तस्यैव प्रेम इति पदं परिवर्तितम् ।’ મદ્રં પ્રેમ કાઢી આધારૂત પાઠ નથી. અલખત એ પાઠ સહેલો છે. સારા મનુષ્યનો તે વિરલ અને દેવતાણુકારક પ્રેમ ગમે તેમ કરીને પ્રાર્થાએ ‘અથવા પ્રાપ્યતે પાઠ લેતાં ‘મેળવાય છે’-એમ અર્થ થાય. આગળ જોયા તે રામના વિચારો સાથે આ પાઠ અનુરૂપ છે. આ પાઠ લેતાં મદ્રં કેવળ વિરોધણુ જ બની જાય છે. ‘દશરૂપક’માં આ શ્લોક આવે છે. ત્યાં પણ મદ્રં તસ્ય જ પાઠ છે. મદ્રં પ્રેમ પાઠ નથી.

(૪) પ્રાર્થ્યતે ને બદલે પ્રાપ્યતે પાઠ લેવાનો. અદ્વૈત મુખ્ય શબ્દ લેવાનો. ‘ચત્ર’ ના સંજ્ઞાધનાં વાક્યો અદ્વૈત સાથે લેવાનાં. અને ‘દુદ્દેશમ્’ અદ્વૈત ના વિરોધણુ તરીકે લેવાનું. તસ્ય સુમાનુષ્યસ્ય દુદ્દેશમ્ અદ્વૈત કથમપિ પ્રાપ્યતે-ચત્ર અદ્વૈત...ઈ.

(૫) ‘કાણે’ મદ્રં તસ્ય સુમાનુષ્ય (મવતુ) એમ અલગ વાક્ય લે છે. તે સારો માણસ ધન્ય છે કે જે તે વિરલ મુક્તદુઃખાનું અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરે છે, કે જે બધી અવસ્થાઓમાં.. ઇ. વાંચો—‘દુદ્દેશમ્’ તદ્દુદ્દેશમ્ અદ્વૈત કથમપિ પ્રાપ્યતે ચત્ર (અદ્વૈત) સર્વાંસુ અવસ્થાસુ અનુગતમ્...ઈ.

(૬) અથવા નીચે મુજબ પણ લેવાય—તદ્દુદ્દેશમ્...અદ્વૈત ચત્ર સર્વાંસુ અવસ્થાસુ...સ્થિતં, તદ્દુદ્દેશમ્ તસ્ય સુમાનુષ્યસ્ય મદ્રમ્. હિ તદ્દુદ્દેશમ્ કથમપિ

પ્રાપ્તે ।—‘તે વિરલ...અદ્વૈત કે જે બધી અવસ્થાઓમાં...રહ્યું છે તે તે સુભાગી જનનું કલ્યાણ છે કેમકે તે મહામહેનતે પ્રાપ્ત થાય છે.’

(૭) તે કરતાં ‘કાળે’ અને ‘બેલવલકર’ લે છે એ રચના વધારે સારી છે. અદ્વૈત શબ્દ ઉપર બાર નથી પણ મદ્ર શબ્દ ઉપર બાર છે. અદ્વૈત વગેરે બધાં વાક્યો મદ્ર નાં વિરોધણો છે. નીચે પ્રમાણે અન્વય થાય-તત્ત્વ એક મદ્રં તસ્ય સુમાનુષ્યસ્ય હિ કપ્યમપિ પ્રાપ્યતે હિ ઉપર મુજબ બાર દર્શાવવા લેવાય અને અદ્વૈત આગળ પણ ‘કાળે’ કહે છે તેમ ચત્ત સમજી શકાય અથવા નીચે મુજબ લેનાં કરો પ્રશ્ન રહેતો નથી—“ચત્ત સર્વાંસુ અવસ્થાસુ અનુગતં મુક્તદુલ્ભો અદ્વૈત”

આમ છેલ્લી રીત સંતોષકારક છે.

૩૬-૫

અર્થવાદઃ પ્રથમઃ—દુર્મુખ સમાચાર આપે છે કે લોકો રામનાં વખાણ કરે છે કે તેમના મુખથી મહારાજ દશરથ પણ જુલાઈ ગયા છે. રામ કહે છે કે એ તો ખાલી વખાણ જ છે. અહીં ખાસ અર્થવાદ શબ્દ સમજવાનો છે. વિધિ અને અર્થવાદ એમ બે શબ્દો સાથે જ જાય છે. વિધિ વેદનો એ ભાગ છે કે જે અમુક વસ્તુ કરવી જ એમ ફરમાન કરે છે. એ ખીન્ન કશામાથી મળતું નથી. જેમકે સ્વર્ગકામો જ્યોતિષ્યેમેન યજેત એ વિધિ છે. અર્થવાદ એનું વાક્ય છે કે જેને પોતાનો કોઈ હેતુ નથી. તે માત્ર એટલું જ બતાવે છે કે આ વિધિ પાળવાથી તમા સારું પરિણામ આવશે અને અમુક વિધિ ન પાળવાથી અમુક ખરાબ પરિણામ આવશે એ કંઈક ગોણું બાબત બતાવે છે. આમ અર્થવાદ એટલે બિંદુકુલ ગોણું બાબત, ખાલી ‘વખાણ’. આ શબ્દો ‘પ્રાણજી’ અને ‘પૂર્વગીર્માસામાં’ આવે છે. વચ્ચે અર્થસંગ્રહ—‘અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપનો વેદમાત્રો વિધિઃ । પ્રાણસ્ત્યનિન્દાન્યતરપર’ વાક્યમર્થવાદઃ । તસ્ય ચ લક્ષણયા પ્રયોજનવદર્શનપર્યવસાનમ્ તથાહિ અર્થવાદવાક્યં હિ સ્મર્થપ્રતિષાદને પ્રયોજનામાવાત્ વિધેયનિવેધ્યયોઃ પ્રાણસ્ત્યનિન્દિતત્વે લક્ષણયા પ્રતિષાદયતિ ।’

પ્રતિવિધીયતે—જા + પ્રતિ + વિનું કર્મણી વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ. એ. વ.

૩૯-૮

પવમિત્ર-એ સમયે રામ સીતાના પૂર્ણ પ્રેમમાં ગેળી મયા છે તે જ સમયે દુર્મુખ આવીને એથી બિચાર જ સમાચાર આપે છે. રખે સીતા સાંભળે એ બીકે તે રામને કાનમાં જ વાત કરે છે.

૨૯૧ક ૪૦

અ-અથ-હા હા ચિક્, વૈદેહ્યાં ચ વ પરગૃહવાસકૃપણમ્ અદ્ભુતૈઃ
હપાયૈઃ પ્રશમિતમ્, દૈવદુર્વિપાકાત્ તન્ન એતન્ આલર્કં વિષમિવ સર્વતઃ પ્રચુતમ્ ।
(મહુર્વિણી)

પરગૃહ-પરગૃહે વાસઃ, તેન દૂષણમ્-પરગૃહ વાસને લીધેનું કલંક અદ્ભુતૈઃ
હપાયૈઃ-સીતાની અગ્નિ કસોટીનો ઉલ્લેખ છે. દૈવદુર્વિપાકાત્-દૈવના અશુભ
પરિણામથી. આલર્ક-અલર્ક:-હઠકાથો કૂતરો. અલર્કસ્ય હૃદમ્ આલર્કમ્ વાયો-
'શુનકો ભવકઃ શ્વા સ્વાત્ અલર્કસ્તુ સ યોગિતઃ 'ફ્યમરઃ (સશ્વાસ-જાતગરપ્રયોગો
અવરતે વાયંતે દર્શનમયાત્ અલર્કઃ હન્મત્તઃ શ્વા । (ક્ષીરસ્વામી)

હઠકાથો કૂતરો કરડે કે તરત થોડા સમય સુધી ઝેર જણાતું નથી.
પણ બપોરે તે બધે પ્રસરી રહે છે ત્યારે તે તીવ્ર વેગથી બધા જ જોરમાં
ગદાર આવે છે. તેની જ રીતે સીતા વિશેના કલંકની વાત થોડો સમય
તો લોકોમાં દટાર્ધ રહી. પણ હવે તે એકદમ ફલાઈ ગઈ છે. આમ સીતાના
કલંકને બહીં આલર્ક વિષ સાથે સરખાવ્યું છે તેથી ઉપમા યથા.

આમ સીતા વિશે કોઈ એક બે બાણસ બોસતા નથી પણ પ્રજામાં
ધેરધેર એ વાત પ્રસરી ગઈ છે. સરખાવો રણુ-વીરુપ સોઽહં ઘટુલીમવન્તમ
પાં તરજ્જેવિવ તૈલવિન્દુમ્ । યોઽહં ન તન્પૂર્વમર્ણ.....આલાર્નિકં સ્થાણુમિવ
દ્વિપેન્દ્રઃ ॥

૨૯૧ક ૪૧ (અનુક્રુણ)

કર્મ કંઈ બાગતથી પ્રેરાઈને રામ સીતાવાચના નિર્ણય ઉપર આવે
છે તે હવે સમજાય છે-(૧) કોઈ પણ કાર્યથી લોકનું આરાધન કરવું એ
સંતોનું ધન છે અને રામ પોતે સંત હતા તેથી તેમણે લોકોને ખુશ
કરવા જ પડે. (૨) “શુક્રુણની યાત્રાતી આવેલી રીતથી કે પ્રાણુ જાય પણ

વચન ન જાય. એમના પોતાના પિતા દશરથનો હજી હમણાં જ દાખલો છે. દશરથે કેકેયીને બે વચન આપ્યાં હતાં. કેકેયીએ બે વરદાન માગ્યાં હતાં કે રામને વનવાસ અને ભરતને ગાદી. વચન પાળવા માટે દશરથે રામને વનમાં જવા દીધા અને તેમના શોકમાં તેમણે પ્રાણ છોડ્યા પણ તેમણે તેમનું વચન ન તોડ્યું. અહીં શ્રી. 'ગય' દીકરા કરે ■ કે દશરથે કંઈ પ્રજાને ખુશ રાખવા રામને વનવાસ નહોતા જવા દીધા. 'કેકેયી માટે તેમણે તેમ ક્યું' હતું. પણ અહીં તે વચન પાલન માટે તેમનો દાખલો આપ્યો છે. વચન પાલન માટે તેમણે આત્મબોગ આપ્યો.

૪૧-૧

સંપ્રત્યેવ ચ-રામ પોતે જે કારણથી પ્રેરાઈને સીતા ત્યાગ કરે છે તેમાંની બે કારણો ઉપરના સ્લોકમાં આવી ગયાં હવે ત્રીજું કારણ આપે છે. તે છે વસિષ્ઠ તરફથી આવેલો સંદેશો 'યુક્ત' પ્રજાનામનુરંજને ત્યા.' એ વસિષ્ઠના શબ્દોનો અર્થ ઉદ્ભવે છે વસિષ્ઠ જાણતા નહોતા કે તેમનો સંદેશો સીતાત્યાગમાં આમ કારણભૂત થશે.

સ્લોક ૪૨.

આ-વધ-લોકપ્રેષ્ટૈ સાવિત્રે. ભૂમિપાલૈ ચત સાધુ શુભં ચરિત્રમ્ દીપિતં
તસ્મિન્ મસંવન્ધાત્ વદમલ્લ કિંવદન્તી ચેન્ સ્યાત્, હન્ત મામધન્યમ્ પિન્ ।

(શાક્તિની)

'રામ' એક સરસ વસ્તુ નોંધે છે-સ્લોક ૪૦ પછી અને સ્લોક ૪૧ પહેલાં (વિનૃત્ય સમ્પન્નમ્) એમ સૂચન છે. રામે સાંભળ્યું કે સીતા વિશેના કલંકની વાત જાલક વિષે ની માફક દેરડે એસથી પ્રસરી ગઈ છે. વિચાર કરતાં એમને તાત્કાલિક પગમાંની જરૂર જણાય છે. એમની પાસે હવે બે વિકલ્પો રહ્યા છે-એકાદને ખુશ રાખવા માંડે સીતાનો ત્યાગ કરવો અથવા બીજું કાગી દેવું. તે સીતા ત્યાગનો નિર્ણય કરે છે. એ નિર્ણય એમનું હૃદય તોડી નાખે છે તેથી હવે પછી જે કહે છે તે સમ્પન્ન છે. આ નિર્ણયના સમર્થનમાં એ દશરથનો દાખલો આપે છે. મુરુનો પણ એવો જ આદેશ છે. આમગના સ્લોકમાં સીતાત્યાગના લાભ જનાર્યા. હવે આ સ્લોકમાં સીતાનો ત્યાગ ન કરવાથી શું એરકામદા થાય તે ગણાવે છે.

આમ અહીં સીતાત્યાગના નિર્ણયનું ચોથું કારણ આપે છે. સીતાનો ત્યાગ ન કરવાથી રઘુકુળને કલંક લાગે એ મોટામાં મોટો ગેરહા-યદો છે. તેથી સીતા ત્યાગ તો કરવો જ. બે સીતાને ન ત્યજવામાં આવે. તો કુળને કલંક લાગે અને તે પણ જેવા તેવા કુળને નહિ પણ સૂર્યવંશને, —એ વંશને—કે જે વંશના ગભગભાએ સૂર્ય જેવા પ્રતાપી કર્મ કર્યાં છે. ત્યજેલેક જુલસ્યાયે એ ન્યાયે સીતાને ત્યજ દેવી.

સાવિત્રી:—રઘુકુળના. દીપિતં—દીપ્ત ના પ્રેરકનું ક. ભુ. ક. લોકથેષ્ઠ:—લોકેષુ થેષ્ઠ:

સરખાવે: રઘુ—રાજર્ષિવંશસ્વ રવિપ્રસૂતેરપત્નિયતઃ પશ્યત ક્રીદશોડયમ્ । મતઃ સદાચારહુચેઃ કલદ્વઃ પથોદયાતાદિવ દર્પણસ્ય ॥

વાંચો રામાયણ ઉત્તરકાણ્ડ-૪૫-૧૨-૧૫—અકીર્તિર્પત્ય મીયેત લોકે ભૂતસ્ય કલ્પચિન્ત્ । પતત્યેનાવમાન્ત્લોકાન્ત્ યાવચ્છન્દઃ પ્રકીર્ત્યતે । અકીર્તિર્નિન્દયતે દેવેર્કીર્તિલોકેષુ પૂજયતે ॥ કીર્ત્યર્થં વુ સમારમ્ભઃ સર્વેષાં સુમહાત્મનામ્ । અપ્પહં જીવિતં જહ્યાં યુષ્માન્ વા પુરુષર્ષમાઃ । અપવાદમથાન્ભીતઃ કિં પુનર્જનકાત્મજામ્ ॥

૪૨-૧

સ્વજન્મા—સ્વજન્મ એ અનુગ્રહઃ તેન પવિત્રતા વસુન્ધરા ચવા—પોતાના જન્મરૂપી અનુગ્રહથી જેણે પૃથ્વીને પવિત્ર કરી છે તેવી, એવી પુત્રી મળી એ ખરેખર પૃથ્વીનું અહોશામ્ય મણિપ.

નિમિ—‘નિમિ’ હૃદવાકુનો પુત્ર અને જનકનો પૂર્વજ હતો. તેણે સપ્ત શર કર્યો અને વસિષ્ઠને તેના હોવા નીમ્યા. વસિષ્ઠે કહ્યું કે તેને એ વખતે વખત નથી તેથી ૫૦૦ વર્ષ થોભી જા. રાજા શાંત રહ્યો અને પછી ગૌતમ અને જીન્નજોની મદદથી સત્રની સમાપ્તિ કરી. વસિષ્ઠે શાપ આપ્યો કે તું વિદેહ (શરીર વજરનો) ચા. તેણે વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો: કે તે મૃત્યુ પામશે. વસિષ્ઠ ફરીથી મિત્ર અને વરુણના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા. નિમિને જન્મ લેવો ગમ્યો નહિ તેથી દેવોએ નિમિને વરદાન આપ્યું: તેથી તેણે જ્યાં પ્રાણીઓની આંખ ઉપર ધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું. વાંચો—વિષ્ણુ: પુરાણ ૪-૫; રામાયણ ઉત્તરકાંડ ૫૭—ત્રેણુ સર્વમૃતાનાં વાયુભૂતધરિણ્યસિ ॥

ત્વઃકૃતે ચ વિમિષ્યન્તિ ચક્ષુષી શૃંગિવીપતે । વાયુમૂતેન ચરતા વિધમાર્થં
સુદુર્લભઃ ॥

૪૨-૨

પાવક—પાવકવસિષ્ઠગુન્ધતીમિઃ પ્રગસ્તં ક્ષીલં તેન ક્ષાલતે इति ० ક્ષાલિની,
તત્પાં સમ્બુદિઃ । રામમયજીવિતે ને બદલે રામૈકજીવિતે ‘જેતુ’ આપુ’ જીવન
રામ જ હતા.’ એ પાદેર વધારે સારો છે. મહા—મહારણ્યે પાસઃ સ્મિન્ ।

અહીં આ ત્રણે કીટી ઉપરની ‘રાય’ની મિત—ટીકા વચ્ચે ૫ ૧૧૦
“અહીં આ બધાં વિશેષણો સૂચક છે. દેવ યજ્ઞમાંથી સંભવેલી—એટલે કે
જે જન્મથી શુદ્ધ છે એમાં કલંક ? મિતિ—જે રાજર્ષિ જનકની પુત્રી છે
કે જેમાં દોષ તો સંભવે જ નહિ. જે સ્થુપંચ (કે જે ચારિત્ર્ય માટે શ્રેષ્ઠ
ગણાય છે તેમાં કલંક ? અગિત અને વસિષ્ઠ અનુન્ધતી જેવાએ જેતુ’
ચારિત્ર્ય વખાણુ’ છે તેવી સ્ત્રીને આવો દોષ ! જેના જીવન કર્મમાં રામ
ભાવના જ છે, જેતુ’ જીવન કેવળ રામમય છે, જે અરણ્યમાં મારી સદચરી
બની તેવી ઉપર પછી સંદેહ ! इति છેદઃ । ईदृशः परिणामः—અહીં રામ ભાવિ
બનાવોની આગ્રાહી કરે છે. જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો શું થાય ?

શ્લોક ૪૩ (અનુબંધ)

હવે રામે સીતાને ત્યાગવાનો મક્કમ રીતે નિશ્ચય કરી દીધો છે. તેથી
પછી શું થશે એ વિચારો હવે તે કરે છે. તેનો ચોક્કસ નાશ થશે એમ
રામને હવે ખાતરી થઈ ગઈ છે.

નાથયન્ત—‘રાય’ નીચે મુજબ સમજાવે છે. નાથ=રક્ષક. રાવણને મારીને
જગતતુ’ રક્ષણ કરવાતું કામ તો રામ પોતે જ કરી શકે. તેથી રામ
સીતાને ‘નાથ’ કહે છે. વીરરાધવ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. અહં લોકાનામધીશ,
મમ ત્વં નાયા । तथा च यस्यैते तस्य तदनम् इति न्यायेन लोकानामपि त्वमेव
नाधिकेत्याशयः । यद्वा त्वं मयि आत्मतयावस्थिता, अहं च त्वयि तयावस्थितः ।
तथा च लौकिकैर्मयि प्रतिषद्यमाने नाथत्वं त्वदीयमित्यर्थः ।

વિપત્સ્યસે પદ્ + વિ નું લાવિષ્યકાળ. નાથ પામીશ.

સીતા ‘પવિત્ર કરનારી’ અર્થાત્ ‘પવિત્ર’ છે. અધારે તેના વિશેની

કિંવદન્તી 'અપવિત્ર' છે. આમ 'પવિત્ર સીતા' અને 'અપુણ્ય જનોક્તિ' એ બંને વિસદૃશ વસ્તુઓ સાથે આવી છે. તેથી અનનુરૂપ સંસર્ગ હોવાથી વિષમ અલંકાર છે. 'જન્મત સીતાને લીધે 'નાય' (રક્ષક)વાળું છે જ્યારે સીતા નાય વગર નાય પામશે જે પોતે શરણુ છે તે અશરણુ છે.

યા પાનની સા અપવિત્રીક્રિયતે, યા દારણં સૈવ અચરણા.

જેને લીધે જન્મ 'નાય'વાળું છે તેવી સીતા 'નાય' વગર નાય પામશે. એમ બે વિસદૃશ વસ્તુની સંઘટના થઈ છે તેથી વિષમ અલંકાર છે.

સીતા અને કલંક, તથા સીતા અને અનાયપણું વચ્ચે સંબંધ શક્ય જ નથી એ સૂચન અહીં છે.

-૪૩-૧

પર તે નૂતનો-અહીં રામ પોતાની સામે કટાક્ષ કરતા નથી. પણ એ નૂતન શબ્દ ખાસ બોલે છે કારણ તે દ્વારા તે પોતાની આગા ઉદ્ધાંધી નહિ શકાય એવા ભાર દર્શાવે છે. ગાદીએ આવતાં ચરુઆતમાં જ પોતાની આંતો ત્યાગ કરીને રામ પોતાની કીર્તિ જમાવવાના છે. તેથી દુક્રમ આપતાંની સાથે જ તે કહે છે કે આ કોઈ પહેલાંના રાજની આગા નથી પણ 'નવા' રાજની આગા છે તે બધાએ પાળવી જ પડશે.

આ આગા તે લક્ષ્મણને આપે છે. કદાચ તે પોતાના આ નિર્ણય સામે ફક્ત કરે એમ ભાગવાથી રામ પહેલેથી જ કદી દે છે કે આ રાજ આગા છે અને તે પણ 'નવા રાજ રામની' એ દરેકે અને તારે પાળવી જ પડશે. કોઈ પણ જાતની ફ્લીલ-પછી ભલે તે લક્ષ્મણની હોય તો પણ-તે સાંભળવા માગતા નથી. પોતાની આગાનું કડક પાલન થાય અને કોઈ પણ તે સામે માથું ન ઊંચકે તેથી જ રામ નૂતનો રાજા સખ્દો વાપરે છે. દુર્ભાગ જેવાને આ નિર્ણય નથી ગમતો તો લક્ષ્મણ તો એ બામન ફ્લીલ કરે જ. આથી કોઈ એ આગાની વિરુદ્ધ ન જાય તે માટે જ રામ ખાસ નૂતનો રાજા સખ્દો વાપરે છે.

અહીં 'રાય' જતાવે છે કે રામનો આ પોતાના પ્રત્યેનો જ કટાક્ષ છે કે રાજ 'નવા' છે અને તેનું કામ પણ નવું છે. કોઈ સૂચ-

નંદી રાજ્યએ પોતાની આસનપ્રસવા, ધર્મદારને ત્યાં કર્યો નથી. એ પશુ નવું કર્મ છે અને નવો રાજ તે કરે છે. વાંચો 'રામ'—મિત્ર ૦ પૃ. ૧૧૦—નૂતનઃ ઇતિ સામિપ્રાયમ્ । રાજા નૂતનઃ, કર્માપિ તસ્ય નૂતનમ્ । ન હિ સૂર્યવંશીયેન કેનાપિ મૂળલેન પરિત્યક્તા આસન્નપ્રમવા ધર્મપત્ની । તદપિ નૂતનં નૂતનેન રાજા કિશ્તે ઇત્યમિપ્રાયઃ ॥

પણ એવો કટાક્ષમય જાવ અહીં જણાતો નથી. આ રાજા આસનપ્રમવા મુખમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ દ્વારા કવિ સીતાત્યાગ પાછળનું એક સખ્યજી કારણ આપે છે. રામ નવા રાજ હતા, તેથી કીર્તિની અંખના તેમને દોષ જ. વસિષ્ઠનો સંદેશો મળવાથી આ નવા રાજમાં નવો જ જુસ્સો આવે છે. તેથી નવા રાજ તરીકેના જુસ્સામાં એમણે સીતાત્યાગ કરીને પશુ કીર્તિ ટકાવી રાખી. આમ આ રીતે આ વાક્ય સૂચક છે.

૪૩-૪

હા કથમિદાર્જી—દુર્યોધે પશુ સીતા વિરોધા કલંકના સમાચાર આપતાં એવું નહોતું પાશુ કે રામ સીતાનો ત્યાગ કરવાનો આટલો જલદી નિર્ણય કરશે. રામનું પમણું અયોગ્ય છે એમ જતાવવા તે ત્રણ કારણ આપે છે—એક તો સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા થઈ ગઈ છે અને તેની વિશુદ્ધિ પુરવાર થઈ ગઈ છે. બીજું તેના હિરમાં પવિત્ર સંતાન છે. અને ત્રીજું કે વાતને કંઈ મહત્વ આપવા જેવું નથી કારણ એ તો દુર્ગતવચન છે. આમ સીતાનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી.

૪૩-૫

ગર્મસ્થિત૦—ગર્મે સ્થિતં પવિત્રં સન્તાનં યસ્યાઃ । અપ્યવસિત-સૌન્દર્યમ્ અને અર નું ક. ભુ. કૃદંત્ત્વં જ્ઞં વ્યવસિતં દેવેન (મહારાજે આ નક્કી કર્યું છે) એ પાદેર પશુ સારો છે.

૪૩-૬

કથં દુર્જના પૌર૦—દુર્યોધ લોકોને દુર્ગત કહે છે એ રામ સહી શકતા નથી. તે કહે છે કે અગ્નિશુદ્ધિ તો છેક લોકોથી દૂર લંકામાં થઈ હતી તેથી લોકોને શી રીતે વિશ્વાસ એમે ? લોકોને યંહ યાવ એ

સ્વાભાવિક છે. એમાં એમને દુર્જન શા માટે કહેવા ? આપણે પણ એમની જગ્યાએ હોઈએ તો તેમ જ કરીએ. આથી કોઈ ખામ્ય હેતુપુરઃ સર અથવા તો દુર્જનતાથી પ્રેરાઈને તેમણે આ કલંક ચડાવ્યું નથી.

અહીં પણ દુર્જન શબ્દ આવે છે. આગળ છિપર બે વખત આ શબ્દપ્રયોગ થયે મળે. વાંચો—સાધુને દુર્જનો જનઃ । અદ્યુત્તમ્યાદયતિ ॥

શ્લોક—૪૪

અન્યથા—દક્ષાકુવંશઃ પ્રજનાં અમિમતઃ । વચનીયવીજન્ન ચ દૈવાન્
જાતમ્ । વિગુહિશ્ચલે યજ્ઞ અદ્યુત્તમં કર્મ તદ્ યદિ દરવૃત્તમ્ કઃ પ્રત્યેતુ !
(ધન્વન્તર)

અમિમતઃ પ્રજાનામ્—‘ત’ અંતવાળાં ૩. બૂ. કુદંતો જ્યારે બૂત.
કાળતા નહિ પણ વર્તમાનકાળના અર્થમાં વપરાય ત્યારે તૃતીયા ન લેતાં
પછી લે છે. ‘ત્વચ્ચ વર્તમાને પા. ૨. ૩. ૬૭. પ્રમાણે. વાંચો સિ. કૌ.
વર્તમાનાર્થસ્ય જસ્ય યોગે યદ્ધી ત્યાત્ । ન લોકેતિ વિવેચસ્તાપવાદઃ । રાદાં મયો
બુદઃ પૂજિતો યા ।

પ્રત્યેતુ-દ્વ+પ્રતિ નું આત્માર્થ (લ્યેટ) ત્રી. પુ. એ. વ. અહીં પહેલી
ધીટીમાં દક્ષાકુવંશોદ્ભવતઃ (દક્ષાકુવંશાત્ ઉદ્ભવઃ ચસ્ય સઃ ઉદ્ભવઃ-તસ્ય પ્રત્યય
શબ્દને પંચમીના અર્થમાં લગાડવામાં આવે છે.—ધક્ષિણાકુવંશમાં જેનો
હિંમવ થયો છે તેને લીધે.) પાંદ છે. પણ તે પ્રજનાં સાથે બંધ બેસતો
નથી.

આ શ્લોકમાં રામ ૨૫૦૮ કહે છે કે એમાં લોકોનો વાંક નથી,
કારણ અગ્નિગુહિ તો લોકોથી દૂર લંકામાં મર્દ હતી. એ દૂર બનેલી
જાતમાં લોકો શી સંતે સરાસો કરે?

૪૪-૩

અતિચિન્તસક્રમા૦-અતિચિન્તસં કર્મ થતા. બીજાસ કામ કરનારો. સીતાને આવી દશામાં ત્યજવામાં હું ખરેખર નૃશંસ-એક ઘાતકી-હત્યારો બન્યો છું. અને એ હત્યા મેં બહુ બીજાસ અને ધાતકી રીતે કરી છે, કેવી નૃશંસ અને બીજાસ રીતે એ ૨૬૦૬ ૪૫ માં બતાવ્યું છે.

૨૬૦૬ ૪૫ (રથાદ્યતા)

અપૃથગાશ્રયા૦-અપૃથક્ આશ્રયઃ યસ્યાઃ, છમન્-છમન્ હું ત. એ. વ. સીતાને દોઢા ઉત્પન્ન થવાથી રામે એને સાથે લઈ વનમાં જવા રથ મંગાવ્યો હતો. પણ તેને કશા વગર એને જગલ પાસે છોડી દેવા તેમણે હુકમ આપ્યો હતો. સીતા તો માત્ર પોતે ફરતા માટે જઈ રહી છે એટલું જ જાણતી હતી.

સૌનિકઃ-પોતે પાળેલા પક્ષીને જેમ કેઈ કસાઈ મારી નાખે તેમ મેં બાળપણથી પેપેલી પ્રેમાળ સીતાને મૃત્યુના ગુળમાં નાખી છે. આમ અહીં સીતાની ગૃહાકુન્તિકા સાથે અને રામના સૌનિક સાથે સરખામણી મધ્ય છે. તેથી ઉપમા છે.

‘કાણે’ પ્રિયામુ ને ખાસે પ્રિયૈ પાઠ રાખે છે-કેમકે પહેલાં સીતાને કેવી રીતે રાખતા હતા ને અત્યારે એની સાથે કેવું વર્તન કરવામાં આવ્યું છે-એ બાબત ‘પ્રિયૈ’ પાઠ સારી રીતે બતાવે છે,

વૈવિતાં અને અપૃથગાશ્રયામ વિરોધણા ગૃહાકુન્તિકા ને પણ લાગુ પડે છે. પાળેલા પક્ષીનું માસિક બરોબર જતન કરે. વળી રતેદને અને મૈત્રીને સીધે એને માસિક પોતાનાથી અજાણ ન કરે. આમ અપૃથગાશ્રયા પાઠ સારો છે કારણ તે બંનેને (સીતાને અને ગૃહાકુન્તિકાને) લાગુ પડે છે. જ્યારે અપૃથગાશ્રયા પાઠ સીતાને જ લાગુ પડે છે. અપૃથક્ (અમિત્ત્વ.) આશય. યસ્યાઃ આ પાઠ બતાવે છે કે રામ અને સીતાના હૃદય એક હતાં. રામ ને કંઈ ઇચ્છતા તેમાં સીતા પણ સંમત થતી. સાથે સીતા ને કંઈ ઇચ્છતી તેમાં રામ પણ સંમત થતા આમ બંનેના આશય એક હતા. પણ અપૃથગાશ્રયા પાઠ વધારે સારો. કારણ તે બંનેને લાગુ પડે છે.

સૌહૃદ—સૌહાર્દ અને સૌહૃદ એમ બે રૂપ સાહિત્યમાંથી મળે છે.
વાંચો-વિક્રમો-સહીજનસ્તે વિમુક્તાર્દસૌહૃદઃ ।

સૌનિકઃ ને બદલે સૌનિકે પાઠ છે. એ લેતાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય—
'જેમ કેાઇ ગૃહશકુન્તિકા કસાર્દને આપે તેમ હું સીતા મૃત્યુને આપું છું.' પણ આ પાઠ બરાબર નથી. કારણ તેમાં રામના કૂર કર્મનેા જોડાએ તેવો ખ્યાલ આવતો નથી.

અહીં 'રાય' બહુ સરસ સમજાવે છે. વાંચો પૃ. ૧૧૪-૧૧૫
શૈશવાત્—બાળપણથી જે મારી સાથે હતી એના ઉપર વધારે વહાલ કરવું જોઇએ એને બદલે હું એની હત્યા કરનારો થયો છું. આ નૃશંસા અને બીભત્સ કાર્ય નથી ? પ્રિયામ્—એ મારી પ્રિય છે. એ મારા આનંદને વિષય છે છતાં હું એને મારું છું એ બીભત્સ છે. સૌહૃદાદ૦—આવાને હું મારીશ ? કેટલું બીભત્સ ! હમામ્—આ સીતા કે જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી મારા વક્ષઃસ્થળ ઉપર સૂતી છે એને હું મારીશ ? હું ખરેખર બીભત્સ કામ કરનારો હત્યારો છું કારણ છદ્મના૦—હું એને કેાઈ બહાના હેઠળ મારું છું. એને મેં એના લાભ વિશે કહ્યું નય. એને મોઢે એને આ કાળજીથી તપજી છે એમ કહ્યું ન કહેતાં મેં એને કેવળ વનગમનને બહાને જ છોડી દીધી છે અને મારી છે. એ મારા સ્થિર પ્રસાદથી ખુશ છે અને હું આવો ? પરિદામિ૦—એમાં જરા પણ શંકા નથી કે તે મરી જશે. જેમ કસાઇ ધરના પાળેલા પક્ષીને કે જેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેને જ મારે તેમ હું પણ સીતાને કે જેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેને જ છદ્મના મૃત્યુમુખમાં મોકલું છું. કેવો બીભત્સકર્મી હું છું !

બાળપણની સખીને, જે મને આનંદ આપનારી છે તેને, મૈત્રીને લીધે જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવનાર છે તેને, આને કે જે અહીં સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી સૂતી છે તેને છોડનારો હત્યારો બન્યો છું. તે મરી જશે એમાં સરેજ પણ શંકા નથી છતાં છોડું છું—તેથી હત્યારો જ છું. હું ખરેખર કસાર્દ બન્યો છું.

૪૫-૧

પાતકી-ગતયતે इति पातकम् । तदस्य अस्तीति पातकी हुं अ२५२५

પાપી છું. સીતાને એ સ્પર્શથી દૂષિત ન કરવી જોઈએ સૌરમ્-ધીમેથી

શ્લોક ૪૮ (અનુપ્રહસા)

અર્પણ—કર્મણા ચાક્રાલ—કર્મથી ચાક્રાલ, જન્મથી નહિ અર્પણસૌ
કર્મચાક્રાલ અથવા અર્પણકર્મણા ચાક્રાલ—સિદ્ધિ આર પ્રકારના કર્મચાક્રાલ
મધ્યારે છે અમુક પિયુનથ કૃત્તવ્યો દીર્ઘરોચર । ચત્વાર કર્મચાક્રાલ
જન્મલક્ષ્યાવિ પદ્મ ॥ નામ પોતાને અર્પણ કર્મચાક્રાલ કહે છે કાન્ધુ કે
તે આ આર પ્રકારમાંના નથી કોઈ પણ આદ્ય જોની પત્નીને ન ત્યજે
અને તે પણ આની કર્તવ્યપદ્મ પત્નીને જ્યારે તે આપજસરના રોમ
અને આસન્નપ્રસાદ હોય ત્યારે તો ન જ ત્યજે. પોતે તો આક્રોશથી પણ
દાપી જનારો નીકળ્યો એમ રામ કહે છે.

અિતાસિ—દુર્વિપાક—દુષ્ટ વિપાક. (પરિણામ) ચક્ષ્માન્—દૂષિત
રૂપોવાળો.

રામ કહે છે તું મારે વિશ્વાસે સતી છે. તું ભોળો છે. પણ હું તો
અર્પણકર્મચાક્રાલ છું. તું કાર છે એવો હું નથી. હું તો તારી હત્યા
કરનાર ચાક્રાલ છું. મારો આશ્રય કરવો તે ચન્દનની આન્તિથી દૂષિત
રૂપોવાળો વિષવૃક્ષનો આશ્રય કરવા બગાડ છે કોઈ મનુષ્યને લાગે કે
આ ચન્દનવૃક્ષ છે અને અહીં આશ્રય કરવાથી શાંતિ મળશે પણ રૂણ
જોતાં સમગ્રમ કે આ તો વિષવૃક્ષ છે, તેથી જ રીતે તું નિશ્ચિત રીતે
મારો આશ્રય કરી ગઈ છે પણ જ્યારે તું તારો ત્યાગ કર્યો છે એમ
જાણીશ ત્યારે તને ખાતરી થશે કે તું જેને ચન્દન માનીને હોડતી નથી
એ તે દુર્વિપાક વિષવૃક્ષ છે. આમ મને આશ્રય કરવો અને વિષવૃક્ષનો
આશ્રય કરવો એ મેં બન્ને મળે ૨ કમ નથી જતાં મળે બનાવ્યો છે
અને આ બંને સાથે લેતા માદર સૂચના છે તેથી અહીં નિશ્ચિત
અસંકાર છે.

૪૬-૧, ૨, ૩

ઉત્થાપ્ય—અહીં ‘રાય’ એક જાળત મુખે જે—રામ સીતાના
શરીરપરથી દૂર રહેવા માગે છે. અિવર્ણનીય જાળ...ઈ. તેથી તે

પો તાને હાય સીતાના માથા નીચેથી ખેંચી લે છે. (બાહુમાર્કર્ષન) પણ એ થી કરીને સીતાને સ્પર્શ જતો નથી રહ્યો. અયં બાહુઃ કળ્થે સિશિરમયણો મૌચ્છિકસરઃ સીતાએ પોતાનો એક હાથ રામને મળે વીંટાળ્યો છે. તેથી એ કહ્યું 'ઉત્થાય' એવું અભિનય સૂચન નહિ પણ સીતાનાં બાહું સ્વં સ્વકળ્થાદવતાર્પ્ય ઉત્થાય इति—એમ સુધારો કરવો જોઈએ.

હન્ત સમ્પ્રતિ—આજ સુધી રામના પરિણીત જીવનમાં કંઈ દુઃખ નહોતું. પણ કલંકની વાતથી આજે તે ઝેર ખની ગયું છે. આજ સુધી રામને કેટલીયે આશાઓ હતી અને આજ સુધી એમને સંપૂર્ણ સુખ હતું. પણ કલંકની વાત આવતાં હવે રામનું એ સુખ પરવારી ગયું છે. રામ નિરાશ થઈ ગયા છે. જ્યત પહેલાં ઉપવન જેવું લાગતું. હવે તે વેરાન વગડા જેવું લાગે છે. પહેલાં સંસાર કંઠ સાગવાળો લાગતો હવે તે અસાર લાગે છે. પહેલાં રામને પોતાનું શરીર કાર રૂપ નહોતું લાગતું. હવે આ દુઃખમાં તેમને પોતાનું શરીર કાર-રૂપ લાગે છે. પહેલાં રામ પોતાને બધાનું શરણ માનતા આજે પોતે અશરણ થઈ પડ્યા છે. એ જ વસ્તુઓ, પણ સંજોગોમાં કેટલો બધો ફેર ! સંજોગો પ્રતિકૂળ બને ત્યારે એ જ સુખ આપનારી વસ્તુઓ દુઃખ આપનારી બની રહે. અસહાયની માફક રામ આજે આકેન્દ્ર કરે છે. આજ સુધી સીતા હતી ત્યાં સુધી એમને જીવનનું કંઈક પ્રયોજન લાગતું. પણ હવે એ બધું પરવારી ગયું. સમસ્ત વિશ્વ એમને જાણે પોતાને માટે ફરી મળેલું લાગે છે.

સ્લોક ૪૭ (અનુપ્રદક્ષ)

મર્મોપધાતિમિ-મર્મણિ ઉપન્નન્તિ इति • ધાતિનઃ, ઠીઃ-મર્મોપદેશક. વજ્રકીલામિત વજ્રરીલ ઉપગ્રથી નામ ધાતુ વજ્રકીલાયતે (વજ્રકીલ દ્વાચરતિ)નું ક. બૂ. ૩૬૮-વજ્રના ખીલાની જેમ આચરણ કયું છે.

તેમના પ્રાણ ચાલ્યા જશે. પણ કમનસીબે રામ જીવે છે. વજ્રના ખીલા હૃદયમાં ખૂંપે અને જેવું દુઃખ થાય તેવું દુઃખ આ ટકી રહેલા પ્રાણથી થાય છે. જેમ એક ઠેકાણે ઠેકેલો વજ્રનો ખીલો, તેને કાઢવા પ્રયત્ન કરીએ છતાં ત્યાં જ ખૂંપી રહે છે તેવી રીતે વારંવાર દુઃખો આવવા છતાં મારા પ્રાણ મજબૂત રીતે ત્યાં જડાયા છે. અહીં હૃદિ ને બહાર સ્થિર: પાહરે છે તે પણ સારો છે અને અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય-માગ પ્રાણ સ્થિર છે, જેમ એક ઠેકાણે ખૂંપેલો વજ્રનો ખીલો વારંવાર કાઢવા છતાં ત્યાં જ રહે અને નીકળે નહિ તેમ મારા સ્થિર પ્રાણ પણ વારંવાર કાઢવા છતાં ત્યાંથી નીકળતા નથી.

એમ કેમ? આટલા દુઃખમાં પણ કેમ રામના પ્રાણ ટકી રહ્યા હશે? એવું કારણ 'રામ' પોતે જ આગે છે- હુ સમવેદ-કેવળ દુઃખ અનુભવના જ રામમાં ચૈતન્ય મૂકાયું છે. વાંચો રાયની ટીકા પૃ. ૧૨૦-“અચેતનને દુઃખનો અનુભવ ન થઈ શકે તેથી એ દુઃખનો અનુભવ કરાવવા માટે જ કેવળ વિધાતાએ મારામાં ચૈતન્ય મૂક્યું છે. એમાં પણ ચેતન હોય છતાં બે મુહૂર્તમાત્ર જીવે તો એ દુઃખનું જ્ઞાન થાય કે ન થાય. પણ પૂરેપૂરું તો ન જ થાય. તેથી તે દુઃખનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું થાય માટે છેક મમં રથાને ધી કરનાર પ્રાણ વજ્રના ખીલાની જેમ જડાઈ ગયા છે. તેથી હું અનન્ત દુઃખ અનુભવું છું. એ વિધાતાની જ ઇચ્છા છે. એમાં હું શું કરું?”

અહીં વજ્રસીન્ધવિતં માં ઉપમા છે.

૪૭-૧

જ્ઞા પ્રસ્થ-અહીં પણ વાંચો 'રાય'ની ટીકા પૃ. ૧૨૨-“જેને જેને રામ સંબોધે છે તે બધાને સીતા પ્રિય હતી. એની ખોટ આ દરેકને વ્યક્તિગત ખોટ તરીકે સાલશે. વળી પરિમૂલ્ક: શબ્દ સૂચવે છે કે આ બધાને રહ્યા સિવાય એમને આ ખોટ કરવામાં આવી. તેથી રામના હાથે તેમનું અપમાન થયું છે જે કોઈ લૂંટી લે છે (પરિમૂલ્ક) અને અપમાન કરે છે તે ખરેખર કૂર છે, નીચ છે.”

૪૭-૩

ત્રિજટ્ટા-એ નામની રાક્ષસી હતી. મીતાને જ્યારે અશોકવાદિકામાં રહે રાખવામાં આવ્યાં ત્યારે એમની દેખરેખ રાખવા રાવળે ત્રિજટ્ટાને

રાખી હતી. તેણે સીતા પ્રત્યે બહુ મોયાળુ વર્તન અભાવ્યું હતું અને એને રાક્ષસીઓને પણ તેમ કરવા આગ્રહથી સમજાવતી હતી. ખીણ ખડે રાક્ષસીઓ સીતાને ખાઈ જવાની ધમકી આપતી હતી. પણ ત્રિગટાને કંઈ સીતા બચી ગયાં. એને લાંબે જ એ વિરહમાં સીતા પ્રાણ ટકાવી શક્યાં. ત્રિગટાની સીતા પ્રત્યેની આવી સેવાઓને લીધે રામ તેને સખા સંબોધન કરે છે. વાચો અરણ્યકાંડ સર્ગ ૨૭—તતઃ સીતામુગમ્ય રાક્ષસં ભીમદર્શના । પુનઃ પરુષમેઘધર્મનર્થમયામુવન્ ॥ અયેદાનીં તવાનાયં રીતે પં વિનિશ્ચયે । રાક્ષસ્યો મક્ષયિષ્યન્ત માસમેતતથામુચમ્ ॥ સીતા તામિરનાયકાં દેહ્ત્વા સન્તર્જિનાં તદા । રાક્ષસી ત્રિગટા વૃદ્ધા પ્રવૃદ્ધા વાક્યમબ્રવીન્ । ગારુડાદનાનાયાં ન સીતા મક્ષયિષ્યથ । ઝનકસ્ય મુતામિયાં સ્તુષાં દશરથસ્ય ચ । સ્વપ્ને શ્વપ મયા દષ્ટો દારુણો રોમહર્ષણઃ । રાક્ષસાનામભાવામ્ મનુરંસ્યા મત્ત ચ ॥...મર્તિર્વિતામપિ ચ.ચર્ચ' રાક્ષસ્યઃ કિં વિવક્ષ્યા । રાષવાદ્ મનં દો રાક્ષમાનામુચ્ચિતમ્ ॥

૪૭-૪

રામહત્તયેન—“રામ એટલે તો રમતે અથવા રમ્યતે અનેન=તે કરે છે તે એવા માટે હવારા બનવું બહુ ધિક્કારને પાત્ર છે. હાં રામહત્તક કહ્યું છે.”—(રામ ૫. ૧૨૧)

શ્લોક ૪૮ (અનુષ્ટુપ)

ક્યાં મહાત્મા અને ક્યાં દુરુત્તમ ! તેથી હું તેમને મારે અપૂર્યું. ગૃહીતનામાનઃ—ગૃહીતા નામ વેશાન. વાપ્તના-વાપેન વાચો અને ૧.૧- ‘અર્ચી પદં પુમાન વાપ્ત્યા વાગ વિલિપ્યન્તરામચમ્ ।’ જનનેન-જનં દન્તીનિ દન્ત

૧.૭ હમણા જ અસહાય રામે આગ્રહતી, વર્તિત વગેરેનાં નામ સંધ્યા. તેથી નામ કહે છે—માની છબ તેમનાં નામ લે છે નેથી અને ૩ છે કે જાણે મૂર્તિમંત પાપ એ લોકોના સગરને સ્પર્શને અપવિત્ર છે. આમ અહીં ઉત્તમેક્ષા છે.

શ્લોક ૪૯

તેથી નહીં એનું મોઢું હવે ફરીથી જોવા મળવાનું નથી. કારણ કલંક કદી ધોવાશે નહિ અને સીતાને પણ જંગલી પશુઓ ફાડી ખાશે. આથી તે છેલ્લા છેલ્લા સીતાના ચરણ દમનને સ્પર્શ કરી લે છે.

૪૯-૫

અબ્રહ્મણ્યમ્ - 'વ્રહ્મણિ વેદે સાધુ इति ब्रह्मण्यम्—જે વેદમાં કહ્યું છે તે ન વ્રહ્મણ્યં અબ્રહ્મણ્યં-વેદમાં જે નથી કહ્યું તે એટલે કે પ્રાણિદિંસા. વેદ કહે છે-મા હિંસ્યાન્ સર્વભૂતાનિ । અબ્રહ્મણ્યં-આ આશ્વર્પકારક ઉદ્દગાર સૂચવે છે કે કોઈક દિંસા થકી ખીજા કેાઈક પાસે રક્ષણ માગી રહ્યું છે પ્રાણિહત્યા મયતિ, ગ્રાયતા મોઃ" ('રાય' ૫ ૧૨૪)

અથવા અબ્રહ્મણ્ય એટલે જે જાઠણ માટે સારું નથી તે. પહેલાં ભારતમાં જાઠણ ખાસ માનને લાયક ગણાતો. તેથી અબ્રહ્મણ્ય નો કેાઈ 'પાપી કામ' એ અર્થ થતો 'બચાવો બચાવો' એ આશ્વર્પજનક ઉદ્દગાર તરીકે તે વપરાય છે.

રામ જ્યારે પૂરા લાગણીના આવેશમાં તણાઈ ગયા હતા ત્યારે આ શબ્દો અને આ પ્રસંગ દ્વારા એમને એમની ફરજનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. "શાકુન્તલ"માં પણ આવો જ પ્રસંગ છે દુષ્યન્ત જ્યારે શોકમગ્ન થઈ ગયો હોય છે ત્યારે ઇન્દ્રનો સંદેશો આવતા તે કાર્યમગ્ન બને છે. આમ વીરસ લારીને આખો પ્રસંગ બદલી નાખે છે.

સીતાને વનમાં જ્યાં વખતે રામને ભવભૂતિ ખાસ ખસેડી લે છે કારણ નહિ તો સીતા વનમાં જાત તે વખતે રાગની લાગણીઓ તેને તેના નિઃશ્વમાર્થી ડગાવી દેત અથવા એમ ન થાત તો રામને જોડે જવું પડત. તે સીતાને મોઢામોઢ ત્યાગની વાત કહી શકત નહિ અને સીતાને ત્યજવા કંઈ ખીજું બદાનું શોધવું પડત અથવા તો રામને મોઢામોઢ સીતાને એના ત્યાગની વાત કહેવી પડત. અને જો એમ થાત તો સીતાના ત્યાગ પાછળ આટલી કડુછતા ન રહેત. કદાચ ભવભૂતિ ઈચ્છે છે તેવો કડુ રસ જમન નહિ. કારણ સીતાએ પોતે જ કહ્યું હતું કે રાત્રી માટે અને પ્રભ મારે જો રામ એને ત્યજનાર થાય તો એ એને જોડું લાગત નહિ

કારણ એમાં એને એના પતિનું ગૌરવ દેખાય છે. એને જે કૂરતાથી ત્યજી
એટલું જ એને ગમતું નથી. આમ બવશૂતિ રામને હેતુપુર:પર સીતાથી
દૂર ખસેડે છે.

શ્લોક ૫૦ (અનુબુદ્ધા)

હમતપસાં—હમં તવ: સેવાં-હિમ તપવાળા સ્વર્ગ--સ્વર્ગેન પ્રાપ્તિતા:
સવશુ એક રાક્ષસ હતો. તે મધુ અને રાવણની બહેન તથા વિશ્રવસની
પુત્રી કુંભીનસીનેા પુત્ર હતો તે 'મધુસ'નેા અધિષ્ઠિત રાજા હતો. પહેલાં
તે એના પિતાના નામ પાછળ 'મધુવન' કહેવાતું. તેના પિતાની પાસેથી
શંકર પાસેથી મળેલું એક અગ્નેય ત્રિશૂળ એને મળ્યું હતું. સ્તોત્ર-
સમૂહ-મંડળ.

૫૦-૧

આ. કથમચાપિ--શું હજી પણ રાક્ષસોને ત્રાસ! રાવણને ખીળ
રાક્ષસો સાથે માપો એટલે મં માન્યું હતું કે હવે રાક્ષસોને ત્રાસ નહિ
રહે છતાં હજી પણ રાક્ષસોને ત્રાસ! હજી પણ રાક્ષસો આગ્રણેને વિધન
કરે છે! ચારત્-ચારત્ અને પુરા બ્યારે વર્તમાન કાળના ક્રિયાપદ સાથે
વપરાય ત્યારે બવિધની અમુક ખાતરી બતાવે છે ['ચાયતુરા નિપાતવોર્લદ'
પા. ૩-૩-૪]

માધુરસ્વ-મધુરાના રાજાનું. મધુરા નિવાસ: અસ્ય માધુર:-'એડસ્ય નિવાસ'
પા. ૪-૩-૮૧. સવશુની રાજધાની મધુરા હતું. સવશુને મારીને શત્રુને ત્યાં
'જમના' ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું. વચિ: ઉત્તરકાંડ ૧૧-૭૦-૬૪ મધુપુરી રમ્યા
મધુરા દેવનિર્મિતા. નિવેશં પ્રાપ્ત્યાન્હીઘ્રમેષ મેડસ્તુ વર: વર: ॥ તં દેવા:
પ્રીતમનસ: ચાક્રિયેક રાવણમ્ ॥ અવિષ્યન્તિ પુરો રમ્ય શ્લેષેન્ન ચ સંપત્ય. ૧
શત્રુન્ અત્યારે જાય છે ॥ છેક સાતમા અંકમાં બાર વર્ષ પાછો આવે
છે. રામાયણમાં શત્રુન્ સવશુને મારવા જાય છે એ પહેલાં થોડો વખત
પહેલાં સીતાન્યામનેા પ્રસંગ બને છે. સવશૂતિ અહીં શત્રુન્ ગયા પછી
સીતાત્યામનેા પ્રસંગ આપે છે. રામાયણમાં પણ એક દિવસ મારે વન-
બેસાની ધ્રુષ્ટિ સીતા પ્રગટ કરે છે.

૫૦-૩

હા દેવી કયોતેવે—ગમ સખન હૃદય કરીને શનુધને મોકલવા ઘોડાંક ડગલાં જાય છે. પણ તે વળી સીતા પામે પાછા ફરે છે. સીતાને ત્યજવાનો તે નિઘય તો કરી બેઠા પણ હવે એનું શું ? આવી દશામાં, ખાસ કરીને કઠેરગણી દશામાં તેનું શું થશે એ વિચારે જ એ પાછા વળે છે. આવી નાણક અવસ્થામાં એની સંભાળ કોણ લેશે ?

ભગવતિ વસુ ઘરે—રામની મનોદશા ‘રાય’ સરસ રીતે સમજાવે છે—(વાંચો ‘રાય’નું ઉ. ચ. ૫. ૧૨૬-૧૨૭) “કુઃખી બ્રાહ્મણો માટે તો કું રક્ષણ કરનાર શનુધને મોકલું છું. પણ રિપત્તિમાં આવી પડેલી પોતાની પત્ની યાદ આવવાથી તે કહે છે કે આવી, હિંસક પશુ. એને ગણિ તરીકે ફેંકેલી એવી અચરણ તારું શું થશે ? તું તારી જાતને રક્ષીને કેવી રીતે જીવીશ ? કું તો તારું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છું.” પણ રામને પોતાની કરુણ દશા ખૂબ સાહે છે કે પોતે જ્યારે બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓના રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે સીતાનું રક્ષણ કરવા તે કોઈને મોકલી શકતા નથી. પણ કોઈને પણ એની સોપણ તો કરવી જ ને ? એને સીતાની જનેતા માતા વસુધરા યાદ આવે છે, તેથી તે સીતાની સોપણ એને કરે છે અને કહે છે તું જ હવે તો સીતાની બગેબર સંભાળ લેજો. [એટલું જ નહિ પણ બગવતી પૃથ્વીએ સીતાની સંભાળ લેવી જ પડશે એ માટે તે કેટલાંક કારણો આપે છે.

પહેલું તો સીતા એક નહિ પણ બે કુળનો આધાર છે. જનકોના અને રઘુઓના કુળનું જો કંઈ મંગળ છે તે બધું સીતામાં જ સમાઈ જાય છે. જો સીતા નાશ પામે તો જાને વંશ નાશ પામે. માટે સીતાનું રક્ષણ કરવું જ આવશ્યક છે.

બીજું તે પુણ્યસીતા છે. એનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે એમ મને ખાતરી છે. મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે તે કેવળ પ્રભને ખુશ કરવા જ, બાકી એના ચારિત્ર્યમાં અને વિધામાં છે.

ત્રીજું કારણ તો તારું અંગન કારણ છે. સીતા તારી પુત્રી છે અને તે સુદાયા છે. પરિત્ર દેવવ્રત વખતે તે જ એને જન્મ આપ્યો

હતો. તે તારું જ સંતાન છે. (આમ શ્લોક ૫૧ માં પુત્રીએ સીતાનું કેમ રક્ષણ કરવું જોઈએ તે માટે કારણો આપે છે.)

આટલાં કારણોને લીધે હે માતા ધનિત્રી હવે તો મા વગર પુત્રીનો, કોઈ આસરે નથી તેથી તું જ તેની નિઃશ્ચિન વનવત્સલામાં સંભાળ લેજે. જંગલી પશુઓ ચડી તું જ એનું હવે રક્ષણ કરજે. પુત્રીની સંભાળ તો માતાએ જ લેવી જોઈએ.

સાતમા અંકમાં આ વાક્ય કામ આવે છે, રામના આરેક મુગ્ધ ગા પૃથ્વી એની વદાસી પુત્રીની સંભાળ લે છે. આમ સાતમા અંકમાં જે પ્રસંગ જને છે તેનું મૂળ છેક અહીં પડેલા અંકમાં છે.

શ્લોક ૫૧ (અનુપ્રુષ્ઠ)

પુણ્યશીલામ્—પુણ્ય જીલં યત્વા । આ શ્લોકની સમજૂતી ઉપર આવી ગઈ છે.

૫૧-૧

મદન્નિષ્ઠાન્તઃ—આખરે 'સન્ન' રામનો જય થાય છે. પ્રિમાળ પતિ કેળા મા પૃથ્વીને સીતાની સોંપણી કરી સીતાનો ત્યાગ કરી માલ્યો જાય છે. એનાં આંસુ રૂપે એનો સ્નેહ વહી રહે છે પણ કપરો રાજધર્મ એ પાળે છે.

૫૧-૬

|| ધિરુ હા ધિરુ—આર્યપુત્રનો વિરહ જતાવતા અમંગલ સ્વપ્ન વડે ડું છેતરાઈ છું. એના મનમાં કે અરેખર સ્વપ્નને લીધે જ એને એવું સાચું કે રામ ત્યાં નથી. પણ આ તો સાચે જ રામ ત્યાં નહોતા. આથી હવે તે બીજી વખત કહે છે હા ધિરુ હા ધિરુ—અરેરે ! મેં તો માન્યું હતું કે એ સ્વપ્ન દશે. રામ કંઈ સાચેસાચ ગયા નહિ હોય. પણ આ તો સ્વપ્ન સાચું પડ્યું. આથી તે ધડીમર તો એના 'નાય' ઉપર ગુસ્સે થાય છે. કામ કરવાના જાગે કારણે એની પામે મોતુદ છે. એક તો એને આવી અવસ્થામાં એકલી છોડીને ગયા અને

ખીજું જાણતા હતા કે સીતાને ચિત્રો જોવાથી થાક અને લય લાગ્યાં છે છતાં એકલીને જાંઘની જ છોડીને જતા રહ્યા.

૫૧-૮

મવતુ તસ્મૈ-વારુ. એમણે અને એકલીને છોડીને નહોતું જતું જોઈતું. છતાં મયા. એટલું જ નહિ પણ જાંઘની છોડીને મયા. હું એમના ઉપર મગશે ત્યારે કાપીશ. હું એમને ધમકાવીશ. એમને જોતાં જો આત્મનઃપ્રમવિશ્વાસિ-(જો મારી જાત ઉપર કાબૂ રહેશે) તો જરૂર હું તેમના ઉપર ગુસ્સો કરીશ. પણ વાંધો જ ત્યાં છે ને ? રામને જોતાં હું 'કાપ'ને જ ભૂલી જાઉં છું. કાપ કરવાનાં ધણાં કારણ હોય, મેં ધણો નિશ્ચય કર્યો હોય કે હું તેમના ઉપર ગુસ્સો કરીશ, છતાં રામના દર્શનથી એ બધા વિચારો આશ્વા જાય છે. નિશ્ચય રહેતો જ નથી અને 'કાપ' બહાર આવવાને બદલે હૃદયમાંથી અને આંખોમાંથી પ્રેમ જ નીતરે છે. "રામની સમક્ષ પ્રેમ વિના ખીજા બાવનું જો જ્ઞાન રહેશે તો ખીજાશ, અર્થાત્ ખીજું જ્ઞાન રહેનાર જ નથી." (મ. ન. દ્વિવેદી ટિપ્પણ પૃષ્ઠ ૧૨૬) સીતાને રામ માટે કેટલી માદ પ્રીતિ હતી એવો અહીં ખ્યાલ આવે છે. ત ચ સ્નેહસ્થાવાન્-એવો હવો એ સ્નેહ !

૫૧-૧૬

તમો રઘુકુલ-જાતી વખતે સીતાને માદ નથી આવતું કે રામે પણ એની સાથે જ વનમાં જવાનું વચન આપ્યું હતું. મયિ કઠિનહૃદયે-છતાં એ કેમ નથી આજ્યા એવો કાષ્ઠ પ્રશ્ન તે કરતી નથી. એનવાંધ લાગે છે. કદાચ આસન્નપ્રસવકાળના થાકને લીધે તે એ બાબત ભૂલી ગઈ હશે.

અંક ૨

વિષ્કંભસક

[આત્રેયી નામની તાપસી પ્રવેશ કરે છે. વનદેવતા તેનું સ્વાગત કરે ■ અને તે ક્યાં જાય છે વગેરે પૂછે છે. આત્રેયી કહે છે કે તે વાદ્ધીકિ પાસેથી આવી છે અને અહીં આ ઇંડકારવર્ષમાં અગત્ય વગેરે રહે છે તેમની પાસેથી તે વેદાન્ત લાલુવા આવી છે. વનદેવતા કારણ પૂછે છે કે ત્યારે જ્યાં વાદ્ધીકિ પાસે વેદાન્ત લાલુવા જાય ત્યારે એ કેમ અહીં આવી છે ? આત્રેયી સમજાવે છે કે ત્યાં અધ્યયનમાં મોડું વિધન આવી પડ્યું છે. કેમ કે દેવતાએ બે ભોડિયા છોકરાઓ ઝપિને આપ્યા છે. તેમનાં કુલ લગ એવાં નામ આપ્યાં છે. તેમને જન્મકાલે જન્મ સિક્ક છે. વાદ્ધીકિએ તેમનું પાલન પોપણ કર્યું, લાલુઆ અને એમને યજ્ઞોપવીત આપ્યું. ત્રીજી વિદ્યા પણ તેમને શિખવાડી. એ હુંસિયાર છોકરાઓ સાથે લાલુવાનું મારા જોવાનું જણું નહિ. તેથી ત્યાં મળવામાં આ એક મોટા અંતરાય છે. હિપરાંત બીજું પણ કારણ છે. ભગવાન વાદ્ધીકિને સ્વયં કાન્યવાણી સ્ફુરવાથી બ્રહ્માએ તેમને રામચરિત રચવા કહ્યું. તેથી વાદ્ધીકિ રામાયણ રચવામાં રોકાયેલા રહેવાથી પણ અઘ્યાસમાં એક મોટા અંતરાય જોવા મળે છે.

આ પછી આત્રેયી અગત્યના આશ્રમનો માર્ગ પૂછે છે ત્યારે વનદેવતા કહે છે કે અહીંથી પંચવટીમાં ચક્રને ગોદાવરી તીરે જાણે. હવે આત્રેયી વાસન્તીને જોળાવે છે.

આ પછી વાતચીતમાં સીતાની વાત નીકળતાં આત્રેયી સીતાના કલંકની વાતના અને સીતાના ત્યાગના સમાચાર આપે છે વાસન્તીને આ સાંભળી બહુ દુઃખ થાય છે. તે કહે છે કે આખો અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ વગેરે વડીલો દત્તા છતાં આ અનર્થ થયો ! આત્રેયી કહે છે કે તેઓ જ્યાં તે ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે જાર વર્ષના યજ્ઞમાં ત્યાં દત્તા. એ યજ્ઞ હવે પૂરો થયો છે. પણ આખો અરુન્ધતીએ સીતા વગરની અગત્યમાં આવવાની ના પાડી

તેથી બધાંએ વાલ્મીકિના તપોવનામાં જઈ ગઢવાનો વિચાર કર્યો છે. એક બીજા પણ સમાચાર તે આવે છે કે રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ થઈ કર્યો છે અને એમાં પદ્મીને સ્થાને સીતલી મુવર્ણ પ્રતિષ્ઠા રાખી છે. અશ્વમેધના થોડાંને છૂટા મુક્યો છે અને સદમણના પુત્ર ચંદ્રકેતુને તેના રક્ષક તરીકે નીમ્યો છે. સદમણને પણ પુત્ર છે જાણી વાસન્તીને આનંદ થાય છે.

ઉપરાંત એક બીજો જનતવ પણ આત્રેયી કહે છે કોઈ એક બ્રાહ્મણે પોતાના મૃત પુત્રના સમને રાજદ્વારમાં નાખી ખૂણ આકંઠ કપુર. પ્રાત્નમાં અકાળ મૃત્યુ થાય એમાં રાજાનો જ કંઈ દોષ દોષ એમ રામને લાગ્યું. એ પોતાની બુદ્ધિ જોવા મર્યા. ત્યાં એમને અદસ્ય વાણી થઈ કે “કોઈ શમ્બુક નામનો શૂદ્ર તપ કરે છે. એને મારીને આ બ્રાહ્મણ પુત્રને છવાડ.” રામ એ શમ્બુકની મોઢમાં ફરે છે એમ હેઠલે આત્રેયી કહે છે. વાસન્તી કહે છે કે કોઈ શમ્બુક નામનો શૂદ્ર જનસ્થાનમાં તપ કરે છે તેને આનંદ થાય છે કે રામ ફરીથી આ વનમાં આવશે. દિવસ ખૂણ ચડી ગયો હોવાથી બંને છૂટા પડે છે]

અહીં તાપસીના આગમનનું પકડા પાછળથી સૂચન થાય છે. એને ચૂલિકા કહેવાય છે. વાંચો સાહિત્યદર્પણ ૬-‘અન્તર્જનિકાસંસ્થૈઃ સૂચનાર્થસ્ય ચૂલિકા.’

૩

મધ્યગદેવા—અપગસ્ય દન વેપઃ યસ્યાઃ સા પથિકને વેપે અપ્જાનં ગચ્છતી ઇતિ અધ્વગઃ, અગ્નિનોઽધ્વગોઽધ્વન્યઃ પાન્યઃ પથિકા इत्यपि इत्यमरઃ

૪

ક્રમ-—અગ્નિ યુગ્મવાનિ ચ ગર્ભે યસ્ય દ્વિજ અને દૂલભાગા અર્ચ-પદેર્લા અતિથિ વિશેષોને ખાસ માન અપાતું. તેમને અર્ચા અરાનો. અતિથિ આવે કે તરત તેને અર્ચા અપાનો. અર્ચામાં ખાસ કરીને તે પાણી ન અપાતું. તપસ્વીઓને દ્વિજ દૂત વચેરે ૫૪ તેમાં અપાતું. કદ પન્તવનુગતરં ન પન્તવનુગતરં. અર્ચામાં પાંચ જાણ્ય વારિણિ’ इत्यमरઃ ઈર્ષ + ય = ઈર્ષ્ય (જાણ્યમાં ન વા. ૨-૪-૨૧ પ્રમાણે) અહીં કદવનુમ-પન્તવનુગતરં પાદેર છે કદવનિ ચ યુગ્મવાનિ ચ પન્તવાધ્ ૦૮૩૩, સ્ત્રીયુક્ત

અવિદ્યમાનઃ સ્પર્ધિઃ (કપટં) યસ્મિન્ તન્ અનુપધિ-કૃપટ રહિત. 'કપટોઽસ્ત્રી
 ચ્ચાજ્ઞદમ્ભોપધયરહિતૈત્તે' इत्यमरः વિજયતે—ત્રિ ૫૨૨૩૫૬ છે ૫થ વિ
 અને પરા સાથે આત્મનેપદ લે છે. 'વિપરાઝ્યાં લેઃ' પા. ૧-૩-૧૧

૨-૪

કિંપ્રયોજનઃ—કિં પ્રયોજનં यस્ય સઃ કિંપ્રયોજનઃ.

૧૬૦૬ ૩

અનુપધિ-અસ્મિન્ પ્રદેશે અગત્યપ્રમુદાઃ મૂયાંસ ઉદ્ગીયવિદઃ વસન્તિ ।
 તેભ્યઃ નિગમાન્તરિણાં અધિગન્તું વાલ્મોક્ષિણાર્થાત્ રહ પર્યટામિ (૬-૬૫૭)

અગત્ય૦ અગત્ય પ્રમુદ. યેપામ્-અગત્ય એક મોટા ઋષિ દત્તા.
 તેમને આશ્રમ દક્ષિણમાં છે. તે મિત્ર અને વરુણના પુત્ર દત્તા. કુઝામધી
 તે વસિષ્ઠની સાથે જોડેલા દત્તા. ઉદ્ગીય૦-ઉદ્ગીય ને। इति उद्गीयः साम-
 દેવને। ખીમે ભાગ કે જે ઉદ્ગાતૃ ગાય છે. અહીં 'ઉદ્ગીયનો ઝૂં અથવા
 પ્રગવ અર્થ' થાય છે. ઝૂંચાર વ્રહ્મનું પ્રતીક છે. તેથી તેનું ધ્યાન ધરવાથી
 બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. પાંચે ગુપ્તકો૦-૨-૨-૪-પ્રણવો ધનુઃ છારો છાતમાં
 વ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞમુચ્યતે । આમતેન વેદવ્યં શરક્ષત્તમયો મયે૨ ।' કઠોપનિષદ્-સર્વે
 વેદા અપદમામનન્તિ તથામિ સર્વાણિ ચ વદદન્ત । ચદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ
 તત્રો પરં સત્પ્રદેશ પ્રવીંમ્યોમિત્યેતદ્ ॥ ૧૧દ્વયેવાક્ષરં વ્રહ્મ એતદેવાક્ષરં પરમ્ ।
 એતદ્વયેવાક્ષરં જ્ઞાત્વા યો ચદિચ્છતિ તસ્ય તન્ ॥' છાન્દોગ્યોપનિષદ્-ઓમિત્યે-
 તદક્ષરમુગ્રીપમુપાસીત ।

તેભ્યઃ અધિગન્તુમ્—જેની પાસેથી શીખરાનું આવે તે પંચમીમાં આવે
 (આદ્યાતોપયોગે પા. ૧-૪-૨૧ પ્રમાણે) નિગમાન્તરિણા-વેદાન્ત વિદ્યા નિગમ=
 વેદ 'વિજયપયઃ પુરં વેદો નિગમાઃ' इत्यमरः વેદ ખાસ કરીને મંત્રો અને
 'બ્રાહ્મણ'નો ખતેલો છે. ઉદ્દેશો ભાગ 'આરપ્યક'નો છે. 'આરપ્યક'માં ઉપ-
 નિષદ આવે છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મજ્ઞાન હોય છે. ઉપનિષદના જ્ઞાનને
 વેદાન્ત વિદ્યા કહે છે પાંચે-ગુપ્તકોપનિષદ્-વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિધિતાયાઃ
 સંન્દાગયોગાદ્ય-ગુરુમતાઃ । ચેતાધરોપનિષદ્-વેદાન્તે પરમં મુચં પુરાન્યે
 પ્રયોદિગ્મ્ । નાપ્રગાન્યચ શત્ત્વં નાપુત્રાયાશ્વપાથ વા પુનઃ ॥

૩-૧

પુરાણ૦—પુરાણશાસી પ્રજ્ઞવાદી ચ તત્ત્વ પ્રજ્ઞ વદતીતિ પ્રજ્ઞવાદિન.
વાયો—પ્રેતાપતરેપનિપદ્-પ્રજ્ઞવાદિનો વદન્તિ । કિં કારણં પ્રજ્ઞ કુતઃ સ્મ
 જ્ઞાતાઃ । જોવામ કેન કઃ ચ સપ્રતિષ્ઠાઃ પ્રાચેતસમ્-વાલ્મીકિમ્-તે પ્રચેતસને ।
 હસમે । પુત્ર હતો. વાયો ઉત્તરવાણ્-‘પ્રચેતસોઽહં દક્ષમઃ પુત્રો રાપદનન્દન ।’
પ્રજ્ઞ૦—પારસ્ય અયમ્ પારાયણં પ્રજ્ઞાનઃ પારાયણમ્—પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાન । શંપૂર્ણ
 અધ્યાસ માટે,

૩-૫

સર્વપ્રકાર૦—સર્વપ્રકારૈઃ બદ્ધભુતમ્—બધા પ્રકારે બદ્ધભુત. **સ્તન્ય૦**—
 સ્તન્ય, તસ્ય ત્યાગઃ, મ માના યસ્મિન્, ત્યાગયાનરૂપ (ચતુઃ)

૩-૭

ઉપસ્નેહયતિ—સ્નેહ ઉપરથી નામધાતુ.

૩-૧૩

ધાત્રીર્કર્મતઃ—ધાત્રીર્કર્મથી માંડીને. છેલ્લગ્યો એટલા બધા નાની
 ઉંમરના હતા કે વાદબોદિને એમને માટે ધાત્રીની ફરતે પણ બળવવી
 પડતી. અહીં ‘ધાત્રીર્કર્મવસ્તુતઃ’ એવો પાઠ છે. ધાત્રીર્કર્મ વસ્તુ, તત્ત્વ પણ
 અહીં વસ્તુ શબ્દને અગત્ય નથી. ‘કાળે’ ધાત્રીર્કર્મ વસ્તુત. (‘અરબ્ધુ’
 ધાત્રીર્કર્મ સ્વીકારીને) પાઠ લે છે, આ પાઠ ૨૫૦૮ અને સુગમ છે.

૩-૧૪

નિવૃત્તચૌલકર્મ—નિવૃત્ત ચૌલકર્મ કેવા સ્થોત્રઃ—જેનું ‘ચૌલકર્મ’
 મર્ધ મૃતું છે તેના. **ચૌલકર્મ**—ચૂડકરણ સંસ્કાર. બાળકના પહેલપહેલા
 વાળ ઉતરાવવા તે. પહેલે, ત્રીજે કે પાંચમે વર્ષે વાળ ઉતરાવવામાં આવે
 છે. વાયો મનુઃ—ચૂડાકર્મ દિજાતીનો સર્વેષામેવ ધર્મત્ । પ્રથમેઽન્દ્રે તૃતીયે
 વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ‘ગૃહ્યસૂત્ર’માં બ્રાહ્મણ્યન-તૃતીયે વર્ષે ‘ચૌલ’ ચવાવુલ
 ધર્મ વા અહીં જ્ઞાતૃદૌ પાઠ છે. રૂત્ત્વ ચૂડા યજો પણ અર્થ એક જ છે.

વ્રતી૦—વ્રતી એટલે તથા વેદ-ગ્રંથોદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. દયી

વર્જયિત્વા=વ્રજીવર્જ્યમ્ इतरस्तिष्ठो વચ્ચા:-ઉપનયન સંસ્કાર ન થયા હોય ત્યાં સુધી શ્રાવણુને વેદ અણવાનો અધિકાર હોતો નથી તેથી વેદ સિવાયની બીજી બધી વિદ્યા ઉપનયન પહેલાં શિખવાડવામાં આવતી. ગરુડની નિ રાત્રમાં રાત્રએએ ચાર વિદ્યા લખવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. વાંચો 'કામ-દ્વિય ન વિદ્યા'—આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તાદગ્ડનીતિશ્ચ દાશત્વ વિદ્યાથત્ત્વ એવંતા યોગજ્ઞેમાય દેહિમામ્ ॥ એકેવ દગ્ડનીતિસ્તુ વિદ્યેત્યૌદનમ્નો સ્થિતિઃ ॥... વિદ્યાથત્ત્વ એવંતા इति નો ગુરુદર્શનમ્ ॥ આમ ઉપનયન પહેલાં ત્રણ શિખવાની ન હોવાથી આ છેકરાએને પણ બીજી ત્રણ વિદ્યા શિખવાડવામાં આવી આન્વીક્ષિકી-આત્મવિદ્યા વાર્તા-કૃષિસાત્ર (ખેતીવાડાંને લગતું) સાત્ર) દગ્ડનીતિ-રાજપ્રસાત્ર અને નીતિસાત્ર 'કામ-દ્વિય' ત્રયીમાં એકલા વેદ નહિ પણ વેદાંગ અને પુગણોનો પણ સમાવેશ કરે છે. અજ્ઞાનિ વેદાશ્વત્વારો મીનાત્તા ન્યાપવિસ્તરઃ । ધર્મગાત્ર પુરાણ ચ ત્રયીદં સર્વમુચ્યતે ॥ કેટલેક ઠેકાણે તિજ્ઞ-ને બદલે इतरાઃ પાઠ છે. તેમ હોય ત્યારે ચોદ વિદ્યા લેવાની. પુરાણમ્વાપ મીમાંસાધર્મસાધ્વાજ્ઞમિશ્રિતઃ । વેદાઃ સ્થાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ॥ (૪ વેદ, ૬ વેદાંગ, તથા પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર) સાવધાનેન પરિનિષ્ઠાપિતાઃ-અવધાનેન સહ સાવધાનેન-ધ્યાનથી, કાળગુણો, પરિનિષ્ઠાપિતાઃ- નિષ્ઠા ઉપરથી નામધાતુ નિષ્ઠાપવતિ તુ ક. જૂ. કૃ. અથવા સ્થા + પરિ અને નિ તુ પ્રેરક ક. જૂ. કૃ. પરિનિષ્ઠાપિતૌ સગ્દ ન લેવો પણ માટે પરિપાટિતૌ પાઠ સુધારો કરેલો છે

૩-૧૫

ગર્ભેકાવદ્દો-અગિયારમે વર્ષે કાવિયનું સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. ૫ મેા મનુ-ગર્ભાંત્રમેડગ્દ વુષતિ વ્રાહ્મણસ્યોપનયનમ્ ગર્ભાંદેરાગ્દો રાજો ગર્ભાંતુ કાવદ્દો વચ ॥ લગ અને કુશ કાવિય વંશના હતા તેથી તેમને અધિકાર મે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. કલ્પેન-વિધિથી. 'કલ્પે વિધનનો' ફળન મનુસ્મૃતિ ત્રમાણે કાવિય પ્રત્યયારીને ગૌર્વામેષ્ઠ, ચણ્યચણ, વડના કે સ્વદિરનો ૬૩ ગુરુણા-ઉપનયન સંસ્કાર કરીને જો વેદ અણાવે તે ગુરુ કહેવાય. વાચો વાગવદ્વચ સ્મૃતિ-રૂપનીય ગુરુઃ શિષ્યે મહાવ્યાદિતરૂપમ્ । વેદમધ્યાપનંદેન ગૌનાચારાંથ શિષ્યયન્ ।

૩-૧૬

યતિ પ્રદીપ્તઃ—અતિપ્રદીપ્તે પ્રજા મેષા ચ યજો-અર્ચંત તેશ્વરી પ્રજા અને ગેષાવાળા. અમ્બનાદઃ-અહં આદિઃ ઘસ-મનઃ જેવા.

લોક ૪

અ-પથ—યથેન પ્રાજ્ઞે તથા જ્ઞે શુરુઃ વિદ્યાં વિદરતિ । તથોઃ સહ જ્ઞાને શક્તિ ન તુ કરોતિ વા લપદન્તિ । જલં પ્રતિ ચ પુનઃ ધૂમાન્ મેદઃ મન્વતિ, તત્ સયા—ચિન્મયગ્રાહે શુચિઃ સર્ગઃ પ્રકલ્પતિ, કુપાં ચયઃ ન । (હાર્દી)

મુદાદયઃ પાઠકેર કરતાં સુઠાં ચયઃ પાઠ વધારે સારો છે. ચિન્મયગ્રાહે અને ચિન્મયગ્રાહે માં ફેર નથી.

આત્રેયી કહે છે કે ગુરુ તો કંઈ પક્ષાપક્ષી કરતા નથી. તે તો કુંસિપારને અને જગ વિદ્યાર્થીને, બન્નેને સંપ્રજ્ઞ સિખવાડે છે. ગુરુ એવું પણ નથી કરતા કે કુંસિપાર વિદ્યાર્થીને વધારે શક્તિ આપે છે અને જગ વિદ્યાર્થીની શક્તિ લઈ લે છે. પણ ફળમાં બહુ મોટો ફેર પડી જાય છે. કુંસિપાર વિદ્યાર્થી ગુરુએ આપેલી વિદ્યા સમજીને આગળ આવે છે. જ્યારે જગ એમને એમ રહે છે.

અહીં એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અતિભિન્ન તો મહિ અનં માટીનું ઢેકું એ બન્ને ઉપર એક સંપ્રજ્ઞ જ પડે છે. વળી એમ પણ નથી કે મહિમાં તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધારે આપે છે. જ્યારે માટીના ઢેકા-માંથી તે લઈ લે છે. પણ ફળમાં કેટલો ફેર ! અતિભિન્ન ગ્રહણ કરવા માટે મહિ જ શક્તિમાન થાય છે, માટીનું ઢેકું નહિ. તેવી જ રીતે. વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં સમજવાનું. આમ અહીં વિશેષ ઉક્તિનું વિશેષ ઉક્તિ દ્વારા સમર્થન થયું છે વાચી દૃષ્ટાન્ત અસંકાર છે.

મ-પાવો—શાલ-૧-પ્રવચિન્ને ચક્ષુઃ શુણાન્તરં મરતિ શિલ્પપ્રમાણત્ ।
પથ ૬૨ સમુદગ્રાહી મુણાપચ્છત્ર વયોદશ ॥ રમુ-૧-૨૧-ક્રિયા હિ વસ્તુપ્રદિતા પ્રચીદતિ ॥ મુદા-૦-ચીવતે વાલકસ્ય પિ સત્ક્રોધપતિતા કૃપિઃ । ન શાલેઃ સ્તમ્બકરિતા વાતુગુણમપેક્ષતે ।

૪-૪

માધ્યંદિન-જપોરના સ્નાન માટે. પહેલાં દિવસમાં ત્રણ વખત સ્નાન કરવામાં આવતું પ્રાત સ્વન, માર્ગદિનસ્વન અને તૃતીયસ્વન. વાચો હોદોગ્યો પતિપદ-મન્નાદિનો વદન્તિ ચદમ્ભાં પ્રાત સ્વનં રુદ્રાણાં માધ્યન્દિનં તથન ૬

માદિત્યાનાં ચ વિશ્વંશાં દેવાનાં તૃતીયશ્વનમ્ ॥; આશકાં ૧૪ અભિપૂજ્ય તદા
દૃષ્ટાઃ સર્વે ચક્રમ્યાવિધિ । પ્રાતઃશ્વનપૂર્વાંણિ કર્માણિ મુનિપુત્રવાઃ ॥ એન્દ્રશ્ચ વિધિ-
વદ્ભો રાજા ચાભિષુતોઽનયઃ । મધ્યંદિનં ચ શ્વનં પ્રાવર્તત વધાક્રમમ્ ॥ તૃતોવ-
શ્વનં ચૈવ રાજોઽસ્થ સુમહાત્મનઃ ।

૪-૫

યુગ્મચારિણોઃ—યુગ્મેન ચરતઃ કૌશ્ય પદ્મિનું યુગ્મ ૬ મેશ સાથે
૪ હરે છે. આકસ્મિક—આકસ્મિક પ્રવચમાસઃ યસ્યાઃ એકાએક આવિર્ભાવ
પામતી.

૪-૬

અવ્યતિક્રીર્ણામ્—શુદ્ધ. દોષરહિત. અહીં અવ્યતિક્રીર્ણવર્ણામ્ પાઠકેર છે.
અવ્યતિક્રીર્ણાઃ વર્ણાઃ યસ્યાઃ—દોષ રહિત (શુદ્ધ) અક્ષરોવાળી. પરિણતામ્ ને
અદેહે પરિચ્છિન્નામ્ પાઠકેર છે. પરિચ્છિન્નામ્—અમુક ચોક્કસ હંદમાં મૂકેલી.
અમ્યુદૈરમ્—આવિર્ભાવ પામી. ફેર (દસમેા મધ્ય) + અમિ + વદ્ નું જી. જ.
કા (લઙ્) ત્રી. પુ. એ. વ.

૨લોક ૫

અ-૫૫-(દિ) નિષાદ ત્વં શાશ્વતીઃ સમાઃ પ્રતિષ્ઠાં મા અગમઃ વત્ કૌશ્ય-
મિથુનાદ્ એકં કામમોહિતં અશ્વીઃ । (અનુષ્ટુપ)

પ્રતિષ્ઠાં—પ્રતિષ્ઠા. કીર્તિ. શાશ્વતીઃ સમાઃ—શાશ્વત કાળ સુધી. અનંત
પરો સુધી. સમય ખતાવે એ માટે દ્વિતીયા વિભક્તિ છે. 'કાલાઅનોરત્વન્ત
સંયોગે' (પા. ૨-૩-૫) પ્રમાણે દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ. મા અગમઃ—અગમઃ—
ગમ્ નું અગમન જૂત કા. (લઙ્) ત્રી. પુ. એ. વ. ૪મારે 'મા' એની
આગળ દોષ ત્યારે અગમઃ ના જ નો લોપ થાય. અહીં પાત્રિનિનો એ
નિયમ સચરાથો નથી. આમ જ રાખવામાં આવે છે તે શર્ત્ત છે. આ

આ શ્લોક રામને લાગુ પડે તેની રીતે પણ સમજાવ્યો છે માનિપાદ= રામ [મા-લક્ષ્મી-સીતા (લક્ષ્મીનો અનતાર), નિષીદતિ અસ્મિન્-લક્ષ્મી જેમાં છે તે-રામ) (રામને વિષ્ણુનો અનતાર કલા છે)] કૌન્વમિયુન-વાણી અને તારા અથવા રાવણ અને મંદોદરી સીતા માટે રાવણ કામમોહિત થયો હતો. વાણી-‘મા લક્ષ્મીનિષીદતિ અસ્મિન્’ इति માનિपाद यत् यस्मात् कौन्वमियुनाद् मन्दोदरीगवणरूपादेक रावणं काममोहित अवधी. हतवानसि; तस्मात् त्व दाधती समा. अनेकान्सत्तरान् अद्वितीया प्रतिष्ठामण्यैश्चर्यामन्दा-वाप्तिम् भगवः प्राप्नुह ।’ કેટલાક માનિપાદ=રાવણ લે છે વાણી-નિતરા સાદયતિ પીઢયતિ इति रावण, तस्य सम्बुद्धिर्न निपाद रावण । यत् यस्मात् कौन्मियुनाद् । अक्षपी भार्यार्यमुखे पयाघच् । कुञ्जम् । ततः स्वार्थिकोऽण् । कौञ्जम् । राज्यक्षयवनवागादिदु सादत्पल्लीभूतः. यन्मियुन सीतारामरूप तस्मादेक सीतारूप यस्माद्वधी. यथाभ्यधिकपीडा प्रापितभानसि, तस्मात्त्व प्रतिष्ठा. अतः अरं मा गमः (वाणो काले ५ ५६) ‘पत्नी विद्योभनो एषुએ આપેલો શાપ અરિતાથ’ કરવા અને નારદ પાસેથી પોતાના ગુણ વાંઘીકેએ સંભળેલા તે પછી પોતાના અરિતમાં કરુણ રસ પ્રધાન હાઈ ‘અપિતુ’ કરુણ મિતત્વ ઝાણુરાની કચ્છાથી રામ પોતે જ પારથી થઇને કૌન્વ રૂપી રાક્ષસનો વધ કરે છે અને સીતા વિદ્યોભનો શાપ પામે છે.”

અરધી — યજ્ઞુ’ અગ્નન ભૂતકાળ (હજુ) ખી. પુ. એ. વ. આ શ્લોક રામાયણ બાલકાંડમાં આવે છે રામાયણ પોતે કહે છે કે કૌન્વ પક્ષીના મુ યુગી ઉદ્ભવેલો વાસ્તીકિનો શોક શ્લોકમાં પરિણમીને બહાર આવ્યો નોત શ્લોક રૂપે કાવ્યવાણી દ્વારા જ બહાર આવ્યો. વાણી બાલકાંડ પાદવદોઽક્ષરસમસ્તન્ત્રીત્યયમન્વિત. । શોકાર્તસ્ય પ્રવૃત્તો મે શ્લોકો મળતુ માન્યથા ॥...સમાહરૈશ્વતુર્મિર્ય પાદૈર્મીતો મહર્ષિણા । સોઽનુવ્યાહરણાદ્ય શોક-શ્લોકત્રયમાગતઃ । તસ્ય નુદ્ધિરિય જાતા મહર્ષેર્મૌપિતાત્મન । કૃત્સ્ન રામાયણં કામ્યમીદૃષો કરવાપ્યદમ્ ॥

૧૧-માલોકમાં પણ આ વિશે નીચેની કારિકા અને વૃત્તિ છે. વાણી કાવ્યસ્ય ત્મા ॥ એવાર્થસ્તથા પાદિક્વે પુરા । કૌન્વદ્વિધોગોત્ય શોકઃ શ્લોકત્રયમાગતઃ ॥ વિવિધવિશિષ્ટ શાસ્ત્રવાચનરચનાપ્રવચનપુણ વાચ્યસ્ય જ એવાર્થ સારભૂત ગનિતહિતચરચૈરિદિદ્યતરકૌણાન્દનિત શોક એવ શ્લોકત્વા પરિણત-‘મા નિપાદ’...ઈ.

૫-૨

આમ્નાયાદન્યો-આમ્નાય-વેદ 'શ્રુતિઃ સ્ત્રી વેદ આમ્નાયઋષી ધર્મસ્તુ
તદ્વિધિ.' વેદમાં ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ, જગતી વગેરે જોદો હોય છે. વેદમાં પણ
અનુષ્ટુભ દેખાય છે ખરો પણ ને લાગ્યે જ વપરાય
છે અને તેમાં પણ એના નિયમો બરોજર સચવાયા નથી. વેદમાં પણ
અનુષ્ટુભના એક ચરણમાં આઠ અક્ષરો હોય છે. છતાં તેમાં સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં દેખાતા અનુષ્ટુભના લઘુ-ગુરુના નિયમો સચવાયા નથી. શ્લોકે
પઠં ગુરુ હેયં સર્વત્ર લઘુ પચમમ્ । દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં સપ્તમં દીર્ઘમન્યયો ।
આમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનુષ્ટુભમાં હંમેશ જોડો ગુરુ, અને પાંચમો લઘુ હોય
છે. બીજા અને ચોથા પાદમાં સાતમો લઘુ અને પહેલા તથા ત્રીજામાં
ગુરુ હોય છે. 'શ્લોકે પઠં ગુરુ હેયં સર્વત્ર લઘુ પચમમ્ । દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં
સપ્તમં દીર્ઘમન્યયો વેદમાં આટલા નિયમ પણ સચવાયા નથી. જ્યારે
વાદમીકિએ હિચારેલા શ્લોકમાં અને રામાયણમાં બધા નિયમો સચવાયા
છે. તેથી જ વાદમીકિના એ અનુષ્ટુભ શ્લોકને નૂતનચ્છન્દસી અવતાર કહ્યો
છે. વાદમીકિએ પ્રયોજ્યો એ અનુષ્ટુભ જોં વેદ કરતાં કંઈ જુદો અને
નવો જ હતો. (વાંચો કાણે પૃ ૫૭)

૫-૨

આવિર્ભૂત-આવિર્ભૂત શબ્દવ્રહ્મણ. પ્રસાદ યસ્મિન્. (૧) જેમનામાં શબ્દ
રૂપી બ્રહ્મણે પ્રકાશ આવિર્ભૂત થયો હતો અથવા (૨) જેમના હાંડા શબ્દ
રૂપી બ્રહ્મણે પ્રકાશ આવિર્ભૂત થયો હતો.

શબ્દ હારા જ શાશ્વત પ્રભ સમજી ચકાય છે. શબ્દ પોને જ અદૃશ્ય
પ્રપન્નુ' દરમયાન રવરૂપ છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે વેદ વગેરે બ્રહ્મણના
નિશાસરૂપ છે 'અસ્ય મહતો મૂતમ્ નિશ્ચયિતમેતદસ્યવેદો...ઈ.' વાંચો વાક્ય-
પદીયેના પહેલા જ શ્લોક-—'અનાદિનિષ્પન્ન' વ્રહ્મ જાન્યતર મદદારમ્ ।
નિવર્તતેડર્પમાવેન પ્રક્રિયા જગતો યતઃ ।' બ્રહ્મણે પરમ જ્યોતિ પા' કહ્યું છે.
વાંચો કોટીપર્નિ-૫૬-—'તમેય માન્તમનુમાતિ સર્વ' તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ।'

૫-૩

મૂતમાવન. — મૂતાનિ આવયતીતિ-પ્રાણીઓને સર્જનાર પદ્મયોનિ પદ્મ
યોનિ યસ્ય સ-અહા કહે છે કે વિધુની નાલિમા રહેલા કમળમાથી
અહા ઉત્પન્ન થયા વાગાત્મનિ-વાગ્ આત્મા યસ્ય વાણી જેને આત્મા ॥ તે.

૫-૪

અવપાહતઃપોતિ — અપ્યાહત યોતિ યસ્ય — ન રાખી સકાય તેવા.
આર્ય-કર્યે દદ આર્ય-આર્ષ-સપિઓનુ વેદમત્રના સપિઓને જેવી દિગ્ધ
દૃષ્ટિ હતી તેવી દિગ્ધ દૃષ્ટિ ધરાવતું પ્રતિમા-પ્રતિમા એવ ચતુ-પ્રતિમા
અમુ

પ્રતિમા — પ્રતિમા નરવયોત્તેજસાલિની પ્રજા ૧ આ પ્રતિમાથી કવિ
પોતાના કાવ્યના વિષયોને કાંઈ જુદા જ સૌંદર્યમાં જુએ છે અને પોતે
જોયેની રમણીયતાનું સુંદર સાધામાં વાચકો આશ્રય સુંદર મિત્ર ખડું
કરે છે આ શક્તિથી કવિ વાચકોના હૃદયમાં રહેલા સુધુન સરકારો
જગમન કરે છે આ શક્તિથી તે વાચક આમળ હ મેશા નવા રમ્ય અને
બેનહર સબધમાં જ વસ્તુઓને એની રીતે જનુ કરે છે કે જે સાધારણ
માણસાએ કદી વિચારું કે અનુભવુ હોતુ નથી આ પ્રતિભાથી કવિ
હ મેશ કંઈ અસાધારણ તત્ત્વ જુએ છે અને વાચા દ્વારા એનો બીજાને
પણ અનુભવ કરાવે છે પ્રતિભા શક્તિને લીધે કવિ અપૂર્વ વસ્તુ સરજ
શકે છે આ પ્રતિભા કાવ્યનું મુખ્ય કારણ છે વાચે-અટ તૌત-પ્રજા
નરવયોત્તેજસાલિની પ્રતિમા મહા ૧, ભોમન-“પ્રતિમા અર્ણવરતુવિર્ભાગસમા
પ્રજા, રૂદ્ર-કવિત્વગીઝ પ્રતિમાત્મ પ્રતિભા મનુષ્યને જન્મથી જ પૂર્વજન્મના
રુદ્રાર રૂપે વસી હોય છે વાચક-પ્રતિભા કવીના કાવ્યકારણમ્ ૧, વામન
કવિત્વગીઝ પ્રતિમાત્મ ૧, હેમચન્દ્ર-પ્રતિમા અસ્ય હેતુઃ ૧

પ્રાતિમમ્ ચતુ પાઠ ॥ પણ અર્થમાં ફેર નથી ચતુ પ્રતિમાનુ
[આખો ભવે પ્રકાએ અથવા (તેવી) કેખાવ] પાઠ સારો નથી

આવ વચિ — વાસ્ત્વીકિતે આદિ કવિ કહ્યા છે અને રામાયણને આદિ-
કાવ્ય કહે છે નનાયજુર્મા પણ કહ્યું છે—આદિકાવ્યમિદ વર્ષ પુરા
વાત્મીકિત્ત કૃતમ્ ૧ (ઉત્તરવાણ્ટ) આ જાખા પ્રસ જર્મા ભવશ્રૂતિ રામાયણને

અનુસરે છે. અન્ધાણે, બાવકાણે-રામન્ય ચરિતં દૃશ્ત્વં હ્રુદુ ત્વચ્ચરિત્ત્વમ્ ।
...વૈદેહ્યાથ મદદૃષ્ટં પ્રદ્યસં ચદિ વા રહઃ ॥ તથાપ્યવિદિતં સર્વં વિદિતં તે
મવિષ્યતિ ॥ ન તે વાગવૃત્તા કાવ્યે કાવિશ્વ મનિષ્યતિ ॥ - શ્યુન્નત્વા મનર
ધ્વજા તત્રૈવાન્તરઘોષત ॥

૫-૬

વિવર્ત—આ સબ્દ કવિ ત્રીજા અને છઠા અંકમાં પણ વાપરે છે. વસ્તુની મૂળ અવસ્થાનો ત્વાગ થયા વિના અન્ય અવસ્થાની પ્રતીતિ થતી તેને વેદાન્તમાં વિવર્ત કહે છે. દા. ત. અંધારામાં દારૂગને જોઈને સર્પને વિચાર આવે તે અહીં સર્પ તે રત્નજીનો વિવર્ત કહેવાય રત્નજી તેનું તે રહે છે જ્યારે માયું જાન થતાં સર્પની જાનિત દર થાય છે. દંડમાં વિવર્ત એટલે મિથ્યા વસ્તુની પ્રતીતિ, જાનિતજ્ઞાન, માયા, આત્માસ. દંડન શાસ્ત્રમાં ત્રણ મત પ્રચલિત છે. (૧) આરંભવાદ (૨) પરિણામવાદ (૩) વિવર્તવાદ.

(૧) વૈશેષિકો આરંભવાદમાં માને છે તેઓ જગતની ઉત્પત્તિ પરમાણુમાયા માને છે. તંતુમાંથી જેમ પટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ જગત પણ પરમાણુમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. એમને મતે પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કાંબુ છે અને તે નિત્ય છે (૨) સાંખ્યમનવાગો પરિણામવાદમાં માને છે. પરિણામ એટલે કારણજી કાર્યમાં રૂપાતર જેમો દધિ (દહી) તે દૂધનું પરિણામ કહેવાય, અહીં મિથ્યાજ્ઞાન તથા પણ દૂધનું દહીમાં સંપૂર્ણ રૂપાંતર થાય છે. તેમને મતે જગત અધનું પરિણામ છે. (૩) વિવર્તવાદ પ્રમાણે જગત અધનું વિવર્ત છે, આ મત વેદાન્તીઓને છે. અહીંતદાહી વેદાન્તી પ્રમાણે પ્રથમ કલ્પ છે અને જગત મિથ્યા છે પ્રથમ મુલ્યં રગન્મિથ્યા.

આમ વિવર્તવાદ અને પરિણામવાદ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે વર્તિ-
'પરિણમમતે નામ ધમ્મનો ચર્ચાવનઃ સ્વસ્વરૂપરિવ્યય સ્વરૂપન્તરભવિર્ભવો
દુષ્પનેય સ્વરૂપ પરિવ્યય સ્વપ્તકારેભ પરિવ્યયતે । વિરત્તમાસુ વસ્તુનઃ સ્વસ્વ-
રૂપરિવ્યયેભ સ્વરૂપન્તરેભ મિથ્યાવૃત્તિરેભા રજુઃ સ્વસ્વરૂપરિવ્યયેભ તત્ત્વકારેભ
મિથ્યા પ્રતિભાવો ॥ "અવસ્થાન્તરભવતિરેભ પરિણમિત્વ । સ્વપ્તકારે દધિ
સ્વરૂપમઃ મુર્તિઃ કુદ્દત્તં દધા ॥ અવસ્થાન્તરમાત્રં તુ વિવર્તો રજુવર્તનઃ ।

નિરંશેડયસ્યસૌ ચ્યોમ્નિ તત્કમાલિન્યવલ્લપનાત્ તત્તો નિરંજ આનન્દે વિષતેર્તે
જગદિપ્યતામ્ ॥”

વાગ્મે શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી (ઉ. ચ. પૃષ્ઠ ૧૩૦)—“વેદાન્તસારનામના
અંશમાં વિવર્તનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે વસ્તુનઃ સ્વરૂપાવરિત્યગેનસ્વરૂપા-
ત્તરેણમિપ્યપ્રતીતિઃ ॥ મૂલ પરબ્રહ્મ તે પોતાનું રૂપ તત્ત્વમા વિના ખોટી
રીતેઅન્ય રૂપે ભાસે તેનું નામ વિવર્તભાવ. જેમ દોન્કું પોતાનું રૂપ તત્ત્વમા વિના
ખોટી જ રીતે ટાઈને સર્પ જેવું ભાસે. તેમ પરમાત્માને વિષે આ વિવર્તભાવ
વડે કરીને જગતની મિથ્યા પ્રતીતિ યાય છે. અહીંયાં શબ્દને બ્રહ્મ માન્યો
છે, તો શબ્દ બ્રહ્મ તે એક જ તેનામાં વિવર્તભાવે કરીને પુરાણ, ભાગવત,
કાન્ધ વગેરે ભાસ માત્ર યાય; તેવા વિવર્ત ભાસમાં અઘાપિ લગી રામાયણ
એવો ભાસ થયેલો નહિ, તેથી શબ્દ બ્રહ્મના પ્રથમ જ વિવર્તરૂપ રામાયણ
એમ લખ્યું છે.”

અહીં ભવજૂનિ વિવર્તનો આ મૂળ તાત્વિક અર્થમાં ઉપયોગ કરતા
નથી. કવિએ અહીં બ્રહ્મ શબ્દ વાપર્યો છે અને પોતે પોતાનું વેદાન્તનું
જ્ઞાન બતાવવા માગે છે તેથી આ શબ્દ ખાસ વાપર્યો છે. અહીં વિવર્ત
એટલે કેવળ શબ્દોનું રામાયણ રૂપે રૂપાંતર. કવિ કંઈ અહીં એમ મૂલ્યવવા
નથી માગતા કે જેમ સર્પ રજજૂની બ્રાન્તિ છે તેમ રામાયણ પણ શબ્દની
મિથ્યા બ્રાન્તિ છે. એ રીતે જોતાં તો રામાયણ અસત્ય કરે.

इतिद्वास्त्रं-‘इतिहासः पुराणतम्’ इत्यमरः [इति ह आसीच्छत्रेतीतिहासः
इतिरवमयं हः किलायं’ इति क्षीरस्वामी, ‘इति ह इति पारम्पर्योपदेशेऽनयम् ।
सदास्ते अस्मिन्निति घञ्’-

આખ્યાયુધા

અહીં દ્વંદ્વમાં ઇતિ ઇત્યા માગે છે કે રામાયણ પહેલું સંસ્કૃત કાવ્ય
છે અને કવિના હૃદયમાંથી સીધું આખ્યું છે તેથી વાક્યમીકિ આદિનિ છે.

૫-૭

इन्त...मण्डितः संसारः-‘इन्त-हर्षेऽनुकम्पयां वाक्यारम्भविषादयो.’
इत्यमरः वनदेपता इहे छे-तो तो संसार शोकावमान થયો. અર્થાત્ એ

પુસ્તક જમણું આમૂયલું બની રહેશે. મુળગરિમાથી રામાયણ જગતનો અગ્રકંઠ છે.

પાઠદેર—વ્યવહાર સંસ્કાર—રામાયણના પાઠથી બધા પંકિતો યદ્ય જશે, એ ભાવ છે. અથવા સાહિત્યના ખળનામાં રામાયણ ઉમેરાવાથી જગતમાં વધારે જ્ઞાન અને કલાપણ આવશે, પણ આ પાઠ ઉચિત લાગતો નથી.

૫-૮

તત્ર હિ મહાનિયયનગ્રયૂહ इति—વાદ્મીકિએ રામાયણ કાબ્ય સંસ્કૃતિ એને અહીં આત્રેયી અભ્યાસનું બીજું વિધિ મળાવે છે. કદાચ શ્રી હિમાલયકરભાઈ સમજાવે છે તે પ્રમાણે એમ પણ હોય કે ‘કાબ્ય રમ્યા પછી તેને બીજાએ આગળ રજૂ કરવા માટે લખવાની રૂપે કેટલાક કરાવણું બાકી રહે છે. કદાચ આગ્રહવિ તેમાં પડવા હોય અથવા તે આગળ એવા અંકમાં ભવભૂતિ પોતે જ કહે છે કે રામ કથાનો એક ભાગ વાદ્મીકિએ નાટક રૂપે મેણેને ભરત મુનિને તે બજાવવા માટે ગોકુલ્યો છે. ઋષિ એ નાટ્ય રચનમાં શેકાધ્યા હોય તે વિદ્યાર્થીઓને બહુ એણે સમય આપી શકે.’

૫-૧૫

ઘટસે—આત્રેયી સીતાને ‘મેટા’ કહે છે તેથી તે સીતા કરતાં વધારે મોટી હશે. બાટલી મોટી હોય તો પણ બહા વિદ્યાના અભ્યાસ માટે આત્રેયી દિગ્દાશય પાસેથી તે છેક ગોદાવરી સુધી પ્રવાસ ખેડે છે. આ કેળવણી વિશે ભાણીતના પોતાના ખ્યાલો આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે

શ્લોક ૬

અન્યથા...પ્રવર્તિતીનાં કથાના વિષયઃ एव ते स वन्दुर्नરैः દરમયાન ત્યાં નામરોષમપિ નઃ પ્રત્યક્ષદશમિવ ક્રતોતિ । (ઉપજાતિ)

વત્સમવન્નુ—પ્રિય બ-પુત્રમં. અહીં વત્સમસાક્ષિવર્ગ પાઠદેર છે. વત્સમાય તે જાગ્રિતય, લેગં વર્ગ—પ્રિય જ્યોનો સમૃદ્ધ. ‘કાબ્યે’ આ પાઠ રાખે છે. પણ પંચવટી, જનકથાન, ગોદાવરી, પ્રસવણ વગેરેના ઉદ્દેશ હોવાથી અહીં એકવાં જ્યોને જ સીતાના બંધુઓ તરીકે લેવા ઠીક નથી. ગોદાવરી, પંચવટી, વગેરે બધાં સ્થળો સીતાનાં મંદુઓ છે, તેથી વત્સમવન્નુર્ગ પાઠ

સારે છે શ્રામંગિકી-પ્રાસંગિક નામગોષા-નામઃ શેષઃ ચ્ચવાઃ-નામગોષ યથેચ્છી. આત્રેયી વાસંગીકિના આત્રગોષી આવતી હતી. તેણે સીતાના ત્યાગ વિશેની વાત સાંજળી દશે. તેણે એટલું સાંજળું દજે કે સીતાને જન્મજને સીમાડે ત્યજ દેવામાં આવ્યા હતાં. તે પછી સીતાનું શુ યયુ તે વિશે એને કદા સમાચાર મળ્યા નહિ હોય. તેમાં તે ધારે છે કે સીતા ચોક્કસ મૃત્યુ પામી દશે. તેથી તે નામગોષા કહે છે. જનસ્થાન, પંચવટી, જોદાવરી, પ્રત્યવણ, વાસન્તી વગેરે સીતાના પ્રિય બધુ વર્ગને જોઈને આત્રેયીને લાગે છે કે જાણે સીતા પ્રત્યક્ષ રીતે એની સામે જીબી છે અહીં નામગોષામવિ અને પ્રત્યક્ષદશમિવ કરોતિ માં વિરોધ છે. જે નામગોષા હોય તે પ્રત્યક્ષ દેવી રીતે દેખાય ? પણ વસ્તુના તેમ નથી. સીતાના બધુવર્ગને જોતાં આત્રેયીને એમ જ લાગે છે કે સીતા જ એની સમક્ષ જીબી છે. ખરું જોતાં સીતા નથી. આમ વિરોધ છે.

૬-૧

વાસન્તી-અત્યાર સુધી કવિ વનદેવતા ચબ્દ વાપરતા હતા. પણ આમળની વાતચીત ઉપરથી હવે બધાને ખબર પડી ગઈ છે કે આ વન-દેવતાનું નામ વાસન્તી છે. તેથી અહીંથી કવિ વાસન્તી ચબ્દ વાપરે છે. વાસન્તીને તો એટલી જ ખબર હતી કે રાવણને મારીને રામ સીતા સાથે એવોધ્યા પાછા ફર્યા. સીતાના કથંકની વાતની તથા સીતા ત્યાગની વાસન્તીને ખબર નહોતી. તેથી આત્રેયીએ વાપરેલા નામગોષા ચબ્દથી વાસન્તી ચમકે છે.

૬-૨

અત્યાહિતમ્-મારે આહત. 'અત્યાહિતં મહામીતિઃ કર્મજીવાનવેશિ ચ' -જયનરઃ અત્યન્તમાધીયતે તન્નિવૃત્તયર્વ મનો દીયતે અસ્મિન્નિતિ ।

૬-૪

હતિ મૃહતિ-સીતા સાંગા સમય સુધી જનસ્થાનમાં રહી હતી તેથી તે સ્થળની વનદેવતા વાસન્તી સીતાની ખાસ સખી હતી. તે સીતાની

ખાસ પ્રશંસક હતી. તેથી તેના વિશેના કથકની અને તેના ત્યાગની વાત સાંભળી તે ખૂબી પામે એ સ્વાભાવિક છે.

૬-૬, ૭-

મદાપાતા—મહાન માય' યસ્યઃ નિર્માણ-નિર્માણસ્ય અથવા નિર્માણે માગઃ, કલે-તે કહેવા માગે છે કે તેને સીતાને આમ દુઃખ દેનાર રામ સાથે હવે કંઈ નથી. આર્થે આગેયિ-રામના કુક્રમથી લક્ષ્મણ સીતા સાથે મર્યો હતો. ગંગા ઓળંગ્યા પછી આંખમાં આંસુ સાથે લક્ષ્મણે સીતાને કહ્યું કે તેમના કથકની વાતને લીધે રામે તેમને ત્યજી દીધા છે અને તેમને વાલ્મીકિના આશ્રમ પાસે છોડી દેવાનું તેમણે કહ્યું છે. ત્યાં સુધી સીતાને તો એમ જ હતું કે હોહા પૂરવા માટે તેને એકાદ દિવસ કરવા મોકલી આપે. પછી લક્ષ્મણ સીતાને ત્યાં જ છોડી દઈને પાછો આવે છે.

૬-૧૦

આયારુન્ધતી-આર્ચાયતૌવસિષ્ઠાભ્યાં અચિહ્નિતેષુ. રામને આ નિર્જીવ યોગ્ય નથી જ એમ વાસન્તીને લાગે છે. તેથી તે પહેલો પ્રશ્ન એ કરે છે કે એ વખતે વસિષ્ઠ વગેરે વડીલો ક્યાં હતા ? તેમણે આ નિર્જીવ લેવા જ કેમ લીધો ? એ બધા ત્યાં હોય ને આ અનર્થ થાય એ સંભવિત જ નથી. વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી જેવા માર્ગદર્શક હતા છતાં તેમણે કેમ કંઈ ન કહ્યું ? અને જો તેમણે રામને ન રોક્યા તો રામની વૃદ્ધ માતાઓ તો હતી જ. તેમણે તો રામને જરૂર રોકવા જોઈતા હતા. વાસન્તીને ખાતરી હોય છે કે આ બધા વડીલો હોત તો રામ આ નિર્જીવ લઈ જ ન શકત.

પહેલા અંકમાં ભવમૃતિ ખાસ આ બધાને ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે યજ્ઞમાં મોકલવાનું વિધાન કરે છે. તેના અહીં અગત્ય સમજાય છે. આ અનુભવી વૃદ્ધો રામને આનું કૂર પગલું ન બરવા દેત. સીતાને સંતોષવા તેઓ કંઈ જુદું વિધાન કરત. અહીં ભવમૃતિ રૂપે મુખે આ રામનું આ પગલું અનુભવ વગરનું અને હિતાવળિયું હતું. કારણ કેમ વડીલ આનું ન થવા દેત.

આ પછી પણ ભવમૃતિ આને જ સમર્થન આપે છે. સમાચાર સંભળતાં અરુન્ધતીને નિર્જીવ મર્યો નથી. તે તો સીતા વગરની અયોધ્યામાં

પણ મૂકવાની પણ ના પાડે છે બીજા વડીલો પણ તેને જ અનુસરે છે. આમ રામના નિર્ણય સાથે કોઈ સમત નથી કવિ પોતે પણ એથી વિરુદ્ધ છે.

૬-૧૬

અથ સ રાજા—પોતાની વહાલી સખી ઉપર બાટવા કૂર બનનાર રામનું નામ પણ લેવું વાસન્તીને ગમતુ નથી તેને મન તે હવે ફક્ત રાજા જ ગ્યો છે કારણ તે પોતાની પત્ની પ્રત્યેની ફરજ જૂની ગયેા છે રઘુવંશમાં સીતાને છોડી દઈને લક્ષ્મણ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે સીતા જે સહેલા રામને કહાવે છે તેમાં પણ તે રાજા ચાન્દ વાપરે છે—રાત્ર્યસ્તવયા મદનનાદ સ રાજા । કિમા—ફ આનાર યસ સ કિમાચાર ।

૬-૧૭

ક્રતુ—કનુમાં પ્રાણીનો વધ ખાસ આવશ્યક છે જ્યારે યજમા પ્રાણીનો વધ થાય કે ન પણ થાય. અથ્થમેષ—પોતાનું સાર્વભૌમપણ સ્થાપવા બા પસંદ થતો જન્મ મેળવતે હિત્યતેડન—વશકરથી સુરક્ષિત અથ્થને એક વર્ષ માટે છૂટો મૂકવામાં આવતો પરગનપમા આ ઘોડો પ્રવેશ ત્યારે તે ગભાએ કા તો તામે થઈ જતુ મહે અથવા લશ્કર જોડે લડતું પડે કાઈ આ ઘોડાને બધે તો તેણે પણ લશ્કર જોડે લડતું પડતું અથવા તામે થઈ જતુ પડતુ જ્યારે વર્ષને અંતે અથ પાછો ફરે ત્યારે બાકીની કિંધા થતી અને યજ સમાપ્ત થતો

૬-૧૮

હા ધિરૂ વરિણીતમ્ અથિ—અથમેષ મહા પોતાની પત્ની સાથે જ થાય. સીતાને તો તણ દીધા હતા છતાં રામે અથમેષ મહા આ જ્યો હતો. તેથી વાસન્તી માને છે કે નહીં રામ ફરીથી કોઈ બીજા બાને પસંદ કરે નહિ તો અથમેષ શી રીતે થાય ? સરખાવે રામાયણ ગાયકાંડ—ચક્રાદ મત્ત સર્પે ચપાચાપ અપાવિધિ । શ્રીમાથ સહ પત્નોમિ- રાના દીક્ષામુપાવિશત્ ॥

૬-૨૧

દિરળમયી સીતાપ્રતિકૃતિ:-રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ કર્યો ■ છતાં આત્રેયી કહે છે કે તે પરણ્યા નથી. આયી વાસન્તીને પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે યજ્ઞમાં તેમની સહધર્મ્યારિણી કાણુ ? આત્રેયી કહે છે, “સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા” આ વાક્ય રામને સીતા પ્રત્યેના જી‘ડા અને સ્થિર સ્નેહ બતાવે છે. રામે સીતાને ત્યજ્યાં પણ શા માટે ? એમને શું સીતા માટે સ્નેહ નહોતો ? કે એમને પણ શું ભોંકાની જેમ સીતા માટે કંઈ શંકા હતી ? એવું કશું જ નહોતું. કેવળ પોતાની પ્રાપ્તિ ખુશ રાખવી એને રામ પોતાની પહેલી દુરજ માનતા કેવળ એ દુરજ અદા કરવા જ રામે સીતાને ત્યજ્યાં હતી. સીતાને છોડે આજે બાર બાર વર્ષ થયાં. પણ હજી પણ રામને સીતા માટે એવો જ સ્નેહ છે કે જેની આપણને ચિત્તકર્ષન પ્રસંગ વખતે ઝાંખી થઈ ગઈ હતી. આજે અશ્વમેધ વખતે એ સ્નેહ બધાયે સ્પષ્ટ જોયો તેમજી બીજી કાઈ જીને પરજીને પોતાની સહધર્મ્યારિણી તરીકે સ્માન ન આપ્યું તેમને તો એક જ સહધર્મ્યારિણી હતી. તે બંને આજે પ્રત્યક્ષ દાનર ન હોય. પણ સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા જ આજે તો રામની સહધર્મ્યારિણીનું પદ ભાલાવે છે. એમને સીતા પ્રત્યેના સ્નેહ સફળ પણ ઓછો થયો નથી. બાર બાર વર્ષે પણ તે જેને નામશેષ માને છે તેની જ સુવર્ણ પ્રતિમા ધણીને પોતાની પાસે પત્ની તરીકે બેસાડે છે.

૨શ્લોક ૭ (અનુષ્ટુપ)

રામે ભોંકા ખાતર સીતાને ત્યજ્યાં એમ જાણીને સીતાની પ્રિય સખી વાસન્તીને રામ ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે. તે ‘રામ’ કે ‘રામભદ્ર’ શબ્દ નથી વાપરતી પણ કેવળ બધ સ રાજા...એ શબ્દો જ વાપરે છે. આમ તે રાજા શબ્દ બોલતાં તો બોલી ગઈ પણ જારે તેજી સાંજણ્યું કે રામે ફરી સખ ન કરતાં સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમાને જ પોતાની સાથે યજ્ઞમાં સ્થાન આપ્યું છે ત્યારે તેને ખરેખર પરતાવે થાય છે. રામ માટેનું તેનું માન ફરીથી તેનામાં-ઉદ્ભવે છે. હવે તેને નવાઈ લાગે ■ કે આવા રામ જેવા પુરુષોને કેમ કહેવા ? એક બાળુ સીતાનો ત્યાગ કરવા જેવી કૂરતા બતાવે છે તેથી તે ખરેખર વળી કરતાં પણ કઠોર છે જ્યારે બીજી તરફ યજ્ઞ વખતે ફરીથી સખ ન કરતાં કેવળ સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમાને

જ પત્નીને સ્થાને રાખે છે. આમ આ રીતે એમનું હૃદય કૂલથી પણ ક્રોધ છે અને કડુણાભયું છે. કેમકે એમના હૃદયમાં આજે પણ સીતા માટેના તેવાને તેવા જ સ્નેહ છે. લોકોત્તર મનુષ્યોનાં હૃદય કાણ પારખી શકયું છે ? પ્રભા પ્રત્યેની રાત્ર તરીકેની ફરજ અદા કરતી વખતે તેમને સીતાત્યાગ કરવાની જરૂર પડી. એ વખતે તેમણે વજ્ર કરતાં પણ કંઈક હેતુ કરીને સીતાને ત્યજ્યાં પણ ખીજ જાણુ સીતા માટેના સ્નેહ પણ. એવાને એવો જ દત્તો! તેથી જ એમનું હૃદય કૂલ જેવું ક્રોધ પણ હતું.

આમ વાસન્તીને માથે છે કે પોતે રામ વિશે કંઈક મત બાધવામાં હિતાવળ કરી છે. તે પોતે પણ રામને સમજી શકતી નથી.

લોકોત્તરણાં-લોકેષુ હતાઃ લોકોત્તરાઃ—લોકોત્તર.

અહીં લોકોત્તરનું ચિત્ત ઉપમેય છે અને તેને વજ્ર અને કુસુમ કે જે ઉપમાન છે તેના કરતાં પણ કઠોર અને ક્રોધાળુ કહ્યું છે તેથી અહીં વ્યતિરેક અસંકાર છે કારણ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયને ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે.

સરખાવો--મર્ત્યુ-સંપન્ન મહતાં ચિત્તં મપત્યુત્પલકોમલમ્ । આપત્ત્વ ચ મહાશૈલશિલાસપાતકર્કશમ્ ॥ રામાયણમાં પણ સીતાની સુવર્ણપ્રતિમાને ઉદ્દેશ્ય છે--'વાચનીં પ્રમ પત્ની ચ દીક્ષાર્થાં જ્ઞાથ કર્મણિ ।'

૭-૧

વામદેવ--રામાયણમાં વસિષ્ઠ સાથે વામદેવનો પણ ઉદ્દેશ્ય આવે છે. વામદેવ પણ ત્રાપિ હતા અને વસિષ્ઠના ગેરદાનરીમાં યજમા વસિષ્ઠનું સ્થાન સંભાળતા હતા. આત્માને વસિષ્ઠે ત્રાપ્યશૃન્વતે આશ્રમે મથા હતા તેથી વામદેવ જ વસિષ્ઠની જગ્યા સંભાળતા હતા. ત્યજેના ચોથા મંડળમાં હમસય દરેક મંત્રના વામદેવ ત્રાપિ છે. વામદેવ-વામદેવેન અંસેન્ત્રતઃ--વામદેવથી અભિમંત્રિત કુમ્ભેષો યજ્ઞાંશ્ચમ્-શાશ્વતનિમિસ્ય (અમ્મ-ગી)

૭-૨

અવાપ્ત-અવાપ્તઃ દિવ્યાના અઘ્રાણાં સંપ્રદાયઃ ચેન સઃ (ચતુઃ) દિવ્ય અન્ત્રોનું પરંપરાગત જ્ઞાન પ્રાપ્તિ. ચતુઃ--ચત્વારિ અજ્ઞાનિ યસ્ય

તત્ત્વ ચતુરજ્ઞં, ચતુરજ્ઞં ચ તત્ત્વ સાધનં ચ, તેન અન્વિતઃ—ચતુરંગ સેનાથી યુક્ત ચતુરંગ સેના સાથેના હસ્તિ, અશ્વ, રથ અને પાયદળ એ ચાર પ્રકારનાં ઘસઘસ દોષ છે. સાધન-સૌન્દર્ય. પાયો-સાધન મૃતસંસ્કારે સૈન્યે સિદ્ધીપથે ગતૌ ઇતિ મેદોની.

૭-૪

દ્વન્ત્ર માતર્જીવામિ—૬૭ હમણાં જ વાસંતીએ સાંભળ્યું કે રામે એવી આસનપ્રસવા સીતાનો ત્યાગ કર્યો. સહુ ધારે છે કે એને કાઈ દ્વિંસક પ્રાણીએ ફાડી ખાધી હશે. ઉપરાંત રામ ફરી પરવ્યા નથી. એટલે હવે રામસીતાનો વંશ નહિ રહે એમ વાસન્તીને ઘડીલર લાગ્યું હતું. તેથી તે લગભગ મરી જ ગઈ હતી. પણ ફરીથી જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ છે ત્યારે તેનો જીવ હેઠો બેઠો કે દાસ આલો રામને સંતાનની ભલે શક્યતા ન હોય પણ લક્ષ્મણને તો સંતાન છે ને ! આમ તે અઢી ખુશ થાય છે. અથવા તો બીજી રીતે પણ સમજવાય કે લક્ષ્મણ જ એને મન એના છાકરા જેવો છે. અને એનો છાકરા મોરો સેનાપતિ થયો ! એટલે બધો સમય તે જીવી ! આ બધું જોવા સુધી તે જીવી ! તેથી તેને આનંદ થાય છે. અથવા ત્રીજી રીતે પણ સમજવાય કે સીતા વિરોધી ખરાબ સમાચાર સાંભળીને તે લગભગ મરી જ ગઈ હતી. પણ જ્યારે લક્ષ્મણનો પુત્ર સેનાપતિ છે એવા સારા સમાચાર તેણે સાંભળ્યા ત્યારે તે જ કહે છે, “દાસ માડી ! હું જીવી ” આમ આ રુદિપ્રયોગ પણ દોષ. વાંચો થી કુમારકંઠર જેવો. ‘જીવામિ-મારો જીવ હેઠો બેઠો. દુઃખની વાત સાંભળતાં ‘મોઢ હું’ એમ બોલો જવાય તેમ સુખની વાત સાંભળતાં ‘જીવી મઢ હું’ એવો આ જીવામિ હિમાર દોષ. રામ જરા ભુલું જ સમજાવે છે. વાસન્તી સીતામાતાને કહે છે કે પહેલાં વધી વખત તમે મને કશું હતું કે પુત્રી ! મહું જીવ; આજે મને જીવ-વાતું ફળ મળ્યું કે કુમાર લક્ષ્મણની પણ પુત્રપ્રાપ્તિ વિશે સાંભળું છું. હું જીવું છું તેથી મને મોટો આનંદ થયો પણ જો મરી ગઈ હોત તો આવો આનંદ ન થાત. (વાંચો રાવ-૫. ૩૦-૩૧)

૭-૫

મોરન્નાડમ્—રમઃ સદઃ ડરસ્તઃ, ડરસ્તેન સદઃ વયા રમઃ
ત્વા (અન્યપીતાવ પિતાની કૃતતા.

૪૭-૬

રાજાપચાર-રાજા અપચાર-રાજાનો દોષ અન્તરેણ દ્વિતીયા લે છે
અહીં ભવભૂતિ રામાયણથી જુદા પડે છે અહીં આ અકાગ મૃત્યુ માટે
રામ પોતે જ પોતાનો દોષ જુએ છે, જ્યારે રામાયણમાં બ્રાહ્મણ જ આ
દોષ રામ ઉપર દેખે છે. રામાયણમાં રામ પોતે પણ કહે છે કે બ્રાહ્મણના
શબ્દો સાચા છે [વધુ માટે જુઓ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના]

૬-૮

અશરીરિણી વાગ્ અહીં પણ ભવભૂતિ રામાયણથી જુદા પડે છે
અહીં અદૃશ્ય પાણી દ્વારા પ્રાણજનના ઊંકરાના મૃદુન કારણ સમજાય છે,
જ્યારે રામાયણમાં નારદ આ બ્રાહ્મણના ઊંકરના મૃદુન કારણ કહે છે
જુઓ હરવાણ્ટ ૭૪ રમુવથમાં શુક્રેણા સરસ્વતી દ્વારા રામ જાણે છે વાંચો
સ્થુ ૧૪-૪૬

શ્લોક ૮ (અનુબુદ્ધિ)

કૃષ્ણ-શ્રદ્ધ વાંચો શ્રદ્ધાધારવર્ણાથ કૃષ્ણલાથ લઘન્વજાઃ કલ્પમર શીર્ષ
ચ્છેદ શીર્ષ-ચ્છેદ ગર્હતીતિ (શીર્ષચ્છેદવાચક વા ૫-૧-૬૫ પ્રમાણે) ધર્મ-
સામ્રાજ્ય પ્રમાણે કોઈ પણ સદ્ગતે તપશ્વર્ણ કરવાનો કે વેદ લખવાનો
અધિકાર નહોતો. યોગે તો કેવલ ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાનો જ અધિકાર
હતો. જો આ નિયમનો ભંગ કરે તો તે અધર્મ લેખાતો. શબ્દક નેવા
શ્રદ્ધ તપસ્વીનો વધ કરવો એ પણ એક પ્રુષ્ઠ મનાવે. ન્યુવથમાં પણ
શબ્દકને શીર્ષચ્છેદ કહ્યો છે. વાંચો સ્થુ ૧૪-૫૧ વાંચો મનુ-વિષ્ણુવૈષ્ણ
શ્રદ્ધવ્ય વિશિષ્ટ કર્મ કીર્ત્યંતે । ચદતોઽન્યદિ કુરુતે તત્તત્તત્તત્ત નિષ્પત્તમ્ ॥

૮-૧

આશ્વઘ્ન-આશ્વ કૃષ્ણ પાણી મલ્ય-જેના હાથમાં જેએલી તરવાર
હતી તેના જીવિ-જીવો વિદ્યુત-આર ખૂણા-ઈશાન અગ્નિ રાગ પ અને
નૈઋત્ય પુરુષ-આ પુ પક નિમાન મૂળ કોરેનું હતું પણ રાવણ તેમની
પાણેથી તે પાણી લઈ ગયો હતો રાવણનો નિનાશ કર્યો પત્ની રામે તેને

કુબેર પાસે પાણું મોકલ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે જ્યારે તેને પાદ કરવામાં આવે ત્યારે સેવામાં ઉપસ્થિત થવું.

૮-૩

ધૂમપ-ધૂમાડો પીનાર, અર્થાત્ તપ માટે ધૂમાડો શ્વાસમાં લેતો હશે. આ માટે તે બાંધે માથે નીચે લટકતો હશે. વાચો રામાયણ ઉત્તરકાંડ-૭૫-૧૧-તસ્મિન્ સરસિ સપ્યન્તં તાપસં સુમહત્તપઃ । દદર્શ રાઘવઃ શ્રીમાંલક-મ્મમાનમધોમુક્તમ્ ॥

અપિ નામ-સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમાની વાત સાંભળી હવે વાસન્તી રામ પ્રત્યે કંઈક નરમ થતી જાય છે. કોઈ સમ્યક્ નામનો શૂદ્ર તપસ્વી આ જ વનમાં તપ કરે છે. તેથી વાસન્તીને થાય છે કે રામ કદાચ આ વનમાં ફરી એક વખત આવશે. હવે તે એનું વહાણું નામ 'રામભદ્ર' વાપરે છે કારણ તેને રામના સીતા પ્રત્યેના સ્થિર અને સાચા પ્રેમની પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે. એ રાજા તરીકેની ફરજ બજાવવા જાણે આવે પણ વાસન્તી તે જોના 'રામભદ્ર'નો જ વિચાર કરે છે. તેને સ્વાભાવિક રીતે થાય જ કે સીતા ત્યાં પછી પછી ખાર ખાર વરસ થયાં છતાં હજી સુધી સીતા માટે એવો જ સ્નેહ ધારતા રામભદ્ર હવે બાટલે વખતે કેવા થઈ ગયા હશે !

અપિ નામ એ બાબત બતાવે છે. એક તો બોધનાર કહે છે પોતાની અમુક ઈચ્છાની બાબત બને. બીજું એ બતાવે છે કે એ ઈચ્છાની વસ્તુ જરૂર મનરાની જ. વાચો-અપે નામ કુલવટેરિનમૃતનર્ગજ્જેવતંભવા સ્વાત્ ।

૨૯૧:૬ ૯

અન્યથ-છાદાં કૂજતં વૃક્ષે કુલ્લાવદુમા. ધર્મસંસિતવન્ધનૈઃ કણ્ઠલદ્વિપં સમ્પાતિભિઃ સ્વકુમુભૈઃ ગોદાવરીં અર્ચન્તિ । (શાદ્દંત્રિકીડિ૧મ)

વૃક્ષે કુલ્લાવદુમાઃ ગોદાવરીં અર્ચન્તિ-આ મુખ્ય વાક્ય છે. છાદાં અને કૂજતં એ બે કુલ્લાવદુમા. નાં વિશેષણ છે. જ્યારે બાકીનાં શબ્દો વિશેષણ છે.

કણ્ઠલ-આ ફલનું વિશેષણ છે. કણ્ઠલાનાં (દાથીનાં લમણાં) કપળાદ (પસાવાથી) આક્રમ્યેન (દાહી જ્વાળાને લીધે) સંપાતિભિઃ-પડી મથેલાં. દાથીએ

દક્ષેઃ ઉપર તેમનાં લક્ષણાં ધસતા. તેથી દક્ષે દાહી જતાં અને તેથી ફૂલ પડી જતાં. સ્તકમ્યેન પાડકેર છે.

ધર્મ૦—આ પણ ફૂલનું વિશેષણ છે. ધર્મેણ (નિદાપેન) (તાપને લીધે) સંસ્તિતં વન્ધનં ચેવામ્ (મૂળમાંથી છૂટી પડેલાં)

છાયા૦—છાયામાં (છાયામાં) અપસ્કિરમાણઃ (જમીન ખેડતાં) ત્રિષ્વિદાઃ (પંખીઓએ) તેવાં (તેમની) મુલૈઃ (આંચ વડે) વ્યાકૃષ્ટાઃ કીટાઃ શામ્ભ્યઃ શાઃ (જેમાંથી કીડા-ચીટા ખેચી કાઢ્યા છે વ્યાકૃષ્ટા તેવી) ત્વચઃ દેવામ્ (છાલરાળાં) (વહુ) આ દક્ષોનું વિશેષણ છે. અપસ્કિરમાણ-ફૂલ (છેડે છે ગણ) + અપ નું વર્તમાન કૃદંત.

કૂજલ્લ૦ - કૂજન્તિ (ફૂળે છે) ક્ષૈન્તાનિ (ચાકેલા) કપોતાનાં (કપૂતરનાં) કુકુટાનાં ચ (અને ફૂકડાઓનાં) કુડાનિ (રોળાં) ચેષુ (વહુ) જેમાં ચાકેલાં કપૂતરનાં અને ફૂકડાઓનાં રોળાં ફૂળે છે તેવાં. આ પણ દક્ષોનું વિશેષણ છે

કુલાય૦—કુલાયયુષ્ઠાઃ કુમા. (મધ્યમપરલોપી સમાસ). માળાવાળાં દક્ષેઃ. કુલાય—માળો. વાચો કુલાયો નીલમન્દ્રિવામ્ રુચ્ચરઃ

અહીં પ્રચંડ અરમીની અસર બતાવી છે. પંખીઓ જમીન ખેડે છે પણ તે છાપડામાં. તાપને લીધે કપૂતરો અને ફૂકડાઓ પણ વૃક્ષ ઉપર આવી ગયા છે. દાહીઓ બપોરનો ચારો ચરીને છાંવડમાં આવી ગણદશલ ખંજરાળે છે. તાપને લીધે પણ કેટલાક ફૂલો મૂળમાંથી છૂટી છીપડીને નીચે પડે છે. “આમ વાસન્તી સુચયે છે કે જ્યારે પણ, પખી અને વનસ્પતિ ઉપર તાપની આવી પ્રચંડ અગત્ય થઈ છે ત્યારે આદ્યા તાપમાં આત્રેયોનું શું જશે ? અર્થાત્ તેણે બહુ સંજાણીને જનું જેમ અહીં સૂચન છે.” (વાચો રામ-૫ ૩૭)

અહીં પહેલી અને છેલ્લી લીટીને અનુપ્રાસ નોધો. ઉપરાંત આ શ્લોકમાં જમીન ખેડતા અને છાવરમાં કીડા ખેચી કાઢતાં પંખીઓનું સુંદર દમકુ વર્ણન છે. તેથી સ્વસ્થાવૌકિત અર્થકાર છે.

૯-૨

શુદ્ધ વિષ્ણુમ્મક—જુઓ આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ.

૬૨૫ ૧—મુખ્યદશ્ય

[પુષ્પકમાં બેઠેલા રામ પ્રવેશ કરે છે. તે તપ કરતા શૂદ્ર મુનિ શમ્બૂક પાસે આવી પહોંચે છે. તેના ઉપર તલવાર ચલાવતાં તે ધડીક ખચકાપ છે. પણ તે પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહે છે કે રામ એટલે મૂર્તિમંત કરતા કેમકે એમણે સીતાને ત્યજી એવા કૂર રામનું અંગ એવો જન્મલો હાથ આ મુનિને મારવામાં કેમ ખચકાઈ શકે ? આમ તે શમ્બૂકને મારે છે. શમ્બૂક મૃત્યુ પામે છે. પણ તેને રામ પુણ્યલોકમાં મોકલે છે. શમ્બૂક પ્રજ્વાલ કરતાં પોતાની જાતને ધન્ય માને છે કે જે પ્રભુને શોધવા મનુષ્યો બંધેત કરે છે તે મને શોધતા અહીં છેક અયોધ્યાથી હંડકારનમાં આવ્યા.

આમ રામને હંડકારણની યાદ આવે છે. હંડકા અને જનસ્થાનની યાદ આવતાં રામના મનમાં સીતાની યાદ આવે છે. એ જ આ સ્થળે કે જ્યાં સીતા સાથે તેમણે વનવાસનો કપરો સમય ધણા આનંદથી માણ્યો હતો. આ ધોર વનમાં તે મારી સાથે રહી આ પછી શમ્બૂક મૃત્યુવન આવે છે. શમ્બૂક અગત્ય મુનિને પ્રજ્વાલ કરવા જાય છે. પણ—

રામ નયો જઈ શકતા. આ વનની સાથે કેટોકટી મીઠી યાદ સકળાયેલી છે. આ તે જ વન કે જ્યાં અમે આરણ્યક અને ગૃહસ્થજીવન સાથે માણ્યું હતું. આ તે જ ગિરિ પ્રભવજી. તે જ ગોદાવરી નદી. અને એ જ પેત્રી પંચરટી. આ સ્થળો જોતાં ત્યાં માણેલા મુખી દિવસો રામને યાદ આવે છે. સાથે જ સીતાનો મૂર્તિ એની સામે ત્રિલભિલાલી આવે છે. આ સ્થળો જોતાં એનો શોક અતિશય વધી પડે છે. જના રામને એમાં કંઈક સુખ મળે છે તેથી તે એ સ્થળો જોયા સિવાય જઈ શકતા નથી પંચરટીને તે રામ શી રીતે જોઈ શકે ? અથવા તેને પ્રજ્વાલ કરી વગર તે જઈ પણ કેવી રીતે શકે ?

એટલામાં શમ્બૂક દ્વારા અગત્યનો સંદેશ આવે છે કે રામે એમનું આનિશ્ચ સ્વીકારીને પછી જનું. આથી પંચરટીને દૂરથી જ પ્રજ્વાલ કરાવે રામ અગત્યના સંજોગે નહીં]

૯-૩

સવયોઃ—સદયં તત્સાત્ સદયઃ ચેન

૨૪૭ ૧૦

અ-પથ—૨ે દક્ષિણ હસ્ત । મૃતસ્ય દિવસ્ય શિશોઃ જીવાનવે શરદ્મુનૌ કૃપાણમ્ વિચ્છજ । નિર્મલગર્ભલિન્નસીતાવિવાસનપ્ત્યોઃ રામસ્ય માત્રમસિ ।
 ૨ે વડુના કુત્ત. ૧ (૫સંતતિસકા)

દક્ષિણ—આના બે અર્થ થાય—(૧) જમણે હાથ (૨) દક્ષિણ= વિનયી અહીં રામ ખાસ આ શબ્દપ્રયોગ કરે છે. જે જમણે હાથ દયાળુ હોવો જોઈએ તે અજો દક્ષિણ મટીને અદક્ષિણ બન્યો છે. તે શુદ્ધ મુનિ તરફ ફરે બન્યો છે. જે પ્રવચકરે જે હસ્ત પાઠ રાખે છે.

જીવાતત્રે—મૂળ જીવાતત્રે વેદાંતુ ૨૫ છે. અહીં જીવાતુ ની ચતુર્થાં વિભક્તિ છે. જીવાતુ-શવનતું ઔપધ જીવાતુની વનૌપધમ્ (જીવનાઔપધમ્—જીવનરક્ષોપાયઃ' इति क्षीरसंगमी.

રામસ્ય માત્રમ્—'રામ'તું જાત છે. અહીં શબ્દચક્રિતમૂલ્ય ધ્વનિ છે. જે રામે સીતાને ત્યજવાનું કર્યાં કરે કાર્ય કર્યું છે તેનું તું જાત છે તેથી તારે આ અભવદયા શુદ્ધ મુનિને મારવામાં સંકેતવાનું ન જોઈએ

નિર્મલગર્ભ-નિર્મલ (પૂર્ણ) ગર્ભ (મહાધી) ક્ષિપ્ત (ધાડી ગપેલી) -સીતા તત્સ્યાઃ (સીતાને) વિવાતને (ત્યજવામાં) વટુઃ (૫ટુ) તસ્ય અહીં કુર્ચહર્મઃ (મુશ્કેલીથી ઉપાકામ તેવો...ધ) પાકેર પથુ સારો છે.

રામ શબ્દકરે સોધતા તેની પાસે આવે છે. તેને મારવા તે ખડગ ઉમાપે છે. પણ જે હાથે અનેક સારાં કામ કર્યાં છે, જે હાથે સીતાનું પાણિમદણ્ય કર્યું છે તે હાથ આ કામ કરતાં અટકી જાય છે. એ હાથથી આટલું બધું નિઃશ કામ કરવાનું! એક નિરોધ તપસ્વીની હત્યા કરવાની! જે હાથ દક્ષિણ છે તે અદક્ષિણ કેમ બન્યો! જે હાથ વિનયી અને દયાળુ છે તે નિઃશ માનવતાવિત કામ કરનારો અને આટલો ફરે જો બન્યો! આ વિચારે આ હાથ અટકી જાય છે પણ નય પોતાને જ દેશીને કહે

હે કે નારે વળી કરુણા કેવી ! આસન્નપ્રસન્ન અવસ્થામાં સીતાને ત્યજવામાં તું પડે છે. કૂરમાં કૂર કાર્ય રાખે કયું છે જે પોતાની પત્નીને એવી અવસ્થામાં ત્યજતાં ન ખચકાએ એ રામને વળી કરુણા કેવી ? એ ઘોર કર્મ આગળ આ તો કંઈ કૂરતા નથી. આ મુનિને મારવાનો છે પણ તે એક મૃત બ્રાહ્મણ પુત્રને જીવાડવાના સારા કામ માટે. તો એમાં ખચકાવું કેવું ? પોતાની નિર્દોષ પત્નીને ત્યજી તો આ તો એક અભણ્યો માણસ છે.

અહીં રામને ખીજી રાજકીય દુરજ બતાવતા જોઈએ છીએ રામે કપરો રાજધર્મ સ્વીકાર્યો છે. રાજગાદીએ આવતાં જ એની કસોટી થઈ ગઈ. પોતાની નિર્દોષ પત્નીને જ ત્યજવાની જરૂર એમને જણાઈ. એ પણ તેમણે કયું અને રાજધર્મ બળગ્યો. આજે ખીજી વખત એ જ રાજધર્મ એક નિર્દોષ મુનિની કૃત્યા માગે છે. કૂરમાં કૂર કર્મ કરી યન્ત્રવત્ થઈ ગયેલા રાજા રામને વળી કરુણા કેવી ! એ કામ કળ્યા પણ તે તૌપાર થઈ જાય છે પણ—

રાજા રામની સાથે જ પ્રિમાળ રામશદ્ર પણ અહીં મૂર્ત થાય છે. સીતાને ત્યજવાનું કૂર કામ કરી રામનું હૃદય આજુ બની ગયું છે. રાજધર્મનું કંઈ કામ આવે ત્યારે તો કેવળ પૂતળાની જેમ જ તેમને એ કાર્ય કરવાનું. નિર્દોષ પત્નીને એવી કૂર રીતે ત્યજી એ વાત રામને આજે ખાર ખાર વર્ષ થયાં છતાં એવીને એવી સાહે છે રામ પોતાની જાતને ધિક્કારે છે. ખાર ખાર વર્ષે પણ એમનો સીતા પ્રત્યે એવો જ સ્થિર પ્રેમ છે.

આજે ખાર ખાર વર્ષ પછી રામને જોઈએ છીએ. એમના પડેલા જ સગ્ગે આપણા મન ઉપર લીડી અસર કરે છે. એ કેવળ યન્ત્રની જેમ પોતાની રાજકીય દુરજ બળગ્યે જાય છે. સીતાને ત્યજવાથી એમને જે કારી થા લાગે છે તે દજી ખાર ખાર વર્ષ થયા છતાં ઝુઝાયો નથી. જોતાંની સાથે જ રાજા તરીકે અને પ્રિમાળ રામશદ્ર તરીકે ગમ આપણા મન ઉપર કંઈ જુદી જ છાપ પાડે છે. રાજા તરીકે અને પ્રિમાળ તરીકે રામનું કરુણામય પાત્ર આપણને યાદ રહી જાય છે. રે દસ્ત દક્ષિણ, રામસ્ય ગાયમણિ અને સીતાવિશામનસઃ—આમ સગ્ગે તો માત્ર દોડા જ છે. પણ એની પાછળ કેટલું દર્દ છે ! રામની કરુણામય મનોદશા બતાવવા તે પૂરતા છે. રામે સીતા ત્યાગ કર્યો પણ તે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જ. રામના મન ઉપર એની ગંભીર અસર થઈ છે.

૧૦-૧

જાન રામસદૃશં રામને ચોગ્ય જ કામ કર્યું છે પહેલાં નિદોષ પત્નીને મારી અને હવે નિદોષ મુનિને આમ બને કામ સગપ્પા જ કર છે કેટલીક વખતે રામને પોતાની મગ્ગ વિરુદ્ધ કાર્ય કરીને પણ મગ્ગક્રીષ કરને બળવવી પડતી સીતાનો પણ તેમની મગ્ગ વિરુદ્ધ ત્યાગ કરવો પડ્યો. આ નિદોષ મુનિની પણ પોતાની મગ્ગ વિરુદ્ધ જ હત્યા કરવી પડી આમ આમળ કહ્યું તેમ કેવળ યજ્ઞની જેમ જ તે રાજકાર્ય કરતા હતા. સીતાત્યાગની એમના મન કિપર આપણી સંગઝડ ચોટ લાગી ગઈ હતી.

ગીતાકાર વીરગધવ જુદી ગીતે સમજાવે છે વચો-રામસદૃશ કર્મ ન તુ વદારપસદૃશ કર્મ । દદારયો લ્લુક્ષિત્વકં શૂરતાપસવથ કૃતવાન । તથા ચ પિતુ શતયુગ પુન રૂત ન્યામેન લોપવિષય ઇવ ન તુ શુણવિષય રૂતિ સ્વૌપાલમ્મ રૂદ્ધ વ્યગ્યતે ।

અપિ જીવેત્ સઽ-બદ્ધરાણીએ રામને ખાતરી આપી હતી કે આ મુનિને મારવાથી બ્રાહ્મણ પુત્ર જરૂર જીવશે છતાં ગમને શકા રહે છે કે આ મુનિને માર્યા તો ખરા પણ પેનો બ્રાહ્મણનો પુત્ર જીવતો તો યજ્ઞને ? સીતાની બાળતર્મા પણ પહેલાં અગ્નિએ ક્યા ખાતરી નહોતી આપી ? અગ્નિહોસાગીયા સીતાનું નિદોષત્વ નિશ્ચિત ઘર્ષ ચક્રમું હજી પતાં દગધાધું આનું નહિ તેવી રીતે પોતાના ખરામ નસીવથી કદાચ અહીં પણ એવું બને કે પેનો બ્રાહ્મણનો છોકરો જીવે નહિ

શ્લોક ૧૧

અન્યથ-એપ દામ્બુક સિરસા તે ચરણી નત । ચમાર્દપ દતામય ત્વયિ દળ્પધારે (સતિ) અસૌ સિતુ સપીવિત મમ ચ દયમ્ શ્રદ્ધિ । સત્સજ્જાનિ નિપનાનિ અપિ તારયતિ । (વચ-તતિલક્ષ)

દત્તામયે-દત્ત સમય એન ત્યામ દળ્પધારે-તમે દડ ધા જુ કપો ત્યારે શ્રદ્ધિ રિદ્ધિ સરળાવો સમાધણ-અસ્મિન્સુદૃતે વાતુરસ્ય શૂદ્ધોઽય ધિનિગતિત । તસ્મિન્સુત વાતેઽ 'ગ્રીવેન સમયુ ગત ॥' મત્સજ્જાનિ-સતા સજ્જ તસ્માજાયતે રૂતિ સત્સજ્જાનિ

શબ્દુક પોતે દેવ બનવા માટે નય કરતો હતો. વાંચો. રામાયણ ઉત્તરકાંડ-શૂર્યયોગનાં પ્રગતોડન્મિ તપ ઉપાં સન્નસ્થિતઃ । દેવતાં પ્રર્થયે રામ સરોગે મહાદય ॥ રામને દાધે શૃગુ પામીને તે દિવ્ય પુરુષ થયો એમ આપણે અહીં જ જોઈએ છીએ.

મમ ચેયમુદિઃ એ નિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં અહીં હેતુ સ્વીકારીને સામાન્ય ક્ષતિ પ્રયોજી છે તેથી અહીં અર્થાન્તર-ધારા અસંકાર છે.

એક તરફ મમે 'બ્રાહ્મણના બાળકને જીવાડયો અને ધમધી પણ તેજુ રક્ષણ કયું'. બીજા બીજી તરફ શૂર યુદ્ધમાં મારીને તેને પણ તારે છે. આમ મમ મે વિદુષ્ઠ કાર્ય કરે છે-એક તો તે મારી પણ શો છે અને બીજું તે 'બ્રાહ્મણ પુત્રને જેમ જીવાડયો તેમ જીવાડી પણ શકે છે.

સરખાવો--કિરાત ૧-૮-સમુન્નવન્મૂર્તિમતાર્યંગમદ્વરં ચિત્રોષોડપિ સમં મહાત્મભિઃ ।

૧૧-૧

દ્વયમપિ--બ્રાહ્મણને જીવાડયો તે અને શબ્દુકને પ્રકૃતિ મળી તે. ૧ શ્લોક ૧૨-(અનુક્રમ)

આનન્દ અને મૌદ માં દીકરાકાર વીરસાધવ નીચે પ્રમાણે તથાવત સમગ્રને છે--મનન્દા. આત્માનુમવચ્ચના દર્શાં, મૌદાથ દિવ્ય વિષદાનુચ્ચના દર્શાં.-આનન્દ-એટલે આત્માને; અંદરનો આનંદ. મૌદ એટલે નાથ વિષયોને સંધ થતો આનન્દ. સરખાવો પ્રગવેદ-સજાનનાથ મૌદાથ દુરઃ પ્રમુદ મંગલે । ઉપનિષદમાં જ્યારે આનન્દ કહ્યો છે. પુણ્યઃ સંદર્ભ-પવિત્ર સપતિ-જેમકે 'અશ્વિમા' વગેરે અષ્ટ મિદિઓ. અહીં દુસ્તામિતંગરાઃ- (પુણ્યમાંથી સંજવેશા)-પાદકર છે.

પહેલા તથા કૃતક એટલે-ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા-છે. ચોથો (મહા) જ્ઞાનાઝ્ક છે. જ્યારે છેલ્લા તથા અઝ્ક છે. સત્ય લોકમાં ગમેલા ફરીથી જન્મતા નથી. કદપને અતિ બ્રહ્મા બિંધી જાય છે ત્યારે પહેલા ચાર નાશ પામે છે અને છેલ્લા તથા રહે છે. છેલ્લા સાત લોક નીચે પ્રમાણે છે—અતલ, પિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ, પાતાલ. (વાંચો વિષ્ણુપુરાણ). અથવા તે વાયુપુરાણ પ્રમાણે પહેલા દેવ વૈરાજ અંધવા તે નામનો પિતૃઓ જ્યાં રહે છે તે દેવી પ્રદેશને પણ વૈરાજ કહે છે. વાંચો—લોકાઃ સંતાનિકા નામ ચત્ર તિષ્ઠન્તિ માત્સરાઃ । તે વૈરાજા इति कथाया देवानां देवि देवताः । शिवा ने જાહે પ્રવાઃ (સાધત) ખાહેર છે.

૧૨-૧

યુગ્મત્પ્રસાદો—યુગ્મત્પ્રસાદઃ ઉપાદાનં (કારણ) વત્સ—તમારી કૃપા જેનું કારણ છે તેવો. યુગ્મત્પ્રસાદાયેષ ખાંડ સરળ છે. યુગ્મત્પ્રસાદપ્રસાદોપાય (યુગ્મત્પ્રસાદપ્રસાદઃ ઉપાયઃ વત્સ) ખાંડ પણ સહેલો છે. સરખાવો મ. ચ. ૪ પ્રકૃષ્ઠપુણ્યપરિપાકોપાદાન ઇષ મહિમા.

કિમ્પ્ર—જાણૂક કહે છે કે અંહી તપથી શું થયું છે ? તેને જે દિવ્ય પદ પ્રાપ્ત થયું છે તે રામની કૃપાને લીધે, તપને લીધે નહિ. જો ગમે તેને આ સળ ન કરી હોત તો એ હજી સુધી શઙ્કૃતરીકે જ તપ કરે જાત. તે દિવ્ય લોક પ્રાપ્ત કરી સકત નહિ. તેથી જ આ બપોલું મૂળ કારણ તમે છો. મારું તપ નહિ. મનુસ્મૃતિમાં કશું છે કે ગુન્હેગારને સળ સળ કરે છે ત્યારે જો પુણ્યશાળી હોય તો તેઓ સ્વર્ગ જાય છે. વાંચો મત્તુ—રાત્રિનિઃ કૃતદંઢાસ્તુ કૃતગ પાષાનિ માનવાઃ નિર્મલ્યાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ શ્રુતિવો મથા ।

પ્રલોક ૧૩

અન્યથ—મુખને અન્વેષ્યઃ મૂતનાથઃ શરણ્યાઃ (ત્વં) માં વૃષઠકં અન્વિષ્યન્ યોજનાનાં શતાનિ સ્થાન્ત્વા યદ્દદ્દ પ્રાપ્તઃ અંસિ દદ્દ સઃ તપસાં સંપ્રસાદઃ અન્યથા ચેત્ અધોઘ્યાયાઃ દષ્ટવાયાં યતે વઃ પુનરુપગમઃ ક ! (મન્દાકીના)

અન્વેષ્યઃ—રોધવાને લાપક. ૫૨માકમાને અ જ્ઞાનનો અવધુ, મનન,

નિદિધાસન પએરેથી શોધવાના હોય છે એમ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. વાંચો
 બૃહદારણ્યકોપનિષદ ચ આત્મા અપહતપામ્મા સોઽન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતશઃ
 વાંચો રણ ૧૦-૨૩-અન્થાસનિષ્ટહીતેન મનસા હૃદયાથયમ્ । જ્યોતિર્મયં
 વિચિન્વન્તિ મોગિનસ્ત્વાં વિમુક્તયે ॥

મૂતનાથ:-અહીં રામને પરમાત્મા કહ્યા છે. મૂતનાથ એટલે 'નાભ'
 અર્થ પશુ થાય. રામ સામાન્ય માનવી અને રામ નહિ પણ વિષ્ણુનો
 અવતાર મનાય છે 'કાણે'આનો સખનવિરોધ કરે છે કે ભવભૂતિ પોતાના વિચારો
 રામના સમપના લોકોને યુએ મૂકે છે. કદાચ રામને પોતાને પણ એ વાતનો
 ખ્યાલ નહિ હોય કે પોતે વિષ્ણુનો અવતાર છે. વાંચો રામાયણ મુદકાં-
 આત્માનં માનુષં મન્વે રામે દશરથાત્મજમ્.

અન્વેષ્યઃ શબ્દની અર્થ 'રાય' સરસ રીતે સમજાવે છે. વાંચો
 તેમનું ઉ. ચ. પૃ. ૪૩ (અંક ૨)-"આ શબ્દ જાતાવે છે કે રામને પરમાત્માને
 સ્વરૂપે હજી જગતમાં લોકોએ શોધવાના છે. હજી જગતે તેમને જો સ્વરૂપે
 શોધ્યા નથી. કે જગત એ સ્વરૂપે તેમને શોધતું પણ વધી. પણ હજી
 એ સ્વરૂપે શોધવાના છે. કારણ જગત જાણતું નથી કે રામ હંસરતો
 અવતાર છે. તમે માનવ રૂપે રહ્યા છો એટલે કેઈ જાણતું નથી કે તમે
 મૂતનાથ અને શરણ છો. શબ્દ કહે છે હું એકલો જ તે જાણું છું કારણ
 હું હવે દેવતા પામ્યો છું." આમ મૂતનાથઃ અને શરણઃ અન્વેષ્યઃ હું
 કારણ છે તેથી (કાવ્યલિંગ અલંકાર) થયો.

મને તેમ હોય પણ "આ શ્લોક દ્વારા ભવભૂતિ એક નાટ્યાત્મક
 સુકિત દ્વારા શબ્દકના પ્રસંગની અગ્રમ સમજાવે છે. શબ્દકનો પ્રસંગ
 આ નાટકમાં ખૂબ અગ્રવનો છે કારણ એ નિમિત્તે જ રામ ફરીથી
 દંડકારણની મુલાકાત લે છે. અને તેથી જ અંક બીજાના દરે પછીના
 અને અંક ત્રીજાના પ્રસંગો સંભવી શક્યા છે. બે શબ્દકનું કારણ ઉપ-
 સ્થિત ન થતું હોત તો રામ દંડકારમાં ફરીથી ક્યાંથી આવત ? ત્રીજા
 અંકમાં અને બીજા અંકમાં રામની જે મનોદશા અને તેમનો સીતા
 પ્રત્યેનો જે સ્થિર પ્રેમ જોઈએ જોએ તે કશું રામ દંડકારમાં ફરી ન આવ્યા
 હોત તો સંભવી શકત નહિ. અને રામનું દંડકારમાં આવવાનું કેવળ

શમ્ભૂને જ આભારી છે આમ રામનુ આ રીને વર્ણન કરી નાટ્યાત્મક
પ્રકૃતિ પ્રયોગને લગભૂતિ શમ્ભૂના પ્રમંજની અગત્ય ખતવી દે છે" +
૨૯૧૬ ૧૪

અ-પદ-કવિર સ્તિગ્ધયામા. અપરત મીષળમોગદુષ્ટા, સ્થાને સ્થાને
મિસંરાણા શાદ્રુતૈ મુચરસ્કુમ તીર્થાશ્રમગરિચરિદ્ગર્તાત્તરમિથા એતે પરિચિત
મુચ દલસારણ્યમાગા । (ન-દાકા-તા)

સ્તિગ્ધયામા-સ્તિગ્ધાય તે સ્વામાય-સ્તિગ્ધ અને સ્વામ મીષળા-
મીષળ (વિશાળ) આમોમ, તેન (પટને લીધે) રક્ષા (મિદામણા-ગેવા ગમે
નહિ તેવા) મુચરં મુચરા કદુમ ચેપામ્-મુખગિત દિશાઓવાળા 'દિશસ્તુ
કદુમ કાદ્યા હત્યમર તીર્થા-તીર્થાનિ આગ્રમા ગિરય સરિત ગર્તા કાન્તારાણિ
ચ તીર્થાશ્રમ .કાન્તારાણિ તૈ મિથા માળા-બદી' ૬૩૩૨૬૫ના ભાગનું
વર્ણન છે તેથી ૬૩૩૨૬૫માં જ ગણે છે એમ કહેવું નકામું છે તેથી
કાન્તાર એટલે 'દુર્ગમ રસ્તા' -મુશ્કેલીભર્યા માર્ગ' -અર્થ કયો છે વાચી
'નહારણ્યે દુર્ગમૈ કાન્તાર પુનપુસકમ્ હત્યમર । ગર્મકાન્તારમિથા પાદેઃ છે.
તીર્થાનિ આગ્રમા ગિરય સરિતથ ગર્મે ચેપા તે-ગર્મા. કાન્તારા', તૈ મિથા-
ગેની બદર નીર્ધ, આશ્રમ, પર્વતો અને નદીઓ છે તેવા જ ગણેવાળા.

પરિચિત-પરિચિત મુચ ચેપામ્-પગિચિત ભૂમિવાળા અદી પરિચિ-
તમુચ બે રીતે લેનાય એતે પરિચિતમુચ દલકારણમાગા સન્ દ્યવન્તે અથવા
એતે દલકારણમાગા પરિચિતમુચ સન્દ્યવન્તે પહેલી રીત પ્રમાણે અર્થ નીચે
મુજળ થાય- 'ગેની શુભિ (પહેલા) (મને) પગિચિત હતી તેવા ૬૩૩૨૬૫ના
આ ભાગ દેખાય છે' બીજી રીત પ્રમાણે નીચે મુજબ અર્થ થાય-આ ૬૩-
૩૨૬૫ના ભાગો (મને) પરિચિત ભૂમિવાળા દેખાય છે

૨૯૧૬ ૧૫ (અનુષ્ટુપ)

દ્વપણ, ખર અને ત્રિમૂર્તિ-આ ત્રણ ગણસોને ગમે થાયો દતા
જ્યારે શર્પણખાના નાક કાન કાપી લીધા ત્યારે તે પોતાના લાર્ડ 'ખર'
પાસે ગઈ અને તેને રામ લક્ષ્મણ ઉપર બ લો લેવા કહ્યું. જનસ્થાનમાના
રાક્ષસોનો તે વડો દનો તેણે પહેલા ૧૪ રાક્ષસોને રામ સામે મોકલ્યા

+ વાચો કે. ■ કે લાટનું છે અ અ આદિ પ ૪૪

રામે એમને મારી નાખ્યા. પછીથી ૧૪૦૦૦ રાક્ષસો સાથે એના સેનાપતિ દુષણને મોકલ્યો. એ જવાને પણ રામલક્ષ્મણે મારી નાખ્યા. ત્રિમૂર્તિને અને ખરને પણ છેલ્લે રામે મારી નાખ્યા. આમ ચતુર્દશ વ રાક્ષસાઃ પાંડ રામાયણની હકીકતને મળતો આવે છે. ચતુર્દશ ને બદલે રક્ષસાં મીમર્ષ્મણાં પાંડેર છે. પણ ચતુર્દશ-રામાયણને મળતો પાંડ હોવાથી સારો છે. વચ્ચે રામાયણ અરણ્યકાંડ-इति तस्यां भुवणायां चतुर्दश महाबलान् । व्यादिदेश हरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ।...अब्रवीद्दूषणं नाम हरः सेनापतिं तदा । चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ।... सर्वोयोगमुदीर्णानां रक्षसां शौम्य कारय ॥

ચતુર્દશ સહસ્રાણિ પાંડ પણ કદાચ રામાયણના નીચેના શ્લોક ઉપરથી લેવામાં આવેલા હોય—‘ચતુર્દશ સહસ્રાણિ રક્ષસાં મીમર્ષ્મણામ્ । હતાન્યેકેન રામેણ માનુવેગ પદાતિના ॥’ બેલવેલકર રક્ષસાં મીમર્ષ્મણામ્ પાંડ રાખે છે.

આ શ્લોક મ. ચ. માં પણ આવે છે. જુઓ મહા-૫-૧૨

૧૫-૧

સિદ્ધક્ષેત્રે—સિદ્ધાના ક્ષેત્ર. સિદ્ધીની પવિત્ર ભૂમિ. સિદ્ધિ ક્ષેત્રે પાંડેર છે. એ લેતાં અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—પવિત્ર જગ્યા કે જ્યાં સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે. અકુતોમયા—નાસ્તિ કુતો મયં ચસ્ય (મયૂરગંધકાદિ સમાત્ર) ક્યાંયથી (પણ) બધ વગરનો.

૧૫-૪

સર્વમૂત—સર્વમૂતના જોમાનિ હર્ષયન્તીતિ—અહાં પ્રાણીઓને રામાંચ લીધા કરાવે એનાં સન્મત—સન્મતૈઃ (ઉન્મત) સજ્જૈશ્વ (અને અર્થકર) શ્રાપદકુલૈ (પશુઓનાં ટોળાંથી) સહસ્રાણિ (આપ્ત થયેલી) ગિરિગહ્વારણિ-વેપાં (વહુ) (ગિરિ શુદ્ધાઓવાળાં)

૧૫-૫

જનસ્થાન—જનસ્થાનસ્ય (જનસ્થાનના) વર્ધન્તે—સીમાડા ઉપરનાં દીર્ઘારણ્યાનિ—મોટા જંજીરા.

સંલોક ૧૬

અન્યથા--કચિત્ત્વ નિષ્કૃજસ્તિમિતાઃ, કચિદપિ પ્રોચન્ડસસ્વનાઃ સ્વેચ્છાઃ, પ્રદરોદરેષુ નિરતસ્તચ્છામ્ભસઃ (તાઃ) સીમાનઃ યાસુ તૃપ્યન્તિઃ પ્રતિપૂર્વકૈઃ મયં અજગરસ્વેદશ્ચઃ પીયતે । (શાહૂલવિકીરિત)

નિષ્કૃજઃ--નિર્ગતઃ રૂપઃ યામ્યઃ તાઃ, નિષ્કૃજાશ્વ (ફોન વર્ગરના) તાઃ સ્તિમિતાશ્વ (અને શાંત). પ્રોચન્ડઃ-પ્રોચન્ડઃ ચઢગનાં સ્વનઃ યાસુ-પશુઓની ભયંકર (પ્રોચન્ડ) અજગરનાવાળાં.

સ્વેચ્છાઃ--સ્વેચ્છા (સ્વેચ્છાથી) મુક્તાઃ (સૂતેલા) ગમીરમોગાઃ (ગમીરાઃ મોગાઃ યેષાં) (મોટી ફેણોવાળા) મુજગાઃ તેષાં (નાશના) શ્વસૈઃ-(શ્વાસથી) પ્રવીપ્તાઃ અમયઃ યાસુ (જેમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે છે તેવા) મોગ ને બદલે ધોર અને ધોષ પાડે છે. ગમીરધોર લેતાં સમાસનો, વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય-સ્વેચ્છાહુપ્તાઃ ગમીરાઃ ધોરશ્ચ મુજગાઃ-સ્વેચ્છાથી સૂતેલા મોટા (ગમીર) અને ધોર (ભયંકર) ગમીરધોષ લેતાં નીચે મુજબ વિગ્રહ થાય-ગમીર ધોષઃ યેષામ્-ભયંકર અજગરવાળા.

શ્વાસપ્રવીપ્તામ્ભસઃ-મુજગનાં શ્વાસેન પ્રવીપ્તાઃ અગ્નિ યાસુ-શ્વાસ સૂચવે છે તે રીતે પણ લેવાય. મુજગધોષઃ એવ પ્રવીપ્તઃ અગ્નિઃ યાસુ-નાશના શ્વાસ રૂપી પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા. પહેલી રીત પ્રમાણે એમ અર્થ થાય કે શ્વાસથી અગ્નિ પ્રગટતો હતો. જ્યારે બીજી રીત પ્રમાણે એમ અર્થ થાય કે શ્વાસ પોતે બળતો અગ્નિ હતો. 'શ્વાસ' બતાવે છે કે પહેલી રીતે લેતાં એ જગસનો ફવાગ્નિ મળાય. એથી તો અજગર ઉછરો લાગી જાય અને પશુ પંખી-ઓમાં પણ ગરબડ મચે. પણ 'શ્વાસ' તો સ્વેચ્છાથી સૂતેલા આ નાન જ અજગર છે એમ માને છે અને મોગ ને બદલે ધોષ પાડે છે તેથી તે બરાબર સમજવી શકે છે કે સૂતેલા મહાકાચ અજગરના શરીરમાંથી પુષ્કળ પ્રસ્વેદ છૂટે અને તે સતતમ પહેલાં મરે. તરત્યા કાર્યગ્રામો જરૂર એને પાપી માને. યુક્ષામાંનું પાણી થોડું હોવાથી તે છાંડીને તેઓ પ્રવાહમાં વહેવું આ પ્રસ્વેદનું પાણી પીવા સવચ્ચ એ સ્વાભાવિક છે. (વાંચો 'શ્વાસ' ઉ. ચ. અ. આટલિ ૪૮-૪૯)

ખરી રીતે એવું નથી. અહીં કંઈ એક જગ્યાનું વર્ણન નથી. આ રીમાડાના પ્રદેશના જુદા જુદા જાગનું અહીં વર્ણન છે તેથી કાંઈક ઢેકાણે યુનેલા નાગના શ્વાસથી અગ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે એ પ્રદેશમાં વળી બીજો કાંઈક ઢેકાણે કાચંડાઓ અજગરોનું સ્વેદજળ પીવા લગ્નયાચા હોય.

પ્રવરોદરેણુ-ખખોડોની અંદર.

વિદલ્લ-વિરલં સ્વચ્છં ચ ગમ્મઃ યાસુ-થેડા અને સ્વચ્છ પાણીવાળા પ્રતિસૂર્યકઃ-કાચંડો. અજગરઃ-અજગર. અજં ગિરતિ મશ્વયતિ રૂતિ

પ્રકૃતિમાં જેમ સૌમ્ય તરવો છે તેમ લયનાંક તરવો પણ છે. કવિ અહીં પ્રકૃતિનાં લયનાંક તરવોનું હૃદયક વર્ણન કરે છે. અહીં બિભત્સ અને લયનાંક રસ કવિ જમાવે છે.

શ્લોક ૧૭ (અનુક્રમ)

એ વ ખતાવે છે કે જોવાની અને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાની એમ બે ક્રિયાઓ સાથે બન છે. મૂતર્ણ-પૂર્વ મૂતઃ મૂતર્ણઃ (સુવચ્ચ સમાસ) મૂતર્ણઃ-હરસ્ય આલયઃ ચસ્મિન્ તત્ર -લયમ્

૧૭-૧

પ્રિયારામા-પ્રિયઃ આરામઃ યત્વાઃ સા મહુઃ) આરામઃ=કેવલ અયોધ્યામાં હતી ત્યારે સીતાને કેવલ બહુ મમતા.

પાઠકે પ્રિયરામ-પ્રિયઃ રામઃ યત્વા-પણ આ પાઠ કંઈ ખાસ વિશેષ વસ્તુ ખતાવતો નથી. તેથી સારો નથી.

૧૭-૨

કિમતઃ પરં મયાનકં આ તે જ જનસ્થાન. આ તે જ ઘેર જંગલો. અહીં તે પહેલાં ધણો સમય રહ્યા હતા. પણ કયાં તે સમય અને કયાં અત્યારનો સમય ! એ વેળે સીતા સાથે હતી. આજે સીતા કયાં ? આમ જનસ્થાનને જોતાં રામની આંખ આમળ સીતા સાથે ગાંઘેલી પેલી આનંદ

રાત્રીએ ખરી થાય છે. સીતાની પ્રતિમા એની નજર સમક્ષ ત્રિલમિલાતી આવે છે. ત્રિલમિલાતી આવે છે. જનસ્થાનને એતાં ચર્ચણ્યાને પ્રસંગ, ખર વગેરેને માર્યા હતા તે, સીતાદરણ્ય વગેરે પ્રસંગે રામને યાદ આવે છે. સીતા વગર આજે આ બધું હું જોઉં છું! રે રે! આથી વધારે લપાનક તે ખીલું શું હોય?

પાઠદેર-સ્મિતઃ પરં મવાનકસ્ય-લપાનકનો આથી વધારે પ્રવળ દાખલો ખીલે કયો હોય? સીતા વગર આ વનરાઈએ જોવી એ સદુચી વધારે લપાનક છે.

૧૬૧-૧૮- (૭-૭૫૬૯)

મધુગન્ધિયુ-મધુનઃ મન્યઃ અસ્યાસ્તીતિ મધુગન્ધિવ, તેષુ એવેા હતો એ સ્નેહ. સીતા રામકુમારી હતી અને આવાં ધોર જંગમમાં આવી રીતે ફરવાવારે આવ્યો નહોતો. છતાં 'વસીય તુજ સંજે મધુગન્ધિ વનોમહી' એ શબ્દો સાથે તે હમેશા એમાં આનંદ લેતી. કેવળ રામને સાથ હતો તેથી એ વન પશુ એને મીઠાં લાગતાં.

શ્તીદારમતેવાસી

इति इह अरमत एव असौ-આ જંગમી ધોર અને લપાનક હતાં. છતાં રામના સાથમાં તેણે અહીં આનંદ જ જોયો.

इतिह-ભૂતકાળનો બનાવ ખતાવતો પ્રત્યય છે. અથવા હા 'અરેરે!' જુદું લેવાય. અહીં મણા પાઠ છે. 'કાણે'એ નોંધેલા કેટલાક પાઠ ત્રીએ આપ્યા છે-

પાઠદેર-(૧) નિર્લયસાગર નીચેનો પાઠ રાખે છે.-इति इव आरमते हासौ आटला भाटे जण्डे ते अहो आनंद मेणवती હતી. અહીં હ નકામે છે. આરમતે વર્તમાન કાળ છે જ્યારે અહીં આપણે ભૂતકાળ ધારી શકીએ કારણ રામને મન સીતા મૃત્યુ પામી છે. વળી વિજ્ઞા અને પરિ સાથે રમ્ પરસ્પેષ લે છે તેથી આ 'પાણિનિ'ની પણ વિરુદ્ધ છે.

(૨) ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની આગતિ નીચેનો પાઠ રાખે છે-इति च अरमत इव असौ-અહીં 'ચ' નકામે છે. ઇવ પણ નકામે છે. રામના સાથમાં સીતા આ વનમાં ખરેખર આનંદ મેળવતી હતી. અહીં ઇવ ને અવકાશ નથી.

(૩) 'પાટે'નેા આ પાઠ છે-इति इव आरमति इव असौ-जे इव नो
अथ' નથી. ઉપરાંત અહીં વર્તમાનકાળ છે. જ્યારે આપણે ભૂતકાળની
આશા રાખીએ છીએ.

(૪) इति हा रमते सीता आ पाठ सारे છે. સીતાની એ સતત ટેવ
ખતાવવા વર્તમાન કાળ વપરાયો છે. અથવા અત્યારે સીતા જાણે હાજર
હોય એમ રામને લાગુ હતાં.

(૫) इति हारमतीवासौ-इति हा जरमन एवासौ

(૬) इति वारमतीवासौ

(૭) इति वारमतीवासौ

} અહીં બ્યાકરથનું રૂપ બરાબર નથી.

આમ પ્રકૃત પુસ્તકમાં લીધેનેા પાઠ જ સારો છે.

રામાયણમાં કેકેયીને અપેક્ષા પિતાનું વચન પાળવા રામ વનવાસ
જાય છે ત્યારે તે સીતા પાસે આવે છે. તે વખતે પોતાને પણ વનમાં
સાથે આવવાની રજા માગતાં સીતા કહે છે-सुखं वने निवसस्यामि ययैव भवने
पितुः । अचिन्तयन्ती श्रील्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ शुश्रूषमाणा ते नित्यं
निवृत्ता ब्रह्मचारिणी । सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥-અયેાપમાકાક
૨૭-૧૨-૧૩

શ્લોક-૧૯ (અનુક્રમ)

અપોહતિ-ઝડપવનું વર્ત. કાળ (લદ) ત્રી. પુ. એ. વ.
પ્રિયજનની હાજરી પોતે જ પરમ સુખ છે. તે બંને કંઈ ન
કરે છતાં તેની હાજરી માત્ર જ સમજાં દુઃખ દૂર કરવા
સમર્થ છે. રામ કહેવા માગે છે કે સીતાને સુખ આપવા એમણે પોતે
કંઈ ખાસ કંઈ નથી જનાં કેવળ રામની હાજરીથી જ સીતા સુખી
અને પ્રસન્ન પ્રસન્ન રહેતી હતી. આમ પોતાનું પ્રિયજન એ મનુષ્યનું
અવશ્યનીય ધન છે. સીતાએ એની સાથે વનમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કયું
અને ત્યાં તેણે આનંદ કેવી રીતે મેળવ્યો તે અહીં રામ સમજાવે છે.
કેવળ રામની હાજરીને લીધે જ એણે વનની મુશ્કેલીઓને પણ આનંદથી
વધાવી લીધી. સૌહ્યૈઃ સંનિધિમાત્રસૌહ્યૈઃ-કેવળ તેની હાજરીમાત્રના સુખથી.

સીતાનો રામ વિપર આનંદ પ્રેમ હતો. રામ જ સીતાનું અવશ્યનીય
ધન હતા. તેથી જ તેના સાચમાં અને હાજરીમાં જ તે સુખી રહેતી.

આથી જ તેને ઉપવનમાં ફરવાનો શોખ હોવા છતાં તેણે આ મુશીબતો ભરેલો વનવાસ પસંદ કર્યો.

પ્રિયજન ઇતરવિલક્ષણ (અનિર્વચનીય) કેમ છે એ સમજાવતાં રાધે લખે છે-ઇતરવિલક્ષણતાં દર્શયતિ-અકિંચિત્ ન કિંચિત્ અપિ કુર્વાણઃ આચરન્ સૌક્યૈઃ મુલ્લસન્તાનૈઃ કુસ્થાનિ અપોહતિ । દૂરીકરોતિ । સામાન્યતો હિ લોકે કચિત્ પ્રીતિકરં કિંચિત્ કુર્વન્ સુચર્યતિ, અયન્તુ અકિંચિદપિ કુર્વાણઃ-इति इतरविलक्षणता । પ્રિયોઽદમાસં લીલયાઃ અતઃ કિંચિત્કરણાનપેક્ષ્યા અપિ 'મયા સહ' इत्येष सा अप्रीयत इति श्लोकयोराशयः । (વચિા તેમની ઉ. ચ. ઉપરની મિત. ૫. ૫૨)

“સામાન્ય રીતે જગતમાં કંઈકે જમતું કામ કરીને કાંઈ કાંઈને સુખ આપે. પરંતુ પ્રિયજનની બાબતમાં એવું નથી. એ તો કંઈ પણ ન કરીને કેવળ એની હાજરી માત્રથી જ સુખ આપે છે. એ ઇતરવિલક્ષણતા અહીં બતાવી છે. હું સીતાને પ્રિય હતો. તેથી કંઈ પણ ક્યો સિવાય કેવળ 'મારી સાથે જ' 'મારી હાજરીથી જ' તેને સુખ મળી રહેતું.”

વચિા શ્રી મ. ન. દિવેદીનું ઉ. ચ. ઉપરનું ટિપ્પણ ૫૪ ૧૩૧

“આ શ્લોકે તથા આગળના શ્લોકથી રામ સીતાના અન્યોન્ય પ્રેમનું અગાધપણું સૂચ્યું છે. કંઈપણ-ખાલોપચાર-ઉપકાર-ન કરે તોયે માત્ર દુષ્ટોદુષ્ટ મળ્યાથી જ પ્રેમે અધિષ્ઠાં જનો સુખ માને છે, ને તેથી જ સીતા, તમારી સાથે હું વનમાં આવીશ ને રહીશ, એટલું માનીને જ રાજ થતી. જે જેના મનમાં વસે છે તે તેના મનમાં કાંઈ-હજારો પ્રેમ વિનોદ વિલાસ વિચારથી વીંટળાયેલું કાંઈક, કહી ન શકાય-પણ અનુભવથી જ સમજાય એવું છે.”

અહીં પ્રથમાર્ધના વિશેષ વાક્યનું દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્યથી અર્થન મધુ છે તેથી અર્થા-તર-ન્યાસ અલંકાર છે.

૧૬-૧

તદ્વલ્લભેમિદુઃસહૈઃ—જનમ્યાનને સીમાડે આવેલાં એ જંગલો સાથે તો રામ અને સીતાના સુખી દિવસોની રેઠણીયે મધુર યાદ સંકળાયેલી છે.

તેથી હવે તે રામથી જોવાં જાય એમ નથી. કારણ એ બધું જોતાં રામને એ સુખી દિવસો યાદ આવે છે અને તેથી દુઃખ વધી પડે છે. દુઃખહૃદ સાથે સંદેહ લેવાનો કંઈ અર્થ નથી.

પાંદેર-દુરાસદૈઃ—“અદર જહ શકાય નહિ તેવાં”—પણ એ પાંદેર પ્રસંગને અનુસૂચી નથી.

મદકલઃ—મદેન (મદથી) કલઃ (માતા) મયૂરઃ, તસ્ય (ગોરના) કળઃ તદ્રત્ (કંઠ જેવી) કોમલા હોમગ (સુદર) છવિઃ ચેષામ્ (શોભાવાળાં) (વહુ)

૧૬-૨, ૩,

અવિદલઃ—અવિલ (માદા) નિવિશઃ (જામેલાં) નીલવહલચ્છાંયાઃ (નીલા વહલા જ છાયા ચેષાં તેઽ ચ્છાયાઃ) શ્યામ અને વિશાળ છાયાવાળાં જ તે તરુણતરવઃ તેષાં (ખાલ તરુઓના) વણ્ઠં તેન (સમૃદ્ધી) મણ્ડિતાનિ (અલંકૃત)

અસંખ્રાન્તાઃ—અસંખ્રાન્તાનિ (નિર્ભય) ત્રિવિધમૃગધૂપાનિ (પશુઓનાં ટોળાં) યસ્મિન્ મહારણ્યાનિ કરતાં મધ્યમાણ્યકાનિ પાંદેર સારાં છે. પહેલાં શમ્બુકે શીર્ષારણ્યાનિ ઉપર રામનું ધ્યાન દોર્યું હતું. હવે તે એથી આગળ જરા મધ્યમાણ્યકાનિ ઉપર રામનું ધ્યાન દોરે છે. મહારણ્યાનિ પાંદેર આ એ જંગમોનાં બેઃ નથી બતાવેતા.

શ્લોક ૨૦

અન્યથા - હવે સમદશકુન્તાઃ, ફલનરપરિણામઃ, નર્તરિણ્યઃ. હન્ત (ખાસિની)

સમદશ—સમદા. (મદેન સહ-વહુ) (મદમત) શકુન્તાઃ, તૈઃ (૧૬૧ઓથી) અકાન્તાઃ (ખાકમણુ ખામેલાં) નાનીરવીરુઃ (નતરેની લનાઓનાં) હાર્તા પ્રસવાઃ તૈઃ (પુષ્પોથી) મુરમિ (મુરસિત) શીનં (કંડાં) સ્વચ્છં (અને ૨૧૨૭) જ તોય યાસામ્ (પાણીવાળા)

ફલઃ—ફલમરસ્ય (ફળખાઃ) પરિણામઃ તેન (પાકવાથી) રવામઃ (શ્યામ) જમ્બૂનિકુન્જઃ તસ્મિન્ (જાંબુની કુંજમાં) સ્વલનં, તેન (અજાણતાં હોવાથી), મુલરાણિ (અચાજ કરતાં) મૂરીણિ (મોટા) દ્યોતાસિ વાસામ્ (પ્રવાહવાળાં)

આ શ્લોક મહા-૫-૪૦ માં આવે છે.

અહીં આ જાળુની ઘટાઓમાં ચાલતા મુસાફરો પાકાં ફળ ખાઈને
હંદુ પાણી પીએ છે અને સ્વસ્થ થાય છે અહીં 'રાવ' જરા જુદું સ્વયં
જુએ છે. તેમને મોટા શમ્બુક રામને કહે છે કે બ્યારે આ પર્વતનાં દરિયો
જોતા તમે થાકો ત્યારે આ જાળુની ઘટામાં જ-૧ આરામ કરજો. ભૂખ
લાગી હોય તો મીઠાં ફળ ખાજો અને હંદુ પાણી પીજો. અહીં ગ્રીષ્મ
ઋતુને અનુકુળ પાણી છે.

પણ શમ્બુક એ ઉદ્દેશથી જોલે છે એવું કંઈ લાગતું નથી.

શ્લોક-૨૧

અનન્ય-અન્ન કુહરમાર્ગ મહાનયના અનુરક્તિગુણિ અમ્બુજ્વલતાનિ સ્તમાનં
દર્ષતે । સલ્લક્ષ્મીના શિશિરમ્દ્રવપાયમ્ હમ્બલિતકીર્ણમ્પ્રાન્થિવિષ્ણન્દગન્ધ સ્ત્યાયતે
(માસિની)

દધતિ-ધા તું વતં કા. (લટ) ત્રી. પુ બ. વ. કુહર-કુહરાણિ
ગમન્તે સેવન્તે इति કુહરમાર્ગ, તેપામ્-મુક્ષામા વસનાર મલ્લક-મલ્લકેષુ
નુવાન તેપામ્ (મુવાન રીંછોની) અનુરક્તિ-અનુરક્તેન ગુણિ (પદ્ધાને લીધે
વધેથી) સ્ત્યાનં-વધારો. અમ્બુજ્વલતાનિ-રાડો.

શિશિર-શિશિર -કેડી ઘટ-તીખી વધાય-કસાણી સવાયતે રસ-તું
વતં. કા (લટ) નાં પુ એ. વ. ફેનાય છે.

હમ-હમી (હાથીથી) દલિતાઃ (પીસાયેથી) વિશીર્ણાં ચ (અને વેર-
વિમેર હર યેથી) અનન્ય, તેપા (ખાડોન) નિયન્દ સ્ત્યા-સન્નો) ગન્ધ. (ગંધ)

આ શ્લોક મં ચ (૫-૪૧)મા અને મા મા મા આવે છે

૨૧-૧

સવાપ્-પહેલા રામ સામ્ય ગોત્રના હતા પણ દિવ્ય પુરુષને વિદાય
આપવાની હોવાથી રામ આશુ થાવાની દે છે અને શમ્બુને વિદાય
આપે છે.

મદ્ર શિવાસ્તે પન્થાનઃ । દેવયાનં પ્રતિપદ્યસ્વ પુણ્યેભ્યઃ લોકેભ્યઃ

હવે રામનો આવેગ વધી ગયો છે. તેથી તે પ્રશ્નાસિકા પ્રમાણે શમ્ભુને વિદાય આપે છે કારણ એકલા પડીને તે પોતાનું દિલ દાસવ્યા માગે છે.

દેવયાન-ઉપનિષદમાં બે માર્ગ કહ્યા છે. દેવયાન અને પિતૃયાન. પોતાના કર્મ પ્રમાણે આત્મા આ બેમાંથી ગમે તે એક માર્ગ પસંદ કરે છે. જાની અને ભકતો દેવયાનને માર્ગે જાય છે અને જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈ બ્રહ્મમાં પહોંચે છે. ત્યાંથી તે કદી પાછો આવતો નથી. પિતૃયાન માર્ગ કર્મકાંડીઓ માટે છે. તે કર્મકાંડીઓને ચન્દ્રલોક સુધી પહોંચાડે છે. ત્યાં પુણ્યનાં ફળ ભોગવી જીવાત્મા પાછો પૃથ્વી ઉપર જન્મ લે છે. વાંચો છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ-તથા इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये थद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्तर्चिपोऽहरत्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षानुपवृद्धवेति मासास्तान् । मासेभ्य सप्तत्सरं, संवत्सरादादित्वमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो निवृत्ते तत्पुरुषोऽमानवः । स एतान् ब्रह्म गमयत्येव देवयानः पन्था इति ।...अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्वं दत्तमितुपासते ते धूम्रमभिसंभवन्ति, धूमाद्वात्रि रात्रेरपरपक्षमपरपक्षा-धान्यम् । दोजैतिमासास्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुयन्ति ।...मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकश्चाकालमासश्चाचन्द्रमसमेव सोमो राजा सहेवानामन्तं तं देवा भक्षयन्त । तस्मिन् याजन्मवातमु पत्वाथैतमेवाप्यान निवर्तन्ते ॥

પાણી-૧

અ માર્ગને શુક્રમર્ગ અને કૃત્ત્ય મર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. અર્ધરા અર્ધિગદિમાર્ગ અને ધૂમાદિમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. ગીતામાં આત્મા અધ્યાયમાં આ માર્ગનું વર્ણન છે. વાંચો ૮-૨૩-૨૬-શુદ્ધકૃષ્ણે ગતીહવેતે જગત્ સાંધતે મતે । એકયા સાત્યનાટ્ટ સ્તમન્યજ ચર્તતે પુનઃ ॥-અગ્નિઓ તિરહઃ શુદ્ધ યમ્મામા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ધૂમોરાત્રિસ્તથા કૃત્ત્યઃ યમ્માસા દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાન્દ્રમસં ડ્યોતિયોગી ગ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥

દેવયાન એટલે ‘સ્વર્ગનું’ વિમાન’ અર્થે પણ કાય. ‘વિમાનને રસ્તે તુ પુણ્યલોકમાં પહોંચે એમ પણ અર્થ લેાય. પણ અહીં આ અર્થ નથી.

પાઠકૈર—શિવાસ્તે પત્યાઃ દેવયાનાઃ । પ્રતીયસ્વ પુણ્યેભ્યઃ લોકેભ્યઃ ।
 ૧૧૨૦ દેવયાને માર્ગે કલ્યાણગમ થાઓ. તું પુણ્યલોકમાં જા. પણ આના
 કરતાં આ પુસ્તકમાં લીધેલો પાઠ વધારે સુગમ અને સારો છે. ડા. બેક
 ૧૬૩૨ પૃષ્ઠ તે જ પાઠ રાખે છે.

૨૧-૩

રાવત્ પુરા—અયત્સ્ય ઋષિનો આશ્રમ પાસે હતો. છતાં ગંગા
 ત્યાં ઋષિને પ્રજ્ઞામ કરવા જતા નથી. ભવશ્રુતિ રામને આવા અવિનયી
 કેમ બતાવે છે એ સમજાવતું નથી. શાકું-તક્ષમા કપવ ઋષિનો આશ્રમ પાસે
 હોવાનું જાણીને દુષ્યન્ત વિનીતવેશે ત્યાં પ્રજ્ઞામ કરવા જાય છે. ગાનતિક્ક
 મળીયાનિ શ્રેયંસિ જ્યારે અહીં ગામ વિવેક ગૂઢ છે. તેમને આવેગ અને
 ભાગ્યશ્રી એટલી જાણી વધી ગઈ છે કે તે કેવળ આ વાતાવરણમાં એકલા
 રહી મનનો ભાર ઓઠો કરવા માગે છે. ભવશ્રુતિ પણ રામની કેમજ
 ભાગ્યશ્રી અને કેમજ ભાવને જાગૃત કરી તેમને ત્રીજા અંક માટે તૈયાર
 કરવા માગે છે. તેથી તે જેમ જાને તેમ રામને આ વાતાવરણમાં એકલા
 રહવા માગે છે, તેથી જ અયત્સ્ય પ્રત્યે રામે જતાવવા જોઈતા વિનયમાં
 ચૂક થાય છે.

દ્વાયત્તં પદમ્—રામજી સમ્પત પદ કહે છે કારણ દેવયાન માર્ગે
 મેલાઓ પુજા થઈ જાય છે અને કદી પાછા ફરતા નથી. સરખાવો—
 ડાન્ડોગ્યોપનિષદ—અ એતાન્ મક્કા ગમયતિ એષ દેવયો મજાત્થ એતન્ પ્રતિષ્ઠ-
 માના ઇમં માનવમાવર્તં નાવર્તન્તે ૧ મ. ગી.—તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ષિતલ્લં વસ્મિન્
 જતા ન નિર્વર્તન્તિ મૃચઃ ॥

સંલોક ૨૨. (વસંતતિલકા)

રતાઃ સ્વયમે—સ્વધર્મરત એ રીતે વાનપ્રસ્થ-એટલે કે વનમાં રહે રહે પણ અમે ઋષિઓના યજ્ઞનું રક્ષણ કરતા, તથા દેવો અને પિતૃઓની પૂજા કરતા. અહીં પહેલી લીટીમાં નીચે પ્રમાણે પાઠદેર છે—एतत्तदेव हि पुनर्वनमय-ડો. બેલવલ્લકર આ પાઠ રાખે છે. પણ આ વનમાં ફરી આવવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે સંપાદ્યો એ જ રામને આશ્ચર્યની વાત કાઠે છે. આ વનમાં ફરીથી આવવાનું યશ એમ રામે ધાણું નહોતું. છતાં સંખ્યકને લીધે તે અહીં આવ્યા. તેથી પોતે આશ્ચર્ય પામે છે કે જોતો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ ત્યાં પોતે કેવી રીતે આવી ચડ્યા. આમ આ પાઠ વધારે આવશ્યક છે.

શ્લોક ૨૩

અન્યથ—એતે તે એવ વિહગન્મયૂરાઃ ગિરયઃ । (इमानि) तानि एव मत्तहरिणानि वनस्थलानि । अमूनि च तानि एव आमञ्जुवञ्जुलस्तानि नीरन्त्र- नीरनिचुलानि सरित्तटानि । (વસંતતિથ્યઃ।)

તે એ—એ જ. પેલા પહેલાંનાં ચિરપરિચિત. વિરવત્—વિરવન્ત મયૂરા. ચેપુ-જેના ઉપર મોર ટહુકે છે તેના. મત્ત-મત્તાઃ હરિણાઃ ચેપુ-મૈત્ર ૬૨શ્લોકવાળા

આમઞ્જુ—આમઞ્જવઃ (અધિક મનોહર) વઞ્જુલસ્તાઃ ચેપુ (વશુલ સ્તાઓવાળા)

પાઠદેર—(૧) આમઞ્જુવઞ્જુલસ્તાને આમઞ્જુ વઞ્જુલેપુ ડુન ચેપુ-જેના વંશુલસતાઓ ઉપર (પક્ષીઓનું) મધુર ફૂલન હવું.

(૨) આમઞ્જુવઞ્જુલસ્તાને—સહેજ ગભીર અને મધુર ફૂલનવાળા. નીરન્ત્રનીર—નીરન્ત્રા- (નિર્ગત રન્ત્રં ચેમ્યઃ) (ગાદ) નીરે નિચુલા ચેપુ. નિચુલ પાણીમાં ઊગે છે. વાચો પૂ મેધ-૧૪-સ્થાનાદસ્માત્ સરસ નિચુલાદુત્પત્તોદ્ભૂત સ્મ ।

પાઠદેર—(૧) નીરન્ત્રનીલ—લગભગ બધા જ સમીક્ષકો 'નીલ (કાળી)' પાઠ રાખે છે. ડો. બેલવલ્લકર પણ એ જ પાઠ રાખે છે. નીરન્ત્રાઃ નીલાઃ નિચુલાઃ ચેપુ તાનિ । વિદ્યાસાગર, રાય અને કાળે પણ આ પાઠ રાખે છે.

‘કાણે’ નીર પાઠ રાખે છે અને નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કરે છે—‘જ્યાં પાણીમાં ગાઠ (જિગેલાં) નિચુલ છે તેવા.’

(૨) નીરગ્રનીપ—નીપ=કદંબ. ‘જ્યાં ગાઠ (જિગેલાં) કદંબ અને નિચુલ વૃક્ષો હતાં.

શ્લોક ૨૪—(અત્યુદ્બલ)

આરાદિ—દૂર હોવા છતાં, પાકરે—આરાદિ જળે પાસે હોય તેવા પર્વત પ્રણે દૂર હોવા પશુ તે એટલે જાણે હતો કે તે પાસે હોય એમ ભાસ થતો. આરાદ એટલે ‘પાસે’ અને ‘દૂર’ એમ બંને અર્થ થાય. પર્વત દૂર હોય ત્યારે જૂરો-મેઘમાળા જેવો દેખાય. બહુ જાણે હોવાથી આ પર્વત દૂરથી પશુ ઓળખાતો હતો.

અહીં ‘રામ’ આરાદિ પાઠ બે છે પણ આરાદ એટલે સમીપ અર્થ કરે છે. પામેથી પણ જે મેઘમાળા જેવો લાગે છે. દૂરથી તો દરેક પર્વત જૂરો વાદળ જેવો લાગે તેથી જાણે નો કંઈ અર્થ નથી. તેથી આરાદ એટલે નજીક લેવું પધારે સારું છે. બીજા પર્વતો તો દૂરથી મેઘમાળા જેવા લાગતા પણ આ પર્વત તો પાસેથી પણ તેવો લાગતો હતો. ડૉ. બેલવેલકર આરાદિ પાઠ રાખે છે પણ ‘દૂર’ અર્થ જ કરે છે. રામનો મનોભાવ જોતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લીધેલો ડૉ. બેલવેલકરનો પાઠ અને અર્થ મોટા લાગે છે.

અહીં મેઘમાળેય માં ઉપમા છે.

શ્લોક ૨૫

અન્યથ—અસ્યૈવ મદતિ શિપારે શ્વરાજસ્ય વાગ્ધઃ આસીન્ । તસ્ય અમસ્તાત્ વદમવિ તંબુ વર્ગોઽજેનુ રતાઃ, ચન-મોદાકર્ષાઃ પવન્તિ ચિત્તવદ્વામતાનોરદ્ધ પ્રીઃ અન્તાઃક્રન્નુશરદ્ધનુન વાન્તઃ રમ્ભઃ । (મન્દાકીન્તા)

વૃદ્ધરાજસ્ય-જટાયુપસ્ય. વિતત૦-વિતત (પ્રતિબિંબિત થતી) શ્યામલનાં
(શ્યામ) અનેકહાનાં (વૃક્ષોની) શ્રીઃ (શૌભાવાળા) કૂચનુસર૦-કૂચનતઃ
(કૂચતા) અત એવ મુસરાઃ (અવાજ કરતાં) શકુનાઃ વગ્ર (પંખીઓવાળા)
વનન્તઃ-વનમ્ય અન્ત-વનનો છેડાનો ભાગ.

અહીં 'રાય' સુંદર ટીકા કરે છે. વાંચો પૃષ્ઠ ૬૩-“વનન્ત બહુ
રમ્ય હતો કેમકે સુંદર પ્રતિબિંબો વડે તે દષ્ટિને ખુશ કરતો. અન્તઃ
કૂચન વડે તે કાનને ખુશ કરતો. વગ્રો તાત જટાયુ અમારો સંભાળ
લેતા એ અમને મોટી દુઃખ હતી. તેથી અમે ત્યાં ખરેખરું જીવન માણ્યું.”

દંડકારખના સીમાડાના પ્રદેશમાંથી તેના મધ્યભાગનાં અરણ્યોમાં
અને ત્યાંથી પ્રસવણ અને ગોદાવરી પાસે થઇને ધીમે ધીમે ભવભૂતિ રામને
પંચવટી તરફ લાવે છે ધીમે ધીમે રામના કામળ લાવ કવિ જાગ્રત કરે
છે અને ત્રીજા અંક માટે સુંદર પાશ્વર્ણી રચે છે.

૨૫-૧

વિવિધ૦-વિવિધાઃ (વિવિધ પ્રકારના) વિદ્યમ્ભાત્ (સ્વચ્છન્દવિહારની)
અતિપ્રસન્ના તેષા (અતિશયતાના) સાક્ષિણઃ-સાક્ષી.

શ્લોક ૨૬

અનન્દ-ચિરાદ્રેગારમ્ભ-પ્રસન્ન-ત્રીજા વિપરસઃ-ઈવ, કુતચિત્ સંવેગાત્
ચલિત-શન્યસ્ય શકલઃ-ઈવ, દુઃસ્મર્મણિ રુદ્રપ્રન્થિઃ-પુનઃ સ્ફુટિતઃ-ઘ્રગઃ-ઈવ,
ઘનીભૂત, શોક મા નૂતન-ઈવ નિકલ્યતિ । (શિખરિણી)

એ જ દંડકા એ જ વૃક્ષો. એ જ પર્વતો અને એ જ નદીના
કિનારા. એ જ પેલો પ્રસવણ ગિરિ. અને એ જ ગોદાવરી નદી. એ જ
પેલી પંચવટી કે ન્યાં રામે સીતા સાથે અનેક આનંદ વિહાર કર્યો હતા.
ખાર ખાર વર્ષ પછી રામ એ આનંદ વિહારોના સાક્ષીભૂત સ્થળોની
મુલાકાત લે છે. કેટલા દુઃખની વાત કે એ સ્થળો આજે પણ જીમાં છે.

જ્યારે રામ સીતાવિદોણા ચલા છે, એ બધું જોઈને રામને શું શું કુખ નહિ થતું હોય ! બાર બાર વર્ષ ચલાં તે સીતા પાછળ શોક કરે છે. તેથી એ શોક નક્કર થયો છે અને એક ધન પદાર્થ બની ગયો છે. પંચવટી વગેરે પૂર્વ પરિચિત સ્થળો જોતાં આજે એ શોકની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ છે. પંચવટીના દર્શનથી આજે જાણે એ બેગો થયેલો નક્કર શોક નવો હોય તેમ રામને પીડે છે. રામને લાગે કે જાણે પોતે આજે જ સીતાથી વિખુટા પડ્યા.

નૂતન હ્ય ને સ્થાને મૂર્ચયતિ ચ પાઠેર છે પણ નૂતન હ્ય પાઠ વધારે ભાવમય છે ધનીભૂત - અપન ધન રાપન ધનીભૂત ને બદલે પુરાભૂત પાઠ ફેર છે પણ તે બરાબર નથી

પહેલી ત્રણ લીટીમાં ધનીભૂત થયેલા આ શોકની ત્રણ ઉપમા છે. તે નીચે પ્રમાણે—

(૧) પ્રવૃત્ત તીવ્ર વિપરત્ત હ્ય—કેટલાંક હેર ધીમાં પણ કાતિલ હોય ને બધે પ્રત્તરી જાય અને લાગે ગાળે બમણા ભેરથી બસર કરે. રામનો શોક પણ બાર બાર વર્ષથી એકઠો થયો હતો. તે લાગે ગાળે તીવ્ર વિપત્તી માફક વેગથી શરૂ થયો હતો. આમ વેગરમ્ભ વિપ સાથે અને રામના શોક સાથે એમ બંને સાથે લેવાય.

પાઠેર—ચિત્રોદ્દેગારમ્ભી—જે લાગે ગાળે ઉદ્દેશ ઉત્પન્ન કરે તે, પણ તે વિપરત સાથે લઈ ન શકાય.

(૨) પ્રવૃત્ત શલ્યસ્ય શક્તિઃ હ્ય—કર્ષકથી લારે આધાતથી હાક્ષી જોડેલા શલ્યના દુકડાની માફક ધનીભૂત થયેલો શોક રામને આજે પીડે છે આજે એ પરિચિત સ્થળો જોતા રામને લારે આધાત લાગે છે એ જ સ્થળ પણ સંજોગોમાં કેટલો બધો ફેર ! હૃદયમાં એક વખત ખોમેલા શલ્યની અણી જેમ સમય જતાં અંદર દબાવે અને તેમ રામના હૃદયમાં બાર બાર વર્ષથી શોક બેગો થતો હતો. શલ્ય પણ એક વખત ખોસ્યું હોય તો જીડે જીડે જઈ વધારે મજબૂત બને તેમ રામનો શોક પણ આજે સમય જવામાં એક નક્કર ધન ચઈ ગયો હતો કર્ષકથી વેગથી હાક્ષી જોડે તો તે શલ્ય જેમ નવું ખૂંધ્યું હોય તેમ અતિશય પીડા કરે

તેમ પંચવટી જોનાં રામનો શોક આજે એકદમ ક્યાંકથી હાલી જઈયો છે અને નવો હોય તેમ એ ધનીમૂત શોક આજે તેમને પીડે છે.

(૩) હનુમનગિરુદ્ધગ્નિ. સ્ફુટિતઃ વ્રણઃ ઇવ-જેમ હૃદયના મર્મ લાગમર્મ ગંઠાર્ધ ગયેલો વણુ ફરી ફૂટે તો અનહદ પીડા કરે તેમ આ ભેગો ધરેલો શોક આજે એકદમ ભારેલા અગ્નિની જેમ લાલુડી જઈયો છે અને ગમને જાણે નવો હોય તેમ પીડે છે. વણુ પણુ રુદ્ધગ્નિ છે અને રામનો શોક પણુ તેવી જ રીતે જામ થઈ ગયો છે. એ ગંઠાર્ધ ગયેલો વણુ ફૂટે છે. તેમ રામનો ધનીમૂત શોક પણુ એકદમ લાલુડી જઈયો છે.

આમ બહી' ધનીમૂતઃ શોકઃ માટે તણુ તણુ ઉપમાન છે તેથી આલોપમા અલંકાર છે. નૂતન ઇવ માં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

બહી' વાંચો શ્રી મ. ન દિવેદીનુ' આ શ્લોક ઉપરનું ટિપ્પણ પૃષ્ઠ ૧૩૨-'' મારો શોક નવો જ હોય-હવણું જ થયો હોય એવો વધીને મને પ્રમથી-બહુ મથી નાંખે છે. તે શોક હૃદયમાં કેવો સંતાઈ રહ્યો હતો કે કાંઈ વિધવિકાર અંગમાં પેઠા હોય પણુ જોર ન કરતો હોય તેવો, અથવા એક કાટો વગર હલાવે લાગી રહ્યો હોય તેવો, વણુ-ચાંદી ગંઠાર્ધ ગર્ધહોય તેવી પીડા ન કરતી હોય તેવો. એ ગુપ્ત શોક, જેમ વિધનું જોર ધરાવી વિધ ચરીતે છે, અથવા હલાઆથી કાટો ખટકે છે, અથવા બણું રક્તાદિ કે વેગું ધવાથી ગાંઠ ફૂટે છે ને પીડા કરે છે તેમ હાલ આ પૂર્વના પરિચિત પ્રદેશો જોવાથી બહી વાગ્યો છે અને કમે છે."

૨૬-૧

તથાપિ તાન્નૂર્વસુદ્ધઃ-એ પૂર્વપરિચિત સ્થળો એટલાં બધાં પરિચિત છે કે રામ અને સીતાની 'ખાનગી' ના અને સ્વૈર-વિદારના તે સાક્ષી છે. એ સ્થળો રામના જીવન સાથે એટલાં એતપ્રોત થઈ ગયાં છે કે રામ તેમને છોડીને જઈ શકતા નથી, અથવા એમ જ કહેને કે તે સ્થળો કેવળ જડ સ્થળો નહોતાં રહ્યાં પણ તે રામના મિત્રો સગોવડાં બની ગયાં હતાં. મિત્ર ગમે તેટલું દુઃખ કરે છતાં જો તે સાચો મિત્ર હોય તો કાંઈ એને અજગો કરી શકે કે ? નહિ જ. તેવી રીતે આ સ્થળોને જોઈને

આને રામને સોઠે અત્યંત વધી પડ્યો હતો છતાં મિત્રસમોવાં એ
રથજોને છોડીને રામ કેવી રીતે જઈ શકે ?

શ્લોક ૨૭

અ-૧૫-પુરા સરિતા યત્ર સ્યેત, અધુના તત્ર પુન્નિમ્ । ક્ષિત્તિદુર્હા
જનધિરત્તમાઃ વિપર્ણાત યાતકઃ । યહોર્નાશ્વત્ દૃષ્ટ દ્વ યન અપરમિત મન્યે ।
શૈતાના નિવેશ દ્વ તત્વ હત્તિ શુદ્ધિ દદ્યતિ । (શિખરિણી)

કાળ કાળનું કામ કયે જાય છે જારે વર્ષે રામ જ્યારે એ જ
જગ્યાએ જુમે છે ત્યારે તેમને એમાં ધણો ફેરફાર થઈ ગયેલો હોય છે
પહેલાં જ્યાં નદીનો પ્રવાહ હતો ત્યાં રેતાળ પટ છે અર્થાત્ નદીઓએ
વહેલું બદલ્યું છે વૃક્ષોમાં અવનવો ફેરફાર થયો છે ઘાટો વૃક્ષો પાતળા
હોય છે અને પાતળાને સ્થાને છટાદાર વૃક્ષો જોવાં છે એક સમયે
રામને લાગે કે આ તે પ્રદેશ નથી પણ નાના પર્વતો તો જેમના તેમ
એ જ સ્થિતિમાં અવિચલ જોવા છે આથી રામ નિશ્ચય ઉપર આવે કે
કે ફેરફાર લાને થયા પણ જગ્યા તો એને એ જ છે

હો ખેલનલકર તેમની પ્રતાપનામાં એક સુદર જાગત ઉપર આપણું
ધ્યાન ફોર છે કે આ જાર વર્ષમાં પ્રકૃતિમાં ધણો ફેર પડ્યો છે છતાં
અમુક ફેર પડ્યો નથી અને એમાંની સ્થિર રહેતી એક વસ્તુ તે ગમને
હોતા પ્રત્યેતો પ્રેમ

૨૭-૧

હન્ત પરિદુઃસ્વપ્નમપિ-પચવતીને જ્ઞેતા તો—

‘ આત્મી જિજ્ઞાસુતિષ્ઠત પરે પૂર્વના એ પ્રસંગો ’

ત્યાં જાયેના એ સુખી દિવસો ગમને સામરે છે એ પચવતી સાથે તો
કેટકેટલાં સ્નેહસ્મરણો સકળાવેલાં છે કે જેને વિગેની વાતચીતથી તે બને

ધરાતાં નહોતાં. આજે ત્રસગોપાત એ જ પંચવટીનાં દર્શન કરવાને રામને પ્રસંગ સાંપડે છે. એ જ છે એ પંચવટી. એવી ને એવી. પણ સંનેગોમાં કેટલો બધો ફેર! એને જોતાં સીતાનાં સ્નેહ સ્મરણો તાળાં યાપ ॥ અને તે રામને સખત આઘાત પહોંચાડે છે અને તેથી તે એ પંચવટીનાં દર્શન ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ એમ તે શું જવાબ? પંચવટી સાથે એને ખાસ સ્નેહ થઇ ગયો છે કારણુ તે રામ અને સીતાનું સ્નેહસ્મરણ બની ગઇ છે. તેથી રામ બળપૂર્વક એ તરફ આકર્ષાય છે.

પચ્ચટીસ્નેહઃ ને બદલે પચ્ચટી સ્નેહાત્ પાઠફેર છે. પણ અર્થમાં ખાસ ફેર નથી.

શ્લોક ૨૮

અન્યથ-યથા સ્વે ગૃહે યસ્યા તે દિવસાઃ તથા સદ મયા નીતાઃ, સીર્ષાભિઃ
યત્ સન્વન્ધિ કથાભિરેવ સતતમાસ્વીયત, તા પચ્ચટીં સમ્પ્રતિ નાશિતત્રિયતમઃ
પાપઃ રામઃ કથમથા એક વિલોક્યતુ વા અસંભાવ્ય ગચ્છતુ વા ।
(શાસ્ત્રીય વિહોડિત)

કથો સ્નેહ રામને પંચવટી તરફ આકર્ષે છે તે અહીં ખતાવે છે. અહીં છે તો કેવળ ઘેર વન. અહીં નથી અયોધ્યાનો મહેલ કે નથી ત્યાંનાં ઉપવનો કે નથી એ સુખ સમવડો. છતાં મે અહીં સીતાની સાથે જાણે મારા મહેલમાં ગાળવો હોઉં તેવી રીતે દિવસો ગાળ્યા. એ દિવસો એટલા બધા આનંદમાં વીત્યા હતા કે અયોધ્યા આગ્યા પછી પણ કેટલીયે વાર એની વાત નીકળતી. એ વાત કરતાં તો અમે થાકતાં જ નહોતાં અને લાંબો સમય એ વાતો કર્યે જતાં.

અહીં યથા ને બદલે પુનઃ પાઠફેર છે. બેધવલકર વગેરે ધણા એ પાઠ રાખે છે પણ યથા પાઠ વધારે લાવમય છે. પુનઃ પાઠ લેતાં નીતા આગળ વાક્ય પૂરું થાય અને પુનઃથી નવું વાક્ય શરૂ થાય. એમ લેતાં અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય--“અને પછી પોતાને ઘેર (અયોધ્યામાં) ગાળ્યા.” પહેલાં પંચવટીમાં ગાળ્યા અને પછી અયોધ્યામાં ગાળ્યા. અને ત્યાં પંચવટીના સુખી દિવસોની વાતો કરતાં અમે ધરાતાં નહોતાં પણ ગજા પાઠ સારો છે.

નાશિત૦—નાશિતા પ્રિયતમા યેન સઃ નાશિતપ્રિયતમઃ તામચ ને બદલે
તાનેવ પાઠ પશુ સારો છે.

રામની રિમલિ કહેાડી થઈ છે. જે પંચવટીની સાથે એના સુખી
દિવસોની પાઠ સંકળાયેલી છે, જ્યાં એમણે સીતા સાથે અનેક સુખ ભોગ-
વ્યાં છે અને આનંદ માણ્યો છે એ જ પંચવટીને જાણે તે બારે વર્ષો
જીએ છે. પંચવટી તરફનો દેશ એને એ તરફ આકર્ષે છે પણ એ પંચ-
વટીનાં દર્શન ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. કારણ જાણે તે પંચવટીને શું મોહું
ખતાવે? એ વેળે તો સીતા સાથે હતી જ્યારે જાણે પોતે એકલા આઝ્યા
છે. “પહેલાં ત્યાં સહ બધું હતું; હવે એક” (રામ પૃ. ૬૭) કહેાડો બધો
દેર! એટલું જ નહિ પણ એણે પોતે હાથે કરીને વિના કારણ નિર્દોષ
પ્રિયતમા સીતાને તપજી અને મારી. આથી એ હવે પંચવટીને શું મોહું
ખતાવે? “એક એટલું જ કડુષામય છે. એમાં ભ્રમેશ કે એ પરિસ્થિતિનું
કારણ શું પોતે જ છું. તેથી પરિસ્થિતિ અસહ્ય બને છે” (રામ) એ
પાપી રામ જાણે પંચવટીનાં શી રીતે દર્શન કરી શકે? પંચવટીનું દર્શન
જ એનો શોક તાળે કરે છે. પણ સાથે સાથે સ્નેહાકર્ષણ પણ એટલું
પ્રબળ હતું કે રામ એનાં દર્શન ક્યાં સિવાય જઈ જ ન શકે, પંચવટીને
જેતાં એમને અનેક સુખસ્મરણો તાજાં થાય છે. આ રથજી એમને ફરી
એક વખત જોવા મળ્યું છે તો થડીક આખને ક્યાં સિવાય રામ કેવી રીતે
જઈ શકે?

વાંચો શ્રી મ. ન. દ્વિવેદી—“જે પંચવટી સંબંધીની વાત ધરમાં—
અયોધ્યામાં—વનમાંથી પાછા આઝ્યા પછીથી અમે જ્યારે ત્યારે ફરી ફરી
કરી કરીને વખત માજતા, એટલા જમને એ પંચવટીના વિહાર પાઠ
આઝ્યાં કરતા તે તેમના સ્મરણથી જ સુખ મળતું, એમ વનવાસના દુઃખને
પ્રસંગે પણ જે પંચવટી અમને કેવળ સુખકર થઈ હતી, તેને કેમ જોઈ
શકશે?—નહિ જ જોઈ શકે, કેમકે સીતા, જેને હાથે પંચવટી સુખકર
નીવડેલી તે સાથે નથી. અર્થાત્ પંચવટીનું કેવળ દુઃખ કરવાપણું જ
હાલ તો રહેલું છે. અથવા જેમાં એટલું એટલું સુખ હાથેલું એવી
પંચવટીને ઊડી પણ કેમ જવાય? ન જ જવાય.”

૨૮-૧

શ્રુતમવત્—શ્રુતં મવતઃ સંનિવાનં વેન-જેણે તમારું સંનિવાન
સાધવ્યુ છે તેવા.

૨૮-૨

પરિકલ્પિત—પરિકલ્પિતં વિમાનાત અવતરણે (કર્તવ્યં) મજ્જલં યથા
(તમે) વિમાનમાંથી ઊતરે ત્યારે કરવાના મંથળની જેણે તૈયારી કરી
છે તેવી.

અવતરણમજ્જલ—“આ શબ્દ કાદમ્બરીમાં ધણી વખત આવે છે.
આશુસ આવે ત્યારે તેના ઉપરથી નાગિમેર, હહીલાત વગેરે દેરવીતે ઉતારી
લેવામાં આવતાં અને તે ચક્રે ચૂકી દેવાતાં. આ વિધિને ‘અવતરણુ’
કહેવાય છે.” (કાણે) પાપોના દોષોની સામે દેરવી આરવરવો
તે પાપો નાખી દેવાના અર્થમાં.
લોપામુદ્રા—અગતસ્થની પત્ની.

૨૮-૩

સર્વે ચ મહર્ગયઃ—પાદ્મદેર-જાગત્સ્વાયના-અગતસ્થના અતુપાધીઓ.
રામાયણમાં પણ શંખુકને મારીને રામ અગતસ્થના આશ્રમે જાય છે
અને ત્યાં ઋષિ તેમને દિવ્યાલરણુ આપે છે. અહીં રામ કેમ આશ્રમે ન
આવ્યા તેને અગતસ્થ બહુ મહત્વ આપતા નથી. કદાચ થરા માટે મોડું
થતું હશે તેથી તે નહિ આવ્યા હોય એમ ધારા અગતસ્થ ખાસ પ્રજ્ઞવિના
શબ્દ વાપરે છે. દુર્વાસા હોય તે શાપ આપે. પણ અગતસ્થ રામને સામેથી
બેલ વે છે અથવા તે પણ રામની મનોદશા કેમ સમજતા ન હોય !

૨૮-૭

મગવત્તિ પજ્જવટિ—રામના મનમાં પહેલું સ્થાન પંચવટીનું
હતું. આથી જ તેમને પેતાની મેળે અગત્ય પાસે જવાનું સૂચનું નથી.
આપારે રામ એ પંચવટી પાસે જ જઈ રહ્યા હતા પણ અગતસ્થને
સંદેશ આવતાં રામને એ જાતા પહેલી માનવી પડે છે. આથી પંચવટીમાં
જવાનું મુલતવી રાખવું પડ્યું છે. રામને સાવાવેગ એટલે બધા વધી

‘રાય’ ખીજ એક બાબત ઉપર પણ ધ્યાન દોરે છે કે “લવભૂતિને સાધારણ કરતાં અસાધારણ ચબ્દો વાપરવાનો ખાસ શોખ છે. એને કૌશિક ગમે વેચક નહિ મૌકુલિ શબ્દ ગમે, વાયસ નહિ. એને પ્રવલાકિન્ ગમે મયૂર નહિ. રોહિણી ગમે ચન્દન નહિ. કુમ્ભીનસ ગમે-સાપ નહિ.” (વાંચો રાય પૃ. ૭૧) અહીં આખા શ્લોકમાં અનુપ્રાસ છે.

૨૯૦૬ ૩૦

અ-૫૫-એતે તે પુહરેણુ ગદ્ગદનદદ્ ગોદાવરીવારયઃ મેઘાલમ્બિતમૌલિનીલ શિલરાઃ દક્ષિણાઃ ક્ષોણીભૂતા. । इमे च ते गभीरपयसः अन्योन्य० उत्तालाः पुण्याः सरित् सङ्गमाः (શાદુલ વિહીડિત)

ગદ્ગદ૦-ગદ્ગદં (ગદ્ગદ) નદન્તિ (અવાજ કરતાં) ગોદાવરી વારીણિ ચેણુ (ગોદાવરીના પાણીવાળા)

મેઘા૦-મેઘૈઃ (વાદળ) આલમ્બિતાઃ (થોભતાં હોવાથી) મૌલયઃ (રામ) ચેષા તાનિ મેઘનમ્બિતમૌલીનિ, (વાદળ ટોચ ઉપર થોભતાં હોવાથી) ભત્ત એ નીલાનિ (નીલા) શિલરાણિ ચેષાં મે (શિખરોવાળા) (ચદુ૦)

અન્યોન્ય૦-અન્યોન્યપ્રતિપાતેન (પરસ્પર અથડાવાથી) સંકુલા (મેઘાં), ચલન્તઃ (કેળગતાં) વગેરે, તેવાં (મેઘાંનાં) કોળાહલૈઃ (હલહલ અવાજથી)

ઉત્તાલાઃ-‘ઉદ્ગત’ તાલ્યાન્-ગાઠ રહેલા.

ગમ્भीર૦-ગમ્भीર પયઃ ચેષાં-કેડા પાણીવાળાં.

સરિત૦-સરિતાં સઙ્ગમાઃ-નદી સંગમે.

પ્રકૃતિના આ ભવાનક દરશના વર્ણન સાથે આ અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક ૩

દશ્ય ૧ શુદ્ધચિત્રભણક

[બે નદીમાતાઓ મળે છે મુરલા લોપામુદ્રાને ગોદાવરી ઉપરના સદેશો લઈ જતી હોય છે કે પચ્ચટ્ટીને જોઈને જો શોકાતુર રામ મૂર્છિત થાય તો તેણે હડી સુગંધી લદરીઓથી રામભક્તને શાંતિ આપવી તમસા સમાચાર આપે છે કે તપકતા સીતાએ ત્યાં જોડકા પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે અને તેની માતા પૃથ્વી તથા લાગીગથી તે બેને હેઠ્ઠાઓને વાદ્યો દિને સોંપ્યા છે રામ પચ્ચટ્ટીમાં જરૂર આવશે એમ ધારીને કેવી રીતે સીતાને પણ સાથે લઈ આયા છે મજાના અનુગ્રહથી સીતાને ઠોઈપણ માનવ વા દેવતા પણ ન જોઈ શકે તેની અદૃશ્ય જનાવવામાં આવી છે આમ જરૂર પડે સીતા પોતાના સ્પર્શથી ગમને લાનમાં લાવી શકે એવી જોગવાઈ થઈ અર્ધ છે પછી મુરલા ગાનનગીને સદેશો પહોંચાડવા બંધ છે અને તમસા સીતા સાથે જાય છે]

મગગતિ તમસે—મુરના કંઈક નીચી કોટિની દગે અને તેથી જ તે તમસાને લાગતી કહે છે અને લોપામુદ્રાએ પણ તેથી જ તેને કેવળ સદેશો લઈને મોકલી હરો એમ 'રાય' ધારે છે

સ્લોક ૧—(અનુબંધ)

અનિર્મિતગમીરત્તાત્—પાહેર છે 'બહાર ન આવતો અને બહાર હોવાથી' એમ અર્થ થાય પણ તે બરાબર નથી અન્તર્ગૂઢ-અન્તર્ગૂઢ ધના ધ્યયા સ્વ-જેની ગાઢ બંધા અતરમાં ગૂઢ રહેલી

પુનપાઠ—આપુર્વેદમાં કેટલાક ઓસડ તૈયાર કરવાની ખાસ રીત હોય છે એક વાસણમાં ઓસડ લઈ તેનું મોઢું બાંધી દેવામાં આવે છે પછી તેને જમીનની અંદર ભૂંડીમાં મૂકવામાં આવે છે અને પુનપાઠ કહેવામાં આવે છે આમાં ગરમીથી દવા પુષ્કળ તપે છે ઓસડ બહાર છે અને

જિભરા પશુ આવે છે. પણ મોઢું બંધ હોવાથી એ જિભરા અંદરને અંદર શમે છે અને ખંખલા કરે છે. આ જિભરા કે જીકાળા લોકોને દેખાતા નથી. રામની સોઠની લાગણી પણ આવી પુટપાક પામેલી ઓપધિ જેવી છે. ધીર ગંભીર હોવાથી રામની સોઠની લાગણી સફેદ પણ બહાર દેખાતી નથી. પોતાની લાગણી રામ બીજા કોઈને જણાવતા દેતા નહોતા. તે અંદરને અંદર શમવાથી અંદરને અંદર રામને શેકે છે. આ જીંડા શેકે રામના હૃદયમાં દેટલો ઉત્કાષ્ઠાત મચાવ્યો. એ રામ બીજાને કળવા દેતા નથી. તે વ્યથા બહાર નથી દેખાતી પણ તે દેટલી ભયંકર છે એનો અહીં ખ્યાલ આવે છે.

રામની ભયંકર મનોદશાનો પહેલા જ સ્ત્રોતમાં ખ્યાલ આવે છે. પ્રતીકાશ=ના જેવો. 'સાવારણઃ સમાનથ સ્યુત્તરદ ત્વમી । તીમસંકાશનીલ-પ્રાપ્તીવાસોપમાદયઃ' હૃત્તમરઃ ।

અહીં ઉપમા છે રામના કડુચરસને 'પુટપાક' સાથે સરખાવ્યો છે. રામના કડુચરસની (રામની શોઠની લાગણીની) અહીં પુટપાક સાથે સરખામણી થઈ છે. બંધ વાસણમાં ઉકળવાથી જેમ દવાની ગરમીનું પ્રમાણ અત્યંત વધી પડે છે છતાં તે ગરમી બહાર આવતી નથી તેમ હૃદય બેદીને બહાર ન આવે એવા હોવાથી અંદર જ સમાધેલા રામના શોઠનું પ્રમાણ અંદર ને અંદર વધી પડે છે. વાસણનું મુખ બંધ હોય. રામનું મુખ પણ બંધ છે. તેથી જ રામની શોઠની લાગણી અત્યંત વધી પડે છે છતાં બહાર દેખાતી નથી. વાસણ કંડુ હોય કે જેવા દવાનો ગરમો આવે છતાં બહાર ન આવે. જો એ વાસણ જોઈએ તેનું કંડુ ન હોય તો ગરમીથી કદાચ ફાટી પણ જાય અને અગ્નિર્મિત્ત ન રહે. તેવી રીતે રામ પણ ગંભીર હતા અને તેથી જ શોઠ બહાર ન દેખાતાં અંદર જ શય્યો હતો અને વધો ગયો હતો. આમ અહીં ઉપમા છે.

પણ ત્રી રામ સમજાવે છે કે આ ઉપમા જરાગર નથી. તાપ પકવવાની વસ્તુને લાગે તેથી જે ચીજ પકાવાતી હોય તેને વ્યથા થાય. એ દવાનો રંગ બદલાય અને તાપની બીજી અનેકવિધ અસર થાય. અહીં રામ દુઃસ્વપ્ન પાત્ર છે. જે પકાવવાનો વસ્તુ છે તેની સરખામણી કડુચરસ સાથે થઈ છે. તેથી વ્યથા પણ તેને જ લાગુ પડવી જોઈએ. પણ કડુચર

રસને તે કેવી જાતની અથા હોઈ શકે ? આમ ઉપગ્રા બરોબર નથી એમ 'રામ' બતાવે છે-વાનિ-અત્ર રામો દુઃસ્વપ્ન પાત્ર, કરુણો રસ જનતઃ સ્થિત પચ્યમાન વસ્તુ । પર પચ્યમાનસ્તૈવ વેદના ન્યાયા દૃષ્યતે તુ પુટ્ટનુલ્લસ્ય રામદય, દન્યુપમા વલ્લેશ ॥

પણ જેમ પાકની મરમી વ વધી પડે છે તેમ રામની સોકની લાગણી એટલે કે રામની વેદના અત્યંત વધી પડે છે. આમ લેતા ઉપગ્રામાં ખાસ દોષ નથી લાગતો. આમ આ ઉપમા દાસિદાસ જેવી જ પરિપુષ્ટ નથી હોતી

૧-૧

તથાવિધે-તથાવિધ (તેવા) દૃષ્ટાન્તે (દૃષ્ટાન્ત ઉપર) જટલ્ય (કેટ) વિનિપાત, તસ્માત્ (આવી પડવાથી) જન્મ यस્ય તેન ઉદ્ભવેથી) પ્રકર્ષ ગતેન અને પ્રજટ ૧ ગતેન પાઠમાં ખાસ ફેર નથી

દીર્ઘશોભનતનેન-લાંબી શોકપર પરાધી ચતાવેન પાઠ સત્તાનેન જેવો નથી

૧-૨

પરિશ્લીળ રામભક્ત-પુટપાક જેવી દારુણ મનેઅન્યથાને લીધે રામ અત્યંત દુઃખી અને દીધુ થઈ ગયા છે. બારે વર્ષે દેખાતા રામ સાવ બદનાઈ ગયા છે સ્વચ્છન મૂળ સાથે જ સુસુમસમચ્છનમ્-ફૂલ જેવા બંધનવાળુ પણ પહેલો પાક વધારે ભાવમય છે રામની દશા જોતા જ ગોદાવરીનું કદબ છેક તેના મદનતમ પડ સુધી દાસી બ્રિડ્યુ એ લાગે છે. તેથી સ્વચ્છન પાક સાગે છે.

૧-૩

અમત્સ્ય મુનિના આમંત્રણ રામ જ્યારે એમના દર્શને ગયા ત્યારે લોપામુદ્રાએ રામની ચારીરિક તથા મનસિક અવસ્થા જોઈ ત્યાંથી પાછા ફરતા રામ પથરાટીમાં થઈને અગોધ્યા જવાના દંતા અઢી પૂર્વપરિચિત સ્થળે જોતા રામને સીતાનું સ્મરણ થશે જ. અને અહીં રાજપુત્ર પણ ૧૨

એમ આ સજ્જ વ્યતિએ છે કે લોપામુદ્રાને જોવાપરી ઉપર મોઢાંવેલો સદેશો બહી સમાપ્ત થાય છે.

સાધારણ રીતે વિરહી બ્યારે લાનમાં હોય ત્યારે હડો શીંગો વાધુ એને અસહ્ય થઈ પડે છે પણ મૂર્છિત અવસ્થામાં તે સંજીવની રૂપ થઈ પડે છે. વાંચો વીરરાધવ-અથ સ્વૈરમિતિ લક્ષ્મી સુરમિશીતમ્મદુવાતા અપિ વિરહી-જામનર્પણરિણિ હિતિ ન સદ્રશ્મ્ । પિત્રીયાં ચૈતન્યદનાયમેવ દુઃખહા હમે મૂર્છિતાનાં તુ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાપનમ્સા એવ । નાતસ્વયાતિગદ્ધા કર્તવ્યંતિ વ્યવ્યયતે ।

૨-૧

હચિતમેવ-લોપામુદ્રાને સમ તરફ આટલો લાગ છે તેથી તે એમની આટલી કાળજી લે એ જોગ્ય જ છે. જ્યાં સુધી હોય ત્યાં કાળજી લેવાની જ જોમએ.

સન્નીયમોપાયસુ મૌલિક-મૌલિક-ખરેખરે! મૂળદાયક: તત્ત આગત: (પા ૧-૩-૭૪) પ્રમાણે.

૨-૫, ૭

પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવેદના યેન. રસાલસ-નર્મના સ્વાત પ્રદેશ કર્યા છે-અતલ પિતલ સુતલ રતાતલ તલ તલ મહાતલ અને જાતલ

અંક ૩ (અનુક્રમ)

વિશક:-દશા પદો. હૃદયનાં-એરાઓનો. સીતા જેવાંનો. સીતા જેવાં મનુષ્યોનો લગ્ન પદો પણ અદ્ભુત હોય છે. કરણ એવી કમનસીમીમાં પણ આવા (વાદ્યમીકિ, ગંગા, અને પૃથ્વી જેવાં) પણ ઉપયોગિતાનું સાધન બને છે. એવંચિ જન: એટલે ગંગા પૃથ્વી અને વાદ્યમીકિ જેવા મહાન લોકો. સીતા પોને મહાન હતાં. દુઃખ ન સહન થયાથી સીતાને મર્યાદા પડતું મુક્યું હતું. એમનો અંત પણ એવો અદ્ભુત જ આવેલો ગંગા, પૃથ્વી અને વાદ્યમીકિ જેવા મહાન લોકો નીની મેવામાં દાખલ થયા હતા એમાં જ આશ્ચર્ય છે.

૩-૧

સમ્માવિત—સમ્માવિતં જનસ્થાને આગમનં વસ્વ-જેમનું જનસ્થાનમાં આવવાનું સંભવિત છે તેવા. જે ચિન્તા ગોદાવરીને યાય છે તે જ ચિન્તા ગંગાને પણ યાય છે. ગંગા સીતાનાં શ્વશુરકુળનાં દેવતા છે, પણ લાગી રથી ખરો હિપાય અજમાવે છે. સીતાના વિરહને લીધે થતી વેદના સીતાના સંયોગ વિના ખીજ કાઠપણુ હિપાયથી સ્થાન્ત નહિ જ પડે એવી ગંગાને ખાતરી હતી તેથી તે સીતાને લઇને ગોદાવરીને મળવા આવ્યાં. તમસને સીતાની સાથે રહેવાનું કહી તે બંનેને વનમાં મોકલ્યાં. લોપામુદ્રા અને સીતા બંનેને ખાસ કરીને રામની જ ચિન્તા છે. છતાં તે સીતાને અદૃષ્ટ રાખે છે. સીતા રામને પ્રત્યક્ષ મળી શકતી નથી. આમ આખા અંકમાં સીતા હાયા રૂપે અદૃષ્ટ રીતે જ દેખાય છે. એને વનદેવતા પણ જોઇ ન શકે તો માનવો તો ક્યાંથી જોઈ શકે ? ત્યાં પ્રત્યક્ષ રીતે રામ અને સીતાને મેળવી શકત. પણ એવું મિત્રન પરિપૂર્ણ ન હોત. સીતાને રામના વર્તનથી હાડોહાડ અપમાન લાગી ગયું છે. એ સમ્ય નિર્ભૂળ યાય અને સીતાને રામના એના એ સ્થિતિ પ્રેમની ખાતરી યાય તો જ પૂરેપૂરું મનમેળ યાય અને મિલન સફળ નીવડે. એવું કશું દૃષ્ટ થયું નથી તેમજ સીતાને અદૃષ્ટ રાખી છે. લોકોની શંકા જાય એવું કશું દૃષ્ટ થયું નથી તેથી રામ પણ કદાચ પ્રત્યક્ષ રીતે સીતાને ન મળત અને મળત તો સ્વીકારી શકત નહિ. આમ આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવા સીતાને અદૃષ્ટ રાખી છે.

૩-૨

સરયુમુક્તા—સરયુને મુખેથી. અથવા સરયુકાંઠે આવેલું હોવાથી. રામ શંખુકતા વધ માટે એને શોધવા નીકળ્યા છે એ સમાચાર ગંગાની શાખા સરયુ ગંગાને આપે છે. શંખુક જનસ્થાનમાં હોવાથી રામ ચોક્કસ ત્યાં જશે જ એવી ખાતરી નદીઓને હોય છે. રનેદના સાક્ષીમૂત્ર એવાં ચિરપરિચિત સ્થળો જોતાં રામને અસહ્ય દુઃખ થશે અને એ પા રામ ખીલી નહિ શકે એમ ગંગાને લાગે છે. રામનું જીવન પણ કદાચ જોખમમાં મૂકાશે એમ ગંગાને લાગે છે. એ વખતે સીતાના સ્પર્શ સિવાય

કોઈ સફળ ઉપાય ન હોવાથી જ મંગા સીતાને લઈ આવ્યાં છે એવો જ છે એમ મુલવા કહે છે.

અમ્યુદયિકૈઃ-અમ્યુદય કરનારાં. અમ્યુદય એનું પ્રયોજન છે તેનાં-
અમ્યુદયઃ પ્રયોજનમ્ એવામ્ ઇતિ.

3-19

શોકમાત્રદ્વિતીયસ્ય-શોક એવ શોકમાત્ર, તત્ દ્વિતીય' સ્ત્વ રીઝ
માત્ર જ જોતો સાચો છે તેવા.

શ્રી રામ કહે છે કે સીતા તો પાણ્ડીમાં ગોદાવરી પાસે છે. અને રામ પંચવટીમાં છે તો એ રામને કેવી રીતે આશ્રાસન આપી શકે? પણ સીતા તો ગોદાવરીમાંથી સુધૈદેવતાને પ્રધ્યાન કરવા બહાર આવે છે. ત્યાં જ એ વાસન્નીના થબ્દો સાભળી સીતા પણ એ બાણ મળે છે (વાચો: ૬-૧-ચત્તિચિત્તપદાનિ મત્વા) સીતા પણ પંચવટીને ભેટી બધા અનુભવે છે. (૬-૫) રામ પણ 'વિમાનરાજ' માં ત્યાં જ આવી પહોંચે છે. (વિમાનરાજ અત્રેન સ્વીયતામ્) આથી રામ ની ટીકા અરમાને છે.

3-10-71

[illegible]

૩-૧૧

પુરાણશ્વશુરમ્—શુવચની ઉત્પત્તિ સ્વર્ગમાથી થઇ છે તેથી સ્વર્ગને પુરાણશ્વશુર કહ્યા.

માનવ—મનોરમ્યમ્ જાનકાદ્ સર્ગ ૭૦ અને અયોધ્યામાં સર્ગ ૧૧૦ માં રામની વશાવળી આપી છે. ત્યાં અહ્યામાથી જ ઉત્પત્તિ ખતાવી છે. ખનાનો પુત્ર મરીચિ મરીચિનો કસ્થપ, અને કસ્થપનો વિવસ્વત્ (સૂર્ય) પુત્ર હતો. મનુ વિવસ્વત્નો પુત્ર હતો તેથી વૈવસ્વત્ કહેવાયો. રામને વિવસ્વત્નો સાડત્રીસમો વશજ અણા યો છે તેથી જ્ઞાતવત્ સપ્ત વાપર્યો. વિવસ્વત્ અને રામની વચ્ચે થઈ ગયેના કટવા બધા રાજ્યઓ હતા તે ખતાવવા ખાસ જ્ઞાતવત્ સપ્ત વાપર્યો છે 'મનુ' પહેલેા રાજ્ય હતો. વાંચો રહુ ૧-૧૧-વૈવસ્વતો મનુર્નામ માનનીયો મનીષિણામ્ । આસીન્મહી ક્ષિતામાય પ્રગવદ્છન્દસામિવ ॥

૩-૧૪

અપહૃતપાપમાન-અપહૃત પાપમા યેન-પાપ નાશ કરનારા સ્વહસ્તા-સ્વહસ્તામાં અવચિત્તે-પોતાને હાથે બેમાં કરેલા

૩-૧૬

પ્રવૃષ્ટપ્રેમા-પ્રવૃષ્ટ પ્રેમ થસા જા પ્રવૃષ્ટપ્રેમા પ્રત્યનન્તરી૦ પાસે છે-અપ્રત્યનન્તર પ્રત્યનન્તર મગ્ધિ અથવા સપચતે રૂતિ પ્રત્યનન્તરીભયત (નિરપ)

પ્રલેહ ૪

અમ્બય-પરિપાણ્ડુ (અત્ય ત દિક્ષ) દુર્વલો (અને દુર્ગત) ચ વગેલી, મૂર્તિ અથવા શરીરિણી વિરહવ્યથા રૂપ જ્ઞાનસી વનમ્ રૂતિ । (મજ્જિમાગિણી)

પરિપાણ્ડુ—પરિપાણ્ડુ (અત્ય ત દિક્ષ) દુર્વલો (અને દુર્ગત) ચ વગેલી, તામ્યા (ગાલને લીધે) સુન્દરમ્ (સુન્દર) વિરહને લીધે સીતાના ગાલ અત્ય ત દિક્ષા અને દુર્ગત થઈ ગયા હતા જતા એનું નૈસર્ગિક સોદય લુપ્ત થયું નહોતું. દુર્ગતતામા પલ જોના માન સુદર લાગતા હતા અહીં 'રામ'ની ટીકા બહુ સુદર છે વાંચો-લેખની ટીકા પૃ ૧૫-૧૬-''અરી રીતે

તો સીતા કંઈ કરુણસ્ય મૂર્તિ નથી. સૌંદર્ય તો સીતાને કુદરતી વરણું છે. પણ જોનારને લાગે કે ફિક્કાશ અને દુર્જંગતા પ્રાસંગિક છે અને એ ફિક્કાશ અને દુર્જંગતાએ કરેલા અનર્થે આ સુંદર ચહેરા ઉપર ભણે મૂર્તિ ધરી છે. આ કરુણસ્ય મૂર્તિ છે." આમ પરિપાક્કુ એ વિશેષ કરુણસ્ય મૂર્તિ સૂચવે છે.

વિલોલ—વિલોલ કબરી યસ્મિન્—ગમે તેમ હાલતા કેદપાલવાળું—વિરહને લીધે સીતાએ ચોટલો ગૂંચ્યો નડોતો તેથી વાળની લટા ગમે તેમ મુખ ઉપર લટકતી હતી. આથી તે જાણે દેહધારિણી વિરહબંધા ન હોય તેવું લાગતું હતું. આ વિશેષ સરીરિણી વિરહબંધા સૂચવે છે.

સીતા વનમાં આવે છે. આજ બાર વર્ષ પછી હવે સીતાને જોઈએ છીએ. એના ગાલ બેસી ગયા છે અને ફિક્કા પડી ગયા છે. જાણે કરુણસ્ય મૂર્તિ ન હોય ! એના વાળની લટા હોળ્યા વગરની હોવાથી આમતેમ લટકે છે. જાણે શરીરધારિણી વિરહબંધા તો ન હોય ! આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે. ઉત્પ્રેક્ષા જ વધારે સરસ લાગે છે. કેટલાક અહીં વિરહબંધા પાંડ લઈ રૂપક અલંકાર બતાવે છે. રૂપક માં બંને અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ વચ્ચે અનેક હોય છે જ્યારે અહીં વિરહબંધા પોને અસ્તિત્વ ધરાવતી નહિ પણ કાલ્પનિક વસ્તુ છે. તેથી વ્યયેવ પાંડ સારો છે.

ઉપરાંત અથવા ને બદલે દ્વ વા પાંડ છે પણ તો પછી વ્યયેવ પછી પણ વા જોઈએ. તેથી તે પાંડ પણ સારો નથી.

જનમૂર્તિ અહીં કરુણ યજ્ઞ ખાસ વાપરે છે. એ દ્વારા નાટકના પ્રધાન રસનું આમ સુમન કરી દે છે. આ અંક પણ આખો કરુણ છે. એ પણ જનમૂર્તિ અહીં જણાવી દે છે. સદુથી પદેસાં રામની કરુણ દયા જણાવી કે એનો શોક પુટપાક જોવો છે. એ પણ આ બાર વર્ષમાં સાવ જ દુર્જંગ ધર્મ ગયા છે. કેવળ સીતા પ્રત્યેનો એમનો સ્થિર પ્રેમ જ જાણે એમનું જીવન ટકાવી રાખે છે. આ શોકમાં કારમા વિચ્છેદે સીતાની કેવી દયા કરી છે તે જોઈએ છીએ. સીતાના અણુએ અણુમાં શોક મૂર્તિમંત થયો છે. એની અને શોકની વચ્ચે કોઈ જુનાઈ જ જાણે નથી રહી. એ પોને મૂર્તિમંત શોક હોય એવું આજે જોનાર પહેલી જ નજરે જોઈ શકે. જનકી બાર વર્ષ વનમાં આવે છે. જાણે દેહધારિણી સ્વયં વિરહબંધા

ન આવતી હેય સામે ! આમ સીતા તો નાચે ગોક અને કાનુણ્યની છવત મૂર્તિ જ બની ગઈ છે

પહેલા અકર્માં દેખાયેલી સીતામા અને આગની સીતામા કેટલો બધો ફેર છે ! તમાપિ એની સહજ સાવણ્યમયી હાથા મેને છોડતી નથી અને શોકની છવતી નાચતી મૂર્તિ થઈ ગયેલી સીતાને પણ આપણે એના સાવણ્યથી આજે ઓળખી શકીએ છીએ

શ્લોક ૫

અન્યથ-હૃદયકુસુમશોધી દાણ દીર્ઘશોક અસ્યા પરિપાન્કુ, ક્ષામ, વાન્ધનાદિપ્રવૃત્ત વિમલચમિવ મુગ્ધ શરીર, શરદિજ ધર્મ ચેતવીર્ગર્ભવન્નમ્ દવ રલપયત । (માલિની)

સીતા આજે બારે વર્ષે પણ મુગ્ધ અને સુદર તો છે જ છતાં નાખથી ન ચૂટેતા કિસલય જેવી સુદર અને તાજી તો નથી જ તેનું શરીર મૂળમાંથી તૂટી પડેલા કિસલય જેવું છે કે જે મનોહર છે છતાં ચિમળાથેલું હોય છે એ કગમાઈ ગઈ છે છતાં એનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય ઓછું થયું નથી કાનુણ્ય દીર્ઘશોકે એના હૃદયકુસુમને સૂકવી નાખ્યું છે હવે એ શોક શરીર ઉપર અસર કરી રહ્યો છે એ શરીર સાવ ઢિંકકું અને દુબળું પડી ગયું છે સીતા કેતકીની અદરની પાંખડી જેવી નાજુક અને કોમળ છે પણ શરદ નકતુની પ્રચક ગરમી જેમ કેતકીની અદરની પાંખડીને પણ નુકવી નાખે તેમ કાનુણ્ય શોકે સીતા નાજુક શરીરને કરમાવી નાખ્યું છે આમ અહીં પહેલી અને છેલ્લી લીટીમાં ઉપમા છે સરખામણી નાંખે પ્રમાણે છે

(૧) સીતાનું હૃદય ફૂન જેવું નાજુક છે (૨) એનું અંગ તાલ ડાગી ઉપગ્રથી તોડેલા કિસલય જેવું છે મૂળમાંથી તોડેતું કિસલય જેમ ચિમળાઈ નાચે છતાં મનોહર હોય તેમ ગોકથી સીતાનું શરીર પણ સાવ ઢિંકકું અને ૥ ૧૭ પડી ગયું છે (૩) કાનુણ્ય દીર્ઘશોકે શરતના તાપ જેવો છે જેમ શરદનો તાપ કેતકીની અદરની પાંખડીને પણ સૂકવી નાખે તેમ આ શોક સીતાના ઢિંકા દુન્યા શરી ને હજી આજે પણ પીડી રહ્યો છે

વિપ્રવૃત્ત-ચ્છ + વિ અને પ્ર + વૃ + ક્ષ + હૃદય-હૃદયમેય ઉચ્ચમ,

તત્ ચોષયતિ इति इदञ्चकुसुमशोषी. ગ્લપયતિ-ચ્છે તું પ્રેરક વ. કા. (નદ્ર)
ત્રી. પુ. એ. વ. ગ્લપયતિ રૂપ પણ વિકલ્પે યાય. શ્રી 'રાય' એક શંકા
કરે છે કે તમસા કદાચ સીતાને જોઈ શકે પણ મુરઘા કેવી રીતે સીતાને
જોઈ શકે ? એને તો વનદેવતા પણ ન જોઈ શકે એવી એ અદૃશ્ય છે.
મુરઘા પણ દેવી તો હશે જ. તેથી જ તે સીતાને જોઈ શકતી હશે.

૫ ૨

શુદ્ધ વિષ્ણુમ્મક-રિષ્ટકમ્મક શુદ્ધ છે કારણ તમસા અને મુરઘા
મધ્યમ પાત્ર છે.

દશ્ય ૨ (મુખ્ય દશ્ય)

[સીતા કૃષ્ણ ચૂંટતી હોય છે. સાથે સાથે એ વાસન્તીના આત્મરૂપ
પણ સાતજે છે. સીતાએ વનવાસ દરમિયાન એક હાથીના બચ્ચાને પ્રેમથી
પાળીને મોઢું કપડું દગું. તે બાજે એની પત્ની સાથે જળ વિહાર કરે
છે આ વેળે કોઈ બીજો મદમરત મનઝ એના ઉપર દૃષ્ટો કરે છે. એને
બચાવવા વાસન્તી જૂમો પાડે છે. સીતા પણ એ સંજોગે છે. પહેલાંની ટેવ
મુજબ સીતા રામને એને બચાવવા જૂમ પાડે છે. પણ રામ તો એની
પાસે નથી. એવામાં વિમાનને ઘોઝાવતો રામનો સ્વર સંભળાય છે. સીતા એ
સ્વર તરત ઓગળી લે છે. તમસા કહે છે કે શમ્બુકના વધ માટે રામ
ત્યાં બાબ્યા હશે. રામ રાજવધર્મ ચૂક્યા નથી એ સીતાને મન આનંદની
વન છે. ચિરપરિચિત સ્થળો જોતા રામનો શોક વધી પડ્યો છે. એ
સીતાના નામની જૂમો પાડે છે અને ખૂંચી પામે છે. સીતા ગમરાય છે પણ
તમસાના કદેવાથી તે ગમ પામે જાય છે.]

૫-૨

પુણ્યાવચર-પુણ્યનાં અવચરે વ્યવ-પુષ્પો બેમાં કરવામાં પરીવાયેલી
સીતાને જંગલમાં એને કરવાના કામ વિશે કશું કહ્યું નથી પણ તમસાને
કહ્યું છે. ત્રેતાવરીમયી બહાર નીકળી તે મુખને અર્ધ આપવા કૃષ્ણ
ચૂંટતી હોય છે. ત્યાં જ એને એની પ્રિય સખી વનદેવતા વાસન્તીની
જૂમો સંભળાય છે બાજે આટલે વર્ષે પણ એ સ્વર એ તરત ઓગળે છે.
શ્લોક ૬ (મ-દાદા-તા)

દશ્યની સરખાત જ નાટકની દૃષ્ટિએ જદ્દ અસરકારક રીતે યાય છે.

વાસન્તીનો સ્વર જ નાટકનો કરુણાવા જગાવવા પૂરતો છે અહીં
જે નાનકડો પ્રસંગ રજૂ થયો છે એ રામ અને સીતા બંને ઉપર ધારી
અસર કરે છે અને તેમનો શોકનો આવેશ વધારી મૂકે છે સીતાએ
હૃદયેના ગજબાજનો હૃલેખ બંને માટે એક સરખા ગાનો વિષય છે
રામ પણ એ સાબળી ત્યાં જ દોડી આવે છે અને ત્યાં જ વિમાન
ચોંભાવે છે આમ ત્રણે પાત્રો બહુ સુદર પ્રસંગ વખતે સ્પર્ધા ઉપર
આવે છે

ત્રણે પાત્રોના પ્રવેશ માટે આમ અનુકૂળ વાતાવરણ સરળ થયે છે
ખાસ કરીને સીતાના મન ઉપર આ પ્રસંગની ગંભીર અસર થાય છે
ખીન અકને અતે જોયું હતું કે રામ પણ પચવી આગળ જ આવવાના
હતા તેથી તે અગત્યના દર્શન પછી અહીં જ આવે છે પચવીનું
દર્શન રામને કારી ધા કરે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી તેમને બચાવવા
કવિ સીતાને જ અહીં લઈ આવનાના છે વાસન્તીની ધૂમધી મીતા પણ
ત્યાં જ આવે છે અને રામની દયા નજરોનગર નિહાળે છે આમ બહુ
જ અસરકારક રીતે પાત્રોનો પ્રવેશ થાય છે

ખાસ કરીને આ પ્રસંગથી સીતા ધણી જ દુખી થાય છે પચ-
વીના સુખી દિવસો યા આવતા એ ભારે આઘાત અનુભવે છે ઉપરાંત
પોતે હૃદયેના ગજબાજ આવો મોટો ઘર્ષ મયો છે એ હકીકત એને એના
પુત્રોની યાદ પણ તાજ કરે છે કે આ ગજબાજ આવકુ મોટું ઘર્ષ મય
છે ત્યારે પોતાના પુત્રો કેવડા ઘર્ષ મયા હશે ! આમ સીતા ધણી રીતે
દુખી થાય છે (આ માટે વાત્રો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના)

સ્વકાર-—સ્વકરેણ (સીતાને હાથે) કર્તૈ (તોડેથી) સન્નિવૃત્તિ (સાંકળીના
પગલાં) (સદતકી ગુહની પગોના આમળના લાગથી) લેલ-નો.૧૫-
આપર “સીતાના હાથમાં તહેની ડુમળી દુપડો ખાવા જ નહિ પણ એની
મસ્તીમાં સીતા પ્રત્યેના એના બાલસહજ લાડને લીધે પણ એ સીતા
આગળ નાચતું કુદરત અને એન કરણ હતું (૧૫) આગળ ઉપર
પદરમાં સ્તોત્રમાં આ ગજબાજની લોડુતા એના માગપણને લીધે છે
એમ રામ કહે છે વર્ણિત—યનોદ્યમચ્છદ્વિસકિસલ્યસ્તિમ્પદતાકુરેમ આદ્યસ્તે
સુતનુ સયલીપલ્લવ કર્ણમૂલોત્ત ॥

દ્વિરદન—ઢૌ રદૌ દન્તૌ યસ્ય સઃ દ્વિરદનઃ, તેણાં પતિઃ, તેન વર્ધિતોડમ્ભૂત ને બહેલે ‘બેસવલકર’ બોવિતોડમ્ભૂત પાંદ રાખે છે.

૬-૩

આર્યપુત્ર પરિત્રાયસ્વ—પોતાના બાળક જેવા ગજબાળને લયમાં ન્નેતા સીતાને સંનેશોનો ખ્યાલ નથી રહેતો. એ બૂલી જાય છે કે રામ આપારે તેની ખાસે નથી. પહેલાં જ્યારે તે જાને પંચવટીમાં વસતાં હતી ત્યારે પણ આવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા, એ વેળે સીતા તરત રામને બૂમ પાડતી કે આ ગજબાળને છોડાવો. આજે પણ આ જ્યારે લયમાં મૂકાય છે ત્યારે પણ તેના મુખમાંથી એ પહેલાંના સબ્દો જ નીકળી પડે છે કે જે તે પંચવટી વાસ કરમિયાન બોલતી. સીતાના મનમાં સતત રામનું જ રટણ ચાલુ રહેતું તેથી આજે પણ તેના મુખમાંથી ‘આર્યપુત્ર’ સંબોધન જ નીકળી પડે છે કારણ તે રામને ‘આર્યપુત્ર’ કહી જ સંબોધતી. પણ તે બૂલી જાય છે કે એ હવે ત્યક્તા છે.

સ્મૃતિમભિનીય સ્વૈકૂલબ્ધમ્-પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં સીતા કુખ અનુભવે છે. વિકૂલગ્રસ્ત માયાઃ સ્વૈકૂલબ્ધમ્ સ્વૈકૂલબ્ધેન સહ યયા સ્યાત તયા

૬-૫

તામ્યેવ—ત્રિષ સખી વાસન્તીનેા અવાજ, પંચવટીનું દર્શન ! એને પેસો લાડો પુત્ર જેમ ઉછેરેસો ગજબાળ લયમાં હોવાની બૂમ ! આ વાતાવરણ વચ્ચે સીતાને પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ નથી રહેતો. એના મનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલાંના હૃદયારો નીકળી જાય છે. પણ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં આ બધું એને અચાલ લાગે છે, એને એની કમનસોગીનેા ખ્યાલ આવે છે. પહેલાંના દિવસો અને આજની પરિસ્થિતિ એના હૃદયને દ્વલમલાવી મૂકે છે. સીતા મૂર્છિત થઈ જાય છે.

૬-૧૩

જ ઝમરઁ-જસ્ય (પાણીના) મરેણ (ભારથી) મરિતઃ (વારેલા) રેણઃ તસ્ય (મેવના) મન્થરં (ધીમા) સ્થનિતં તદત્ (ગર્જના જેવો) ગમ્ભીરઃ (ગંભીર) માંસતઃ (અને બધેથી ભરેલો) ચ આવી નિર્ગળ દશામાં પણ ગમનેા અવાજ ધીમા મેવ ગર્જન જેવો ગંભીર હોય.

૬-૧૪

મારતી-શબ્દ નિર્ણય ધ્વનિ ત્રિયમાણ-ત્રિયમાર્ગ કર્ણવિવર (કર્ણવિવર)
વસ્વાઃ સા, તામ્ (જેનાં કર્ણવિવર કારાધ તથા છે તેવી ઇત્યુચ્યતિ-ઇત્યુક
ઉપરથી નામ ધાતુ. ઇત્યુચ્યતિ (ફરી જાનમાં લાવે છે)-પાઠકેર છે.

શ્લોક ૭ (અનુષ્ટુપ)

અપરિસ્ફુટનિરગને-અરુપટ અવાજ, નિસ્વાન ને બદલે નિકાળ પાઠકેર
/ છે પણ અર્થમાં ફેર નથી.

બીજા પાઠકેર (૧) વિમચ્યસ્તેઽપિ નિનદે

(૨) વિમચ્યસ્તેઽપિ નિનદે

આ પાઠનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. પણ તે ખાસ સુધારણા લાગે છે. મૂળ
પાઠ અપરિસ્ફુટ લાગે છે કારણ સીતાની પછીની ઉક્તિમાં આતો અપરિસ્ફુટ
શબ્દ બનાવે છે કે આ શ્લોકમાં અપરિસ્ફુટ શબ્દ જ વપરાયો હશે.

કુતલ્લે-કર્ષાકથી. કોઈક વાળવ્યા સ્થળેથી આવતા. રામ હ જ
પકડા પાછા જ છે. તેથી અહીં વાળવરણ ધારી અસર ઉપજાવે છે.
સ્તનચિત્તુ-રાદળ. ચમિતો-ચકિતજ તન્ ઇત્યુચિતજ્વ (કર્મ) તન્ તથા તથા.

પચવદીના દર્શનથી સીતાને એના સુખી દિવસો યાદ આવે છે.
એવું જ નહિ પણ એના મુખમાંથી પહેલાં નીકળતી તે જ વાણી
સાંઈ પડે છે. 'આર્ષપુત્ર' કહેતાં કહેતાં તે સીતા મૂર્છિત થઈ જાય છે.
એ મૂર્છા અવસ્થામાં પણ રામનો ધીર મહોર અને ભયો લાખો અવાજ
એ એળખી દાડે છે. એ અવાજ અરુપટ છે છતાં એ એળખે છે, એ
અવાજ કર્ષાક કોઈક અનુભ્વે સ્થળેથી આવે છે છતાં તે એળખે છે, એ
અવાજ સાંભળીને જ એ ચકિત અને ચિત્કિત થઈને બેસી રહે છે.

તમસા આવી રીતે બેસી સીતાને 'મયૂરી' બેઠે સરખાવે છે.
વાદળને. અરુપટ અને કર્ષાકથી પણ આતો અવાજ સાંભળીને જેમ
મયૂરી ચકિત અને ચિત્કિત થઈને બેસી રહે તેમ સીતા પણ રામને
અરુપટ અને કર્ષાકથી આતો અવાજ સાંભળી ચકિત થઈને બેસી રહે
છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

૭-૨, ૩

મગવતિ કિમપરિ-અવાજ કાને અથડાતાં જ સીતા એ સ્વર ઝોળખી જાય છે. પોને સાંભળ્યો એ અવાજ અસ્પષ્ટ હોય જ કેમ ? એ જ એ ચિરપરિચિત સ્વર છે કે જે એ ગમે ત્યાંથી આવતો હોય તે પછી તે ઝોળખી કાઢે. પાદેર-મયા પુનઃ સ્વરસંયોગેન પ્રત્યભિજ્ઞાતં આર્પણુવ વ્યાહરતિ. 'એકવક્તર' આ પાદ રાખે છે. પણ અર્થમાં ખાસ ફેર નથી

૭-૪

તપસ્યતઃ-તપ્ત ઉપરથી નામધાતુ 'તપસ્યતિ'ના વર્ત. ફૂંતનું 'તપ્ત' એ વ. દેવનાકો-ધૈવવાકુ વંશનો રાજા. રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો એ તમસાને બિન્નકુલ ગમ્યું નથી તેથી તે રાજા શબ્દ ખાસ કટાક્ષપૂર્વક બોલે છે. એ સૂચવે છે કે રામ કેવળ રાજા જ છે, કંઈ રત્નેદાગ પતિ નથી એ કેવળ સખન સખ જ કરી શકે છે. એ એની પત્ની પ્રત્યે પણ ઉદાર નથી થઈ શકતો. એવાનું નામ લેવું પણ તમસાને ગમ્યું નથી તેથી તે કેવળ 'રાજા' શબ્દ જ વાપરે છે. "ઉપરાંત તે 'ધૈવવાકુ વંશનો રાજા' એમ ખાસ લારપૂર્વક કહી સૂચવે છે કે ધૈવવાકુ વંશના રાજા થઈને પણ નેમણે આવું કર્યું, અજ સુખી કોઈ ધૈવવાકુ વંશના રાજાએ એની ધર્મપત્ની પ્રત્યે આવું વર્તન જતાવ્યું નથી." (વાંચો. 'રામ'-ઉ. મ. ૫ ૨૭)

૭-૬

વિષ્ટમ મવરિન્દ્રીનધર્મ-૦-તમસાને કટાક્ષ સીતા સમજી જાય છે. પણ એ એના સ્વામીને હલકો પડવા દેતી નથી. એ રામની પ્રથંસા કરે છે કે આવા ભારે વિન્દદુઃખમાં પણ એ રાજા પોનાનો ધર્મ નથી ચૂક્યા અને એ પોનાના દરજ જગ્યવે છે એ તો બહુ ખુશીની વાત છે. મીઠા 'રાજા' શબ્દ બોલે છે પણ તે કોઈ કટાક્ષમાં અત્યારે બોલતી હોય તેવું મને નથી લાગ્યું. રામ આદર્ય રાજા નીવડે એ તો એની ખાસ ઇચ્છા છે. એ માટે જો પોનાનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ એ આવકારે. એના રાધવકુલપુરંધર માટે તો સીતા અગિમાન ધગવે છે [સત એવ રાધ-વકુલપુરંધર આર્ણવુઃ] રામે જે રીતે એને ત્યાગ કર્યો એ માટે બંધે એને દારી ધા લાગી ગયો છતાં રામ પોનાનો રાજધર્મ ન ચૂકે એ

સીતાની દ્વિતીક હૃદય છે રાજ રામની રજા સિવાય એ 'રાજ' પાસે જતા સંક્રાંતિ છે છતાં દિકકા દુખળા અને કેવળ આકાર અને પ્રમાણ તથા અવાજ ઉપરથી જ ઓળખી શકાતા રામને જોતા જ એ મૂર્છિત થઈ તમસા ઉપર ઢળી પડે છે એવો હતો એ સ્નેહ ।

“એની રાજ તરીકેની ફરજ અદ્વિત છે એ સીતાને માટે આનંદની વાત છે કેમકે એ ફરજ અદ્વિત કરતા રામ પોતાના જ પતિ છે ‘સીતા વિરહથી રામ રાજધર્મ’ ચૂકયા’ એ મહેલુભાઈ રામ ખચી ગયા છે હારા । કેટલા આનંદની વાત । આ દ્વિતીક દુઃખ તે પોતાના ત્યાગ બદલ પણ રામને ક્ષમા આપે છે ” (રાય)

અલોક ૮

અન્યથા-જાનિ પ્રિયાસહચર (સન્) ચિરમ્ અધ્વયાતસમ્, ચત્ર દુષ્ણ અપિ, છગા અપિ મે વન્ધય, જ્ઞાનિ જ્ઞાનિ ચહુનિર્જરન્દરાણિ, ગોદાચરીપરિસરસ્ય નિરે સ્તદાનિ । (યસ તતિલક્ષ્મી)

પ્રિયાસહચર-પ્રિયા સહચર સસ્ય-પત્ની જોનેા સાથી હતી તેવો અન્યથા-તમ્-જો હતો વસન્અવિદુઃ અદ્યતન ભૂતકાળ () પ પુ એ વ ‘અપાન્ધ્યાય વસ’ (પા ૧-૪-૪૪) પ્રમાણે વસ સ્વતંત્રી લે પણ ન્યાયે વસ આનંદ ઉપ અતુ અધિ અને આ હોય ત્યારે તે દ્વિતીયા લે છે

વધે પત્રી રામ ગોદાચરીની પાસેના પર્વતોના પ્રદેશમાં ફરી આવે છે. પણા કરણા અને ગુફાઓવાળું આ તે જ રમણીય સ્થળ છે અહીં એ લામેા સમય સીતા સાથે રહ્યા હતા એમના વનવાસી મિત્રો વૃક્ષો અને પશુઓ આજે પણ હોય પણ ક્યાં એ રમણીય દિવસો અને ક્યાં આજનો સમય । એ વેગે સીતા સાથે હતી આજે સીતા ક્યાં ? પરિચિત સ્થળો જોતા રામનો શોક વધે છે.

૮-૩

પ્રમાત્તચન્દ્ર-પ્રમાતે ચન્ (પ્રમાતના) ચન્દ્રમણ્ડલ, તરિવ (ચન્દ્ર મંડળ જેવી) આપણ્દુર (સહેજ દિશી) પરિજ્ઞ મ (દ્વિગી) દુર્વેક ચ (નિર્ગળ) આધાર, તેન (આકૃતિને લીધે)

નિજસૌમ્ય-નિજ: (પોતાના) સૌમ્ય: (સૌમ્ય) ગંભીર: ચ (ગંભીર)
અનુમાવ: (પ્રભાવ) એવ, તેન (માન્યથી) પ્રથમિજ્ઞાતવ્ય (ઓળખી શકાના)

સીતાના ત્યાગની ગમ ઉપર કેવી ભયંકર અસર થઈ છે । શરીર સાવ સુકાઈ ગયું છે. ૧૬૬ કુ થઈ ગયું છે. રામ ઓળખાતા યે નથી. ફક્ત તેમના પ્રભાવ અને આકાર ઉપરથી જ ઓળખી શકાય છે કે આ રામ છે. સીતાથી એ દુર્બળ શરીર સામે જોવાનું પશુ નથી. એ તત્ક્ષણ તમસા ઉપર ઢળી પડે છે. આમ સીતાનો પોતાનો રામ ઉપરનો સ્થિર પ્રેમ જ અહીં એની આ મૂંઝાનું કારણ છે.

શ્લોક ૬ (અનુષ્ટુભ)

દુઃક્ષમેવ અગ્નિઃ દુઃસાગ્નિઃ જ્વલિષ્યતઃ-જ્વલ્ન ના ભવિષ્ય કૃદંતનું વ. એ. વ.
આપણે ઈવશ સળગાવીએ ત્યારે પહેલાં તો ધૂમાડાના ગોટેગોટા નીકળે છે અને આપણને ઘેરી વળે છે. પછી અંદર રહેલો ભડકો બહાર આવે છે. તેવી જ રીતે ખાર ખાર વર્ષથી રામે પોતાનું દુઃખ પોતાના મનની અંદર ને અંદર સમાવી રાખ્યું છે અને કોઈને બહાર કહ્યું નથી. પણ અ.જે પંચવટીના દર્શનથી એ શોક એકદમ બહાર આવ્યો છે. જેમ ધૂધવાયેલો અગ્નિ ભૂંડો જોઈ તે પહેલાં ધૂમાડાના ગોટેગોટા બહાર આવે તેમ રામનો શોક બહાર આવતાં પહેલાં રામને મૂંઝા આવે છે. આમ અહીં ઉપમા છે. દુઃસાગ્નિ માં રૂપક છે.

પંચવટી જોતાં લાગેલો આપાત એટલો સખત છે કે રામ શોક બ્યક્ત કરે તે પહેલાં તો એ મૂંઝા પામે છે. પછી એ મૂંઝા વળે છે ત્યારે એનો શોક બહાર આવે છે.

વાયો. શ્રી મ. ન. દિવેદીનું આ શ્લોક ઉપરનું ટિપ્પણ-૪૪ ૧૩૪
“આ ક્ષણમાં છુપાઈ રહેલો દુઃખાગ્નિ આજ આ પ્રિયા સાથે રહી પરિચિત થયેલો રથલ જોવાયો થયો ઉમ થઈ રુળગી ઉઠનારો છે, તેનું પ્રથમ ચિન્હ એ ઘાષ છે કે જેમ ધૂધવાઈ રહેલા અગ્નિમાંથી ભડકા થતાં પહેલાં ધૂમોના ગોટેગોટા ઉઠતા માંડે છે, તેમ આ દુઃખાગ્નિની ધૂમી રૂપ મોઢ મને વીટી વળવા મંડપો છે.”

લવભૂતિની કલા વિશે એક નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે આ શ્લોક સીતાની મૂર્છાવસ્થા દરમિયાન બોલાય છે. પછીનું 'હા પ્રિયે જાનકી એ વાક્ય સીતા સાંભળે છે. એ વખતે મૂર્છા વળી ગઈ હોય છે પણ શ્લોક સીતા સાંભળતી નથી. કારણ નામના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ સીતાને ધીમે ધીમે થાય એ જ સીતા માટે પણ સારું છે અને એમ થાય તો જ ભવ-ભૂતિ પોતાની કલાસિદ્ધિ બતાવી શકે અને પોતાને જે કુટુંબ રસ આપવો છે તે અસરકારક રીતે નિરૂપી શકે.

૯-૧

इदं तदाश्रितं गुरुजनेन-सोपाभुज અને ભાગીરથી જેવા વડીલોએ આમ જ થશે એમ લવ રાખ્યો હતો. તેમણે ધાર્યું જ હતું કે 'પંચવટીનું' દર્શન રામને એવો સખત આઘાત પહોંચાડશે કે રામ એ સદન નહિ કરી શકે અને કદાચ તેને મૂર્છા પણ આવી જાય.

૯-૨

। हा कथमेतत्-એમ કેમ બને! રામે તો સીતાના કલંદની વાત સ્વીકારી લીધી હતી અને એમણે તો એનો ત્યાગ કર્યો હતો ત્યાર પછી તો વર્ષો વહી ગયાં. મીતાએ ધાર્યું હતું કે હવે એ રામની પ્રિયા રહી નહિ હોય. પણ પોતે તો કંઈ ભુલું જ સાંભળ્યું. રામને મુખે એ જ પરિચય 'પ્રિય જનકી' શબ્દો નીકળ્યા. શું હતું પણ જનકી રામને પ્રિય છે કે? સીતાના આશ્ચર્યનું કારણ રામના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો જ છે. પોતાના ત્યાગ પછી અને આટલા લાંબા સમય પછી સીતાએ પોતાને માટે અત્યંત સંબોધનની અત્યા રાખી નહોતી. તેથી આશ્ચર્ય થાય છે.

૯-૮

आमीलन-आ ईषत् मीलन नेत्रमेव नीलोत्पलं यस्य-નેત્રનાં નીલકમળ ખીડી દર્શને.

૫૯-૯

નિરુદ્ધ-નિરુદ્ધઃ નિઃશ્વાસઃ તેન (શ્વાસ રૂધાવાથી) નિઃગ્રહં યથા સ્વાત્ત્યા (અન્યથી.) (સહન ન થાય તે રીતે)

સોક ૧૦ (અનુક્રંદા)

પોતાનો પતિ મૂર્છિત થઈ ગયો એટલે સીતા પોતે પણ મૂઠી જ પામવાની અણી ઉપર હોવાથી સીતા પરિગ્રાવસ્થની ખૂબ પાડે છે.

ત્યમેવ-एव શબ્દ તમસા ખાસ વાપરે છે. આ દ્વારા તમસા મુચ્ચે છે કે તારો સ્પર્શ જ રામને જીવાડી શકશે. અહીં બીજો કોઈ ઉપાય કામ નહિ લાગે. તેથી હું તને અનુગ્રા આપું છું કે તારા સ્પર્શથી તારા સ્વામીને જીવાડ.

કન્યાગિ-તમસા સીતાને કદાચી કહે છે કારણ ત્રીલોક્યને જીવાડવાનું કદાચુમય કાવું સીતા જ કરી શકે તેમ છે. એ કામ બીજા કોઈથી પણ થઈ શકે એમ નથી.

જગત્પતિમ્-આ શબ્દ દ્વારા તમસા મુચ્ચે છે કે રામ તારી એકલીના જ સ્વામી નથી. તારા પોતાના સ્વામીને તો તારે જીવાડવો જ નોર્મિએ એ તો તું કરે જ. અથવા તારા પોતાના સ્વામી માટે જો તું અત્યારના સંબંધો નોર્મિને કંઈ ન કરે તો પણ હું કંઈ બોલું નહિ. પણ રામ તારી એકલીનો નાથ નથી. એ તો જગતનો નાથ છે. રામ મૂર્છિત થયા છે તેથી આપું જમત અવારે ભવમાં મૂકાયું છે. જો મૂઠી લાગે સમય ગામશે તો જરૂર સમસ્ત વિશ્વ નાથ વગરનું થશે. માટે તારે એકદમ રામને જગાવવા ઉતારણ કરવી જ પડશે

૧૦-૫

જાવે પુનઃ પ્રત્યાગતમિવ—સીતાને રામ ઉપર અપાર પ્રીતિ છે. પણ રામે જે રીતે એના ત્યાગ કર્યો છે એથી એને કાળજે એવો ડંખ લાગ્યો છે કે જે હજી પણ નીકળતો નથી. પોતાની એકલીને માટે જિંદગી હોત તો સીતા જરૂર વિચાર કરત અને અત્યારના સંજોગો એત. પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનું અને ત્રિલોકનું જીવન પોતાના હાથમાં છે એ વાત તમ સામે જ્યારે સમજાવી ત્યારે એ સીતાને ગમે જતરી. તેથી જ એ એકદમ જીદી અને પોતાના પાશ્વરૂપશી રામને બચાવ્યા. પ્રિયજનને કરસ્પર્શ થતાં જ રામ ભાનમાં આવે છે. સીતા પણ ત્રેલોક્યના કલ્યાણ માટે જ જીદી છે. રામ ભાનમાં આવે છે ત્યારે તેના મુખમાંથી પડેલા એ જ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે હાશ ! રામ ભાનમાં આવનાં જાણે ત્રેલોક્યનું જીવન પાશ્વરૂપ આપ્યું. આમ સીતા પોતાના કરતાં ત્રેલોક્યના કલ્યાણને જ વધારે વિચાર કરે છે. ત્રિલોકના કલ્યાણ આગળ તે પોતાના મન અપમાનનો વિચાર કરતી નથી.

આમ આ વાક્ય બતાવે છે કે સીતાને પોતાને રામ ઉપર અપાર પ્રીતિ છે છતાં કેવળ 'પ્રિય જાનકી' સંજોગથી હજી એના કાળજીને ધા ઇલાયો નથી. તેથી જ તે એવો પ્રેમ હોવા છતાં એકદમ જીદી થકતી નથી. ત્રેલોક્યના કલ્યાણ માટે જ તે એકદમ જીદી છે અને પોતાના કરસ્પર્શથી રામને બચાવે છે એથી કમીને કંઈ એને ગમ પ્રત્યે લાગણી આછી છે એવું ફલિત થતું નથી પણ હજી એ વેધુ અપમાન ખૂબી થકી નથી એ તો ચેક્કન

આ વાક્ય બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય. વર્ણિ.—ડો. ડ. કે. ભટ. ૬૧ ઉ. ચ પૂ. ૫૭—"સીતાને મન ગમ જ સરસર દત્તા; સમસ્ત વિશ્વ દત્તા. રામ વચરતુ ત્રેલોક્ય તેને મન ખાલી હતું આમ સીતા કેવળ પોતાના અનંદ પ્રેમને લાધે જ રામ અને ત્રેલોક્યની એકતા જુએ છે. આ વાક્ય કેવળ એની અપરપાર પ્રીતિ જ બતાવે છે. પતિની પૂર્ણ વળતાં પ્રેમાગ પત્નીને યેના આનંદ અહીં વ્યક્ત થયો છે. સીતાને મન તો રામ જ સકળ વિશ્વ દત્તા. રામ નિશ્ચેતન થતાં એને મન ત્રેલોક્યના ખાલી થઈ ગયું. રામ ભાનમાં આવનાં ત્રેલોક્ય જાણે સજીવન થઈ ગયું."

પાદ્મીર—આતપ્તજીવિતતરોઃ પરિતર્પ્નોડયં-દગ્ધ જીવનરૂપી જ્ઞાને રૂપ કરનારો (પુરુષ કરનારો) પણ પહેલો પાઠ વધારે ભાવમય છે.

ચંદનરસ આત્મંત શીતળતા આપે છે, ચંદ્રકિરણોરૂપી અંકુરો નીચેાડ અનદદ આનંદ આપે છે અને સંજીવની ઔષધનો રસ મુક્તિ આપે છે તેથી આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરનારો એ સ્પર્શ આ ત્રણમાંથી એક વસ્તુનો હશે જ એમ રામને સંદેહ થાય છે. આમ બહીં સંસંદેહ અલંકાર છે.

શ્લોક ૧૨ (વસંતલિલા)

પેલો આશ્ચર્યકારક સ્પર્શ શેનો હશે એ વિશે રામ ત્રણ ત્રણ વસ્તુની ધાંધા કરે છે પાઠ—

सता हि स देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः

રામનું અત.કરણ એમને એ બધી ધારણાઓ કરવા થકી રોકે છે. એ સ્પર્શ એમણે ધારેલી એકે ચ વસ્તુનો નથી. એનો સ્થિર અને બેડો સ્નેહ એને ખાતરી આપે છે કે આ તો સીતાનો જ કરસ્પર્શ છે. ઉપરના શ્લોકમાં ગચ્ચાવેલી ત્રણ વસ્તુઓની પોતપોતાની જુદી ખાસિયત છે. ચંદનમાં શીતળતા ચંદ્રકિરણોમાં આદલાદકતા અને સંજીવન ઔષધિરસમાં દર્દમાંથી મુક્તિ—આમ આ ત્રણ મુજો આ ત્રણ વસ્તુમાં જુદા જુદા મળે. જો એ સ્પર્શ ચંદનરસનો હોય તો એકલી શીતળતા જ મળે, જો એ સ્પર્શ કેવળ ચંદ્રકિરણોનો હોય તો એકલો આદલાદ મળે અને જો એ સ્પર્શ એના સંજીવન ઔષધિરસનો હોય તો એકલી દર્દમુક્તિ મળે “પણ આ સ્પર્શમાં તો શીતળતા આદલાદ અને દર્દમુક્તિ—એમ ત્રણે મુજો એકી માથે વગતાય છે તેથી નકકી આ સ્પર્શ સીતાનો જ છે. કારણ સીતાના સ્પર્શ સિવાય એ ત્રણે મુજો એકી સાથે બીજે ક્યાંય મળે નહિ.” * તેથી નકકી આ એ જ ચિરપરિચિત સ્પર્શ છે કે જે સંજીવન કરનારો (સન્જીવનશ) અને મનને સતેષ આપનારો (મનસ-

પરિતોષણઃ) છે. પરિતોષણઃ ને અહીં પરિતોહનથ (મૂર્છા લાવનારો) પાદેર છે પણ પછીની એ લીટીમાં એવા જ વિચાર હોવાથી એ પાઠ નકામો છે.

પહેલાં અત્યંત ગ્રોકને લીધે રામ મૂર્છિત થઈ ગયા હતા. સીતાના કરુણરૂપથી તે જાનમાં આગ્યા. જેમ અતિશોક મૂર્છાનું કારણ હોય છે તેમ અતિશય આનંદ પણ જડતા લાવનારો થાય છે. વર્ષો પછી સીતાના કરુણરૂપના અનુભવથી રામ આનંદના ધેનમાં આવે છે અને એ અતિ આનંદથી જાણે પોતે બીજી વાર મૂર્છિત થતા હોય તેમ રામને લાગે છે.

એકલી એ લીટીમાં વિરોધ અસંકાર છે. જે રુપશી મૂર્છા હરે તે મૂર્છા કેવી રીતે લાવી શકે? પણ બંને મૂર્છામાં ફેર છે. પહેલી શોકની મૂર્છા હતી તે રુપશીથી દૂર થાય છે. પણ સાથે જ વર્ષો પછી એ રુપશી મવાથી રામને અત્યંત આનંદ થાય છે. એ અતિ આનંદ પણ રામને એકદમ મૂર્છા લાવનારો થઈ પડે છે. બીજી આનંદની મૂર્છા છે. આમ વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

૧૨-૧

પઠાશ્લેષ-સીતાને પણ રામના રુપશીનો અનુભવ થયો છે. એક ક્ષણ જેમનો વિયોગ અસહ્ય બનતો તેમનાથી આજે દૂર જવાનું! છતાં તે ખસી જવા માગે છે. તે જાણે છે કે પોતે તપકતા છે. રામ જાનમાં આવતાં એ થોડામાં સંતોષ માને છે. મારે એનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી નથી તેા એ રામને જોવા પામી કે નથી એને કંઈ ઉપયોગમાં આવી આજે આટલે વર્ષો એને એ બંને તક સાંપડી એણે રામને જોયા પણ ખરા, એમના રુપશીનો પણ અનુભવ કર્યો અને તેમને જાનમાં લાવવામાં પણ પોતાને રુપશી ઉપયોગી નીવડ્યો. આજે આ સ્થિતિમાં આટલું એને મન થઈ છે. એટલેથી જ એ સંતોષ માને છે. 'રાય' નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે-રામ જીવે છે તો ત્રેલોક્ય જીવે છે. એ મારે મન થઈ છે. એની આગળ રામથી દૂર જવાનું દુઃખ અને લાગતું નથી. વિયોગમાં આટલું મારે મન થઈ છે. પણ આ જાણ તો આગળ આવી ગયો છે, અહીં તો વિયોગમાં

પણ રામનું મુખ જોવા મળ્યું-અને તેમનો સ્પર્શ થયો એટલું એને ઘણું છે' એ જ ભાવ છે. રામને સીતાના સ્પર્શથી જે ભાવ થયો તે જ ભાવ સીતાને પણ રામના સ્પર્શથી થયો હતો. અહીં તો વિયોગિની સીતાના જ મનોભાવનું નિરૂપણ ચલ્યું છે. કેટલાક એમ પણ સમજાવે છે કે રામ હજી પણ એનો સ્પર્શ સંભારે છે એ એને મન આવે છે ઘણું છે. પણ ખીજી રીત વધારે સારી છે.

૧૨-૮

મ્મી પ્રેક્ષાનશ્ચ-રામ જ્ઞાનમાં આવતાં એકદમ જોડા થઈ જાય છે. તે પોતાના મનને જ પ્રશ્ન કરે છે કે સાચેસાચ સીતાદેવી તો આવીને એને નહિ સ્પર્શી હોય? રામ જ્ઞાનમાં આવતાં સીતા જરા અસી તો જાય છે પણ તે જોડા થઈ જાય છે ત્યારે સીતાને ખરેખર ભય લાગે છે કે રખે રામ એને જોઈ જાય, ગમે તેટલી પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ રામ પહોંચ્યા હોય છતાં રાજ તરીકેના કર્તવ્ય આમળ એ ગમે તેવી ભાવનાનો પણ ત્યાગ કરી શકે છે. આનો સીતાને સારી પેઠે અનુભવ થઈ ગયો છે. પોતાને વગર રજાએ એમની પાસે જોતાં 'રાજ' રામ વધારે ગુસ્સે થશે. સીતા ખાસ રાજ શબ્દ વાપરે છે. તે કહે છે કે તેને પ્રત્યક્ષ જોતાં કદાચ રામમાં રહેલો રાજભાવ વધારે પ્રગળા જશે. રાજ રામઆમળ સ્વામી રામનું કંઈ આસે નહિ અને રાજ રામ સીતાને સત્કારવાને બદલે કદાચ હપકો પણ આપે કે લોકો જાણે છે કે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો અને એ સમાગમ અહીં તે સાધ્યો! રાજ રામના તાકીદના હુકમથી જ પોતાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો તેથી એમની અનુચિત વગર જો સીતા એમની પાસે જાય તો રામ જરૂર ગુસ્સે થાય.

સાધારણ રીતે પણ એવો નિયમ હોય છે કે રાજની આમળ એની રજા સિવાય જવાય નહિ. રામ મૂઝોમાં હતા અને તેમને એ દશા-માંથી બચાવવાના હતા ત્યારે તો ચિરંત ન પળાય તો આસે પણ રામ જ્ઞાનમાં આત્મા પછી તો એક રાજ તરીકે પણ એણે એમની રજા લેવી જ જોઈએ કાનૂલ એનો ત્યાગ થયો હોવાથી એ પણ સામાન્ય પ્રગટાવ જ ગણાય. અને તેથી ચિરંતના નિયમે તેને પણ એટલા જ સાચું પડે."*

પણ પહેલી રીત વધારે ભાવમય છે.

૧૨-૧૭-૧૮

અનદૃશ સલિતેતદસ્ય૦—‘પ્રિય જનની’ એ શબ્દો સીતા ગમને મુખે ખીજી વખત સાંજે છે ત્યારે પણ તેને પહેલી વખત એ શબ્દો સાંભળીને જે ભાવ મળ્યા હતા તે જ ભાવ થાય છે બાર બાર વર્ષ પછી પણ એ જ સ્નેહમય શબ્દો રામને મુખે સાંભળીને સીતાને નવાઈ લાગે છે એવી રીતે પોતાનો ત્યાગ કરી પછી આજે વર્ષો પછી પણ જે રામને સીતા એટલી વદાલી છે તે એ વેગે એના ત્યાગ શા માટે કર્યો હતો ? જે રામને સાચેસાચ એ આટલી વદાલી હતી તે તેમણે એના ત્યાગ નહોતો કરવો જોઈતો એ કારખી લાજો હજી એ જુદી નથી કપા એ ફૂર વર્તન ! અને કયા આગતા એ વદાલસોયા શબ્દો ! આટલે વખતે એ ફૂર વર્તન કોઈ બમણી બાજી સુધારવાની તી જરૂર એ લાજોના માથે સીતા કંઈક રોષે ભરાય છે બાર બાર વર્ષના વિરોધના કુખ પછી આ શબ્દો સાંભળી એવું હૈયું સહેજ ભરાઈ આવે છે એનો પરિત્યાગ કરવો અને પછી આ સ્નેહમય શબ્દો બોલવા એ પરકપગ વિરુદ્ધ છે

અથવા કિમિતિ—પણ પછી તરત જ સીતા પોતાની જુન સુધારી લે છે રામ પ્રથેના એના રોષ એ એ કારણે ઓઠો ફરે છે

(૧) એક તો એ કે આ જન્મે કે જન્મભરે પણ એણે રામને મળવાની આશા રાખી જ નહોતી સદ્ સદુર્ના કર્મ પ્રમાણે મૃત્યુ પછી મનુષ્યોની જુદી જુદી ગતિ થાય કે તેથી જન્મભરે પણ પોતે રામને મળવાની આશા નાખી નહોતી આ જન્મમા તો એને આશા જ નહોતી કે ગમને ફરીથી મળવાતું થશે માત્ર એવી રીતે ત્યાગ કરનાર રામ પોતાને ક્યારેય બોનાવે એવી આશા સીતાને નહોતી આથી એમનું વર્તન પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ દર્શાવતું હોય તો પણ એથી સીતાને તુ ? એણે તો રામને મળવાની આશા નાખી જ નહોતી બાપી બપારે આ જન્મે રામને ફરીથી જોવાની તક સાચી જ છે નો પગ એણે પોતે શા માટે ફૂર બનવું અને એ તમ જન્મ દેવો ?

(૨) ખીજી રામના પ્રત્યક્ષ અને એની મૂર્તિરૂપા, તથા એનું શરીર જોતા સીતાને ખાતરી થઈ છે કે રામનું વર્તન ગમે તેવું હોય

પણ તેમને સીતા માટે સ્થિર પ્રેમ હતો એ તો ચોક્કસ. સીતાએ જ્યારે આ પ્રત્યક્ષ જોયું ત્યારે એને ખાતરી થઇ છે કે રામ જે રત્નેદ્રમય ઉદગાર બોલ્યા હોય તે એમની પૂરી વફાદારી અને સાચો રત્નેદ્ર બતાવે છે. એ વત્સલ છે એ તો ચોક્કસ. જે કંઈ બની ગયું એમાં એ પોતાના ભાગ્યને જ દોષ જુએ છે. આમ આ બે કારણોને લીધે એ રામ પ્રત્યે કૂર નથી થઇ શકતી ઊંડડું, એ પોતાની જાતને વજ્રમયી ગણે છે કારણ આત્મા વત્સલ રામનો સાચો ભાવ સમજ્યા વગર એ એમને માટે રાખત્યાં શબ્દો બોલી.

૧૨-૧૬

મહામેતસ્ય—' કપ્ટે છૂટે જે થયો પ્રેમ ગાઢો ! હૃદયં ત્વેવ જાનાતિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ' પરસ્પર હૃદય એક થયાં હોય પછી વર્તન સામે કેવી રીતે જોવાય ? એનું બની ગયું છે છતાં સીતા રામ પ્રત્યે કૂર નથી થઇ શકતી એનું મેંડું કારણ તો એમના હૃદયની એકતા છે. જેમ ગમ-સીતાનું હૃદય જાણે છે તેમ સીતા પણ રામનું હૃદય જાણે છે સીતાનાશ પામી હશે એમ ખાતરી હોવા છતાં જેમ રામ સીતાનો સ્પર્શ તરત જોળખી કાઢે છે તેમ સીતા પણ રામના વિરુદ્ધ વર્તનને ગણતી નથી અને તેમના સાચા ભાવને જ પકડે છે. તેને ખાતરી થાય છે કે રામને પોતાને એને માટે જરા પણ શકા નથી જેમ એ જાણે છે કે સીતા એમના તરફ વત્સલ હોય એમ સીતાને પણ ખાતરી જ છે કે રામ પણ તેના પ્રત્યે એટલા જ વત્સલ છે. જ્યાં બે હૃદય એક છે ત્યાં કૂરતાને અવકાશ કેવો ?

‘અસ્યા દેવ્યા મનસ્તસ્મિન્નસ્તસ્ય ચાસ્યાં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

તેનેયં સ ચ ધર્માત્મા મુદ્દર્શમપિ જીવતિ ॥ ’

(રામાયણ-મુંદરકાંડ)

સીતા આમજા ઉપર પણ બોલી હતી કે—તસ્મૈ કોપિષ્યામિ યદિ તં પ્રેક્ષમાણા આત્મનઃ પ્રભવિષ્યામિ । સાચે જ રામને જોતાં સીતા ગુરસે થઇ શકતી નથી.

૧૨-૨૦

(સર્વતોઽચલોમ્ય સનિર્વેદમ્) હા ન કિંચિદ્વ્ર--ગમે ધરેલા ત્યાગથી સીતાને લાગેલો થા એટલો આકરો છે કે એને હજી પણ રામના સાચા સ્નેહની હિતરેહતર પ્રતીતિની જરૂર છે. એના સ્થિર પ્રેમની તો એને ખાતરી છે પણ પોતાનો અકારણ ત્યાગ કર્યો એ વાત હજી સીતાથી ખુશી બૂલાતી નથી. રામના સાચા ભાવની આ વાક્યમાં અને આ અભિનય સૂચનમાં પણ પ્રતીતિ થાય છે. રામને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે નકકી સીતા જ એને રૂપથી હતી. એમને એટલી ખબર ખાતરી છે કે પોતાની 'પ્રિય જાનકી' એ જૂમ સંભળીને સીતા હમણાં પોતાની પાસે દોડી આવશે પણ પોતાની જૂમનો કોઈ જવાબ ન સંભળીને રામને ખાતરી થાય છે કે અહીં કોઈ નથી. આથી તે નિસાસો મૂકે છે કે અહીં તો કોઈ નથી.

૧૨-૨૩

તથા મિત્રકારણ--એક વખત કારણ વગર પોતાનો ત્યાગ કર્યો અને આજે એમની આવી દશા થઈ ગઈ છે સીતાને રામના સ્નેહની ખાતરી છે છતાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વર્તનને લીધે સીતાનું હૃદય પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ વચ્ચે અથડાય છે પોતાના હૃદયની એવી અવસ્થા તે પોતે સમજી શકતી નથી. તેથી તે તમસાને પૂછે છે કે તું મારા હૃદયની સ્થિતિ સમજી શકે છે ?

પાદેર-લીલસા દ્ય મે હૃદયાનુબન્ધ ઇતિ ન જ્ઞાન્મિ--મારા હૃદયની કેવી દશા છે તે હું જાણતી નથી." પહેલા પાદે પ્રમાણે સીતા કેવળ મૂંઝવણ જ વ્યક્ત કરે છે કે મારા હૃદયની શી થ દશા થઈ છે ! પછીના શ્લોકમાં તમસા સમજાવે છે કે તારા હૃદયની દશા તું લાલે ન સમજી શકે પણ હું તો તે સમજી શકું છું. શ્લોક ૧૩માં મા તે સીતાના હૃદયની દશા સમજાવે છે, 'કો, બેલ્લવલકર' 'શરદરજન રાવ' વિદ્યાસાગર વગેરે આ પાદે રાખે છે.

શ્લોક ૧૩

અન્યથા—તવ હૃદયં નૈરાશાત્ તટસ્થમ્, અપિ ચ વિપ્રિયવશાત્ કલુષમ્
 દીર્ઘે અસ્મિન્ વિયોગે ક્ષાંતિષ્ટનાસ્તમ્મિતમિવ સૌઞ્ઞ્યાત્ પ્રસન્નં, દયિત્વર્ણઃ
 શાલકરુણં, પ્રેમ્યા અસ્મિન્ ક્ષણે દ્રવીભૂતમ્ ૬૧ । (શિખરિણી)

‘રાય’ અહીં સરસ સમજાવે છે. વાચ્યો ‘તેમનું’ છે. ચ. પૃ. ૪૩, સીતાનું
 હૃદય જુદી જુદી કેવી સ્થિતિમાંથી પસાર થયું તે બતાવે છે. તટસ્થતા,
 કલુષતા, જડતા, પ્રસન્નતા, શાલકરુણતા, અને દ્રવીભૂતતા—આ બધી સીતાની
 હૃદયપ્રક્રિયાઓ તમસા અહીં સ્પષ્ટ કરે છે.

(૧) નૈરાશ્યાત્ તટસ્થમ્—હવે આ જન્મમાં કે બીજા કોઈ જન્મમાં
 પણ રામને નહિ જ મળાય અને જીવનભર રામ વગર ગરવાનું જ છે તેથી
 સીતા નિરાશ થઈ ગઈ છે. નિરાશાથી સીતાનું હૃદય હવે તટસ્થ થઈ ગયું
 છે. જાને પુનરપિ...ત્રિલોકનાયસ્ય અને એવાવદેવ જગત્તીમે વહુતરમ્—આ
 વાક્યોમાં નિરાશાને સીધે ચરેલી ઉદાસીનતા વરતાય છે. પોતાની પહેલાંની
 સ્થિતિ ફરી નહિ સાંપડે એમ જો માટે એ નિરાશ થઈ ગઈ હતી. તેથી
 રામ પ્રત્યે એ તટસ્થ હતી.

(૨) વિપ્રિયવશાત્ કલુષમ્—રામે તેના કારણે વગર પરિત્યાગ કર્યો હતો
 તેથી એ રામ તરફ રોષે ભરાઈ હતી આર્યપુત્ર અસરતે સહુ જ્વલસ્વ વૃક્ષાન્તરય
 આ વાક્યમાં રામના વર્તન માટે સીતાને થઈ આવેલો ક્રોધ દેખાય છે.

(૩) અસ્મિન્ દીર્ઘવિયોગે ક્ષાંતિષ્ટિષ્ટનાસ્તમ્મિતમિવ—પહેલાં તેનું હૃદય
 થયું ત્યારે જે વિયોગ હતો તે તે વર્ષ કરતાં પણ થોડો હતો. જ્યારે
 આ વિયોગ તે ગાર વર્ષ કરતાં પણ વધી ગયો છે. આવા ધાંત્રા વિયોગમાં
 આમ એકદમ (ક્ષાંતિ) અશુધાચો મેળાપ (ષ્ટના) થવાથી સીતા સ્વપ્ન
 બની ગઈ છે અને તેનું હૃદય જડ નેત્રું થઈ ગયું છે. હા કયે.. આર્યપુત્ર
 એવ । તત્ માં પારય ..આં ઉક્તિમાં એવિંતા મિલનથી પ્રસન્નતા જડતા
 સ્ફુટ થઈ છે. ષ્ટનોત્તમિતમિવ પાદેરે છે. તેના જો અર્થ ધાપ-(૧)
 મિલનથી જડ થઈ ગયું. (૨) મિત્રનથી આધાર પામેલું. આશાસન
 પામેલું. ‘એલવલકર’ ‘રાય’ ‘કાળે’ વગેરે આ પાઠ રાખે છે.

(૪) સૌજન્યાત પ્રસન્નમ્-પ્રિયતમના એના પ્રત્યેના સારા લાવધી સીતાનું ચિત્ત પ્રસન્નતા પશ્ય અનુભવતું હતું. અથવા કિમિતિ વજ્રમયી...છ. રામને સીતાના તરફનો એકનિષ્ઠ પ્રેમ એનાં સીતાને આનંદ થાય છે

(૫) દયિતકરુણૈઃ માતૃકરુણે-પ્રિયતમના કટુણ વિલાપથી (દયિતકરુણૈઃ) સીતાનું હૃદય અત્યંત (ગાઠ) કટુણ (શોકવાળું) બની ગયું છે. માતૃઃ કરુણઃ અસ્મિન્ માતૃકરુણમ્। હા શિક્...ગૌરવ આર્યપુત્રં...આ વાક્યમાં સીતાને। માતૃ શોક દેખાય છે. અહમેતાસ્ય.. મમ...પુત્રઃમાં પણ સીતાને। માતૃ શોક દેખાય છે. અને તે શોકાદ્ એતાં સીતાને પણ અત્યંત દુઃખ થાય છે.

(૬) અસ્મિન્ છગ્ને પ્રેમ્યા દ્વીમૃતં હવ-આ લશ્વે બળે પ્રેમથી સીતાનું હૃદય ગળી ગયું છે. આ ભાવ સીતાનાં હવે પછીનાં વાક્યોમાં સ્ફુટ થાય છે.

એક જોનાર વ્યક્તિ બધારે એક વસ્તુને અનેક રીતે ઉદ્દેશ્ય કરે ત્યારે તે ઉદ્દેશ્ય અલંકાર થાય છે. અહીં જોનાર વ્યક્તિ તપસા એકલી છે. જે વસ્તુ વશ્વંવી છે તે, સીતાનું હૃદય, એક છે પણ એના જુદી જુદી રીતે ઉદ્દેશ્ય થયો છે. નિરાશાથી એ તટસ્થ છે. નિષ્કારણ પરિચામ કર્યો દેવાથી તે ષ્ણુષ (ગુરસે ભરાયેલું) છે; ઓમિતા સમાગમથી એ જડ જેવું થઈ ગયું છે; પ્રિયતમના સહલાવથી એ પ્રસન્ન છે. પ્રિયજનના કટુણ વિલાપથી એ અત્યંત શોકે ભરાયું છે; પ્રેમથી એ ગળી ગયું છે. આમ અહીં ઉદ્દેશ્ય અલંકાર છે.

૨૨૦૬ ૧૪ (અનુક્રમ)

રોહાદ્રઃ—સંહેનાદ્રંચાસૌ કીલ્લચ-સ્નેહને લોભે આદ્રં અને શીતલ. નન્દિની-અહીં નંદિની એટલે પુત્રી નહિ પણ ‘આનંદ આપનારી સ્ત્રી’ એવો અર્થ થાય છે. આમ નંદિની સંલેખન કરતાં નન્દિની ત્વં આનંદ. આપનારી તું-એમ વિશેષણ તરીકે લેવાથી વધારે લાવમય લાગે છે. ત્વં ઉપર અહીં ખાસ સાર છે. કારણ એ જ સ્પર્શનું સ્થાન છે. તેથી નંદિની વિશેષણ તરીકે લેવું વધારે સારું છે.

અગાધાનન્દયતિ ૨. ખડલે અગાધેવાર્દયતિ પાકેર છે.

૧૪-૩

અગાધમાનસઃ—અગાધસ્ય (અગાધ) માનસસ્ય (મનનો) દર્શિતઃ (દર્શાવનાર) સ્નેહસમારઃ (સ્નેહમાર) યૈઃ તે (ઉત્ત્યાપાઃ) ‘કાણે’ શ્રીકા કરે છે કે આ સમાસનો વિગ્રહ સદૃશાધર્થો ન થઈ શકે. ‘કાણે’ આ પાઠ ન લેતાં અગાધદર્શિતઃ—અગાધં યથા તથા દર્શિતઃ સ્નેહસ્ય સમારઃ યૈઃ તે, એ પાઠ રાખે છે.

આનન્દઃ—આનન્દં નિચ્ચન્દસંતેતિ—આનન્દ વરસાવનારાં.

૧૪-૪

નિષ્કારણઃ—નિષ્કારણેન (નિષ્કારણ) પરિત્યાગેન (પરિત્યાગથી) કારણં, તદસ્ય સન્નાતમેતિ (યદ્યપિ લાગુ છે તેવું) કારણ વગર કૈલા ત્યાગનું યદ્યપિ હજી ગમના પ્રેમમય ઉદ્ધારોથી પણ સાંતાના હૃદયમાંથી સમુત્પન્ન નોકળી નથી ગયું સોતા કહ્યું છે—માગ પતિએ કારણ વગર મારો ત્યાગ કયો એ વાત મને મનમાં ભારે દુઃખ કરે છે. એથી મારું જીવન જો કે સાવ ખરબચડ થઈ ગયું છે છતાં હું મારું જીવન સાચું થયું માનું છું. હું મારું જીવન ધન્ય માનું છું કારણ કે મારા સ્વામીના આ સ્નેહમય ઉદ્ધારો સહજાં મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે મારા સ્વામીને મરે માટે જેવો ને તેવો જ જીડો સ્નેહ છે. આ પ્રેમમય ઉદ્ધારો સાંભળવા હું ભાગ્યશાળી થઈ તેથી મારું જીવન હું ધન્ય માનું છું.

એવા પ્રેમમીના ઉદ્ધારોથી ક્યું દેખું નથી પીમગનું ? એ પ્રેમમય શબ્દો આગળ ખૂણાગનું ગમે તેવું અપમાન પણ ખૂણી જવાય છે.

૧૪-૬

સંવત્સરામ્યાન્મઃ—સંવત્સર અન્યાયઃ તસ્મિન્ (નિર્ગતર વિનવન કરવાની) પદ્ધતિ (નિયુક્તિ) ઉપદાન (રૂપ) યદા (જેનું) કારણ છે તેનો.

૫ દીર્ઘ—સંવત્સરમમાટ્યોપદાનઃ—સંવત્સરેન ચઃ આનન્દઃ ૫ મહત્તરઃ

‘પાટવોત્પાદ૦ પાટવાત્ ઉત્પાદઃ’ ઉત્પત્તિઃ યસ્ય રામમદસ્ય-રામ ખાસ રામમત્ર શબ્દ વાપરે છે. મદ્ર શબ્દ બતાવે છે કે રામ ધન્ય નથી પણ દત્તભાગી છે. રામે જે સત્ય માન્યું હતું તે સત્ય નથી. સીતા સાથે ફરી સમાગમ ગરો, સીતા આ આવે, આ સીતાનો સ્પર્શ છે એમ રાજ સીતાના વિચાર કરવાથી રામને કેવળ તેના સ્પર્શનો ધ્રમ જ થયો છે. તેથી રામ અધન્ય છે. હૃદયનામાં આવતી સીતાને જ રામે વાસ્તવિક માની. ખરી રીતે સીતા ત્યાં ન હતી. પાંચો ‘રાય’-૫૪ ૪૬-“હું સીતા વિશે કેટલાયે વિચારો કરું છું. ‘સીતા મને સ્પર્શી’ એવા એક ચિત્રને મેં સત્ય માન્યું. જો ખરેખર સીતા અહીં હોય તો તે જવાબ આપ્યા વગર ન રહે.”

૬૨૫-૪

[એ હાથીઓની લડાઈમાં સીતાનો પાળેલો લાકડો હાથી જીતે છે. અથા ખુશ થાય છે. અવસર મળતાં વાસન્તી રામને એમના પહેલાંના પંચવટીમાં ખાળેલા જીવન સાથે સંકળાયેલી કેટલીક વસ્તુઓ બતાવે છે. દેખીતી રીતે રામને એ બધું તે સ્વાભાવિક લાગે તે રીતે બતાવે છે પણ વસ્તુતા તો રામે દાખવેલા સીતા પ્રત્યેના વર્તન બદલ તેમને દુઃખો આપવા જ વાસન્તી આ બધું બતાવે છે. માર્મિક રીતે વાસન્તી કટાક્ષ કરે છે કે રામનું વર્તન અધોઘમ્બને ફેર છે. રામ વાસન્તી સમક્ષ તેમનું દ્વિષ ખુલ્લું કરે છે. રામે વેઠેલું દુઃખ અને તેમણે કરેલું આક્રંદ તથા તેમના હૃદયની ઉદાત્તતા જોઈને વાસન્તીને બહુ દુઃખ થાય છે.

આ બધું સીતા અદૃશ્ય રહે રહે જુએ છે અને શંભળે છે. આમ અત્યાર સુધી સીતાના હૃદયમાં જેનિષ્કારણ પરિચાગનું યત્ન હતું તે અહીં ફર થાય છે. સીતા જ્યારે આદૃશ્યમાં છેલ્લે જાય છે ત્યારે તેના હૃદયમાં કેપાય પણ રામના વર્તન માટે નારાજ નથી. કાર્યલુપ્ત દ્વાનીમસિ ત્વમ્ । એના હૃદયનું સદૃશ સમૂળ નાશ પામે છે.

ગોડું યતું હોવાથી રામ અમમ્બેય યત્તમાં લગ્ન લેતા માટે અપોધ્યા જાય છે. સીતા વગેરે પણ જાય છે]

૧૪-૧૭

કર્ણમૂલાત્—કર્ણપૂરાત્ પાઠદેર છે પણ વનવાસ દરમિયાન સીતા ધરેણાં ન પહેરે. આ પાઠ લેતાં એમ અર્થ થાય કે સીતાએ પોતાના જ્ઞાનના ધરેણા ઉપર લવણી પલ્લવ મૂક્યું હતું. પણ એ બરાબર નથી તેથી કર્ણમૂલાત્ પાઠ સારો છે. સીતાએ જ્ઞાનમાં લવણી પલ્લવ ધરેણા તરીકે પહેર્યું હતું તે નીચે લટકતું હતું. લાડકો ગજબાળા જેને પોતાનું ખાવાનું ધારીને લઈ ગયો. એની કામળા દંતુડીથી એણે એવું ધીમે રહીને ખેંચ્યું કે સીતાને સહેજ પણ દુઃખ ન થયું. આ વિશેષણ બતાવે છે કે ગજબાળા સાથે નાનું કાચી સમજનું હતું અને જેમ બાળક માતા પાસે ફરે તેમ તે સીતા સાથે જોડા અને મરતી કરતું હતું. હાથીએને કમળાદંડ ખાવાનો ખૂબ શોખ હોય છે. એ પણ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. સીતાએ પણ એ ગજબાળાને પુતળી-જેમ ઉછેર્યું હતું.

તરુણે વચસિ વર્તમાનઃ—વૌવનનું કલ્યાણ એટલે ૨૫, સક્રિત, પ્રભાવ, પરાક્રમ, પત્નીનો સાથ વગેરે. જે કાચી સમજનો બાળક હતો તે આજે દેખાવડો, પ્રભાવશાળી, પરાક્રમી, મોટા વારણોનો વિજેતા અને પત્ની સાથે આનંદ માણનારો યુવાન હાથી થઈ ગયો છે.

અહીં ત્રિસંકેસત્રયવત્ સ્તિભઃ દન્તાદુરઃ માં ઉપમા છે.

૧૫-૨

અવિયુક્ત 'દ્વાનીમય'—વિશેષ શું છે એનો કપરો અનુભવ સીતાને એક વખત થઈ ગયો છે. એના મનમાં વિશેષના જ વિચાર મોખરે હોય છે. પોતાના લાકડાને પ્રિયા સાથે એકતો જોઈને સીતા પહેલાં જ આશીર્વાદ એ આપે છે કે એ એની પ્રિયાથી વિખુટો ન પડે. એ જીવન ભલે બોમ્બે, મારી માફક એનું જીવન-વિશેષથી બરબાદ ન થયો એ જ શુભેચ્છા સીતા દર્શાવે છે.

૧૫-૩

કાન્તાનુ—કાન્તાયાઃ (પ્રિયતમાને) અનુદત્તિઃ, તસ્મિન્ (પુર કરવાનું) ચાતુર્યમ્ (ચાતુર્ય)

અનય—યત્ સ્નેહાત્ સ્ત્રીચેત્સાત્મગ્ધાલકાન્ડકવલચ્છેદેષુ પુન્યપુસ્કરવા-
સિતસ્ય પયસઃ ગણદ્વયસંઘન્ટયઃ સમ્યાદિતાઃ, શોકરેણા કરેણ સેકઃ વિદિતઃ,
વિરામે પુનઃ અનરાલનાલનલનીપત્રાતપત્રં ધૃતમ્ । (શાર્દૂલવિકીરિત)

પ્રિયાને ખુશ કરવાનું ચાતુર્ય કેવું તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે.
શ્લોક૦—સ્ત્રીલયા (સ્મતમાનધી) સ્ત્રીલયાનિ (હિએડેલા) મૃગાલકાન્ડાનિ તેષાં
(કમળના ડાંડાના) કવલઃ તેષાં (કોળિયાની) છેદેષુ (વચ્ચે-વચ્ચે)
પ્રિયતમા કંપક ખાવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે આ પોતાના મોઢા મોઢા
દાંતથી કમળના ડાંડા ઉખેડે છે. એમાંથી થોડાક પોતાને માટે રાખે છે
અને બાકીના પોતાની જાતે અને ખવડાવે છે. થોડાક કોળિયા ખાઈને
સાધારણ રીતે તરસ લાગે જ. તેથી પ્રિયતમાની તરસ ઊપાવવા તે વચ્ચે
વચ્ચે પોતાની સુંઢમાંથી પાણી એના મુખમાં મૂકે છે. એ પાણી પણ
મુગધું છે.

પુષ્પ૧૦—પુષ્પન્ (ખીંસેલા) પુસ્કરં તેન, (કમળથી) વાસિતસ્ય (મુગધું)
અથવા પુષ્પન્ (બડી) પુસ્કરં તસ્મિન્ (સુંઢમાં) (હોવાથી) વાસિતમ્ (મુગધું)
હાથી પોતે પણ પાણી પીએ છે અને પ્રિયાને પણ પાવે છે. સ્વયં પીવા
જલશનં શ્વસિતમ્ એ સખન મરમોના દિવસો દતા. તેથી ખાઈને વધારે
તાપ લાગે જ. તેથી પોતાની સુંઢના પાણીથી એણે પ્રિયતમાને ખૂન
નવડાવી.

અનરાલઃ—અનરાલં નાલં यस્ય તદ્ (સીધા ડાંડાવાળા) નતિનીરગ્રનેષ
(કમળપત્ર રૂપી) આતપત્રં (છત્રી). વિરામે-હેલે. હેલે નાહી રમ્યા પાડી
સૂઈને તાપ નિવારવા તેણે કમળનું પત્ર છત્ર તરીકે પ્રિયા ઉપર ધર્યું.

૧૬-૧૭

ઉચ્છ્વસિત૦—ઉચ્છ્વસિતૌ પ્રસૂતૌ સ્ત્રીઃ યસ્યઃ

૧૬-૧૮

ક્ષણમાત્રં સંસારિણ્યસ્મિ સંવૃત્તા

પુત્રોના સ્મરણથી સીતામાં ચાતુલાવ જાગ્રત થાય છે, એ ભાવ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર દેખાઈ આવે છે. સીતા કહે છે, “આ ક્ષણે હું કમ નસીય પુત્રોના વિયોગ વેદનારી અને પતિનો વિરહ વેાતી ત્વકતા નથી પણ આ ક્ષણે તો હું પતિ અને પુત્રોવાળી સંસાર ધર્મ આચરતી છું.” પણ હાય ! વિધિની કેવી બદના ! સીતા ત્વકતા છે તેથી તે સંસારિણી ન થઈ શકે. સંસારિણી સી કુકુળવાળી હોય છે. એનો પતિ અને એનાં સંતાનો એની પાસે જ રહેતાં હોય છે. સીતા ત્વકતા હોવાથી એની પાસે કોઈ હતું નહિ. સીતા પોતાની આ કુટુમ્બ દશા સમજે છે છતાં તે કહે છે કે આ ધરીએ એના પુત્રોની યાદ એટલી પ્રબળ બની કે એને એમ નથી લાગતું કે એના પુત્રો એની પાસે નથી. વળી એ સ્વામી પણ આજે એની સન્મુખ જ છે તેથી સીતા કહે છે કે મને ત્વકતા છું અને સંસારિણી નથી છતાં આ પગે એક ક્ષણ માટે તો મને એમ જ થાય છે કે હું સંસારિણી છું અને મારા સ્વામી તથા પુત્ર સાથેના ભણે શણે કુકુળમા રહું છું. પતિ અને પુત્રોના વિચારમાં એટલી તત્ક્ષીન થઈ જાય છે કે ધરીપર તો એ વિચેનાવસ્થા પણ વિસંજાય છે. એ પોતે સંયોગમુખ અનુભવતી હોય, પતિ-પુત્રોથી વીંટળારે હોય તેવું સુખ અનુભવે છે પણ તે ધરીપર જ.

સીતાનો કુટુમ્બ દશા તેણે બોલેલા ‘એક ક્ષણ’ શબ્દોમાં કમ જાય છે. તે પોતે કેટલી દુઃખી અને દુનિયાય અજાય છે તે મનુષ્યને શબ્દોમાં જ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૬-૧૯

કિમવોચ્યતે—અહીં હું વિચારે છે તે બાબતમાં, અને તેને મન

આવ થઈ આવે છે તે જાગતમાં વધારે શુ કહેવાયું ? તને તુ કહે તેના આવ થઈ જ આવે એ સ્વાભાવિક છે

પ્રસવ સ્વરૂપ—સંતાન એ સ્નેહની પગકાષ્ટા છે પોતાના બાળક સ્નેહા પ્રેમ ક તા વધારે પ્રેમ કાઢને કાઢી માટે જાગતમાં હોતો નથી કર્પવર્ચત—પ્રકર્ષની પગકાષ્ટા પ્રર્ષ ને જાહે પ્રટ્ટ પાદરૂ છે સંતાન પ્રેમ એ પ્રેમની અવધિ છે જર પિત્રો-માતાપિતાને અન્યોન્ય જોડનારું ને પરમ સાધન છે. પોતાના બાળક ઉપર જાનેને એક સરખો પ્રેમ હોય થી તેમનો અન્યોન્ય સ્નેહ પણ એવો એવો એકસરખો રહે

શ્લોક ૧૭

અન્યથ—સ્નેહસમયાત્ દમ્પત્યો અત્ત કરણતત્ત્વસ્ય અપયમિતિ દુઃખ
માનન્દમન્યિ ચખ્યતે । (અનુક્રુષ્ઠ)

અત્ત કરણ—અત્ત કરણરૂપસ્ય તત્ત્વસ્ય—અત્ત કરણરૂપી પદાર્થનો સ્પર્શ—જાણ થ પતિથ જાણપતી જમ્પતી દમ્પતી સ્નેહ—સ્નેહસ્ય સમયાત્—રીતિનો (અન્યોન્ય) આશ્રય હોવાથી માનન્દ—માનન્દમય પ્રત્યિ આનન્દ પ્રત્યિ દુઃખ—એક અનિર્ણયનીય પ્રત્યિ—આહ

પતિ અને પત્ની ઉભય બાળક ઉપર સગમુ હોત હો છે જાનેના નેહનુ મધ્યમિન્દુ બાળક છે એ એક એવી આહ છે કે જ્યાં પતિપત્નીના હૃદયની—પ્રેમ પ્રે દોરીની આહ બધાય તેમ આહ બધાય છે ‘પશુ બધી આહ દેખાય ॥ જ્યારે આ આહ દેખાતી નથી અને અદૃશ્ય રીતે જ બધાય છે સામાન્ય આહ ક્યારેક દુઃખરૂપ થઈ પડે છે અને પીડા કરે છે જ્યારે આ આહ તો આનન્દદાયિની છે તેથી ધૃતરવિનંદાય છે ”
(પાચો ‘શાય’ ૪ ૫૦)

પાગો—શ્રી મણિલાલ નજુભાઈ દિવેદી કૃત ઉ ચ પૃષ્ઠ ૧૩૧—
“જાને સ્ત્રી-પુરુષ અન્યોઅન્ય સાથે અસાધારણ સ્નેહ રાખે તેથી કરીને અ ૧૩૨જીના તત્ત્વની—અત્ત કરણના જિડામા જિડા મર્મની, કામરા રૂપી આનન્દની એક જ આહ કદાપિ ન હોતે તેવી બધાય છે અર્થાત્ પત્નીના

અન્યોઅન્ય પ્રેમનું મધ્યગિન્દુ અપત્ય જ છે, તે યવાથી જ ખેતરે
પ્રેમ સફળ થઈ વિગેય દદ અને આનન્દકારક થાય છે.”

આ શ્લોક ભવમુતિના ઉત્તમ શ્લોકોમાંના એક છે. અહીં ૧૫૩

શ્લોક ૨૮

અન્યથ—અચિરનિર્ગતમુગ્ધલોભવર્હમ્ યમ્ તે પ્રિયા અનુદિવસં ભવં
સ ઇષ મણિમુકુટ ઇવ અચિરતઃ શિશુણ્ડી, કદમ્બે નદતિ (પુષ્પિતામાં)

અનુદિવસ—દિવસે દિવસે इति (અભ્યયીભાવ) રોજ રોજ

અચિરનિર્ગત—જેને દમણાં જ (અચિર) સુંદર હાલતા પીઠાં આપે
છે તેવે। અચિરં નિર્ગતમધુરં રોલ વર્હં यस્ય । વર્હ—વિદ્યમાનું નુસંકે હતું

પાઠદેર—અતરુણમદતાણ્ડવોત્સયાન્તેગ્વયમચિરોદ્ગતમુગ્ધલોભવર્હ - ન
તરુણ. યસ્માત્ સ. અતરુણઃ, અતરુણઃ મદઃ તેન તાણ્ડવં, તસ્ય હસ્તવ,
અન્તઃ, તેષુ-અતિશય (અતરુણ) મદને લીધે થતા તાડવના ઉત્સવને આ
(હજી) દમણાં જ આવેલા (અચિરોદ્ગત), સુંદર હાલતાં પીઠાંવાળો
(મોર). ‘રાય’ આ પાઠ રાખતાં લખે છે કે અદુવચનનો પ્રયોગ એમ બદ
લે કે દિવસમાં અનેક વખત મોર આ પ્રમાણે કદમ્બ ઉપર નાચતો
અને નૃત્યને અંતે મોરેથી ટહુકતો હશે ‘એલવસકર’ આ પાઠ રાખે
પણ આ પાઠ કરતા બીજા પાઠમાં સીતાનો અને મોરનો સંબંધ ર
રીને સ્ફુટ થાય છે. વાસન્તી એવી વસ્તુઓ બતાવવા માગે છે કે જે
સાથે સીતા ખાસ સંકળાયેલી હતી. તેથી જ પહેલો પાઠ સાચો
મણિમુકુટ ઇવ—મોરનું શરીર તો સાધારણ મોટું હોય પણ તેની ડાક લાંબી
અને પાતળી હોય. એનાં પીઠામાં જાતજાતના રંગ હોય. તેથી એ બધા
પીઠાં પ્રસારે ત્યારે મણિ જડેલા મુગટ જેવો લાગે. મુગટ નીચેથી પડેલો
હોય અને ઉપર સાંકડો હોય. ‘રાય’ ભુદી રીતે સમજાવે છે. મુકુટ નુપુર
લિંગ છે તેથી તેઓ મણિમુકુટે ઇવ એમ લે છે. એમ લેતાં એ કદમ્બ
વિશેષણ થાય. (મણિમુકુટે કદમ્બે) સારું ખીણેલું કદમ્બનું વૃક્ષ પણ નીચેથી
પડેલું અને ઉપરથી સાંકડું હોવાથી દૃશ્ય મુકુટ જેવું લાગે છે.

ઉન્નિષ્ઠાઃ—વદ્યતા શિલા યસ્ય સઃ—જેનો કલાપ પ્રસારેલો છે તેવો.
 વધુમ્વઃ—વધ્વા સહઃ—પત્ની સાથેનો. મોરનો એની પત્ની સાથેનો ઉદ્દેશ્ય
 છે. જ્યારે રામ અને સીતા એકમેકથી દૂર છે. જ્યાં મોરનો રામ અને
 સીતા સાથે ગમે વિરોધ જાગે છે. જ્યાં રામ પ્રત્યે કટાક્ષ કરવા જ
 વાસન્તી પત્ની સાથે નૃત્ય કરતા મોરનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. હાથીના બચ્ચાનો
 પણ તેની પત્ની સાથેનો જ ઉદ્દેશ્ય છે.

મણિમુકુટ ઇવ માં ઉપમા છે.

૧૮-૨

મોદસ્વૈ—રામને પણ વિયોગનો એટલો કડવો અનુભવ થઈ ગયો
 છે કે મોર એની પત્ની સાથે બસે સખી થાય એમ ઈચ્છે છે. પોતે બસે
 સીતાથી વિયુક્ત થયો પણ મોરને એવો વિયોગ ન આવી પડ્યો એમ તે
 ઈચ્છે છે.

૧૮-૩

યયં મયતુ—સીતા પણ એમ જ ઈચ્છે છે કે એ બસે દુઃખી હોય
 પણ એનો મોર સખી થાય.

શ્લોક ૧૯

કૃતપુટાન્ત-વિદ્યાસાગર-ની આવૃત્તિર્મા કૃતપુટાન્તર્મળલાવૃત્તિ, વધુ: અને પ્રચલિતઃ એમ છટા છટા પાઠ છે. એ સુગમ અને સારો છે. મેર સીતાની આબુઆબુ ગોળ ધૂમતો હતો. આખો પણ એની પાછળ પાછળ નેનકોશમાં ધૂમતી. સ્વાભાવિક રીતે ભમરો પણ એ જ રીતે ધૂમતી. આ ભમર નર્તનથી એની આંખ અમળ રીતે શોભી ઊઠતી.

પાઠ૩૨-કૃતપુટાન્તર્મળલાવૃત્તિવધુ:...મળ્યન્ત્યા એમ 'ધનસ્થામ' એક આખો જ સમાસ લે છે. આ રચના અટપટી છે. પ્રમિપુ (પ્રમણેષુ) કૃતા પુટસ્ય ભગ્ને યા: મળ્ડલાનાં આવૃત્તય યામ્યામ્ તે વધુથી, પ્રચલિતે ચે બ્રુવૌ, તયો: તાણ્ડવાનિ ચ, તૈ: [વૃત્તિયધુવી ચ વ્તાણ્ડવાનિ ચ તૈ:] મેર ગોળ ગોળ નાચતો ધૂમતો હતો. સીતાની આખો પણ બરાબર તેને જ અનુસરી હતી. આમ સીતાની આંખની કીકી પણ નેનકોશની અંદર મેરની પાછળ પાછળ ગોળ ગોળ ધૂમતી હતી. આને લીધે એની ભમરો પણ જાંચીનીચી થતી હતી. ગોળ ગોળ ફરતી આંખથી અને ભમર નર્તનથી સીતા મેરને શોભાવતી હતી એ સુખ્ય ભાવ અહીં છે. જ્યારે પહેલા પાઠમાં સીતાની સુંદર આંખ એનાં ભમર નર્તનથી વધારે શોભતી હતી એવો ભાવ છે.

વૃત્તવધુ: પાઠ 'ધાટે'ની આવૃત્તિર્મા મળે છે. વૃત્તિ વધુ નેવો એને. અર્થ થાય કૃતં પુટસ્વાન્ત: મળ્ડલાવૃત્તમ્ (મળ્ડલા વૃત્તિ:) યૈન અહીં પણ વધુ: જ 'મળ્ડ્યન્ત્યા'ને વિધાય છે.

કરકિમલયલાલૈ:-કરો કિસલયે દિવ, તયો: તાલા:, તૈ: કુંપળ નેરા હાથના તાલથી. નર્ત્યમાને-નૃત્ત ત્વં પ્રેરક કર્મણિ વર્તમાન ક્રિદંત નર્ત્યમાન.

અહીં પહેલી ત્રણ લીટીમાં તાળીઓ લઈ લધને મેરને નચાવતી સીતાનું અને તેની આબુઆબુ ફરતા મેરનું, અને એને અનુસરીને ધૂમતી સીતાની આંખનું અને ભમર નર્તનનું સ્વાભાવિક વર્ણન છે. તેથી અહીં સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. સુતમિત્ત ત્વાં માં ઉપમા છે.

૧૯-૨

હન્ત તિર્યક્ષોડપિ-નીચી કક્ષાનાં પણ પાંખીઓ પણ પહેલાના પરિવધને માન આપે છે. સાધારણ પણ પાંખીઓને વિવેક યુદ્ધિ દોતી

નથી છતાં તે બધાં એક વાર તેઓ જેમના સમાગમમાં આવી હોય તેમને
 છોડતાં નથી જ્યારે તેણે પોતે એક વિવેક બુદ્ધિ યુક્ત માનવ હોવા છતાં,
 સીતા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમ અગમ્યુરિને પણ એનો ત્યાગ કયો આમ રામ
 પોતાની જાતને ધિક્કારે છે

શ્લોક ૨૦

અન્યથા — કતિવલ્લુપ્તમોદગમ અય વદમ્ય પ્રિયતમયા પરિવર્ધિત ભાસીત્ ।
 એવ ગિરિમયૂર દેવશ સ્મરતિ યત સ્વજન इव અગ્ર પ્રમોદ ણતિ ।
 (પુષ્પિતામા)

આમજ રામે કહ્યું કે પણ પ ખીઓ પણ પહેલાનો પરિચય જાગવી
 રામે છે તેનો દાખનો અદી આ શ્લોકમાં આપે છે આ કદમ્ય અને
 મોર બનેને સીતાએ ઉછેર્યા હતા તેથી કદમ્ય અને મોર
 પણ સ્નેહની ગાંઠ બધામાં હતા સીતા એમની બનેની સ્નેહસાક્ષિગરૂપ
 હતી આજે બાર બાર વર્ષ વહી ગયા આ મોરને હજી પણ એ ભૂતકા
 ળના દિવસો યાદ છે કે જ્યારે કદમ્ય અને મોર બને સીતાદેવીના
 ‘ખાસ’ હતાં તે હજી પણ સીતાદેવીને યાદ કરે છે અને તેથી જ તે
 આ કદમ્ય છોડતો નથી અને તેના ઉપર તૃષ્ણ કરે છે, કાણ બને વચ્ચે
 સ્વજન જોવા સખ બધામાં મળે છે રામનો કહેવાનો આશય એ છે
 કે આ મોર તો હજી સીતાને અને કદમ્યને યાદ કરે છે જ્યારે પોતે તો
 મોર કરતા પણ ઉગ્રની કક્ષામાં હોય તેમ સીતાનો પ્રેમ પણ બૂલી ગયા
 અને તેને છોડી પણ દીધી ।

વાંચો ‘રાય’નું ઉ ચ પૃષ્ઠ-૬૨- (સ સ્મૃત ટીકા)

“ આ કદમ્ય છે કે જેને સીતા માતાએ ‘સો’નું છે અને રૂપ તો
 ચોડાં છે છતાં પણ ખીજા જણને છોડીને આ ગિરિમયૂર એ ઘોડા કૂતો
 વાગી કદમ્ય ઉપર જ આનંદ મેળવે છે આ ગિરિમયૂરને સીતાદેવી યાદ
 આવે છે અને તેથી જ પોતાના ભાઈ જેવા આ કદમ્ય ઉપર આવે છે
 કેમકે બનેનું પોષણ એક માતા સીતાએ ‘મધુ’ છે તેથી આ મારો બાપ
 એ એમ કરી સીતાનો સપર્ક યાદ કરીને અદી જ આનંદ પામે છે ”

કતિપયકુમુદોદ્ગમઃ—કતિપયાનાં કુમુમાનાં સદ્ગમઃ યસ્મિન્-જેને થોડાંક ફૂલ આપ્યાં છે તેવું. નિરમયૂરઃ—નિરિન્નિયઃ મયૂરઃ (મધ્યમપદલોપી સમાસ) દેવ્યાઃ સ્મરતિ—‘અધિગર્યદયેશાં કર્મેણિ’ (પા. ૨. ૩. ૫૨)—પ્રમાણે—‘યાદ કન્તુ’ ‘દયા લાવવી’ વગેરે અર્થનાં ક્રિયાપદો તેમના કર્મની છઠી વિભક્તિ લે છે. તેથી અહીં ‘પશુ સ્મરતી દેવી ની પધ્વી વિભક્તિ લે છે. વાંચો મેવં કથિન્નુઃ સ્મરસિ રસિકે...ઈ. પરિવર્ધિતોડયં ને બદલે પરિવર્ધિતો વ. આવીન્ પાદૈર ‘બેલવેલક’ રાખે છે. પશુ અહીં લીધેલો પાઠ મુશ્કમ અને સારો છે.

અહીં ત્રીજી લીટીમાં કન્તુ છે કે આ મોર સીતાને હજી યાદ કરે છે. આનું કાવ્યમય કારણ ત્રીજી લીટીમાં આપ્યું છે. મોરને જુદા ઉપર રવજન જેવો આનંદ મળે છે કારણ ને જુદા ઉપર ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે. પણ મોર મીનાને યાદ કરે છે એનું કારણ એક જ કે તે સીતાએ ઉછેરેલા કદમ્બ ઉપર જ પ્રેમ ધરાવે છે, સીતા જુદા સાથે સંકળાયેલી હતી તેથી જ મોરને જુદા પ્રત્યે પ્રેમ હતો, અને તેથી જ એમ ફક્ત યાદ કે મોર સીતાને સ્મરે છે. આમ ત્રીજી લીટીનું કારણ કાવ્યમય રીતે ત્રીજી લીટીમાં આપવામાં આપ્યું છે તેથી અહીં કાવ્યસિંગ અસંકાર છે.

૨૧૯ ૨૧

અન્ય—કદલીનમગ્ધર્તિ એતત્તદેવ કાન્તાસસ્ય તે શિલાતલં શયનીપેઃ
યદ્ બન િગ્તા (મીતા) અથ્થ. વહુનં તુર્ગ અશત્ તનો છીતા હરિગૈઃ ન
વિગુર્યને સ્મ ॥ (વસન્તાતિસકા)

એતત્તદેવ—આ પાઠ મુશ્કમ અને ભાવમય છે. વાસન્તી જે ભાવ બતાવવા માગે છે તે આ જ પાઠમાં સારી રીતે બતાવેલ છે. આ પાઠ લેવાથી પહેલી બે લીટી એક સ્વતંત્ર વાક્ય બનાવે છે. બીજી વાક્ય તેની સાથે મળી ધરાવે છે.

પાદૈર—નીરન્નમગ્ધર્તિ—અંદ (અંજલિ) નાની હાલોમીના વનની વચ્ચે રહેલી. નીરન્નમઃ (નિર્નનં રન્નં યાન્નઃ) ચાતુરદલયઃ લાગો વનં. મધ્ય મધ્યે વર્તેત્તિ આ પાઠ કરના ઉપરનો પાઠ વધારે ભાવમય છે.

ચદેખ્ય: ને બદલે ઘનગોચરેખ્ય: પાઠકેર છે. અહીં પણ પડેલો પાઠ. વધારે સારો છે.

તેર તેર વર્ષથી દગ્ધાં અહીં સીતાના સાગમાં રહ્યાં હતાં. હવે તે નાનાં નથી. આજે વર્ષો યયાં તેમણે સીતાનો સાથ ગુમાવ્યો છે છતાં અહીં આ જગ્યાએ તેમણે સીતા માતાના હાથનું, દીધેનું પણ ધર્મ ધર્મને ખાધું હતું. તેથી હજી આજે પણ તેઓ આ ચિંતા છોડતાં નથી. અને સીતામાતાને સંભારી તેઓ અહીં બેસે છે. શ્રી 'રાય' સમજાવે છે કે અહીં સ્મ બૂતકાળ નથી બતાવતું પણ પાદપૂર્તિ અર્થે 'વપરાયુ' છે. કારણ જો બૂતકાળ બતાવે છે એમ સર્પએ તો તો એમ અર્થ માથે કે પહેલાં હરણો અહીં આવતાં હતાં પણ હવે નથી આવતાં. પણ અન્ય: શબ્દ બતાવે છે કે હજી હરણોએ અહીં આવવાનું બધ નથી કર્યું. એ બોલતી વખતે પણ હરણો ત્યાં જ બેઠાં હતાં તેથી વાતાવરણ વધારે કુણુ અને છે. તેથી વિદ્યાસાગર સ્મ ને પાદપૂર્તિ લે છે તે બરાબર છે. (વચ્ચે 'રાય' ૫ ૬૪)

અહીં વાસન્તી રામની (હન્ત તિર્યગોઽપિ પરિચયમનુચ્યતે -એ ઉક્તિને સમર્થન આપે છે. તિર્યગ્ચ એટલે પશુ પંખી, રામ એવા એક પંખીનો - મોરનો-દાખલો આપે છે કે જે હજી ગીતા દેવીને યાદ કરી રહ્યો છે. અહીં વાસન્તી એવા પશુઓનો-હરણોનો પ્રાપ્ત્યો આપે છે કે જે હજી સીતા માતાને યાદ કરી એ જ્યાં એમને તૃણ ખવડાવતાં એ જ જગ્યાએ. આવીને બેસે છે.

૨૧-૧

इदं ताम्रदशकयमेव-વાસન્તી બધારે ગમ અને 'સીતાનો એ જ પહેલાંની શિલાની પધારી બતાવે છે ત્યારે રામનું હૈયું હાથ રહેતું નથી. બાર બાર વર્ષથી એમણે શોક અંદરને અંદર સંધરી ગાળ્યો છે. એક આંસુનું દીધું પણ તેમણે બહાર પડવા દીધું નથી. આ બધું આજે એમ નાથી જોઈ જાય નથી. એ શોકનાં વાદળ આજે અનેક અશ્રુધારાઓમાં વરસે છે.

૨૧-૯

જાનનિર્વિશેષાઃ-નિર્ગત વિશેષઃ ચેવામ્ અથવા ચેભ્યઃ-જાતેભ્યઃ
નિર્વિશેષાઃ. જેમની અને પોતાનાં સંતનો વચ્ચે કોઈ બેદલાવ નથી.

૨૧-૧૧

મમ પુનર્મન્દભાગ્યાયા૦-સીતાની કડુણ દયાનું અહીં સુંદર નિરૂપણ
થયું છે. એ જ પ્રિય પતિ રામ, એ જ પંચવટી, એ જ વહાલી સખી
વાસન્તી, એ જ વનના વિહાર પ્રદેશો, અને એ જ સંતાન સર્માં પણ
પક્ષીઓ અને વૃક્ષો ! પણ સમય કેટલો બદલાઈ ગયો છે ! એ દિવસે સીતા
પ્રિયા હતી. આજે એ ત્યકતા છે. એ દિવસે એ બધાની વચ્ચે રહી તે
બધાનું પ્રીતિપાત્ર બની હતી. પ્રીતિપાત્ર તો એ આજે પણ છે પણ આજે
એને વનદેવતાથી પણ અદૃશ્ય રહીને સમજી મૂકે મોઢે જોવું પડે છે. અને
સહેવું પડે છે. એક ક્ષણ પણ તે કોઈને મળી શકતી નથી અને પ્રત્યક્ષ
આનંદ લઈ શકતી નથી. એને તો સમજી જોવાનું જ અને દુઃખી થવાનું.
તે એના પતિ પાસે કે દુનિયા પાસે જઈ શકતી નથી તેથી આખી દુનિયા
જાણે સીતાને મન પલટાઈ ગઈ છે પહેલાં આ બધી વસ્તુ એને કેવળ
આનંદ જ આપતી, ત્યારે આજે આ બધી વસ્તુ એને અત્યંત દુઃખ કરે
છે. આમ આ બધી વસ્તુઓના સંબંધમાં આજે આટલો ફેર પડી ગયો
છે. આમ સીતા માટે આ સંસાર પલટાઈ ગયો છે.

પરિવર્ત ને બદલે પરિણામ પાઠ છે પણ તે સંજ્ઞા સાથે બધ
એસતો નથી.

૨૧-૧૨

સલિ સીતે કથં જ૦-‘શય’ બતાવે છે કે વાસન્તી આ બધું
રામની સહાનુભૂતિ માટે બોલે છે કે જો સીતા સમની આ કડુણ દયા જુએ
તો જરૂર સ્વર્ગમાંથી પણ તે ગમ પાસે દોડી આવે. પણ અહીં તેમ નથી
સામગ્ર. ૬૭ રામે સીતા પ્રત્યે જે વર્તન બતાવ્યું છે તે માટે વાસન્તી
એમને માફ નથી કરી સહી રામે મીતાને ત્યજ્યાં એ એક દર્શકન છે.
એ બતાવે છે કે એ કૂર બન્યા છે. એ ઉપરથી એમ દર્શિત થાય કે રામને

સીતા માટે પહેલાંની સ્નેહ નહિ રહ્યો હોય. પણ રામ દિક્ષા પડી ગયા છે અને અદ્યક્ષ ગયા છે એ ખીજી હમીકત છે. તો આપું કેમ? એ ખતાવે. ॥ કે રામે વેદ્યું છે ઘણું. તો આવા વજ્રથી પણ કઠોર અને કૂલથી પણ ક્રોધથી એવા લોકોત્તર મનમાં ખરેખર શું છે તે જાણવા વાસન્તી પ્રયાત્ન કરે છે. રામના મનની સાચી વાત કઢાવવા અને સીતા પ્રત્યેની એમની સાચી લાગણી જાણવા જ તે આવી કઠોર વાણી બોલે છે.

શ્લોક ૨૨

અન્યથા—કુવલવલ્લસ્તિગૈઃ મત્રૈઃ યઃ નમનોત્તમં દદત્ યઃ નઃ સતતં સ્વેચ્છાદય. અપિ, નવઃ નવઃ એવ, અર્થ સઃ શુભા નિકલકરણ, પાશુઃ, પરિ-
દુર્બલઃ, સ ઇતિ કવમપિ ઉન્નેતવ્યઃ, તથાપિ દશોઃ પ્રિયઃ ।

રામજનની અહીં કેવી અવસ્થા થઈ છે તેનું અહીં વાસન્તી સુંદર વર્ણન કરે છે. પહેલાં રામ કેવા હતા? પહેલાં એમના અંગ તાબ નીલકમળની પાંદડી જેવાં સુવાળાં હતાં અને એ અંગોથી તે નયનોને આનંદ આપતા. આપણે ઇચ્છીએ ત્યારે એ હંમેશ દેખાતા હતાં જે હંમેશ નવા ને નવા જ લાગતા. આવા તારા પ્રિય પતિની આંખે કેવી દશા ॥? શોકથી એમના અંગ જડ થઈ ગયાં છે. એ દિક્ષા થઈ ગયા છે. સારૂ દુઃખના પડી ગયા છે. પહેલાંના રામજન છે એમ માંક માંક ઓળખાય એવા રહ્યા છે. આવા અવસ્થા થઈ હોવા છતાં પણ તે નેત્રોને આનંદ આપનારા તો હજી પણ છે.

નવકુવલમ—નવકુવલવલ્ (તાબ નીલકમળ જેવાં) સ્તિર્થઃ (સુવાળાં) પાંદડેર—કુવલમલસ્તિગૈઃ—નીલકમળની પાંદડી જેવાં સુવાળાં અને પાંદ સારા છે. નવું કમળ જરા વધારે સુવાળું હોય છે.

દદત્—દા નું વત્. ફૂંદત પુ., પ્રથમા એ. વ. અહીં ‘બેલવેલકર’ ‘રાય’ વગેરે દહીં પાકે રાખે છે. એ પાકે સુગમ છે પણ ‘કાણે’ એને સુધારેમો જણે છે.

સતતપિ નઃ—નઃ ને જાહે તે પાંદેર છે. પણ રામ એકથી સીતાને જ નહિ પણ એકને બેનાર બધાનાં નેત્રોને એક કરખો આનંદ આપતા.

એકઝી સીતા જ નહિ પણ બધા તેમને ઈચ્છા થાય ત્યારે રામને મળી શકતા. અને દરેક વખતે તે બધાને નવા ને નવા જ લાગતા, સીતા તો એમને પ્રેમ ત્યારે મળી જ શકતી. પણ વાસન્તી કહે છે કે બધાને તે ઈચ્છા થાય ત્યારે દેખાતા. સર્વઃ વ્યન્તમાત્મીયં પર્યતિ-એ ન્યાયે સીતાને તો રામ નવા લાગે જ પણ આ તો સહુને દરેક મુલાકાતે, રામ એક સરખા જ લાગતા એટલા દેખાવડા તે હતા. ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ-તદેવ સ્થાં રમણીયતાયાઃ તેથી તે કરતાં જઃ પાઠ વધારે સારો છે. નવો નવઃ ને બદલે નવઃ નવઃ પાઠદેર છે. તે નવનોત્સવં જોડે લેવાય પણ એમ કરતાં દુરાન્યય ધર્મ જવાનો કય 'કાણે' બતાવે છે. સતતમપિ સ્વેચ્છાદયઃ ના વિરોધમાં નવોનવઃ પાઠ વધારે સારો લાગે છે.

વિકલકરણઃ-વિકલગ્નિ કરણાનિ યદ્દ સઃ-એમનાં અર્થ જડ ધર્મ મર્યા છે તેવા. પાણ્ડુચ્ચાયઃ કરતાં. પાણ્ડુઃ સોડયં પાઠ વધારે ભાવમય છે. અર્થ આ સામે લેખા છે તે વળી જઃ ના સંબંધમાં પણ સઃ પાઠ બંધ બેસે છે. છુવા-આ એકઝા પરિદુર્વલઃ સાથે નહિ પણ વિકલ-પાણ્ડુ. અને પરિદુર્વલઃ એમ વળે થ સાથે લેવાનું. તે દૃવળા છે, અને દ્વિષ્ઠા છે હતાં તે પહેલાં દનુ તેવા જ સોહામયુ અને દેખાવડા છે. તેથી તે હજી પણ આખને આનંદ આપે છે દશા પ્રિયઃ પાઠદેર છે પણ અર્થમાં ખાસ ફેર પડતો નથી.

માગ આ શ્લોક વાસન્તી એવી રીતે બોલે છે કે જેથી રામને વધારે દુઃખ થાય. કંઈક કરતાં પણ તે રામ પાસેથી કંઈક વાત કડાવવા માગે છે અને સીતાત્યાગ વિશે રામને મુખે જ સ્પષ્ટીકરણ ઈચ્છે છે તેથી તે આ શ્લોક સીતાને ઉદ્દેશીને જ બોલે છે કે જેથી રામ ઉપર તરત ધારી અસર થાય તે માને છે કે સીતા નહીં મૃત જ પામી હશે. તેથી પરતોકમાં રહેલી સીતાને સંબોધીને જ વાસન્તી આ બોલે છે. રામ આ શ્લોકથી નુકાળી થાય છે અથવા પણ તે સીતાની વાર્તા એટલા નથી. દેવમ કરતાં આ શ્લોકની સીતા ઉપર વધારે અસર થાય છે રામની આવી દશાનું કાગળ સીતા પોતે જ છે, અને અત્યાગે તે દશાને બતાવે છે.

અહીં નવકુવલય માં ઉપમા છે.

૨૨-૬

एव मया विना-स च स्नेहस्तथा-मेव। दतो मे स्नेहः, मम
पगરની સીતા અને સીતા વગરના રામ રહી રહે એમ રવરને પણ કોઈ
ધારી શકે ? રામને પણ આ જ રીતે વિરહ વેદનામાં દિવસ કાઢવાના છે.
પહેલાં બન્ને અહીં આનંદ કરતાં હતાં ત્યારે ખ્યાલ પણ હતો કે ભવિષ્યમાં
વિખૂટા પડવાનું છે ?

૨૨-૭

तन्मुहूर्तमात्रं-मने त्यज्य द्वाये आग्रे पार पार वर्षं यद्य मया।
આજ સુધાં મને મારા આવા જલસ સ્વાગીને એવાની તક સાંપડી નથી,
રસાતળમાં ગહે રહે પણ હું એમ જ ધારતી હતી કે હવે રામને મેળાપ
કદી નહિ પાવ. અહીં આવી તો પણ મને ખ્યાલ નહોતો કે રામ કોઈ
દિવસ પણ મળશે છતાં આગે આ એજિતો મેળાપ થયો તો આર્થપુત્રને
જોવાની તક શા માટે જવા દઉં ? પાર પાર વર્ષ પછી આગે પહેલી
વખત તેમને જોઉં છું. ફરી મળાપ કે ન પણ મળાપ, તેથી બંને તેમની
સામે જઈને વાત ન થાય પણ તેમને ધરાઈને એઈ તો લઉં !

પાર પાર વર્ષ વીતી ગયાં એટલે આ જન્મમાં તો એમનો મેળાપ
સીતાએ અસકય જ માંગ્યો હતો. તેથી આ મેળાપ થયો તે જાણે જન્મ-
તરમાંથી થયો એમ સીતાને લાગે છે. સીતા કહે છે, “ નહાં હું માનું
છું કે આગે મારો બીજો જન્મ થયો છે અને તેમાં જ હું રામને મળેઉં
છું કારણ આ જન્મમાં તો એ દર્શન અસંભવિત છે.”

‘પાર વર્ષનો ગાળો કંઈ નાનો સૂનો નથી. તેને લાગે છે કે જાણે એ
પાર વર્ષમાં તે કેટલીયે વખત મૃત્યુ પામી.

लब्धदर्शन-लब्ध दर्शन यस्य अथवा अनुलब्धदर्शना अनुलब्धं दर्शनं यथा
वाप्यदिलान्तरेषु-આગે મળવાનું તે પણ કેવું ? દર રહે એ જ જોવાના
અને તે પણ એકાંત જગતે નહિ, આંતરની વચમાં વચમાં જ એઈ જોવાના !

*લોક ૨૩

અન્ય-અતિપુરઃ ચિત્તલિપ્તઃ. આનન્દસોરુષાનનં રાત્રિ નિવ દમને,

પક્ષ્મલોત્તાનદીર્ઘા, ધવલમધુરમુખ્યા સ્નેહનિષ્વન્દિની તે દટ્ટિઃ દુઘ્ધકુલયેવ હૃદયેશ
સ્તપયતિ । (ભાલિની)

વિલુલિતમ્-ધસમસતાં (શબ્દયઃ-ધૂનતાં)

આનન્દશોક૦-આનન્દથ શોકથ, તામ્યાં પ્રભવઃ યસ્ય-આનન્દ અને
શોકથી ઉદ્ભવેલાં અવસજન્તી-વરસાવતી.

પક્ષ્મલો૦-પક્ષ્મલા [(સુ'૬૨) પાપણોવાગી], ચ ઉત્તાના (મોટી) ચ દીર્ઘા
(અને લાંબી)

પાઠ્ઠ૨-સૃષ્ણયોત્તાનદીર્ઘા-તૃષ્ણાને લીધે પહોળી કરેલી અને લાંબી-
રામને જોવાની આતુરતાને લીધે તેની આંખ વધારે મોટી અને, લાંબી થઇ
હતી. આ પાઠ સાચો છે. કહે છે કે જોવાની આતુરતાને લીધે આંખ વધારે
પહોળી અને મોટી થાય.

સ્નેહ૦-સ્નેહનિષ્વન્દઃ અસ્તિ અસ્થાઃ इति-રનેહ વરસાવતી.

ધવલમધુર૦ ને બદલે ધવલવહલ પાઠ્ઠ૨ છે. ધવલવહલ-ખાસ કરીને ધોળી-
સોતાની આંખ મોટી તો હતી. અને તૃષ્ણાથી વધારે મોટી થઇ. તેથી
આંખની કીકી કરતાં ધોળો ભાગ વધારે દેખાતો હતો. દુઘ્ધકુલયા-દૂધની ડુંગી
અહોં સરસ વિચાર છે. આટલે વર્ષે એ એના સ્વામીને આઠસમાત વ્રુએ
છે. હવે સ્વામીના દર્શન થોડો વખત જ થશે એ વિચારે તે આંખનું
મટકું પણ ભારતી નથી એ અનિમેષ નવને એના સ્વામીને જોઈ રહે
છે. એની આંખમાંથી કેવળ સ્નેહ જ વરસે છે. જાણે એ સ્નેહથી પતિને
નવસાવતી ન હોય ! પોતે વિરહિણી મત પાળતી હોવાથી આજ બાર
બાર વર્ષથી આંખમાં આંજલ્ય આંજ્યું નથી. તેથી એ દટ્ટિ સફેદ છે.
તેથી એને દૂધની નીક જેવી કહી. દૂધની નીક જેવી સફેદ દટ્ટિથી જાણે
એ પોતાના સ્વામીને નવસાવે છે.

આ સાથે એક બીજી ક્રિયા પણ થાય છે. આટલે વખતે રામને
મળવાથી સીતાને અત્યંત આનંદ થાય છે. તે સાથે તેમની આ દુઃખી
દશા જોઈને તેને શોક પણ થાય છે અથવા પોતાને કારણ વગર એવી
રીતે તપજી એ વિચારે પણ તેને દુઃખ થવું હોય. એ તેમ આ ભાવદંડન

ધર્મશુને લીધે સીતાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહે છે. આંસુ વહેતાં હોવા છતાં તે એક મટકું પણ મારતી નથી. તેથી આંસુનાં ટીપાં નહિ પણ આંસુનાં મોટાં મોટાં પૂર એની આંખમાંથી પસમસે છે. આ આંસુ એના વક્ષઃસ્થલ ઉપર પડે છે. પણ ત્યાં તેા કેવળ રામનું જ સામ્રાજ્ય છે અને કેવળ રામ જ ત્યાં વિરાજે છે. આથી કવિ કલ્પના કરે છે કે એ આંસુથી જાણે એ એના હૃદયસ્થ રામને નવડાવે છે.

નુગ્ધનુગ્ધચેદ માં ઉપમા છે.

૨૨૫ ૨૪

અન્યથા—મધુધનુતઃ તત્ત્વઃ પુષ્પૈઃ, ફલૈઃ ચ અર્પ્યે વદન્તુઃ સ્ફુટિતકમલામોદપ્રાયાઃ ધનાનિભોઃ પ્રયાન્તુઃ રજ્જવકણ્ઠાઃ છત્રુન્તયઃ અંબરલં મલં કળન્તુઃ અયં દેવો રામઃ સ્વયં હૃદં ધનં પુનઃ આગતઃ ॥ (હૃ(૨૫૧))

મધુધનુતઃ—મધુ ધયોત્તમિત્તિ હતિ-મધ રૂપકાવર્તા. સ્ફુટિતકમલામોદ—સ્ફુટિતકમલાનામ્ આમોદઃ સ્ફુટિતકમલામોદઃ, સ્ફુટિતકમલામોદસ્ય પ્રાયઃ (વાહુ-લયમ્) યુ-ખીલેભાં કમળની સુમધથી ભરપૂર (પ્રાયઃ)

રજ્જવકણ્ઠ—રજ્જવકણ્ઠઃ (રાગયુક્તાઃ) ધણ્ઠાઃ ચેષામ્ અસક્ત કંદેવાળાં. પાદ્મિર-રત્નકણ્ઠાઃ—રામ પ્રત્યેના પ્રેમથી જેમણે ડોકી જાંચી કરી છે તેનાં. રત્ના રામવિષયક પ્રેમ્યા રત્નકણ્ઠાઃ રત્નકણ્ઠાઃ

શ્રી હિમાશ કરજાશ હહે છે તેમ હાથીને બચાવવાના રથવાટમાં તેને રામનું યોગ્ય સ્વાગત કરતાં આટલી વાર ચર્ચા અથવા શ્રી. ડો. છ કે. જટ હહે છે તેમ સીતા પ્રત્યેનું રામનું વર્તન વાસન્તીને ન મર્યું હોય અને તેથી તે રામ પ્રત્યે જરા દુઃ વર્તન બતાવે છે નહિ તેા મૈત્રેયીનું પણ સ્વાગત કરનાર વાસન્તી ગમનું સ્વાગત કેમ બુલે ? પણ પાછળથી રામનું કંદેવાન્ત અને તેમનું દુઃખનું દિઃકું ચરીર જોતાં વાસન્તી જરા એમના પ્રત્યે નરમ બને છે અને રામનું સ્વાગત કરવાનું તે વનને કહે છે.

તે સમસ્ત વનને સંબોધીને રામનું આવળીનું સ્વાગત કરવા કહે છે. "પહેલાં રામ આ વનમાં આવ્યા હતા અને ધણે વખત રજા હતા. પણ તે પિતાની આજ્ઞાથી; જ્યારે આજે રામ આ જ વનમાં ફરીથી પોતે

જાતે જ પોતાની મેળે પધાર્યા છે અને તે પણ તમારા પ્રત્યેના ખાસ પ્રેમથી આકર્ષાઈને. તેથી જ તમે સહુ ખુશ થાઓ અને તેમનું મધમધી ફળફૂલથી સ્વાગત કરો. અહીં કહવા અવાજવાળા કાગડાઓ ન બોલે પણ મીઠા અવાજવાળા પંખીઓ જ બોલે ગાય.” (વાંચો ‘રામ’ પૃ. ૭૧)
 રા. ૦-૨-૮-૧૩ ઉપરથી આ વિચાર કવિને સ્પુર્યો હોય.

૨૪-૨

મહારાજ અપિ કુશલં-રામ પાસે સીતાની વાત કઢાવવા વાસંતીએ ખરેખર રીતે અનેક પ્રકાર કર્યા અને પ્રયાત્ન કર્યા પણ રામે એ જાણત એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેથી હવે જ્યારે રામ સ્વસ્થ થઈને બેસે છે અને પોતાને પણ ‘મેસવાનું’ કહે છે ત્યારે વાસંતી સીધા જ કટાક્ષમય પ્રશ્ન કરે છે. તે ‘રામ’ને ફક્ત ‘મહારાજ’ કહીને જ સંબોધે છે, તે એમની ખુશખબર પૂછતી નથી. સીતાને તો તે મૃત્યુ પામેલી જ માને છે એટલે એની તો તે વાત જ કરતી નથી. રામ સીતા અને લક્ષ્મણ પંચવટીમાં રહેતા. તેથી તે કેવળ લક્ષ્મણની જ કુશળતા પૂછે છે. આમ સીતા વિશે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન ન પૂછીને જ વાસંતી એ જાણત પૂછી નાખે છે, આ પ્રશ્ન પૂછવાની એની રીત જ એવી છે કે જેથી રામને તરત સમજાઈ જાય કે - એ સીતા વિષયક જ કંઈક પૂછી રહી છે.

૨૪-૩

અર્થુતિ-વાસંતીને સીતા જાણત કંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાની તક જ ન મળે એમ રામ ઇચ્છતા હતા. રામે ઉપરનો પ્રશ્ન સાંભળવા છતાં તેમણે ન સાંભળવાનો જ દેખાવ કર્યો કે જેથી વાસંતી વધુ કંઈ પૂછે જ નહિ. અથવા તો રામ પોતાના ચોકમાં જ ગરકાવ થયા હોય અને આ પ્રશ્ન ન સાંભળતા હોય એવું અભિનય સૂચન પણ અહીં હોઈ શકે. એ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે. કારણ વાસંતી જ્યારે તુરંતજોને અર્થ આપવા કહે ત્યારે રામને તો એ જ વિચાર આવતા હોય છે કે આ વૃક્ષોને તો સીતાએ જ ઉછેર્યા હતાં, એ પશુપંખીઓ જોતાં પણ રામને એ જ વિચાર આવે છે. એ બધું તે શે’ જોયું’ જાય. એ શે’ સહુ જાય. રામ બેસે છે તો પણ એમના મનમાં તો આ જ વિચાર આવ્યા કરે છે. તેથી પણ રામે વાસંતીનો પ્રશ્ન ન સાંભળ્યો હોય. પછીના શ્લોકમાં પણ આ

વપરાય છે. 'યોમ્યઃ પ્રવીણયોગહોવાયિશક્તેષુ વાલ્યવત્' इति मेदिनी હાસ્ય
 દ્રવ કહીને પાછો. પથ્યરનો દ્રવ કહેવો. એમાં ખાસ વૈયિગ્ય પણ થયું
 નથી. પ્રસ્તવોદ્ગમેદયોમ્ય પાઠ પણ સંતોષકારક અર્થ આપતો નથી.

પહેલી બે લીટીમાં અમ્યુ, નીવાર અને શણ અનુક્રમે તદુ, શુદ્ધિ વ
 કુરજ સાથે જાય છે. તેથી અહીં ચથાસંખ્ય અસંકાર છે. બે
 લીટીમાં વિકાર જણે હાસ્યનો દ્રવ છે એવી સંભાવના થઈ છે તે
 ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૨૫, ૨, ૩, ૪

અયે મહારાજેત્તિ-વાસન્તી રામને હવે હોડતી નથી. તે બીજી વ
 રામને એનો એ પ્રશ્ન એ જ રીતે પણ જરા વધુ હરકાઠીથી પૂછે
 આ વખત રામ સાંભળે છે, પ્રશ્ન સંબંધી રામ સંભળક અર્થ જાય
 વાસન્તી એવી રીતે એ પ્રશ્ન પૂછે છે કે જેથી રામ સ્તબ્ધ થઈ
 છે. ધડીબર તો શું જવાબ આપવો એનો એમને વિચાર કરવો પડે
 વાસન્તી સીતાની પ્રિય સખી હતી. તેથી રામ સાથે પણ તેને ગૈર
 હોય જ. આથી રામને વાસન્તી રામભદ્ર કહેતી. રામે ધાપું હાથે કે વ
 એને રામભદ્ર કહીને જ બોલાવશે પણ આજે એ ચિરપરિચિત સ્નેહ
 સંબોધન હોડીને વાસન્તી પોતાને કેવળ 'મહારાજ' જ કેમ કહી રહી
 'મહારાજ' એ તો કેવળ લુપ્ત સંબોધન છે. રામને લાગે છે કે વા
 જણે સૂચવી રહી છે કે રામ 'ગાજ' તરીકેની હરગેને વધારે અત્ય
 છે, જ્યારે પતિ તરીકેની હરગેને તે એટલી અમ મ આપતા નથી.
 રામને યાદ છે કે નકકી વાસન્તી સીતાની વાત જાણવી લાગે છે.

એમ માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે વાસન્તી કેવળ સ
 માટે જ કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. વાસન્તી સ્વાભાવિક રીતે સીતાની જ
 ખબર પૂછે છે પણ આજે એ એમ કરતી નથી. ઉપરાંત રામની
 કુશળતા પૂછતી નથી. એટલું જ નહિ પણ કેવળ લુપ્ત 'મહારાજ'
 જ સંબોધન કરે છે. આ બીજા કારણથી રામને વિશેષ ખાતરી થાય
 કે વાસન્તીને સીતાની વાતની ખબર દરી. ત્રીજું આ પ્રશ્ન વાસન્તી
 ગદગદ અવાજે પૂછે છે તેથી નકકી સીતાના પુત્રાન્તની વાસન્તીને
 દશે. આ ત્રણ કારણથી રામને ખાતરી થાય છે કે વાસન્તીને બધું જ

પર હશે. છતાં રામ એને સ્પષ્ટ જવાબ આપતા નથી. સીતા બાબત અક્ષર પશુ ઉચ્ચારતા નથી. 'હા કુમાર કુશળ છે' એમ ટૂંકમાં જ તે બે છે.

નિઘ્નપ્રયમ-નિર્ગતઃ પ્રગય યસ્માદ્. વાત્પ-વાત્પેન સ્પાલિતાનિ મશરાણિ ત્વ । વિદિત-વિદિતઃ સીતાયાઃ સ્તાન્ત વસ્ત્યાઃ સા

-૫

કિં પર દ્રારુણઃ સત્દર્શિ-હવે વાસંતી સંધે સીધો જ પ્રમ કરે કારણ તેને ખાતરી થઈ મર્ષ કે સીધેસીધું પૂછવા વચર હવે ગમ જવાબ । આપે અને વાત કાઢશે જ નહિ.

-૭

કિં ત્વમેવંવાદિની-કવિ અહીં કુશળતાથી રામને બચાવી લે છે. ૧ કષ્ટ પશુ પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલાં તો સીતા સ્વચ્ચત આ બોલે છે. ૨ પછી વાસંતી સખત કટાક્ષ કરે છે પણ તે એટલી દુઃખી હોય છે કેહતાં કહેતાં તો એ મૂર્છિત થઈ જાય છે, આમ રામને તરત જવાબ પવામાથી ભવભૂતિ બચાવી લે છે.

સીતાને વાસંતીની બોલવાની આ રીત ગમતી નથી તેથી તે કહે કે રામને એવું કહેનારી તું કાણુ છે ? આશ્ચર્ય તો બધાના પ્રીતિપાત્ર તેમાં ચે ખાસ કરીને મારી પ્રિય સખીએ તો એવું કહેતું જ ન હોય. સીતા કહે છે કે તું રામને કૂર કહે છે પણ તું પણ ક્યાં ગ્રેહી છે કે કુઃખી રામને પણ છોડતી નથી અને આવી દુઃખ થાય તેવી બી બોલે છે ।

પ્રિય અર્હતિ इति त्रिवारः

લોક ૨૬ (વસંતતિલકા)

અત્યાર સુધી સંધરી રાખેલો ડુમો અને રોય વાસંતી હવે હાલવે રામ તેના મિત્ર જેવા જ દત્તા તેથી જ તે આવી કડક ભાષામાં કરે તે તેમના ઉપર વાદ્યકાર કરે છે વાસંતી સીતાની પ્રિય સખી દત્તો.

તેથી રામ અને સીતાની કૈટલીક 'ખાનગી' વાતો પણ તે જાણતી જ હતી. રામે સીતાને પંચવટીનિવાસ દરમિયાન ધણાં ધણાં પ્રિય વચનો કહ્યાં હશે કે તું મારું જીવન છે, તું ખીજું હૃદય છે, તું નેત્રની કૌમુદી છે અને અંગ ઉપર તું અમૃત છે. વાસન્તી એ વચનોની યાદ દેવકાવતાં કહે છે કે એ બોળીને (મુખમાં) એવાં મીઠાં વચનોથી લોભાવીને હવે તેને જ કૈટલી ત્યજ દીવી ! તે સૂચવે છે કે સીતા ખરેખર મૂર્ખ હતી કે ને આવાં મીઠાં વચનોથી ખુશ થઈ અને તમારા ઉપર અતિશય વિશ્વાસ કર્યો. પણ તે 'ત્યજ દીવી' શબ્દો બોલી શકતી નથી. 'શાન્તમયજ્ઞા' કહી તે અટકી જાય છે. 'અયવા અહીં બાકીનું કરેવાથી શું ફાયદો ?' વાસન્તી રામ અને સીતાનાં ગાઢ પ્રેમ જાણતી હતી. તેથી તેને ખ્યાલ પણ નહોતો કે રામ સીતા સાથે આવી છેતરપિંડી કરશે. એવી બોળીને તેમણે શા માટે હમો દેવો જોઈએ. એ આ સહન કરી શકતી નથી. એ આ બધું કહેવા માગે છે છતાં તે પોતે એટલી લાગણી પ્રધાન છે કે કશું જ બોલી શકતી નથી. તે વાક્ય અધવચ અટકાવી દે છે. છતાં તે એવી રીતે બોલવાનું બંધ કરે છે કે જેથી તેના કહેવાની બાબત સ્પષ્ટ રીતે સૂચવાઈ તો જાય છે જ.

ત્યારે કંઈ ખાસ બાબત કહેવાના આશયથી કોઈ કંઈક કહેવાનું 'ના' પાડે ત્યારે 'આક્ષેપ' અલંકાર થાય. અહીં વાસન્તી ઉપર કશું તે બધું કહેવાના આશયથી જ આગળ બોલવાની ના પાડે છે. તે સૂચવે છે 'તમે પ્રતાપશા કરી' એવો ઉદ્દેશ્ય કરવાથી અહીં શું ફાયદો છે ! એવાં 'બેવફા' મનુષ્યોમાં આવી જ રીતે વિશ્વાસ પ્રગટે છે. એ બદલ હવે આપવાથી પણ હવે શું ? આમ અહીં આક્ષેપ અલંકાર છે.

ખાસ કરીને તો અહીં કવિની ચતુરાઈ જોવાની છે. સીતાત્યાગ વિશે સીતાના મુખમાં કંઈ પણ શબ્દો કે કટાક્ષ મૂકવાને બદલે તે વાસન્તીને મુખે જ મૂકે છે. વાસન્તી જેટલી કઠોર ચર્ચને રામને આબખા મારે છે તે સીતાના મુખમાં ન આવી શકત વાસન્તીનું પાત્ર ખાસ એટલા માટે જ સર્જાયું છે.

૨૬-૧

સ્થાને વાક્યનિવૃત્તિ—સીતા પ્રવેનું રામનું આતું કઠોર વર્તન વાસન્તીને ખૂબ દુઃખ ઉપજાવે છે. તે બોળીને મીઠાં વચનોથી લરમવાની

હવે એવી ફર રીતે છોડી દીધી ! નકકી તે વિચારી મરી જ મન હશે,
હવે રામને ટપકા આપવાથી શું ફાયદો ? વગેરે વિચારોથી વાસન્તી
વાક્ય અધૂરું જ રાખે છે અને તે એટલી લાગણીવાળી છે કે ત્યાં ત્યાં
જ મૂર્છિત થઇને પડે છે.

ખીજ તરફ તમસા પણ સીતાની સખી હતી. તે સીતાનું દુઃખ
સહી શકતી નહોતી. રામનું વર્તન તેને પણ ગમ્યું નથી. પણ રામને
આખખા મારનાર આજ સુધી કંઈ નહોતું. આજે વાસન્તી રામનો કાન
આમળનારી નીકળી ખરી. આ વિચારે તે વાસન્તીનાં વખાણ કરે છે.
વાસન્તી હવે સીધા આખખા જ મારે છે એ યોગ્ય છે. એવી ભોળી
સખીને રામે છેતરી એ વાસન્તી તો ન જ સહી શકે. રામે એવી રીતે સીતાને
સા માટે છેતરવી જોઇએ ? વાસન્તીને એ વાતે એટલું બધું દુઃખ થઈ
થઈ જાય છે કે તે આગળ બોલવાને બદલે અધવચ વાક્ય કાપી નાખે
છે કારણ તે જાણે છે કે આગળ સ્પષ્ટ આખખા મારવાથી કંઈ વળવાનું
નથી કારણ એમ કરે પણ સીતા થોડી પાછી આવવાની છે ? એ પોતે
એટલા કુમળા કાળજીવાળી છે કે તે ત્યાં ત્યાં જ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

વાસન્તીની મનોદશા જોતાં આ વાક્યનિર્ગતિ અને મૂર્છા યોગ્ય
સ્થાને નથી એમ કાણ કહી શકે ? અત્યારનો એનો આવેગ એટલો પ્રબળ
છે કે એણે આગળ બોલતાં અટકવું જ જોઇએ અને મૂર્છિત થવું જ
જોઇએ, સીતા અને વાસન્તીનો એટલો પ્રેમ હતો કે સ્વાભાવિક રીતે
વાસન્તી આગળ બોલતાં અટકી જાય અને મૂર્છિત થાય.

કેટલાક આ વાક્ય રામના ગુપ્તમાં મૂકે છે તે ખરાબ નથી

૨૬-૫

સન્નિ યાસન્તિ, વિરમ વિરમ—સીતાનું મન તેને ખ્યાલમાં પણ
ન આવે તેમ અજ્ઞાત રીતે રામ તરફ વળે છે. જો કે દંછ એના હૃદયનું
ચંદ્ર સમૂળું ઉપડ્યું નથી છતાં રામની દશા જોઈને એ અજ્ઞાત રીતે
એના તરફ વળે છે.

૨૬-૮

હવે એ જાનાતિ કિમપિ—રામ વાસન્તીના પ્રશ્નનો જવાબ આપે

છે કે લોકો સહન ન કરે તેથી તેમણે સીતાને ત્યજી દીધી. વાસન્તી હજી પણ સ્પષ્ટ પૂછે છે કે શા માટે લોકો સહન ન કરે ? રામ પોતે આનો સ્પષ્ટ જવાબ આપી શકતા નથી. તે સહન ન થાય એવી લોકોની કિંવદન્તીનો ઉલ્લેખ પણ કરી શકતા નથી. કારણ તે પોતે એમાં માનતા ન હતા. અર્થાત્ તે એ વાત ઉચ્ચારી શકતા નથી. તે કેવળ ‘કિમિ’ શબ્દથી જ પતાવે છે. ‘એ કંઈપણ અવજનીય વસ્તુ લોકો જ જાણે છે. પોતે જાણતા નથી.’ અર્થાત્ એ સૂચવે છે કે પોતે લોકોનો માન્યતામાં સંમત નથી જ.

ઉપરાંત આમાં લોકો પ્રત્યે રામનો કટાક્ષ પણ હોઈ શકે કારણ આગળ ઉપર પણ તેઓ કહે છે કે ‘લોકો ભણે જુજે’ અર્થાત્ પોતે તો સ્ત્રીનાની પવિત્રતામાં માને છે જ પણ લોકોને જ સંદેહ છે અને તે માટે જ તેમણે સીતાને ત્યજી.

૨૬-૯

ચિરાદુષાલમ્—નમસા સમજે છે કે રામ લોકો પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે. પણ તે કહે છે રામને મન લોકોનો વાંકિ વસ્થો અને તેમણે લોકો પ્રત્યે કટાક્ષ કયો એ બહુ આનંદની વાત છે પણ અફસોસની વાત છે કે કટાક્ષ બહુ ગોઠા આવ્યો. હવે બાહ્ય રામના હાથમાં રહી નથી. સીતાનો ત્યાગ કર્યો આજે બાર બાર વર્ષ વહી ગયા. આ કટાક્ષ બાર વર્ષ પહેલાં આવ્યો હોત તો આ અનર્થ ન બનત.

‘કાથે’ ડૉ. બેન્ડરોલ્ડર વગેરે ચિરાદુષાલમ્: વાક્ય ૨૭મા શ્લોક પછી મૂકે છે. ઉપાલંભ એટલે તેઓ વાસન્તીનો રામ પ્રત્યેનો ઉપાલમ્મ લે છે અને એ ઉપાલમ્મ ૨૭મા શ્લોકમાં છે એમ સૂચવે છે. એ પણ બરાબર છે કારણ રામનો લોકો પ્રત્યેનો કંઈપણ ઉપાલમ્મ જોવા તે એમના પાત્રને અન્યાય કરવા બરાબર છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લીધેલા પાઠમાં પણ તમસા ભણે એને રામ તરફનો લોકો પ્રત્યેનો કટાક્ષ ગણે પણ આપણે તો એમ નહિ જ ગણીએ.

કારણ જે રામ લોકોથી દૂર સીતા માટે વિલાપ કરવામાં પણ તેમનો કંઈક ગુન્ડો થયો ગણે છે અને તે બદલ માફી માગે છે તે રામ

લોકા પ્રત્યે આવો ખુશો કરાશ કરે જ નહિ અને કરે તો એ 'રામ' કહેવાય જ નહિ. માટે અહીં કેઈ 'કાકુ' નથી. રામ તો સાધારણ ભાવે જ કહે છે કે લોકો શક્તે એ વાત માને, પણ પોતે 'એ કંઈ' જાણતા પણ નથી અને માનતા પણ નથી. તમમા જે રણાલમ્મ કહે છે તે વાસન્તીનો રામ પ્રત્યેનો ઉપાસ્રમ્મ દર્શ. વાસન્તીના તત્ત્વક્રિમિદમકાર્યમનુષ્ટિતં દેવેન, કશ્ચહેતોઃ અને ત્વજીવિત... વગેરે સમ્બોધને એનો રામ પ્રત્યેનો ઉપાસ્રમ્મ એખર્તા તમસા કહે છે જે કેઈ બાર વર્ષ પહેલાં રામને આવો કાન આમળનાર મળ્યું હોત તો ઠીક માત્ર પણ આજે તો એ બહુ મોડો ઉપાસ્રમ્મ છે.

સ્વત્ત રણાલમ્મ. ખાં પણ સારો છે કે ભલે આ ઉપાસ્રમ્મ છેક આજે મોડો મળ્યો. પણ મોડો મોડો ચે સારો છે. પત્નીને નિષ્કામ્મ ૧૫૭ દીધી છે તેથી ઉપાસ્રમ્મ યોગ્ય જ છે કારણ તેથી જ રામને 'ખરેખરુ' લાન થશે કે લોકોને ખુશ કરવા પોતે સીતાને કેટલો દગો દીધો છે ! તે તો જાણતી હતી કે સીતા ભલે છે અને બનેનો મેળાપ થવાનો છે પણ તે પહેલાં રામને પોતાના કાર્યની અનુચિતતાનું કેઈ લાન કરાવનાર મળ્યું એ બહુ સાડું થયું કારણ તેથી તેમને કંઈ નહિ તો વધારે પસ્તાયો યાય. એ બહુ સામગીને સીતાના હૃદયમાં લાગેલો કાળ જશર નીકળી જાય, અને પૂરેપૂરો મુગેજ સધાવ એ વિચાર એ કહે છે કે આ ઉપાસ્રમ્મ મોડો મોડો તો ચે યોગ્ય છે. આમ આ પાક પણ સારો છે.

શ્લોક ૨૭ (દ્રુતવિલમ્બિન)

અહીં 'ભવિ કટોર ચત્તઃ કિલ્લ તે પ્રિય 'માં 'કાકુ' છે એમ 'ગાય' બતાવે છે. વિલ્લ-અરુચિ વગેરે બતાવે છે. 'કાકુ' આ રીતે છે.-'તમે કહો છો કે તમને દ્રુતિ' વદાવી છે ? પણ હું માનતી નથી ચત્ત કિલ્લ તે પ્રિયમ્ ? તમને યશ પ્રિય છે ? એમ એ પ્રશ્નમાં કાકુ છે મતલબ કે સાચું કદીએ તો તમને યશ પ્રિય નથી એમ જ દર્શિત યાય છે. કારણ એ તમને યશ પ્રિય હોય તો તમે નિર્દોષ પત્નીને ઘેર વનમાં કેવી રીતે ત્યજે ? પત્નીને ત્યજવાથી વધારે મોટો અપચય ખીને કયો હોઈ શકે ? કિંવદન્તી ન માનવાથી અને પત્નીને ન ત્યજવાથી જે અપચય મળત તે પત્નીને આવી રીતે ત્યજવાથી જે અપચય મળ્યો છે તેના કરતાં વધારે મોટો

શત્રુ-જાનં લલિષ્ઠા દિવ

આ સ્ત્રી કદ સાધારણ સ્ત્રી નહોતી. પણ અતિનાજીક અને સુવાળી રાજ રાણી હતી આદની જેવા સુવાળાં એના અંગે હતાં. કમળ નાળ જેવી એ નાજીક હતી. એક વર્ષના કુમળા હરણ બાળ જેવી એની આખે પણ ચંચળ હતી. એ લતા જેવી નમણી અને પ્રામળ હતી. આવી પ્રામ લાગિની સ્ત્રી આવા ઘેર વનમાં સમાનક પશુઓ વચ્ચે સ્ત્રી રીતે ભીમ રહી શકે ? વળી સીતા આસનપ્રસવા હતી એવી સ્થિતિમાં એ દોડી પણ શી રીતે શકે ? તેથી નહીં રાની પશુઓએ એને ફાડી જ ખાધી હશે એમ રામ માને છે.

અહીં વસ્ત્રે, મૃતુ અને અક્ષતિવામાં ઉપમા છે

૨૮-૧

આર્યપુત્ર ધિયે-સીતાની કેટલી કરુણ દશા ! સીતા પોતે જીવે છે, તે રામને આશ્વાસન આપી શકે છે, છતાં અત્યારે એની આવી દશા હોવાથી તે રામને કદ પશુ આશ્વાસન આપી શકતી નથી અદ્યપ્ય રહે રહ જ એને બધું જોવાનું કે રામ સીતાને મૃત્યુ પામેલી માનીને શોક કરે છે. એને અક્ષર પણ જોલવાનો નહિ અને બધું મૂઝે મોઢે વેઠવાનું ! પોતાનો જ પ્રિય પતિ પોતે જીવતી હોવા છતાં એને મૃત્યુ પામેલી માનીને શોક કરે છે ! કેવી દશા !

૨૮-૪

અન્ય દિવ-પ્રીત સાધારણ મનુષ્યની જેમ આટલું બધું દુઃખ એકલા એકલા મૂઝે મોઢે સહેનાર અને રાજ્ય માટે આવી કપરી દુરવ્યવસ્થા કરનાર રામ સીતાને મન સામાન્ય નહોતું એ રામને એક સાધારણ મનુષ્યની જેમ છૂટે મુખે રડતા જોઈને સીતાને ખૂબ લાગી આવે છે

પ્રમુક્ત-પ્રમુક્ત કથં વથા સ્યાત તથા

૨૮-૫

સાંપ્રતિક્ષ્મ-ઓઅ. રામને છૂટે મુખે રડતા જોઈને સીતા દુઃખી

યાય છે. પણ તમસા તેને આશ્વાસન આપે છે કે દુઃખી મનુષ્યોને દુઃખ માંગી રાહત મળવી જ જોઈએ દુઃખ અત્યંત વધી પડે ત્યારે આ રીતે મોકળે મને રડવાથી હૈયાનો ભાર ઓછો થઈ જાય છે અને દુઃખમાં પણ કંઈક રાહત જણાય છે. મનમાં મનમાં દુઃખ શમવવાથી એ વધી પડે છે અને અસહ્ય બને છે.

પ્રલોહ ૨૫ (અનુષ્ટુભ)

પૂતોલીકે-પૂરસ્વ લાવીકે-પૂર પુષ્કળ આનંદ હોય ત્યારે તટાક:-તળાવ. તટાગ, તટાક, તટાક વગેરે અનેક રીતે આ શબ્દ લખાય છે. તળાવમાં પાણી પુષ્કળ ભરાઈ જાય ત્યારે જો તેનો ચોગ્ય નિકાલ કરવામાં ન આવે તો એ ફાટે છે અને પાણી કિનારા તોડીને બહાર ધસી આવે છે. આથી મરનાળાથી કે ગમે તે રીતે તેનો ચોગ્ય નિકાલ કરવો એ જ માત્ર એક ઉપાય છે. પુટપાકપ્રતીકાશ: એવો રામનો કરુણ રસ આજે બહાર આવે છે. સીતા નહીં મૃત્યુ પામી હશે એ ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં તો રામ મોકળે મને રડી પડે છે. આમ તમસા કહે છે કે રામ રડે છે એમાં તારે દુઃખી થવું 'પટવું' નથી. તે જો આજે ખુલ્લે દિલે રડશે નહિ તો એ જીવશે પણ નહિ. રડવાથી જ એમને આરામ મળશે.

જેમ તળાવમાં પુષ્કળ પાણી આવે ત્યારે મરનાળાથી કે ગમે તે રીતે એ વધારાના પાણીને નિકાલ કરવો એ જ માત્ર એક ઉપાય છે, નહિ તો પાણીના જોરથી કિનારો તૂટી જાય તેવી રીતે શોક આટલો બધો વધી પડે ત્યારે આવા પ્રલાપથી આવા મોકળા મનના રુદનથી જ હૃદય ટકી રહે છે, નહિ તો શોકના ભારથી હૃદય તૂટી પડે. આથી અત્યારે તો રામ રડશે તો જ તે જીવશે નહિ તો ને ચોક્કસ મૃત્યુ પામશે. માટે રડવું એમને 'માટે અત્યારે હિતાવહ છે.

પરીવાહને લીધે થોડું પાણી જતું રહે છે અને તળાવ પાણું હતું તેવું સ્થિર થઈ જાય છે. તેવી રીતે આ પ્રલાપથી થોડું દુઃખ જતું રહે છે અને હૃદય પાણું સ્થિર થઈ જાય છે. આમ પ્રલાપ 'દુઃખનિર્વાપણ' છે અને એક કર્તવ્ય બની જાય છે.

પરીવાહ:-પરિવાહયતે અનેન રૂતિ પરિવાહ: અથવા પરીવાહ: જલોચ્છનાસા:

પરીવાહાઃ इत्यमरः वाचो। એના ઉપરની ક્ષીરસ્વામીની ટીકા-જલં પ્રવૃદ્ધમુચ્છવ-
સિતિ પરિવહતિ ચૈર્નિર્ગમમાર્ગૈસ્તે પરીવાહાઃ उपाजितानामर्यानां त्याग एव हि
रक्षणम् । તટાકોદરવૃંથાનાં પરીવાહ इवाम्मसाम् ।।

અહીં પ્રતિક્રિયા અને ધાર્યવે એમ એક સામાન્ય બે વાક્યમાં બે
અપ્દેમાં કહ્યું છે તેથી પ્રતિવસ્તુપ્રમા અર્થકાર છે.

૨૯-૧

विशेषतो राममद्रस्य०-રામને વાસ-તી તરફથી ઠીક ઠીક ઠપકો
મળી ગયો છે તેથી હવે તમસા તેની સાચી દુઃખમય સ્થિતિ ખતાવે છે.
આ જગતમાં રામને એક રીતે નહિ, અનેક રીતે કષ્ટ છે. बहुप्रकार०-
बहुभिः प्रकारैः कष्टः अथवा बहुप्रकाराणि कष्टानि यस्मिन् अद्भु प्रकाशना कष्ट-
वाणे। રામને સંસાર ખડ્ડ પ્રકારના કષ્ટવાળો છે. કેવાં કેવાં પ્રકારનાં કષ્ટો
તે નીચેના શ્લોકમાં ખતાવે છે.

શ્લોક ૩૦

अ०२५-अभियुक्तेन मनसा इदं विश्वं विधिवत् पालयं, जीपं कुसुममिव
प्रियासोकः कर्मः मलयमति, स्वयं त्यागं कृत्वा, विलपनविनोदः अपि अमुलमः; अघापि
उच्छवायः भवति, तत् दुदितम् ननु लाभः हि (शि०अ०विष्णुः)

હવે ક્યાં ક્યાં અને કેવાં કેવાં કષ્ટ છે તે બધાં બે છે-વાચો 'રામ'ની
ટીકા ૫ ૮૨

(૧) રામ ક્ષત્રિય છે અને મહાન રાજાવી છે તેથી આ વિશ્વને એકાગ્ર
મનથી વિધિથી પાળવાનું છે. રક્ષણ કરવાની વસ્તુ ખૂબ મોટી છે અને
તેમાં પણ વિશ્વનું વિધિથી રક્ષણ કરવાનું છે, તેથી એકાગ્ર મનની જરૂર.
(અભિયુક્તેન મનસા) આ કષ્ટ ન જરૂર ૧

(૨) ઉપરના કામમાં આડે આવે એવું આ ખીજું દુઃખ છે. પ્રિયાનો
શોક એમના દિલમાં હંમેશ જાડી રહ્યો છે. જેમ તડકો ફૂલને ચૂકવી નાખે.
તેમ પ્રિયાનો શોક એમના જીવને ચૂકવી નાખે છે. આથી જગત પાલનમાં

જે એકાગ્રતા જોઈએ તે ન રહે. સરખાવો-હ. ચ. ૨ ૫ મ્લપયતિ
પરિપાળુઃ ક્ષામમસ્યાઃ સ્તરીરં, શરદિજ્ઞ દૃઢ ધર્મઃ કેતકીર્ગમપત્રમ્ ॥

(૩) જે વિધિજળે ત્રિધાનો શોક અને વિરહ આવી પડ્યા હોય
તો તો વિલાપ કરી કરીને પણ એમના હૈયાને આશ્વાસન મળે પણ રામ
માટે તો આ વસ્તુ દુર્લભ જ છે. રામને માટે 'વિલાપ કરવો' સુલભ નથી.
રામે પોતે પોતાની મેળે જ સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી એમને માટે
વિલાપ શક્ય નથી. જે તે પ્રલાપ કરે તો લોકો કહેશે તમે પોતે જ આશ્વ
વહોરી છે પછી તમારે શા માટે રડવું જોઈએ ? જેને સ્વેચ્છાથી ત્યજીએ
તેને માટે વિલાપ ન હોવો જોઈએ.

તમસા કહે છે-આ ત્રણ કારણથી રામ માટે મંસાર અનેક કષ્ટવાળો
છે. આ દુઃખ પરંપરાને લીધે રામને માટે જીવનું જ અશક્ય બની મરુ
હવું. તું વાગવાનનો પાક માન કે રામ આજે આટલે શોકને મને રડ્યા,
નહિ તો તેમના શોકને જહાર આવવા વેગ ન મળત અને જે એમ ધાન
તો રામનું શું ધાન એ કહેવું અશક્ય છે. આજે તે આટલાં આંસુ સારે
છે તેથી જ તેમનો શોક ઓછો થયો છે. હૈયાનો વાર ઓઝો થયો છે
તેથી જ આજે તે જી રી શક્યા છે અને આરામનો આસ લે છે. જે આજે
પણ તે ન રડ્યા હોત તો આજે તેમનું ચોક્કસ મૃત્યુ થાત. આજે તે જીવે
■ એવું કારણ જ એમનાં આજનાં આંસુ છે. તેથી રુદન ખરેખર લાભ
જ છે તેથી રામ રડે છે તેથી તું શોક કરીશ નહિ. એ એમના લાલ માટે
જ છે.

'રામ' ઉચ્છવાસઃ મરતિ એટલે જ્ઞાકોચ્છવાસઃ મરતિ એવા અર્થમાં
લે છે. આજે વાર વાર વર્ષે-પણ શોકનો હિલરો જહાર આવે છે એ
સારું છે તેથી રામનો વિલાપ લાલ માટે જ છે. આજે આ વિલાપને લીધે
જ તેમનું હૃદય ટકી રહ્યું છે, તેથી તું શોક કરીશ નહિ. આ પ્રલાપથી
જ એમનું હૈયું દળવું થશે.

વચ્ચો શ્રી મ. ન. દિવેદીનું આ શ્લોક કિષ્કરનું દિપ્પણ (૫૪ ૧૩૭)
"જયતતી યથાધર્મ પ્રતિપાલના કરવાની ચિન્તા તો રામને છે જ, તે
તેમાં વળી કુસુમને-કુલને-જેમ ધમકતો તાપ સુકવી-કરભાવી નાંખે છે, તેમ

સીતાના વિરોધના ચોક્કસ અગ્નિની ઝાળથી જીવ પણ કરમાયા નાચે છે, એટલા એટલા દુષ્ણુ નિવારણ કદાપિ વિલાપ કર્યોથી ચાત, પણ પોતે નાચે જ તજીને સીતાને વનનાસ મોકલો છે એટલે વિલાપ પણ અમના માયો કરી શકતા નથી તે અતરની આગને જીડી જીડી દાખી રાખી અદરથી મુઝાર્ધ મુઝાખને જાગવું પડે છે. આવી તરફની અદરની ગુપ્ત આધિધી તેમ જ બહારની આધિઓથી પીડાપ ગ્રેહુ -મનુ શરીર પડત, પણ માત્ર રસવાથી જ એમનું હૃદય દનકુ ચાય છે, તે એમના જીવવા રૂપી વાલ નીપજે છે”

અહીં પ્રથમાર્ધમાં ઉપમા છે સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે-પ્રિયાસોનની ચર્મ સાથે અને જીવ નીકુમ સાથે સરખામણી ધર્મ છે મ્લપ્યતિ સા ધર્મ છે, તેથી ઉપમા યથ

દ્વિતીયાર્ધમાં રુદિત્તમ એ ખરામ મનાય છે જતા અહીં તેને જામ (સાગી વસ્તુ) તરીકે વર્ણવ્યું છે તેથી અહીં હેતુ અસંકાર થયો.

અલોક ૩૧ (હરિણી)

અહીં આર વિરોધાભાસ છે

(૧) દલતિ . મિચતે-માઠ ઉદ્દેગવાણુ (ગાલોદ્દમ) હૃદય તૂટે છે (દલતિ) પણ તેના બે કટકા નથી થતા ગાલો-ગાલો હૃદય તૂટે છે હૃદય તૂટે છે કદીએ તો સાધારણ રીતે કોઈ એમ માને કે તેના બે કટકા થયા હશે પણ અહીં તો હૃદય તૂટે છે જતાં તેના બે કટકા થતા નથી આમ અહીં દલતિ અને દિવા ન મિલતે વચ્ચે વિરોધ છે પણ દલતિ શબ્દશઃ ન લેતાં રૂપકાત્મક રીતે લક્ષ્યે તો આ વિરોધનો પરિહાર થાય છે

(૨) વહતિ . મુજ્જસિ ચેતનામ્-મૂર્છા આવે છે પણ ચેતના લુપ્ત થતી નથી. અહીં મોહ વહતિ અને ચેતના ન મુજ્જસિ માં વિરોધ છે જો મૂર્છા આવે તો ચેતન જવું જ જોઈએ પણ અહીં તેમ નથી થતું તેથી વિરોધ અહીં પણ મોહ વહતિ શબ્દશઃ ન લક્ષ્યે તો વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

(૩) અન્તર્દાહ તન્નુ જ્વલયતિ મસ્મસાવ ન કપોતિ-અંતર્દાહ શરીરને બાળી મૂકે છે જતાં વસ્ત્રીશૂન કરતો નથી. કોઈ પણ સ્ત્રીજ મળી જામ

એટલે તે ભસ્મ જ થઈ જાય. પણ અહીં તેમ નથી થતું તેથી જ્વલયતિ અને ભસ્મસાત્ ન કરોતિ માં વિરોધ છે. અહીં પણ જ્વલયતિ શબ્દશઃ ન લેતાં રૂપકાત્મક રીતે અર્પણે તો વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

(૪) પ્રહરતિ...જીવિતમ્—વિધિ મર્માન્તિક ધા કરે છે પણ પ્રાણુ હરી હેતુ નથી. મર્મચ્છેદક ધા થાય ત્યારે પ્રાણુ પણ ચાલ્યા જ જાય પણ અહીં તેમ થતું નથી. તેથી વિરોધ. અહીં પણ મર્મચ્છેદી...પ્રહરતિ શબ્દશઃ ન લઈએ તો વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

આમ અહીં વિરોધ અલંકાર થયો. વાંચો શ્રી 'રામ'ની આ શ્લોક ઉપરની સં. ટીકા-રામના કહેવાનો ભાવ આ છે-“કષ્ટં મોઃ કષ્ટમ્ હૃદય દુઃખે છે પણ બે કટકા થતા નથી. જો તેમ થાય તો તો હું નહીં મૃત્યુ પામું અને તો તો દુઃખનો અનુભવ જ ન થાય. પણ દુઃખ એટલું જ છે કે હૃદયના બે કટકા નથી થતા. મૂર્છા આવે છે પણ ચેતન લુપ્ત થતું નથી. જો ચેતન જતું રહે તો તો હું લાખો વખત સુધી અચેતન રહું અને તેથી મને દુઃખનો અનુભવ જ ન થાય. અન્તર્દાહ શરીરને બાળે પણ ભસ્મસાત્ કરતો નથી જો ભસ્મસાત્ કરે તો તો હું મૃત્યુ પામું અને પછી આ દુઃખ ન રહે. પણ અહીંસાસ ! એમાંનું કશું થતું નથી. માત્ર હું વિધિ જ મ' પ્રતિકૂળ છે. 'મને ખૂબ ખૂબ દુઃખ થાય' એટલા જ માટે ખાસ હેતુપુરઃસર વિધિ મર્માન્તિક ધા કરે છે પણ પ્રાણુ નથી હરતો જો પ્રાણુ હરે તો તો હું મૃત્યુ પામું અને દુઃખનો અંત આવે પણ કષ્ટં મોઃ કષ્ટં વિધિ એન જ હૃદયે છે કે મારે આ દુઃખનો અનુભવ કરવો. સાચે જ-

દુઃસંસેવેનાયૈવ રામે ચૈતન્યમાહિતમ્ ।

મર્મેપઘાતિભિઃ પ્રાણૈર્વજ્રકીલાયિતં સ્થિરૈઃ ॥”

આ શ્લોક મા મા.માં આવે છે. વાંચો એ ઉપરની 'કાણે'એ નિધિશી 'ત્રિપુરા'ની ટીકા-

“અન્તરેવ હિ દલને ચાલ્યો વ્યથા સ્યાત્ તાલ્યો વ્યથા હૃદિ વર્તતે ।... ચદિ મોહઃ કથમેવ જાનાષીત્યગ્રોત્તરમ્ । ચેતનાં તુ જ મુન્નત્યેવેત્યાશયઃ । તપાન્તર્દાહઃ સ્મરપવનશંખુક્ષિતશોભનઠ્ઠસ્તત્તું દહતિ । તર્હિ 'દહ ભસ્મીકરણે'

इति घात्वर्थान् किमिति भग्नरूपता न ददवते इत्यत्र भस्मरूपान्न करोतीत्युक्तम् ॥

૩૧-૧

एवंतु इदम्-सीता रामनी पातने ठેકા આપે છે અને કહે છે કે
પરેખર રામ કહે છે એવું જ છે. તેને પણ એવું અરથ રામ જેવું
જ હુઃખ થાય છે.

શ્લોક ૩૨ (હરિણી)

वञ्जादपि कठोरानि मृगुनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥

લોકોત્તર મનુષ્યોના હૃદયનું માપ કેવી રીતે કાઢી શકાય ? સીતાને
રામ કેટલું આક્રાંતા હતા તે પહેલા અંકમાં જોયું. છતાં લોકોને ખુશ
રાખવા ગરૂર પડ્યે તેમની વહાણી જાનકીને પણ વધુની માફક ત્યજ
દીધી. [ત્યજ શબ્દ બનાવે છે કે રામ લોકોને કેટલું મહત્વ આપે છે]
ત્યજ દીધી તો ત્યજ દીધી પણ પોતે અયોધ્યામાં રહ્યા ત્યાં સુધી એ શોક
વળગું હૈયું કરીને અંદરને અંદર એમણે સહ્યો છે. લોકોને ખરાબ લાગે
માટે તેમણે એક આંતરું દીધું પણ પાડ્યું નથી. પણ આગળ પ્રિયાએ
હિંદુલું આ કદબજ જોતાં, અને પ્રિયાએ શકવેલો પેલો મોર જોતાં તથા
બહાણીએ કટવેલા પેલા ગજા શિશુને જોતા હૈયું દાખ રહેતું નથી. અહીં
સદવિદારનાં રથજો જોનાં હૈયું ચીરાઈ જાય છે. આગળ પંચવટીમાં રામથી
રડી કેવાયું તેથી જાણે કે પુત્રાસીઓને અને જનપદવાસીઓને પોતે મોટા
દ્રોહ કયો હોય તેમ રામ માને છે અને તેથી તે એમને ક્ષમા કરવા પ્રાર્થના
કરી છે. રામ કહે છે, “ સીતા માટે રડવું એના અર્થ એ થયો કે હું
અંદરખાનેથી લોકોને ધિક્કારું છું. વિલાપ કરવો તે તમારો યુ-હો કરવા
જેવું છે. પણ હું મહાનુભાવ પ્રજાજનો ! આ બોલવામાં હું નિરુપાય છું.
અસહાય છું. તેથી મને માફ કરો.”

લોકો પ્રત્યે રામને કોઈ કટાક્ષ નહોતો એને અહીં સમર્થન મળે છે.
અહીં પણ તેમને લોકો પ્રત્યેના કટાક્ષ અભિપ્રિય નથી તે તો કેવળ ઉદાર
૧૬

હૃદયે તેમની સહાનુભૂતિ જ માગે છે. એવા સ્નેહ હોવા છતાં તેમણે જનકીને ત્યજી કારણ લોકોને એનું રાજમહેશ્વમાં રહેવું ઉચિત લાગતું નહોતું. એમણે એને તૃણનો માફક ત્યજી અને લોકોને ખરાબ ન લાગે માટે શોક ન કર્યો. છતાં પરિચિત સ્થળો જોતાં તે અસહાય બન્યા અને રોયા. ખૂબ રોયા. અને એ રડવામાં જાણે પોતે લોકોને દ્રોહ કર્યો હોય તેમ તેમની માફી માગે છે. આ જ લોકોત્તર મનુષ્યનું મન-કે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ આશ્ચર્યકારક કાર્ય કરે છે. એવા લોકોત્તર હૃદયને સામાન્ય જનની રીતે સમજી શકે ?

રામના મનોમંથનના આ દર્શનમાં કારુણ્યની પરાક્રાંટા આવે છે.

૩૨-૧

અભિગમ્પરીરમવગૂરણ શોકસાગરસ્ય-શોક સાગરનું અતિ બિંકું વમળ છે. અવગૂરણં શબ્દ જાગ્યે જ વપરાય છે. તેનો અર્થ 'વમળ' અથવા 'ભરતી' થાય છે. વચ્ચે આ શબ્દ ઉપરની શ્રી 'રાય'ની ટીકા "—'ગૂડ' ધાતુ ગતિ બતાવે છે. જર એટલે નિમ્ન. અવગૂર્ણતે (દિવાદિ આત્મવેપરી) મધ્ય ગચ્છતિ અસ્મિન્ હતિ અવ+ગૂર્+લઘુદ્ધ અધિકરણે અવગૂરણમ્ એ જગ્યા કે જ્યાં નિમ્ન ગતિ હોય છે. પણ દરેક વમળમાં નીચેની તાણુ સખત હોય છે. તેથી અવગૂરણ એટલે આવર્ત-વમળ."

પાઠદેર-આપૂર્ણ મન્યુસંમારસ્ય-અતિશય શોકની (મન્યુસંમારસ્ય) જાંઠી ફરતી છે. 'કાણે' 'કાળે' વગેરે રાખે છે આ પાઠ પણ પહેલા પાઠને વધારે સારો ગણે છે. 'ડો. બેમરસકર પણ પહેલો જ પાઠ રાખે છે. 'ગય' 'વિદ્યા સાગર' વગેરે બધા પહેલો જ પાઠ રાખે છે તેથી પ્રસ્તુત આદર્શમાં પણ એ જ પાઠ રાખ્યો છે.

હવે વાસન્તીને રામના હૃદયનો સાચો ખ્યાલ આવે છે. આથી જીલડું તેને જ આશ્વાસન આપવું પડે છે.

શ્લોક ૩૩ (અનુષ્ટુપ).

વાસન્તી રામને, પૈયં રાખવા કહે છે ત્યારે રામ કહે છે-હવે પૈય કેવું ? જગત દેવી વગરનું થયે બાર બાર વર્ષ થયાં. જાણે તેનું નામ પણ

ગતમધી બુઝાઈ મધુ છે અને હજી રામ છવે છે । હજી રામ નથી જવતા
મ નથી. ન ચ ન આ એ 'ન'કાર 'હ'કાર ખતાવે છે.

શ્લોક ૩૪ (અનુષ્ટુપ)

આ સ્નેહાર્દ્ર અને શોકથી ઘડુણુ વાણી તને ધણી પ્રિય (મને એવી)
થી. આ તને મને તેવી વાણી નથી. પણ વિષ બરેલી મધની ધારાઓ
રા ઉપર પડી રહી છે. વાંચો મ. ન. દ્વિવેદી—“સ્નેહ રસ વડે શીતલ
સ્ને શોકથી ઘડુણુ આ વાણી પ્રિય માત્રથી જ ભરેલી જે એમ નથી.
ધુ એ તો વિષથી મિશ્ર મધુની ધારા જેવી પ્રિય શોકની ધારા તારા
પર પડે છે, અર્થાત્ એ વચ્ચેથી તને પ્રિય માત્રનો હર્ષ જ થતો હશે
મ નહિ પણ રામનો આટલો મધો શોક જોઈને તારા દુઃખનો પણ
ર નહિ રહેતો હોય.” બહોં શોક=વિષ અને સ્નેહ=મધુ સેવાનું. બંનેને
ધની મીઠી ધારાઓ પોતાના ઉપર વરસતી હોય પણ એ તે વિષ બરેલી
મ તો કાઈને તે ન મને તેવી જ રીતે રામની આ વાણી બંને સ્નેહ
રપૂર હોય પણ એ વાણી એમના હૃદયનો બીડો શોક ખતાવે છે તેથી
તો માટે પણ તે ભારે દુઃખકર નીવડે અને તેથી તેને તે ન મને. ગમનાં
ચન સ્નેહાર્દ્ર હોવાથી મધુ તુલ્ય છે, જ્યારે શોકથી ઘડુણુ હોવાથી તે
વેષ તુલ્ય છે.

આમ બહોં રામની સ્નેહાર્દ્ર અને શોકથી ઘડુણુ વાણીને વિષથી
બરેલી મધની ધારાઓ સાથે સરખાવી છે—મધ=સ્નેહ અને શોકથી ઘડુણુ=
વેષથી બરેલી. પણ આ સરખામણી સીવી રીતે ન કહેનાં ઉપમેયનો
વાચ.) નિષેધ કરીને અને ઉપમાન (મનુષ્યો ધારાને ‘સ્થાપિત મધુ’ છે,
તેથી બહોં અપહનુતિ અસંકાર થયો.

શ્લોક ૩૫

અ-વચ-યથા અન્તઃ પ્રત્યુત્પન્ન તિરસ્કૃત્ત્વમ્, અજાતસલ્યં, સવિષઃ દંડસ્ય,
યૈન મર્માણિ કૃન્તન્નવિ તોત્ર શોકસદ્-દંદે મથા લલ્લ સોદ. ન કમ્ ।
(ઉપમાતિ)

તીરશ્ચોત્તમ-૫.૩૧.

જેમ શેકી ન શકાય તેવા વેગવાળો પાણીનો પ્રવાહ રેતીના પુલ
જોઈ શકે તેવી વહે, તેમ શેકના આવેગને શેકવાના આદર દરેક પ્રમદને
અંદરથી અગ્રપૂર્વક તોડીને કાઢી અવર્ણનીય એતોચિકાર મારી અંદર પ્રવે
છે. આગ અહીં ન શકી શકાય તેવા વેગવાળા પાણીના પ્રવાહને અવર્ણ
નીય એતોચિકાર સાથે, અને શેકના આવેગને શેકવાના આદર મનને
રેતીના પુલ સાથે સરખાવ્યા છે તેથી ઉપમા છે

૩૬-૨-૩

દુર્વાર-દુર્વારઃ (ન વારી શકાય તેવા) દારણઃ ચ (અને અર્થ)
આરમ્ભઃ મસ્ય (મહત્) (આરંભવાળા) પરિમુષિત-પરિમુષિત નિઝ્ઞાનં યસ
જેનું પોતાનું દુઃખ ભૂખાઈ ગયું છે તેનું. રામ એટલી કડુશ્ચ રીતે આક્રમ
કરે છે કે એથી સીતાના હૃદય હવર ભારે ચોટ લાગી ગઈ છે. રામનું
દુઃખ કેટલું પારાવાર છે અને તેનું શું પરિણામ આવશે તે વિચારે સીતા
હૃદય ભણે પોતાનું દુઃખ ભૂલી ગયું અને મૂઠ થઈ ગયું

પાદકૈર-પ્રસ્ફુરિતનિઝ્ઞાનસમિવ આકમ્પિતં ચે હૃદયં-પોતાનું દુઃખ આ
ભૂત થતું હોય તેમ મારું હૃદય કંપે છે. 'રામ' આ પાદ રાખે છે
નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે-"આર્યપુત્રના અનિષ્ટની ચંકાથી મારું હૃદય એ
કંપે છે કે ભણે હૃદયનું જ કોઈ અવર્ણનીય ભારે દુઃખ આજે આ
પડ્યું હોય તેવું લાગે છે રામનું આ દુઃખ અનિવાર્ય છે તેથી જ
અનિષ્ટની આશંકા થાય છે."

૩૬-૭, ૮

સંત્રીપન-રામનું દુઃખ હવતું થાય તેથી વાસન્તી જનસ્થાન
કેટલાંક પરિચિત સ્થળો બતાવે છે. પણ સીતાને લાગે કે એનું પરિ
ણામ વિપરીત જ આવશે. સીતાને ખાતરી છે કે જે ચિરપરિચિત સ્થળો
જોતાં રામનું દુઃખ ઘટવાને બદલે બીડતું વધી જશે.

પાદકૈર-સન્દીપનાનિ...પ્રિયસક્તી વિનોદનોપાય इति मन्सते-જો રામ
દુઃખ વધારનાર છે તેના સ્થળોને વાસન્તી દુઃખ નિવારવા માટેના ઉપા
તરીકે વર્ણવે છે. આ પાદ પણ સારો છે.

મુઠ્ઠની હોય તેવા લાવ વ્યક્ત કર્યો. વાસન્તી સીતાની કેટલી પ્રિય સખી હતી તે અહીં સમજાય છે. સીતાને ગોદાવરી ઉપરથી આવતા વાર થઈ તેથી રામ આકુળ વ્યાકુળ થઈ તે તરફ જોવા લાગ્યા. પાસે ખેડેલી વાસન્તીને એમના આ મનોલાવ ન કળાય તે માટે તેમણે ઘણી કાળજી રાખી છતાં વાસન્તી એ પારખી ગઈ, અહીં વાસન્તી એ જ કહે છે કે તમે છુપાવવા ધારેલી વાત પણ હું જ્યાં કળી ગઈ હતી તે જ આ લતાગુફ અરવિન્દ કુદ્મલનિભઃ માં ઉપમા છે.

૩૭-૨

શાલ્ગાહિ—સીતાની ધારણા તદ્દન સાચી પડી. વાસન્તીએ એવા ખાનગી પ્રસંગોના ઉલ્લેખ કર્યો કે જેથી રામનું અને સીતાનું—ખન્નેનું દુઃખ વધી ગયું. સીતાને વાસન્તી ખરેખર દારુણ અને ક્રૂર લાગે છે. તો શું વાસન્તી એવી ક્રૂર હશે ? સીતાની દૃષ્ટિએ વાસન્તી ક્રૂર લાગતી હશે. પણ ખરી રીતે વાસન્તી એવી ક્રૂર નથી. તેને સીતા પ્રત્યે અપાર સ્નેહ છે. તેથી જ તે એના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જેથી એનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થાય. રામને જે કટાક્ષ કરવાના હતા તે તેણે કરી લીધા છે. એ દ્વારા એમનું હૃદય પારખી લીધા પછી ફરી ફરીને રામને દુઃખ થાય તેવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરવાનો વાસન્તીનો આશય નથી જ પણ એનો સીતા પ્રત્યેનો સ્નેહ જ તેને વારંવાર આવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરવા પ્રેરે છે. રામ અને સીતાની ખાનગી વાત અને ખાનગી પ્રસંગો પણ વાસન્તી જાણે છે. એટલી બધી એ સીતાની નિકટની પ્રિય સખી છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એ આવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરવા પ્રેરાય કારણ એથી એનું હૈયું તો હળુ થાય જ.

૩૭-૩

હૃદયમર્મ—હૃદયમર્મણિ (હૃદયમર્મમાં રહેલા) ગૂઢ (ગૂઢ) શત્રુ તત્ત્વ (શત્રુને) સંઘટ્ટનૈઃ (હત્તાવવાથી) હૃદયમાં બિંદુ ખૂંચેલું શત્રુ દુઃખ તો આપે જ પણ તેને હત્તાવવાથી વધારે દુઃખ થાય. તેવી જ રીતે રામના હૃદયમર્મમાં સીતાચિયોત્તનું દુઃખ શત્રુની જેમ ખૂંચેલું હતું. પણ આ બધી વાતો પ્રગટ કરવાથી તે દુઃખ ખરેખર વધી પડ્યું છે. આવી વાતો

સંભળાવવી અને આવા પ્રસંગનો હિલ્લેખ કરવો તે ખરેખર હૃદયમાં રહેલા શક્યને દર્શાવવા બરાબર છે. રામનું દુઃખ એમને પીડનું તો હતું જ પણ વાસન્તીની વાતોથી એ સંવેદન વધુ તીવ્ર બને છે. સીતા કહેવા માંત્રે છે કે મધૂર, શિલાની પથારી મંડપ વગેરેનો હિલ્લેખ કરીને વાસન્તી રામને અને સીતાને બંનેને દુઃખી કરી રહી છે. એવા પ્રકારનું શક્ય દર્શાવવાથી એ પ્રકારનું દુઃખ યાવ એવું તે દુઃખ હતું.

અયિ ચ્ચિદ્ જ્ઞાનકી૦—વાસન્તીની વાતથી સીતા અને રામ બંનેનું દુઃખ વધી પડે છે છતાં સીતાને તો વાસન્તીને ઠપકો દેવાના પણ હોશકેશ છે જ્યારે રામને તો એ પણ નથી. વાસન્તીનાં વચનોથી રામને તો આરે તરફ સીતાની પ્રતિમા જ નજરે ચડે છે. આશુ બાણ બધે સીતા જ સીતા ! તો કુ તે કાણ ? વાસન્તી કે સીતા ! સમને તો સીતા જ કૂર ભાગે છે. “તું કેટલી કૂર છે મારી આશુબાણુ જ્યાં નજર માંડું છું ત્યાં તું જ તું જાણે દેખાય છે ! પણ તું કેટલી કઠિન છે કે મારી આવી દશા જોવા છતાં તું મારી પાસે આવતી નથી ! તું જનકી છે પરમ દયાળુ જનકરાજની પુત્રી છે છતાં આવી નિર્દયતા ચાને ?” વાંચો કીર૦—
“જાનકીતુલસ્યા પરમદયાલુજનકરાગુડ્યાસ્તવેદં નિર્દયત્વં નોષિતમિતિ ચ્યજ્યતે”

સૂત્રાક ૩૮ (મન્દાકીન્તા)

રામના દુઃખનો પરાકાષ્ટાનું અહીં વર્ણન છે. અથવા અવિરત જ્વાલા યસ્મિન્ કર્મણિ યથા તથા અવિરત૦-અવિરતા જ્વાલ યસ્મિન્ તત્ત્વ યથા તથા-અવિરત જ્વાળાથી. પાઠદ્વૈર—અવિરત૦-અવિરતા જ્વાલઃ યથા સ્યુઃ તથા (અન્યથી૦)—ઘાટી જ્વાળાથી, બંને પાઠ સારા છે. પણ થી ‘રામ’ વિદ્યાસાગર વગેરે અવિરત પાઠ રાખે છે. તેથી અહીં પણ તે પાઠ રાખ્યો છે.

સીન્-સદ્ નું પર્વ, કૃ. પુ. ૩ એ. ૫ વિશ્વક-આરે તરફથી. અથવા વિશ્વક—‘બધે પ્રસરતો’ એમ (મોહના) વિશેષણ તરફે પણ લેવાય. પણ પહેલી રીત વધારે સારી છે. સ્વયમવતિ-સ્વયં નું પ્રેરક પર્વ. કા. ત્રી. પુ. એ. ૫.—આવરી છે છે.

આ શ્લોક લવભૂતિના ઉત્તમ શ્લોકોમાંનો એક છે. માલતી માધવમાં પણ આ શ્લોક આવે છે. એના ઉપરની टीકામાં ‘७/१६२’ કરુણરસના અભિચારીભાવ અને સ્થાયીભાવ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે — “द्विधा भवति हृदयमेति पीडा, अवयवसन्धिः शिथिला भवतीत्यस्वरूपता । विश’ शून्यं मन्ये इति बाह्यसंवेदना निर्वेदः । अविरलज्जगले यथा तथान्तर्ज्वलामीति चिन्ताजनितो दाहः । अन्तरात्मा निरालम्बः सौदम्यवसाद’ गच्छन् बाह्यान्धकारे मज्जतीवेति लातिः । विष्वक् सर्वतो मोहश्छादयतीति मोहः । मन्दभाग्योऽह’ किं करोमीति दैन्यम् । ”

૩૮-૭-૮

સકલજીવલોક૦-સકળ લોકના મંગળાધાર સમા. પાદેદેર-લોભમજ્જ-લવજન્મલાભસ્ય-જેનો ૪-મ સકળ લોકને મંગળકારક છે.

સંશયિત૦-સંશયિતે જીવિતે યસ્મિન્ સઃ સંશયિતજીવિતઃ, (જીવનને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે તેણે દેવાયો દારુણ) અતઃ એવા દારુણઃ વશાપરિણામ- (દશાપરિવર્તન)

શ્લોક ૩૮

અર્થ—અન્તર્વા વહિરપિ વા શરીરઘાતુર્ અસ્તમયૈપ્રલેપૈ આલિમ્પન્નિવ અકસ્માત્ પુનરપિ જીવયન્ સંસ્પર્શઃ આનન્દાત્ અપરવિધ ‘મોહ’ તનોતિ । (પ્રહર્ષિણી)

શરીરઘાતુર્-ઘાતુઓ અર્ધી મળી સાત છે. રસ, રક્ત (અરુક), માંસ, મેદ, અરિય, મલમ અને શુક્ર. પહેલો મોહ શોકને લીધે હોતો. આ મોહ આનન્દને લીધે છે. તેથી એને અપરવિધ કહ્યો.

પહેલા અને છેલ્લા ચરણમાં ઉત્તમેક્ષા છે.

સં. આ. પો. - ર. ચ. ૩-૧૨-સન્તાપજાં વપદિ ચ પરિહત્ય મૂર્ઝામાનન્દ-
નેન જટતાં પુનરાતનોતિ ॥ ર ચ. -૧-૩૫

૩૮-૧

આનન્દ૦-આનન્દેન નિમ્બીલિતે અક્ષિણી ચસ્ય

૩૯-૬

અયિ દેવ કિમિતિ-ભાગીરથીના વગ્દાનને લીધે સીતા અદૃશ્ય છે તેથી વાસન્તી એને જોઈ શકતી નથી, જ્યારે રામ અદૃશ્ય સીતાનો સ્પર્શ પણ ઓળખે છે તેથી તે કહે છે કે જનકી ફરીથી મળી રામ એમની રીતે સાચા છે છતાં વાસન્તી સીતાને જોઈ નથી શકતી તેથી તેને આ બધો રામનો બકવાટ લાગે છે 'વિન્દીઓની દસ અવસ્થા કહી છે તેમાં જન્માદ મૂર્છા અને મરણ એ છેદની ત્રણ અવસ્થા છે, રામની વાત સાંભળીને વાસન્તીને ધાય છે કે નક્કી રામને ઉન્માદ થયો છે અથવા સુધી તેણે જોયું કે ઉન્માદ અને મૂર્છા એ જે સ્થિતિ તો રામ વટાવી ગયા છે તેને બધ લાગે છે કે હવે વિન્દીની ઉત્તરી અવસ્થા મરણ રામ મારે નક્કી છે તેથી તેને બધ લાગે છે આથી તે રામને કહે છે કે એક આધાત તો સીતાએ ક્યો જ છે અને હવે આયુ બોલ્યોને તમે મને ખીજો આધાત પહોચાડો છો." (વાલ્મે 'રામ' ૫ ૧૦૩)

૩૯-૧૧

ચિરસદ્માય-ભાગા સહસ્રાવને લીધે સૌમ્ય અને શીતળ પાંદેર-ચિરપ્રણયસ્થમા-ચિર પ્રણય યસ્મિન્ સ ચિરપ્રણય, ંપ્રણય સ્વભાવ, તેન સૌમ્ય-(ખૂબ સ્નેહાળ સ્વભાવ હોવાથી સૌમ્ય પણ આ પાંદેરનો અર્થ બરાબર એસતો નથી

પ્રલોક ૪૦

અન-૧૫-પૂર્વે પરિણયવિધૌ ય કચ્છપર હસ્ત ગૃહીત અનુત્થાસિરૈ સ્વેન્દ્રાસ્પૃશૈ, ય ચિર પરિચિત,

પરિણયવિધૌ અનનીવિધિમાસ્વેન્દ્રા ને બદલે સુચાસ્ત્રે પદૈ પાંદેર છે સુધાશ સુતિ યસ્માત્ સ સુચાસ્ત્રિ ચન્દ્ર આ પાંદે પ્રમાણે નીચે ખુલ્લું અર્થ થયું-અનની અનુત્થાસિરૈ એ ૬૮. ફિરસિયુશી એ પરિચિત છે આ પાંદે કરતા પ્રસ્તુત આટલિમા લીધેનો પાંદે વધારે સુગમ છે

૪૦-૧-૧

સ ઇત્યમ્-આપણા લગ્ન વખત જોવા તમે હતા તેવા જ તમે છે. અથવા સીતા રામને સ્પર્શી છે લગ્ન વખતે રામના સ્પર્શથી

સીતાને જે ભાવ થયા હતા તે જ ભાવ તેને અત્યારના સ્પર્શથી પણ થાય છે. અથવા તો આ પ્રશ્નાર્થ તરીકે પણ લેવાય-‘આર્યપુત્ર, અત્યારે તમે એના એ જ છો કે? ‘મારા લગ્ન વખતે જેવા તમે સ્નેહાળ હતા તેવા જ સ્નેહાળ અત્યારે છો કે?’ ‘કાણે’ પણ આ બંને રીતે સમજાવે છે. છતાં રામની એવી કટુણુ દશા જોવા પછી ચીતા હવે એમને માટે આવું તો ન જ ગોલે. જલદું તે એમ જતાવરા માગે ■ કે આટલાં વધે વીત્યાં છતાં રામનો સ્નેહ એવો ને એવો જ છે.

૩-૪૦-૬ ૪૦-ક-૭

અ-૪૪-સ એવ અયં તસ્યાઃ તુહિનનિકરૌપમ્યસુભગ. લલિતલલ્લીકન્દલનિમઃ
પાણિઃ મયા લલ્લઃ (શિખરિણી)

તુહિનઃ-તુહિનસ્ય (હિમના) નિકરઃ, તસ્ય (સમૂહના) ઔપમ્યં
(સાદૃશ્યથી), તેન સુભગઃ (મનોહર)

૫-૬૬૨-તદિતરકરૌપમ્યઃ-તસ્યાઃ હતરઃ ગૃહીતાદમ્યઃ ચ કરઃ તસ્ય
ઔપમ્યેન સુભગઃ-તેના બીજા હાથ જોડે મળતો હોવાથી સુંદર પણ આ
સંદર્ભને બંધ એકતું નથી.

લલિતઃ-લલલ્લયા (લવલીના) લલિતં (સુંદર) કન્દલ (નર્વાકુર), તન્નિમઃ
(જેવો)

શિશિર, સુભગ અને લલિત ચબ્દો સીતાના હાથની શીતળતા, સુંદરતા
અને હોમળતા સૂચવે છે.

છેલ્લી એ લીટીમાં હાથને હિમસમૂહ અને લવલીના અંકુર સાથે
સરખાવ્યો છે તેથી ઉપમા છે.

૪૦-૧ ૨

હા ધિક્ ■ ધિક્-રામની આજ્ઞા વગર તે એમની પાસે ગઈ
હતી તેથી સીતાને રામ ગુસ્સે થશે એમ લાગે હતાં અત્યારે રામના
સ્પર્શથી તે આનન્દવેશી થઈ ગઈ હતી તેથી એનો હાથ ખેંચી લેતી
નહોતી. થોડીવારે તેને જાન આવે છે કે તેણે રામનો ગુન્હો કર્યો ■ કારણ
તે એમની આજ્ઞા વગર એમની પાસે ગઈ એટલું જ નહિ પણ તેમને ધણ

વખત સુધી રૂપસી કયો આ વિચારે તે લાપ પામે છે અને કહે છે કે પોને રામના રૂપસીના આનન્દના એક મોટી ખૂલ કરી છે

૪૦-૩

આનન્દ-આનન્દેન નિમીલિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્ય-આનન્દને લીધે જેની ઇન્દ્રિયો કામ કરતી અટકી ગઈ છે તેવો

૪૦-૪

કણ્ઠમુન્માદ ઘણ-ગાના વરદાનથી સીતા બધાને અદ્ભુત હતી. તેથી વાસન્તી એને જોઈ શકતી નહોતી રામ પણ તેને જોઈ શકતા નહોતા છતાં રૂપસીને લીધે રામે એનો હાથ પકડ્યો હતો તેથી રામ એક રીતે આ સત્ય જોણતા હતા છતાં વાસન્તી એને ઉન્માદ જ ગણે છે

શ્લોક ૪૧

અનૃથ-તસ્યા સઃ જડ પ્રકૃતી સ્વિયન્ કરપલ્લવ । અઘાત્ પરિકમ્પિન-સ્વિયત મમ કરાત્ સહસૈવ પરિભ્રષ્ટ । (આર્યા)

કરરૂપસીને લીધે સીતા અને રામ, બંને-જડતા, કમ્પ અને રવેદ એ પ્રેમના સારિયક લાવો અનુભવી રહ્યા હતા “યૌવનમા શઃખ્યાતમર્ગો તો મદુ આ લાવ અનુભવે પણ આજે બાર બાર વર્ષ પછી પણ રામ અને સીતા આ લાવ તેવી જ રીતે અનુભવે છે એ એમનો સ્થિર પ્રેમ બતાવે છે.” +

૪૧-૨

અઘાપ્યતવસ્થિત-સીતા બહી નોંધે છે કે રામ હજી રૂપસી થયા નથી તેમની આંખો હજી અસ્થિર છે તે બહીમાં થતી ભય છે, બહીમાં મૂડ થઈ ભય છે અને બહીમાં ચકળ વકળ થાય છે અનસ્થિત (અચળ) સ્થિતિ (ચંબી ગયેલા) મૂઢે (મૂડ થઈ ગયેલા) ધૂર્ણમાને (ચકળ વકળ થતા) મયને યત્ન સ (નથનોવાળો)

પાઠકેર-અનુવદ્ધવદ્ધૂર્ણમાનવેદનં ન સંસ્થાપયામ્યાત્માનમ્-અનુવદ્ધાઃ વદ્ધવ્યઃ
 ધૂર્ણમાનાથ વેદનોઃ સસ્ય-‘મારી વેદના સતત, અતિશય અને ધોળાતી હોવાથી
 હું મારી જાતને સ્થિર કરી શકતી નથી.’ વીરરાધવે લીધેલો આ પાઠ
 સારો છે. આગળના શ્લોકમાં રામની આંખો ચકળ વકળ થતી હોવાનો
 ઉલ્લેખ નથી. રામ દુઃખી હતા છતાં ભાનમાં હતા. રામની મૂર્છા દૂર થાય
 ત્યાં સુધી જ તેમને સ્પર્શ કરવાની સીતાને જરૂર હતી. રામ ભાનમાં
 આવી ગયા છતાં સીતા એનો હાથ ખસેડતી નથી તેથી તે પોતાની જાતને
 દોષિત ગણે છે. [આર્યપુત્રસ્પર્શમોહિતાયા...મે સંવૃત્તઃ] તેથી પોતાની
 જાતને સ્થિર ન કરવા બદલ તે પોતાને ધિક્કારે છે. બેતાળીસમા શ્લોકમાં
 પણ તમસા સીતાની તેવી દશા વર્ણવે છે. આમ આ પાઠ સારો લાગે છે
 કારણ એમાં સીતાની દશાનું વર્ણન છે જ્યારે પ્રસ્તુત આટ્તિમાં લીધેલ
 પાઠમાં રામની દશાનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૪૨

અનુવદ્ધ—મહન્નવામ્ભઃ પ્રવેધૂતસિક્કા સ્ફુટકોરકા કદમ્બયષ્ઠિઃ સ્વ વાસા
 પ્રિયસ્પર્શમુલ્લેન સસ્વેદોરોમાશ્વિનકમ્પિતાક્ષી આસા । (ઉપમાતિ)

સસ્વેદ૦—સસ્વેદં (સ્વેદેન સહ, વહુ૦) (સ્વેદયુક્ત) રોમાન્વિતં
 (રોમાંવિત) કમ્પિતં ચ (અને કંપ યુક્ત) અક્ષં યસ્યાઃ સા (વહુ૦)
 (અંગોવાળી) રોમાન્વિત-રોમાશ્વઃ સજ્ઞાતઃ અસ્ય રૂપે રોમાન્વિતમ્-[તદસ્ય
 સજ્ઞાતં તારકાદિભ્યં રૂપાદિ (પા. ૫-૨-૨૬) પ્રમાણે]

મહન્નવામ્ભઃ૦-મહત્ત્વ નવામ્ભથ મહન્નવામ્ભસી, તામ્યાં (ક્રમેણ) પવન
 અને પાણીથી (કમથી) પ્રવિઘૂત સિક્કા ચ (હલાવાયેલી અને સીંચાયેલી)

સ્ફુટકોરકા—સ્ફુટા-કોરકાઃ યસ્યાઃ—ફૂટતી કળીઓવાળી, અહીં
 સીતાના શરીરને કદમ્બની ડાળી સાથે સરખાવી છે. સીતાના ગમરાટને
 પવન સાથે અને સીતાના કંપને કદમ્બયષ્ઠિના પવનથી થતા કંપ સાથે
 સરખાવેલો છે. સીતાના પ્રસ્વેદને નવા મેખના પાણી સાથે અને એના
 રોમાંચને કદમ્બની કળીઓ સાથે સરખાવેલો છે. આમ અહીં ઉપમા
 (પૂર્ણોપમા) છે. સ્ત્રીઓનાં અંગોને જુક્ષની ડાળી સાથે ધણુખરું સરખાવ-
 વામાં આવે છે—સંચારિણી પલ્લવિની લલેવઃ; રૂપાં તદ્યશોકલતાચ તન્વીમ્ ।

સીતાને અંગે—પ્રિય રામના સ્પર્શના સુખને લીધે ઉદ્ધવેલા સામ્વસને લીધે સ્વેદ, હર્ષને લીધે રોમાંચ અને પ્રેમાદલાદને લીધે કંપ, યર્ષ આવેલ છે. આમ અહીં સ્વેદ, કંપ અને રોમાંચ એ ત્રણ સાત્ત્વિક લાવેાનું વર્ણન છે.

૪૨-૩

અવશેષેતેનાતાના—વધે પછી રામને જોઈને અને ખાસ કરીને તેમની સ્થિતિ પ્રેમ જોઈને મીઠા પોતાના હૃદયના બાવ છુપાવી ન શકી. સીતાનો પ્રેમભાવ એની મેળે પ્રગટ થઈ ગયો. જ્યારે તમસાએ એ વિશે ટકેર કરી ત્યારે જ એને અગર પડી. તેથી જ તમસાના ચમ્પેદાથી એ લજવાઈ ગઈ.

લજ્જાપિત્તા-લજ્જા ઉપરથી નામધાતુનું પ્રેરક ક જ્ઞ કુ. નું આ પ્ર. એ. વ.

ક્ષિમિતિ—સીતાના રામ પ્રત્યેના બાવ તમસા આગળ વ્યક્ત થઈ ગયા તેથી તમસા એને માટે શું ધારતી હતી એને અહીં સીતા પોતાની આ સ્વગત ઉક્તિમાં ખ્યાલ આપે છે. સીતાને એમ લાગે છે કે તમસાએ એમ ધાતું હતું કે રામે ક્રૂતાથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી સીતા રામ પ્રત્યે પહેલા જેવી આસક્તિ નહિ ખતાવે. પણ સીતાના સાચા હૃદયગત બાવ તમસા આગળ પ્રગટ થઈ ગયા હોવાથી સીતા ધારે છે કે તમસાને નવાઈ લાગશે. સીતા કહે છે કે તમસા શું ધારશે? તે મનમાં એમ તો નહિ ધારે કે આહા! રામે કેવી ક્રૂતાથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો! અને હતાં સીતા એના પ્રત્યે નિરસ્કારે ખતાવવાને બદલે એવીને એવી જ પ્રીતિ ધરાવે છે! આતુ અસદશ વર્તન જોઈને લગવતી તમસા સીતાને માન વગરની જ ધારશે એ કારણે સીતા લજવાઈ ગઈ છે.

સીતાએ ધારેલો વિચાર તમસાના મનમાં ઉદ્ભવ્યો હતો કે કેમ એ માટે ચંપ. ચામ. છે. રમસાત્તરી જેતાળીસમા મ્લેહની ક્ષિતિ ઉપરથી તો એને એ વિચાર આવ્યો હોય એમ કહી ન શકાય. સીતાથી પ્રગટ થઈ ગયેલા બાવ એણે સદજ રીતે પણ વર્ણવ્યા હોય. કદાચ સીતાના પોતાના મનની જ આ ધારણા હતી. કારણકે શ્રી 'રામ' પણ કહે છે કે જો ગેતાળીસમા મ્લેહ ઉપરથી જ સીતાએ આ ધાતું હોય તો મંસ્વતે ભવિષ્ય કાગ નહિ પણ એની જગ્યાએ અમસ્ત જ્ઞ કાગ હોયો જોઈએ. તમસાની આગળની

હિતિઓમાં પણ સીતા ધારે છે એ ધ્વનિ નથી. જીલ્લું એ તો હમેશા સીતાનો સ્નેહ જ વ્યક્ત કરે છે. (શ્લોક ૩-૨૩ અને તે પછીની હિતિઓ) સીતા કેવળ પોતાના મનથી જ વિચારે છે કે કદાચ તમસા આતું ધારશે. પરંતુ તમસાને એવો વિચાર આવતો નથી.

૪૨-૫

નન્વકરુણે—સીતાના સ્પર્શને લીધે રામને એમ લાગે છે કે સીતા અહીં જ છે પણ મંજાના વરદાનને લીધે એ રામને દેખાતી નથી. તેથી રામને દુઃખ થાય છે. તેથી જ તે કહે છે કે તું ખરેખર અકરુણ છે કારણ મારી પાસે હોવા છતાં તું અદૃશ્ય રહે છે અને મારી સામે આવતી નથી. સીતાના સ્પર્શથી રામને તો પ્રતીતિ યર્ષ જ ચૂકી છે કે સાતા એની પાસે હાજર છે, છતાં દેખાતી નથી એ એના આશ્ચર્યની વાત છે. રામને આટલા દુઃખી બોવા છતાં અને પાસે હોવા છતાં તે સામે આવતી નથી એ સીતાની કૃતતા નહિ તો ખીણું શું? “નનુ અનુનય અથવા આક્ષેપ (તિરસ્કાર) એમ બે રીતે લેવાય. ‘અનુનય’ અર્થમાં લેતાં એમ અર્થ યાદ કે ઓ વૈદેહી! તું સામે જ અકરુણ છે. તું ક્યાં છે? હું તને વિનંતી કરું છું કે તું મારી સામે આવ. અથવા આક્ષેપ અર્થ લેતાં એમ અર્થ યાદ કે ઓ વૈદેહી તું કેટલી દૂર છે? તું માગથી અદૃષ્ટ રહે એ કેટલું દૂર છે?” (વાચી ‘રામ’ પૃ ૧૧૧-૧૧૨)

૪૨-૬

અયિ આર્યપુત્ર ત્રિપ્રતીગમિષૈત્—તે કહેવા માગે છે કે તમે તો જીલ્લું કહો છો. ખરો રીતે કાણે કાને ત્યાગ કર્યો છે તે વિચારો. તમે મારો કર્યો છે. મેં તમારો કર્યો નથી. છતાં તમે કહો છો કે તો મારો ત્યાગ કર્યો છે. તેથી જ તમે કહો છો તે સત્ય હકીકતથી વિરુદ્ધ છે.

૪૨-૧૦

સ્વેનૈવ લોકોત્તરેણ—વાસન્તી રામને સ.ચી પરતુ સિદ્ધિનું જાન કરાવે છે કે તમે જે સીતા તમારી પાસે એમ માનો છો તે સત્ય નથી. અહીં મારી બદાલી સખી ક્યાંથી હોય? તમે દુઃખની પરાકાષ્ટાએ પડેલી મથા છો તેથી આ તમારો ભ્રમ છે. તમારા લોકોત્તર ધૈર્ય વડે તમારે પોતે જ તમારા ઉપર કાળુ મેગવવાનો રહે છે

પાદ૩૨ — અતિમૃગિતવિપ્રલમ્ભમ્ (અત્યન્તમ્) — અતિમૃગિ ગતઃ વિપ્રલમ્ભઃ
વત્સ્ય-એનો રોડક પરાડાપ્તાએ પહોંચે છે તેમ.

૪૨-૧૨, ૧૩, ૧૪

દ્યુત્કં નાસ્ત્યેવ૦-હવે રામને ખાતરી થઈ છે કે સીતા અહીં નથી,
નહિ તેા એમ કેમ જાને કે વાસન્તી પણ તેને ન જુએ ! એમ માને કે
સીતાને રામના પત્નિનથી માહું લાગ્યું હોય તેથી કદાચ તે રામથી દૂર રહે
પણ વાસન્તી તો એને જોઈ જ શકે. પણ આ તો વાસન્તી પણ તેને
જોઈ શકતી નથી તેથી તેને હવે ખાતરી થાય છે કે નહીં સીતા અહીં
નથી.

અપિ છાત્તુ સ્વપ્ન૦-પરંતુ હજી દમણાં જ અનુભવેલા સીતાના
સ્વપ્નને રામ મિથ્યા કહી રીતે માને ! એણે સીતાનો સ્વપ્ન અનુભવ્યો
હતો એ ચોક્કસ તો જુએ એ સ્વપ્ન હશે ? પણ હું જાણ્યો નથી એ એટલું
જ સત્ય છે. રામને વળો નિદ્રા કેવી ? અતિથય દુઃખને લીધે રામને નિદ્રા
આવતી જ નથી. અને સ્વપ્ન તો જીવમાં જ આવે તેથી મેં જોયું તે
સ્વપ્ન તો નહોતું જ.

સર્વથા સ વૈવ૦—સીતાનો સ્વપ્ન અનુભવ્યો એ ચોક્કસ જતાં સીતા
નથી એ પણ એટલું જ સત્ય છે. એ સ્વપ્ન નહોતું એ પણ એક હકીકત ■
કારણ દુઃખી રામને નિદ્રા કેવી ? જતાં સીતાનો સાક્ષાત સ્વપ્ન એણે અનુભવ્યો,
તો પણ એ જુએ હશે ? હવે રામને ખાતરી થાય છે કે નહીં એ રામને
જામ છે તે કહે છે—સીતાના વિશેષદુઃખથી વારંવાર અને સીતાના વિચાર
આવતા હશે. વારંવાર હું કાલ્પનિક રીતે સીતાના સમાજમ વિચારતો
હોઈશ, તેથી જ મને ‘અનહી ફરીયા પ્રાપ્ત થઈ’ એ જામ થયો હશે.
મનથી કદપેલી આ વચનાથી જ હું છેતરાયો છું. એ વચના જ વારંવાર
સીતાને નીમું છે. અને તેનો સમાજમ સાધીને અને છેતરે છે આજી વાસ્તવમાં
સીતા અહીં હાજર નથી એ ચોક્કસ

વાંચી “વિપ્રલમ્ભ અટલે છેતરતું, તે-છેતરપીડી; સીતાના વિશેષથી
દુઃખ થાય છે, ને સીતા આવી ન આવી એવા થમ થાય છે ને હું છેત-
રાયો છું.” [મ. ન. દ્વિવેદી-કૃત ઉ. ગ. દિપ્પણ પૃ. ૧૪૦]

પાંચો ધીર-મમ વાસન્ત્યાથાનુપલમ્બાત્ નિગ્રાજા અભાવેન સ્વપ્નાનુપપત્તેષ્ઠ
સર્વપ્રકારેણાપિ સીતાસ્પર્શનં શ્રમરૂપમિતિ ભાવઃ ।

અનેકશર-અનેકશરં પરિકલપના, તથા નિર્મિતઃ-અનેકવાર વિચાર
કરવાને લીધે ઉદ્ભવેલો. મગવાન્ કાં તો કટાક્ષ મુકત રીતે લેવાય અથવા
તો 'મહા પ્રજાપવાણા' એમ અર્થ પણ થાય. પાંચો છોરસ્વામી-દેશર્થસ્ય
સમપ્તસ્ય ધર્મસ્ય વશસઃ શ્રિયઃ । પૈરાગ્યસ્યાય મોક્ષસ્ય વર્ણા મય રૂતીરણા ।
ધીર-મગદાનિશ્ચયતિલક્ષ્મીનૌયસ્યપ્રયુજ્યતાલ્લ્યાપનાર્થમ્ ॥

સર્વથા ઘબ્દની અત્ય ખતાવતાં 'રાય' લખે છે કે હવે રામને ખાતરી
થાય છે કે પોતે સીતાને સદાને માટે મુખાવી છે.

૪૨-૧૫

મપૈવ દ્યારુણવા-સીતા બધો દોષ પેતાના ઉપર જ ઓઠી લે છે.
રામને રૂપશીતે એણે પોતે જ રામને એવો અમ ઉત્પત્ત કયો હતો ?
સીતા એમની પાસે છે અને પછી તેણે હાથ ખેંચી લીધો. આથી સીતા
માને છે કે હાનુષ્ઠ એવી એણે પોતે જ રામને ઉત્પન્ન હતા, નહિ કે સમતા -
મનઃશંકિત શ્રમે

શ્લોક ૪૩

અ-૩૫-અથ જગાયુષા વિષટિતઃ પૌલસ્ત્યસ્ય કાશ્યાપસઃ રજઃ । एते
च ते पुरतः कङ्कालशेषाः पिशाचवदनाः खराः । इतः खड्गच्छिन्नशत्रुपुच्छाणि
अदिः ज्वलन्ती सीता बहन् अन्तर्नाकुल विष्णुर् अम्बुद इव याम् अभिजदस्यात् ॥
(शाईलविहीनता)

પૌલસ્ત્યસ્ય-શ્રકાનો. પુત્ર પુત્રસ્તથ હતો અને તે અપ્તપિઓમની
એ હતો. એનો પુત્ર વિશ્વેવસ હતો. તેને રાવણ, 'કુમ્ભકર્ણુ' અને વિભીષણ
એમ ત્રણ પુત્રો હતા. પુલસ્ત્યસ્ય ગોત્રાપ્ત્યં પ્રમાદ્ રૂતિ.

જગાયુષા-એકી જગાયુષં ચંદ્ર છે. ત્રીજી 'લીટીમાં' જટાયુ રખે છે.

કાશ્યાપસઃ-કૃષ્ણ અથ, તસ્માત્ નિર્મિતઃ અવઃ-લોહુ. સ્તે જેને ને

જટાયુની હકીકત માટે જુઓ અંક ૧ નું ટિપ્પણ. જટાયુ એ રાવણના મુઠ્ઠા માટે વાંચી અરણ્યકાંડ ૫૦-૫૧. અહીં અવશ્યિત રામાયણે અનુસરે છે. (જુઓ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના)

૪૩-૨

ધાર્યપુત્ર તાતો વ્યાપાચતે-જટાયુ અને રાવણનો પ્રસંગ જોખનનો ત્યારે એવો બીપણ હતો કે એના ઉલ્લેખ માત્રથી સીતા તરફ જાન ભૂલી જાય છે કે પોતે ક્યાં છે અને બહીલર તો એને એમ કહે છે કે એ વખતે જાણે એ જ ખનાવ જની રહ્યો છે. એક દાણ તો એમ જ ધર્ષ જાય છે જાણે તાત જટાયુને મારી નાખીને રાવણ એ દરી જાય છે. ભૂતકાળના પ્રસંગો જાણે એ જ વખતે જનતા દોષ એ સીતાને સાગે છે.

૪૩-૩

આઃ પાવ-વાસ-તીના ચન્દ્રેથી રામને પણ બહીલર એમ જ કહે છે કે એ પ્રસંગ જાણે અત્યારે જ પોતાની સમક્ષ જની રહ્યો છે. વાસ-તીને લાગે છે કે રામના શોકની પરાકાષ્ટા આવી ગઈ છે. એને જ કહે છે કે એ હવે એ રામનું ધ્યાન ખીન્ન કેન્દ્રિત નહિ કરે તો એના ગયેલા દુઃખથી રામના છવનને જરૂર કંઈક તુકસન થશે અને તે માટે પોતે જવાબદાર ગણારી. આથી સીતા અને રામના વતવામ હામિલા પ્રસંગો અને રથગોનો ઉલ્લેખ કરવો તે હોય છે કે એ દવે ને ગા અને જટાયુના મુઠ્ઠા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરી રામને શોકસાગરમાંથી બહાર લાવવા માગે છે. આ રીતે વિષય બદલાયાથી સીતા પણ કંઈક રહ અનુભવે છે.

કોઈ પણ પાત્રને આ રીતે વીરગતિ આપવાનથી કુલુર્માંથી જ લાવવામાં આવે છે. પદ્મેશ્વર અંકને અંતે પણ 'લવણ' ગણના ઉલ્લેખ રામને કુલુર્માંથી બહાર લાવવામાં આવે છે. આકુન્તલમાં પણ 'મર્યાદા'ની 'ન્યાયો' 'ન્યાયો' એ જુઓ દુષ્યન્તને શોકસાગરમાંથી બહાર લાવે અને તેને લગાઈ માટે તૈયાર કરે છે.

‘રાય’ વગેરે પ્રધાપ એટલે વિલાપ અર્થ લે છે. રામ કહેવા મને છે કે પોતે જે વિલાપ કરી રહ્યા છે તે યોગ્ય છે અને તે મને વધારે દેના કારણે તેનીએના શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાંના વિયોગમાં અને અત્યાગ વિયોગમાં ફેર છે. તેથી અત્યાગનો વિલાપ યોગ્ય છે.

‘વિદ્યાસાગર’ ‘નાય’ શ્રી ‘બેલ્લરહર’ વગેરે આ પાઠ રાખે છે. ‘રા’ સારી રીતે સમજાવે છે. છતાં વાસન્તીની આગલી ઉક્તિના અનુસંધાન પહેલો પાઠ સારો લાગે છે. તેથી અમે તે રાખ્યો છે. શ્રી ‘કાણે’ પણ માં છે કે આ મુગ આટ તેનો પાઠ નહિ હોય. ‘કાણે’ પણ આ પાઠ રાખના નથી.

શ્લોક ૪૪

અન્યથ—ઉપાયાનાં માવાન્ અવિરતવિનોદવ્યતિકરૈઃ સીરણાં વિન
જગતિ જનિતાદ્ધુતરસઃ સુધ્યાન્ના. સ વિયોગઃ રિપુષ્પાત્તવધિઃ અમૂત સત્ત્વ ।
તુ નિરવધિઃ અપ્રતિવિધઃ (વિયોગઃ) કથં તૂળીં સદ્યઃ । (શિખરિણી)

માવાન્-અસ્તિ-વધી.

અવિરત-અવિરતાઃ (અવિરતિ) વિનોદવ્યતિકરઃ (વિનોદના પ્રસંગે) યેષુ (જેમાં છે તેવાં) અથવા વ્યતિકર એટલે ‘સંબંધ’ અર્થ પણ લેવા અવિરતવિનોદવ્યતિકરઃ પાઠફેર છે. એ રીતે લેતાં તે વિયોગનાં વિન થાય.

જનિતા-જનિત. અત્યદ્ધુતરસઃ યસ્મિન્ અથવા યેન જેણે (અર્થ) અત્યદ્ધુત રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેવાં.

રિપુષ્પાત્તવધિઃ-રિપુષ્પાતઃ (સનુઓને પણ) અવધિઃ યસ્ય (જેનો પણ છે તેવો)

અપ્રતિવિધઃ ને જાહે પ્રવિલયઃ (પ્રલય) પાઠફેર ■ પણ એ પાઠ ફેર નથી કારણ એ રીતે લેતાં છેલ્લી લીટીમાં વિશેષ જતાવરા ‘વિયોગ’ માં આવે નહિ. નિરવધિરિદાની તુ વિરહઃ-પાઠ પણ છે.

રામ નીચે પ્રમાણે બે વિયોગનો ફેર જતાવે છે-

પહેલાનો વિયોગ

(૧) એ વિયોગ નિવારવાના ઉપાયો હતા.

(૨) એ વિયોગ સહ્ય હતો. કારણ એમાં સીતાને પાછી મેળવવા માટે યતાં ધીરનાં પરાક્રમને લીધે એક પ્રકારનો વિનોદ રહેતો.

(૩) કાંઈ પણ દિવસે યજુ મરશે અને આ વિયોગનો અંત આવશે એવી આશા હતી.

અત્યારનો વિયોગ

(૧) સીતાનું અસ્તિત્વ જ નથી તેથી કાંઈ પણ ઉપાય કામ લાગે નહિ.

(૨) કાંઈ વિનોદને સ્થાન નથી કેવળ ધીરજ થી એને સહન કરવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.

(૩) આ વિયોગનો અંત આવશે એવી કાંઈ આશા નથી કારણ સીતાને અથા મૃત્યુ પામેલી માને છે.

આમ જાહો' બંને વિયોગની સંજ્ઞામણી કરી પહેલા વિયોગને ખીલવિયોગ કરતાં અડિમાતો બતાવ્યો છે તેથી વ્યતિરેક અલંકાર છે.

૪૪-૧

નિરવધિરિતિ દ્વા દ્વતાસ્મિન્—રામ કહેવા માગે છે કે સીતા મૃત્યુ પામી હોવાથી આ વિયોગનો પોતે ખુદે તો પણ અંત આવે એમ નથી ન્યારે સીતા માને છે કે રામે એને કદી ફરીથી ન સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેથી તે નિરવધિ શબ્દ વાપરે છે. સીતાને જી'ડે જી'ડે આશા હતી કે રામ કોઈક વખત તો એનો ફરીથી સ્વીકાર કરશે જ. પણ રામના આ ચબ્દોથી એને ભારે ધા લાગ્યો છે કારણ એની રહી સહી આશા પણ તૂટી પડી છે.

શ્લોક ૪૫

અ-વ્ય—એ પ્રિયે, સૌમિત્રેત્પિ પત્રિણામપિપયે ક્વ તત્ર અસિ યત્ર મે કયીન્દ્રસહ્યમપિ વ્યર્થ, હરીણા વીર્યં, જામ્બવતઃ દ્રહ્મ કપિ રુદ્રા, વાયોઃ પુત્રસ્ય અપિ યત્ર ન ગર્જતઃ, યત્ર વિશ્વવર્મહન્યઃ સ્તતઃ કપિ માર્ગે ક ન દામઃ । (શાંદલવિકીરિત)

જીવન્દ્ર—સુગ્રીવ, તે રામનો મિત્ર હતો. તેણે આખી વાનરોત્તી સેના

એકઠી કરી હતો. તેમની મૈત્રી માટે વાંચી કિષ્કિન્ધાકાંડ તતોડગિન દીપ્તમાને
તો ચત્રવુદ્ધ પ્રદક્ષિણમ્ ॥ સુગ્રીવો રાવણચૈવ વયસ્યત્વમુપાગતૌ ॥

જામ્બવત્-કહે છે કે તે રીંછોને વડા હતો. પણ રામાયણ કહે છે તે
પ્રમાણે તે વાનર હતો. વાંચી કિષ્કિન્ધાકાંડ-જામ્બવાન્ વાનરશ્રેષ્ઠઃ સહ સર્વઃ
પ્લવઙ્ગમૈઃ । મૂત્તવાન્ સહસોત્પાદ યુવરાજાનમવ્રવીત્ ॥ તેણે રામને બધી મદદ
કરી હતી. સમુદ્ર ઓળંગવા માટે તેણે જ હનુમાનને તૈયાર થયા હતા.
ધન્વજિતની સક્રિયથી જ્યારે રામ, લક્ષ્મણ અને સમગ્ર સૈન્ય મુર્છિત થઈ
ગયું હતું ત્યારે તેણે જ હનુમાનને દિમાલય ઉપરથી ધા રમનારી
ઓષધિ લઈ આવવા મૂચના આપી હતી જામ્બુવાન્ ખુબ જ શુદ્ધિદાગી
હતો. સીતાની શોધ માટે સમુદ્ર ઓળંગી લંકા જવામાં હનુમાનને ઉત્સા
હિત કરનાર એ જ હતો.

વાયુપુત્ર-હનુમાન વાયુ સુદૃઢમાં સુદૃઢ સ્થળે પણ મતિ કરી શકે
છે. સોતા અત્યારે એવે સ્થળે ગઈ છે કે જ્યાં વાયુપુત્રનો પણ મતિ
નથી. હનુમાનની મદદતા માટે વાંચી યુદ્ધકાંડ-અસ્મિન્જીવતિ પૌરે તુ હતમવ્યહનં
યત્નમ્ । હનુમત્યુજિતપ્રાણે જીમન્તોડપિ મૃતા વયમ્ ॥ ઘરતે મારુતિસ્ત્વત
મારુતવ્રતિમો યદિ । વૈદ્યારસમો ધીર્ષં જીવિતાશા તતો મવેન્ ॥

નમઃ-તે વાન-શ્રેષ્ઠ હતો. તેણે જ સેતુ બાંધ્યો હતો અને તે ઉપર
થઈને વાનર સૈન્ય લંકા પહોંચ્યું હતું. વાંચી યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૨૨-અર્ચ
સૌમ્ય નલો નામ સ્તનથો વિશ્વકર્મણ । વિશ્વા દક્ષતરઃ ધીમાન્ પ્રીતિમાન્ । વૃધ-
ર્ક્મણઃ ॥ એવ સેતુ મહોત્પાદઃ કરોતુનયિ વાનરઃ । તમહં પારદિધ્મામિ વધા
હયેવ પિતા તથા ॥

સૌમિત્રિ-લક્ષ્મણ. તે રામનો ભાઈ હતો તેથી એનો સદૃશ મિત્ર
હતો. એનાં બાળને પ્રનાયે જ રામને રાવણના પુત્ર ધન્વજિત ઉપર વિજય
મળ્યો હતો.

અહીં વાંચી 'રાવ'ની ટીકા-"આમ સદૃશમિત્ર (લક્ષ્મણ), મૃત્રિમિત્ર
(સુમીત્ર), વિશાળ સૈન્ય, સારો સેનાપતિ (સુમીત્ર) સારા સલાહકારો
(જામ્બુવાન્, વિમીષણ વગેરે) અને બીજા અસંખ્ય વૌર સૈનિકો (હનુમાન,
અમર વગેરે) ની મદદથી (વપાવનાં માવાન્) રામ પહેલાં વિશેષ ઉપર
વિજય મેળવી શક્યા."

વિરહમ્ ને જદલે વિરહે પાહરેર લેતાં નીચે મુજબ અર્થ માય કે
 ‘વહેલાના વિરહમાં રામ મને વધારે માન આપતા’ અર્થમ વિરહ વખતે
 સીતાને પાછી મેળવવા રામે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. એ વખતે ધણી
 શૂરવીર અને શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓની રામને મદદ મળી હતી તેથી સીતાને
 તે વખતે મદ્દ માન મળ્યું હતું. જ્યારે અત્યારે એને કસંકતે કારણે ત્યજ
 હોવાથી એને મેળવવાનો કોઈ પણ ધન થયો નથી. અરે, એને માટે પાણું
 વાળીને ત્રેરામાં પણ નયો આપ્યું. પણ એ ઉપરના યોગના કારણે
 વિરહ જાય છે

૪૫-૨

કિયચિદં—આખા અંકની કરુણાત્મકતાનો અહીં ખ્યાલ આવે
 છે. રામ અને વાસન્તીની આખી મુગ્ધાકાત દરમિયાન વાસન્તીએ રકમાજ
 ક્યું છે. સીતા વગરના રામને મળતાં વાસન્તીને કેટલું દુઃખ થયું હતું તેનો
 અહીં ખ્યાલ આવે છે.

૪૫-૬,૭

.વર્ણવર્ધન—વર્ણસ્ય વર્ધનં, તસ્ય મહાજનિ-દરેક વર્ણમાં આધુધ્યની
 વૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવતી વિધિ પૂર્વકની ક્રિયા. વાંચો. ચીર—દ્વાદશવર્ષ—
 દ્વર્તિમહાજનિ દેશતાપૂઅદીનિ શુમાનિ ।

૪૫-૧૦

અસ્તિ ચેદાનીમમ્—પે તે અહીં કેમ આવ્યા છે તેનું કારણ
 અહીં આપે છે એમણે અપમેધ થતા શરૂ કર્યો છે અને એની અધવમ
 જ એમને સમજૂકનો વધ કરવા આવવું પડ્યું છે.

પરંતુ આ જાગત તો કવિ સીધી રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી શક્યા
 હોત અહીં મહર્વર્ણચારિણી શબ્દનો ખાસ પ્રયોગ થયો છે. આ અંકનો
 ખાસ ઉદ્દેશ એ છે કે સીતાના મનમાંથી પરિવાગજી શરૂ થયે સમયે દર
 માય અને એને રામના એવાને એવા સ્થિત પ્રિયની પ્રતીતિ થાય. સીતાને
 વારંવાર આ અંકમાં રામના સ્થિત પ્રિયની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવી છે
 ૭નાં ૬૪ દમજાં જ બોલાયેલા નિરવધિ શબ્દ ઉપરથી સીતાને લાગે છે

કે રામ એને કદી સ્વીકારવાના નથી. સીતાને થયેલો ધા જેવો તેવો નથી તેથી હવે પણ એક એવી દહીકત આપી છે કે જેથી સીતાનું સ્થળ જડમૂળથી ઉખડી જાય. રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે એમ સંભળતાં તો સીતાના હોશકોશ જ બિડી ગયા છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ પત્ની વગર યઈ શકે નહિ. પોતાનો તો રામે ત્યાગ કર્યો છે તેથી નક્કી ગમે ખીલું લગ્ન કર્યું હશે એમ સીતાને ખાતરી થાય છે. રામને અશ્વમેધમાં સહધર્મચારિણી એમ સંભળતાં તરત જ સીતા અધવચ બોલી બેઠે છે કે એ કેશુ છે ? એ સહધર્મચારિણી ખીજ કોઈ નથી પણ સીતાની જ સુવર્ણ પ્રતિમા છે એ કથન સીતાને રામના સ્થિર પ્રેમની પ્રતીતિ કગવવા જ કવિ ખાસ પ્રયોજે છે.

૪૫-૧૪-૧૫

આર્યપુત્ર દ્વાનીમસિ સ્થમ્ । અહો હત્ત્વાતમિદાનીં મે પરિત્યાગઃ—અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સીતાની સહધર્મચારિણી છે એ શબ્દો રામને મુખે સંભળતાં સીતા ઉપર વજ્ર તૂટી પડે છે. એ માની લે છે કે નક્કી રામે ખીલું લગ્ન કર્યાં હશે. પોતે રામનો પ્રેમ મુખાંચે છે એની એને ખાતરી થાય છે. એને સખત આઘાત લાગે છે. પણ જ્યારે તે સંભળે છે કે એ સહધર્મચારિણી ખીજ કોઈ નહિ પણ સીતાની જ સુવર્ણ પ્રતિમા છે ત્યારે રામના સ્થિર પ્રેમની સીતાને ખાતરી થાય છે. હવે એને એના પરિત્યાગનું દુઃખ રહેતું નથી. તત્કાલ તે કહે છે. “હવે તમે આર્યપુત્ર સાચા અર્થાત્ હવે તમે સાચા ‘પતિ’ (આર્યપુત્ર) છો.”

પરિત્યાગ લેલે સકારણ હોય કે નિષકારણ છતાં જિનાયો સીતાને ધણો જ આઘાત લાગ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ એનાથી એને ભારે અપમાન પણ લાગ્યું હતું કાણ કે એના ચારિત્ર્ય ઉપર શંકા કરીને એ ત્યાગ થયો હતો. આથી એને લાજ મળવા વારો આવ્યો હતો આમ સીતાને જેવડો ધા સહેવાનો હતો—એક તો વિયોગનો અને બીજો એના ચારિત્ર્ય ઉપગ્રી શંકાનો. આજ સુધી એને મનમાં બેઠે બેઠે એમ યત્ન દોને કે રામે કેવળ લોકાના સતોળ ખાતર જ એનો ત્યાગ કર્યો હશે. એમનો સ્થિર પ્રેમ પણ તેણે મુખાંચે દશે એ સીતાની કદવનામાં પણ નહિ હોય પણ સહધર્મચારિણીની વાત સામળી સીતાને ખાતરી થાય છે કે રામે લોકાની વાત સાચી જ માની હશે અને તેમને પોતાને પણ સીતાના ચારિત્ર્ય વિશે શંકા હશે પરંતુ--

રામના (હિરણ્યમયી સીતાપ્રતિજ્ઞા) એ સંબોધી સીતાના હૃદયનું આ શબ્દ સમૂહનું જીખડી જાય છે. કારણ એથી સીતાને ખાતરી થાય છે કે જો એક રાત્રી તરીકે તેમણે લોકોની વાત માની એનો ત્યાગ થયો પણ પતિ તરીકે એને એના ઉપર સદેશ પણ ચંકા નથી, પરિત્યાગ સકારણ હોય કે અકારણ હોય એ પ્રશ્ન હવે અસ્થાને છે. રામને સીતા ઉપર એવો એવો જ સ્થિર પ્રેમ છે. રામને હજી પણ મારા ઉપર એટલો જ સ્નેહ છે કે તે બીજી પત્ની ન પરણતાં અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પણ મારી જ સુવર્ણ પ્રતિમા રાખે છે. એમના સ્થિર પ્રેમની આથી વધારે પ્રતીતિ બીજી કંઈ હોઈ શકે ?

આમ હવે સીતા માનસિક રીતે સંપૂર્ણ સુમેળ સાધે છે. એના મનમાંથી પરિત્યાગના અપમાનનું શબ્દ હવે સમૂહનું જીખડી ગયું છે. પરિત્યાગને લોકો એને માથે ને આજ અહીં હતું તેનાથી સીતાને પોતાને શરમાવાનો વારો આવ્યો હતો. આજે એ લજ્જા રૂપી શબ્દ સમૂહનું નષ્ટ થયું છે કારણ પોતાના પતિનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ એણે ગુમાવ્યા નથી. અને આની એના સ્વામીના શબ્દોએ જ પ્રતીતિ દરાવી છે. પોતાને અકારણ દુઃખી કરવા બદલ રામે ઠીક ઠીક તપ કર્યું છે. તેથી સીતાને સંતોષ છે. આમ પોતાની વિશુદ્ધિની આ પ્રતીતિ પોતાની સખી તમસા અને વાસન્તીની સમક્ષ થઈ છે એ સીતાને મોટો સંતોષ છે. સીતાને જોડે જોડે ને કારી યા લાગ્યો હતો તે આજે સાવ રૂઝાઈ ગયો છે. આમ આ અંકને અંતે સીતાનું માનસિક પરિવર્તન થાય છે અને એને પક્ષે તો સંપૂર્ણ સુમેળ સધાઈ જાય છે જ.

૪૫-૧૬

તથાપિ તાવદ્વાપ્ત-અકારણ પરિત્યાગનું ને દુઃખ સીતાના હૃદયમાંથી જનું ન હોતું તે દૂર કરવાનો ત્રીજા અંકનો હેતુ છે. આ હેતુ અહીં સધાઈ જાય છે. રામ કહે છે-“અહીં ચિરપરિચિત સ્થળો એતાં મને શાંતિ મળે છે અરી પરંતુ એ મીઠી યાદે મારી આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડે છે, એ જોઈ તું પણ રડવા કરે એ મારાથી જોયું જનું નથી તેથી હવે તો મારી રાગધાનીમાં જવાની મને રજા આપ. ત્યાં સંતાની મુવજો પ્રતિમા જોઈને દુઃ મગરો એટલો શાંતિ મેળવીશ. આ દુઃખ હવે મને જ સદન કરવા દે” (રામ).

૨૯૦ ૪૬

અ-પૃથ- (યસ્યાસ્તવ) મર્મચ્છેદપર્યેત્તનૈઃ તૃષ્ણાદીર્ઘસ્ય દયિતે પ્રત્યુપ્તસ્યેવ
અહુયઃ આકર્યઃ ન સમાપ્યતે । (અનુષ્ટુભ)

મર્મચ્છેદ-મર્મચ્છેદકારિણઃ (મર્મચ્છેદે પ્રવૃત્તૈઃ) મર્મચ્છેદમાં પ્રવૃત્ત તૃષ્ણા-
તૃષ્ણયા દીર્ઘસ્ય પ્રત્યુપ્ત-જડાયેલાં

તમસાના કહેતાંની સાથે જ સીતા એની સાથે તરત જ ધ શક્તી
નથી કારણ સીતાનાં નેત્રો રામ ઉપર મંડાયાં હતાં. એ નેત્રો રામ ઉપર
ફેવળ મંડાયાં નહોતાં પણ એનાં નયનો રામ ઉપર જડાઈ જ ગયાં હતાં. એ
એટલે જોડે ખૂંપી ગયા હતાં કે સાધારણ પ્રયત્નોથી એ દષ્ટિ પાછી ખેંચી
લેવાનું બને એમ નહોતું. છતાં તમસાએ જવાનું કહ્યું ત્યારે સીતાએ એ
આખો રામ ઉપરથી પાછી ખેંચી લેવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા. અને એ
પ્રયત્નો જેવા તેવા નહોતા મર્મચ્છેદ કરે એવા કારે અને ભયંકર એ
યત્નો હતા. છતાં એના મોટા પ્રયત્નથી પણ એના પ્રિયતમ ઉપર જડાયેલાં
‘નેત્રો’ને એ પાછાં ન ખેંચી શકી. તમસા કહે છે કે આવા હેઠાને બેરી
નાખે એવા પ્રયત્નથી પણ તું જ્યારે તારા સ્વામી ઉપર ગાંડેલી દષ્ટિ
પાછી ખેંચી નથી સર્પ શક્તી ત્યાર આપણું જવાનું બની જ કેમ શકે?
અર્થાત્ “ તારી આંખો તો તારા સ્વામીના શરીરમાં જોડી ખૂંપી ગઈ છે.
પહેલાં એ દષ્ટિ પાછી ખેંચી લે ત્યાર પછી જ આપણે જઈ શકીશું.
તું એ આંખો પાછી ખેંચી લેવા મર્મચ્છેદક પ્રયત્ન કરે ■ તો ખરી પણ
એ નિષ્ફળ જ નીવડે છે. તું જઈ શકવાની જ નથી કારણ તારાં નેત્રો
દ્વારા તું તારા સ્વામી સાથે બંધાયેલું છે. વિયોગનો વિચાર જ તને
સતાવે છે તો તું શી રીતે જઈ શકીશ ?” (વાંચો ‘રામ’ પૃ ૧૨૭) વાંચો
અ. ન. દ્વિવેત્રીની ટીકા-(ઉ. ચ. પૃ. ૧૪૨)

“ પતિ રામને-જેવાની અતિશય તૃપ્તિથી વિસ્તાર પામી દીર્ઘ યત્નો
તારાં ચક્ષુ તે જાણે તારા નાથમાં રોપાઈ જ ગયાં છે-એટલી જ ગયાં છે;
જે-દણુએ એ જનારા થયા, ને આપણે પણ જનારાં થયાં તોયે-તું તારા
-હૃદયના દીરને કાપી નાંખે એવાં પાછાં તાણી લેવાના યત્ન કરે છે તથાપિ
પણ ઉખડતાં નથી. એવા તારા નાથને જેવામાં ગરક થઈ ગયેલી તું
‘ચારો’ એમ કહે છે, પણ શી રીતે આવનારી છે ?”

પાઠદેર-ગર્મચ્છેદોપમૈર્યત્નૈ સનિકર્યો નિરુચ્યતે-‘મર્મછેદ જેવા પત્નોથી (જેની આખોનો) નિઃર્મ રોકવામાં આવે છે.’ આ પાઠ પ્રમાણે તમસાનો આશય આ છે-‘તે તારી આખો સમર્પા કેન્દ્રિત કરી છે. એ વૃણા દીર્ઘ નેત્ર ખસેડી લેવા તો એવા સખત પ્રયત્ન જોઈએ કે જે ગર્મછેદક પીડા કરે અર્થાત્ એવા સખત પ્રયત્નથી જ તારી દષ્ટિ ખસી શકે.’

પહેલો પાઠ વધારે ભાવમય છે અને લગભગ બધી જૂની નવી આશૃતિઓ એ પાઠ જ રાખે છે.

૪૬-૨

અર્પૂં-અર્પૂણ્યેન (અર્પૂં પુરુષથી) જનિત દર્શન યયો (જેનું દર્શન થયું છે તેવા) સુહૃતપુણ્જનદર્શનીયામ્યામ્ પાઠ પશ્ય છે. વચ્ચે વીરૂ-સુહૃતપુણ્યાદ્ય તે જનાન્વેતિ વિગ્રહે કર્મધારય । તથાવિધે દર્શનીયામ્યામ્ સેવિતું શવયામ્યામ્ । ન તુ મારણપાપટ્વજનદર્શનાર્હ્યામ્ત્યર્થ ।

૪૬-૪

કિયદ્ધિરં ઘા-પૂર્ણિમાને દિવસે વાદળાથી ઘેરાયેલા અન્દ્રમાને તે કેટલી વાર જોઈ શકાય ? તે કહેવા માગે છે કે જ્યારે આકાશમાં વાદળા હોય ત્યારે અન્દ્રમા થોડી થોડી વાર જ દેખાય અને તે પશ્ચ થોડા સમય માટે જ. અર્થાત્ તે કહેવા માગે છે કે લલે રામનું દર્શન થોડા સમય માટે થયું તો પશ્ચ તે એ બદલ પોતાની જાતને લાગ્યસાળી માને છે. સારા ભાગ્યને લીધે જ સૌતાને એના સ્વામીનું થોડા વખત માટે પશ્ચ દર્શન થયું છે એનાથી એને હ તોય માનવાનો જ છે.

૪૬-૬

જહો સંવિધાનકમ્—અહો ! કેવી રચના ! ‘એક જ ઉદ્દેશ તરફ લઈ જતી પ્રસંગોની વિવિધ રચના’ એ અર્થમાં પશ્ચ ૧૫૨૫.

આ તથા રીતે લેવાય. (૧) રામ અને સીતાના હવનમાં કેવી આશ્ચર્ય ઉપભવે તેવી પ્રસંગોની રચના થઈ છે. તેમનાં સગ, રાવણને લીધે થયેલા વિશેષ એ વિશેષનો અંત, સીતાનો ત્યાગ, એનું દુઃખ, રામનું ઠંડકામાં પુનરા-જનન અને એ વખતનો એમનો વિલાપ ! કેવી ઘટના ! અહો ! રામ અને સીતાના હવનમાં કેવો પ્રસંગ જ-યો છે કે જ્યેષ્ઠી એ બંને પાસે છે છતાં એકમેકને મળી શકતાં નથી ! કેવી રચના ! પ્રસંગની કેવી કરુણાત્મકતા ! રામ અને સીતા ક્યારેક કરુણ સૃંગાર કે અદ્ભુત રસ ઉપભવે તેવા બાવ ખતાવે છે અને તેનાં કાપો કરે છે જનાં પણ બધા એક કરુણ રસને જ પોષે છે એમ તમસા કહેવા માગે છે. (૨) બીજું આ નાટકના વસ્તુને ઉદ્દેશીને પણ કવિએ અહીં કહ્યું છે કે પોતાના આ નાટકમાં પ્રસંગોની કેવી રચના છે. અહીં જવજૂતિ પણ આડકતરી રીતે પોતાની જાતનાં જ વખાણ કરે છે. (૩) અહીં ત્રીજા અંકની પોતાની પ્રસંગરચનાને ઉદ્દેશીને પણ કવિ બોલતા હોય !

નાટ્ય પ્રસંગોની રચનામાં પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ કુસળતાનું જ કવિ અહીં સૂચન કરે છે.

શ્લોક ૪૭

અન્યથ—એક એવ કરળો રસઃ નિમિત્તમેવાત્ મિન્નઃ (સન્) વૃષ્ણ વૃષ્ણ રૂપ વિવર્તાન્ આશ્રયતે, યથા બન્ધઃ બાવલુદ્વુરતરત્તમગન્ વિચારાન્ (આધર્યતે) । તન્ સમસ્તમ્ હિ સલિઢમેવ । (વસંતાતિલકા)

રસ—કોઈ પણ કાવ્ય વાચતાં એમાં તદ્દુપ થઈ જવાય ત્યારે જ એક પ્રકારની સુખનો સાગણી થાય છે એને રસ કહે છે. રસ—‘અર્જુનીય સાગણીનો અનુભવ’—આ અનુભૂતિ કેવળ સદૃશી જનોને જ થાય છે.

સંસ્કૃતમાં રસ આઠ પ્રકારના છે : સૃંગાર, હારય, કરુણ, રોદ, વીર ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત. કેટલાકના મત પ્રમાણે ‘સાર્ત’ નવમો રસ છે. આ આઠ પ્રકારના રસના આઠ રચાવીશાવ રીતિ હારસ, શૌર, કૌપ, હૃત્સાદ, ભય, શુભ્રાસા અને વિરમય. સાર્તરસનો રચાવીશાવ શમ છે.

‘વિશ્વનાથ’ રસનો નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે—

વિભાવેન નુભાવેન શ્વજઃ સમ્પારિજા તથા ।

રત્નલમેતિ રત્નાદિઃ સ્વામિભાવઃ સપેતલામ્ ॥

"કોઈ પણ કૃતિમાં રહેલા 'રતિ' આદિ સ્થાયિ લાવો' વિભાવ', 'અનુભાવ' અને 'સંચારીલાવ' દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈને, કોઈ પણ સદ્દેશી જનમાં રસની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે."

વિભાવ સ્થાયિભાવના કારણરૂપ હોય છે. એ વિભાવને કીધે જ સ્થાયિભાવ વ્યક્ત થાય છે અને પોષાય છે. વિભાવ એ પ્રકારના હોય છે. આલંબન વિભાવ અને ઉદીપન વિભાવ. પુરુષોની આગતમાં સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓની આગતમાં પુરુષો આલંબન વિભાવ ગણાય છે કેમકે એ જ સ્થાયિભાવ 'રતિ' ઉત્પન્ન કરે છે. દ પતિના હાવભાવ ચંદ્રને ઉદય કે વસંત ઋતુનું આગમન એ ઉદીપન વિભાવ ॥ કાણુ તે રતિનું ઉદીપન કરે છે.

અનુભાવ-રતિ હત્યાદિ સ્થાયિભાવની જે બાજુ સ્થૂલ અસર જણાય તે અનુભાવ કહેવાય

મનુભાષો વિકારસ્તુ માવર્ણ્યવનામકઃ [વચસ્પત્ક-૪-૨]

સ્તમ્ભ, સ્વેદ, રોમાચ, સ્વરભંજ (અવાજ યોગ્યતા), મુખરી, શરીરનો રંગ બદલાય, આંખમાં આંસુ આવે, અને મૂર્છા આવે-આ આદિ સાર્વત્રિક ભાવો પણ અનુભાવમાં આવે.

સ્તમ્ભ સ્વેદોડય રોમાચઃ સ્વરમજ્જોડય વેપયુઃ ।

વૈવર્ણ્યમનુપ્રવ્યક્ત્ય દત્તમદ્યૌ સાર્વત્રિકા મતાઃ ॥

અભિચારિ (સંચારી લાવ) સ્થાયિભાવને કે તેની અસરને મદદરૂપ બને છે. એ સ્થાયિ ન હોવાથી અભિચારિ કહેવાય છે. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક એ દેખાય છે અને નથી પણ દેખાતાં નિર્વેદ, ગ્વાનિ, ચંકા વગેરે અભિચારિ ભાવ ગણાય છે. એના ઉત્તરે છે.

વિવર્ત-ફેરફાર. સ્વરૂપ. આ ૨૦૦ની નોંધ આટે જુઓ અંક ૨ ટિપ્પણ ૫-૬ અહીં પણ જીભ અ કળી માફક કવિ આ શબ્દ તેના 'બોટા આભાસ' એવા ખાસ અર્થમાં ન વાપરતાં સાધારણ અર્થમાં જ વાપરે છે. પણ એ

શાસ્ત્રીય અર્થની કવિને ખગર તો જ ન એમ છટ્ટા અંકમાં તેમણે કરેલા આ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી લાગે છે.

આવર્ત૦—આવર્ત—ભમરી વુદ્વુદ-બુદ્બુદ અને, તરંગ મોળાં. તરંગ, વિકાર—એકની એક વસ્તુનું બદલાયા સિવાય બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરૂપમાં રૂપાંતર થાય એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે.

હિ તત્ સમસ્તમ્ ને બદલે તુ તત્ સમગ્રમ્ પાદેર છે.

અહીં તમસા કહેવા માગે છે કે રામ અને સીતાના જીવન પ્રસંગોમાં કેવળ કુરુષુ રસ જ મુખ્ય છે. બાહ્ય સંજોગોમાં તેનો આવિર્ભાવ થતો હોવાથી તે કર્વાયત જુદે જુદે સ્વરૂપે બાસે છે. કેટલીક વખત તે યુગાર ઉપર આધારિત હોય, તો કેટલીક વખત તે વીર રસ ઉપર પણ આધારિત હોય અર્થાત્ એ યુગાર, કે વીર રસ અંતે તો કુરુષુ રસને જ પોષતો હોય.

અહીં સુંદર ઉપમા છે. કુરુષુ રસને કવિ પાણી સાથે સરખાવે છે. જેમ પાણીના વમળ, પરપોટા અને તરંગ એવા વિકાર બાસે છે, છતાં તે સર્વે છે તો પાણીનું પાણી, પાણી વગર તે સંભરી જ ન શકે તેમ રામ અને સીતાના જીવનમાં પણ કુરુષુ રસ જ મુખ્ય છે. બાહ્ય સંજોગોને લીધે તે પ્રસંગો કદાપિ અન્ય રૂપે ભાસ્વા દર્શો પણ તે બાસ માત્ર જ, ખરી રીતે તો એ કુરુષુ રસ જ છે. સીધી રીતે કહીએ તો રામ અને સીતાના જીવનમાં ૧૬વિધ પ્રસંગે યુગાર, વીર વગેરે રસો વ્યુપન થયાં લાગે છે પણ વસ્તુતઃ એ લિન્ય વિન્ય રસોનો આંતરિક પ્રવાહ તો કુરુષુ જ છે. આવા વિચિત્ર જ્ઞાનાન્ત માટે તમસા કહે છે કે અહો સંવિધાન ! [અહો રચના ! તો જ્ઞાનાન્ત ગન્યો !]

થી 'કાળે' ધારે છે કે અહીં વિકાર શબ્દ ઉપરથી વિવર્તનો અર્થ નક્કી કરવો ચોગ્ય નથી. અંદર વસ્તુતઃ એક જ વસ્તુ રહેલી છે એ અટ્ટે પણ ઉપમા વાપરવામાં આવી હોય. તેઓ કહેવા માગે છે કે 'મિશ્ર આત્મા' એ અર્થમાં પણ વિવર્ત શબ્દ કવિએ વાપર્યો હોય. તે દારા તે બતાવે છે કે દરેક જગ્યાએ મુખ્ય રસ કુરુષુ જ છે છતાં સામાન્ય કાળના વાંચકો અને પ્રેક્ષકોને લાગે કે ક્યાંક યુગાર છે તો ક્યાંક વીર છે. કેવળ

ભવભૂતિ પોતાનો આ સિદ્ધાંત જ વ્યક્ત કરે છે [પથ ભવભૂતિને એ અર્થે અભિપ્રેત દ્વયે કે નહિ એ ચર્ચા માટે વાંચો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના]

[આ શ્લોક ઉપરની વધુ ચર્ચા માટે વાંચો આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના]

શંકરાચાર્યના વેદાન્ત સૂત્રભાષ્યમાં પાણી, પરપેટા વગેરેનું દર્શન આવે છે. વાંચો બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૩-તથા હિ સમુદાદુદ્ધકાત્મનોડમન્યતેષ્વિતદ્વિકારાણા ફેનગીચિતરજ્જુદ્ધુદ્ધાદીનામિતરેતરવિભાગ इतरेतर संश्लेषादिलक्षण व्यवहार उपलभ्यते ॥, બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૪ (ઉપરનું ભાષ્ય) યદા ચ સમુદ્રાત્ત મૈક્લવં ફેનતરજ્જાત્માત્મના નાનાત્વમ્ ॥

૪૭-૩

તમસાવાસન્ત્યૌ—તમસા આ શ્લોક સીતાને ઉદ્દેશીને બોલે છે અને વાસન્તી આ શ્લોક રામને ઉદ્દેશીને બોલે છે. અહીં એ ખ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે તમસા અને સીતા રામને અને વાસન્તીને જોઈ શકે છે અને રામ કે વાસન્તી તમસા કે સીતાને જોઈ શકતાં નથી.

શ્લોક ૪૮

અન્યથ—અવનિઃ અસ્મદ્વિધામિઃ સાર્ધમ્ અમરસિન્ધુઃ, યઃ છન્દસા જાપ પ્રણેજા સઃ કુલ્લપતિથ્થ, અનુયાતારુન્ધતીક. સ મુનિઃ વશિષ્ઠથ્થ મૂયસે મત્તરત્ત્વયિ મદ્રં વિતરતુ (માલિની)

અવનિઃ, અમરસિન્ધુઃ, કુલ્લપતિઃ વશિષ્ઠ-આ દરેક નામ સાથે વિવિધ ક્રિયાપદ લેવાનું છે

કુલ્લપતિઃ-એવા મહાનો અધિપતિ કે જ્યાં ૧૦૦૦૦ મુનિઓને ખવડાવવામાં આવે છે અને બહુવામાં આવે છે. વાંચો. મુનીનાં દશસાહસ્રં ચોડન્નદાનાદિપોષણાત્ ॥ અધ્યાપયતિ વિપ્રર્ધિરમૌ કુલ્લપતિઃ સ્મૃતઃ ॥

અનુયાતા—અનુયાતા અરુન્ધતી ચમ્ સ-અરુન્ધતી જેની આશરે તેવા.

આ શ્લોકમાં મહાવેશી બધી વ્યક્તિઓ રામ અને સીતાના પુત્રમિલનમાં રાજો આવે છે.

અંક ૪

૧૧

શ્રવિષ્કમ્ભક

[એ તાપસો પ્રવેશ કરે છે. તે બંને વાદમીકિના આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ વ છે. એમાંનો એક આશ્રમના વાતાવરણનાં વખાણ કરે છે. માનનીય તિથિઓના સ્વામી માટે કેટલીક ખાસ હોવારીઓ થતાં હોવાથી આને પધારે રમણીય લાગે છે. બીજો વિદ્યાર્થી નાનો છે. અતિથિઓના ગમનથી બહુવામાંથી છુટ્ટી મળશે એ વિચારે આ નાનકડા હાકરાને ખ આનંદ થાય છે.]

વાતચીત દરમિયાન ખબર પડે છે કે આ મહેમાનો બીજા કોઈ નહિ પણ અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ અને રાજમાતાઓ છે. (પહેલા અંકમાં આપણે જુએ કે) અરુન્ધતી, વસિષ્ઠ, અને રાજમાતાઓ સ્વપ્નશૂંઘના આશ્રમે રહ્યાં ગયા હતા. સીતાસાગરની ખબર પડતાં તેઓ સીતા વગરની અરો-રામાં જવાને બદલે વાદમીકિના આશ્રમમાં જવાનું પસંદ કરે છે. એ દિવસે બીજા પણ એક અતિથિ આવ્યા હતા અને તે સીતાના પિતા નક. એમની વાતચીત દરમિયાન જાણવા મળે છે કે સીતાની આવી મનસીબીની વાત સંજીવનીને એ પોતે તરત જ વાનપ્રસ્થ થઈ ગયા. ત્યાર બી ચન્દ્રહીપ તપોવનમાં તપ તપતા હતા. એ આજે વાદમીકિને એક રૂપ તરીકે મળવા આવ્યા હતા. બધાં ઘરડાં ભેગા મળ્યા છે ત્યારે આ ગણો પણ છુટ્ટીને મહેલસવ માણવા દોડી બપ છે.]

મૂયિષ્ઠ-મૂયિષ્ઠ સન્નિષ્ઠાપેતઃ અતિથિઃ જન્મઃ સ્મિન્ બેમાં દખ્ખા (મૂયિષ્ઠ) તિથિઃ નો આવ્યા છે (સન્નિષ્ઠાપેતઃ) તેવું સમઘ્કા-સમઘ્કઃ (મિ.ટી) તરમ્ભે (તૈયારીઓ થતી હોવાથી) રમણીયતા (રમણીયતા)

લોક ૧

અન્ય-સમગ્રપ્રાચિનાતાદ્યધિકં તપ્તમયુરં નવતૈદનમગ્ન પર્વાજં

આચામતિ । સર્વિષ્મતઃ મક્તસ્ય સ્ફુરતા ગન્ધેન મનાગ્ અનુસૃતઃ કર્કન્ધૂફલમિષ્ટ-
શાકપચનામોદઃ પરિસ્તીર્યતે । (શાદૂંલવિકીડિત)

નીચારૌદન૦-૫૩૬ ઉ ચોખા. સામેા મળ્દમ્-રાખડી. ઘનીમૂતદ્રવિશેષ-
રુષ્ણ૦-રુષ્ણં ચ તન્ મધુરં ચ-જીનું અને મીઠું. વાંચો વીર૦-રુષ્ણત્વં હિ
પ્રસવવિહ્વલશરીરતોટપરિહારકમ્ । પ્રિયાત્વં ચ મધુરત્વે हेतुः । अत एव मधु-
त्वोक्तिः प्रयोजनवती ।

સથ પ્રસૂત૦-મથપ્રસૂતયા (દમણાં જ પ્રસૂતિ પામેલી) પ્રિયયા (પ્રિયાથી)
પીતાંત (પીતા) અન્નધિકં-વધેણું. સ્ફુરતા પ્રસરતી. કર્કન્ધૂ-કર્કન્ધૂફલ-
(વજ્રરૈઃ) (કર્ક-ધૂ ફળથી) મિષ્ટઃ (મિષ્ટિત) શાકઃ તસ્ય (શાકના) પચનં તન્
(જીકગવાની) આમોદઃ (સુગંધ) વાંચો-વિમદૌત્થે પરિમલો ગન્ધે જનમનોહરે ।
આમોદઃ સોડતિનિહારી' इत्यमर ।

પરિસ્તીર્યતે-પરિ+સ્તુનું કમંણી વ. કા. ત્રી. પુ. એ. વ. યોગેર દેશાધ છે.

૧-૨

ઝીર્ણ૦-ઝીર્ણ કૂચં યેપામ્-લાખી દાઢીવાળાઓ. અતિથિ વિશેષના આમ
ર્ચન નિમિત્તે પહેલાં આરતમાં વિદ્યાર્થીઓને છુટી આપવામાં આવતી. વાંચો
યાતવલ્કય સ્મૃતિ-ધાવત પૂતિગન્ધે ચ ક્ષિપ્તે ચ ગૃહમાગતે । આને આ
અતિથિવિશેષના આમર્ચન નિમિત્તે છુટી મળી છે તેથી જ આ છોડાને
આ ધરડાઓ ગમે છે.

૧-૩

અપૂર્વઃ ક્તોડપિ ત્તે૦-ખીન્ને છોકરો જરા મોટો ને હુંચિપાર છે તેથી
તે એના મિત્ર સૌધાનકિના છુટીની મળ માણવાના હરખને દમી કાઢે છે.

૧-૧૫

યેન પરાપતિતેનૈય૦-વપિલા-બદામી વરાચી-બિચારી કાચાની-(એ
ને વર્ણની) વાઝડી. વાંચો વીર૦-વત્સલરી દ્વિદાયનીત્યપંઃ. શાદમદાવિટ-
મડમડારી ગયો. મડમડનું ક. જૂ ફ.

૧-૧૬, ૧૭,

સમાસો મધુપર્ક - મધુના પૃચ્છતે इति મધુપર્ક સ્મૃતિકારે કથા ૪૨૨
અતિથિ વિશેષને મધુપર્ક આપવો જેની યાદી આપે ॥ પતિ મનુસ્મૃતિ
રાજતિર્કુસ્તાતકયુસ્ત્ર ગ્રિયથશુરમાતુલન । અહ્યે મધુપર્કેણ પરિસવસપાતુન ॥

પતિષ્ઠસ્મૃતિ પિતૃદેવાતિથિપૂજાયામેવ પતુ હિંસ્યાદિતિ માનયમ્ ॥
મધુપર્ક ચ યતે ચ પિતૃ દેવતર્કર્મણ । અત્રૈવ ચ પતુ હિંસ્યાન્માન્યયેત્યવગીમતુ ॥
નાદૃશા પ્રાણિના હિંસા માસમુપપતે વ્યવચિત્ । ન ચ પ્રાણિયથ સ્વર્ગસ્તસ્માચાગે
વધોઽવય ॥ અથાપિ વ્રાહ્મણાય ચા રાજન્યાય ચાન્યાયતાય મહોક્ષાણ વા મહાજ
વા પવદેવમસ્મા આતિથ્ય કુર્વતીતિ ॥

સાધારણ મધુપર્કમાં દહી, ધી, પાણી મધ અને ખાંડ વાપરવામાં
આવતાં દધિસર્પિજ્જલ શૌર સિદ્ધ ચૈતૈયપચમિ । પ્રોત્તરતે મધુપર્ક । પરંતુ
રાત્રી, નરિવજી વગેરે ઉપર ગણાવેલા ખાંડ અતિથિઓને માસયુક્ત મધુ
પર્ક અપાતો વસ્તુમાં, મધુપર્કમાં કે પિતૃ અને દેવકાર્યમાં જે માસ લેવા
માટે પશુને મારવામાં આવે તો એનું પાપ ગણાતું નહિ

આન્નાય-વેદ યોગિય-જન્મના મહાળી હૈય સસ્કારૈર્દિજ ઉચ્ચતે ।
રિષયા યાતિ વિદ્યુય ત્રિમિ યોગિય ઉચ્ચતે ॥ જે જન્મે પશુ પ્રાણી હોય,
જેને સરકાર પશુ કરવામાં આવ્યા હોય તથા જે રિષ હાવ્યો હોય-
આ નથે જેનામાં હોય તે યોગિય પ્રાણી કરેલાય આવનાં સર્માસ
મધુપર્કથી સરકાર મેવે

પાતતરી જે વર્ષનું વાજનું મહોક્ષ-મહાશ્વતી રક્ષા ચ મહોત્ર મેરે
ખળ (આખરો) અહીં પાણિના સૂત્ર અવતુર ૪ (વા ૪-૨-૭૭) પ્રમાણે
ઉત્તમ નું ઉગ્રા થાય છે તથા મહામહોત્ર સ્વાત્ર દયમર । મહાજ પકરો
શુદ્ધમેધિન-શુદ્ધ દાર મેળ તે સદ્ગચ્છતે इति । ધર્મનિષ શુદ્ધસ્થે

ધર્મસૂત્રનારા -સૂત્ર ગદ્યમાં લખેનું હોય અને દ્રુક થોડા અલંકારાળુ
હોય છતાં ગદ્ય અર્થવાળું હોય

સ્વપાદરમર્સા ચ સારવદિધતોમુલમ્ ।

અસ્તોમમનવચ ચ સૂત્ર સૂત્રધિદો વિદુઃ ।

મોટા મોટા અન્ધો કંઠસ્થ રાખવામાં સુગમતા પડે તેથી આવાં સૂત્રો રચવામાં આવતાં. એમાં જુદા જુદા વિષયોની મોટી મોટી ચર્ચાના વિલાસનો સાર આપવામાં આવતો.

ત્રણ પ્રકારનાં સૂત્રો છે—ગ્રીત અથવા કલ્પસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર અને ધર્મ-સૂત્ર 'દશ' અને જોર્જ્યાસ જેવા પ્રજોની ત્રિમતો કલ્પસૂત્રમાં આવે છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં ઘેર કરવાના યજ્ઞો, રોજ કરવાના પાંચ યજ્ઞો, દિવનયન, દક્ષ વગેરે સંસ્કારને લગતી વિગતો છે. ધર્મસૂત્રમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિ અને આશ્ર-મેને લગતાં સૂત્રો છે.

ગૌતમ, આપસ્તમ્બ, વસિષ્ઠ વગેરેનાં ધર્મસૂત્રો અત્યારે મળે છે

સમામનન્તિ-સમ્પન્નાન્મા તુ વત'. (ભદ્ર) ત્રી. પુ. બ. ૧.

૧-૧૯

ઓઃ નિગૃહીતોઽગ્નિ-નિગૃહાત.-આ ન્યાયનો ખાસ સંબંધ છે. કોઈ પણ દલીલમાં કોઈને પકડવો એને ન્યાય દિગ્મુક્તિમાં નિગૃહીત્ કહે છે. સૌધાતકિની નીચેની ઉક્તિ બતાવે છે કે તેણે દાંડાયનને કેવી રીતે દલીલમાં પકડ્યો હતો. ન્યાય દિગ્મુક્તિમાં નિગૃહસ્થાનને છેલ્લી પરાજયની સ્થિતિ કહી છે. વગ્ગો ન્યાયદર્શન-પ્રમાણપ્રમેયલક્ષ્યપ્રયોગ્ગદ્યન્ટાસિદ્ધાન્તાવલકાર્ક નિર્ણયવાદજલ્પવિત્ત્વદ્વિવામાસચ્છલ્લલ્લિતિનિમદ્વસ્થાન્નાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃખેયસાધિ-ગમઃ ।

ઉપર દાંડાયને એવો નિયમ બંધાત કેયો કે ઔત્રિય બ્રાહ્મણ અને અતિથિ વિશેષને રૂમાંસ મધુપક^૧ આપવો. અહીં સૌધાતકી પુરવાર કરે છે કે દરેક રીતે દાંડાયન એની દલીલમાં ખોટો છે કેમ કે તે દમ્ભધ્વજ જોઈને આખો કે વાલ્મીકિએ વસિષ્ઠ વગેરેને રૂમાંસ મધુપક^૨ આપ્યો, ન્યારે જનકને માંસ વગરનો જ મધુપક^૩ આપ્યો. સૌધાતકિના આ મુદ્દા શ્રી ડો. બ્રેક્વેલકરના મરાઠી અનુવાદમાંથી ડો. શ્રી ભટ્ટ ટાંકે છે.

(૧) વસિષ્ઠ અને જનક બન્ને આજે જ આખ્યા તેથી નિયમમાં કોઈ તફાવત ન હોય.

(૨) જનક વસિષ્ઠના આજ્ઞા પછી આજ્ઞા તેથી એમ પણ ન કહેવાય કે મધુપકનો નિયમ બ્રૂહાઈ ગયો.

(૩) જનક રાજર્ષિ છે તેથી મધુપકને યોગ્ય જ છે.

(૪) વાલ્મીકિ ભગવાન છે. તેથી ગૃહસ્થે પાળવના નિયમે ને બરોજર નાથે છે.

(૫) ગાયને ખાસ જણી જ નહોતી તેથી એમ પણ ન કહેવાય કે ગાય એ વખતે મળી નહિ તેથી એનો સંકલ્પ કયો હતો. કેવળ દક્ષિ અને મધ આખાં તેથી ઉપરની ચંકા ઉપસ્થિત થાય.

આ રીતે સૌધાતકિ દાંડાપનની દલીલને પગસ્ત કરે છે. દાંડાપન તેને કેવી રીતે સમજાવે છે તે જોઈશું.

૧-૨૪

વિશસિતા—વિ+સાત્ તું ક. જૂ. કે.

૧-૨૬

અગ્નિનૃસમાંસાનામ્—માંસાત્ અગ્નિનૃસાઃ—માંસ જેમણે ત્યજ્યું નથી તેવા. આ એક જ દલીલથી દાંડાપન સૌધાતકિની દલીલ ખોટી દેરાવે છે. વસિષ્ઠ વગેરેએ માંસ ત્યજ્યું નહોતું તેથી તેમને માંસશુકત મધુપક આપવામાં આવ્યો, જ્યારે સીતાના ત્યાગની વાત સાંભળ્યા પછી જનકે માંસ ત્યજી દીધું હતું તેથી તેમને સારો મધુપક આપવામાં આવ્યો. આમ એક વિશિષ્ટ અતિથિ તરીકે પણ જનકને સમાંસ મધુપક આપવામાં આવ્યો નથી, કારણ તે વાનપ્રસ્થાત્રી છે.

૧-૨૯

વૈદ્યાનસઃ—આ શબ્દ ઉપરની નોંધ માટે વાચ્યો ટિપ્પણ-૧-૨૫. વાનપ્રસ્થોએ માંસનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. વાન્યો મનુ—સ્વલ્લોદવચ્ચા-વાનિ પુણ્મૂલપ્લાનિ ચ । મેઘ્યશ્વેદ્મવાન્યદાત્સેદ્દાંધ પ્લસન્મનાન્ । વર્તયેન્મધુમાંસં ચ મૌમાનિ કવકાનિ ચ ॥

૧-૪૧

પુરાણ-પુરાણશાસ્ત્રી રાજર્ષિશ્વ

૨૧૦૩ ૨ (અનુષ્ટુપ)

નિર્યાનુપક્તેન-નિત્ય અનુપક્ત, તેન-હંમેશ હૃદયમાં રહેલા. અન્ત-પ્રવૃત્ત
અન્તઃ (અંદર) પ્રવૃત્તઃ (પ્રસરતો) દહનઃ (અગ્નિ) જરૂ ને બદલે જ્વલન
પાદેર છે પણ સરખામણીની દૃષ્ટિએ જરૂ વધારે સારું છે. 'ડા. ગેશવેશ્વર'
પણ આ જ પાઠ રાખે છે. હૃદયમાં સીતા શોકે બળતા ૧૬ જનકને થડની
અંદર બળતા અગ્નિવાળા વૃક્ષ સાથે સરખાવી શકાય અહીં જનકને
એવા જુના વૃક્ષ સાથે સરખાવ્યા છે કે જેના થડના પોલાણની અંદર
અગ્નિ હોય. જેમ જુના વૃક્ષના પોલાણમાં આમ લાગી હોય અને અંદરથી
બળી એવું સત્વ થૂસાઈ ગયું હોય તેવી રીતે જનકના અંતરમાં પણ પુત્રી
વિયોમને શોકાગ્નિ પ્રજ્વળતો હતો તેથી તે પણ એક રસ વગરના જુના
વૃક્ષ સમાન બની ગયા હતા. જેમ વનરૂપિ અંદર રહેલા ગુપ્ત અગ્નિથી
બળ્યે જાય છે તેમ તેમના હૃદયમાં નિરંતર સળગી રહેલા સીતાના દુઃખના
શોકાગ્નિની ગુપ્ત લાહે જનક પણ અંદર તપ્યે જાય છે, બળ્યે જાય છે.
આમ અહીં ઉપમા છે.

૨-૨

મિશ્રચિન્કમ્મકઃ-વિષ્કમ્મક ઉપરની નોંધ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું
પરિચિદ્ધ. આ વિષ્કમ્મક મિશ્ર છે કારણ તેમાં એક પાત્ર નીચ છે અને
તે પ્રાકૃત બોલે છે.

દશ્ય ૨

[વૃક્ષ નીચે બેઠેલા દુઃખી જનક પ્રવેશે છે. તે સીતા માટે પુષ્કળ
શોક કરે છે. પણ અનુન્ધતી અને કૌસલ્યાનું આમમન એ વિલાપમાં
અંતરાયરૂપ બને છે વસિષ્ઠના સૂચન અનુસાર કંચુકી તેમને જનકને
મળવા લાઈ આવે છે કૌસલ્યા વગેરેને જોતાં જનકને વધારે દુઃખ થાય
છે. પહેલાં જેમનું દર્શન જનકને મન એક મહોત્સવ સમુદ્ધતું તેમનું જ
દર્શન આજે મામાં મીઠાની માફક તેમને દુઃખ રૂપ બની ગયું છે. ખીજી

તરફ કૌસલ્યાને પણ આવે સમયે જનકને મળતાં અતિશય સંકોચ થાય છે. સીતાનું આવું થયું છે ત્યારે એ રાજર્ષિને શું મોહું બતાવીશું એ વિચારે કૌસલ્યા મૂંઝાય છે છતાં અરુન્ધતી અને કંચુકી તેમને દિગ્ભ્રમ આપીને જનક પાસે લઇ જાય છે. જનક અરુન્ધતીને પ્રસ્થાપ કરે છે, પણ 'પેલા પ્રજાપાલક રામની માતા' કૌસલ્યાનું તો કેવળ કંચુકી દ્વારા જ કુચળ પૂછે છે. આટલા સંદેહમાં તો કંચુકી વજેરેને હાડોહાડ લાગી જાય એવો કટાક્ષ જનક કરે છે.

કંચુકી જનકને સમજાવે છે પણ જનકને શય વધારે બમૂકી લાગે છે. કૌમર્યા મૂઝી પામે છે. અરુન્ધતી જ્યારે એની દયનીય રિયતિનું વર્ણન કરે છે ત્યારે જનકને સાચો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના મિત્ર દશરથની વિધવા ઉપર તેને દયા આવે છે. કૌસલ્યા જાનમા આવે છે અને સીતા માટે શોક કરે છે.

એટલામાં છુટ્ટીની મળ માણતા હોકરાઓને અવાજ સંભળાય છે ધરડાઓ બધાં હોકરાને જોઇ રહે છે. તેમાંનો એક રામને અને સીતાને મળતો આવતો બાળક બધાનું ધ્યાન ખેંચે છે. જનક અરુન્ધતીને એ બાળક વિશે પૂછે છે. ભાગીરથી દ્વારા અરુન્ધતી સાચી વાત જણાવી દેાય છે છતાં તે કહેતી નથી જનક એ બાળક વિશે માહિતી મેળવવા કંચુકીને વાદમીકિ પાસે મોકલે છે અને પેલા હોકરાને ધરડાઓ પામે બોલાવી મંગાવે છે.

'સવ' આવે છે અને પ્રસ્થાપ કરે છે. લવને જોતાં હવે બધાંને બરાબર ખાતરી થાય છે કે એની આકૃતિ રામ અને સીતાને આમેદદમ મળતી છે. એનાં માધ્યાય વિશે પૂછતાં 'સવ' કહે છે કે એના માળાપ નાથી. એ કેવળ પોતે વાદમીકિનો પુત્ર હોવાનું જણાવે છે.

પડદા પાછળ ચન્દ્રકેતુના હુકમની યોગજ્ઞા સંભળાય છે કે આશ્ચર્યને કંઈ નકમાન ન કરવું. લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુને જોઈને બધાંને આનંદ થાય છે. 'સવ' જ્યારે ચન્દ્રકેતુ વિશે પૂછે છે ત્યારે બધા તેને સમજાવે છે કે ચન્દ્રકેતુ લક્ષ્મણનો જ પુત્ર છે.

લવને વાદમીકિનું સમાચર્ય મોટે દવું તેથી તે ચન્દ્રકેતુને બરોબર

ને નવું જ લાગે તેમ આ ક્રોધ જગદે નગમ પડ્યો નથી અને જાણે આજે જ ઉદ્ધત્યો હોય તેમ નવો ને નવો જ છે. જેમ હૃદયમાં ફરતો ફરતો મર્મને છેદી નાખે તેમ આ ક્રોધ રામ ઉપર નીકળી ન શકવાથી મારા હૃદયના જ મર્મને રોજ છેદે છે. આમ અહીં સરસ ઉપમા છે.

૩-૧

જરયા, દુ સ્થેનતપોમિઃ—શરીરના રસ અને ધાતુ સૂકાઈ જવાના આ ત્રણ કારણો ॥

પરાક—એક જાતનું પ્રાચીન પ્રત અથવા તપ છે. મન અને ધર્મદ્રવ્યોને સમયમાં રાખીને આઠ દિવસ સુધી આમા ઉપવાસ કરવાના હોય છે વાચો. માત્ર—દ્વાદશાહોપવાસેન પરાક પરિકીર્તિતઃ । ; મનુ—યતાત્મનોઽપ્રમત્તાસ્ય દ્વાદશાહમભોજનમ । પરાકો નામ કૃન્દ્રોઽય સવપાપાપનોદનઃ ॥

સાન્તપન—આ પણ બધું જ આકરું પ્રત છે. ગોમૂત્ર, ડાણ, દૂધ, દહી અને ધી એ પંચગાંધર્માંથી રોજ એક એક મળ્યે લઈ તેનું પાન કરવું. ખાડી આખો દિવસ ઉપવાસ કરવો. છઠ્ઠે દિવસે કુશ નામનું ધાસ ચોખ્ખા પાણીમાં પલાળી ગાખવું અને તેનું પાન કરવું આ પ્રત પ્રાચીન તરીકે કરવામાં આવે છે

વાચિ. મનુઃ ગોમૂત્ર ગોમય ક્ષીર દધિ સર્પિ કુસોદકમ્ । એકરાત્રોપવાસઃ કૃન્દ્ર સાન્તપન સ્મૃતમ્ ॥ માત્ર—ગોમૂત્ર ગોમય ક્ષીર દધિઃ સર્પિ કુસોદકમ્ । જગ્યાં પરેહન્યુપગ્મેન કૃષ્ણં સાન્તપન પરમ્ ॥

પ્રમૃતિ—આ શબ્દ દ્વારા આન્દાયણ વગેરે બીજા કંઈયે પ્રતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૩-૨

આત્મ—આત્મસંચાતુ, યસ્ય—જેના રસ અને ધાતુ સૂકાઈ ગયા છે તેનું આત્મ-દા + મા તુ' કે જી કે અનવશ્ચમ્—અવિચ્છેદ્યમાન અવશ્ચમ્ યસ્ય—આધાર-વગરનો.

પાઠકેર—તપોમિઃ સોપિતાન્ત શરીરધાતોરવશ્ચમ્ એવ મહાનગ્ધાપિ.. ન પતતિ ।

તપથી સુકાર્ધ ગયેલા રસ અને ધાતુઓનો મહાન આધાર હોવા છતાં મારો દગ્ધદેહ પડતો નથી.

પણ આ પાઠ કરતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનો પાઠ વધારે સુગમ છે.

૩-૩

અન્યતામિશ્રઃ-“એક જાતનું નરક. અમરસિંહ નીચેના પ્રકારનાં નરક મણાવે છે-તદ્મદેહાસ્તપનાવીચિમહારૌરવરૌરવાઃ । સંહારઃ કાલસૂત્રં ચેત્યાગ્રા । એના ઉપર ટીકા કરતાં ક્ષીરસ્વામી ખતાવે છે કે આગાઃ શબ્દ દ્વારા તોમિશ્ર અન્યતામિશ્ર વગેરે પ્રકારનાં નરક ગણાવ્યાં છે-વાચિ-આદ્યશબ્દાત્ તામિશ્રાન્ય-તામિશ્રાદયઃ ’ (કાણે). આમ ‘કાણે’- પ્રમાણે આ એક જાતનું નરક છે, અથવા તો અન્યતામિશ્ર ને લોકાઃ ના વિશેષણ તરીકે પણ લેવાય-દષ્ટિ વિનાશક અધકારવાળા. અન્યં તામિશ્રં તિમિરં યેષુ પરંતુ આ પ્રમાણે લેતાં અન્યતામિશ્ર અને અમૂર્યમાં એકને એક ભાવનું પુનરાવર્તન થાય છે [અમૂર્યાઃ-અવિદ્યમાનઃ સૂર્યઃ યેષુ-જ્યાં સૂર્ય નથી તેવા.] આથી અન્યતામિશ્રને વિશેષણ તરીકે લેનારાઓ અમૂર્યાઃ પાઠ રાખે છે (અમૂર્યાઃ-અસુરોને યોગ્ય) તેઓના મન પ્રમાણે ભવભૂતિ કદાચ ઈશાવાસ્થોપનિષદના નીચેના ભાગને અનુસર્યા હોય વાંચો-ઈશાવાસ્થોપનિષદ-અમૂર્યા નામ તે લોકા અન્વેન તમસા વૃત્તાઃ । તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ યે કે ચામહતો જનાઃ ।”

પરંતુ શ્રી ૩. ‘એકત્રેલકર’ અમૂર્યને એક ‘લોક’ તરીકે મણાવે છે અને અન્યતામિશ્રને તેના વિશેષણ તરીકે લે છે. સહેજ પુનરાવર્તન થાય છે પણ અન્યતામિશ્ર વિશેષણ અમૂર્ય લોક કેવા હોય તેનું વધારે સારદર્શક વર્ણન કરે છે. (વાચો ૩. ૭. કે. ભટ ઉ. ચ. ટિપ્પણ ૫. ૮૨)

શ્રી ‘રાય’ પણ અમૂર્યને એક જુદા ‘લોક’ તરીકે ગણાવે છે. આ અમૂર્ય નામના લોકમાં ગાદ અધકારમય રાત્રી હોય છે તામિશ્ર એટલે તેઓ રાત્રિ અર્થે ખતાવે છે. અન્યા તામિશ્રા યેષુ તે

અથવા તો અમૂર્યને પણ ‘લોક’ના વિશેષણ તરીકે લેવાય-અમૂર્યાઃ-સૂર્ય વગરના સૂર્યમન્ચારણ્યઃ પણ ‘અમૂર્ય’ને એક ‘લોક’ના ખાસ વિશેષ નામ તરીકે લેવું વધારે સાચું છે. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની એક જૂની

આવૃત્તિની સંસ્કૃત ટીકામાં અસૂર્ય નામનો એક વિશેષ 'લોક' ગણાવ્યો છે અને તેના સમર્થનમાં વાજસનેયસંહિતોપનિષદનો નીચેનો શ્લોક દાંક્યો છે. વાંચો. અત્ર વાજસનેયસંહિતોપનિષદ—

અસૂર્ય્યા નામ તે લોકા અન્વેષ તમસાવૃતા. ।

તાસ્તે પ્રેત્યામિગચ્છન્તિ ચે કે ચાત્મદત્તો જનાઃ ॥ ૩ ॥

ભવભૂતિ કદાચ આને પણ અનુસર્યા હોય. અહીં જનક કહેવા માગે છે કે આટલાં સખત તપ કરીને પોતે પોતાની કાયા ધસી નાખી છે પણ આત્મધાતુ કયો નથી કારણ આપણાત કરનારાઓ અસૂર્ય નામના દષ્ટિ વિનાશક અંધકારવાળા નરકમાં પડે છે.

પ્રતિવિશીયન્તે-પ્રતિભવિત્થા તુ' કમંશ્ચી વ કાળ (લઘુ) ત્રી પુ ખ. વ.

ઋષય-વેદમંત્રે જ્ઞેનારા ઋષિઓ.

૩-૪

પ્રતિક્ષણ—પ્રતિક્ષણં (ક્ષણે ક્ષણે) યા પરિભાવના તયા (યતા ચિન્તનનથી સ્પાટ' (૨૫૯) નિર્માત. વસ્તુ (આપિલાંપવાળો)

૩-૬

ઈદશસ્તે નિર્માણભાગઃ—જનક કહે છે: સીતાનું કઈ માધારણ્ય મૃત્યુ થયું નથી એ જો કાઈ કલંક વગર ગઈ હોત તો તો એ છૂટે મુખે રહી ચકત. પરંતુ એ તો કલંક લઈને ગઈ છે. એને માથે મોઢું આળ ચાડ્યું છે. એ આળ માટે એના સ્વામીએ એનો ત્યાગ કયો છે. તેથી આજ એને માટે છૂટે મોથે રડતાં પણ જનકને શરમ થાય છે.

આમ સીતા દેવવ્રતમાંથી ઉદ્ભવી છે. એ જગજગનની છે છતાં એ આવા મોતે મરી છે તેથી જનક એને માટે ખુશી રીતે રોષ પણ ચકતા નથી.

શ્લોક ૪

અનંદય—દિશોઃ તે અનિયતરુદિતસ્મિતં વિરાજન્ કતિપમકોમલદન્તકુહ મલામ્મ, સ્સલદસમજસમખુબલિપતં વદનમ્મલકં સ્મરામિ ॥ (પુષ્પનાભા)

શિવોઃ તે વદનકમલકં સ્મરામિ—આ મુખ્ય વાક્ય છે. નીચેનાં ત્રણ વદનકમલક નાં વિશેષણો છે.—

(૧) અનિયતહૃદયસ્મિતમ્—અનિયતે (નિયમ રહીત) હૃદયસ્મિતે (રહિત) સ્મિતંત્ર) યસ્મિન્—રુદન અને સ્મિતવાળું) બાળકના રડવાનું અને હસવાનું કારણ સમજાવતું નથી. તેથી તેના રુદન અને સ્મિતને નિયમરહિત કહ્યું છે.

વિરાજન્ કતિપય કોમલઃ—વિરાજન્તિ કતિપયાનિ કોમલાનિ દન્તકુદ્મલા ગ્રાણિ (દન્તાં એવ કુદ્મલા તેણાં અગ્રાણિ) યસ્મિન્ જેમાં થોડીક (કતિપયાનિ) કેામળ (કોમલાનિ) દંતકળીઓની (દન્તકુદ્મલ) અશ્વિઓ અગ્રાણિ) શોભે છે. (વિરાજન્તિ) તેવું.

(૨) સ્વલલદસમગ્જઃ—સ્વલલ્ (વદ્યું કૃદ્ય) અસમગ્જતં (મેળવગરનું) મગ્જુ (કાણુ કાણુ) જલ્પિતં યસ્મિન્ (લવણું) પાદૈર—સ્વલલદસમગ્જસમુદયજલ્પિતં મુગ્ધ-મુગ્ધ મન્તુ પાદોઃ શબ્દરથુકો વધારે સારો છે.

અહીં બાળકના મુખનું દ્રશ્ય વર્ણન છે, તેથી સ્વભાવોદ્ધિત અલંકાર છે.

સરખાવો—શાકુન્—૭ આલસ્યદન્તમુક્તાનનિમિત્તહાસૈરલયક્તવર્ણરમણીયચચઃ પ્રવૃત્તીન્ । અશ્વઃપ્રવગ્નયિન્સ્ત્રાગન્ વહન્તો ધન્યાસ્તદ્વરજલા મલિનીભવન્તિ ॥

૪-૧

મગધતિ વસુન્ધરે—જનક અહીં સીતાની માતા પૃથ્વીને મોઢે કંપકો આપે છે કે ઓ રે વસુન્ધરા ! તું સાચે જ અતિ કંઈયું છે તું બધાનો આધાર છે, તું વસુન્ધરા છે તેથી જ તો તું અતિશય કંઈયું છે જે સ્વાભાવિક રીતે જ તું કંઈયું ન હોય તો બધાને ધારણ શી રીતે કરી શકે ? તેથી જ પુત્રીનો નાશ તારે મન કંઈ દિસાવ્યમાં નથી. તું સાચે જ કંઈયું (કંઈયું કાળજીની) છે નહિ તો પુત્રીનું મૃત્યુ તું સહી જ શી રીતે શકે ! નાંચો વીર—અગ્ર યો વા નિર્માર્તિ કાઠેન્યં તસ્મૈ મૃગ્યાત્મને નમઃ ઇતિ વર્ણનં દ્રષ્ટવ્યમ્ । સર્વ વસુન્ધરાત્વપ્રયુક્તધર્મેષ પુત્રીનાશોઽપ્યર્થિચિત્તવર એવ્યુપાલમ્મો મ્બજયતે ॥

સ્રોત્ર ૫

અ-૧૫—ત્વં, વહ્નિ, મુનયઃ, યસિષ્ઠહિગી, ગત્તા, યદિ યા રપોઃ કુલ્લ
ગુરુઃ દેવોઃ સ્વયં માસ્કરઃ ચ યસ્યાઃ માહાત્મ્યં વિદુઃ વિદ્યાં વાગિવ યામ્ ભવતી
અમૃત તદ્રત્ નુ યા દૈવતં તસ્યા ત્વદુહિતુ તથા વિશસનં હે દાદ્યે કિં મૃપ્યમા
(શાદ્દિલવિકીરિત)

અહીં ૫૫૫ જનક કટુષ્ટ રીતે મા ધરિત્રીને સંબોધીને કહે છે કે તું
અરેખર કટુષ્ટ છે. તું, અગ્નિ, મુનિઓ, અરુન્ધતી, ગંગા અને સ્વયં
ભગવાન ભાસ્કર ૫૫૫ જેની પવિત્રતા જાણે છે એવી પુત્રીને કથંક કાગે
જ શી રીતે કે છતાં એ તું સાંખી ચકી ! જેમ સરસ્વતીએ વાણીને જન્મ
આપ્યો તેમ તમે એને જન્મ આપ્યો છે. અર્થાત્ એ શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે,
અને મંગલકારક છે. એ વાણીની માફક અથવા તમારી જેમ, અગ્નિની
જેમ, અધિઓની જેમ, કે અરુન્ધતી અને ગંગાની જેમ, અથવા ભગવાન
ભાસ્કરની માફક જે પવિત્ર છે એવી પુત્રીનું એવું કથંકમય મૃત્યુ તું વેડી
જ કેમ ચકી ! છતાં તું એ સાંખી ચકી ત્યારે મારે કહેવું જોઈએ કે તું
કટુષ્ટ કાળજની છે.

આમ જનક રાજર્ષિ છે છતાં અહીં ભવમૂનિ તેમને એક માનવ
પિતા તરીકે જ રજૂ કરે છે.

અહીં ટીકાકાર વીરરાઘવ વિદુઃ ને સરેજ ફેરફાર સાથે દરેક નામ
સાથે લે છે. પાંચે વીર-યસ્યાઃ સીતાયાઃ માહાત્મ્યમ્માનુષત્વં ત્વં વેત્ય । વિદુઃ
રિપ્સ્ય વિમક્તિરચનયૌર્વિપરિણામેન યોજના । વહિર્વેદ મુનયો વિદુઃ યસિષ્ઠ
ગૃહિણી અરણ્યતી વેદ, ગત્તા ચ વેદ । યદિ ત કિં ચ રપોઃ કુલ્લગુરુ. રહુર્ગ
જનકસ્તદાચાર્યો યસિષ્ઠો વા । દેવઃ દીગ્તશીલઃ માસ્કરઃ સ્વયં વેદ.....

કુલ્લગુરુઃ—કેટલાક આમ વસિષ્ઠનો ઉલ્લેખ લુએ છે. યદિ રપોઃ કુલ્લ

ગુરુઃ વગણ સ્વયં દેવો માસ્કરો વા સવિતા ચ । ૫૫૫ કુલ્લગુરુ માસ્કરઃ રાથે
વધારે બંધ બેસે છે. મુનયઃ માં વસિષ્ઠનો ઉલ્લેખ આતી જાય. વિદ્યા
વાગિવ માં ઉપમા છે.

તદ્રત્ તત્-એટલે વિદ્યા (સરસ્વતી) ની માફક અથવા અગ્નિ, ગંગા વગેરે
ઉપર રજાવેલા દેવતાએ ની માફક એમ જન્મ રીતે લેવાય.

પાઠકેર-શુદ્ધિ ગતાયાઃ પુનઃ-જનકને। ભાવ અને આવેશ જોતા
આ પાઠ ખરેખર લાગતો નથી. વસ્યાઃ માહાત્મ્યં વિદુઃ એ ઉક્તિની વિરુદ્ધને।
આ પાઠ છે. ઉપરાંત સીતાની શુદ્ધિ સંભવી જ ન શકે એમ તે ગાને
છે અને કહે છે-મોડ્યમગ્નિર્નામાસ્મન્પ્રયુત્તિપરિશોખને ।

૫-૩

શુદ્ધિ-કંચુકીનું નામ કરો.

૫-૪

ધર્મદારાઃ—ધર્માર્થા, ધર્મપ્રયોગના દારાઃ (શાકપાર્શ્વિવાદિઃ)

૫-૫

ક વત્તપ્રત્યેતિ—જાનેને જોતા જનક અરુન્ધતીને ઓળખી શક્યા
પણ કૌસલ્યાને ન ઓળખી શક્યા. બરાબર જોતા તે કૌસલ્યાને ઓળખી
શક્યા પણ આ કૌસલ્યા અને પહેલાંની કૌસલ્યામાં કેટલો ફેર ? આજે-
દેખાય છે એ કૌસલ્યા દુઃખિણી વિધવા છે જ્યારે પહેલાં તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી
હતી આ વાત તે નીચેના શ્લોકમાં સમજાવે છે,

શ્લોક ૬

અન્યથ—દશરથસ્ય ગૃહે યથા થીઃ શ્યમ્ આસીત્ । થીઃ એવં શા રૂપમાન
પદેન કિમ્ ? કટં વત । સા યથા દૈવવશેન દુઃસ્વાત્મકં કિમપિ અન્યદિથ મૂલં
જાતા । અદો વિપાકઃ । (વસંતતિલકા)

દુઃસ્વાત્મકં—દુઃખં આત્મા (સ્વરૂપં) યસ્ય-વિપાકઃ—પરિવર્ત, ફેરફાર.
દશાવિપર્યાસ. પહેલી લીટીમાં કૌસલ્યા દશરથના ધરમાં લક્ષ્મી જેવી હતી
તેમ જનક કહે છે. પણ સરખામણીમાં તો અમુક જ બાજત આવે.
એમને લાગે છે કે ઉપમા દ્વારા એ કૌસલ્યા પ્રત્યેના પૂજ્યભાવ જોઈએ તેવા
વ્યક્ત કરી શકતા નથી. આથી બીજી લીટીમાં તે સુધારે છે કે એ લક્ષ્મી
જેવી નહિ, પણ સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જ હતી આ રીતે તે રૂંક લે છે. પરંતુ—

આવી લક્ષ્મી જેવી અથવા જે સ્વયં લક્ષ્મી જ હતી તે હવે દશરથના ગયા પછી અને સીતાના દુઃખથી દુઃખિણી બની ગઈ છે. અરે ! કેવળ એક દુઃખમય પ્રાણી બની ગઈ છે, અને તેની સ્થિતિ અત્યુંનીચ (ક્રિમિ) છે.

આમ અહીં પહેલી લીટીમાં ઉપમા અને બીજીમાં રૂપક છે. વિપાકઃ ને બદલે વિકારઃ પાઠ ખરાબર નથી.

શ્લોક ૭-(અનુક્રુષ્ઠ)

જે કૌસલ્યા પહેલાં મારે મન મૂર્તિમન્ત મહોત્સવ જેવાં હતાં, જેમને જેવાથી મને મહાન આનંદ થતો તેમનું જ દર્શન, જેમ થા ઉપર મીઠું બસહય પીડાકારક થાય તેમ આજે મને અત્યન્ત ખેદકારક થઈ પડ્યું ! તેમને જોઈને આનંદ થવાને બદલે આજે મને ખેદ થાય છે.

આમ અહીં વિરોધ છે. પણ ભાગ્યવશ્વાને લીધે જ એકની એક બ્યક્તિનું દર્શન દુઃખકર થઈ પડ્યું છે એમ સમજવાથી વિરોધનો પગિદાર થાય છે. જે કૌસલ્યા દશરથના જીવતાં સદુભાગ્યવતી હોવાથી સાક્ષાત લક્ષ્મી સમી લાગતી અને જેનું દર્શન સીતા હતી ત્યારે જનકને મૂર્તિમન્ત મહોત્સવ જેવું લાગતું એ જ કૌસલ્યાનું દર્શન ભાગ્યપણે થવાથી જનકન દુઃખ કર થઈ પડ્યું છે. એક તો આજે એના મિત્રની પત્ની એક દુઃખિણી વિધવા તરીકે એની સામે ઊભી છે અને બીજું આજે બંને વચ્ચેની રહેલી સાંકળ સીતા હયાત નથી. એથી પણ એ ઘણી દુઃખી છે. આથી જ જનકને સીતાના દુઃખે અનિશ્ચય દુઃખી થઈ ગયેલી કૌસલ્યાનું દર્શન અત્યન્ત દુઃખકર થઈ ગયું છે. પહેલાં ત્યઃથ અને સીતા બંને હતાં આજે મને નથી એ પરિવર્ત થવાથી એની એ જ કૌસલ્યાનું દર્શન જનકને વધારે દુઃખકર થઈ પડ્યું છે. આમ વિરોધનો પગિદાર થાય છે. તેથી અહીં વિરોધ છે.

-૭-૩

અનુવચસાયઃ—સંસય પાદિર-મહાનખ્યવગાઃ-મોટો પ્રસન્ન. આ પાઠ લેનાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય-જ્યારે વસિષ્ઠનો આદેશ જ છે ત્યારે જનકને ગળવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે મોટો પ્રસન્ન થાનો ! પણ વરે વરે શબ્દ બતાવે છે કે અનુવચસાય પાઠ વધારે મારો છે.

૭-૭

સર્વાણિ દુઃખાનિ૦—બધાં દુઃખો જોવાં કે દશરથનું મૃત્યુ, રામનો વનવાસ અને સીતાનો ત્યાગ વગેરે.

૭-૮

ઉદ્ધતમાનમૂલ૦—ઉદ્ધતમાન (ઉદગમ્બીર) મૂલવન્ધનં યસ્ય મૂળ બંધનમાંથી ઉખડી પડના. ઉદ્ધતમાન પાઠ પણ છે.

શ્લોક ૮

અન્યથ—સર્વવિયોગજાનિ માનુષાણાં દુઃખાનિ સંતાનવાહીનિ અપિ પ્રેયસિ જને દષ્ટે દુઃસહાનિ, સ્રોતઃસહસૈઃ ક્વ સંપ્લઃનંતે ॥ (ઈન્દ્રવજ્ર)

સંતાનવાહીનિ૦—સન્તાનેન (સતત) વહન્તિ इति (વહવા કરે છે તેવાં)

સમ્બન્ધિ૦—સંબંધીના વિયોગથી હૃદયવેદનાં. સદ્યન્તુ પાદેર છે. પણ સદ્યન્ધુની ખબર મૂકે છે તેથી બરાબર નથી. પોતાનું સ્વજન સારું ન હોય છતાં માણસને એટલું જ દુઃખ થાય છે જ્યારે દુઃખ સતત વધે સુધી આશ્વા જ કરે ત્યારે એ એટલું બધું ન સહેવાય તેવું રહેતું નથી. પરંતુ સ્વજનને જોતાં એ દુઃખ જેવું ને તેવું જ તાણું થાય છે અને એ પહેલા આવી પડ્યું હતું ત્યારે જેવું અસહ્ય હતું તેવું જ અસહ્ય બને છે.

દશરથના વિયોગનું અને સીતાના વિયોગનું દશરથ દુઃખ અજ સુધી તો કૌસલ્યા સહી શકી પણ આજે એના સંબંધી જનકને જોતા એ દુઃખ એવું ને એવું તાણું થયું છે અને કૌસલ્યા માટે તે પહેલાના જેવું જ અસહ્ય બન્યું છે

સરખાવો કુમાર૦—૪-૨૬-તમવેશ્વ દુરોદે સા મૃજાં રતનસંધાધમુરો જપાન ચ । સ્વજનસ્ય હિ દુઃખમગ્રતો વિચિત્રદાર મરોપજાયતે ॥

શ્લોક ૯ (અનુપ્લવિ)

યાજ્ઞવલ્કયઃ—પ્રાચીન સમયના એક મોટા તત્ત્વમાંની ઋષિ હતા. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્કયને બ્રહ્મના છતા કલો છે. જનકે તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં બને વચોને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી સંવાદ આપ્યો છે. વાચો વૃહદારણ્યકોપનિષદ અધ્યાય

૩-૪-‘જનકો હ વૈદેહ કૃષ્ણદુષાનસર્વન્તુવાચ નમસ્તેઽસ્તુ ચાત્તાલક્યાનુ મા
 શાધીતિ સ હોવાચ...આહ્ય સન્નધીતનેદ ઝહોપનિપત્ત્વ ઇતો વિમુચ્ચમાન
 ગમિષ્યસીતિ નાહ સદ્મગવન્વેદ યત્ત ગમિષ્યામીત્યથ વૈ તેઽહં તદ્વક્ષામિ યત્ત
 ગમિષ્યસિ’ તેમણે યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ પશુ લખી છે

બ્રહ્મણ ત્વજ ના દિપ્પશુ માં છુઓ અ ક ૨-૩-૨

જયો મૈ તુ’ પશોક્ષ જ્ઞ કા (લિદ્) ત્રી. પુ એ વ

૬-૩

હૃદયનિર્વિશીલો-જનક દશધને એટલા બધા આદતા કે તે એમને
 એમનું પોતાનું હૃદય જ માનના સીરખજ - જનકના પરા ઉપર બળનું
 પ્રતીક હતું તેથી તે સીરખજ કહેવાતા

૬-૪

અનિર્વેદસ્મણીયાન્—અનિર્વેદેન સ્મણીયાન્ દશધના છરતા કૌસ-
 લ્યાના સુખમાં કંઈ કંभीના નહોતી એ વખતે કૌર્ષ પશુ જાતનું દુખ
 નહોતું તેથી કૌસલ્યા પરા સુખમાં હતી. દશધના પામ મિત્ર જનકને
 જોતા એ સુખના દિવસો તાજા થાય છે પરંતુ કયાં એ સુખી દિવસો અને
 કયાં આ દુખી દિવસો ! આમ જનકને જોતા તેનું દુખ સદસ્યધા વધી
 પડે છે એનાથી નિશ્વાસ ન ખાઈ જાય છે કે એમાનુ આપારે કશું નથી.

પારદેર—સામાયિતાસ્વનુપસ્થિતમહોન્સવે દિવસે—જનુપસ્થિત મોત્સવ
 ચસ્મિન્ કૌસલ્યા કહેવા માગે છે કે પહેલા જનક કંઈ ખુશાનીને પ્રસંગે
 કે ઉત્સવને પ્રસંગે જ મગતા પશુ આજે બ્યારે એમને મળ્યાનું થયું છે
 ત્યારે કૌર્ષ ખુશાનીને પ્રસંગ નથી. ઉલટાનું આજે તો કેવળ દુઃખના
 પ્રસંગે જ એમને મળ્યાનું થયું છે

પશુ હા ટૈવ તૈવ તન્નાસ્તિ એ શબ્દો જોતાં ઉપગમે પાઠ બરાબર
 સાગનો નથી

સ્લોક ૧૦

અ-૨૫—પૂર્વેષાં ગુરુણાં અપિ સ્વલ્લ ગુરુતમઃ તે પતિઃ પવિત્રસ્ય મહસઃ
નિધિઃ અપિ યદા પૂતમન્યઃ, ત્રિલોકીમજ્જત્યાં, દેવીં સ્થસિમ્ દિવ જગદ્ગન્ધાં
મ્પરતીં અવનિતલલીનેન શિરસા વન્દે ॥ (શિખરિણી)

પૂતમન્યઃ—પૂત આત્માનં મન્યતે इति પૂતમન્યઃ—વૈદિક તેજ હોવા છતાં
પશિષ્ઠે અરુન્ધતીમાં પોતાની જાતને પવિત્ર માનતા હતા.

ત્રિલોકીં—ત્રયાણાં લોકાનાં સમાહારઃ (દ્વિગુણ) મજ્જતે સાધુ મજ્જત્યા-
માજ્જત્યા પાઠ પણ છે.

સ્થસિમ્—ઋગ્વેદની એક દેવતા. તેની કેટલીક ઋચાઓ સુંદર છે.
સૂત્રે તેની પ્રેમી કહ્યો છે. જેમ કેઈ મનુષ્ય તેના પ્રિયપાત્રને અનુસરે
તેમ સૂત્રે પણ ઉપસને અનુસરે છે. વાંચો ઋગ્વેદ-૧-૧૧૫-સૂચીં દેવી-
શુભં રોચમાના મયોં ન ચોવામભ્યેતિ પથાદ્ ।

અહીં ઉપમા છે. અરુન્ધતીને અહીં ઉપસુ સાથે સરખાવી છે. ઉપસુ
સાથે મહમ નિધિઃ સૂત્રે છે. વિશેષણ બંનેને લાગુ રહે છે.

૧૦-૧

અસરં તે—અરુન્ધતી જનકને આશીર્વાદ આપે છે કે જનકને પરમ
પ્રભુ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાઓ અથવા તેમને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાઓ. અરુન્ધતીનું
કહેવાનું નાનપણ એટલું જ છે કે જનક બ્રહ્મજ્ઞાની છે અને તેમનું એ
જ્ઞાન દૃઢ થાઓ કે જેથી એ એમનો પુત્રીવિયોગનો શોક ભૂલો જાય અને
તેમને શાન્તિ મળે.

સરખાવો મુજ્જવોપનિષદ્—દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે.....પરા ચૈવાપરા ચ ।
...અથ પરા યદા તદક્ષરમકિમ્મચતે । હિરણ્યમે પરં કોચે વિરજં બ્રહ્મ નિઃપલમ્
તન્નુમ્ જ્યોતિષા જ્યોતિ સ્તથદાત્મવિદો વિદુઃ ।

સ ત્વાં પુનાતુ—રત્નમ્-રત્ને ગુણ. સાંખ્ય મત પ્રમાણે ત્રણ ગુણ છે
સર્વ ૨૭૨ અને તત્ત્વ. સર્વ સહુ પ્રકાશકમિદ્મુપદમ્ગકં ચત્તં ચ રજઃ ।

સૂર્ય સાન્નિધ્ય ક્ષોવાથી એને રજોગુણથી પર કહયો છે. અથવા રજસ એટલે 'પાપ' અર્થ પશુ થાય. 'જે પાપથી પર છે.'

અરુન્ધતી કહેવા માગે છે કે સૂર્ય બધાં પાપોથી અથવા રજસથી પર છે. અથવાન સૂર્ય તમને પાત્ર ન કરે અર્થાત તમને યાતિ પ્રાપ્ત થાયો એમ આશય છે.

પરોરજાઃ (રજસઃ પરઃ) પાઠકેર છે.

૧૦-૩

અપ્યનામયમસ્યાઃ પ્રજાપાલકસ્ય માતુઃ—અનામયં-અનામયં સ્વાવા-
રોગ્યમ્ હત્યમરઃ—(આમયસ્ય રોગસ્ય અભાવઃ અનામયમ્—ક્ષત્રિયત્વં કુશળ
પૃષ્ઠતી વખતે અનામય શબ્દ વાપરવો. વાચો મનુ-બ્રાહ્મણં કુશલં પૃષ્ઠેત્
ક્ષત્રવન્મનનામયમ્ ।

દશરથ રાજા જનકના પરમ મિત્ર હતા તેથી કૌસલ્યા સાથે પણ તેમને સારો સંબંધ હતો. કૌસલ્યાને જોતાં જ એમને દશરથ યાદ આવે છે અને તે હતા ત્યારનાં કૌસલ્યાનાં સુખો એમને સાંભરે છે. પદેલાની અને અત્યારની કૌસલ્યાની સરખામણી કરતાં એમને લાગણી પણ થાય છે. પણ સીતાની યાદ આવતાં તે કૌસલ્યા શબ્દ ન વાપરતાં 'પ્રજાપાલકની માતા' કહીને જ કૌસલ્યાનું કુશળ ગૃહિતે પૂછે છે. તે રામ શબ્દ ન વાપરતાં પ્રજાપાલક શબ્દ ખાસ વાપરે છે. એ શબ્દપ્રયોગમાં જનકનો કટાક્ષ છે કે રામ પ્રજાપાલક હતા પણ પ્રિયાપાલક નહોતા. રામને એની પ્રજા માટે વધારે લાગણી હતી નવારે એની પોતાની જ પત્નીની એણે ખીલકુલ દરકાર ન કરી.

૧૦-૬

અનેનૈવ મન્યુના-આપણે આગળ જોયું હતું કે કૌસલ્યા પ્રાધ્વશ-
ગને આશ્રમે સત્રમાં ગઈ હતી. દરમિયાન રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેથી એ ગુસ્સામાં યરા સમાપ્ત થતાં વસિષ્ઠ સાથે વાલ્મીકિના આશ્રમે ગઈ હતી. આથી બાર વર્ષ સુધી એણે પણ રામનું મુખ જોયું ન હતું કેમકી કહે છે કે આમ કૌસલ્યાને પતિ વિયોગનું દુઃખ અને સીતા વિયો-

ગતું દુઃખ.તો છે જ. હવેસંત તેને રામના વિચોગનું પણ દુઃખ છે. આથી આ દુઃખિનીને કાશીથી દુઃખી કરવી જનકને ધટતું નથી.

ચિરપરિત્યક્—ચિરં પરિત્યક્ રામમદમુલ્લવન્દસ્ય દર્શનં.યયા.

૧૦-૭

પ્રવૃત્તચોમત્સ—પ્રવૃત્તા ચીમતઃ કિંવન્તી ચેષુ-જેમનામાં ખીલતસ કિંવન્તી વહેતી મૂકવામાં આવી છે તેવા.

અમલપક્ષઃ—અભિરામાન. અલ્પકઃ ચેષુઃ—અ.ધંતે હલકા, પામર, અધવર્ષ (સંખ્યામાં) ધણા.

૧૦-૮

માઃ કોડયમગ્નિનાંમા—એક વત્સલ પિતાના મનોભાવ રજુ કરતું આ વાક્ય હવભૂતિની પાત્રાલેખનકલાને મંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે. એક સાધારણ મૃદસ્થ પિતાને પણ પોતાની પુત્રીનું અને કુળનું અભિમાન હોય તો નાતવદ્ધતના સિધ્ધ બલવાદી રાજર્ષિ જનકને કેમ ન હોય ! સીતા પોતાની પુત્રા છે એ માટે એ અભિમાન ધરાવે છે એ તો જન્મથી જ પવિત્ર છે. મા પરિત્રીની એ પુત્રી છે અને પવિત્ર યજ્ઞસૂમિમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આવી દેવયજ્ઞસંમયા અને સ્તપતિપરિપૂતા સીતા માટે કલંક વહેતું કરવું એ પામરતા નહિ તો ખીલું શું ! એ પોતે જ જ્યાં પતીતપાવની છે ત્યાં એને માટે ખીલ પાવન કરનારી વસ્તુ કહપવી એ જ મૂર્ખતા છે. તીર્થોદ્ધક અને વહિન પોતે જ પવિત્ર છે. એને વળી ખીલ પવિત્ર કરનાર કોણ !

સ્તપતિપરિપૂતાયાઃ ક્ષિમ્ન્યૈઃ પાવનાન્તરૈઃ ।

તીર્થોદ્ધકં ચ વહિનથ નાન્યક્ત શુદ્ધિમર્હતઃ ॥

એ પોતે જ અગ્નિ જેવી પાવન કરનારી છે ત્યારે એને પવિત્ર કરવાની કલ્પના જ શેં થાય !

આવી પવિત્ર પુત્રી માટે આવું કલંક ! અને એટલું જ નહિ પણ એને માટે વળી અગ્નિ કસોટી કરવામાં આવી ! અગ્નિને વળી એને પવિત્ર

કરનારો કહ્યો ! આ કંઈ એકલી સીતાનો તિરસ્કાર નથી. અમારા આખા કુળને પણ આમાં તો કલંક લગાડવામાં આવ્યું છે. એનાં માતાપિતા કોણ છે એ તો જુઓ ! પછી એને અપવિત્ર માનવાની અને શુદ્ધ કરવાની વાતો કરો. હું જનક છું જનક. બ્રહ્મવાદી છું અને રાજર્ષિ છું. હું ધારવલ્કયનો શિષ્ય, એ બાળકીનો પિતા છું. એની માતા જુઓ કોણ છે તે ! સ્વયં માતા વસુન્ધરા ! આમાં તીર્થ સમાં દંપતિ, કે જે મૂર્તિમંત પાવેત્રના છે તેમની સંતતિની પવિત્રતા વિશે શંકા કરાય જ કેમ ? અમારી સંતતિને વળી પાછો પવિત્ર કરનારો અગ્નિ તે કોણ છે ? એનામાં મારા કે પૃથ્વીના કે સીતાના કોઈ એક પણ પાવનકારી લક્ષણો છે કે ? નથી એ રાજર્ષિ, નથી એ ઉત્પત્તિપરિપૂત કે નથી એ બ્રહ્મવાદી. તો પછી અમારી તોફા આવનાર અને અમારી સંતતિને પવિત્ર કરનાર અગ્નિ તે વળી કોણ ? એ પવિત્ર જાણે રહ્યો. બીજાની પવિત્રતાનું માપદંડ પણ જાણે રહ્યો. પણ એની પાવનકારિણી શક્તિ અમારી સંતતિ સુધી પહોંચી શકવા સમર્થ નથી. અમારી સંતતિને પવિત્ર કરનાર તો પાછી રહ્યો. અને તે પણ અગ્નિ ? અમારી સંતતિ કરતાં એ તો ક્યાંય ઉતરતો છે.

પિતાનું અભિમાન કેટલી સચોટ રીતે અહીં વ્યક્ત થાય છે ! જોટેજોટા આળથી અને વળી એની પુત્રી માટે કહેવાતી અગ્નિ કમોટીથી પિતા જનકનો રોષ એકદમ વધી પડે છે. પોતાની નિર્દોષ બહાલી ગંગા જેવી પવિત્ર પુત્રીને પટેલા દુઃખે અત્યંત દુઃખી થયેલા જનકનો રોષ એની જ પુત્રી સીતાને માટે કરવામાં આવેલી અગ્નિક્ષોડી વિશે સાંભળીને શતસદ્ગુણ ધર્મો જાગૃત્તી જીંઠે છે. તીખા તમતમના કટાક્ષભર્યા આ અંગારા જેવા શબ્દો જનકના હૃદયના પારાવાર દુઃખનું જ પરિણામ છે.

કટમેવંવાદિન્ના—એક તો રામે વગર કારણે લોકોની વાત સાંભળી જોટેજોટું આજ ચકાવીને સીતાને વનવાસ કાઢી અને એમ કરવામાં મને, તેના સસરા તરીકે જાણે ન ગણ્યો પણ એના પિતાના મિત્રવય તરીકે પણ મારી દરકાર ન કરી ! રામે અકારણ મારા કુળને લાંઝન લગાડ્યું એ એક તિરસ્કાર. અગ્નિને સીતાનો શુદ્ધ કરનારો કહેનાર આ કંચુકી પણ રામના વિચારને જ પુષ્ટિ આપે છે અને જેનામાં અશુદ્ધતા અને કલંક સંભવી જ શકતાં નથી તેનામાં એની સંભાવના કરે છે ! આમ આવા

માણુસથી અને વધારે તિરસ્કાર પામીએ છીએ, એ હડહડતું અપમાન અમારા દુઃખ અને રોષનું કારણ છે.

૧૦-૯

અગ્નિરિત્તિ વાસ્તાં પ્રતિ-—અરુન્ધતી પણ જનકના વિચારને અનુમોદન આપે ■ કે-શ્વમેતત્ સીતાને અગ્નિ શુદ્ધિની જરૂર નથી. સીતા આગળ અગ્નિ તો બહુ તુચ્છ ચન્દ્ર છે, પાવન કરવાની આવશ્યકતા અગ્નિ સીતાની સાથે સુકાબલો કરી શકે તેમ નથી. સીતા પોતે જ પવિત્રતાનું પ્રતીક છે. એ જગદ્ગ્ધા છે. અગ્નિ, અરુન્ધતી, ગંગા, સૂર્ય અને વિદ્યા. જેવી એ દેવતા છે. સીતાના સંબંધમાં અગ્નિનું નામ લેવું એ એને, હલકી પાડવા જેવું છે. ‘સીતા’ એટલું જ પૂરતું છે.

નૈઋતિકી સુરભિઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા
મૂર્તિ સ્થિતિર્ ચરણૈરવગ્ગામિ ॥

શ્લોક ૧૧. (શિખરિણી)

શ્લોક-શ્લોક ઉપરથી નામધાતુ જન્યતિ કરતાં આ પાઠ વધારે લાવમય છે.

સીતા માટે અરુન્ધતીને જે માન પ્રગટે છે તે એ આ શ્લોકમાં વ્યક્ત કરે છે. અરુન્ધતી પોતે જ સીતાના પૂજ્ય છે. એ જેવી તેવી સ્ત્રી નથી. રધુકુળના ગુરુ વસિષ્ઠની એ પત્ની છે. એ પોતે બ્રાહ્મણ છે. હમણું જ જનકે તેને પ્રણામ કરતા કહ્યું કે વસિષ્ઠ એમના વડે જ પોતાને પવિત્ર માને છે. એ જગદ્ગ્ધા લગ્નવતી ઉષા જેવી છે. સીતા કરતાં એ વધારાં મોટી છે. સીતા બાળક છે. સીતા દાસિય છે જ્યારે અરુન્ધતી બ્રાહ્મણ છે. આમ વય અને જાતિની દૃષ્ટિએ જોતાં અરુન્ધતી પોતે જ સીતા માટે પૂજનીય છે. ઉપરાંત સીતા અરુન્ધતીની શિષ્યા છે તેથી પણ એ પૂજનીય છે. એ સીતાના કુળની ગુરુપત્ની ■ તેથી પણ એ વંદનીય છે. ઉપરાંત સીતા સ્ત્રી છે. આમ દરેક રીતે અરુન્ધતી જ સીતા માટે પૂજનીય છે. છતાં સીતાની પવિત્રતા માટે અરુન્ધતીને માન છે. એ એની પવિત્રતાથી જગદ્ગ્ધા છે. તેથી જ અરુન્ધતી એને પૂજનીય ગણે છે. મુલ્ય જ માન :

અને પૂજા પામે છે. એમાં વય કે જાતિ જોવાતી નથી. આમ સીતાનાં પૂજ્ય અરુન્ધતી પણ સીતાને પૂજનીય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ જોશ સીતા પ્રતિ હલકો જ છે.

સીતા પ્રત્યેના એના ચપ્પેને અહીં અરુન્ધતી સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન આપે છે. અહીં વિશેષત્વ સામાન્ય વડે સમર્થન થયું હોવાથી અર્થાન્તર-યાસ અસંકાર છે.

આ ભાવ માટે સ્પષ્ટાવેશ—કુમાર ૦ ૬-૧૨-સમગૌરવમેદેન મુર્તિધાપદ્ય-
લીધરઃ । હ્રી પુમાન્નિત્યમાસ્થૈવા દૃષ્ટં હિ મહિતં સતામ્ ॥; રઘુ ૧-૬૨-તથાપિ
શાશ્વત્ત્વહારનિષ્કરે વિપક્ષભાવે ચિરમન્થ તત્સુખઃ । મુતોપ લીર્યાતિશયેન જનહા
પદં હિ સર્વત્ર ગુર્ગૈર્નિધીયતે ॥; કિરાત ૦ ૬-૨૪-પ્રત્યેતિરમ્યપ્રતિજિહ્વમતિશ્ચ
રિતેર્મુનીનધરચન્દુચિભિઃ । દાનચાંચકાર ચિરમાઃ સ ગુમાન્કનિવેશતે રમચિત્તુ
ન ગુણાઃ ॥

૧૧-૧

અહો ઝમ્મીલન્તીચ વેદનાઃ—દશરથના પ્રિય મિત્રને જોતાં કૌસલ્યાને
દશરથ સાંભરી આવ્યા. એ વેળાની એમની જનક જોડેની મૈત્રી અને
સુખ એમને સાંભરી આવ્યું. એ વેળા બાળકી સીતા હતી એ પણ એમને
સાંભરી આવ્યું. આજે એ બધું કયાં ? આજે દશરથ કયાં ? એનું સૌશર્ય
કયાં ? એની સાડકી સીતા કયાં ? કયાં એ દિવસો । કયાં આ દિવસો ।
આમ કૌસલ્યાની વેદનાઓ વધી પડે છે.

શ્લોક ૧૨ (શિખરિણી)

શિશુગનઃ—રામ લક્ષ્મણ વગેરે પુત્રો. પુરન્દ્રોજ્યામ્-પુરન્દ્રી હોય એવી સ્ત્રી
પુરં ગૃહં ધારયતિ ઇતિ સ્વાત્તુ બુદ્ધિમિની । પુરંધ્રી ક્વચિત્ :

અરુન્ધતી કહે છે : કૌસલ્યાને મૂર્છા કેમ ન આવે ? તમે પોતે દશરથ
રાજાના એટલે કે કૌસલ્યાના સ્વામીના પરમ મિત્ર છો. તમને જોઈને

એમના મનમાં દશરથ રાજા, અને એ વેળાનું સુખ સાંભરી આવ્યું. એ તમારી પણ સખી જ હતી. એમણે તમારી પાસેથી સહાનુભૂતિભર્યાં વર્તન ઇચ્છ્યું હશે એને બદલે તમે એમના પ્રત્યે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને ક્રોધથી અનાદર કરવા માંડ્યો. આવી દુર્દશા એમને તમારાં પ્રિય સખીને ઓછું આવ્યું કે હાથે મારું બધું હતું ન હતું થઈ ગયું. ક્યાં ગયા મારા સ્વામી ! ક્યાં ગયું એ સુખ ? ક્યાં છે મારી સીતા ! ક્યાં મઈ એ મૈત્રી ! ક્યાં ગયું તે બધું ! આવો બાગ્ય પક્ષટો અવાધી મારા મિત્ર જનક પણ શું મારો તિરસ્કાર કરે છે ! આ વિચારે જ કૌસલ્યા મૂઝી પામ્યાં.

આના સમર્થનમાં અરુ-ધતી સામાન્ય ઉક્તિ પ્રયોગે ॥ ૩ હે રાજાધિ ! કુદરતબલતી સ્ત્રીઓનાં હૃદય કૂસળેલાં કામળ હોય છે. સહેજ પણ યોગાયોગ કે તાપ એ વેડી શકતાં નથી. તેથી જ તમારી સખી તમારું આવું વર્તન જોઈ મૂઝી પામ્યાં.

આમ બધી વિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં સામાન્ય ઉક્તિ પ્રયોગ છે તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

સરખાવો-મેષ-આગાવચ્ચઃ કુલુમસદંતં પ્રાવશો વ્યક્તનાનાં તમઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણદિ ॥

શ્લોક ૧૩ (શિખરિણી)

હવે જનકને સાંભરે છે. મહારાજ દશરથ મારા સંબંધી હતા. મિત્ર હતા. એટલું જ નહિ, પણ એ મારું હૃદય હતા. અમારાં યોગિધર્મા જ જુદાં હતાં, હૃદય તો એક જ હતું. હૃદયની અંદરનો આનંદ પણ તે જ હતા. અરે, સર્વ જીવિતલું ફળ, દેહ ધારણ કરવાથી જે ફળ-પુણ્ય વગેરે-પ્રાપ્ત થાય તે પણ એ જ હતા. મારો દેહ તેમને આધીન હોવાથી એ દેહ પણ એ જ હતા. અમારા પ્રાણ પણ એક જ હતા. એથી પણ અધિક જે કંઈ પ્રિય હોઈ શકે તે એ જ હતા. મહારાજ દશરથ મારે મન શું શું ન હતાં !

અહીં જનક પ્રથમ એ પડિતમા મહારાજ દશરથ વિશે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ઉદ્વેગ લાવ બતાવે છે તેથી સાર અસંકાર છે

શ્લોક ૧૪ (શિખરિણી)

દયિતમ્-દોષ પ્રસૂયનો અપરાધ પરમ-“નાની નાની બાબતમાં તો તેઓ મને ખાસ ફરિયાદ કરતા જ નહિ પણ કંઈ મોટી બાબતમાં વિખવાદ પડે ત્યારે જ તેઓ મારી પાસે ફરિયાદે આવતા” (રાય)

જનક કહે છે કે દશરથ અને કૌમર્યા સાથે એમને કેવળ વેવાહરને જ સંબંધ હતો એમ નહિ, પણ એમની સાથે એમને અગત મૈત્રીને પણ સંબંધ હતો અને એમાં પણ તે એકલા દશરથના જ નહિ પણ કૌસર્યાના પણ એ એક અગત મિત્ર હતા એ જ નેને એમના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ હતો એની ખાતરી કરાવવા જનક કેવળ એક જ દાખલો આપતા કહે છે

જ્યારે જ્યારે એ દ પતિને એક તમાં કંઈ મોટી બાબતમાં પ્રેમ કવદ થાય ત્યારે એ બન્ને જુદે જુદે વખતે આનીને મારા ઉપર અવગો આક્ષેપ મૂકતા અને ઠપકો આપતા કૌસર્યા કહેતા કે જુઓ તમારા મિત્ર (દશરથ) આમ કહ્યું અને દશરથ કહેતા કે જુઓ તમારી સખીએ (કૌસર્યાએ) આમ કહ્યું એટલું જ નહિ પણ એમને બન્નેને મારા ઉપર એવી અગાધ અધિરિક્ષણ અને સમાન પ્રીતિ હતી કે આટલું કલા પછી પણ એમની વચ્ચે મેળ કરાવવો કે કનક વધારવો એ મારા હાથમાં રહેતું અમ કું એમ ॥ હૃદયનું વિશ્વાસસ્થાન હતો અરેરે ! એ જ કૌસર્યા ! અથવા ખસ ખસ એ બધું તો ન સંભારું જ છા, કારણ સંભારવાથી તે કાળજી બાળી નાખે ॥

૧૪-૧

અતિચિર-અતિચિર (લાળા વખત સુધી) નિરુદ્ધન (રધાનેતા) નિશ્વાસેન (શ્વાસને લીધે) નિવદ (થળી મથેડું)

પાદકેર-નિશ્વાસનિપટ્ટર-અતિચિર વાયકાલ નિરુદ્ધેન (સ્તમ્ભિતેન) નિશ્વાસેન (નિશ્વાસરોપન્તવર્થ) નિપટ્ટર (નિશ્ચલ્ય,)

• ત શ્વાસ નિપ્યન્દ-અતિચિર નિરુદ્ધ નિશ્વાસનિપ્યન્દ વચ્ચ-જેને નિશ્વાસને પ્રગલ્ભ લાળા વખત સુધી રધવામાં આ પે એ તેવો શ્રી ‘કાણે’ આ પાક રાખે છે

શ્લોક ૧૫

અ-વય—મુક્તપ્રદઃ સુહૃદ્ એવ પ્રથમં એકરસામ્ અનુકૂલતામ્ પ્રકટય્ય
અહો પુનઃ અકાણ્ડવિવર્તનદારુણઃ વિધિઃ મનોરુજમ્ વિશિનષ્ટિ । (દ્રુતવલગ્નિયત)

મુક્તપ્રદઃ—મુક્તં પ્રદદાતિ ઇતિ. પાઠકૈર—મુક્તપ્રદમ્—એ અનુકૂલતામ્ સાથે
જામ પણ્ય દારુણ સાથેના વિરોધમાં મુક્તપ્રદઃ પાઠ સારો લાગે છે. મા મા.
માં પણ્ય આ શ્લોક આવે છે. ત્યાં પણ્ય આ બંને પાઠ છે.

એકરસામ્—એક. રસઃ ચક્ષુશ્ચ—એક સરખી.

અકાણ્ડ—નાસ્તિ કાણ્ડઃ ઇતિતાવસરો યસ્ય તદકાણ્ડઃ અકાણ્ડે (અથવા
અકાણ્ડાત્) (એકદમ) વિવર્તનં તેન (ફેરફારથી) દારુણ (દારુણ્ય)

વિશિનષ્ટિ—શિષ્+વિ વર્ત. (લટ) ત્રી. પુ. એ. વ વધારે છે.

મનોરુજમ્—મનસ. રુજ તામ્ દુઃખ.

છેલ્લી લીટીમાં નીચેનો પાઠકૈર છે—પરિશ્લનષ્ટિ વિવર્તનસઃ રુજમ્—

કંચુકી કહેવા માગે છે કે પહેલાં જ્યારે રામ અને સીતાનાં લગ્ન
થયાં ત્યારે કશરથ અને જનકનાં કુટુંબ કેટલાં સુખી હતાં ! એટલું જ
નહિ વધે સુખી આ સુખ એક સરખું ચાલુ રહ્યું. આમ વિધિ એમના
ઉપર એક સરખી રીતે અનુકૂળ રહ્યું. આ સમયમાં વિધિએ એક સુખ.
પ્રદ મિત્રની ગરજ સારી છે અને જેમ તેવો મિત્ર એકધારો અનુકૂળ થઈને
રહે તેમ વિધિ પણ આ બંને કુટુંબો સાથે એકધારું અનુકૂળ રહ્યું છે.
અર્થાત્ વિધિ જ્યારે અનુકૂળ હતું ત્યારે કૌસલ્યાનો પતિ ચક્રવર્તી રાજા
હતો, એને રામ જેવો પુરુષસિંહ પુત્ર હતો અને સીતોમાં રત્ન એવી
સીતા જેવી પુત્રવધૂ હતી. આમ દરેક રીતે તે સુખી હતી.” (વાંચો ‘રાય’
પૃ. ૮૩-અંક ૪) પરંતુ એકાએક ભાગ્યપક્ષે યર્ષા ગયો. સીતાનો ત્યાગ
ચર્તાની સાથે આ બંને કુટુંબોને વિધિએ શારે દુઃખમાં મૂકી દીધાં છે
અને આમ તે દારુણ બન્યું છે.

આમ વિધિની મિત્ર સાથે સરખામણી થઈ હોવાથી ઉપમા
અસંકાર છે.

૧૫-૫-૧

નવવિવાહ૦—નવઃ (નવા) વિવાહ, તસ્ય વિવાહની સ્ત્રી, તમ્યા (શીમા) પરિગ્રહ (ધારણા કરવી એ જ) (મુખ્ય કેવલ વા) મળ્ડન યસ્ય જેતું એકમાત્ર (એનોખું) બૂધણ ॥ તેણે]

પ્રસ્ફુરચ્છુદ૦—પ્રસ્ફુરત શુદ્ધં વિહસિત યસ્મિન્ (જેમાં શુદ્ધ હાથ જલકાઈ રહ્યું છે તેણે)

આસ્ફુરચ્ચન્દ૦—આસ્ફુરન્તી (પ્રકાશતા) ચન્દસ્ય (ચન્દ્રની) ચન્દ્રિકા (ચન્દ્રિકા) તદ્વત્ (જેવા) ચન્દ્રૈ (સુંદર).

૧૫-૮

ચ્યુજ્જ૦—ચ્યુજ્જ્વાળા મહારથી (મહત્તર) એની કૌસલ્યા કહેવા માગે છે કે દશરથના પૂર્વજો અને વડવાઓની એ પુત્રવધૂ છે પણ જનકની પુત્રીએ મારી તો પુત્રી જ છે (અર્થાત્ એ મારી પુત્રવધૂ છે છતાં મારે મન તો એ દીકરી જ છે.) જનક દશરથનો ખાસ મિત્ર હોવાથી એની પુત્રીએ મારી પુત્રી જ છે)

અધોઽક ૧૮ (ઉપવળતિ)

પથ૦—પથ પ્રસૂતય સ્વય-પાથ સ્વતાનોવાળો દશરથને પાથ સતાને હતા—રામ, લક્ષ્મણ, હરત, શત્રુઘ્ન અને સાન્તા સુગ્રહશત્રુ -રામ વિશ્વામિત્ર થઈ કરતા હતા ત્યારે તેમની વેદી ઉપર લોહી અને માંસ નાખીને સુબાહુ અને મારીચ એમ બે અસુરો તેમને હેરાન કરતા હતા. વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે આગ્યા અને રામ અને લક્ષ્મણની મદદ લઈને સુબાહુને માર્યો

તયૈવ ને જદલે ચયૈવ પાઠિર છે પણ એ રચના બરાબર નથી

૧૬-૧

સર્વપ્રકાર૦—સર્વપ્રકારે હૃદયગમ

અધોઽક ૧૭

અન્વય-ચન્દ્રાયા પિતર જામાતુ જાપ્ત જન પૂજયન્તિ કિંત્ર । સમ્બન્ધે

તદ્ વિપરીતં એવ અમૂત્ર । તે મનિ આરાધનં (અમૂત્ર) તથાવિધઃ સ્વં કોલેન
અપદ્ધત' અસિ । તદ્ સમ્બન્ધવીજં ચ (અપદ્ધતમ્) । અસ્મિન્ ધોરે જીવલોકનરકે
વાપસ્ય મન ઝીવેતં ધિક્ । (શાદ્ધૃષ્ણવિકીરિત)

સમ્બન્ધવીજં-સંબંધનું બીજ એટલે કે સીતા, જીવલોક-જીવલોક એવ
નરક.-અવશેષ ૩૫૧ નરકમાં.

જનક કહે છે: એવા તમે કે જે મારા ઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખતા
તે પણ ગયા. ઉપરાંત સીતા કે જે આપણા સંબંધનું બીજ હતી તે પણ
ગયા. તેથી મારા જીવનને ધિક્કાર છે.

૧૭-૨

દૃઢવજ્રલેપ-દૃઢ: (દૃઢ) વજ્રલેપ: તેન (વજ્રલેપથી) પ્રતિવદ્ધં (અત એવ)
(બાંધિયું હોવાથી) નિધલં (નિશ્ચય) પાદૈર-૦લોપદિતવન્ધનિધલમ્-૦લોપેન
વદિત' વન્ધ: મસ્ય તન્, અત એવ નિધલં ચ.

૧૭-૫, ૬

યુષ્માકં કુલગુરુ:-વસિષ્ઠ: અરુન્ધતી પતિતુ નામ લેતી નથી

ક્લ્યાણોદક-ક્લ્યાણં ઉદકં (અન્તે) યસ્ય અથવા કલ્યાણ: ઉદક-
(અન્ત:) યસ્ય

અરુન્ધતી કહેવા માગે છે કે વિધિએ જ એવું નિર્માણ કર્યું હતું કે
સીતાને: ત્યાગ થશે અને થયું પણ તેમ જ છતાં અંતે સારું થશે.

પાદૈર કુલગુરુસ્તદુપજાતમેવ-આ પાદમાં મંવેત્તવ્ય તથા અને इति કાઠી
નાખ્યામાં આપ્યા છે પણ તે પાદ જગત્પર નથી કેમકે એ રીતે લેતાં
વસિષ્ઠના પોતાના શું શબ્દો હતા તે આપણે જાણી શકતા નથી.

૧૧

૧૭-૭

અતિક્રાન્ત-અતિશયન્ત: મનોરથ: યસ્યા: કૌસલ્યા કહેવા માગે છે કે
સીતાને: ત્યાગ થશે બાર વર્ષ પડેલી થયાં. છતાં હજી સુધી એના કંઈ
સમાચાર નથી. તેથી સારા અંતનો એને કે:ંધ આશા નથી.

પાઠદેર મળવતી અતિકાન્તો મનોરથ-મારો મનોરથ જતો રહ્યો છે
અર્થાત્ હવે દેરાઈ પણ રીતે માગ મનોરથ ફળે તેવી આશા નથી.

૧૭-૬

મૃપોષ્ય-ખોટા (ખોટા ખોલાખેલા) મૃપા ડચતે इति પાણિનિના સુત્ર
ગજસૂત્ર-સૂત્ર-મૃપોષ્યદુન્યકુપ્યકૃષ્ટપન્ય-અન્યથા (પા. ૩-૧-૧૧૪)-પ્રમાણે મૃપા
અને વદ ઉપરથી વાચ્યો 'કાણે' [એ સત્ વચવન્તા નિપાત્યન્તે । મૃપોપપદાન્ત
વદઃ વર્મણિ નિત્ય વચપ્ । મૃપોષ્યમ્ । સિ. કૌ]

શ્લોક ૧૮

અન્યથા—આવિર્ભૂતજ્યોતિષા વ્રાહ્મણાના ચે ચાહારા તેષુ સશય મા
અમૂત, પૃથા હિ વાચિ મદા લક્ષ્મીર્નિષ્પન્ના । એવે વિપ્લુતાર્થા વાચં ન
વદન્તિ । (શાલિની)

આવિર્ભૂત—આવિર્ભૂત જ્યોતિ વેષા-(અહા) યાત્રાને પ્રકાશ પામેલા
ચાહારા:-શ.દો વિપ્લુતાર્થા—વિપ્લુત અર્થ યસ્યા -નિષ્કૃણ અર્થવાળી
(ખોટી)

પાઠદેર—વિપ્લુતા ચાહરન્તિ વાચ્યો નિરુક્ત મા અપેરો નીચેનો વેદને
શ્લોક-અગ્નિ-૧૦-૭૧-૨-સકતુમિન તિતઙ્ના પુનન્તો ચન ધીરા મનસા
વાચમવ્રત । અથા સત્વાય સરુયાનિ જાનતે મદૈષા લક્ષ્મીર્નિહિતાયિ વાચિ ॥

૧૮-૧

ત્રેપથ્યે વલ્લકલ — "અરુ-ધતી જેવા ઉપરના સખદો તત્કિ મન્યવે
... .. વિપ્લુતાર્થા વદન્તિ-મોલે છે કે ત ત જ નેપથ્યમા લવ વગેરે
ખાળકેને કોલાહલ સભાગાય છે. આ ખાસ કવિપ્રયે જિત છે " કારણ
એ દ્વારા વાચકો અને શ્રીશ્રીકેને તો ખાતરી થાય જ છે કે વસિષ્ઠની વાણી
સાચી પડશે જ.

૧૮-૨

શિષ્ટાનધ્યયન—દિગ્દેશ્ય અનધ્યયન ચક્ષિન્-ચિષ્ટાના માનમા અન-

૫૫૫. અસ્પૃશ્ય અવિદ્યમાન સ્વલિંગ મથા સ્વાગ તથા-મુક્તાપથે. પાદે-૨-
ઉદ્ધતં (ઉદ્ધત રીતે)

૧૮-૫

મુલમ૦—મુલમાં સૌલ્યં યસ્મિન્—જેમાં આનંદ મુલમ છે તેનું.

૧૮-૬, ૭

સારપદ્યમૈઃ—આટલેનું સહ (વહુ) —શ્રીધનવ્યુક્ત. મુખ્ય૦—મુખ્યઃ
સ્થિતૈઃ—મુંદર અને ગુહ્યમાર.

૧૮-૮

અપરાર્ય—આ જોડું અલિનયમ્યન છે. અહીં આત્મગતમ્ જોધ્યમે.
જ્યારે રોધન ઉપરતું કોઈ એક પાત્ર બીજા પાત્રને ઉદ્દેશીને કેવળ એ
જ એક પાત્ર સાથે તેવી રીતે જોડે ત્યારે અપરાર્ય વપરાય.

ભાગીરથો—ભાગીરથા (ભાગીરથીએ) નિવેદિતં (નિવેદન કરેલું)
રહસ્યં (રહસ્ય) વર્ણામૃત-કર્ણયો. અમૃતમ્

પાદે—નિવેદિતં રહસ્યવર્ણામૃતમ્.

ભાગીરથીએ અરુન્ધતીને કહ્યું હતો કે સીતાએ બે પુત્રોને જન્મ
આપ્યો છે અને તે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં છે. આ રહસ્ય કેવળ એને જ
કહેવામાં આવ્યું હતું. તેથી જ એ કેવળ અરુન્ધતીને જ વિદિત હતું,
કોસલના કે જનકને નહિ. તેથી જ રહસ્ય શબ્દ વાપર્યો છે. જ્યારે
કોસલના કહે છે કે એક જોડે જરાજર રામભદ્ર જોડે છે ત્યારે અરુન્ધતી
સમજી ગય છે કે નહીં એ ભાગીરથીએ કહેલો સીતાનો પુત્ર હોવો
જોઈએ. તેથી તે આનંદ પામે છે.

સ્લોક ૧૮

૨૫-૫૫—કુશલવલ્લભિન્નમર્યામ, ચિત્રુષ્ઠકમણ્ડન, પુષ્પગ્રીવઃ વદુ-
પરિપદં પ્રિયેવ સમાગમન્, અય કઃ દષ્ટઃ શ્રુતિરિદશો અમૃતાન્નનં કુર્યે? સમે
વત્સઃ સ્થુનન્દનઃ પુનરેવ ચિત્રુર્ભૂત । (૯૧૨૭૫)

કુવલય૦—કુવલયદલવત્ (નીચ કમળની પાંદડીની જેમ) સ્તિમ્બઃ
(કામળ) શ્યામશ્ચ (અને શ્યામ)

શિલ્પણ્ડક૦—શિલ્પણ્ડક મણ્ડનં ગત્ય—શિખંડ (માથા ઉપરના વાળના
ગુચ્છ) જેવું મંડન છે તેવો પુણ્યશ્રીક પુણ્યા શ્રીઃ યસ્ય. શ્રીયૈવ પાઠ બરોજર
નથી. સમાજયન્-સમાજ ૧૦ મો ગણુ અથવા સમાજય ઉપરથી નામધાતુ.

કુવલગ૦ માં ઉપમા પુનરિવ માં ઉત્પ્રેક્ષા, અને અમૃતાગ્નનમ્
માં રૂપક છે.

શ્લોક ૨૦

અન્યથ—અમિતઃ પૃષ્ઠ. ચૂડાચુમ્બિતરૂપનં તુળીદય (અસ્તિ) ડરઃ
ભસ્મસ્તોકવયિનલાન્ઘનં રૌરવીત્વચં ઘટે; મૌર્ચ્યા મેષલ્લભા માઙ્ગિઙ્ગકં અધોવાસશ્ચ
નિગમ્નિતમ્; કાર્મુક અક્ષસૂત્રવલયં પાણી, અપર. પૈપ્પત વગ્ડ । (ગાદ્યસંધિથી હેત)

ચૂડાચુમ્બિત૦—ચૂડયા (શિખાને) (ચોટબીને) ચુમ્બિત્તાનિ (ચૂમતાં)
કવપનાગિ યસ્મિન્ કંકના (પીઠાવાળા), બાણુને છેડે કંકના પીઠા ખોસેલાં
હોય તે. બાણુ વધારે સારી રીતે જાય તેથી એને છેડે 'કંક'ના પીઠા ખોસ-
વામાં આવે છે.

ભસ્મસ્તોક૦—સ્તોક (શોડીક) ચ તત્ ભસ્મ ચ ભસ્મસ્તોકં (કર્મ૦)
સદૈવ પથિત્ત લાન્ઘનં (ચિહ્નં) યસ્મિન્ પોટ્યયુવતિસ્તોરકતિપય૦.....ઈ.
પા. ૨. ૧. ૬૫ પ્રમાણે ભસ્મ પછી સ્તોક ધર્મ પૂરવાના આવે છે.

રૌરવીમ્—રુરોઃ ક્વમ્ 'રુરુ' એક પ્રકારનું હરણુ છે.

મૌર્ચ્યા નિર્મિતમ્
મૌર્ચી—મૌર્ચ્યાઃ इव मौर्वी. માન્વગ્રહં-મન્નિષ્ટયા રક્તં મર્મ. તેન
રક્તં રાગાત્ પા ૪-૨-૧ પ્રમાણે [વરુણ રક્ત વજ્ર વાયાનમ્ । પ્રિયન્
સિ. વી.] માન્નિષ્ટમેવ માન્નિષ્ટમ્ ।

અપરે—બીજા હાથમાં. પાંડિરે—અપર.—એ બે (ધનુષ્ય અને રુદ્રાક્ષમાળા) ઉપરાંત અથવા (ધનુષ્યદંડથી જુદો).

અહીં ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીનું આગેહન વર્ણન છે તેથી સ્વભાવોક્તિ અર્થસંક્રાર છે.

તે સ્ત્રીદ્વયં, હરઃ, સ્વર્ચં, અપોવાસઃ વગેરે સાથે ઘસે હાથએ અને સ્પર્શ તથા વૈષ્ણવ પાંડે રાખીએ તો ક્રિયાદીપક અલંકાર થાય. પણ એ બરાબર નથી કારણ તે રીતે લેતાં બીજી સ્ત્રીમાં ઘસે તું હર. કર્તા થાય. અપારે બીજી ત્રણ સ્ત્રીમાં (અબ્યાહાર) 'તે બાળક' કર્તા થાય. વાંચે. મનુસ્મૃતિ (૨-૪૦-૪૫)—કાર્ણરૌરવ-વાસ્તાનિ ચર્માણિ વ્રજચારિણઃ વસીર-જ્ઞાનુપૂર્વેણ શાળક્ષીમાવિકાનિ ચ ॥.... ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વી જ્યા વૈશ્યસ્ય કાળતાન્વયૌ । પ્રાક્ષણે વૈશ્યપાતાલૌ ક્ષત્રિયૌ વાટલાદિરૌ । પૈલવોડુપ્પરૌ વૈશ્યૌ સ્પન્ડાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥

આ શ્લોક મહાપીરચરિતમાં આવે છે.

૨૦-૨

અયૈવાગતા ઘયમ્—મંથાએ કહેલું ૨૯૨૫ અનુન્ધતી કહેવા માગતી ન હતી તેથી તે કહે છે કે એ બધાં આજે જ આગ્યાં છે. અર્થાત્ એ કહેવા માગે છે કે એ પોતે અને કૌસલ્યા વગેરે કર્મ જનક કર્તા વધ દે વહેલા આગ્યા નથી. તેથી આ બાળકો વિશે કોઈ પણ જાનની માદિની મેળવવાનો એમને સમય જ મળ્યો નથી આમ અનુન્ધતી આ શબ્દો દ્વારા જનકને સમજાવે છે કે જે દિવસે જનક આગ્યા તે જ દિવસે કૌસલ્યા અને અમે આગ્યા. તેથી આગ્રમ વિશે જનક કળા વપારે કોઈ માદિતી એમની પાસે નથી. જનક આ વાન સહેલાઈથી મની જાય છે.

૨૦-૪

પ્રવયસઃ—પ્રકૃષ્ટ વચઃ ચેષાં તે. દિશ્વ-દશના ઈચ્છાદર્શક ૨૫માં સનાતનમિદા સઃ પા. ૩ ૨. ૧૬૮ પ્રમાણે સ પ્રત્યય ઉમેરવાથી દિશ્વ વિશેષ થાય.

૨૦-૮

મિચેત વા સદ્વૃત્તમોદશસ્ય૦ નિર્માણ—આકૃતિ, આકાર નિર્માણે
દત્તે નિર્માણ સર્જીત કરે એમ માને છે કે પ્રભાવશાળી અને હિમદા આકૃતિ
સમ્યારિગ્ધની વિરદ જતા નથી અર્થાત્ જ્યાં એવી સ્વયં આકૃતિ હોય
ત્યાં સમ્યારિગ્ધ હોય જ. રૂપાળા અને પ્રભાવશાળી માણ્યમે ધણ કરીને
સારા આચરણુવાળા હોય છે.

જનક કહે છે કે આ બાળકનો દેખાવ અને પ્રભાવ જ કહી આપે
છે કે એ જરૂર બોવાનો આરંભે કારણ સારી આકૃતિ અને સમ્યારિગ્ધ
વિરદ જતા નથી

મિચેતે પાદ્મરે છે

સરખાવે — મુગ્ધ૦—કમલના મનોહરાનામપિ રૂપાદ્વિમવદતિ
લીલ મુગ્ધ૦—નદયાકૃતિ મુસદ્દશ વિજ્રહાતિ વૃત્તમ્ ॥ શાલુ૦—ન લાદશ
આકૃતિવિશેષા ગુણપિરોધિભો મર્ષન્તિ ॥, કિરાત૦ ૬-૧ ઉપરની મસ્તિનાથની
લીલા—યનાકૃતિસ્તન ગુણા વસન્તિ ॥, રણ૦—સેવમાદૃતિર્નિર્ભયમિચરતિ શીલમ્ ॥;
મહા—મિચેતે ન સદ્વૃત્તમિવ્યક્તુરુદેપુ.

૨૦-૧૦

સરિનય૦—સરિનય (સવિનય) નિશામિત (સાશબ્દુ ૭) ગૃહિવચન
યેન (યદુ૦)

વિસર્જિત૦—વિસર્જિતાઃ શ્રુતિદારકા યેન જનકને મળતા જવાનું
હોવાથી કહે મધા છાકગએને વિદાય ક્યાં હતા

૨૦-૧૨

કિમપિ—અરણ્યનીય.

શ્લોક ૨૧

અ-૫૫—પૃથ્વિસ્મિન્ વિનયસિન્નુતા મૌમ્યમલ્લણ (અત્તર્ણ) વિદગ્ધે ન
પુનરિદગ્ધે નિર્માણ મહિમામ્ અતિશય । યદ્વર પરિણુઃ અયસ્તાન્તરકલ્પ
અયોધાનુ (હરતિ તદ્વર) એવ ચલવાન્ સમોદ્ધ સ્થિરમપિ યે મનો હરતિ ।
(શિખરપદ્મા).

વિનય૦—વિનયેન (વિનય) ત્રિશુતયા (ત્રૈશુત) મૌઘ્યેન ચ (મૌઘ્યેન) સરળતાયા (સરળતા સંદર્ભથી) મરુણઃ (શમળ) વિદગ્ધઃ (બહુકારો).

પાઃ૬૨ વિનયશિક્ષિત મૌઘ્યમરુણઃ. વાંચો વીર૦—અત્ર વિનયશિક્ષિતો મૌઘ્યમરુણ इत्याम् સલિલહિમોપશ્મ્યમેન ઝોત્સ્નીમવતાં સૂર્યતેજસાં સાદરયં વ્યજયતે ।

સંમોહસ્થિરમ્—સંમોહેન સ્થિરમ્ સંમોહને લીધે સ્થિર અથવા સંમોહે સ્થિરમ્-સંમોહમાં સ્થિર. ‘અનસ્થામ’ સંમોહ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોંધ આપે છે પ્રેમાવેશો ચ સંમોહઃ જનકે એક યોગી હતા અને તેમના મન ઉપર તેમને પુરો સત્તમ હતો. છતાં તેમને પણ આ બાળક પ્રત્યે આકર્ષણ થયું.

પાઃ૬૨-(૧) સંમોહઃ સ્થિરમપિ-આ પાઠ સેતાં સંમોહઃ હરતિ ને । કતી યાપ જ્યારે ખરું તેતાં બાળક હરતિ ને । કતી છે. બાળક અને તેના શુભે મનને આકર્ષે છે, સંમોહ નહિ. ઉપરાંત એ વલવાન શબ્દો સંમોહ કરતાં અતિશય સાથે વધારે બધ બેસે છે.

(૨) સંમોદઃ—વિદ્યાસામરની આવૃત્તિમાં આ પાઠ મળે છે. સંમોદઃ—આનંદ. સંમોદઃ હરતિ પણ આ પાઠ સેવાથી ઓહના બંને બાજુ સુસંકલિત રહેના નથી અને એથી લીટીની ઉપમા પણ બરાબર ઉપડતી નથી.

આમ સંમોહસ્થિર પાઠ વધારે સારો છે. આખું સંમોહ ને લીધે અથવા સંમોહમાં સ્થિર થયેલું મન લોખંડના જથ્થા સાથે સરખાવાય. અને જોનામાં આંતર્યામ પ્રભાવ દેખાય છે તેવા લવને અપહ્રાન્તના નાના કદકા સાથે સરખાવી શકાય. આમ ઉપમા અમૂલ્ય બને છે જ્યારે સંમોહ ને અપહ્રાન્ત સાથે બાગે જ સરખાવી શકાય આ રીતે ઝેલો લીટીમાં ઉપમા છે.

૨૧-૧

અજ્ઞાતનામ૦—અજ્ઞાતાનિ નામાનિ જમઃ અભિજ્ઞઃ ચ યેષાં. અભિજ્ઞ—કુળ ‘સુલ્લાન્દમિજગન્વયૌ’ इत्यमरः ‘મનુ’એ કહ્યું છે કે નાના વિદ્યાર્થીએ પૃથ્વીને પ્રશ્નમાં કરવા. વાંચો મનુ—શબ્દાસનેડપ્પાચરિતે શ્રીયસા ન સમાવિશેન્-શબ્દાસનસ્ય’વૈન પ્રવ્યુલ્યાયામિવાદયેત બધા શબ્દો હતા અને તેથી પૂરત્ય હતા એ હવે જાણીને હતા પરંતુ આમાંના કોણુ પ્રાણીએ છે અને કોણુ હાત્રિય

૧. છે એ લવ જાણતો ન હતો. દરેકને પ્રણામ કરવાની રીતમાં ફેર હોવાથી કોને કઈ રીતે પ્રણામ કરવા એની લવને સમજાધુ પડતી નહોતી

૨૧-૨-૩

અવિરુદ્ધઃ પ્રકાર — પ્રણામપર્યાયઃ આતુ' હોય ત્યારે 'ગૌતમ' કહે છે તે પ્રમાણે સલામાં દરેકને જુદા જુદા પ્રણામ કરવાની જરૂર નહિ પણ એવ.. પ્રણામપર્યાયઃ એ કહ્યો દ્વારા દરેકને એક સાથે પ્રણામ કરી લેવાય, જેથી ક્ષત્રિય કે પાશ્વર્ય કોઈને અનુચિત રીતે પ્રણામ થાય નહિ

સરખાવી-મહા-૦-૯૫ થો રામશિરસા પ્રણામપર્યાયઃ ।

૨૧-૭

શ્ચિરાન્મતોરથોઽપિ-સીતાને આપ-નસરવા જાણીને એના બાળકને પોતાના બોળામાં બેસાડવાના અરુ-ધતીના મનોરથ દત્તા પણ સીતાનો ત્યાગ થયા પછી આજે બાર બાર વગસે એ એના પુત્ર લવને પોતાના બોળામાં બેસાડે છે તેથી એ કહે છે કે એના મનોરથ બધું લાભે વખતે થયા.

૨૧-૧૪, ૧૫

દરવિકસત્-દરવિકસત (સહેજ ખીલેલા) યત્ કીલેત્કલ (નીલકમળ) તદ્વત્ (જેવા) શ્યામલ (સ્થામ) રજ્જ્વલશ્ચ (અને ઉજ્જ્વળ) દર-સહેજ 'દરામ્યથ મનાગર્થ' મેદિની

કવલિતા-કવલિતાઃ (ખવાયેલા અરવિન્દકસરા, તૈઃ કપાય (મધુર) કંઠ યસ્ય સઃ ંકવલિત...કંઠઃ; કવલિત.. કંઠ કલહસઃ, તસ્ય (ખવાયેલા કમળના કેસરથી જેનો કંઠ મધુર થયો છે તેવા કલહસના) નાદ इव (અવાજ જેવો) લોર્ધલોર્ધ તેન (ભારે, ભયો ભયો)

૨૧-૧૬

કઠોરકમલ-કઠોર (ખીલેલા) યત્ કમલ તસ્ય (કમળના) ગર્ભ. તદ્વત્ (અંદરના ભાગ જેવા) પદ્મલ (મુવાળા)

શ્લોક ૨૨

અ.પથ—વતસાયા રપૂરહસ્ય ચ નિશ્ચિત્ત સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બિતા અસ્મિન્
શિશૌ અભિવ્યજ્યતે । સૈવાકૃતિઃ સા ચુતિઃ સા વાણી, સ એવ વિનય, અસૌ
સહજ. પુગ્ગાનુભાવઃ અપિ સ એવ, હા હા દૈવ । ઉત્પથૈઃ મમ મન. પારિપ્લવ
કિં ધાવતિ । (શાકુંભવલિહિત)

રપૂરહા—રધુનેા વંદામ રધુકુમધુરંધર (રામ). સંપૂર્ણ—સંપૂર્ણઃ
પ્રતિબિમ્બ-, મત્સ્યન્ સ્ત. તસ્ય ભાવઃ સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બતા—સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બનેા
ભાવ (સંપૂર્ણ પ્રતિમા).

આ ખાને લીટીઓને ટીકાકારો જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે. એમાં
નીચેની પહેલી રીત સહુથી સુખમ અને સરસ છે—

(૧) 'સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બત્વ ને નામ તરીકે લેવાનું'. એ રીતે તે અભિવ્યજ્યતે
નેા કર્તા થાય અને નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય—ખને લાગે છે, (હવે) આખી
(સંપૂર્ણ) પ્રતિમા સમજી રીને (દરેક બાજુતરખી) (નિશ્ચિત્ત) આ બાગકમાં
દેખાય છે.

આ રીતે સમજવાથી હવે ઉપદેશાવાચક ખને અને અભિવ્યજ્યતે
સાથે મન્ય ના અર્થમાં જાય પ્રતિબિમ્બતા મૂળ અરીસા કે એવી ચકચકિત
વસ્તુમાં સંલગ્ન અને એમાં મૂળ વસ્તુ દાખર જોઈએ જ. આથી અહીં
જનક ને કહે છે તે રીતે પ્રતિબિમ્બતા ફક્ત સાક્ષાત્તિક અર્થમાં જ લેવાય.
પ્રતિબિમ્બત્વની બધી વિગતો મળે છે છતાં હજી કોઈને ખાતરી નથી કે
આ સીતાનેા મુત્ર છે. કૌસલ્યાએ હજી હમણાં જ કહ્યું કે આવી સરખા
મણી પોતે જોઈએ કેવળ એનું ગાંડપણ જ છે. જનક પણ આ શ્લોકની
છેલ્લી લીટીમાં એવું જ કંઈ કહે છે. આથી હવે ઉપદેશાવોતક રીતે લેવું
વધારે સાદું છે. આમ આ રીત સહુથી સરસ છે.”*

(૨) બીજી એક સારી રીત વિદ્યાસાગરની આદૃતિમાં આપેલી શરૂત
ટીકામાંથી મળે છે. એમાં પણ પ્રતિં ને નામ અને અભિવ્યજ્યતે ના કર્તા

તરીકે રાખ્યું છે પણ તે નિશ્ચિત ને આકૃતિ સાથે લઈ બધા સ અને ના વાળા લાગ છૂટા લે છે અને એ રીતનું સામ્ય છે એમ બતાવે છે

વાંચો.—અસ્મિન્ શિશૌ વત્સાયા ધીતાયા રઘુદ્રહસ્ય રઘુકુલપુરુષરસ્ય રામસ્ય ચ સમ્પૂર્ણં પ્રતિબિમ્બ, દર્પણાદાયિવ છાગાપાત યસ્મિન્ મઃ તમ્ય ભાવ સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બતા, સા દૃઢ અભિવ્યજ્યતે લક્ષ્યતે સ્થિતિગામિન્ વસ્મદા દનામ્ન સૌતાદર્શનં ગદ્ય તથો. પ્રતિબિમ્બ દૃઢ પ્રતિમાતિ । સૌતાદર્શનમ્ દર્શયતિ નિશ્ચિત રામપ્રા ચૈવ આકૃતિઃ, સા ગુતિ, વાન્ત, સા વાણી સ દૃઢ વિનય સદૃશઃ સ્વાભાવિક અસૌ પુણ પવિત્ર અનુમાવ પ્રમાવ અપિ દત્તૃ સર્વ પ્રતિબિમ્બાદયન્ ન સમ્મવતીતિ ભાવ ।

(૩) થી 'ખણે' નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—આકૃતિ અને શુભિ અભિવ્યજ્યતે ના કૃતી તરીકે લેવાનાં અને સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ અને નિશ્ચિત ને એનાં (આકૃતિ અને શુભિ ના) વિશેષણ તરીકે લેવાનાં પણ એમ લેતા વાક્યરચના બરાબર મહેતી નથી સા, સ અને અસૌ થી શરૂ થતાં વાક્યો ભુલ છે અને ભુલી વિગત બતાવે છે, એમ લેતા પ્રતિબિમ્બતા દૃઢ પડી જાય છે અને અભિવ્યજ્યતે સાથે બરાબર બેસતું નથી

તેથી 'કાણે' નિશ્ચિત આમળ બદલે છે અને સર્વ . . . તેન ને આકૃતિ ના વિશેષણ તરીકે લે છે—“ મારી બાળકી સીતાની અને ગુરુદેવ રામની સંપૂર્ણ આકૃતિ જાણે સમજ રીતે પ્રતિબિમ્બિત થતી દોષ તેમ જાણે છે ”

(૪) અથવા નીચે પ્રમાણે (આકૃતિ, શુભિ) વચ્ચે દરેક સાથે પણ અભિવ્યજ્યતે લેવાય—

અસ્મિન્ શિશૌ, વત્સાયા રઘુદ્રહસ્ય ચ સા દૃઢ આકૃતિ, નિશ્ચિત સર્વ પ્રતિબિમ્બતૈવ અભિવ્યજ્યતે, સા શુભિ નિશ્ચિત સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ અભિવ્યજ્યતે, સા વાણી નિશ્ચિત સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ અભિવ્યજ્યતે, ષઃ વિનય સર્વ પ્રતિબિમ્બિત દૃઢ અભિવ્યજ્યતે ।

સર્વપ્રતિબિમ્બતા દૃઢ—જાણે ■ પૂર્ણ રીતે પ્રતિબિમ્બિત થતી દોષ તેથી*

(૪) નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ સંગૃહિતઃ પ્રતિબિમ્બિતા પાઠ રાખે છે. સંગૃહિતઃ અભિવ્યજ્યતેનો કર્તા થાય અને સા પગેરેથી શરૂ થતાં વાક્યો એમનાં એમ છૂટા રહે. પણ સંગૃહિતનો અર્થ બરાબર નક્કી થયો નથી. વીર- સંગૃહિત એટલે સંપર્ક કે સમ્બન્ધ અર્થ બતાવે છે-સંપર્કઃ સમ્બન્ધઃ इति अर्थः । અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય-‘ સંપૂર્ણ સંબંધ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઈ. ’

આમ રચના સહેલી થાય છે. પણ સંગૃહિતનો અર્થ સ્પષ્ટ ન હોવાથી આ પાઠ બરાબર નથી.

(૫) “ ‘ધાટે’ ની આવૃત્તિમાં સંપૂર્ણપ્રતિબિમ્બિતા એવ પાઠ છે. (સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બં તસ્ય ભાવઃ તત્તા.) આમ સંપૂર્ણ નામ તરીકે અને અભિવ્યજ્યતે ના કર્તા તરીકે આવે”. * અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—“આખું” પ્રતિબિમ્બ આ બાળકમાં પડે છે જ (એવ). પણ આ પાઠ કદાચ મૂળ આવૃત્તિમાં કરેલો સુધારો પણ હોય.

પુણ્યાનુમાવ— પુણ્યધાસી અનુમાવથ-પવિત્ર પ્રભાવ અનુમાવઃ પ્રભાવે ચ- સતાં ચ મતિનિશ્ચયે’ इत्यमरः । દેવ ને જાહેલે દેવિ (સીતાને ઉદેશીને) પાઠ છે.

ઉત્પત્તિ.—અવળે રસ્તે પારિપ્લવં-અંચળ ચન્ચલં તરલં નૈવ પારિપ્લવ- પરિ’લવે’ इत्यमरः

૨૨-૮, ૯

ચન્દ્રકૈતુઃ-લક્ષ્મણ અને ભિમિંદાનેા પુત્ર. ખીજા અંકમાં આપણને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અશ્વમેધના અશ્વના રક્ષણ માટે ચન્દ્રકૈતુને નીચેા હતો.

અભ્યર્ણ-વાચ્યો ‘કાણે’-‘અર્દનઅભિ જુ’ ક. જૂ કૃ. ‘બહુ દૂર નહિ’ એવા અર્થમાં-‘અમેશ્વાવિદ્યૈ’ પા. ૭-૨-૨૬ પ્રમાણે [અભ્યર્ણ નાતિદૂરં નાસન્નઃ વા । અભ્યર્દિતમન્યત્ । સિ. કો.]

૨૨-૧૦

મેધ્ય-મેધે સાધુ

* જુઓ ડો. ઇ. કે શટ ઉ. ચ. (અં આવૃત્તિ) પૃ. ૯૧.

૨૨-૨૨

મૈથિલસ્ય.. દોહિત્ર-હવને ખગર નથી કે પોતે કેને હિદેશીને ભેલી
 નો છે એ બોલે છે જનક માટે એને ખગર નથી કે પોતે જેને હિદેશીને
 ગોતે છે એ જનક પોતે છે પોતે પણ સામે ભિક્ષુ જનકને જ દોહિત્ર
 છે એની હવને ખગર નથી જ્યારે પ્રેક્ષકોને એ ખગર છે. આમ અહીં
 નાટ્યશાસ્ત્ર વ્યક્તિત્વને પ્રસંગ ઉભો થાય છે.

૨૨-૨૮, ૨૯, ૩૦

સન્દર્ભાન્તરેણ-અન્યઃ સન્દર્ભઃ સન્દર્ભાન્તર, તેન 'સન્દર્ભ રચના'
 હીરસ્વામી

અમિતૈયાર્થ-અમિતૈય અર્થ યસ્ય-રેહન ઉપર લખવાય તેવો.

✓તૌર્યત્રિક-તૌર્ય દોહ. તૌર્ય મજા તૌર્ય ત્રય મજા અસ્ય રૂપે ત્રિકમ્ ।
 તૌર્યોત્પત્તિતં ત્રિકમ્ તૌર્યત્રિકમ્ 'દોહ ઉપર આધારિત એવી ત્રણ વસ્તુઓનો
 'યોગ' એમ સમ્બંધ અર્થ થાય. દોહ (તૌર્ય) સાથે યાદગી ત્રણ વસ્તુઓ-
 'નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય' એને તૌર્યત્રિક કહે છે અર્થાત્ નૃત્ય ગીત અને
 વાદ્ય એ ત્રણનું યાત્ર તે તૌર્યત્રિક-અટલે કે નાટ્યશાસ્ત્ર. તૌર્યત્રિકમૂલકાર
 નાટ્યશાસ્ત્રના સૂત્રો રચનાર-'ભરત'ને નાટ્યશાસ્ત્રના સૂત્રોના રચયિતા
 કથા છે આમ તૌર્યત્રિકમૂલકાર એટલે (નાટ્યશાસ્ત્રના કર્તા) 'ભરત' મુનિ.
 એમનાં લખેલા સૂત્રોના સંગ્રહને નાટ્યશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે હાલ મળતા
 નાટ્યશાસ્ત્રમાં ૩૭ પ્રકરણો છે અને તેમાં મુજબ ૫૦૦૦ જેટલા શ્લોકો
 છે. મુખ્યત્વે એ શ્લોકો અત્યુત્કૃષ્ટ હદમાં લખાયા છે વચ્ચે વચ્ચે એમાં
 ગદ્ય શ્લોકો આવે છે કાવિદાસ પણ ભરતનો નાટ્યાચાર્ય તરીકે ઉલ્લેખ
 કરે છે

વાચો વિવ્રમો-મુનિના મરતેન ય પ્રયોગો મરતીવદરસાધયો નિદુષ્ ॥
 સલિતામિતથ તમય મર્તા મરુતાં દ્રષ્ટમ્ના સલોકપાલ ।

૨૨-૩૨

અપ્સરોમિ-નાટ્યશાસ્ત્રમાં ૫૦ કથા છે કે અપ્સરાઓની મદદથી

હારત મુનિએ દેવો આગળ લજ્જ્યું. વાંચો નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૭-૧૯, ૨૦-
અન્તોમિરિદં સાર્થં ક્રીડનીયૈકહેતુકમ્ । અધિષ્ઠિતં મયા સ્વર્ગં સ્વાતિના નારદેન ચ ।

૨૨-૩૩

આકૃતકરમ્-આકૃત-આશ્રય. આશ્રયકારક.

પાઠકે-આકૃતકરમ્-વધારે આશ્રયકારક

૨૨-૩૪

અન્તેવાસિન્-શિષ્ય. અન્તે વસતીતિ એ મુડુની પાસે રહે છે તે.
‘શયયાનવાસિન્કાલાત્’ પા ૬-૩-૧૮ પ્રમાણે (લે સય સ્થાયઃ । પ્રામે વાસઃ ।
ગ્રામવાસ । પ્રામે વાસી ગ્રામવાસી । સિ કૌ.)

૨૨-૩૫

અનુયાયિકઃ-અનુચર. અનુયાત્રા અસ્તિ અસ્ય इति આનુયાત્રિક વધારે
સાડું છે. અનુયાત્રા પ્રયોજનં અસ્ય इति ઠ્ઠ (દ્વક પ્રત્યય) આ અર્થર્થા લગાડ-
વાર્મા આવે છે)

૨૨-૩૬

અમ્મદ્મૌતા-પોતાની કૃતિની વાલ્મીકિને ઘણી અગત્ય હતી તેથી
તેના રક્ષણ માટે તેમણે ખાસ શસ્ત્રધારી માણસને મોકલ્યો હતો. અને
આ જવાબદારીભર્યા કામ માટે તેમણે પોતાના ભાઈ કુશને નીમ્યો
હતો એનું લવને અભિજ્ઞાન છે.

લવ આ બધું બાળસહજ ભાવથી બોલે છે પણ આ દ્વારા ચતુર
કવિ દુઃશિવારીથી ભેડકા સાર્મઓની વાત લાવે છે. રામ અને સીતાનું
પુનર્મિલન સાધવાનું આ અને હવે પછીના અંકોનું લક્ષ્ય છે એ માટે
જરૂરી એવો સીતાનો વહેમ તો ત્રીજા અંકમાં જ કાઢી નાખવામા આવ્યો
અને આ રીતે માનસિક રીતે સીતાનો રામ સાથેનો મનભેગ સધાઈ રહે
છે. પણ એ પુનર્મિલન માટે લવ અને કુશની યોગ્ય ખાસ જરૂરી છે.
આ અકમા તવને પ્રવેશ ખાસ એટલા માટે જ થયો છે. આ અને દ્વે
પછીનાં વાક્યોમાં આની તૈયારીઓ થાય છે અને સિદ્ધતાથી કવિ સાતા
અને રામને મળતા આવતા બે જોડિયા ભાઈઓની વાત રજૂ કરે છે.

૨૨-૩૭

જાન ખાતાપિ તેઽસ્તિ—લવને જાઈ છે તે જાણીને કૌસલ્યાને જે આશા જાંધાઈ હોય છે તે તૂટી જાય છે. તેમાં પણ પછીના વાક્યમાં એ એનો મોટો લાઈ છે એમ જ્યારે તેને ખબર પડે છે ત્યારે તો એ સાવ હતાશ થઈ જાય છે કારણ સીતા એ પુત્રોની માતા હોઈ શકે નહિ.

૨૨-૪૧

કિં યમજ્ઞાન—એ જે બાળકો જોડ્યા છે એ સાલજાને એ સીતાના બાળક હશે એવી આશા જનકને જાંધાય છે. આ રીતે લવ અને કુશની જોળખની તૈયારીઓ થાય છે.

૨૨-૪૩

અથ કથયન્—લવ જરા બોલકો હોવાથી એની પામેથી કંઈક વિશેષ જાણવાનું મળશે એ આશાએ જનક આગળ પુછે છે કે એ કયાનેક અત કેવો છે ?

આમ કંઈક વધારે વિગત જાણવાની આતુરતાથી જનક આ પ્રશ્ન કરે છે અને લવ પણ એનો બહુ જ સદજવાવે જવાખ આપે છે. પરંતુ આની પાછળ લવભૂતિનું એક મોટું પ્રયોગન છે મથા અંકમાં કવિએ બનાવ્યું કે રામને પોતાને સીતા માટે કંઈ જ વહેમ નથી અને એની કેવલા સમક્ષ રામને જ મુખે સીતાને પ્રતીતિ દગવવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ માટે વડીલોનો શો અભિપ્રાય છે તે આ અંકમાં કવિએ જણાવ્યું. સાધારો અડુ-ધની તો સીતાવિદોષી અયોધ્યામાં પણ મૂકવા પણ તૈયાર નથી જ્યારે જનક અને કૌસલ્યાને તો સહેજ પણ શંકા નથી. જિલકું તેઓ તો એના દુઃખે દુઃખી છે. આ પ્રશ્નના જવાબથી લવભૂતિ કૌસલ્યા અને જનકનો દુઃખાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માગે છે અને તે દ્વારા સીતા ત્યાગ માટે એમનો વ્યક્તિગત સાચો શું અભિપ્રાય છે તે બતાવે છે. લવનો પ્રવેશ ખાસ એટલા માટે પણ છે. આમ સીતા અને રામનું પુનર્મિલન સાધવાની પૂર્વતૈયારીઓ અહીં થાય છે. વડીલોને અને સ્થુઓનાં

કુળગુરુ તથા ગુરુપત્નીને પણ સીતા માટે સહેજ પણ શંકા નથી એમ બતાવી એ પક્ષે પણ આ પુનર્મિલનમાં કંઈ વિઘ્ન આવે નહિ માટે અહીં સમગ્રી ગોઠવણ દર્શિ કરી દે છે.

૨૨-૪૪

અહીંક પૌરાણવાદો—અહીંક: પૌરાણવાદઃ, તેન ઉદ્વિગ્નઃ, તેન.

આસક્ત—આસક્તા પ્રસવવેદના યસ્યાઃ ।

સીતા ત્યાગ માટે હવે વાદ્મીકિનું અને ભવભૂતિનું પોતાનું શું મંતવ્ય છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. ભવભૂતિના આલેખેશ વાદ્મીકિ પોતે સીતા માટે કોઈ જ શંકા ધરાવતા ન હતા. ભવભૂતિ પણ પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે કે રામે સર્વથા અયોગ્ય કયું છે અને ભવની આ ઉક્તિમાં એ માટે કારણો પણ આપે છે. રામે સીતા ત્યાગ કર્યો છે એ દરેક રીતે અયોગ્ય છે કારણ—

(૧) કેવળ લોકોના ખોટા આક્ષેપથી જ પ્રેરાઈને રામે સીતાને ત્યજ્યાં છે. રામે મત્ય વસ્તુસ્થિતિને જોતા છતાં લોકોએ ચક્રાવેશ ખોટા આજીવન વિશ્વાસ કર્યો તેમને પોતાને સીતા માટે લેશ પણ શંકા ન હતી છતાં લોકોની વાત માની એમને ત્યજી દીધાં અને ન્યાયનો વિચાર કર્યો નહિ.

(૨) સીતા સાક્ષાત દેવી હતી, સતી હતી અને પોતાની ધર્મપત્ની તથા પટરાણી હતી એ કથાનો વિચાર કર્યા વગર જ એમણે એને ત્યજી દીધો.

(૩) સીતા જન્મથી જ પવિત્ર હતી અને યજ્ઞભૂમિમાંથી એના પિતાને પ્રાપ્ત થઈ હતી આમ જન્મથી જ તે દેવતા હતી અને તેથી તે પવિત્ર જ હોય છતાં એ પણ વિચાર્યો વગર રામે એને ત્યજી દીધો.

(૪) રામે બીજા દોષને નહિ પણ એ સીતાને ત્યજી દીધો કે જે એમને પ્રાણીની પણ અતિ પ્રિય હતી .

(૫) મનના ૨૨ દશાડા જતા હતા. છતાં એને એકદીને એવે સમયે ત્યજી દીધો કે જ્યારે એને પૂરા રક્ષણની જરૂર હતો, આ વેદના જેવી તેવી ન હોતો પણ પ્રજાની વેદના હતો.

(૬) રામે પોતે સીતાને મોઢે એના ત્યાગ કર્યાનું નહોતું કહ્યું એ જાતે એને જ જનમાં ત્યજ દેવા નહોતા ગયા પણ લક્ષ્મણને એમણે એ કાર્ય સોંપ્યું. સીતાને મોઢામોઢ એ કશું જ જણાવી ન શક્યા કારણ એ જાણતા હતા કે પોતાનું આ કાર્ય અયોગ્ય છે અને તેથી જ તે જાતે સીતાને મોઢામોઢ એના ત્યાગ કર્યો હોવાનું જણાવી ન શક્યા.

આ ખ્યાલ કાણે આવી ભવભૂતિ બહી સામિત કરે છે કે રામનું કાર્ય સર્વથા અયોગ્ય જ હતું. અરે લવ જેવો કુમરો બાળક પણ તરત કહી શકે કે ગમે થોડું કશું નથી.

આ બાબત બહી ગભ્રુ કરવામાં કવિનો ખાસ આશય છે એ દ્વારા તેઓ કૌમર્ય અને જનકનું દુષ્પ વધારી મૂકે છે. સીતા ત્યાગથી તેમને જે દુઃખ થયું તે લવનું આ વાક્ય સાંભળી ચતસહસ્ર થયું વધી જાય છે. એ દ્વારા કવિ બતાવે છે કે સીતા માટે કૌમર્યને કે જનકને કે કોઈ પણ વડીલને શકા નહોતી. આમ હવે પછી ચતારા પુનર્મિલનમાં કોઈ પણ વડીલ વાધો ન લે એ બાબત કવિ દરેક રીતે ચોક્કસાઈ ગણે છે.

શ્લોક ૨૩ (વસન્તતિલકા)

જનક પોતાનું દુષ્પ વ્યક્ત કરે છે તારું લય કરી રીતે અપમાન થયું તારું. આસપાસ ચોમેર ઘોર વન પડ્યું હતું. તું પોતે પ્રસવ વેદનાથી પીકાતી હોઈશ. રાત્રી દિવસે પથુઓ તારી આલુનાલુ વીટગાઈ વળ્યા હશે. એવે વખતે ઓ બેટી તું ખૂન બી મર્ષિ હોઈશ. એ કપડે સમયે તારા રક્ષક એવા મને તેં ધણી વાર યાદ કર્યો હશે. પણ હું ત્યાં હાજર નહોતો. કેવી કટુશ્વ બટના !

પાંદેર—(૧) મય ચ ધોરમ્-નવ અને ધોરં બને પરિમય સાથે જાય.

(૨) પરિમયં વચન ચ ધોરમ્—ક્યા ધોર વચનનો ઉદ્દેશ છે તે સમજી શકાતું નથી અથવા ‘વચન’ એટલે ‘કલંક’ પણ લઈ શકાય.

૨૩-૪

અહીં નિર્દયતા—બહી દુષ્ટ પ્રજાજનો ઉતર અને અયોગ્ય વર્તન રાખનાર રામ તરફ જનકનો રોષ ભ્રૂકી ઝાંટે છે. જનક અને તેમની

દારા ભવભૂતિ અહીં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે રામે ત્રિવલ્લભ હિતાવળિયું કામ કર્યું હતું.

નિર્દયતાને બદલે દુર્મર્યાદતા—અવિવેક.

શ્લોક ૨૪ (પ્રથમાર્ધ).

અનર્થ—एतद् वैशम्पयणोरपतनं शब्दं उत्पद्यः मम क्रोधस्य चापेन चापेन वा क्षणिति उच्यते अवसरः ।

વૈશમ્—વૈશમ્વેવ (આહત રૂપી) વક્તવ્ય (વચ્ચ) ધોર પતન (ધોર પતન).

ચાપેન—જનકે રાજા હતા તેથી તેમનું ખરાબ કરનારને તેઓ ધનુ-ધ્યથી સજા કરી શકતા.

ક્ષણે—ઉપરાંત તેઓ રાજર્ષિ પણ હતા. તેથી જ તેમનું ખરાબ કરનારને તેઓ શાપ પણ આપી શકતા.

આમ રામ અને તેમની પ્રજા પ્રત્યે જનકનો રોષ અહીં ભૂમી જોડેલો દેખાય છે.

ક્ષણિતિ ને બદલે ઘનિતિ (ઘટ અગત્યથી) પાકે પણ છે. ઘનિતિ માં શબ્દ ગુણો સરસ છે.

શ્લોક ૨૪ (અનુકૂળ)

અનર્થ—परिभूतानां मनस्विनाम् प्रायः एतद् हि चित्म् । राज्ञः रामः ते अपर्यं, कृष्णाः, वनाः च पालयाः ।

અથવા પ્રથમાર્ધને નીચે પ્રમ.એ પણ અનર્થ થાય—परिभूतानां मनस्विनां प्रायाद्यत् (કોપપ્રતીકર) एतद् । मनस्वीઓનું જ્યારે અપમાન થાય ત્યારે આ જ (ક્રોધજ્વલન એ જ) (એનો) સાચો પ્રતિકાર છે. અર્થાત્ અપમાનિત થયેલા મનસ્વીઓએ આ રીતે જ કે.ધથી—હાં તો ધનુધ્યથી કે હાં તો શાપથી—ગોતાના અપમાનનો બદલો લેવો એવું એ.

શ્રી 'કાણે' 'કાણે' વગેરે આ શ્લોકની પહેલી લીટી લખના મુખમાં મૂકે છે. તેમની હલીલ નીચે મુજબ છે—

(૧) આ શબ્દો લખ જેવા પ્રતાપી જાણકને મુખે ચોભે છે.

(૨) જનકને શાંત કરવાની કૌસલ્યાએ અરુન્ધતીને વિનંતી કરી છે. તેથી આ શબ્દો બોલી અરુન્ધતી જનકનો ક્રોધ વધારે તો નહિ જ. જ્યારે લખ જો અત્યુત્તમ આ શબ્દો બોલે તો જનકનો રામ પ્રત્યેનો ક્રોધ વધે અને એ રીતે નાટકની કડુણ ધટનામાં વધારો થાય.

પરંતુ આ શબ્દો બોલવા માટે લખ હજી વધારે નાતો લાગે છે. જનકના આ ક્ષત્રિય સ્વભાવને અરુન્ધતી સદજ માનની હોય અને તેથી તે એક ક્ષણ એના વિચાર દર્શાવી શકે. આ લીટીમાં એ કેવળ જનકની મનોહસા જ બતાવે છે કે આવો કોય જનકને સ્વાભાવિક છે. આમાં જનકને વધારે ગુસ્સે કરવાનો એનો આશય નથી. અને જનક એટલા બધા ગુસ્સામાં છે કે એમને આ શબ્દો સંજગાયા પણ નહિ હોય. કૌસલ્યાના કહેવાથી બીજી લીટીમાં જ્યારે અરુન્ધતી ખાસ જનકને સંબોધીને બોલે છે ત્યારે જ જનકનું બધાન એ તરફ દોરાય છે.

'એકલક્ષ્મર' 'રામ' 'વિદ્યાસાગર' વગેરે બધા વિદ્વાનો પણ આ શ્લોક અરુન્ધતીના મુખમાં જ મૂકે છે.

આથી આ શ્લોકની બંને લીટી અરુન્ધતી બોલે એ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

પ્રલોપ ૨૫ (દ્વિતીયાધ્યાય) (શાદ્દંત્રચિકીત્સા)

પુત્રઃ એવ માન્ડં પુત્રમાન્ડમ્ મૂયિષ્ટમ્—મૂયિષ્ઠાનિ દ્વિજશૈળાનિ (દ્વિજા બાલાઃ સ્ત્રીઃ વિકલાઃ શૈળ ચ) સ્મિન્ ।

અરુન્ધતીના શબ્દો જનક ઉપર ધાની અસર કરે છે. અરુન્ધતી જનકને કહે છે કે 'રામ' તો તમારો દીકરો છે. ત્યારે જ જનકને જાન આવે છે કે એ કોની સામે ગ્રામ અને શાપ વાપરવા તૈયાર થયા છે. રામને એમણે દીકરો જ માન્યો છે તેથી દેના તરફ તો ગ્રામ કે શાપ વાપરવા ધટે નહિ.

રાંક પ્રગ્ન પ્રત્યે પણ ક્રોધ શમાવવા અરુન્ધતી વિનંતી કરે છે એ માટે પણ જનક વિચારે છે કે પોતાના પુરજનોમાં મોટો ભાગ ખાતલોનો બાળકોનો, ટૂકોનો અને અવજોનો છે. તેથી એમના પ્રત્યે પણ ચાપ અને શાપ ચાપરવાં થતે નહિ.

૨૫-૪

પશુમમામ્નાય—સમ્યક્ આમ્નાયતે અસ્મિન્ इति समाम्नायः पशूनां समा-
म्नायः पशुवेद, पशुओने लग्नो ग्रन्थ, टीकाकार वीर० प्रमाणे अश्वमेध यज्ञने
लग्नो वेदने भाग.

સાહુપ્રામિકે—મંગ્રામં અર્હતિ इति युद्धप्रतिपादकग्रन्थे—યુદ્ધને લગતા
ગ્રન્થમાં, પશુવેદમાં 'યજ્ઞમાં હોમવાનું પશુ' એ રીતે 'અશ્વ' શબ્દ સાંભળ્યો
છે અને 'યુદ્ધનો અશ્વ' એવું યુદ્ધ સાહ્યમાં સાંભળ્યું છે.

શ્લોક ૨૬ (મન્દાકાન્તા)

આત્રમાત્રાન્-આત્રં માત્રા (परिमाणं) वेपाम् करी जेवडी आख्यात-आ
नस्या तुं क. भू. क. (नाम तरीक)

અહીં અશ્વનું સુંદર દૃખદ્ધ વર્ણન છે તેથી સ્વભાવોક્તિ અલંકાર
છે.

૨૬-૨

સત્રૌતુકાન્—અથા છોકરાઓ લવને ખેંચી જાય છે. કાઈ હાથ પકડે
છે તો કાઈ કપડું ખેંચે છે. લવને પણ અશ્વ ભેગાનું કોતુક તો
થાય છે છતાં તે સરકારી અને કેળવાયેલો છોકરો હોય. તેથી તે વડી-
લોની અસા ક્રોધા પ્રિયાજ જતાં ગુજાય છે. અને છોકરાઓ તો તેને ખેંચે
જ નાય છે એ એમને શેડી શકે નથી. આથી એ વડીલોના કંઈકે
અપનાયમાં હોય તેવા ભાવ વ્યક્ત કરે છે. જતે જતે તે વિનયથી પોતાની
લાચારી વ્યક્ત કરે છે.

૨૬-૭

अरण्यम्—अरण्यं गमं (अन) यस्य स अरण्यगमः (बाल) तस्य
रूपेण आत्मपैश्व.-અરણ્યના જાગડના દેખાવ અને વાતોદ્વાપથી.

૬૨૫ ૩

[વાદ્મીકિના આશ્રમ પાસેના બીજા ચોગાનમાં અશ્વમેદનો અશ્વ દેખાય છે. લવને લાદને છોકરાઓ બધા ત્યાં આવે છે. લવ તરત જ કદી આપે છે કે આ અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો છે તપાસ કરતા છોકરાઓને ખગર પડે છે કે તે સાત જીવનના ચક્રવર્તી રામનો છે. લવને એવી અપમાન લાગે છે તેથી તે પોતાના ભાઈજી ધોને એ અશ્વ પકડી લેવા કહે છે. અશ્વને પકડતો રોકવા એક ઝુરસે ચલેયો. નૈનિક પ્રવેશે છે. લવ પણ લડવા તૈયાર થઈ જાય છે.]

૨૬-૨૮

આશ્વમેધિક્ર.—અશ્વમેધઃ પ્રયોજનં અસ્ય इति आश्वमेधिक ।

૨૬-૨૫

કર્ણસ્વલ —ભંય સર્વં-બધા ક્ષત્રિયોતું અપમાન કરતો.

શ્લોક ૨૭

અ-૧૫—યોયમશ્વ इय सप्त.....वीरस्य दश. દ્રિષ વત્સરા અવવા વીરઘોષણા (અનુક્રુલ)

સપ્ત-—સપ્તસુ લોકેષુ દશઃ (એક ભાત) વીર, તસ્ય-જે સાત લોકમાં એક ભાત વીર છે તે દશવળ્લ-—દશવળ્લસ્ય લુલ તસ્ય દ્વિદ શત્રુ (રામ) તસ્ય ।

અહીં ૩૫ક અલંકાર છે.

૨૭-૩

અક્ષત્રિયા—અવિદ્યમાના ક્ષત્રિયા યસ્યામ્ ।

શ્લોક ૨૮ (અનુક્રુલ)

વિભીષિના—ધમકી બધા જ નબીમકો આ વાક્ય બે રીતે સમજાવે

છે--

(૧) કવ કહેવા માટે છે: જે ક્ષત્રિયો છે, તો તેઓ જ. પણ આપી ધમકી શી ? જે તમને સ્વીકાર્ય હોય કે ક્ષત્રિયો હયાત છે જ તો તેઓ જરૂર રામની સત્તાને રોકવા પ્રયત્ન કરશે જ.

(૨) અથવા તે માનાર્થે બ. વ. લઈને રામને હિંદુશીને લઈએ તો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—‘જો તેઓ શ્રી (રામ) અદ્વિતીય યોદ્ધા હોય તો વાંસે રહ્યા. પણ એમાં આટલી બધી ધમકી શી ?’

હવે પછી જે કંઈ બને છે તેને આ અર્થ અનુરૂપ છે.

પાંદેર—વદિ નો સન્તિ સન્ત્યેષ-જો (તમે એમ કહેતા હો કે) તેઓ (ક્ષત્રિયો) (રામ માટે) નથી તો (હું કહું છું કે) તેઓ છે. અર્થ સારો છે પણ સુખમ નથી. કેટલાક સન્ત્યેષ ને બદલે સન્ત્યેષ માં રાખે છે જો તે રામને હિંદુશીને લઈએ તો એ પાંદેર સારો છે.

બીજી લીટીમાં પણ નીચેના પાંદેર છે—(૧) કિતુક્તૈઃ જનિપત્યૈવ (તમારી સાથે) બેસવું કેવું ? (તમારા ઉપર) હુમલો કરીને જ (હું અર્થે દરી જર્મશ)

(૨) કિતુક્તૈઃ જનિપત્યૈવ-બેસવાથી શું ? (હું તમારી એ પતાકા દરી જર્મશ) કે જે બાણથી જવાબેલી દશે. તે કહેવા મ એ છે કે ને એમના ઉપર હુમલો કરશે અને તેથી જ ને પક્ષોના જગ વચ્ચે જાહેરો અથવા બાણથી જવાબ મળે દશે.

૨૮-૧

રોહિત એક જાતનું હરણ. વરાહ:-[૨૫૩, ૫૧૫૩.

૨૮-૩ ૪

આયુધીય-આયુધેન જીવતીતિ આયુધીયઃ તીક્ષ્ણતરા ને બદલે તીક્ષ્ણનીરક્ષા (તીક્ષ્ણ અને દામણી વચ્ચેના) પાંદેર છે.

અપૂર્વારણ્ય-અપૂર્વારણ્યસ્વ (અપૂર્વ અરણ્યના) દર્શનેન (દર્શનથી)
આધિપ્ત દ્વયં यस્ય (જેનું મન ખેચાયું છે તેવું)

૨૮-૬

વિસ્ફુરિત-વિસ્ફુરિતાનિ શસ્ત્રાણિ યેવામ્ અમઃનાં શસ્ત્રોનાં

અક્ષોઃ ૨૯

અ-અથ-જ્યાજિહ્વા ચલયિતો, ઉદ્ગારિષોર, એત્ ચાપમ્ પ્રાસપ્રગ્ .
વિહમ્ય ધિક્કાદરમ્ ભસ્તુ । (પસ્યતતિસહ)

જ્યાજિહ્વા-જ્યા એ (પશ્ય ૩૫) તિહ્વા (૩૫થી) અથવા (જ્યા
જિહ્વા ૩૫) તથા ચલયિતો ચલયિતે (વીટનાયેલા) હરકે (૩૫થી) કોટી એ
(અપૂર્વ ૩૫) દષ્ટ્ત વસ્ય (જડખાવાળું)

ઉદ્ગારિ-ઉદ્ગારી (ખદાર આવતા) ધોર (અથ ૩૦), ધનસ્ય દ્વ
(એવ જેવા) ધર્મરષોપ વસ્ય (ધર્મ અનાજવાળું) અથવા ઉદ્ગારી (ઉદ્ગત્છન્)
ધોર ધન (ધન) (ધેસ) ધર્મરષોપ વસ્ય

પ્રાસ-પ્રાસે (કાળિયે કદવામાં) પ્રગ્ (મસ્ત) હસન્ ચ (અને હસતા)
અન્તર તસ્ય (મુખના) વક્ત્ર યન્ન દ્વ તસ્ય (મુખ યન્ત્રના) અથવા પ્રાસે
પ્રસક્ત હસન્ અન્તરસ્ય વક્ત્ર યન્નમિથ (તસ્ય) જૃમ્ભા, તા (પગાસાને)
વિહમ્યયતીતિ (મળતું)

અહીં ધનુષ્યને મુખના મુખવન્ સાથે સરખાવ્યું છે અન્ખામણી
નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જ્યાજિહ્વાચલયિતોત્કટવોન્દિશ્મ્ ચાપમ્ = મુખયન્નમ

ધનુષ ની પ્રાપ્તિને જાણવા સાથે સરખાવી છે એના બને છેડાની
અણીઓની બને જડમાં સાથે સરખામણી થઈ છે જાણ આપના બને

જડખાને અડકેલી હોય છે તેવી રીતે પ્રત્યંચા પણ જાને આછીએને વીંટાયેલી હોય છે.

(૨) ઉદ્દગાચિરઘનઘર્ષણોપમ્ ચાપમ્ = ગ્રાસપ્રસક્ત હસ્ત મુલ્લયન્ત્રમ્
ધનુષ્યનો ટંકારયુક્ત અવાજ થાય છે. લગાઈમાં મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યોને કાગિયો કરવાના આનંદમાં મૃત્યુનું મુખ પૂણ્ય મોટેથી હસી જો છે. ધનુષ્યના મોટા ટંકારને મૃત્યુના આ મોટા હાસ્ય સાથે સરખાવ્યો છે.

(૩) વિકટોદરમ્ ચાપમ્ = જૃમ્ભાવિહમ્બ મુલ્લયન્ત્રમ્

જ્યારે ધનુષ્યની દોરીને ખેંચવામાં આવે ત્યારે તેની કમાન અને દોરી વચ્ચેનો ભાગ મોટો થાય. આથી એને વિકટોદરમ્ કહ્યું ધનુષ્યના આ મોટા ભાગને મૃત્યુના બગાસા સાથે સરખાવ્યો છે. બગાસું ખાતી વખતે મુખ પહોળું થાય તેથી આ સરખામણી જરૂર છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

ધનુષ્ય જ લવના શત્રુઓના વિનાશનું કારણ છે તેથી આ ઉપમા થોડી છે. દ્વંડમાં ઉપમા નીચે પ્રમાણે સહેલાઈથી સમજાવી શકાય-

ચાપમ્ ધનુષ્ય મન્ત્રમુલ્લયન્ત્રં મૃત્યુનું મુખવન્ત્ર

જ્યા-(પ્રત્યંચા) જિહ્વા (જીભ)

હસ્તકોટિ-(બે જોડી અથા) દંત્રે (જડખાં)

ટંકારનો અવાજ હસવાનો અવાજ

વિકટોદરમ્-દોરી ખેંચવાથી જૃમ્ભાવિહમ્બ-બગાસું ખાતી પહોળું

પહોળો થયેલો ભાગ થયેલું મુખ.

અંક ૫

૬૨૫-૨

[રથમાં બેઠેલો ચન્દ્રકેતુ હાથમાં ધનુષ્ય સાથે પ્રવેશ કરે છે. શુભન્ન એનો સારથિ છે. પોતાના લશ્કર અને લવ વચ્ચેના યુદ્ધ વિશે તેણે સાંભળ્યું છે. તેથી જ તે રક્ષણ માટે જાય છે. લવનો દેખાવ અને તેનું શૌર્ય વખાણવા સિવાય ચન્દ્રકેતુ રહી શકતો નથી. લવે એકલે હાથે આખા લશ્કરને હરાવ્યું તેથી કંઈક શરમાય છે પણ ખરો, ચન્દ્રકેતુ લવને ખાસ એકલો લડવા બોલાવે છે.

લવ એકલો ધનુષ્ય સાથે પ્રવેશે છે. એની પૂંઠ ફરતાં લશ્કર એને હેરાન કરવા માટે છે. કંઈ ઈમાજ ન જડવાથી લવ જામ્બવત્ પ્રયોગ છે. આથી લશ્કરનો ધોધાટ શાન્ત થઈ જાય છે. બંને યુવાન યોદ્ધાઓ સામસામે આવે છે. ચન્દ્રકેતુ લવને રથમાં બેસી લડવા કહે છે પણ લવ વિનયથી છતાં ગૌરવભરે ના કહી દે છે.

લવ સમજાવે છે કે સૈનિકોના ખરાબ વર્તનથી એને પરાણે યુદ્ધમાં જિતવું પડ્યું છે. ચન્દ્રકેતુ લવને પૂછે છે કે તે શું ખરેખર પોતાની જાતને રામ કરતાં ગડિયાતો સમજે છે ત્યારે લવ જવાબ આપે છે કે કોઈ મહાન માણસ સંપૂર્ણ હોતો નથી. રામના પૂર્વ જીવનની યોદ્ધા ક્ષતિઓ તે કહી જતાવે છે કારણ તે સારી રીતે રામાયણ ભણ્યો હોય છે. આથી ચન્દ્રકેતુ ઉત્કેશ છે અને બંને એક એવી જગ્યાએ લડવા જાય છે કે જ્યાં યુદ્ધમાં વિધન ન આવે.]

૨—

મો મોઃ સૈનિકાઃ—અને ચૂલિકા કહે છે. સાહિત્યર્થબુદ્ધાર એની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે—અન્તર્ગનિક્ષસંસ્થૈ સ્વનામ્યસ્ય ચૂલિકા.

૨૨૧-૧

અન્યથ—નનુ એ ત્વરિત...વાજિના રથેન ડહ્યાત...કેતુઃ ચન્દ્રકેતુઃ
નઃ પ્રતનં ધ્રુવા ઉપૈતિ । (પ્રહર્ષિણી)

ત્વરિત૦—ત્વરિતં યથા દયા (વર્ણિત રીતે) સુમન્ત્રેણ હુયમાનાઃ
સુમન્ત્રથી પ્રેરીતા પ્રોદ્ગન્તઃ (ફેડતા) પ્રજવિતાઃ (વેગીલા) યાજિનઃ યસ્ય
(અધોવાળા) (ચતુ૦.)

પ્રોદ્ગન્તઃ અને ધ્યાવન્તઃ પાદેરમાં અર્થમાં ખાસ ફેર નથી.

ડહ્યાત૦—ડહ્યાતેષુ ખાડાખળડારાળી જમીનને લીધે પ્રચલિતઃ
કોવિદારકેતુઃ યસ્ય ગેનો કોવિદાગેનો પચ્ચ દાક્ષી બાધે છે તેવો.

પ્રતનમ્—યુદ્ધ 'યુદ્ધમાયોધનં ગન્ત્વં પ્રપન્નં પ્રવિહારણમ્' શ્લોકઃ ડહ્યાત
ને બદલે ડહ્યાત પાદેરમાં પણ એ જ અર્થ છે.

અર્ધાં વિગરકેતુ અને ચન્દ્રકેતુ માં પદાન્ત યમક છે.

૧-૧

સુમન્ત્ર૦—સુમન્ત્રઃ ચારધિઃ યસ્ય. ધનુષ્યાધિઃ-ધનુઃ પાળી યસ્ય.

૨૨૧-૨

અન્વય—ચન્દ્રતપનચૂઢઃ કલિત...શ્રીઃ લયં કોડપિ ચીરપોતઃ અવિરત૦
ગુણગુજન્વોદિના કામુંકેળ સમરશિરસિ ચમૂનાં ઉપરિ શરતુષારં કિરતિ ।
(માલિની)

કિરતિ—કૃ દ્વો ગણ પદસ્થે તુ વર્ત. કા (જદ) ત્રી. પુ. એ. વ.

કલિત૦—કલિત (હિલ્લવેલા) કિંચિન્ (કંઈક) કોળ, તેન (ડાપને લીધે)
રજ્યન્તી (લાલ થયેલી) મુખ્યશ્રીઃ (મુખની દોશાવાળા)

અવિરત૦—અવિરતં ગુણે ગુજ્ઞન્ત્યૌ કોટી યસ્ય-ગેના છેડા (કોટી) ધનુ-

ધની દોરી આંચે (ગુણે) સતત (અવિરત) અવાજ કરી ગા છે (ગુણવતી)
તેના પ્રવિતતગુણ. પાઠ પશુ સારો ॥

ચન્નત્વ૦—નન્નન્ત્ય (દાહતી) પન્નવૃદ્ધા (પાચ્યોગી) મસ્ય વીરપોતઃ
વીરધાયૌ પોતઃ ગાનપાત્રે દ્વિદૌ પોત્ત ઇ ચમર

અહીં ક અને ચ નો અનુભાસ છે

શ્લોક ૩

અન્યથ—દલિતવરિકપોલપ્રાચટદ્વારપોર જામિતશરમદુષ્ટ, મર્વત રૈન્ય
કાયે ઈફ સુનિજનશિષુ, રણુવશસ્યાપ્રસિદ્ધ નપ પ્રગેહ દ્વ મં કૌતુક કરોતિ ।
(ભાસિની)

રૈન્યકાયે ને બદલે ઇપ્રગોપાત્ પાઠ સારો નથી વશ એટલે વાસ અર્થ
પશુ થાય અહીં ગમ્ય હિપમા છે વાસના (વશ) નવા કથગાની જેમ આ
ધ્ ગક પશુ નુરુશનો અપ્રસિદ્ધ નવો જ રણુગો લાગે છે અપ્રસિદ્ધ ને નતલે
અપ્રસિદ્ધ પ્રગેહ પાઠ પશુ બરાબર નથી એ અપ્રસિદ્ધ નેટનો સુગમ નથા

દલિત૦—દલિતા વરિકપોલપ્રાચટ યૈ તાનિ ંપ્રસિદ્ધિ, ટકુરૈ પારાણિ
જ્વલિતાનિ ચ દરગહમ્બાણિ વસ્ય દ્વાર્યાઓનાં (વરિક) ગડરથગાની (કપોલ)
ગઠિને (પ્રાચટ) ઇળી નાખતા (દલિત) (અને ટકારને લધે (ટકાર) વોર
(વોર) એનાં જેના દગરો (મહત્ત) અમકત્ત (જ્વલિત) બાધુ (શર) છે
તેવો (મુનેબાગ)

રણુવશસ્ય અપ્રસિદ્ધ પ્રગેહ માં ગમ્ય હિપમા છે રણુગમ્ય બીજો
આવા વોગની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી તેથી નવ દ્વ એવી ઉપદેશ કરી

શ્લોક ૪ (પુખ્પિતાચા)

અતિશયિત૦—અતિશયિત નુરાનુરપ્રભાવ યેન તુલ્યસ્થ તુલ્ય રૂપ વસ્ય—
તેવા જ રૂપવાળો તથા ને બદલે તથા પાદદેર બરાબર નથી તર અન્દકેતુને
ઉદ્દેશને જ હોવા એટલે લરને અન્દકેતુને મળતો આવતો નેદને મુનન્
કહે કે એને રામનુ સમરણ થાય છે તો તે બરાબર નથા તેથી તથા પાઠ
મધારે સારો છે

કુશિકમુત-કુશિકમુતઃ (વિશ્વામિત્રઃ) તસ્ય (વિશ્વામિત્રના) મઘં યજ્ઞં
દ્રિપન્તિ ઇતિ મયદ્રિપઃ તેષાં (યતદ્રેપિઓના) પ્રમાણે (સંહાર વખતે)

રામાયણુ આલકાંડમાં વિશ્વામિત્રની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપી છે.
બ્રહ્મા-કુરા-કુરાનામ-ગાધિ-વિશ્વામિત્ર જ્યારે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ગાધિ-
કૌશિક વિશ્વામિત્રના પિતા થાય, કુશાન્ત ના પુત્ર થાય અને કુશનામ ના
ભાઈ થાય.

વાયેા રામાયણુ આલકાંડ-“કસ્યચિત્પથ કાલસ્ય કુશનામસ્ય ધીમતઃ ।
જહૈ પરમધર્મિષ્ઠો ગાધિરિત્યેય નામતઃ ॥ સ પિતા મમ કાકુત્સ્થ ગાધિઃ પરમઃ
ધાર્મિક કુશવંશપ્રવૃતોસ્મિ કૌશિકો રણુવન્દન ॥”

આમ વિશ્વામિત્ર કુશિકના પુત્ર નહોતા પણ કુશના વંશજ હતા.
અને ગાધિના પુત્ર હતા. જ્યારે સુગાહુ અને મારીચે વેદી ઉપર મંત્ર
નાખીને વિશ્વામિત્રના યજ્ઞને અપવિત્ર કર્યો ત્યારે વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે
આવ્યા અને રામને પોતાનો સાથે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા મોકલવાની તેમને
વિનંતી કરી.

ધૃતધનુષ-ધૃતં ધનુ વેન 'ધનુષઃ પા. ૫-૪-૧૩૨ પ્રમાણે ધૃતધનુષનાં
હોણું જોઈએ કારણ બહુત્રીહિ સમાસનો છેલ્લો શબ્દ ધનુઃ હોય તો તેનું
ધન્યન્ થાય. પણ સમાસને છેડે શબ્દોમાં જે ફેરફાર થાય છે તે ફરજિયાત
નથી હોતા તેથી ધનુષ્ પથ આલે.

સરખાવે:-સિદ્ધાન્ત કૌમુદી-કથં તર્હિ 'સ્વભાવજ્ઞાનસાધૃતધનુષસહનાય તૃણવત્-
ઇતિ પુષ્પદન્તપ્રયોગ ઇતિ ચેત, અગ્રાહુઃ । સમામાન્તવિધેરનિત્વત્વાત્તાગ્રાનુપપત્તિઃ ॥”
(કાઠી)

અહીં રામને મળતા આવતા લગ્નને જોઈને સુગ્ર-ત્રને રણુવન્દન સાંભરે
છે. આમ સદૃશ વસ્તુના દર્શનથી ખીજ વસ્તુનું સ્મરણુ થાય ■ તેથી
અહીં સ્મરણુ અસંકાર છે.

શ્લોક ૫

અનન્દઃ—મદમરેણમૂરિ.....જાલૈઃ, તળત્.....સ્વન્દનૈઃ અમન્દ.....
વારિદૈઃ વલૈઃ એકક. દિ અયં શિશુઃ આવૃત્ત । (પૃથ્વી)

આગર્જનદ્વિરિન્—આ (અતિશય) (અતિશય) વર્જન્તઃ (ગાળતા) ગિરિકુન્જેયુ (પર્વતગુહાસુ) (પર્વતની યુક્તઓર્મા) જે કુન્જરાઃ (ગજાઃ) તેષાં પટાઃ (સમૂહાઃ) તામ્યઃ (હાથીઓના ટોળાને) નિસ્તીર્ણઃ (દત્તઃ) કર્ણગ્ગરઃ કર્ણયોઃ (ગરતુલ્યબીડા) ચેન સઃ (કર્ણગ્ગર ઉપજાવતો) (જ્યાનિર્ધોષઃ)તમ્ ।

આગર્જન ને બદલે આગુન્જન પાંદેર અનુપ્રાસની દૃષ્ટિએ ઠીક છે નિસ્તીર્ણ ને બદલે નિસ્તીર્ણઃ પાંદ બેતાં નીચે પ્રમાણે બ્રહ્મ યા—પટાસુ વિસ્તીર્ણઃ કર્ણગ્ગરઃ ચેન અથવા યસ્માત્

અમન્દદુન્દુભિરૈ—અમન્દૈઃ (મેઠા) દુન્દુભીનાં (રણુસિંગાના) રૈઃ (અનાજખી) આપ્માતં (વધારો પામતા—(દિગુણીકૃતં પ્રવૃદ્ધં)).

આ વીરે કરેલો ધનુષ્યનો ટંકાર તો મોટો હતો જ અને તેમાં રણુ-સિંગાનો મોટો અવાજ જાણ્યો. આથી આ બંને અવાજ બેગા થઈ ન જો એક મોટો અવાજ થયો તેનાથી હાથીઓના કાનને ત્રાસ થઈ આગ્યો હતો.

વેદ્યદર્શન—વેદન્તઃ (અભક્તાં) ભૈરવાઃ ભયંકરે રુદ્રાનાં (ધક્તાં) સુવદાનાં (અને મસ્તકના) નિકરૈઃ (સમૂહ વડે) રુદ્રણ્ણ પાંદેર પશુ સારો છે. મુવં ને બદલે મુષઃ પાંદેર પશુ સારો છે.

તુષ્યત્કાલ—તુષ્યત્ (તૃપ્ત થયેલા) કાલઃ, તત્સ્ય (શ્રુત્યતા) કરાલં (ભયંકર) વક્ત્રં તત્સ્ય (શ્રુત્યતા) વિષતાઃ, તૈઃ (વશુચાવેશા કૌર્મગધાર્થા) જ્યાકોર્ષમાણામ્ इव છવાઈ હોય તેવી)

પાંદેર તુષ્યત્કાલ—તુષ્યત્ તૃપ્તયા. વીરસરસ સમજાવે છે—તુષ્યત્-ત્યન્તેન વિપાતયાન્યપરેય મૃત્યુના અર્ધજઘાનિ મુક્તાનીતિ વ્યવ્યક્તે-

અહીં છેલ્લી લીટીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

સંખ્ય વેા—રણુ ૭-૧૧-કથિદ્વિષત્કાલ્મ્વ હતોત્તમાદ્રઃ સદો વિમાન પ્રમુતામુપેત્ય । વામાદ્રસંસજસુરાદ્રનઃ સઃ ત્વત્કાલ્મ્વં સમરે દર્શત્ ।।

આ શ્લોકમાં વીર અને અદ્ભુત રસ છે.

૬-૩

પ્રત્યુપસ્થિતે—વપ એવા ચૂરવી સારથે ચન્દ્રકેતુને ૬-૬ દુદ્ધ મરવાની અનુભવિ આપના મુખન્વતો જવ ચાલતો નથી કતા ને એમ કી શકતો નથી કાગલુ તેમ કગામા ઈલાકુઓના કુને લાછન લાગવા સમય છે વાયો મનુ—સમોત્તમાર્ચન રાગ ત્વાહૂત પલગનપ્રવ ન નિરતેત સપ્રમાનુ ભાગ વર્ષનનુમ્મરન ।

૬-૬ ૭

વાગ્વિપરીમૂત —વાથી સ અગાય એના અતગમા

આહ્વાયકૈ—મોનાવવા આવનારાઓ આહવાન કુર્જિ પાદેરે જાનાપકૈ—રણમૂર્તી ટમરનપ્રગાનનુમ્પાયા નામકીતનનિનુક્તપુરુષે ।

સોડ ૭ (અનુટુભ)

તેજસ્તેજસિ શામ્યતુ—તે / તે / મા ભને શમે એમ દાવાની રહેતો પ્રગય મૂર્તના ને / મા લીન થઈ જાય છે તેમ વારુ તેજ માતા વધારે તેજમા સમાઈ જાયો ચન્દ્રકેતુની આ અલિમા ભગી હામ છે

સોડ ૮

અન્વય—તયા ઉપદૂત ઇષ વીંગોત સ્તનચેતુરવાદિમાવલીનામ અવ મન્નૈ રક્ષસિહવાન રૂપ પૃત્નાનિર્મથવા વિનિરતિ । ઓપ-૭ હસિક)

ઉપદૂત —પડકાર કથો દેવાથી રૂમ-હાથી

કોઈ મિદ્યાના દાથીઓના ટોળાને આ વામા પ્રજ્વલ હોય ત્યારે જો મેવગર્જન થાય તો એ સિદ્ધમાળને એમ થાય કે નકરી પોતાનો કોઈ બીજો દાથીઓ કરના પજુ મોટો શત્રુ છે અને એ જ પડકાર કરી રહ્યો છે આમ મેધનુ ગર્જન સાલણીને એ દાથીઓને ખાસવાનુ બધ કરોને નીળ ગજના મરના મોટા શત્રુ તરફ વળે છે તેવા જ રીતે મુખન્વ કહેવા માગે છે કે ચન્દ્રકેતુએ પડકાર કથો દેવાથી વપ રોનિકાને ખાસવાનુ હોડીને બીજા એથી વધારે મોટા શત્રુ ચન્દ્રકેતુ ત કે વળે છે આમ અહીં પૂર્ણપ્રમા છે અને તે નીને મુખ્ય સમજાવી શકાય—

- (૧) ધીરપોતઃ ધીરઆળ દપ્તસિંહસાવઃ ગર્વીરો સિંહઆળ
 (૨) ત્વદા ડપદૂતઃ તમે પડકાર કર્યો ત્વારે સ્તનચિત્તુરવાત મેધની ગજનીથી
 (૩) પુતના નિર્મયનાત વિનિવર્તિતઃ- રૂમાવલીના અવમર્દાત વિનિવર્તિતઃ
 સૌન્દર્યને હણવાના કામમાંથી પાછો હાથીના ટોળાને મારવા થકી પાછો
 વળ્યો. વળે છે.

વિનિવર્તિત સાધારણ ધર્મ છે. તેથી અહીં પુણીપમા થઈ

સરખાવે-તૃણાનિ શોભમૂલયતિ પ્રમગ્ગનો મૃદુનિ નોષે પ્રણતાનિ સર્વતઃ ।
 શ્વમાપ દ્વોક્ષનચેતગાયયં ગહાન્મહસ્ત્વેવ કયોતિ વિક્રમમ્ ॥

નિરાત-કિમપેક્ષ ફલં પયોમરાન્ધનસઃ પ્રાર્થયતે મૃગાધિપઃ પ્રકૃતિઃ સ્તુ
 સા મહીયસઃ સહતે નાન્વસમુજ્જતિ યયા ॥

શ્લોક ૬

અનુવૃત્ત-પ્રત્યપવનાસ્કાસિત પયોરાશોઃ ઓષઃ શ્વ સમન્તાત્ ઉપસર્પન્
 શ્વયં જનતુમુલહેલ્યકડકટઃ મે શૈલાઘાત...કવલપં મજતુ । (શિખરિણી)

શૈલાઘાતઃ-શૈલાના આઘાતેન (પર્વતોના અથડાવાને લીધે) કુમ્ભિતઃ
 (કુપ્ત થયેલા) ચ વદવાવકુત્તુભુક્ (વડવાનળ) તદ્વર (જેની) પ્રવળઃ
 (પ્રયંડ) ક્રોધઃ, તસ્ય (ક્રોધની) અર્ચિષાં (જ્વાળાઓના) નિચયઃ, તસ્ય
 (સમૂદયે) કવલપં (ઢાળિયો)

વદવાનળ-શૃંગના વંચળેના નાચ કરવાની મજાથી કાર્તવીયના
 પુત્રાએ ઉદરમાંના બાળકને પાછા નાચ કરવા માડ્યો. એ વંચની એક
 આપ-નસરના સીએ પોતાના ઉદરમાં બાળકને એના બિરુચનમાં સંતાડી
 દીધું આથી એ બાળક ઔર કહેવાયો. એને જોઇને કાર્તવીયના પુત્રા
 આંધળા થઈ ગયા એના ક્રોધની એવી જ્વાળા પ્રગટી કે જે વિશ્વને મળી
 જશે એમ શય પમાડવા લાગી. પોતાના પિતૃઓની ઇચ્છાથી તેણે એને
 સમુદ્રમાં ફેંકી દીધી. ત્યાં એ અશ્વના મુખથી રહી છે અને કહે છે કે તે
 સમુદ્રનું પાણી ખાઈ જાય છે. તત્કરતં ક્રોધનં તાત ઔર્વોદ્યમિ પરણલયે ।
 સ્તરતર્જન યૌગ્ય ડપગુસ્તે મહોદયી । મહદયશ્વિરો મૃગ્યા યત્તદેવિદો વિદુઃ ॥
 ચોર, નાચ અને વદવાનળ એ એક જ અર્થ બનાવે છે.

ધનતુમુલ૦-ધનઃ (મોટો) તુમુલ (શયકર) સેનાયા (ગેનાનો) કર્મરૂ
(ધોધાટ) ધન ને બાંધે ધન અને સેનાને બાંધે વલ અને હેરા (કોટા)
પાદેર છે

પ્રલય૦-પ્રલયપવનેન (પવનના પવનથી) આસ્પાલિત (હાલી ઊડેલા)

બહી પણ ઉપમા છે કલકલ ને પયોરાશેરોષ સાથે સરખાવે છે.
ક્રોધાર્ચિનિચય ને વડવાપવન હુતમુદ સાથે સરખાવે છે કલત્વ પ્રવન
સાધારણ ધર્મ છે પયોરાશેરોષ ને વડવાનથ આર્ધ ભાષ છે જ્યારે સેના
કલકલ ન ક્રોધાર્ચિનિચય આધ ભાષ છે પયોરાશિશૈલાઘાતક્રુમિત છે જ્યારે
ક્રોધાર્ચિનિચય પ્રવણ છે પયોરાશેરોષ પવનાસ્પાન્નિત છે જ્યારે કલકલ સેના
થી અથવા હેરા થી ધાપ છે. ઉપમા નીચે પ્રમાણે સરખાવાથી સમજાવી
શકાય—

ક્રોધાર્ચિનિચય કલકલ

વડવાવક્રહુતમુદ પયોરાશેરોષ

કલત્વ પ્રવન

કલત્વ પ્રવન

(સાધારણ ધર્મ)

(સાધારણ ધર્મ)

પ્રવણ (ગમ્ય સામ્ય)

શૈલાઘાત૦ (ગમ્ય સામ્ય)

સેના (અથવા હેરા) (કલકલ)

પવનાસ્પાન્ન

(ગમ્ય સામ્ય)

(ગમ્ય સામ્ય)

આમ બહી ઉપમા છે

સરખાવે. રુપ૦ ૧-૮૧-અન્તર્નિવિષ્ટપદમાત્મવિનાશહેતુ' શાપ દધ્યજ્ઞ
સ્ત્રીર્વિવિવામ્નુરાશિ ।

પ્રસો.ક ૧૦

૨૫-૫૫—અત્યદ્મુતાત્ ગુણાતિશયાત્ મે પ્રિય નસ્તિ । તસ્માત્ ત્વ
સક્તા મસિ । યત્ મમ તત્ તવ દૈવ । તત્ નિજે પરિજ્ઞે કિં કદન કરોષિ ?
નનુ એપ ચન્દ્રકેતુ તવ દર્પનિકષ ॥ (વસંતતિલકા)

કદન-સ હાગ. દર્પનિકષ.-શીવનો ક્ષોભી પથ્થર

૧૦-૪

કર્દયિત - કુત્સિતઃ અર્થઃ કર્દયઃ કર્દયઃ ઉપરથી નામધાતુ કર્દયયતિ તું
ક. બૂ. ફ. ધીર૦-ધીરેણ સંવાદઃ, તસ્મિન્ વિપ્રં કુર્વન્તિ इति.

પ્રલોક ૧૧

અન્યથા—કૌતુકવત્તા દર્પેણ મયિ ચ્છલક્ષ્યઃ, પશ્ચાદ્વલૈઃ મનુસૂતઃ
ઉદીર્ણધન્યા અયે દ્રેષ્યાસમુદત મનુસૂતસ્ય માષવતચાપધરસ્ય મેઘસ્ય લક્ષ્મી ધત્તે ।
(વસ-તતિલક્ષ)

ચ્છલક્ષ્યઃ—ચ્છલ લક્ષ્યં યેન સઃ. ઉદીર્ણ૦-ઉદીર્ણં ધનુઃ યસ્ય. સમુદત૦-
સમુદતઃ (વાતા, આવતા) મસ્તુ તેન (પવનને લીધે) તરલત્વ (અસ્થિર)
માષઽ-મષવતઃ અયં માષવતઃ (ઇન્દ્રનુ) ચાપઃ તસ્ય (ધનુષ્ય) ધરઃ (ધારતા).

ખરી રીતે પવન એક સાથે બે વિરુદ્ધ દિશ માંથી નથી વાતો. પણ
તે અસ્થિર હોવાથી વારંવાર દિશા બદલે છે તેથી મેઘ પણ અસ્થિર
થાય છે.

ચન્દ્રકેતુએ લવને બોલાવ્યો એટલે એ ચન્દ્રકેતુ તરફ ફર્યો. આમ
લવની આખો ચન્દ્રકેતુ ઉપર મંડાયેલી હતી. પણ પાછળથી ચન્દ્રકેતુનું
રીત્મ ટોળાહલ કરવા સામ્યું એટલે મનુષ્ય નાણુતો એ એમની તરફ ફર્યો.
આ પ્રમાણે બે તરફ પારાફરતી ફરતાં એ કેવો દેખાય છે એનું ખીટ પે
લીટીમા સુંદર વર્ણન છે. બે બાણુ જોરથી પવન ફૂકાતા મેઘ આમતેમ
અથડાય અને ઘસડાય બમ, ધરીમાં ચન્દ્રકેતુ તરફ અને ધરીમા સૈનિકો
તરફ ફરતો જન ખગખર આવો આમતેમ વિરુદ્ધ દિશ માં પવનથી ઘસડાતા
મેઘ જેવો જ લાગતો હતો. વાદળમાં ચન્દ્રધનુષ્ય (મેઘ=ધનુષ્ય) હોય તેમ
લવના હાથમા પણ ધનુષ્ય ચમકતું હતું.

આમ અહીં લવ મેઘની કાન્તિ પારે છે એમ કહ્યું છે તેથી [નદર્શનઽ
અસંકાર ઇ.

પ્રલોક ૧૨

અન્યથા—સંસ્વાતીતૈઃ દ્વિરદતુરગત્યન્દનસ્થૈઃ, કલ્પચિન્તિતૈઃ કલગ્યેષ્ટૈઃ
મહદ્ભિઃ એકસ્મિન્ પદાતી, મેઘચર્મોત્તરીયે, અમિનવવયઃ કામદકાયે અન્ન યઃ અર્થ
યુષિ પરિકરઃ ચ્છદ્, તેન વઃ ધિન્, અસ્માન્ ધિન્ ।

(મ-વાકા-તા)

સંખ્યાતીતૈઃ—અસંખ્ય. દિરદ૦—દિરદાથ તુરગાથ સ્યન્દનાથ દિરદતુરગસ્ય-
ન્દનમ, તત્ર તિષ્ઠન્તિ ઇતિ સ્યન્દનસ્યૈઃ—પદાતૌપદાભ્યા અતતિ પ્રજાતિ ઇતિ પદાતિ-
પદાતિતું સ. એ. વ. કવચ૦—કવચેન નિચિતાઃ—કવચધારી. કાલ૦—કાલેન ડબેટાઃ
—વયમા ધણા મોટા. અમિનવ૦—અમિનવં વયઃ તેન (નવા વયને લીધે)
કામ્યઃ (સુંદર) કાવઃ યસ્ય (ચરીરવાળો).

પરિકરઃ ને બાલે સમમરઃ—યુગાપચો—પાણે છે. જદા—(૧) ૧મર
કમી છે.

યુદ્ધનો એવો નિયમ છે કે ધણા બધા સૈનિકોએ એક માથુસ સાથે
ન લડવું, હાથી, ગધ કે અશ્વ ઉપર બેઠેલાએ પનાતિ સાથે ન લડવું,
વયમા મોટાએ નાના સાથે ન લડવું, કવચધારીએ કવચ ન ધારના સાથે
ન લડવું, અહીં આ નિયમનો વાગ ચયો છે. કારણુ લવ એકલો છે અને
સામે અમંખ્ય લોકો છે, લવ વયમા નાનો છે અને સામે વયમા મોટા છે,
લવ પદાતિ છે અને સામે બધા હાથી, ગધ અને અશ્વ ઉપર બેઠા છે. લવે
કેવળ ચમંજ ધારણ કરું છે ત્યારે સામે બધા કવચધારી છે.
આમ અહીં લગ્ગર અને લવ વચ્ચે સુદૃઢ વિરોધ છે તેથી વિપક્ષ
અલંકાર છે. આમ આ યુદ્ધ સરંચા અણગમ છે તેથી ચન્દ્રકેતુ પોતાને
અને પોતાના બધા સાથીઓને પિછારે છે.

વર્ણિ—રમી ચ રથિના ચૌલ્લો મનેન મજૂર્ણતઃ । અથેનાપ્રી પદાતિથ
પદાતેનૈન મારત ॥...હીનશ્ચો વિવર્મા ચ મ હન્તવ્યઃ કદાચન ॥

૧૨-૧

સેન્માથમ્—અન્નાથેન સહ ચથા રથાત તથા ત્રિડાઈને. કાલહરગ૦—
કાલસ્ય હરગ, તસ્ય પ્રતિવેધ, તર્ક—સમઃ બગડતો અટકાવવા.

શ્લોક ૧૩

અન્વય—તામમઃ વૈશુતઃ ચ મીમ કાતિકરઃ ઇવ, પ્રજેહિનં અપિ ચક્રુઃ
મસ્યમુક હિન રત । અથ એતન્ રૈન્ય લિચિનં ઇવ અસ્પન્દં આસ્તે । નિયતં
અજિતીર્ય જૃમ્મકાઞ્ચ જૃમ્મતે । (માલિની)

અહીં જુગ્મક, રતની અસર બતાવી છે અતિદર—સંયોગ.

પ્રવત્તુન્મ - આરૌ-ગસ્તે પથાત્ સુકમ્ (કર્મ) હિનસ્તિ-વિષયપ્રહણ
અસમર્થં કરોતિ इव-વસ્તુ જોવા માટે જાણે અસમર્થ બનાવે છે.

અહીં નીચે પ્રમાણે લાવ છે. જુઝ્ઝકાઅથી પહેલાં ગાઠ અંધકાર,
પછી ઉજ્જવળ પ્રકાશ અને પછી ગાઠ નિદ્રા આવે છે. આ ત્રણેય અસર
થતી અહીં બતાવી છે. જુઝ્ઝકાઅથી બાપેલો ગાઠ અંધકાર પહેલાં
આંખોને જાણે મળી ગયો અર્થાત્ એ અંધકારે પહેલાં આંખોને
આવરી લીધી. (પ્રસ્ત) આ પછી તરત ઉજ્જવળ પ્રકાશના ઝબકારા થયા.
આમ આંખ જોવા માટે અંધકારમાંથી મુક્ત બની (સુક્ત). પણ આ તો
ઉલટાની વધારે ઉપાધિ આવી. ઉજ્જવળ પ્રકાશથી આંખો એવી અંતર્ધ
મર્ધ કે જે જોવા માટે અસમર્થ બની (હિનસ્તિ).

આ પછી છેલ્લી બે લીટીમાં જુઝ્ઝકાઅથી ઉદ્ભવતી નિદ્રાનું વર્ણન
છે. અસ્પન્દમ્-અવિશમાનઃ સ્પન્દઃ વસ્ય-સ્થિર અજિતવીર્ય-અજિતં વીર્યં વસ્ય-
અજેય શક્તિવાળું. જન્મતે-જન્મ મ મ. આત્મને. નું વર્ત. કા (મદ ત્રી
પુ. એ. ૧.

શ્લોક ૧૪

અ-૩૫-પાતાલોદરકુન્નપુજિતતમઃ શ્યામૈઃ, ઉત્પ્લ...દીપ્તિમિઃ, કન્પાક્ષે
ચસ્તૈઃ મીલન્મેષ . કુહરૈઃ, વિન્ધ્યાદ્રિકૃટૈઃ इव જૃમ્ભકૈઃ નમઃ અવસ્તીર્યતે ।
(શાદ્દૃષ્ટિચિકીડિત)

પાતાલો-પાતાલસ્ય (પાતાળના) ઉદરમ્ એવ કુન્નઃ તસ્મિન્ મધ્યભાગ
રૂપી કુન્નમાં પુજિતં હશે. મધેશા તમઃ (અંધકાર), તદ્વત્ (જેવા) શ્યામૈઃ
(શ્યામ)

ઉત્પ્લ-ઉત્પ્લં અત એવ (તપાવેલા) સ્ફુરત્ (ચળકતા) યત્ આરુઢ તત્ત્વ
(પિત્તગની) ક્ષ્પિત્તનિ (ખીળી) ઉલ્લેખીય, (જ્યોતિ) તદ્વત્ (જેવા) ઉવલ્લસ્યઃ
(બળતા) દીપ્તયઃ ચેવામ્ (તેજવાળા)

કન્પાક્ષેઃ-કલપે (કલ્પના) યઃ આક્ષેપઃ તસ્મિન્ (અંતના) યઃ કચ્ચેરઃ
(મહાન) ચેરમ- (ખીણ) મરુત્ તેન (વાયુથી) વ્યસ્તૈઃ (હર ફેંકાયેલાં).

મીલન્-મીલન્તઃ (૨૩ પાણે, ગેંવા હોવાથી) મેજેવા મેષાઃ (મેષ)
તદિતથ તૈઃ (અને વિદ્યુતથી) વહારાણિ સાધ્ પીળી) કુદરાજ વેપાં (ચુરાઓ
વાળાં) રાય આ સમાસેનાં બુંદી રીતેનિમદ્ કરે છે-મીલન્તઃ (ગતિવશાત્)

(સમાપવન્ત) ■ મેધાઃ તેષા યાઃ તદ્વિત્ત્વ તામિ કજારાણિ તે રીતે લેનાં મેધને સીધે બનાવાતો જુઝ્ઝકોનો અધિકાર વ્યક્ત થતો નથી કેવળ વિદ્યુતથી સ્વયંવાનું પીળું તેજ જ વ્યક્ત થાય છે તથા તે ગગનર નથી. આ અને વિન્ધ્યાદિકૃતૈઃ નાં વિશેષણ છે.

અધિકાર અને પ્રકાશ ફેલાવતાં જુઝ્ઝકાઓ પ્રલયવાનુષ્ઠી કીડી ગયેલાં અને કાળા મેધ અને પ્રકાશથી વિદ્યુતથી હરાયેનાં વિન્ધ્ય પર્યંતના સિખરો હોવાની કવિ અંભાવના કરે છે. તેથી અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અર્થકાર છે. કાળા વાદળ અને વિદ્યુત જુઝ્ઝકાઓના અધિકારના અને તેજના કાળા અને શ્વાસ પીળા રંગ બતાવવા માટે છે.

જુઝ્ઝકાઓથી પ્રસરતા અધિકારને પાતાળના મધ્ય ભાગમાં એકલા સયેલા અધિકાર સાથે તથા એમાંથી પ્રસરતી પીળા જ્યોતિને પિત્તળના પીળા પ્રકાશ સાથે સરખાવ્યાં છે. આમ અહીં ઉપમા પણ છે.

કલ્પ—૧૦૦૦ મહાયુગનો સમય. (કલિ, ૬૫૨, ત્રેતા અને કૃત-એ ચાર મહાયુગો છે.) ૧૦૦૦ મહાયુગ=૪૩૨૦૦, ૦૦, ૦૦, ૦ માનવવર્ષો થાય. એટલે એક બ્રહ્માનો દિવસ થાય. રાત્ર પણ એટલી જ હોય છે. કલ્પને અંતે આખા વિશ્વનો પ્રલય થાય છે.

શ્લોક ૧૫ (અનુષ્ટુભ)

કૃત્વાદ્વ૦-વાંચો ૧-૧૫ અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ. સંપ્રદાયેન-ગુરુશિષ્ય પરંપરાથી. રામનદ્રે સ્થિતઃ જપિ-૬૭ પણ રામલલ પામે જ છે. રામનદ્ર પાસેથી કાઈ પાસે અર્થાં સાંભળ્યાં નથી.

૧૫-૧

પ્રતીયમાન.—પ્રતીયમાન. સત્ત્વત્વ મત્ત્વગુણત્વ પ્રવ્રજાઃ યેષુ જેમને સત્ત્વગુણનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો ■ તેવા

શ્લોક ૧૬ (શિખરિણી)

સંવાદ=સમાગમ અથવા સાદર્ય અર્થે પણ યાવ. કે પછી ગુણેની અતિશયતા અથવા આકર્ષણનું કારણ છે ? કે પછી એવા આકર્ષણનું કારણ જન્મભાંતરથી દૃઢ નિષિદ્ધિ બાધિથી વદ્ધ પુરાણો પરિચય હશે ? કે પછી નસીબને બળે મને અવિદિત રહેલો કાઈકે પોતીકો સંબંધ આવા અન્યોન્ય આકર્ષણનું કારણ હશે ?

આમ એક બાબત માટે અહીં અનેક સંકેદ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અહીં સસંકેહ અલંકાર છે.

ત્રિશે વા સમન્વયઃ માં ભાવિ યનાવતુ' સૂચન છે. સંસ્કૃત કવિઓ માને છે કે જન્મજન્મભાંતરના સંસ્કારથી પણ મુદ્ધાવતુ' થત ન સમભવ તે ગીતે આકર્ષાય છે. સરખાવો—શાકુન્તલ-તત્ત્વેતસા હમરતિ નૂતમદોષર્ણ' ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહદાનિ ॥ ; રણુ-મનો દિ જન્માન્તરસંગતિશ્ચ ॥

ભવભૂતિ પણ આ દ્વારા ખાસ બતાવવા માગે છે કે જીવ અને ચેતુ એકમેકની સામે આવે છે ત્યારે એ બંનેના હૃદયમાં નૈસર્ગિક રનેદ ઉદભવે છે.

૧૬-૧,૨

સૌવિધર્મ—જીવેતો ધર્મ. રસમયી—રસમય તૌલિકાનાં ઉપચાર—સૌકિક ઉપચાર. સૌકિક સન્દેહોને ઉપયોગ તારામૈત્રુ—મહેતી મેત્રી ભોડો એમ માને છે કે બે જાતિઓની પરસ્પર પ્રીતિનું મૂળ કાંઈ એ છે કે તેમના જન્મ વખતના મહે એક સરખા હશે અથવા પરસ્પર મિત્રતાના રાખનારા હશે.

ચદુદ્રામઃ—મનુષ્યની આંખ બંધન મનુષ્યની આંખ ઉપર બાંધેલી માફક અસર કરે છે અને તે જ નૈસર્ગિક વ્યક્તિના રનેદનું કારણ છે.

તમપ્રતિ—અપ્રતિવંસ્ત્રેયમ્—અવર્ણનીય રચાપ્રતિભાસમ્ તુ' વિવિધ્ય કર્મણિ કૃદંત. અવિચલન—અવિદ્યમાન નિવચનં યસ્ય—જેને મારે કાઈ કાંઈ નથી તે. પ્રિયત્વ ભાવ इति.

પાંદેર (૧)—તદપ્રતિવંસ્ત્રેયનિવચનં પ્રમાણપ્રાપ્તનન્તિ—તેને (તે પ્રિયને)

ઋષિઓ એવો નૈસર્ગિક માન છે કે જેનું કારણ અર્થાં કે ધારી શકાય નહિ તેવું છે

(૨) તદ્ અપ્રતિષ્ઠાપેય અનિવચન પ્રમાણ આગમન્તિ 'ઋષિઓ તેને (તે પ્રેમને) શાસ્ત્રીય રીતે જેને આધાર મળ્યો નથી તેવું અને જેને છેતરી શકાય નહિ તેવું પ્રમાણુ માને છે'

શ્લોક ૧૭ (અતુ દુષ્ટ)

અતુ અવિચમાન હતુ વસ્ત્ય-જેને (કોઈ પણ) કારણ નથી તેવો
પશ્ચાત્ત પ્રેમ

સાચો સ્નેહ નૈસર્ગિક હોય છે હૃદયમાંથી આવતા એ ગુપ્ત પ્રેમના ઉભરાને કોઈ પણ રીતે રોકી શકાતો નથી આ સ્નેહ રૂપી ગુપ્ત તણ્ણથી જ બેળા—જેનામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેવું અને જેને માટે પ્રીતિ થઈ હોય તેવું હૃદય—આવાઈ જાય છે—અર્થાત્ એક થઈ જાય છે, આકર્ષાય છે, જુદા પડી શકતા નથી પ્રાણીઓના હૃદયમર્મને સાધતો આ તદ્ કોઈ સૂતરનો કે રેશમનો નથી પણ એ સ્નેહનો તદ્ છે સૂતરના કે ધીળા શિરાથી સીવેતું સીવણુ તો નજરે દેખાય તેવું હોય છે, અપારે આ તદ્ તો પ્રાણીઓના આત્મમર્મને એવી રીતે અદરથી સાધે છે કે કશાય પણ સીવણુ વા સાધો નજરે જ ન પડે આમ હૃદયના કોઈ અદરના અદૃષ્ટ કારણથી જ પ્રાણીઓ એકબેક ઉપર હેતુભાવ ધરાવતા હોય છે

સહાસકસ્તુ-સ્નેહ રૂપી તણ્ણ-મા રૂપક છે

પાઠદેર—અન્તર્મમાં જ ને બહારે બહુમૂલ્યને પાઠદેર છે એ પાઠ બેતા અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—'કારણ તે સ્નેહ રૂપી તણ્ણ પ્રાણીઓને અદરથી સાધે છે'

શ્લોક ૧૮

અ-અથ—મરુણિતરાજપદ્ધતાતે શ્વત્સિન્ શરીરે વ્યમિવ સાયકા મોક્ષબ્યા
ચત્રપ્રાપ્તૌ પરિરમ્મનાભિગપાર મમ અક્ષમ્ ડમ્બીગ્ત મુલ્લકરુદમ્બમ્ આસ્ત ।
(પ્રહર્ષિણી)

મરુણિત—મરુ ગત (નરમ અથવા પસેધા) રાજપદ (નીચ્ચકપદ,
યદ્રવિશેષ મનિવિદ્યપ વા—કોઈ ખાસ પ્રકારનું વસ્ત્ર અથવા ખાસ પ્રકારનો

મણિ તદ્વત્ (તેના જેવા) નાન્તે (સુંદર). અહીં રાજપદ એટલે ખાસ વસ્ત્ર લક્ષ્યે તો મસૂગિત એટલે સુંવાળું અથવા નરમ અર્થ યામ. શરીરને અનુલક્ષીને હોવાથી રાજપદ એટલે વસ્ત્ર લેવું ઠીક છે. તો જ સુંવાળું વિશેષણ બંધ બેસે છે.

परिरम्भणा०—परिरम्भणस्य (आलिङ्गननी) अभिलाषात् (अलिलाषापी).
उन्मीलत्०—उन्मीलन्ति पुलककद्म्बानि यस्मिन्-જેમાં રોમાંચ (પુલક) સમૂહ (વત્તમ્બ) ખડો થઈ ગયો છે તેવું (ઉન્મીલત્) અથવા કદ્મ્બ એટલે કદંબ પુષ્પ અર્થ લેતા નીચે પ્રમાણે વિગ્રહ થાય-उन्मीलन्ति पुलकाः एन कद्म्बानि (कद्म्ब पुष्पाणि) यस्मिन्-જેમાં રોમાંચરૂપી કદંબ ખીલ્યાં છે તેવું (આ રીતે લેતા અલંકાર રૂપક થાય) અથવા તો 'કદંબ પુષ્પ જેવા રોમાંચ' એમ ઉપમા પણ લેવાય.

અહીં આ ભાવ છે : ક્યાં આ સુંવાળું શરીર અને ક્યાં અપ્પ બાણ ! આ સુંવાળા શરીર ઉપર બાણ તે શેં મરાય ! ઉમટું એને જેવાથી તો આલિંગનની હઝારી માત્રો રોમાંચિત થઈ ગયું છે. પછી એના ઉપર બાણ છોડવાનો તો વિચાર જ શેં આવે ! આમ અહીં સુંવાળું શરીર અને બાણ એ બે વિરૂપ વસ્તુનો યોગ બતાવ્યો છે તેથી વિષમ અલંકાર થયો.

સરખાવો દાકુ-ન રાહ ન લહુ વાણ : સનિપાત્યોડયમસ્મિન્ મુદ્ધિનિ
ચુગશરીરે ત્લુશનાયિવાग्निः । इ वत हरिणशानां जीविनं चातिलोलं क्व न
निशीतनिपाता- વજ્રમારાઃ વગસ્તે ॥

શ્લોક ૧૯

किं तु आक्रान्तकठोरतेजसि दस्त्रं विना वा नाम गतिः ? यस्य इदंशः
विषयः न जायते, तेन 'अग्नेः अपि हि किम् ? आयुर्वे उच्यते अपि मुद्विचमुत्तं
मां अयम् एव किं चक्षति ? दाहुरत्यः वीराणां ममयः स्नेहकर्म वापते हि ।
(श्राद्धं विहीडित)

आक्रान्त०—आक्रान्तं (प्राप्तं) कठोरं तेजः येन तस्मिन्-જેણે પૂર્ણ (કઠોર) તેજ શાખવું છે (આક્રાન્ત) તેના પ્રત્યે. સમય-ધર્મ.

એડમેકનું હૃદય સમજી શકતા નથી તેથી બંને કુમારો આ પ્રમાણે

ધારે છે સામેના કુમારે જ્યારે લડવાની જ શક્તિ ઘાપવી છે અને એવું જ તેજ ધારણ કર્યું છે ત્યારે હું કોઈ બીજા જ પ્રેમના વિચારો કરું અને યુદ્ધ વિમુખ થાઉં તો એ મારી સામે આવેલો મારે માટે અને મારા મરાકમ માટે શું ધારશે ? એ મારા વીર્ય વિશે તો શંકા નહિ હાવે !

૧૯-૧

હૃદય કિમ્બવચાન-લવની આકૃતિ રામ અને સીતાને મળતી આવતી જોઈને સુમન્ય ધારે છે કે તે રામ અને સીતાને પુત્ર હશે. પણ સીતાનો તો કેવો કરુણ અંત આવી ગયો છે તે શાદ જ્ઞાવતાં તે કહે છે કે એના વિચારો કેવા બિનપાયાદાર છે.

પરિણયસે કરતાં પરિકલ્પસે પાડેર નધારે સારો છે.

શ્લોક ૨૦ (અનુષ્ટુપ)

વોર્ગ-સીતાને ઉદ્દેશીને વપરાયું છે. હતમ ને બદલે હતમ પાડેર છે.

‘આ સીતાનો પુત્ર હશે’ એવા મનોરમનું જે બીજા (મૂળ કારણ) (સીતા) છે તેને જ દેવે પહેલેથી જ હરી લીધું. તેથી મારો મનોરમ જ અસંજત છે. આને માટે બીજા લાટીમાં દહાન્ત આવે છે-ફૂલ આવે તે પહેલાં જ લવાને કાપી નાખવામાં આવે તો પછી ફૂલ આવે જ ક્યાંથી ? તેવી જ રીતે પુત્રનો પ્રસવ થતાં પહેલાં જ જ્યારે સીતા નષ્ટ થઈ છે તો પછી પુત્રનો સંભાવ જ ક્યાંથી હોઈ શકે ? આમ બહી દહાન્ત અસંજાર છે.

શ્લોક ૨૧ (અનુષ્ટુપ)

વ્યાઘ્રં અતુષ્ઠાનમ્-અન્દશુપ્તે જે સ્થમાંથી કીતરીને યુદ્ધ કરવાનું કર્યું તે.

માદસઃ-મારા જેવો-હૃદવાકુ વંશમાં ધરડો થયેલો. રાહુલૈ-સાહસં
एव एकः रसः वस्याम्

સુમન્યને દેવે ખાતરી થઈ ગઈ છે કે ચન્દ્રકેતુ લવ સાથે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન નથી. તેને ખાતરી છે કે રમ વખરના યુદ્ધમાં તો ચન્દ્રકેતુ હારી જ જવાનો છતાં એ જ સાચો ન્યાય છે. પોતે હૃદવાકુ વંશમાં ધરડો થયેલો છતાં એ તે આ ન્યાયની વાત ઉઘાડી દઈને ચન્દ્રકેતુને રમમાંથી

ઉતરવા ન દે તો એ એના એવા મઠે અયોગ્ય કહેવ.મ. કારણ તે મઠે છે કે ઈશ્વારુઓ કદી ધર્મ વિરુદ્ધનું કુદ કરતા નથી. આથી તે રથમાંથી ઉતરીને સડવાના ચન્દ્રકેતુના પ્રતાપને કેવી રીતે નકારી શકે ! છતાં સાથે એને બીજી મૂંઝવણ છે કે એવાં કુદર્માં કેવળ ભારે સાદસજ અને એમાં નક્કો ચન્દ્રકેતુ દારવાનો. કદાચ ચન્દ્રકેતુનું જીવન પણ એમાં જોખમાય તો એવા સાદસ કાર્ય માટે એ અનુમતિ પણ કેવી રીતે આપી શકે ? આમ સુમન્ત અહીં દ્વિધામાં પડી બાધ છે.

૨૧૫

સાતમિથ્ય—રામ લક્ષ્મણ અને એના બીજા એ કાકાઓને ઉદ્દેશીને અથવા એકલા રામને માટે વાગે છે. પિતૃઃ પ્રિયવક્ત્રમ્-ગમના પિતાના (દશમના) પ્રિય મિત્ર સુમન્ત દશરથનો પ્રિય મિત્ર હોયે અર્થ- (કોઈ) વસ્તુના સંશયમાં. રથમાંથી ઉતરીને સડવાના ચન્દ્રકેતુના પ્રત્યેક ઉપર બતાવેલ કારણને લીધે સુમન્ત બલદી જવાનું આપી શકતો નથી તેથી ચન્દ્રકેતુ ફરી પૂછે છે કે તમે આજકાલના નહિ પણ મારા દાદાના વખતના એમના મિત્ર છો. મારા પિતા પણ સંશયની બાબતમાં તમારી સલાહ મુજબ ચાલતા તો પછી મારા સંશયમાં પણ હું તમારી જ સલાહ પ્રમાણે ચાલીશ.

૨૧૬ ૨૨ (અનુક્રમ)

જન જોમો જોમો લડતો હવે તેથી તેની સામે રથમાં બેસીને સડવામાં એક સાચા ક્ષત્રિયને લાંછન લાગે તેથી તેની સામે તો રથમાંથી ઉતરીને જ લડવું જોઈએ એવા ચન્દ્રકેતુના પ્રતાપને સુમન્ત અહીં રોકે આપે છે કે એ જ સાચી ક્ષત્રીયવૃદ્ધ છે. ચીર-ચીરને ઉચિત આવ્યારનો માર્ગ.

૨૧૬ ૨૩ (અનુક્રમ)

દત્તિહાસ—ઈતિહાસ. ભવબુતિ પ્રમાણે તો રામાયણ અને મહાભારતનો જ અર્થ ઉલ્લેખ છે. પણ ચન્દ્રકેતુ એલે છે નેથી એમ સમજવામાં કાળ લેઃ આવી બધા પુરાણ-પુરાણો ૧૮ છે. કદાચ વાણ પુરાણ કે વિષ્ણુ પુરાણ એમ એકનો પણ ઉલ્લેખ હોય. પુરાણ 'વલ્લભજી' કવચર-વાંચી
 ૧૫-૧૧-૨૦૨૧ ૨૩-૧૧-૨૦૨૧

તેના ઉપરની ક્ષીરસ્વામીની ટીકા—‘સર્વથ પ્રતિર્ગથ વંશો મન્દન્તરાણિ ચ ।
વશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પચ્છલક્ષણમ્ ॥

ધર્મપ્રવચનાનિ—મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ.

અંશોઃ ૨૪

અ.૫૫—‘ત્વસ, ઇન્દ્રજિત નિહન્તુ’, યત્સસ્ય તે પિતુ અપિ જાતસ્ય
અમૂનિ દિશાનિ વતિ નામ । ...’ (વસ તત્તલકા)

ઈદવાકુઓ સાથેનો સુમન્ત્રનો પરિચય નવોસવો નથી તે આ વચ
સાથે રહેના રહેતા તો ઘડો યથો ચન્દ્રકેતુ તો શું પણ એના બાપનાદાએ
પણ સંતપ્તની બાબતમાં એની જ સલાહ લેતા આગ્રહ છે આથી જ્યારે
ચન્દ્રકેતુ એની સલાહ માગે છે અને જ્યારે તે વીરધર્મ પાળે છે ત્યારે
સુમન્ત્ર કહે જ કે તું તો મારી આગળ બચ્ચું છે જ પણ એટલું જ નહિ,
તારા બાપ પણ મારી આગળ બચ્ચું જ છે. એની નજર નીચે જન્મેલા અને
ઉછરેલા લક્ષ્મણનો જન્મ એને માલરે જ. એ વખત તો એ આગળીને
ઠેરવે ગણી કાઢે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જ તે કહે છે કે તારા બાપને
જન્મે પણ કેટલોક વખત થયો છે હજી ? લક્ષ્મણ મોટો થયો અને તેણે
ચન્દ્રકેતુને મારી વીરધર્મનું પાલન કરું હવે એ વખત સુમન્ત્ર બહુ રહે-
લાઈથી માદ દેવડાવે છે સુમન્ત્રને મન આ આનંદની વાત છે.

આથી જ તે સદા જ રીતે કહે છે કે એવો મોટો ચન્દ્રજિતને હજીનારો
તારો બાપ પણ હજી કાલે જ મારા મોઢા આગળ જ જન્મેલો ॥ અને
ઉછરેલો છે, મારા આગળ એ જ હજી હોઠડું ગણાય. તુ તો વીરધર્મ પાળ
વામાં સમજે પણ શું છતાં પણ તે એ ધર્મ વાળ્યો તેથી જ હું બહુ
પ્રસન્ન થયો છું. તેથી જ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રનો રહુના કુળની
પ્રતિષ્ઠા વધી.

અથવા જાત=જાલો (લાડો) (હોકરો) એમ અર્થ પણ લેવાય “તું
તો બાળક ॥ જ પણ લાડકા લક્ષ્મણે તારા પિતાએ ચન્દ્રકેતુને માર્યો એને
હજી કેટલોક વખત થયો ?” એ વાતને આજે કેવળ જ્યાર કે તેર વર્ષ જ
અથવા એટલામાં તો તે એના પુત્રે પણ વીર ધર્મનું પાલન કરવા માડ્યું

૧૭ પ્રહેલો અર્થ વધારે સાવમય છે

પ્રતિષ્ઠા-આ શબ્દ કવિએ બહુ ચતુરાઈપૂર્વક પ્રયોજ્યો છે. સુમન્ત પ્રતિષ્ઠા એટલે કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા-એ ! અર્થમાં વાપરે છે, જ્યારે ચન્દ્રકેતુ પ્રતિષ્ઠા એટલે ‘સંતતિ’ (સંતતિઃ વંશસ્ય પ્રતિષ્ઠા इति) અર્થ પશુ કરે છે. તેથી જ તે નીચેના શ્લોકમાં રામને સંતતિ-હીનતાનો ઉલ્લેખ કરી જીવ ખાળે છે “આ રીતે કુશળતાથી કવિ સીતા અને રામનો ઉલ્લેખ કરી એ મૂળ વાન ફરીથી ખ્યાન ઉપર લાવે છે”*
શ્લોક ૨૫ (અનુષ્ટુપ)

અપ્રતિષ્ઠે-અવિચમાના પ્રતિષ્ઠા यस્ય. ત્રયો પિતરઃ-રામ, બરત અને શત્રુઘ્ન

૨૫-૨

મિશ્રીકૃતો રસક્રમો-ચન્દ્રકેતુને જોતાં લવને જે પ્રકારની પિરુદ્દ લાગણી થાય છે-એક ચન્દ્રકેતુ પ્રત્યેની ઉદ્બલવતી સ્નેહની લાગણી, કે જેને માટે માર્ક કારણ નથી અને ખીજ તે સામે લડવા જીનો હોવાથી. તેના પ્રત્યેની દુશ્મનાવટની લાગણી. આ બે લાવ વારાફરતી તેના મનમાં ઉદ્ભવે છે. નીચેના શ્લોકમાં એનું સુંદર વર્ણન છે.

શ્લોક ૨૬

અન-૫૫-મથા સમુપોદે હન્ધૌ કુમુદિનિ આનન્દં વ્રજતિ તથૈવ અસ્મિન્ (ચન્દ્રકેતૌ) (સમુપોદે સતિ) મમ દષ્ટિઃ (આનન્દં વ્રજતિ) । કલ્પહકામઃ પુનઃ અયં રણ . ધૃતપ્રેમા વાહુઃ વિકચ...રસઃ । (શિખરિણી)

અહીં ઉપર ખતાવી તે બે લાગણી કેવી રીતે પોતાના હૃદયમાં વ્યક્ત થાય છે તેનું વર્ણન છે.

ચન્દ્રને જોવાથી જેમ પોતણી મલકી રહે છે તેમ આને ચન્દ્રકેતુને જોઈને મારી આખ ખૂણ પ્રસન્ન થાય છે. પણ સાથે સાથે ચન્દ્રકેતુને જોઈને લવને દાઢ લડવા માટે પશુ એટલો જ અજાણ છે. પ્રથમાર્ધમાં પ્રામગ્ન લાવ છે. જ્યારે દ્વિતીયાર્ધમાં લડાઈનો જીરસો ખતાવ્યો છે.

વલ્પહકામઃ-કલ્પહૈ વ્રમઃ યસ્ય કથલ્પપ્રિય. રણત્કાર-રણત્કારેણ (અજ્ઞાતરથી) કૂર (કઠોર) ક્ષણિન્ યસ્ય મઃ (અજાજ કરતી). રણત્કાર-કૂરક્ષણિતઃ ગુણઃ તેન (પ્રત્યંચાથી) ગુજ્જત-રજીથી જીટેલા) ગુઠઃ (ભારે) ધનુઃ, તસ્મિન્ (ધનુષ્યની) ધૃતં પ્રેમ યેન (દોસ્તીમાં લાગેલો)

વિકચ૦—વિકચ (પ્રયટ) વિકરાલ (નિકરાળ) સત્વળરણ યસ્ય (વીર રસરાણો) પાદ્મિર-વિકચવિરરાલમ્બમુસ - વિકચાનિ (ખુલ્લા) વિકરાલાનિ (બધ કંર) ગ્રણમુલ્લાનિ યસ્ય (પશુ જેના ઉપર છે તેવા) અથવા નીચે પ્રમાણે પણ વિમ્બ થાય વિકચા (ખુલ્લા) વિકરાળા (નિકરાળ) ગ્રણા (મણ) મુલે (અમે) યસ્ય સ (જેની આગળ છે તેવા)

આ પાઠ પણ ઠીક છે કારણ ચન્દ્રકેતુના સૈન્ય સાથે લડવામા લડને આવ્યા હતા પણ હોય પણ એવા પ્રણેનો બીજો કપાય હિંનેખ નથી

અહી પહેલી બે લીટીમા ઉપમા છે એમા કુમુદિનીની દષ્ટિ સાથે જોતે અસ્મિન્ (ચન્દ્રકેતુ) ની ઇન્દુ સાથે સરખામણી થઈ છે આનન્દ પ્રગતિ સાધારણ ધર્મ છે આમ ઉપમા થઈ અહી લવ પોતે જે મે પગર નિરુદ્ધ બાવો અનુભવે તેનું વર્ણન છે તેની દષ્ટિ આનન્દ અનુભવે છે જનારે એનો ખડકુ મુદ્દ માટે સગરને છે આમ અહી વિરોધ છે પણ આનન્દ કેવળ અદૃષ્ટ સમપણને કાણે જ છે એમ સમજતા વિરોધનો પરિહાર થાય છે

૨૬-૨

અહિતસ્યૈવ-અહી કવિના અભિપ્રેત લાવવું મુશ્કેલ છે કે જે ખરે ખરે દુશ્મન હોય તેનો જ પરાજય જાને થાય લવ કદાચ ચન્દ્રકેતુનો ખરો દુશ્મન નહોતો તે તો એનો જાનીએ હતો તેથી આ કહ્યો તેની બાન તમા નહિ ફળે

આદિવરાહ-અહી વરાહાવતારનો ઉલ્લેખ છે યજુના પરાજય માટે ખાસ આ જ અવતારનો કેમ ઉલ્લેખ થાય છે તે સ્પષ્ટ નથી એક ગીતા કાર નીચેનો શ્લોક આપી આનું પ્રશ્ન સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે-

દાર્ઢ્યમર્કાન્નિદ્વ્ય શક્તા સત્ય રામાદ્ગુરોમતિમ્ ।

પરાન્નયમમિત્રાણા પ્રાર્યવ્યાદિકાલ્પા ॥

દાનવ દ્વિરણ્યાક્ષ બ્યારે પૃથ્વીને સમુદ્રને તળિયે વર્ષ ગયો ત્યારે વરાહ અનંતાઃ ધારી તેમણે પૃથ્વીને બચાવી દતી પૃથ્વીને યજુના હાથમ થી બચાવવા માટેનો આ કદાચ જાગવાનનો પલ્લો અવતાર હશે તેથી પણ યજુના પરાજય માટે આદિવરાહનું નામ લેવાનું હશે વાચો ગીતગોવિંદ વગતિ દશનક્ષિત્રે ધરણી ત્વ લગ્ના ગચ્છિતિ ચલ્લુ ચલેવ નિમગ્ના । કેશવ પ્રત્યક્કરૂપ જય જગદીશ હરે ॥

શ્રી કાણે આનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો બતાવે છે પૌરાણિક કૃતિઓમાં વિષ્ણુના અવતારોનું પણ ન આ વરાહ અવતારથી થાય છે. પહેલાંના વખતમાં ધણા રાજાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર, ધ્વજ ઉપર અને ચિહ્નાલેખો કે તામ્રપત્રો ઉપર આરાધ્ય દેવ તરીકે ગરુડ કે વરાહનું ચિત્ર રાખના તેથી પણ વરાહનો આ રીતે ઉલ્લેખ થયો હોય.

આ સીટીને બદલે કેટલીક આવૃત્તિઓ નીચેના શ્લોક આપે છે—અર્જુને
 -પુણ્યમૂર્તિરેવ કલુસ્સ્યસ્થેવ તે મહઃ । શ્રેયસે શાશ્વતો દેવો વરાહઃ પરિવલ્લપતામ્ ॥
 ‘કલુસ્થની માફક તમાના શ્રેય માટે શાશ્વત દેવ, વરાહ (તમને) ન છુટાય તેનું બગવાન તેજ આપો.’ કલુષ રામના પૂર્વજ હતા. તે ઇન્દ્રવાકુના પૌત્ર હતા. તેમનું મૂળ નામ પુરંજય હતું. અસુરોએ દેવોને હરાવ્યા હોવાથી ઇન્દ્રે એની મદદ માગી હતી. ઇન્દ્રે જો બળદ રૂપે તેનું વાહન બને તો જ તે મદદ કરે એમ તેણે કહ્યું. ઇન્દ્રે એ કખૂણ ક્યું અને આ રીતે પુરંજયે અસુરોનો સંહાર કર્યો ત્યારથી એ (પુરંજય) કલુસ્થ (બળદની ખાંધ ઉપર બેસનાર) કહેવાયો. (વધારે વિગત માટે જુઓ વિષ્ણુપુરાણ)

સરખાવો—પુરંજયસ્તસ્ય સુત ઇન્દ્રવાજ્ઞ ઇતોરિતઃ । વાહનત્વે જૃતસ્તસ્ય ચમુલેન્દ્રો મહારુપઃ । .. સ્તૂયમાનસ્તમારુણ યુયુસ્મઃ કલુદિ સ્થિતઃ । સેજનાપ્યા-
 -યિતો વિષ્ણોઃ પુરુષસ્ય પરાત્મનઃ ॥ ‘રુપ—મહેન્દ્રમાસ્થાય મહોદ્ધર્મ યઃ સંયતિ પ્રાપ્તવિનાશીલીલઃ સ્વચર ચાગૈરસુરાજ્ઞનાનો ગણ્ડ.સ્થતીઃ પ્રોયિતપદ્મલેસાઃ ।

શ્લોક ૨૭ (શાદ્ધર્મિ કીર્તિત)

ધિનોતુ પ્રુથ કરો. શક્તિ આપો પ્રેરો અહીં ધિન્ પાંચમે બધું પરકમે (પ્રુથ કરવું) એ માત્ર છે.

મૈત્રાવરણ—વસિષ્ઠ. મિત્ર અને વરુણના અસખાંધો હિતપત્ર થયેલા. મિત્રાવરણયોઃ અદમ્ ઇતિ મૈત્રાવરણઃ પાંચે. ક્રમેદ તન્નાસિ મૈત્રાવરણો વસિષ્ઠોર્વરા-
 -મહન્ મનસોઽધિજાતઃ ।

ઇન્દ્રાવૈષ્ણવમ્—ઇન્દ્રચ વિષ્ણુચ ઇન્દ્રાવિષ્ણુ દેવનાઇન્દ્રે ચં પા. ૬-૨-૨૬ પ્રમાણે ત્યારે દેવોના નામનેા ઇન્દ્ર સમાસ થાય ત્યારે પહેલા શબ્દના અંત્ય સ્વરનેા આ થાય છે. તેના ઉપરથી જ્યારે કંઈ રચના કરવાની હોય ત્યારે દરેક શબ્દના પહેલા અક્ષરની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ ઇન્દ્રાવૈષ્ણવમ્ થયું. શ્રી ‘રાય’ સમજાવે છે કે અગ્નિમારુતઃ—અગ્નિમરુતોઃ ઇદમ્—અગ્નિ । અને

મનુનું નોખું નોખું તેજ નદિ પણ બને સાથે કામ કરતા હોય ત્યારનું તેમનું ભેગું તેજ. પવન સાથે હોય ત્યારે અગ્નિ કાળુ બદાર જતો હોય છે.

સૌર્ણ—સુર્ણસ્ય દ્વં સૌર્ણમ્. સુર્ણ—મરુડ. તે વિનતાને। પુત્ર હતે અને વિપ્લુનું વાહન થયો. દેવાદ-દા નું આશીર્વાદાર્ય.

રામણસ્મય—રામણસ્મયોઃ (રામણદમણના) ધનુષઃ (ધનુષ્યની) ગયાયાઃ (દોરીના) યઃ ધોષઃ સઃ એવ મન્ત્ર (ધોષ રૂપી મન્ત્ર)

૨૭-૫

કો વિદ્યાર.૦—સીક ૫-૧૦ માં ચન્દ્રકેતુએ કશુ હતું કે જે માડું છે તે તારું જ છે—એના અનુસધાનમા લવ કહે છે કે તારા જ બોલેલા શબ્દો પ્રમાણે તું જે રથ મને આપે છે તે મારો જ ગણાય એ વાપરવામાં કંઈ તારે દયાળુ કૃપાનું ન હોય અને મારે વિચાર કરવાનો ન હોય. છતાં હું રથો વનવાસો. અને પગે લકડા ટેવાયેલા. રથનો અમને ઓછો મદાવરો. મારે હું તો નીચે જ ઊભા ગદી પુદ્ગ કરવું પસંદ કરીશ

શ્રી ‘ રથ ’ કહે છે એનો અર્થ એમ નથી કે લવ રથ ચલાવી શકતો નહોતો. રથ ચલાવનાર પણ સાથે જ મળે. લવ કહેવા એમ માગે છે કે આશક્તા રથે તીર તાકવું એ ધણો અભ્યાસ હોય તો જ બને. એ પોતે વનમાં રહેતો હોવાથી એને એવો અભ્યાસ નથી તેથી રથ એને વિદ્યારથ બને. લવ ઉપર ઉપરથી જ આમ કહે છે. ખરી રીતે તો તે એમ જ કહેવા માગે છે કે પગે ઊભો ઊભો લડતો હોવા છતાં રથ ઉપર રહેલા ચન્દ્રકેતુને એ ઠીક ઠીક પૂરા પડે એવો છે. અર્થાત્ ચન્દ્રકેતુ કરતાં એ કપાળ ચડિયાતો છે.

કેટલાક કહે છે કે લવ અહીં દ્વિત્રિય તરીકે બોલે છે એક દ્વિત્રિય તરીકે ‘ રથ ’ વગેરેને તે પોતાનાં વાહન ગણે છે. તે કહેવા માગે છે એક દ્વિત્રિય તરીકે રથ માડું જ વાહન છે. એ સ્વીકારવામાં વિચાર તે શો કરવાનો હોય ? પરંતુ આ ભાવ એના હવે પછીના વાક્ય સાથે સુસંગત થતો નથી.

અરણ્યસદઃ—અરણ્યે સીદન્તિ વસન્તે इति. અનમ્યમ્નઃ—અનમ્યસ્તાઃ રપચર્ચાં ચેવામ્.

૨૭-૬

દર્પસૌજન્યયોગ્યોચિતમ્-અભિમાન અને સૌજન્યને ઉચિત. કલે ચન્દ્રકેતુન રથ ઉપર જ રહીને લડવા કહ્યું અને સુમન્તને પણ તેમ કરાવવા કહ્યું. આમાં એનું અભિમાન સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે કહેવા માગે છે કે ભલે અમે અરણ્યવાસી રહ્યા અને તેથી ભલે અમે રથમાં બેસવા ટેવાયા ન હોઈએ. છતાં હું ચન્દ્રકેતુ કરતાં મહિયાતો છું. ચન્દ્રકેતુ રથમાં બેઠો બેઠો લડશે તો યે હું તેની બરોબરી કરી શકીશ. રથમાં રહે રહે એ થોડોક પણ મારો સામનો કરી શકશે, જ્યારે નીચે તો તે મારી બરોબરી નહિ જ કરી શકે.

પણ આ ગર્વશુનું વચન તે બહુ વિનયથી બોલે છે એમ સુમન્ત કહેવા માગે છે.

યદિ પુનસ્ત્વા- અહીં બાવી બનાવતું સૂચન કરતી નાટ્યારમક વ્યવસ્થા છે. સુમન્ત પોતે આ સ્વાભાવિક રીતે બોલે છે, જ્યારે એ સાચું બડવાનું છે એની એને ખબર નથી, છતાં પ્રેક્ષકોને એ ખબર છે. આમ નાટ્યમય વ્યવસ્થા ઉપસ્થિત થાય છે.

સેાક ૫૮

અન્યથ-વયં અપિ સહુ એવંશ્યાઃ ક્રતુપ્રતિષ્ઠાતિન. ન । તં રાજનં શુભૈઃ રહ કઃ જનઃ સહુ ન મન્યતે । તદપિ સહુ તુરન્નમરક્ષિણાં સ વ્યાહારઃ . અસિલક્ષત્રાક્ષેપપ્રચ્છન્નતા મે વિકૃતિ અકરોન્ । (હ(૨૭૫))

ક્રતુપ્રતિષ્ઠાતિનઃ-વશમાં વિશ્વ કરનારા. સ વ્યાહારઃ ૪-૨૦ અને તે પછીની સૈનિકાની ઉડિન-રેરે મહારાજનું પ્રતિ જુતઃ ક્ષત્રિયા । અસિલ=અસિલં . (અપા) ક્ષત્રં તસ્ય (ક્ષત્રિયોના) આક્ષેપઃ તેન તિરસ્કારના) પ્રચ્છન્નઃ તસ્ય માધઃ પ્રચ્છન્નતા તમા (ઉપદ્રવથી).

સવ કહે છે કે રાજા રૂકત વશમાં વિશ્વ કરનારને જ અરણ્યમાં દેડે છે. એ પોતે એવા પ્રકારનો મહાવિદ્યસી નથી કે જેથી રાજા સળ કહે. રાજા પણ એવો નથી કે જે નિર્દોષને ખોટી સળ કરે. આમ આવા રાજા રામ માટે પણ એને માન છે. કારણ વચર રાજાના માખુસીએ તોહડાર્પ કરી અને ક્ષત્રિયોનું અવમાન કર્યું તેથી જ હવે કંઈક શરસે ચયો.

પાઠ૬૨-યદિ ચ નમમ્યેવંગ્રાયા મનુદ્વિષતામરૌ-‘એ યતને ધિક્કારનાર
 યતુ તરફ અમે’ આવા પ્રકારના (આવા પ્રકારની લામણી વાળા) હોઈએ
 તો પણ એવંગ્રાયા: ના આવા અર્થનું સૂચન સંદર્ભમાં કરાય નથી, એક
 ટીકાકાર વળી નીચે પ્રમાણે લે છે-વચમપિ...એવંગ્રાય. મનુદ્વિષતામરિમ્ અહીં
 મનુ० ને ખીજી લીટીમાં રાજાને સાથે લેવાનું. વચમપિ० તો ભાષાંતરમાં
 ‘લીધું’ છે નેમ જ લેવાનું. મનુષ્વપિમત્સરા—‘યતની ક્રિયાઓ કરવાની બાબ
 તમાં પણ અદેખા. (આવા અમે નથી)

શ્લોક ૨૯ (અનુપદ્ધભ)

નિર્જાતિઃ-નિષ્ક્રાન્તા જાતે: સન્માર્ગાત્ ઇતિ નિર્જાતિઃ મ. મા. પ્રમાણે એને
 અધર્મની પાતી તથા લય, મહાભય અને મૃત્યુની માતા કહી છે. જ્યારે
 માકંડેય પુરાણ પ્રમાણે એ અધર્મ અને દિંસાની પુત્રી તથા લય અને
 નરકની માતા છે. અહીં ખરાબ પ્રકારની વાણીની નિંદા કરી છે.

શ્લોક ૩૦ (શાસિની)

અહીં સારી વાણીનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. વામં દુગ્ધે પાઠ૬૨ છે.
 ‘ખીજી શબ્દો એ. વ. માં છે તેથી આ પાઠ પણ સારો છે.

સારી વાણીને પ્રાપ્તિઓ બધી મનોકામના પૂરનારી કામધેતુ કહે છે.
 આમ છેલ્લી લીટીમાં રૂપક છે. અહીં સુતતા વાકુ એ એક કતાને અનેક
 ક્રિયાઓ સાથે જોડેલ છે તેથી કારક દીપક અલંકાર પણ છે.

સરખાવો-મનુ०-સત્યં ધૃતિપ્રગ્નં ધૃતિશ્ચ વૃત્ત સત્યમપ્રિયમ્ । પ્રિયં
 ચ માનુર્ત ધૃત્યાદેય ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ; કામન્દકીય નીતિસારઃ-પ્રિયમેવાનિધા-
 તત્ત્વં નિત્યં સત્ત્વ દ્વિપત્તુ ચ । શિશીવ કેકામપુરઃ પ્રિયવાનકત્ત્વ ન પ્રિયઃ ॥

૩૦-૧

પરિપૂત-પરિપૂતઃ સ્વભાવઃ યત્ત. પરિપૂત પાઠ૬૨ પણ ઠીક છે.
 ચદત્ય-લય ઇતિ હ સ્મ, અમિષ્ટવન્તિ વગેરે પ્રયોગો કરે છે તેથી સુમન્ત
 કહે છે કે તે આર્ષ સંસ્કારવાળી વાણી બોલે છે.

૩૦-૪

કિં ધ્યવસ્થિતવિપયઃ ક્ષત્રધર્મ-યોગીવાર પહેલાં ચન્દ્રેગુણે

કહયું હવું કે તને પિતા (રામ)ના પ્રતાપ તરફ પણ તિરસ્કાર ઉદ્ભવે છે ? એ શબ્દો ઉપર લવ જે રીતે પ્રહાર કરે છે. એની આગળની ઉક્તિમાં એ એને રાક્ષસી વાણી કહે છે અને રાજા રામ નમ્ર હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તેના માણસો આવી ખરાબ વાણી કેમ બોલે છે એમ કહી ચન્દ્રકેતુને વખોડે છે.

આ વાક્યમાં તે સંધિસીધું જ વાગ્યું શરૂ કરે છે કે ક્ષત્રિયના ધર્મ અને સંસ્કાર શું તમારા પિતા રામ નામની એક જ રૂબકિલ પૂરતા જ મર્યાદિત છે કે ? શું કુનિયામાં તમારા પિતા રામ સિવાય બીજા કોઈ રામની બરોબરી કરનાર ક્ષત્રિય સંભવી શકે જ નહિ કે ? કેમ જાણ્યું કે હું પોતે જ એવો રામની બરોબરી કરનાર વીર ક્ષત્રિય નહિ હોઉં ?

શ્લોક ૩૧-(અનુબંધ)

ઓજાયિતં—ઓજા ઉપરથી નામધાતુ. નિર્વન્ધ-વધુ પડતું. પાંદરે 'નાસિર્નિર્વન્ધુર્મહસિ' વધુ પડતું ઉદ્ધતાઈપૂર્વકતું બોલતું તને ઘટતું નથી જન્મદગ્નિના પુત્રને છતાં એ મનુષ્ય જેવો પરાક્રમી બીજો કોઈ સંભવિત જ નથી. એમની નાની વયમાં જ એમણે એ વિજય મેળવ્યો હતો. આમ રામના પરાક્રમનું બીજું કોઈ પ્રમાણ જરૂરી છે જ નહિ. છતાં એવા માટે પણ જે તું આવું બોલે તો તે વધુ પડતું છુટકું બોલ્યું મળ્યાય.

શ્લોક ૩૨ (શાંતિની)

લવ કહે છે: બ્રાહ્મણોનું જોર એમની જીભમાં છે, જ્યારે ક્ષત્રિયોનું જોર એમના બાહુમાં હોય છે. પરશુરામ ભણે શસ્ત્ર યદ્યપ્ત કરનાર હોય પણ તે આખરે તો બ્રાહ્મણ છે ને ? એમને મૂળ ધર્મો તો લડવાનો નથી જ ને ? રામ તો જન્મે ક્ષત્રિય છે એમને મૂળ ધર્મો જ લડવાનો છે. તે પરશુરામને જાણ્યો એમાં બડાઈ શું મારવાની ? એક ક્ષત્રિય એક બ્રાહ્મણ ઉપર વિજય મેળવે એમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે ? સ્વાભાવિક છે કે બ્રાહ્મણ હારે જ. પરશુરામ જાતિએ બ્રાહ્મણ છે અને તેમનો મૂળ ધર્મો જ જુદો છે. પછી બડાઈ દાંડવાને અવકાશ જ ક્યાં છે ?

શ્લોક ૩૩ (વચનંતરિકા)

વર્ણપ્ત-વર્ણોપ્તા (પુરતી) સપ્તભુવનસ્ય (સપ્તાનાં ભુવનાનાં સમાહાર-સપ્તભુવન) (સાત ભુવન) અમયં એવ દક્ષિણા, (અલખ રૂપી દક્ષિણા) ચેઽઅથરા ચંદુ.

અન્દ્રોત્ત કહે છે : આ મૂરખા સાથે તે શી વાદવિવાદ કરવો ? એકવીસ, વખત જુદીને નક્ષત્રી કરનાર ભૂગુપતિનું ચરિત્ર એ બાણુલો નથી.

રાવણુ જેવા અસુરોનો વધ કરી જુદીને અભયની દક્ષિણા આપનાર રામનાં પરાક્રમેની પણ એને ખબર નથી. એવા અજ્ઞાનો જોડે સવાલ જવાબ તે શા કરવાના હોય ?

શ્લોક ૩૪

અ-વધ—તે યુદ્ધાઃ વિચારણીયચરિત્ત મ, તિષ્ઠતુ. કિં વર્ણયે ? સુન્દરીમયનેડપિ અણુઠવશતઃ હિ લોકે તે મહાત્મા । સ્ત્રામોષને માનિ અપરાક્તમુગ્ધાનિ અપિ ત્રીણિ પદાનિ આસન્, હન્દ્રયુનિયને ચા યદ્ કૌશલ તમાપિ જન અભિજ્ઞઃ । (શાહુર્લપિકીડિતમ્)

વિચારણીય—વિચારણીય ચરિત્ર ચેવામ્ તે—અહીં ખોટા વિવેક અને માન બતાવે છે. લવ અહીં કટાક્ષમાં બોલે છે કે રામ ખરેખર વૃદ્ધ અને મહાન છે. એમના આગ્રિયમાં તો શું દોષ હોય ? છતાં પણ તે એવા ત્રણ પ્રસંગોનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે કે જ્યારે ગમે એક ક્ષત્રિયને ન શોભે તેવું વર્તન કરું હવું. પરંતુ પ્રસંગ એ તાટક્ષ વધનો પ્રસંગ અણુઠ—અકુળ વશઃ ચેવામ્ (જેમના મશને ભાગ્ય નથી આવી તેવા). સુન્દરી—તાટક્ષ એ સુદેવ નામના યક્ષની પુત્રી અને સુદની પત્ની થતી હતી. તે એક હજાર નામ જોડણું બળ ધરાવતી હતી. રામે જ્યારે સુદને માર્યો ત્યારે પોતાના પતિનું વેગ લેવા તે પોતાના પુત્ર માનીયને લઈ આવી વિશ્વામિત્રની આશાથી રામે તેને મારી મ, અ. માં આ પ્રસંગ સુદર રીતે આપ્યો છે. લવ કહે છે : એક ક્ષત્રિય થઈને રામે તાટક્ષને મારી અને ક્રોધ કર્યો. એ શું સાચા ક્ષત્રિયને મોભે છે કે ? સીવધ એક સાધારણ ક્ષત્રિયની કીર્તિ તો ધૂળધાણી થઈ ગય. પણ ગમની બાજતમા એમ જ-નું નથી. પણ હોય. રામ તો લોકોમાં મહાન છે અને શૂર છે. તેથી સીવધ પણ એમની કીર્તિને અભિષ લગાડી શક્યો નથી.

બીજો પ્રસંગ 'ખર' સાથેના સુદનો છે. જ્યારે ખર રામની સામે તીર તાકવા ધસી આવ્યો ત્યારે એ વખતે પોતે સારી રીતે તીર તાકી શકે અથવા તો પોતે કુટ દાનવની શેઠમાંથી બચી શકે તે ચાટે રામ ત્રણ પગમાં

પ્રત્યગ્બોધિનમર્ગસ્તૂતસ્ય પ્રમાનનામદ્યતસ્ય વીરસ્ય તાટમશ્મનગ્ગરગાવયણ
અવયવસંસક્તવાલિવ્યાપાદનાદિજનયિહિતાપવાદ પ્રતિપાદનન મ્વચસા કાવના
વિનાશઃ કૃતઃ ક્વચિત્તુચિત્તમેતત્ । સાહિત્યદર્શણુકા ૫૫ આને
અનુચિત લેખે છે.

પરંતુ અહીં ભવજૂતિ રામના આરિગ્ચના આ નમ્રતા પાસાં ખાસ
મણાવે છે, કવ ખુદ ખુદા કહે છે કે વિશ્વ જાણે રામને મદાન ગજુતુ હોય
પણ તેમણે સ્તીવધ કર્યો છે, રણસંઘામમાં-અલગત પાંદ ફે-ગ્યા સિવાય-
પીછે દટ કરી છે, અને વાળને પણ તે સુગ્રીવ સાથે વુદ્ધ કર્તો હતો
ત્યારે હવે છે. આ એક સાચા ક્ષત્રિયને સૌભતું નથી જ. તે કટાક્ષ
પૂર્વક કહે છે કે રામ લોકોત્તર અને મદાન હોવાથી જ આ અધમ કાર્યો
એમની કીર્તિને ઝાંખા લાવનાર નીચડમાં નથી.

અહીં આ નાટકમાં ભવજૂતિ રામને લોકોત્તર તરીકે રજૂ કરે છે પણ
તે સાથે એ એમને એક માનવી તરીકે અધિક પ્રમાણમાં રજૂ કરે છે.
સીતાને ત્યાગ ભવજૂતિને ગમ્યો નથી જ. તેથી જ તે રામનાં શુવર્ણનાં
નમ્રતા પાસાં ખુદ ખુદા મણાવે છે, “તે કહેવા માગે છે કે કદાચ રામનાં
સર્વગાં કાર્યો ઉચિત જ હતા એવું નથી. આ ત્રણ પ્રસંગોએ જેમ નામે
અનુચિત વર્તન કર્યું છે તેમ કેવળ લોકોત્તરી હિતને માન આપી એમણે
સીતાત્યાગ કર્યો એમાં પણ એમણે મદાન જૂસ કરી છે. ” ~ રામ કેવળ
લોકોત્તર દત્તા તેવું નથી. “એ પણ જૂલ કરી એસનાં એક માનવી દત્તા
એમ ભવજૂતિ આ દ્વારા ખાસ બતાવવા માગે છે. ” સીતાત્યાગ વિશેનો
રામના વડીયોનો મત જોયો પછી અહીં આપણે એ મટે ભવજૂતિનો
પોષાનો મત જોઈએ છીએ.

૩૫-૧

તાતાપવાદ—તાતાપવાદેન મિત્તા મર્ગદા ચેન.

સ્તોક ૩૬

અન્ય—આકૃતઃ ક્ષેપણુઃ પુલ્કામણ્ડલવન્ધનંતરલયતિ । કિંચિત્ત્વ મદ્યો
સ્વયં રજ્યતઃ । અક્ષણ્ડતાન્દ્રિયતયોઃ શ્રુવોઃ મદ્રેન વક્ત્રં સ્ત્વલ્લાન્ધ-
નસ્ય ચંદ્રસ્ય, ઉદ્ગ્રાન્તમૃતસ્ય વમલસ્ય ચ વાગ્નિ ધત્તે ॥ (૨૧) ૩૬ પેટી:ઉત)

રજ્ય સંગ્રામમાં પાછા હઠયા હતા. અલગત એ પીછેહઠ એમણે મુખ પાછું ફેરવ્યા સિવાય કરી હતી. પણ તે પાછેહઠ તો હતી જ ને ? આવી પીછેહઠ એક સાધારણ ક્ષત્રિયની કીર્તિને લાંબા લગાડનારી નીવડે, જ્યારે રામની કીર્તિને એની જરા પણ અસર નથી થઈ. પાપુ હોય. રામ તો મહાન અને જૂદા અરાને ? એમના ચરિત્રમાં તો શું કહેવાતું હોય ?

પાંચો અરણ્યકાંડ—તમાપતન્તં સંકુદં કૃતાન્નો દુષિરાષ્ટ્રતમ્ । અપા-
સર્વદ્વિશ્વિપદં કિંચત્સ્વરિત્તવિક્રમઃ ॥ તત્ત. પાવકસંક્રાશં વધાય સમરે શરમ્ ।
શરસ્વ રામો જપાહ્ બ્રહ્મદણ્ડમિત્થપરમ્ ॥

ત્રીજો 'વાલી' સાથેના યુદ્ધનો પ્રસંગ નોંધે છે. વાલીની સ્ત્રી માટે સુગ્રીવને એની સાથે વિરોધ આવતો હતો. રામને સુગ્રીવની મદદની જરૂર હતી તેથી જ રામે સુગ્રીવને મદદ કરી વાલી સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું હતું. રામ યુદ્ધમાં તદ્દરથ રહ્યા હતા પણ કહે છે કે જુદા પાછળ રહીને તેમણે વાલીને માર્યો અને એમ વાત ફેલાવી કે સુગ્રીવે માર્યો. ક્ષત્રિયો માટે યુદ્ધનો એવો નિષમ છે કે કોઈ જ્યારે ખીજ સાથે યુદ્ધ કર્યો હોય ત્યારે ત્રીજાએ હુમલો ન કરવો. રામે આ નિષમનો ભંગ કર્યો હતો. વાલી જ્યારે સુગ્રીવ સાથે લડતો હતો ત્યારે રામે જુદાની ઓથે રહી વાલીને માર્યો હતો. કોઈ સાધારણ ક્ષત્રિયે આમ કયું હોય તો તેની કીર્તિ ધૂગધૂણી થઈ જાય. પણ હોય. રામ તો રહ્યા કોઈનાર અને જુદા તેમનાં ચરિત્ર ને વિચારવાનાં હોય ?

પાંચો કિષ્કિન્ધાકાંડ—તતો રામો મહાતેજા આર્તે સ્પૃહ્યા દરીધરમ્ ।
સપ્તારં પૌશ્વે વીરો વાલિનો વચંગદયા ॥ તન્નો ઘનુપિ સન્ધાય શરમાસીધિ
પોરમન્ । પૂરમામાત તત્તવાં કાલવર્કમવાન્તકઃ ॥...તતસ્તેન મહાતેજા વીર્યયુક્તઃ
કગીરઃ । વેગેનામિહતઃ વાલી નિપગત મહીતલે । વાલી પણ સુગ્રીવને તે માટે
દેખો આપે છે-પરાદુનુમવર્થ જુદા કોડન પ્રાપ્તસ્વયા શુભઃ । ચદહં યુદ્ધ
મંરન્નસ્વતુલ્લે નિધનં મતઃ ॥

વેપયુઃ-કંથ, તરલયતિ-તરલ (વિરેણ્ય) ઉપરથી નામ ધાતુ. ચત્વરે
લામ્બનં રસ્ય. સ્પષ્ટ દેખાતા કલંકવાળા. લદ્ધાન્તાઃ (ભમતા) મુક્તાઃ ચત્તિર
(અમરવાળા)

ખાજીસુત્ર મુખ ગોળ ભરેલું અને ગોરું છે. મુરસામાં એમની કાળી
ભમરો સજાયાઈ છે તેથી એ મુખ સ્પષ્ટ દેખાતા ચન્દ્રની અને જોતા
ઉપર કાળા ભમરો ગુંજે છે તેવા કમળની કાંતિ ધારે છે એમ કવિ કહે
છે. ગોરું ગોળ મુખ તે ચન્દ્રમા અને કમળ બરોબર છે અને કાળી સજા
ચામેલી ભમરો ચન્દ્રમાના કલંક અને ગુંજતા કાળા ભમરા બરોબર છે.
આમ મુખને ચન્દ્રમા તથા કમળની શોભા ધારતું કહેયું છે. તેથી અહીં
નિદર્શના અલંકારે થયો.

અંક ૬

દૃશ્ય ૧ મિત્રવિષ્કંભક

[વિદ્યાધર મિથુન પ્રવેશ કરે છે સવ અને ચન્દ્રકેતુના પુદ્ગલ વર્ણન
તે કરે છે. બંને સડવેવા સરખા છે. બંને કુમારો એકમેકને ટપે એવા અને
જોનારને આશ્ચર્યમુખ કરે તેવા અત્ય પ્રયોગી કરે છે. વિજય પક્ષ ભણે
સંશ્લર્પમાં પડ્યો છે કે ક્યાં જવું ? એવામાં ઈડકામાંથી પાછા ફરતા રામ
પુષ્પક વિમાનમાં બંને વચ્ચે આવી પુદ્ગલ ધંજાવે છે.]

૦-૧-૨

વિસ્તૃત—સુપ્ત અકાન્ડ-અકાન્ડે ચલહઃ, તેન (એકાએક આવી
પડેલા કાઠયા) પ્રવચ્ચયો. (ઉપર ચર્ચા મેળેલા). ઉદયોત્તિ-ઉદયોત્તિ
કાન્તિની યયોઃ અથવા ચાન્દ્રામ્-જેમણે કાન્તિય સદેખી ઉભા છે તેવા.
અન્યદ્મુતો-અન્યદ્મુતેન (અત્ય ત અશ્વર્થી) લદ્ધાન્તાઃ દેવાસુરાઃ વેપુ
(દેવાસુરોને મૂઠ કરનાર)

૨-૩-૧

અ-વય-રમત-૧- જનદુગ્ધ, મનુઃ વિત્ત્ય શરાન્ કિરતોઃ શ્રદ્ધોઃ
આયોગનં મુજનમીમમમિત્તે ૧ (પૃથ્વી)

રણત્ કરણ-રણકરણેન (ટંકાર કરવાને લીધે) સ્પષ્ટગન્યઃ (અથુ.
કથુતી) કથિતાથ (અને રથુકતી) વિકિણ્યઃ સસ્ય. (ધંટડીઓવાળું)

પાઠદેર-સળજ્ઞાનિતકદ્વય-સળજ્ઞાનિતં (રથુકાર કરતા) કદ્વયં તસ્યેવ
(કંકથુ જેવા) કથિતં યાતાં તા. સળજ્ઞ...કથિતાઃ (મીઠા અવાજવાળી)
કંકિણ્યઃ સસ્ય (ધંટડીઓવાળું)

અનદ્-અનન્ (અવાજ કરતી) ગુરુઃ (ખરે) શુભઃ સસ્ય (પ્રત્યંઆ
વાળા) તા અનદ્ શુભશુભા અટની (ધનુષઃ કોટિઃ) તયા, (ધનુષ્યના છેડા)
ક્રુતઃ કરાલઃ કોલાહલઃ યસ્મિન્ (જેમાં બીજા અવાજ કરે છે તેવું)

અવિરતં ને બાહે અવિરતસ્ફુરત્પૂર્યોઃ-જેના વાળના ગુચ્છા સતત
ફરકે છે તેવા-પાઠદેર છે.

શ્લોક ૨

અન્યથ-દ્વયોઃ અપિ ચ મજ્જલાય દિશ્વસ્ય હુન્દુમેઃ સ્તનયિત્નો' इव
અનન્દ' હુન્દુમાયિતમ્ વિજૃમ્ભિતમ્ (અનુષ્ટુપ) વિજૃમ્ભિતમ્-પ્રગટ્યો ખે.

પાઠદેર-જૃમ્ભિતં ચ વિચિત્રાય (મજ્જલાય) (બંનેના) અનેકવિધ મંથળ
આટે. આ પાઠ પથુ સારો છે.

હુન્દુમાયિતમ્ (હુન્દુલિનો) ધ્વનિ. અહીં બીજી લીટીમાં ઉપમા અને
અનુપ્રાસ છે.

૨-૧

અવિરલ-અવિરલં (એક સાથે) મિલિતા (ધાટી બાધેલાં) (શબ્દસઃ
જેમાં મળેલાં) વિકલાનાં (ખીલેલાં) કનકકમલાનાં (સોના કમળોનાં) જ્વમીયા
(સુંદર) સંહતિઃ યસ્મિન્ (સમૂહવાળી) મિલિત ને બાહે સલિત પાઠદેર છે.

અમરતરુ-અમરતરુણાં (અમરતરુની) તરુણાઃ (તાજ) મણિસદૃશઃ
(મણિ જેવી) મુરુલાઃ તેષાં (કળીઓના) નિકરઃ તસ્ય (સમૂહના) મકરન્દેન
(મધથી) મુન્દરઃ (સુંદર) આ અનુપ્રાસ આપણી આંખ સામે જાયે અહીં
વધુથી છે તેવી જ પુષ્પવૃષ્ટિ ચલી હોય તેવું જ દસ્ય અહીં કરે છે.

૨-૪

અર્કાદ-અર્કાદે (અણુધારી) વિસ્ફુરિતા (ચમકી ઊઠેલી) તરિત્તત્સવાઃ
(વીજળીના) ઉગ્રઃ તાનિ (લીરોટાથી) નગરમ્ (લાલખીજું)

૨૧૦૩ ૩

અ-૫૫—(કિનુ ચલુ અય) સલાટસ્થનીલોહિતચક્ષુષઃ ત્વદ્દયન્ત્ર...
અજ્ઞવલઃ પુટમેદઃ (વર્તેતે) ॥ (અનુપદુભા)

ત્વદ્દયન્ત્ર ત્વાદુ (ત્વદ્દયના) યન્ત્રસ્ય (યન્ત્રના) ઘ્રમ્યા (અમથને
હીધે) ઘ્રાન્તઃ (૧-તા) માર્તન્દઃ, તસ્ય (સૂર્યની) ઝ્વોતિર્વતઃ (ન્યોતિ નેપુ)
અજ્ઞવલઃ (ઉજ્જવળ)

ત્વદ્દયને રુના નામની પૂત્રી હતી તેને સૂર્ય સાથે પરણાવી હતી.
સૂર્યનું તેજ ને સદી ચક્રી નાંધ. સૂર્યનું તેજ સહેજ ઓછું કરવા માટે
ત્વદ્દયને એને પોતાના સરાણુ ઉપર ચડાવીને ધસ્યો. આમ તેનું તેજ ઓછું
અયુઃ એ કાઢી નાખેલા તેજમાંથી વિષ્ણુનું ચક્ર, શિવનું ત્રિશુળ અને બીજા
દેવોનાં શસ્ત્રો તેમણે બનાવ્યા વગેરે વિષ્ણુપુગણ-અમિમારોપ્ય સૂર્યે તુ તસ્ય
તેજોવિજાતનમ્ । કુત્તાનયમ્ ભાગ ન વ્યસાતયતાવ્યયમ્ ॥ યત્સૂર્યાદૈર્ણ્ય-રેક
શક્તિઃ વિશ્વરમણઃ.. ત્વદ્દયે તેમણે તેન વિષ્ણુધ્વજમસ્પર્શવત્ । ત્રિશુલં વૈ
રુદ્રસ્ય શિષિકા ધનંતર્ય ચ ॥ શક્તિઃ ગુહ્યસ્ય દેવાનામન્યેવા ચ ચદાનુધમ્ ॥

૧૫૦-૬-૩૨ આરોપ્ય ચક્ષુઃપ્રમુખતેજાસ્પદૈશ્વ યત્નોદ્દિશિતો વિભાતિ ॥

નીલલોહિત-ચિત્ર. વાયો કૌરશ્વામી નીલઃ કળે લોહિતથ કંઠોડહો
નીલલોહિત ઇતિ પુગળમ્ ॥

શંકરને કપાળમાં ત્રેશ આંખ હોવાનું મનાય છે. એમાં અગ્નિ રહેલો
હોય છે રાકર એ લોચન કસિત બે ઉપાડે છે. આ બે લોચનના અગ્નિથી
તેમણે કાષ્ટદેવને બાળને તરુમ કયો હતો.

શંકરની આ આખના પુટમેદને સરાણુ ઉપર ધસેલા સૂર્યની ઉજ્જવળ
ન્યોતિ સાથે અજ્ઞાન્યા છે તેવા ઉપમા છે.

૩-૧

જાતકામેય-જાતઃ ક્ષોમઃ યસ્ય આગ્ન્યમ્ અગ્નિઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ

૨૧૦૪ ૪

અ-૫૫—અવદ્યકુર્ગિતકેનુચામરેઃ વિમાનમન્ડલેઃ અવયાતં એવ હિ ,
અવગાંધુષ્ટમન્ડલેષુ ક્રમાઃ ગિયાઃ કાષ્ઠકુદ્દેમચ્ચુરણવિશ્રમં દર્શતિ (અનુભાષિણી)

અવદગ્ધ૦—અવદગ્ધાનિ (કામકે બળી ગયેલા) કર્તુરિતાનિ (કામરી)
કેતુચામરાણિ કેતવ ચામરાણિ ન અથવા કેતુષુ ચામરાણિ) ચેવામ્—(ધન
અને ચમરવાળા)

પાદેર—કર્તુરિત ને બદલે ચર્ચરિત—ગણ મણ અવાજ કરતો—પાદેર છે

ક્ષણ૦—ક્ષણ (એક દાણ) હુકુમસ્ય (ક કુના) દુરણ, તસ્ય (લેપની) વિઘ્નઃ
(શોભા—ભ્રમ)

ધનના કપડાના છેડા ઉપરની જવાળાઓ ક કુના લેપની શોભા ધા-ણ
કરે છે એમ કહ્યું અર્થાત્ અહીં સબધ નહિ તેવી બે વસ્તુઓ વચ્ચે
ઉપમા ખતાવતો સબધ કહ્યો છે તેથી અહીં નિર્દોશના અલંકાર થયો.

પાદેર—ત્રીજી અને ચોથી લીટીને બદલે ત્રીચેનો પાદેર છે—

દહતિ ધ્વજાશુકવગ્નપલીમિમા

નમ્નિશુકશ્ચતિમવિઘ્નમ શિયી ।

‘નવા કિ શુકકૂલનુ તેજ ધારતો અગ્નિ આ ધનના રેશમી કપડાની
હારને બાળે છે’ (અથવા ધનની અને રેશમી કપડાનો હારને બાળે છે)

૪-૧-૨

ઉચ્ચણ્ડ૦—ઉચ્ચણ્ડ. (પ્રિયવૃક્ષ) મજ્જસામ્યવસ્પોટ સદ્વત્ (વળના ટુક-
ડાઓ તૂટતા હોય તેવા) પટ્ટ (ભય કરે) રવ ચેવામ્ તે (અવાજ કરતા)
ઉચ્ચણ્ડ પટ્ટરવા સ્ફુલિન્ના, તૈ (તણખામી) ગુહ (ભીષણ)

ઉત્તાલ૦—ઉત્તાલઃ (જીએ જતી) તુમુલા (ભય કરે) હલિહાના
(મપકારા ભારતી) હજગલા (હિજગળ) ડવાલા તેવા (જવાળાઓના) સમાર
તેન (જૂથથી) મૈરય (ભય કરે) ઉત્તાલ—દુગતસ્તાલવ હેલિહાન—લિહ ના પોન
પ્રત્યયઃ (Frequentative) રૂપનુ વર્તે કૃદત

ઉપરુધ —ઉપસિ સુધ્યતે ઇતિ ।

૪-૬-૭

ચિમલ૦—ચિમલ (શુદ્ધ) મુચાપલ્લક તદ્વત્ (ગોલી જેવા) શીતલ
(હા) સ્નિગ્ધ (પ્રિમાળ) મમ્મળ (મદ્દ) માદલલ્લ (અને માસલ) તેન

આનન્દ૦—આનન્દેન (આનન્દથી) મન્દે (મંદ ઘેરાતી) મુકુલતે (શીખતી) ઘૂર્ણમાને (ઘોળાતી) લોચને યસ્યાઃ તા (આખોવાળી) તસ્યાઃ મમ.

અર્થોક્તિઃ—અર્થ યથા તથા ઉક્તિઃ

૨સોક-૫ (અનુબંધ)

અંક-૨-૧૬ ના આવનું ફરીથી અહીં પુનરાવર્તન થયું છે.

૫ ૨-૩

અવિરલ૦—અવિરલ (નિરંતર) વિલોલં (અંધપણે) ઘૂર્ણમાના (ધૂમતી) વિચુલ્લતા, તસ્યાઃ (વિજળીના) વિલાસૈ (અમકારથી) મણિતાઃ તૈઃ (શોભતાં). 'કાણે જરા ભુદી રીતે વિમલ કરે છે—અવિરલા (ઘેરી) વિલોલા (સુરતી) ઘૂર્ણમાના (ધૂમતી) વિચુલ્લતા, તસ્યાઃ (વિજળીથી)

મત્ત૦—મત્તાનાં (મત) મયૂરાણામ્ (મયૂરોના) કળ્લાઃ હવ દયામલાઃ તૈઃ (કંઈ જેવા સ્થામ) જલધરૈઃ (વાદગથી) નમોજ્જનં-નમઃ અજ્ઞાનિવ.

૫-૪

અવિરલ૦—અવિરલ યથા તથા (નિરંતર રીતે) પ્રજ્ઞાનિ (વરસતી) પારિધારામહુલાં, તેષા (દગ્ધરો જગદારાના) સમ્પાતૈઃ (પડવાથી)

૫-૭

પ્રલપચાતા૦—પ્રલપે (પ્રલપના) વાતાવલિઃ તથા (પવનોના) ધોમઃ તેન (અપાટથી) મમ્મીરં યથા તથા (મંબીર રીતે) શુભુલ્લાસમાનાઃ (મગ્ધાટ કરતાં) મેષાઃ તૈઃ (વાદગાંધી) મેદુરઃ (ગાદા) અન્વચારઃ તેન (અંધકારથી) નીરન્ન યથા તથા (અપૂર્ણ રીતે) નદમ્ હવ (જાણે કુંધાયું ન દોય !)

શુભુલ્લાસમાન—વર્ત. કૃદંત.

૫-૮-૯

વક્રગાર૦—વક્રગારં (એકેવાડે) વિથસ્થ વિથનોઃ પ્રવનં તેન (કાળિયે કરી જવા) વિક્ટં (હાડેથી) વિકરાલં (વિકંગાળ) ચલસ્થ મુનં (હાથના)

તદેવ કન્દરં તસ્મિન્ (મુક્તિ રૂપી મુખમાં) (ત્વ કન્દરં દવ વા તસ્મિન્) વિવર્તમાનં
દવ (ખણે રૂપું ન હોય !)

યુગાન્ત-યુગાન્તે ચા યોગનિદ્રા, તત્સ્યાં (યુગને અંતે યોગનિદ્રામાં)
નિરુદાનિ (ખંધ ક્યાં છે) સર્વદ્વારાણિ યેન સઃ (ખંધા દ્વાર જોણે તેવા)
મારણઃ તસ્ય, (નારાયણના) હૃદયે (હૃદયમાં) નિવિષ્ટમિવ જાણે પેક્ષી ન ગયું
હોય તેમ

યુગાન્ત=જ્ઞાપાન્ત—વિષ્ણુ જાગરાન જ્યારે સૂઈ રહે છે ત્યારે આત્મ
વિશ્વ નાશ પામે છે અને ને જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે ફરી પાછું જન્મ
છે. વાંચો મનુ-—યદા સ દેવો જાગર્તાં તદેદં ચેષ્ઠે જગદ ધ યદા સ્વપિતિ
શાન્તારમા તદા સર્વં નિમીલતિ ॥

યોગનિદ્રા—યોગના ધ્યાનને કીધેની નિદ્રા. વાંચો રુદ્ર-૧૧-૧-અમું
યુગાન્તોચિતયોગનિદ્રાઃ સંહત્ય લોકાન્ પુરુષોઽધિભેતે ॥

શ્લોક ૬

અ-૧૫—વિચાકલ્પેન મહતા મૂલસામિવ મેધાતાં વિવર્તાતાં જલ્પાગિ દવ
જાપિ વિપ્રલયઃ કૃતઃ । (અનુશુક)

વિચા—જલ્પવિચા. ‘સમભગ સરપુ’ સહેજ એણું’ના અર્થમાં કલ્પ,
દેશ અને દેશીય ઉમેશાય છે. ફલદતમાતૌ કલ્પચ્ચેદેશીયરઃ પા. ૫-૩-૧૭

વિવર્ત—મિથ્યા પદાર્થો. વિવર્ત શબ્દ ઉપર આજણ મેંધ આવી મર્ધ
છે. “પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ જેમ બે તાવચાતના થતા છે. વિવર્તવાદ
પ્રપંચને વિવર્ત માને છે અને જાહેરને તેનું અધિષ્ઠાન માને છે. પરિણામ
વાદ પ્રમાણે પ્રપંચ જાહેરનું પરિણામ છે—જેમ સોનાનો જાલંકાર સોનાનું
પરિણામ છે તેમ” (કાણે). “વેદાન્તસાર નામના ગ્રંથમાં વિવર્તનું એવું
લક્ષણ કહ્યું છે કે વસ્તુનઃ સ્વરૂપાપરિત્યાગેન સ્વરૂપાન્તરેણ ધિચ્ચાપ્રતીતિઃ । —
‘મૂલ વસ્તુ જાહેર તે પોતાનું રૂપ તજ્યા વિના ખેટી રીતે અન્યરૂપે જાહેર
તેનું નામ વિવર્તજાપઃ જેમ દોરડું પોતાનું રૂપ તજ્યા વિના ખેટી જ
રીતે કાપને સર્પ જેવું બાણે. તેમ પદમાન્માને રિપે આ વિવર્તભાવ પડે
કરીને જન્મવતી મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે” —મહામાય ન દિવેદી.

વિવર્તવાદ પ્રમાણે જગત બ્રહ્માનું વિવર્ત છે. અદ્વૈતવાદી વેદાન્તીઓનો આ મત છે. ‘કાણે’ ચોક્કસ માને છે કે જાવજૂતિએ ‘વિવર્ત’ શબ્દનો આ જ શાસ્ત્રોક્ત અર્થ કયો છે. જેમ દીવો યતાં અધિકારનો નાશ થાય છે. તેમ જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. બ્રહ્મ નિત્ય છે. પ્રપંચ અનિત્ય છે. પ્રપંચમાં દેશકાળ વગેરેના ભેદ છે જ્યારે બ્રહ્માં તે નથી. છતાં પ્રપંચને નિત્ય માનવું તેને મિથ્યા જ્ઞાન કહે છે. બ્રહ્મ જ્ઞાન યતાં આપોઆપ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આમ જાવજૂતિ વિવર્તવાદમાં માનતા હોય કે ન માનતા હોય છતાં તે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ તો જાણતા હશે જ. શંકરાચાર્યના માયાવાદ પ્રમાણે જગત (પ્રપંચ) માયા (વિવર્ત) છે તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ ગિત્ય છે. અને બ્રહ્મ જ્ઞાનથી આ માયા દૂર થાય છે. આમ જાવજૂતિ વિવર્ત શબ્દ અહીં યથાર્થ રીતે વાપરે છે.

“અન્નને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત વગેરે વ્યવહાર અજ્ઞાનને લીધે જાણે છે, ને તત્ત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એક જ અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્મા જ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી બ્રહ્મનો બ્રહ્માં સય-નાશ થાય છે, જ્ઞાનથી જ્યમ વિવર્તનો નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેધનો નાશ થયો; વિવર્તનો સય ક્યાં થયો તે પણ જણાવું નથી. એટલે પ્રબલ વાયુ આગ્યો કે મેધને ક્યાં જોતા જોતામાં લેઈ ગયો તે સમજાવું પણ નહિ. —મણિલાલ ન. દિવેદી.

અહીં બંને લીધેમા ઉપમા છે. સરખામણી નાંચે પ્રમાણે છે—

વિદ્યા વિવર્તનો બ્રહ્માં સય કરે તેમ મરુત મેધનો ક્યાંય પણ સય કરે છે. આમ વિદ્યાને મરુત સાથે અને મેધને વિવર્ત સાથે સરખાવ્યા છે.

૬-૩

સંપ્રમોઽ—સપ્રમેણ ઉતાવળે સ્થિતઃ જિંયા કરેલા કરઃ, તેન દાયથી ભમિત ઉત્તરીયસ્ય અબલં ચેન. જેણે ઉત્તરીયનો છેડો દલાવ્યો છે તેવા.

મધુરઽ—મધુરં (મધુર) સ્તિગ્ધં ચ (સ્નેહાળ) વચનં તેન શબ્દોથી પ્રતિપિદઃ સુદૃઢ્યાપારઃ ચેન (જેણે સુદૃઢનો વ્યાપાર રોક્યો છે તેવા)

શ્લોક ૭ (વસંતતિલકા)

મત્રદત્તમ—મપુંસકે માથે કાઃ (પા. ૩-૩-૧૧૪) પ્રમાણે ક. બૂ ફ. નેા નાખના અર્થમા ઉપયોગ.

તદ્ગૌરવાત્—તસ્મિન્ ગૌરવાત્ સમુપ—સમુપસદ્ધત સપ્રહાર યેન.
જેણે પ્રહાર અટકા થો છે તેવો.

ચોથી લીંગીમા દવે પછી થનારા રામ અને એના પુત્રના મેળાવતું
સૂચન છે.

૭-૨

મિશ્રવિષ્ણુમ્ભજ — નેધિ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પરિચિત

વસ્થા ૨

[રામ ચન્દ્રકેતુનું જુથા પૂછે છે ચન્દ્રકેતુ કુદતો જ્યાં આરે હું
ખાસ કરીને તો તે તનના પરાક્રમનું જ વર્ણન કરે છે ચન્દ્રકેતુ લખને
રામની જોળખાણ કરાવે છે લગભગ રામની ખાસ પ્રમાણની અસર
થાય છે રામને પણ અદૃષ્ટ પ્રેમના બળે, લોહીના સળધે લગ પ્રત્યે
ખાસ આત્મીય ભાર જાગે છે આવા મહાન પુરુષ પ્રત્યે નકાહતો મોન્ડો
મીડીને અચૂકપણે આચરણ કરવા બદલ લગ રામની માફી માગે છે પણ
રામ એની પ્રથમા જ કરે છે

લગે કેવી રીતે જુથાકાઓનો ઉપયોગ કરી આખા તરફરત બેભાન
બતાવે છે એ વિચિત્રો ચન્દ્રકેતુ રામને કહે છે રામ લખને પોતાના
અંતરો પાછા ખેંચી લેના કહે છે અને ચન્દ્રકેતુને સંતોષની સભાળ માટે
જવાબ કહે છે અને કુમારો એમ કરે છે જ

જુથાકાઓ તો દિવસ છે એનું જ્ઞાન લખને કેવી રીતે થયું એ
વિશે રામ લખને પૂછે છે ના કહે છે કે અમને બન્નેને એ જન્મથી જ
સિદ્ધ હતા એક નહિ પણ બે ભાઈઓ છે જાણી રામ એ બાળત પણ
પૂછે છે જગાજમા કુશનો પાછા પાછાથી અગાજ સભાળ છે ભગત
કહિતે સદિશો પહોચાડી એ પાછો આવ્યો હોય છે કુશ દાયમા ધનુષ્ય
સાથે પ્રવેશ કરે છે લગ રામને પોતાના ભાઈની જોળખાણ કાવે છે.
બપોરનો તાપ થકી થયો હોવાથી લખના મહેનાથી રુદુ જાડની ગાથામાં
ભાય છે

બને કુમારોનો સરમો દેખાવ, એમની આકૃતિ રામ અને સાંતાની
આકૃતિ અને મુખ સાથે તેમનું મળતાપણું, જુથાકાઓનું જન્મસિદ્ધ

જાન, સીતાને જ્યાં ત્યજી દીધી અને જ્યાં અત્યારે જ્યાં હિમા હતા તે જગ્યા, આ જગ્યાને જોડકા લાઇએ છે તે હકીકત, પોતે જુગ્મ્ભકાઓને સીતાના ગર્ભભાજક પાસે જવાનો કરેલો આદેશ, અને એમના પ્રત્યેનું અદૃષ્ટ આકર્ષણ—વગેરે રામમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે છે કે આ મારા પુત્રો તો ન હોય ! પણ હજી મેળાપને વાર છે એ કેટલી કડુણ ઘટના કહેવાય !

રામનું હૈયું લાર્ષી આવે છે એ મુક્ત રીતે રડી પડે છે. ભવ પણ દુઃખી થાય છે રામાયણ જાણવા છતાં રામના દુઃખ માટે નવાઈ કેમ ઉપજે છે એમ કુશ લવને પુછે છે. લવ અને કુશ તો રામ માટે તે તટસ્થ રામાયણની જ વ્યક્તિ હોય તેમ વાતો કરે છે. રામ જરા સાંત થાય છે અને છોકરાઓને રામાયણમાંથી કંઈક ગ્રાહ્ય જતાવવાનું કહે છે. કુશ અને લવ એવા પ્રસંગો ગ્રાહ્ય જતાવે છે કે જે રામના મનમાં પુરાણી યાદો દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

એવામાં પડદા પાછળ છોકરાઓની લડાઇની વાત સંભળીને એ બાળુ આવતા વસિષ્ઠ, અરુન્ધની, જનક, કૌસલ્યા વગેરેનું આગમન સંભળાય છે તેથી રામ અને છોકરાઓ તેમને મળવા એ બાળુ જાય છે.]

૨૨લીક-૮ (પુરુષતામા)

દિનકરવૃક્ષ—અહીં વિગેધાભાસ છે. સૂર્યનો વંશ અને તેનો ચન્દ્ર ! ચન્દ્ર આખરે શીતજતા અને આનંદ આપે છે તેવી રીતે સૂર્યવંશી આ ક્રમાર પણ રામને આનંદ આપે છે. રામ પોતાને સંતાનહીન જ માનતા તેથી કુળની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર હજી સુધી ચન્દ્રકેતુ ઉપર જ હતો. તેથી પણ એને માટે આ ચંદ્રો વાપર્યો છે.

ચન્દ્ર ચન્દ્રકેતુ નો વાટાનુગ્રાસ પણ મીઠો છે.

રામમુપયાતુ—પંચવટીમાંથી જળ્યાઝળ્યા દુઃખી મનવાળા રામ સીધા રૂપાંથી અહીં આવ્યા છે. નેમનો ચિત્તદાદ કેવો તો પ્રબળ હતો તે ત્રીજા અંકના પ્રસંગો ઉપરથી સમજાય છે.

૮-૨-૩-૪

સામામ્યુદયેન—સામઃ એવં અમ્યુદયઃ, તેનં અત્યદ્વમુતઃ—અત્યદ્વમુતા વિયા-
યસ્ય. મહાવીર૦—પ્રકાણ્ઠઃ જ્ઞમ્—‘જ્ઞમ્’ ‘જ્ઞમ્’ ‘યઃ’ અર્થે યામ પશ્ય સમાસને
અંતે ‘પ્રકાણ્ઠ’ નો અર્થ બતાવે છે. પ્રકાણ્ઠઃ મહાવીરઃ મહાવીરપ્રકાણ્ઠઃ, તમ્

૫૬૬૨—અનરાલસાહસમ્—અનરાલં સાહસં યસ્ય—એતું સાહસં અપુરિત છે.

પ્રસન્નવચાત્ લડાઈ લડવી પડી હોવા છતાં ચન્દ્રકેતુને લવ માટે
ડેવા લાવ છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

અતિગમ્મીર૦—અતિગમ્મીરા મધુરા કટપાળી ચ આકૃતિઃ યસ્ય.

૨૨૦૬-૬ (મન્દાકીન્તા)

લવના પ્રભાવતું વધુન કરતાં કવિ અહીં પાંચ પાંચ ઉત્પ્રેક્ષા આપે
છે. જગતતું રક્ષણ કરવા માટે જાણે અસ્ત્રવેદ જ શરીર ધારીને વાયવાન
ના આગ્રહે દોષ ! પ્રહાના ખળનાના (લોચાં રક્ષણ માટે (ગુણ્ય) જાણે
ક્ષાત્રધમે શરીર (તત્તુ) ના ધારુ હોય ! લવ જાણે સઘળા સામર્થ્યને
સમુદાય અથવા ગુણોના સંઘના ના દોષ તેને લાગેના હોય જગતના
(જગતઃ) પુણ્ય પદાર્થોના (ગુણ્ય) (નિર્માણ, તેવાં) સમૃદ્ધ (રાશિઃ) જાણે.
પ્રગટ થઈને (આવિર્ભૂય) ના આગ્રહે દોષ ! (સ્થિત ઇય)

આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૯-૧

પુણ્યાનુ૦—પુણ્યે અનુભવદર્શને (અનુભવઃ દર્શનં ચ) યસ્ય—પુણ્ય પ્રભાવ
અને દર્શનવાળા

૨૨૦૬-૧૦ (અનુષ્ટુપ)

આશ્વત્થ દૃષ્ટમણીમાયેન્દ્ર—પાંદેર એ પશ્ય તે સુગમ નથી.

રામને માટે અહીં બીજી બીટીમાં સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા આપી છે. કાણે
અહીં સરસ સમજાવે છે. ઉત્પ્રેક્ષા ધર્મ પાળનારાઓ ઉપર જાણે કે પ્રકૃષ્ટ
ધર્મે કૃપા કરી છે. જાણે રામને સ્વરૂપે સગીરજા ધારી કરેતા (નૃપાં સચ્ચર-
યસ્ય) ધર્મ પોતે તો એતું પાલન કરનારાઓ ઉપર અનુમદ કરવા ન.

આઓ હોય ! અથવા પ્રસાદ એટલે પવિત્રતા અર્થે પણ થાય, રામે ઉત્કૃષ્ટધર્મનું પાત્રન કયું હતું. આ ધર્મ પાત્રનથી રામ જાણે એથી ઉદ્ભવેલી ચરીરધારી પવિત્રતા તો ન હોય તેવા લાગતા હતા. આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

પાઠકેર-મૂર્તિમુન્દર-સંદર રૂપ ધારી. રામ પણ અરેખર દેખાવડા હતા તેથી આ પાઠ પણ સારો છે.

શ્લોક-૧૧ (શખરિણી)

પિતા પુત્રનો અદૃષ્ટ સંબંધ અદૃષ્ટ રીતે કેવું કામ કરે છે તે અહીં સરસ રીતે બતાવ્યું છે. અત્યાર સુધી લવને રામ માટે કેવા વાવ હતા ! અક્ષયત એમને માટે એને માન ધણું હતું પણ એ જ એકલા ક્ષત્રિય હોવાનું એને સ્વીકાર્યું નહોતું. એમનો અશ્વમેધનો અશ્વ એણે બાંધ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ એણે રામના લશ્કર સામે સારું એવું યુદ્ધ પણ જમાવ્યું હતું રામના ચારિત્ર્યના કેટલાક નબળાં પાસાં પણ તેણે બેધડક કહી બતાવ્યાં હતાં આમ અત્યાર સુધી તેણે રામ પ્રત્યે વિરોધ જ સેવ્યો હતો પણ રામને સન્મુખ જોતાં એને સખ્યો વિરોધ નવામી ગયો. એટલું જ નહિ પણ એની મગ્વાએ ચાત થઈ રહેવાનો રસ એને ઘેરી વળ્યો. સુખથી (નિર્વૃત્તયા) ગાઢ (વન.) એવી લાગણી એનામાં પ્રસરી.

ગમ આવ્યા છે ને આવ્યા છે વગેરે પ્રકારનું એનું ઉર્જાજગાપણ (જ્વલંતાય) કયાય જતું. એટલું જ નહિ પણ વિનય એને નમ્ર બનાવે છે (પ્રહવયતિ-પ્રહવ નમ્ર કરોતિ પ્રહવ ક્રિપરથી નામધાતુ) કેવળ આટલું જ નહિ પણ ગમને જોતાં એ એકદમ જાણે પરવચ થઈ ગયો છે. (કિમિવ પરવાનસ્મિ) આ બધું લવમાં ધોમે ધોમે તથા ઉદ્ભવતું પણ એકદમ (સાદિતિ) ઉદ્ભવે છે.

લવને આશ્ચર્ય થાય છે કે આવા ભાવ એને એકાએક કેમ થઈ આવતા હશે વારુ ! ખરી રીતે આ એક લોહીના સંબંધને કીધે થાય છે. પણ લવને એની ખબર નથી. આથી તે તો એમ જ ધારે છે કે નકકી (દિ) મેટાં તીર્થોનાં (વહનં તીર્થાંત્રાં) એવો અનિર્વર્ણનીય (સૌકરિ) અને અમૂલ્ય (મહાર્થ) કેલર્થ અનિશ્ચયઃ હશે એના મોહાવરો વગેરે પવિત્ર તીર્થોના પ્રભાવવંત

એવો હોય તો કે એની સન્મુખ કોઈ ખરાબ ભાવ રહે જ નહિ. ખરાબ ભાવ તો ક્યાંય જતો ગયે અને ઉપરથી સારા ભાવ પેદા થાય. જમ પછી એવા તીર્થ જોવા પવિત્ર હોવાથી જ એમની સન્મુખ પોતાના ખરાબ ભાવ અદસ્ત થાય છે અને તેમની જગ્યાએ સારા ભાવ પેદા થાય છે એમ લવ ધારે છે.

પ્રથમ ત્રણ લીટીઓની વિશેષ ઉક્તિનું અહીં છેલ્લી લીટીની સામાન્ય 'ઉક્તિથી સમર્થન' થયું છે તેથી અર્થાન્તર-ચાલ અસંધાર છે.

૧૧-૧

एकपद एव—એક સાથે જ. જેમ રામને જોના લવને લિખ લિખ લાગણી થાય છે તેમ લવને જોતાં રામને પણ એકી સાથે જુદી જુદી લાગણીઓનો અનુભવ થાય છે. લવને જોતાં રામનું દુઃખ તો ક્યાંય ચાલુ નથી છે અને ઉપરથી એને માટે ખાસ રોદ એનામાં ઉદ્ભવે છે. स्वप्नेहयति-નામધાતુ.

૧૧-૨

अथवा स्नेहश्च—રામ પોતાની આ એકાએક રોદની લાગણીનું કારણ શોધવા મથે છે પણ પછી તરત કહે છે કે રોદ અને તે બાદય કારણ ઉપર આધાર રાખે (स्यपेक्षया सह सम्बन्धः । निमित्तस्य सम्बन्धः निमित्तसम्बन्धे) એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

‘પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાઢીએ નથી.

કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ પ્રેમની લક્ષ્મી તે બધી’

આમ લવ પ્રત્યે રોદ ઘર્ષ આવવા માટે બાદય કારણ જોળવામાં પોતાની ભૂલ રામને સમજાય છે. રામ પોતાની ભૂલ સુધારતા કહે છે કે સાચા રોદને કોઈ બાદય કારણોનો આધાર હોતો નથી. કારણ બાદય કારણો અદસ્ત યતાં એ રોદ પણ અદસ્ત ઘર્ષ જાય છે. સાચો રોદ કારણ વગરનો હોય છે. સાચી પ્રીતિ તો કોઈ અદૃષ્ટ કારણ ઉપર જ આધાર રાખે છે. નીચેના શ્લોકમાં આ ભાવ સુદર રીતે બતાવ્યો છે.

શ્લોક ૧૨ (માલિની)

અહીં રામ સ્પષ્ટ કહે છે કે પ્રીતિ કોઈ બાદય કારણ ઉપર આધાર

રાખતી નથી. કોઈ આંતર હેતુ જ પદાર્થોને જોડે છે વ્યતિષ્ઠતિ-વિનમ્તિ-
+સજ્જ નું વર્તન. કા. ભદ્ર ત્રી. પુ. એ. વ આ સામાન્ય ઉક્તિનું પદ્યોની
લીટીઓની બે વિશેષ ઉક્તિથી સમર્થન કરે છે. સૂર્ય (પતંગ) બીજે છે ત્યારે
જ કુમળ ખીલે છે એનું કોઈ બાહ્ય કારણ દેખાય છે કે ? ના કોઈ
અદૃષ્ટ કારણે જ ગ્યામ બને છે. તેવી જ રીતે ચંદ્ર (હિમરમ્ભી) બીજે
ત્યારે જ (હૃદયગતે) ચન્દ્રકાન્ત મણિ દ્રવે છે. અહીં કોઈ બાહ્ય કારણ દેખાય
■ કે ? તેવી જ રીતે સૃષ્ટિના સઠળ પદાર્થો અને મનુષ્યો પણ કોઈ
આંતરકારણથી જ જોડાય છે.

આમ અહીં સામાન્ય ઉક્તિનું વિશેષ ઉક્તિથી સમર્થન થયું છે
તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

આ શ્લોક મા મા માં પણ આવે છે

શ્લોક ૧૩ (આર્થા)

પરિણત્ત—પરિણતં (પૂરા ખીલેલા) અત એવ કઠોરં (દૃઢ) ચત્ પુષ્કરં
તત્ત્વ (કુમળની) ગર્મગ્હટં (અંદરની પાંખડી) દ્વ વૈનઃ (જેવો માંસલ).
મલ્લઃ (લીસો) સુકુમારઃ ચ (અને કુમળો).

ચન્દ્ર—ચન્દ્રસ્ય (ચન્દ્ર) ચન્દનસ્ય ચ (અને ચન્દનના) ચ નિષ્ચન્દઃ
(રસ) તદ્વત્ (જેવો) જહઃ (શીતલ જડ).

લવના માંસલ લીસા અને કુમળા શરીર સ્પર્શને અહીં પૂરા ખીલેલા
કુમળની અંદરની લીસી, લારેલી, કુમળી પાંખડીના સ્પર્શ જેવો કહ્યો છે.
લવના શરીરના શીતળ સ્પર્શને અહીં ચન્દ્ર અને ચન્દનના રસ જેવો શીતળ
કહ્યો છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

૧૩-૧

અકારણસ્નેહઃ—રામનો અકારણ સ્નેહ જોધને લવને નવાઈ લાગે છે.
લવને કે રામને એના સાચા અદૃષ્ટ કારણની ખબર નથી. જ્યારે વાચકો
અને પ્રેક્ષકો એ સમજે છે. આમ સાચી મેળાપનું સૂચન કરતી નાલ્પાત્મક
વક્રોક્તિ ઉપસ્થિત થાય છે.

૧૩-૫

વીરાયિતમ્—વીરવત્ આચરિતમ્—વીર ઉપરથી નામધાતુ વીરાવતે હું
ક. જી. કે.

૧૩-૬

નન્વચમલકારઃ — રામની સામે લડાઈ આદરવામાં પોતે ભારે અતિ-
વેક કયો છે એમ લવને લાગે છે અને તેથી તે પોતાની એ બાલિશતા
માટે રામની ક્ષમા માગે છે, જ્યારે રામ એ નાના બાળકનો ઇર્ષાનો અવ-
શ્ય દબાવી દેતો એ મોટા ક્ષત્રિયનો શુભ છે એમ કહે છે કેામની ઉત્તતિ
ન સહેવી એ ક્ષત્રિયનું બૂબલુ છે, દુર્ગુણ નહિ આમ કહી રામ રોનેદને
લીધે લવની બાલિશતા હાવરી લે છે. પછીના મ્લોકમાં આ જાવ સરસ
રીતે બતાવ્યા છે.

શ્લોક ૧૪ (શિખરિણી)

કોઈ તેજસ્વી બીજાનું તેજ સહન કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિથી પ્રજ્ઞાથી
નિષ્પત્ત થયેલો (નિયતાવાદ) એ એનો અકૃત્રિમ (અદ્વત્ત — ન દૃત્ત અદ્વત્ત)
સ્વભાવ છે.

દ્વિતીયાર્ધમાં આને માટે સુદર દષ્ટાન્ત વાપરે છે. ભગવાન સૂર્ય
થ કયા વગર (અગ્રાન્ત) કિરણોથી (મયૂર્તિ) તપે છે ત્યારે (તપતિ મદિ) શું
આમિત્રાવ મણિ (સૂર્યકાન્ત મણિ) (મામોયો કાદા) પોતે પગ જય પામ્યો
હોય તેમ (નિરૂત્ત કવ) તેજ (તેજોસિ) બદાન કાટે છે ? (યમતિ) ? સૂર્ય
બળતો હોય ત્યારે સૂર્યકાન્ત મણિ પોતાનું તેજ આછું બાધ્યાથી પરાજય
પામ્યા હોય એમ શા માટે કહે છે ? ખૂનું જોતા એ ચાકીને, દાર્દને કે
ઇર્ષાથી બળતા નથી પણ એ પોતે તેજસ્વી છે, પગકમી છે અને તેથી તે
પગકાનું તેજ સાંખી શકતો નથી. આ એને જાતિસ્વભાવ જ છે સૂર્યકાન્ત
માણુ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતાં એમાંથી અગ્નિ ઝરે છે એમાં કોઈ જાતનો
ઈર્ષાનો ભાવ નથી પણ એ એની પ્રકૃતિ જ છે.

આમ અહીં દષ્ટાન્ત અસંકાર છે.

આ રીતે રામ લવની બાલિશતા જોતા નથી પણ એને એક વીરનું
બૂબલુ લેખે છે.

સરખાવો—મર્ત્યુર—મદન્તનોર્ડિય પાદૈઃ સ્પૃહઃ પ્રગ્વલતિ સંવતુરિત
વાન્તઃ । તત્તેજસ્વી પુરુષઃ પરદૃત નિકૃતિર્થ સહતે ॥ ; કિરાત૦—૨-૨૧-
વિમપેશ્ય ફલં દયોરગ્ન્યનતઃ પ્રાર્થયતે દગ્ધાધિપઃ । પ્રજ્ઞતિઃ સન્નુ સા મ્હંદસઃ
હત્તે નાન્યસમુજર્તિ ચથા ॥

૧૪-૨-૩

પ્રિયવયસ્ય૦—પ્રિયવયસ્યેન (પ્રિય મિત્રે) નિયુક્તં (છેલેલા) મૃમ્મકાલે
ત્રેન (ભૂમ્મકાલે) નિષ્ક્રમ્યં યથા ત્યા (નિષ્ક્રમ્ય) સ્તમ્મિતાનિ (અને ધંભી
ગયેલાં).

નિર્વ્યાપાર૦—નિર્વ્યાપારાણિ (નિર્વ્યેષ થયેલાં) ચ તાનિ, અત એવ
વિલક્ષિતાનિ (અસ્વસ્થ થઈ ગયેલાં) (ચરમામ્ અયેલાં)

૧૫-૧

પતન્મન્ત્ર૦—એતેષાં મન્ત્રાઃ, તેષાં પારાયણં (સમગ્ર અપાસ) તસ્ય
હપનિપત્ (૨૬૨૫) તામ્. પરઃ સહસ્રા૦—સહસ્રાત્ પરાઃ પરઃ સહસ્રાઃ સંવતસરાઃ
તાન, અન્તેવાસી, તસ્મૈ-૬૮૨૨થી વધારે વર્ષોના સિધ્ધ.

૧૫-૫

પ્રકૃષ્ટ૦—પ્રકૃષ્ટં (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યં, તસ્ય (પુણ્યને) પરિપાકઃ (પરિપાક)
ઉપાદાનં કારણં યસ્ય (જેનું કારણ છે તેવું)

૧૫-૬

દિવચનં તુ—

‘કુમારસ્ય કુતઃ સંપ્રદાઃ’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં સવ કહે છે દરતઃ
પ્રવાશાન્યાવબોરલાણિ આમ તે મમ એક વચન ન વાપરતાં કારણોઃ એમ
દિવચન વાપરે છે. એ એકલો હતો અને એ. વ. વાપરવું જોઈતું હતું
હતાં અહીં દિ. વચન વાપરું તેથી રામને નવાઈ લાગે છે

શ્લોક ૧૬ (વસંતતિલકા)

સાયોધનં—યુદ્ધ. અધિરાજસન્દઃ ચક્રવર્તી રાજા, એવે શબ્દ કાવ્યશિલ્પિનઃ
કાવ્યાણિ એ શિલ્પિનઃ—શબ્દો રૂપી અભિ. અહીં કાવ્યશિલ્પિનઃ માં ૩૫૬ છે.

શ્લોક ૧૭

અ-વધ—અથ હન્દ્રમણિમેચકચ્છવિ અયં કઃ ધ્વનિના એવ મામ્ વદ-
પુત્રકં નવનીલ.....દમ્બરમ્ કરોતિ ! (મંલુસાપિણી)

હન્દ્રમણિ૦—હન્દ્રમણિવત્ (હન્દ્રમણિ જેવી) મેચક (નીલી રૂપામ) છવિઃ
યસ્ય નઃ (વદુઃ) (જેની શાખા છે તેવું) વદુરુદકર- વદાઃ પુત્રકાઃ યસ્મિન્
સઃ તમ્-રેામાયેન.

નવનીલ—નવ (નવા) નીલ (નીલ) નારાયણ નમ્ય મેનના) ધીર
(ધીર) ગાંધી તત્ત્વ (અર્થના) કાળે લાગે) વજા વચ્ચેના યમિન સ
(કાળેના) પ્રાપ્ત મરતા) (સુદમ) વચ્ચે સર ૧૩૬૫૫૫ દર નમ્યર
યસ્ય (સ ૬૨૫૫૫૫) કાળ=કેસન અર્થ ૫૫૫ નેનાથ વર્ગનમર મળ તન
વજા હામર=મે બા અર્થ ૫૫૫ ૯ ૫૫

અહા સરખ મણી નીને પ્રમાણે કે—

સરખે ૧૫૫૫ ૫૫૫	—	૧૫૫૫ ૫૫૫
સરખે ૫૫૫૫ ૫૫૫	—	૫૫૫૫ ૫૫૫
સરખે ૫૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫	—	૫૫૫ ૫૫૫

આમ અહીં ઉપમા છે અને અનુરૂપ પણ એ અવધૂતિની
સૌતીનું આગતુ લક્ષણ છે અનેક પાત્રતા રાવતા તે એમા પાદગને
સૌતીને ૧૫ મલીર મળે અને ખીલેના કલન આખ સામે જ ખા
આપ છે

સ્તો ૧૮

અનુવચ—વૈષ્ણવતાદ્ ભગવત મનો આ દત્ત શ્રાવણર્થે રક્ષાના
દહનાય દીપિત પાનિમિ આદિયે રૂપતામ યદિ (મમ વિમ્બહ તત્તો મમ
પતર દી તાસ્તસ્કુરુષુ તત્તમ યતુ ધ્યયમ્ । ૧૫૫૫૫૫૫૫)

દત્ત-કા—અમરમવ દત્તિના અમરમરિણા, હ સ્થ અમરદત્તિના
દત્ત રક્ષિણ દત્ત દત્ત-અદક્ષ ૧૫૫૫૫૫૫૫ ૧૫૫૫૫૫૫૫ ૧૫૫૫૫૫૫૫
આપનાશ

વૈષ્ણવતાદ્ મનો આ આ અર્થપ્રાપ્તનીય છે અને ૧૫૫૫૫૫૫૫ અર્થમા
વપરાય છે અને ૫૫૫૫૫૫ નમ લે ૧૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫ (૫ ૧-૪-૮૯)

દીપિત—દીપિત નિજ કાત્રપ્રતાપ દ્વા અગ્નિ યે—પૌતાના (નિજ)
, કાત્રતેજ રૂપી અગ્નિ કાત્રપ્રતાપિન) મળઆવનાશ (૧પિત)

આદિયે—અદિત અયમ્ આદિયે ।

દીપ્તાલ—દીપ્તાના (અગ્નિ) અગ્નિના (અગ્નિમાય) સ્કુરન્દ્ર
(૧૫૫૫૫૫) રક્ષા (૫૫૫૫) દીપ્તિય તસા (૧૫૫૫૫૫) રક્ષામિ (૧૫૫૫૫૫)

નીરાજિત—નિમ્ + રાજ નું પ્રેરક ક. જૂ. કૃ. પૂજ્ય પછી આરતી ઉતારવામાં આવે તે વિધિ. અથવા આશ્વિન માસમાં ચંદ્રાર્ધ માટે પ્રયાણ કરતાં પહેલાં રાત્રીએ અને સેનાપતિઓ જે નિધિ કરતા તે. 'ક્ષીર સ્વામી'. નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—નીરસ્ય શાન્ત્યુદકસ્વાજનં ક્ષેપોત્ર નીરાજનં, મન્ત્રોક્તયા શાહનાયુધાર્દનિઃક્ષેપેણ રાજનં વાત્ર.

શ્લોક ૧૬ (વસંતતિલકા)

તૂળીકૃત—તૂળીકૃતઃ (તૂણુ સમાન લેખવું) જગન્નયસત્ત્વસાર. યેન સઃ પીરોદ્ધતા—પીરા જાતી ઉદ્ધતા ચ.

કુશની દષ્ટિ જ એવી નિરુપદ અને વીરવાન છે કે જેનારને એમ જ લાગે કે એ ત્રિશુવનના પરાક્રમને તણખસા જેવું ગણે છે અર્થાત્ એની નજરમાં ત્રિશુવનમાં પણ એને કાંઈનો દિસાત્ત નથી.

ખીજ લીટીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે. એની ધીર અને ઉદ્ધત ચાલ ઉપરથી એમ જ લાગે કે જાણે હમણાં એની એ ગર્વાલી ચાલથી ધતણી નીચે તરી જશે ત્રીજી લીટીમાં વિરોધાસાસ છે. ક્રુદ્ધ છે તે નાનકડો કુમાર પણ એના સ્વભાવમાં એ કિશોરાવસ્થાને સદજ એવી અચળ પ્રકૃતિ હોવાને બદલે એનામાં તે મોટા પર્વત જેવી ચંકીનતા છે. આમ અંદાજ વિરોધલાસ છે. એ રામનો પુત્ર હોવાથી આ ગુણ તેનામાં સંભવી શકે છે એમ આ વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

ચોથી લીટીમાં સસંદેહ છે. આ તે કુશ આવે છે કે સાક્ષાત્ વીર રસ આવે છે કે પછી ગર્વ પોતે જ આવે છે.

૧૯ ૫

સ્તિહાતિ—જેના પ્રત્યે રનેહ વા ધિક્કાર દર્શાવાયો હોય તે નામની સંપત્તી લે છે. સ્તકણ્ઠતે—સ્તકણ્ઠ ઉપ-માં નામધનુ સ્તકણ્ઠતે. જેને માટે ઈચ્છા કરવામાં આવો હોય તે કર્યાની અગ્રુધ. કે વધા આવે છે.

૧૯-૬

આશંસનીય—આશંસનીયં (ઇન્દ્ર-૧૩ ૫૬) ગુણ્ય દર્શનં વચ્ચ—

૧૯-૧૪

ધર્મતાત—

ખરી રીતે ગમ લવના પિતા થતા હતા. જ્યારે એ અહીં એમને ધર્મપિતા કહે છે ચન્દ્રકેતુ હદમણનો પુત્ર થતો હતો. અને તેથી તે રામને પિતા સમાન મણતો હતો. અને ચન્દ્રકેતુ તથા લવની દોસ્તી ખૂબ જામી હતી તેથી એ દોસ્તીને સબધે પણ રામ લવના ધર્મપિતા થાય.

જ્યારે ખરી રીતે તે ગમ લવના પિતા જ હતા ! અને આ રાત લવ, કુશ કે ગમ કે ચન્દ્રકેતુ જાણના નથી. જ્યારે પ્રેક્ષકો તે જાણે છે. આ રીતે નાટ્યાત્મક વર્ણનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે

૧૬-૧૫

સંપ્રત્યવધનીયો—હજી હમણા જ કુશે જાહેર કર્યું કે પોતે આજે પૃથ્વી ઉપરથી ચક્રવર્તી રાજા એ શબ્દ કાઢી નાખશે અર્થાત્ પોતે રામને મારશે પણ પછી હવે અધગા અબધની વાત કહી ત્યારે કુશને યધુ કે હવે એ રાજા પ્રથે જરૂર વિનય બતાવવો પડશે એક દ્વિવિધ આગમ માથું સ્વમાયી વિનય દાખવવો એટલે એક દ્વિવિધ માટે પોતાની દાગ બરોબર છે. આમ છતાં એમને એક પિતા તરીકે માથું નમાવનારો હવે કુશને નાનમ મુથી દેખાવું.

૧૬-૧૭

આકારાનુભાવ—આકાર (આકૃતિ) અનુભવ (પ્રભાવ) નામ્ભીયં ચ તે (અને ગામ્ભીર્યથી) સંભાવ્યમાન વિવિધાના ભોકોત્તરાણા સુચરિતાનાં અતિશયઃ ચમ્ય—જેમનાં વિવિધ ભોકોત્તર સુચરિતોની અતિશયતાનો ખમાસ કરી શકાય (સંભાવ્યમાન) તેવા.

શ્લોક ૨૦ (અનુહટ્ઠા)

અયોગ્યતત્—અયોગ્ય તુ પ્રેરક અવતન જૂ કા (હજી) ની પુ. એ. વ.

પાઠદેર—અયોગ્યત—(વધાયેલી) યુદ્ધ ઉપરથી પ્રેરક અવતન જૂ કા. અયોગ્યત—‘અસ્તિત્વાર્થ આપ્યો’ પાઠ પણ છે. પહેલો પાઠ સુધ્ધી સારો છે. ક્યારેય કવિ રામાયણને શબ્દ ધ્વજનો જ વિવર્ત કહી છે અયોગ્યત—કાવ્ય રૂપે યોગ્ય અર્થ ન થક યોગ્યને વાસ્તવિકતા પ્રમાણ બરોબર માર્યું થયો છે એવો જાણ છે.

શ્લોક ૨૧ (અનુક્રમ)

અમૃતાખાત૦—અમૃતેન (પાણી) આપ્મતઃ (ભરેલા) આમૃતઃ (વાદળ) તદ્વત (જેવું) સ્વર્ગ (રિન્ગ) સંહનનં ચરય (જેવું) શરીર છે તેવો) ગાત્રં ચપુઃ સંહનનં ક્વચિત્. રિન્ગ ને બદલે સિંહ પાડે છે—સિંહ જેવું શરીર.

આ શ્લોકનો અર્થમાં મ. ચ. માં આવે છે.

શ્લોક ૨૨

અન્યથ - યદ્ અજ્ઞાદજ્ઞાત્ સત્. નિજસ્નેહજઃ વેહસારઃ ક્વ, એક. ચેતના ધાતુઃ વહિઃ પ્રાદુર્ભૂય સ્વિત ક્વ, સાન્દ્રાગન્દધુમિતદ્વદ્યપ્રસવેન સદ્ઃ ક્વ—જેવે ગાત્રં અમૃતરસસોતસા સિચતિ ક્વ । (મન્દાકીન્તા)

કુશને બેટતાં રામને એવો લાવ થાય છે કે એ એનો જ પુત્ર તો નહિ હોય ! જેવું ધવાનાં કારણુ તે આ શ્લોકમાં ઉત્પ્રેક્ષા દ્વારા આવે છે.

બાળક એ માતાપિતાના અંગેઅંગુ શારીરિક, આત્માનું આનંદનું લાવનું અને સ્નેહનું પ્રતીક મનાય છે. પોતાના બાળકને બેટવાયી માતાપિતાને આત્મનંત આનંદ થાય છે. જાણે અમૃત રસના પ્રવાહથી સિંચન ન થતું હોય (અમૃતરસસોતસા) એવો એ સ્વર્ગ શાંતળ લાગે છે. કુશના સ્વર્ગથી રામને લાગે છે કે જાણે એમના ઉપર અમૃત રસનું સિંચન થઈ રહ્યું છે. માતાપિતા અને બાળક વચ્ચે આમ આંતરિક અદૃષ્ટ સંબંધ હોય છે.

પરમ સ્નેહને લીધે જાણે કે માતા પિતાના પ્રત્યેક અંગમાંથી બહાર આવેલું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ જ બાળક છે એમ (સ્નેહજઃ) મનાય છે. કુશને બેટતાં રામને થાય છે કે જાણે પરમ સ્નેહને લીધે ઉદ્ભવેલું (સ્નેહજઃ) પોતાના અને સીતાના જ દેહનું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ (દિહસાર) અંગે અંગમાંથી ઝરીને અજ્ઞાદજ્ઞાત્ વત્ત ક્વ) તો આ બાળક રૂપે નહિ બીજું હોય !

બાળકને માતા અને પિતાના આત્માનું જ સ્વરૂપ કહ્યું છે. કુશને બેટતાં રામને લાગે છે કે એ જાણે પોતાનો જ ચૈતન્ય રૂપી એક ધાતુ (ચંગના ધાતુ) બહાર (વહિઃ) પ્રગટ થઈને (પ્રાદુર્ભૂય) ન જોતી હોય ! (સ્વિત ક્વ)

બાળક એ માતાપિતાના પરમ આનંદનું પ્રતીક મનાય છે. કુશને બેટતાં રામને માય છે કે એ પોતાના અને સીતાના માઠ (સાન્દ્રઃ) આનંદથી

(આનન્દ, તેન) ક્ષુબ્ધ થયેલા (ક્ષુભિત) હૃદયના (હૃદયં, તસ્ય) રક્ષયી (પ્રત્યેન) તો નિર્માયો નહિ હોય ! (સષ્ટ દવ)

આમ અહીં ચાર ચાર ઉત્પ્રેક્ષા હાગી રામ પોતાના કુચ તરફના એવા બાવનું કારણ આપે છે.

પાઠદેર—નિજો સ્નેહજ સ્નેહમાર પાઠ બરાબર નથી કારણુ ઋગ્વેદમા પણ બાળકને માતાપિતાના દેહને અને આત્માને સાર કહ્યું છે વાચો નિરુક્તમા આપેલો ઋગ્વેદનો શ્લોક— અત્તાદજ્ઞાન્સમવસિ હૃદયાદધિ જાયસે । આત્મા વૈ પુત્રન્નામાસિ સ જીવ શરદ સતમ્ ગાત્ર ઝેદ્યે ને બદલે માઠાન્લેપ પાઠદેર છે

૨૨-૧

લલાટતથ—લલાટ તપતીતિ (ઉપ ૧૬ રૂમાસ)

શ્લોક ૨૩ (અનુષ્ટુભ)

પ્રથમ—વિનય સામ્રાજ્ય—સામ્રાજ્ય શસન્તિ સૂચયન્તિ इति—સામ્રાજ્યને સૂચવનારી भावा—ક્રિયાઓ

હવે અને કુશ પ્રત્યે અદૃષ્ટ લાગણીઓ અનુભવ્યા પછી હવે તેમને તેમની ચાલવાની (ગતિ) ઊભા રહેવાની (સ્થિતિ) અને બેસવાની (આસન) ક્રિયાઓમાં પણ રાજવી લક્ષણો જ દેખાય છે.

શ્લોક ૨૪

અન્યથ—તે મનોજ્ઞાઃ રત્નમ્. અમલિન રત્ન દય માકરન્દા બિન્દવઃ વિકસિતં અરવિન્દ इव, વધુ અવિયુતસિદ્ધા લક્ષ્મીવિભાસા સુવ પ્રતિકલ્પમ મીયા કાન્તિ રદ્ધેદયન્તિ । (માલિની)

વપુરવિ—શુભા (શરીરથી) અવિયુતાથ (જુદા નહિ પડનારા) તે સિદ્ધાથ (અને સદૃશ) પ્રતિબલ-વચ્ચાયાં વચ્ચાયાં इति પ્રતિબલે દષ્ટો ક્ષણે.

એમ સુદર કિરણો યોજ્યા (અમલિન) રત્નને બતાવે, એમ મધના (માકરન્દા) ટીપાં (બિન્દવ) ખીલેલા (વિકસિત) હમળને બતાવે તેમ આ બાળકને સદૃશ એવા લક્ષ્મીવિભાસો જ તેમની હમનીય કાન્તિ ક્ષણે ક્ષણે બતાવે છે (સદ્મેદયન્તિ)

આમ અહીં ઉપમા છે.

શ્લોક-૨૫ (વંશસ્થિ);

કટોર: (યુવાન) પારાવત: તસ્ય (પારેવાના) કઠ્ઠ: તદ્વત્ (કંઠ જેવું)
મેચક (ગામ)

પૃથક્કથા—પૃથક્ (આખરાની) રહ્ય. ઇવ (કાંધ જેવા) મુક્ત્યુરી
અંહી વસ્ય ત: (નુપરિત ખચાવળા) લગભગ મધ્ય 'મહુત્રાદિ' સમાસને
છેડે વિકલ્પે લાગે છે.

પ્રવળઃ—પ્રવળ. ય. સિંહ તદ્વત્ (પ્રસન્ન સિંહ જેવી) સ્તિમિનં (સ્થિર)
મજ્જલયઃ—મજ્જલયે નામ મજ્જલય, મજ્જલય. ય. મૃદ્ગ: તસ્ય ઇવ (મંગળમય
મૃદંગ જેવો) માસલ. (મંભીર) ધ્વનિ. (અવાજ)

શરી ને યુવાન પારેવાના કંઠ જેવું સ્થાપ કહ્યું છે. ખમાને આખ-
રાની કાંધ જેવા નુપરિત કક્ષા. દૃષ્ટિ પ્રસન્ન સિંહ જેવી સ્થિર કહી.
અવાજને 'મંગળ મૃદંગના અવાજ જેવો મંભીર કહ્યો. આમ અહીં
ઉપમા છે.

શ્લોક-૨૬ (માલિની)

નૈપુગોન્નેયમ્—નૈપુગેન ડન્નેયમ્-ધારીને જોતાં જણાય એવું.
અભિનાન-અભિનવ (નવા) દાતવત્રં તદ્વત્ (કમળ જેવી) ધીમત્ (શીમાવાળું)

લવ-કુચને ધારી ધારીને જોતાં રામને લાગે છે કે આ બંને કુમારોમાં
કેવળ પોતાનું જ સાદસ્ય છે એવું નથી. સોતાનું જ કમળ જેવું મુખકું
જળે ફરીથી આંખો સમક્ષ ન આપ્યું હોય તેવું રામને લાગે છે. આમ
અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

શ્લોક-૨૭ (ઉપજાતિ)

મુક્તાઃ—મુક્તા: (મોતી) તદ્વત્ (જેવા) ભચ્છા: (ઉજળા) વે દન્તા:
સેવા (દાનના) ડયઃ તથા (પ્રત્યક્ષ) મુંદરા (સોમનો). મોહમુદ્રા (દોહનો
વર્ગાક).

વર્ગાકાઃ—સમાસને છેડે આરનો વાક્ય ચબ્દ સૌંદર્ય અથવા જ્યો
ખનાવે છે. વર્ગાકાઃ, વેશાકાઃ

પહેની લીટીમાં ઉપમા છે

નિતાપુત્રના મેળાપ માટે ક્યે ક્યે કેડી ભૂમિકા રચાય છે તે નોંધ પાત્ર છે અદૃષ્ટ લોહીનો સંબંધ રામને પ્રતીતિ કરાવે છે કે આ પોતાના પુત્રો હશે એમને ભેટવા રામનું મન તનસે છે એમના આનિ ગંગાથી રામને જાણે અમૃતરસનું સાચન થતું હોય એમ નાગે છે આ આકર્ષણથી પ્રેરિતને એ ડુભારોને જરા ધાગે ધાગેને લુએ છે તો એમની યાન, કીર્તિ રહેવાની ઊટા અને પેસવાની રીત ઉપરથી એમને ખાતરી થાય છે કે નક્કી આ રાજવી વચન જ ડેર આ હશે વધારે ધારીને તેના સમને આ ડુભારોનાં શરીર, દષ્ટિ અને અવાજમાં સુકુળની સંપત્તિ હોવા દેખાય છે એમની આકૃતિમાં રામને પોતાની જ આકૃતિ દેખાય છે એટલું જ નહિ છેક છેદને એકને એ બાગકોમાં સીતાનું જ મુખકમળ દેખાય છે એ જ ચમકતા માત, એ જ હોલનો વગાક, એ જ સુહર માવ અન એ જ લાલકાળા નેત્ર !

એટલું જ નહિ પણ બીજા બાલ પુત્રા પણ મળતા આવે છે સીતાને આ વનમાં જ ત્યજી હતી કુમર પણ એટલી જ છે અભો પણ સ્વત્ત્વ સિદ્ધ છે વગી તે બને એકઠા છે સીતાનો દ્વિધા ગર્ભિણીભાવ એમણે જાતે જોયો હતો આમ સઘળી નરતુ રમને પ્રતીતિ કરાવે છે કે આ એના જ બાગકો છે

શકુન્તલમાં પણ પુનર્મિલનનો આવો જ પ્રસંગ છે પણ ત્યાં બાળકને એની માતાનું નામ ખમર હોવાથી દુષ્પ્રચલિત તરત પ્રમાણ મળી રહે છે જ્યારે અહીં બાગકોને એમની માતાના નામની ખમર નથી એ સરસ્વતી રીતે જ વાત કરે છે અથવા રામને પણ વાત પાતી મૂકવી પડે છે આમ અહીં મેળાપ થતો નથી કેવળ એની ભૂમિકા જ રચાય છે

૨૭-૧

પ્રાચેતસાન્—પ્રાચેતસેન અધ્યુષિત—પ્રાચેતમ રહે છે તે

૨૭-૫

આત્મસ્મરણ—આત્મના સ્મરણ

અક્ષોઃ-૨૮ (શિખરિણી)

રહ—એકા-તર્મા સહજા સહજા ઝગ્ગા, તથા (સકળ લગ્નલયી)

જહા રક્ત યસ્થાઃ સા (જેની દષ્ટિ જડ થઈ છે તેવી). કરતલ-કરતલેન (હાથના) પરમર્શઃ તસ્ય (સ્પર્શના) કલ્યા (આતુષ્યથી)

શ્લોક-૨૯ (અનુબ્રુણ)

અવદશય—હિમ. અવદયાયેન અવસક્તસ્ય-હિમથી સીંચાયેલા.

આંસુથી જવાયેતો રામનો ચહેરો અહીં હિમથી સીંચાયેલા કમળની શોભા ધારણ કરે છે તેમ કહ્યું છે. અર્થાત્ તે બંને વચ્ચે ઉપમાપ્રસંગ સંબંધ બતાવ્યો છે. આમ અહીં નિદર્શના છે.

શ્લોક-૩૦ (શિખરિણી)

અનધિગત-અનધિગતં રમાવર્ણં ચેન સઃ બાળકો. કેવળ રામાવધુને આધારે રામ અને સીતાના પ્રેમ માટે તટસ્થ રીતે જ બોલે છે. તેમને તેમની માતા અને પિતાના નામથી અત્ત રાખવામાં આવ્યા છે.

ખીજ લીટીમાં પહેલી લીટીની વિશેષ ઉક્તિને સમર્થન આપતી સામાન્ય ઉક્તિ હોવાથી અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અપ્રકાર છે.

૩૦-૨-૩

પારિપ્લવ.—અંચળ. નિર્મિત્ત-નિર્મિત્ત' હૃદયસ્ય આવેશ. યસ્ય જેને હૃદયનો આવેશ બહાર આવ્યો છે તેવો.

અન્તરયામિ—અન્તર ઉપરથી નામધાતુ.

શ્લોક ૩૧-૩૨ (અનુબ્રુણ)

રામ અને સીતાનો કેવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ હતો તે અહીં, બતાવ્યું છે.

સરખાવો—રામાવધુ બાલકાઃ—

પ્રિયા તુ સીતા રામસ્ય દારાઃ વિનૃત્ત્વ ઇતે ।

ગુપ્તરૂપગુણાશ્ચાપિ પ્રીતિર્મૃગોઽમિવર્ષતે ॥

તસ્યાથ મર્ના દ્વિગુણં હૃદયે પરિવર્તેતે ।

અન્તર્ગતમપિ વ્યક્તમારુઘાતિ હૃદયં હૃદા ॥

અવજૂતિના શ્લોકો વધારે બાવમય છે. કેટલીક વાચનાઓ તો રામાવજૂના આના આ જ શ્લોકો અહીં પણ આપે છે. દંપતિના ઉત્કૃષ્ટ.

પ્રેમભાવ વિશે ભવભૂતિના પોતાના ચિચાર પણ અદી" વ્યક્ત થાય છે. માથો સ્નેહ તો મદાદ દેખાડ્યો દેખાડાતો નથી પણ હૃદય તો જનાતિ પ્રીતિયોગ પરસ્પરમ્ ।

૩૨-૧-૨

દૃવ્યમર્મો—દૃવ્યમર્મણિ (હૃદયના મર્મ ઉપર) સદ્ગત (પ્રદાર) નિરન્વય—નિરન્વય (નિર્ગત અન્વય યસ્માત) (આકર્ષિત) વિપર્યાસ (તેન) (દૈર્ઘ્યરને લીધે) વિરસા વૃત્તિ ચેવામ્ (ગસ વિહીન વૃત્તિવાળી)

વિપ્રલમ્ભ—વિપ્રગ્મમે (વિયોગમાં) પર્યવસન્તિ इति (પરિશુભતા)

રામ કહેના માગે છે કે જગતમાં યોડે વખત તો બધું હીક ચાલે છે. પણ પછી પ્રિયજનનો વિયોગ આવતા લાગ્ય બદલાય છે અને પછી ભારે દુઃખ આવે છે એવી વેળાએ સમગ્રી સસારની ધગનાએ દુઃખ આવે છે.

પાંદૈર—વિપર્યાસવિપ્રગ્મમસ્મૃતિપર્યવસાયિનસ્તાવકા સગ્ગરસ્તાન્તા—નિરન્વયવિપર્યાસેન (આકર્ષિત દૈર્ઘ્યરથી) વિપ્રલમ્ભે (વિયોગમાં) સ્મૃતૌ ચ (અને સ્મૃતિમાં) પર્યવસન્તિ इति (પરિશુભતા) પણ પહેલો પાં મુગમ છે

આકર્ષિત લાગ્યપનગે કેવળ માણેના મુખી દિવસોની મધુર સ્મૃતિ જ મૂખી જાય છે

શ્લોક ૩૩ (શિખરિણી)

નિરતિશય—નાસ્તિ અતિશય यस્ય ન નિરતિશય, નિરતિશય વિસમ્ય સેન (અતિશય વિશ્વાસથી) વહુલ (શિખરોનો)

એ આનંદ અને એ પ્રેમ આપ્યા મયા હૈ છતાં હજી રામના પ્રાણ ટકી રહ્યા છે એ વાતે રામને ધણ દુઃખ થાય છે

શ્લોક ૩૪ (અનુ' દુલ્હ)

एको मीलनम्—एकदा एव सम्मिलन (એક સાથે મળટ થયાથી) तत्र पेशत (મનોહર) दुस्मर—दुस्मेन स्मर्यते इति यावत् ।

લવ અને કુશે સમાપણના શ્લોકો માંથી રામને એ પ્રસંગની યાદ દેવગાવી કે જ્યારે તમ અને સૌથી નવી પ્રીતિના બિડા વિતાસ અને

આનાંદમાં રૂપ્યાં રહેતાં. પ્રિયાના કેટલાયે ગુણુ રામને એક સામટા પાદ આપ્યા.

આ પ્રસંગની પાદ મીઠી પણ લાગે છે અને સાથે દુઃખ પણ કરે છે.

દુ સહ—પાદ બરાબર નથી. કારણ એ દિવસે કંઈ ન સકેન થાય એવા નથી પણ તેની પાદ સદન નથી થતી છતાં તે મીઠી લાગે છે.

શ્લોક ૩૫

અ-યથ—યથા કનિષ્ઠૈઃ અહોગિ મૃગદક્ષાં સદ્ કિંચિન્ કિંચિન્ કૃતપદં
સ્તનમુકુલ ઈપદ્વિસ્તારિ આસીત્; યન્ન વયઃ સ્નેહાકૃતબ્યતિકરણનઃ પ્રગલ્ભવ્યાપારઃ
મરનઃ હૃદિ સ્ફુરતિ વપુષિ ચ મુગ્ધ. । (શિખરિણી)

કૃતપદ—કૃતં પદં યૈન સ્તન૦-સ્તન. મુકુલ દવ. વયઃ સ્નેહા૦-વયઃ
સ્નેહ આકૃતં ચ તેષા વ્યતિકરં, તેન બન. પ્રગલ્ભ૦-પ્રગલ્ભઃ વ્યાપારઃ યસ્ય

તે વખતની અવસ્થાનું અહીં બહુ સુંદર વર્ણન છે. તે વખતે અમારા બંનેનાં હૃદય પ્રેમની માદ લાગણીથી કરેલાં હતાં. એ વખતે મન ઉન્નત દર્શનાં છતાં વરીસે પામે ફોવાથી એ પ્રેમ અમે સાતીક એટાથી દાખવી શકતાં નહોતાં. અર્થાત અમારે બદારથી બહુ સંયમપૂર્વક વર્તન દાખવવું પડતું હતું. આથી કહ્યું છે કે કામદેવ મનમાં પ્રગલ્ભ એટાથી ફરતો દનેા અમારે શરીરમાં મુદુ દનેા.

શ્લોક ૩૬ (અનુપ્રેક્ષ)

શિલાપટ્ટ—શિલાની પાદ.

રામ અને સીતાના અરણનિવાસના એક સુંદર પ્રસંગનું અહીં હૃદયપરપર્શી નિરૂપણ કર્યું છે.

ચિત્રકૂટ પર્વત પ્રયાગથી લગભગ દશ કોસ દૂર છે તેથી મંદાકિની એ લાગીગંધાને મળતી કામ નાની નદી દશે. નદીને કિનારે જરા આગળ ચિત્રકૂટના તળેટીમાં રામનેા આશ્રમ દશે. પર્વતની આસપાસનું દશ્ય બહુ જ હૃદયંગમ હતું. પણ પંખી, ગજ અને કૂલથી રમ્ય એવી અનેક જગ્યાઓએ બ્રમણ કરતાં રામ અને સીતા પર્વતની તળેટી આગળ કેઈ

મુદા આગળ આવ્યાં આ સૌદર્યથી બનેતા પ્રેમનવ પ્રદીપ્ત થયો. બરાબર આ જ મગ્ધાએ રામ આ શ્લોક સીતાને ઉદ્દેશીને બોલ્યા હતા. એ મુખદ પ્રસંગ લગ્ન અને કુળ ગાંધ જનાવે છે” [આ વિગતો શ્રી રા. ૭. ૬. બટ શ્રી બેલવચ્ચકરના મરાઠી લાપાનરની નોંધમાંથી નોંધે છે. *]

રીકાકાર વીરરામન કહે છે કે રામાયણની નકલ કરનારાઓ આ શ્લોક લખવો ભૂલી ગયા હશે અથવા શ્લોકો રામાયણલેખકે પ્રસન્નિત હ્ય વદન્ત આમ ગમ ચિત્રકૂટ ઉપર ગયા તે પ્રમગના અયોધ્યાકાકાના વર્ણનમાં આ શ્લોક નથી પણ નિર્ણયસાગરની આશૃતિમાં અયોધ્યાકાકાના હપમા અધ્યાય પછીના પ્રદક્ષિત સર્ગમાં (શ્લોક ૫-૬) આ શ્લોકને મળતા શ્લોક ૨૭ છે વાચો—

परिश्रमविचार्य साधु तावदिहास्यताम् ।

त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वय श्लक्ष्णसमा यिला ॥

यस्या पाशे तद् पुनै प्रवि दृष्ट इव केसरै ॥

ગમે તેમ દશ્ય ધણુ જ હૃદયગમ છે બોરમલીના રક્ષ ગીચે એક શિયા પડી છે એના ઉપર અને એભેર બકુનરક્ષો પથગાંધ મળા છે. રામ કહે છે—આ શિયાની પાટ જાણે તારે જ માટે અહીં મૂકી છે. અહીં શિયા તો કુદરતી રીતે જ પડી હતી પણ રામ સલાવતા કરે છે કે એ જાણે મીતા માટે જ મૂકાઈ છે. બકુનપુષ્પો તો કુદરતી રીતે જ પથગયા હતા પણ નામ ધારે છે કે સીતાને એસરામાં તકલીફ ન પડે તેથી જ જાણે બકુનરક્ષે ખાસ પુષ્પગાંધ કરી ? આમ અહીં બે ઉત્પ્રેક્ષા છે

શ્લોક ૩૭

અનવધ—અમામ્બુશિશિરીમવત્ પ્રયત્નશુતિ, શકુલ્કુમ્, કોતન, નિરામરણ સૌમ્યં (તિ) ગુણં રત્નેષ્યતે । (પૃથ્વી)

આ પ્રસંગોની વાદથી એક દાણ રામને લાગે છે કે સીતાનું સૌમ્ય મુદર મુખ જાણે એનો આખ સામે જ છે. વાકથી થઈ આવેપ પસેરાને લીધે એ મુખ સીતાજી લાગતું હતું. [ધમેળ ઝનિતે અમ્બુમિ - સ્વેદઝલૈઃ—ગિશિરીમવત્—(શિશિરીમવત્-અવીરપ)] એ વેળે મદાકિની ઉપરથી મંદ મંદ

સહરીઓ વાતી હોવાથી સીતાના પાગની લટો ફર ફર ઝીકતી ઝીકતી ૬૫૧
ઉપર આવી હતી. [પ્રવૃત્તિ: (શર થયેલા) મન્દ: (ચીમા) મન્દાકિનીમણ
તેન (મન્દાકિનીના પવનથી) તરલિતા (દાણના) અલકા: તૈ: (વાળથી) આકુલા
(દંઠાઈ ગમેલા) લલ્લટચન્દ્રસ્ય (લલ્લટ ચન્દ્ર દવ) (ચન્દ્ર જેવા લલાટના)
શ્રુતિ: યસ્મિન્ (તેજવાળુ)]

વનવાસ દરમિયાન સીતા માલ ઉપર કુમકુમ લગાડતી ન હોતી
આથી એના માલ વધારે સુંદર અને ઉજ્જવળ લાગતા હતા. [કુમ્કુમેન
-કર્લંકિનો—કુદ્દુમ્, ન કુદ્દુમકલ્લકિતૌ અકુદ્દુમ્ (કુમકુમથી અંકિત થયેલા
ન હોવાથી)—અતઃ એવ હરજ્વલૌ (ઉજ્જવળ) કપોલૌ યદ્ય માલવાળુ)]

કાનમાં દાંઈ જાતના અલંકાર પહેર્યા ન હોતા તથાપિ એના કાન
જોસતા હતા અને એણે એ સુખ સુંદર લાગણું હતું. [નિરામરણચાતૌ
સુન્દરઘ (અલંકાર વગરના હોવાથી) ધવળપાશઃ તેત (સ્પર્શ સુંદર કાનથી)
સુખમ્ (સુંદર)]

આણું સુખ જાણે સ-સુખ જ ખડું છે એમ રામ કહેવાના કરે છે.
આમ અહીં ઉપદેશ છે.

કહે છે કે અનુસયાએ સીતાને દિવ્ય શાશ્વત અંગગત આપ્યો હતો.
તેથી સીતા વધારે પ્રકાશની હતી. વાચો ૨૫૦—૧૪—સ્ફુટત્પ્રભામણ-
માનસ્ય સા વિવ્રતિ શાશ્વતમત્રરાગ્મ્ । રરાજ શુદ્ધેતિ પુનઃ સ્વતુર્યવર્ત્તનશિતા
ઘહિનગતેય મર્ત્યા ॥

રામને આ સુખદ સ્મૃતિથી ધડીક આશ્વાસન મળે છે. પણ બીજી
જ દાણે એ પ્રસન્નની યાદે રામ વધારે દુઃખી લાગે છે. નીચેના શ્લોકમાં
દુઃખની એ પરાકાષ્ટાણું સુંદર આવેશન થયું છે.

શ્લોક ૩૮

અનુચ—પ્રગલ્ભે અપિ ચિરં ધ્યાત્વા ધ્યાત્વા, નિર્માય પુરતઃ નિહિતઃ દવ
પ્રિયજન. આધારં ન કરોતિ ન ચલુ । વિકલ્પવ્યુપરમે જગત્ જીર્ણાર્ણ્યં હિ
ભવતિ । તત્તુ દ્વયં કુહુજનાં રાગી પન્થતે દવ (શિખરિણી)

વારંવાર યનમાં ચિન્તન થતું હોવાથી પ્રિયજનની ઇગિ દંમેય
નજર આગળ જ લટતી રહે છે. આમ વિરહમાં (પ્રવાસે) પ્રિયજન પાણે

ન હોય છતાં પણ એ કલ્પનામૂર્તિ વિયોગદુખ દરે છે આમ વિયોગમાં પણ ધડીક મુખ થાય છે

પરંતુ એ કલ્પના (મૂર્તિ) અદૃશ્ય ચર્તા જ જન્મત જૂના વે 1 ન વગડા જેવું બની રહે છે હૃદય ભણે કે સૂકા બગતા ધાસની (કુટૂળાના) મશ્વ ઉપર (રાસી) રોકાય છે રધાય છે-બગી જતું નથી અને તેથી વધારે દુખ પામે છે

અહીં ઉલ્લાસીલીલીમાં ઉત્તેજિત છે

અલોક-૩૨ (શિખરિણી)

વિદુરાધમતયા—વિદુર આશ્રમ ચત્સાત્ તત્સમાય તથા-આશ્રમ દૂર હોવાથી, સ્વરિત-મનથી અધીરા હોવા છતાં

અલોક-૪૦

અ-વધ—સમ્ય-વસ્તુહનીયતાપ્રમુદિત વશિષ્ઠાદિમિ જુષ્ટે, અપત્યવિવાહ મજ્જમદે શતયો તત્ તજ્જત રપ્દવા દ્વષ્ટે મહાવૈશ્વે રત્ત દ્વષ્ટા પિતૃસલ્લ પદ્મન્કિમહ સહસ્રયા ન દોષે ? અથવા રાયેણ કિંદુષ્કરમ્ ? (આદિલિપીકીડત)

જુષ્ટે—સેવિતે (વસિષ્ઠ વગેરે) જેમાં લાભ હતા તેવા મહ-ઉત્સવ-મહાવૈશ્વે જુલે સતિ-(આવી) મહા આશ્રિત આવી પડ્યા પછી

જનક તથા આવતા રામ ભારે મૂઝવણ અનુભવે છે જનકને જોતા જ રામને વગેરે ઉપરનો એ પ્રસન્ન માન આવે છે કે જનકે ખાજી કોના લક્ષના ઉત્સવમાં બને મિત્રો, બને તાત' મળ્યા હતા એ આનંદની સંજ્ઞા ક્યાં ? અત્યારે એ જનકને મળે છે ત્યારે એક તો દશરથ હયાત નથી ખીજું બને સમય દરમિયાન કુદૃખ ઉપર એક મહાન આશ્રિત આવી પડી છે અને તે સીતાના ત્યાગનો દુખદ પ્રમગ અલગત એ આશ્રિત મહોરનાર રામ પોતે જ છે તેથી જ રામ દહે છે, આજે સીતાના વિયોગથી દુખી થયેલા પિતાના મિત્ર જનકને જોતા સીતાનો ત્યાગ કરવાથી મહા પાપી થયેલા એવા મારા હળાર હળાર દુકડા કેમ ચર્ષજતા નથી ? કેાઈ સાધારણ રીતે એમ જ ધારે કે જનક સામે રામ શમથી જિભા નહિ રહી શકે જરૂર એમના હૃદયના દુકડા ચર્ષ જવાના પણ રામ દહે છે. અદ્વસાસ ! એવું તો કરા બનવું નથી

અંક ૭

દશ્ય ૧

[મંગાને તીરે ખુલ્લા રંગમંચ ઉપર વાલ્મીકિનું રંગેલું એક નાટક બજવાવાનું છે. એ માટે ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ વગેરે ભંગા રહ્યા છે. નગરના અને ગામડાંના લોકો પણ ત્યાં ઢાજર છે. મોટા ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો દેવો અમુરો વગેરેને પણ ત્યાં આમંત્ર્ય છે. આમ બહી એક જાનનાટક સુજવાવાનું છે એ જોવા સહુ ત્યાં ભેગા મળ્યા છે]

ગર્ભનાટક

મરેતાવના—સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે અને વાલ્મીકિની કૃતિને શાંતિથી નિદાળવા સહુને વિનંતિ કરે છે. એવામાં નેપથ્યમાં કોઈ એકીનું દુહન સંભળાય છે. સૂત્રધાર કહે છે કે એ જો બીજી કોઈ નથી પણ સીતા જ છે. પોતાનો ત્યાગ થયો એ દુઃખ એ સહી ન શકી તેથી તેણે ગંગામાં પડવું મુક્યું છે. બહી સૂત્રધાર બહાર જાય છે.

ગર્ભનાટક—

દશ્ય-૧

મૂર્છિત થયેલી સીતાને ટેકા આપતી એ દેવીઓ-પૃથ્વી અને ગંગા-પ્રવેશે છે. તેમના બનેના બોગામાં એક એક બાળક છે. બોડકા પુત્રોને જન્મ આપવા બન્ધ તેઓ સીતાને અભિનંદન આપે છે. એ દેવીઓ કાણુ એ એમ સીતા પૂછે છે ત્યારે એને કહેવામાં આવે છે કે એક એની માતા પૃથ્વી છે અને બીજી દેવી ભાગીરથી છે. એક પોતાની માતા જ એમ બંધુનાં સીતા બેમાન થઈ જાય છે. પૃથ્વી રામના કાર્યની સખત ટીકા કરે છે જ્યારે ગંગા એમનો બચાવ કરે છે. સીતા પોતાને એની માતાના શરીરમાં સમાવી લેવા વિનંતી કરે છે પણ મા પૃથ્વી સીતાને પોતાના પુત્રો પ્રવેશી એની ફરજની યાદ દેવડાવે છે.

આથી બીજી જ દાણે એ કહે છે : અથવા રામને શું દુઃખર છે ? માત્ર હૃદય તો વજ્ર જેવું કઠણ છે. હું ગમે તે સહન કરી શકું એવો પથ્થર હાંપનો છું. મેં સીતાપાત્ર ક્યો. મેં શંખુકનો વધ ક્યો. એ જ રામ આરા કરુણ દશવધી પણ પીમળે એમ નથી.

આમ અહીં આક્ષેપ અસંકાર છે.

અહીં પણ રામ પે તે પોતાની જાનને ધિછારે છે. બીજા અંદાશ. પણ આવો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.

શ્લોક-૪૧

અનૃથ—ईदृशम् अनुभावमात्रसमुपस्थितमियं रघुनाथ सहसैव वीक्ष्य
प्रथमप्रसूदजनकप्रबोधनात् विधुरा मातरः प्रमोहं उपशान्ति । (મંત્રુભાપિણી)

અનુભાવ—અનુભાવઃ एवानुभावमात्र तस्मिन् (પ્રભાવ માત્રમાં જ),
સમવસ્થિતા શ્રી સસ્ય (જેમની કાન્તિ રહી છે તેવા)

બાર બાર વર્ષના વિરહ દુઃખમાં રામ કેવા બદલાઈ ગયા છે તે બતાવે છે. રામનો મુંઢર દેખાવ આજે રહ્યો નથી. કેવળ પ્રભાવમાં જ એમની કાન્તિ આજે રહી છે. આપા રામને એમના વડીલોએ આજે એકતમ જ ભાષા. તેથી તેમને જોઈ સહુ અત્યંત દુઃખી થાય છે. એમાં જે જનક પહેલા મૂઝા પામે છે. કારણ ચેડોક વખત પહેલાં જ એમણે રામને એમના ઘેર કૃષ્ણ મટે શાપથી કે આપણા બાળી નાખવા વિચાર્યું હતું. પણ રામને આટલા દુઃખી અને બદલાયેલા જોઈને જનકને થાય છે કે રામ પોને પશ્ચાત્ત પના અગિયો ઘણું બળ્યા છે તેથી પોતાના ઠપકાને તે થોડા નથી.

એમને જનક પહેલાં ઓળખી ગયા તેથી જ તે પહેલાં જ મૂઝા પામ્યા.

શ્લોક ૪૨ (અનુકુલ)

અહીં પણ રામ કશુંક કરે છે કે પોતે સીતાને તજવામાં ધણી કરતા દાખતી છે. અર્થાત્ એને પોને અન્યાય ક્યો છે એ સ્વીકૃત રામનું અંતઃકરણ તો કબૂત્રે છે જ.

અંક ૭

દશ્ય ૧

[મંગાને તીરે ખુલ્લા રંગમંચ ઉપર વાલ્મીકિનું રંગેલું એક નાટક બજવાવાનું છે. એ માટે ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ વગેરે ભેગા થઈ જાય છે. નમરના અને શામકાના લોકો પણ ત્યાં દાખર છે. મોટા અધિઓ, આલ્મજી દેવો અમુરો વગેરેને પણ ત્યાં આમંત્ર્ય છે. આમ અહીં એક રંગમંચ નાટક બજવાવાનું છે એ જોવા સહુ ત્યાં ભેગા થયા છે]

ગર્જનાટક

પ્રેરતાવના—સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે અને વાલ્મીકિની કૃતિને શાંતિથી નિદાળવા સહુને વિનંતિ કરે છે. એવામાં નેપથ્યમાં ઠાંધ સીતું રુદત સંભળાય છે. સૂત્રધાર કહે છે કે એ તો બીજી કોઈ નથી પણ સીતા જ છે. પોતાનો ત્યાગ થયો એ દુઃખ એ સહી ન શકી તેથી તેણે મંગામાં પડવું મૂક્યું છે. અહીં સૂત્રધાર બહાર જાય છે.

ગર્જનાટક—

દશ્ય-૨

મૂર્ઠિત થયેલી શીમને ટેકા આપતી બે દેવીઓ-પૃથ્વી અને મંગા-પ્રવેશ કરે. તેમના બંનેના બોજામાં એક એક બાળક છે. એકા પુત્રોને જન્મ આપવા બદલ તેઓ સીતાને અભિનંદન આપે છે એ દેવીઓ કાંઈ એમ સીતા પૂછે છે ત્યારે એને કહેવામાં આવે છે કે એક એની માતા પૃથ્વી છે અને બીજી દેવી જાગીરધી છે. એક પોતાની માતા એમ બંધુનાં સીતા બેમાન થઈ જાય છે. પૃથ્વી રામના કાર્યની સખત ટીકા કરે છે જ્યારે મંગા એમનો બચાવ કરે છે. સીતા પોતાને એની માતાના સરીરમાં સમાવી લેવા વિનંતી કરે ■ પણ મા પૃથ્વી સીતાને પોતાના પુત્રો પ્રત્યેની એની દરજ્જાની માદ દેખાવે છે.

૨૫

એવામાં નેપથ્યમાં અવાજ થાય છે. એ અવાજ જૂઠ્ઠાઓનો છે. રામની આશાથી એ એના અપત્ય પાસે આગ્યા હતાં. જ્યારે ૪/૩૨ પડે ત્યારે બાળકોની સેવામાં ઉપસ્થિત થવું એમ કહી તેમને અનુદા આપવામાં આવે છે.

પોતાના પુત્રોને કેવી રીતે કેળવના એની સીતાને મૂંઝવણ થાય છે. જંગા એ બંનેને વાલ્મીકિને સોંપવા માટે સૂચન કરે છે. સીતા ફરી પાછી પોતાને એના શરીરમાં સમાવી દેવા મા પૃથ્વીને વીનવે છે. પણ હોકરાઓ દૂધપાન હોડે ત્યાં સુધી ચોલવાનું એને કહેવામાં આવે છે.

અહીં ગર્ભનાટકનાં સહુ પાત્રો જતાં રહે છે. અને મુખ્ય દૃશ્ય આણુ થાય છે.

(ગર્ભનાટક સમાપ્ત)

મુખ્ય દૃશ્ય (આણુ)

હવે જે કંઈ બને છે તે ગર્ભનાટક નથી પણ આ નાટકના જ પ્રસંગ છે. આખા ગર્ભનાટકના દૃશ્ય દરમિયાન રામ દર્પ અને શોકની વિરુદ્ધ લાગણીઓ અનુભવે છે. પરંતુ નાટકને અંતે રામ મૂર્છિત થાય છે. ભક્તમય વાલ્મીકિને બોલાવે છે. નેપથ્યમાંથી અવાજ સંભળાય છે કે ગર્ભનાટકની સમગ્રી સામગ્રી દૂર કરો.

આ પછી તરત જંગાનાં નીર બળભળી જાડે ॥ અને અંદરથી લાગીરથી, પૃથ્વી અને સીતા બહાર આવે છે. બંને દેવીઓ સીતાને અરુન્ધતીના હાથમાં સોંપે છે. (૭-૧૭) પછી અરુન્ધતી અને સીતા પ્રવેશે છે. પોતાના પાશ્વરૂપશથી રામને જિવાડવા અરુન્ધતી સીતાને કહે છે. સીતાના રૂપશથી રામ લાનમાં આવે છે. સીતાને અને અરુન્ધતીને તથા દર્પ પામતા અન્ન વડીલોને બોધને રામ આનંદ પામે છે.

અરુન્ધતી રામને નેપથ્યમાં રહેલી જંગા અને પૃથ્વી સાથે મેળાપ કરાવે છે. પહેલા અંકમાં રામે જંગાને અને પૃથ્વીને સીતાની સોંપણી કરી દેાય છે. એ વચન અમે પાળ્યું છે એમ બંને દેવીઓ રામને જણાવે છે. રામ કૃતાર્થપૂર્વક બંને દેવીઓને પ્રણામ કરે છે.

આ પછી અરુન્ધતી રામના પ્રભાવનોને પૂછે છે કે હજી પણ આવી

પવિત્ર સીતાને રામ સ્વીકારે એમાં તમને વાધો છે કે ? પ્રભુજનો નીચે મુખે દેવી સીતાને પ્રણામ કરે છે. લોકપાળો અને સમર્થિઓ પુષ્પશૃંગિ કરે છે. આ અતુલા પછી અરુન્ધતી સીતાની રામને સોંપણી કરે છે. અરુન્ધતીના કહેવાથી વાલ્મીકિ સવ અને કુસનો રામ અને સીતા સાથે મેળાપ કરાવે છે. અરેબર, પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલા આ પુત્રપુત્રને રામ અને સીતા ઘણા હેતથી ભેટે છે.

જેમ દુરબળા પ્રસન્ન એક સામટા બને છે તેમ સુખ પશુ એક સામટું જ આવે છે. સતુર્થ પશુ લગભગ રાજાસને મારીને વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવી બધ છે.

અંતે હરતવાક્ય સાથે નાટકનો સુખદ અંત આવે છે.]

૭-૧-૨

સમસ્યસૂત્રમ્—મદા (પ્રાણયો) ચ ક્ષત્રિયાઃ (ક્ષત્રિયો) ચ વીરાધ (નગરવાસીઓ) જાનપદાધ (જનપદવાસીઓ) તૈઃ સહ (બહુ)

સદેવાસુરમ્—દેવાધ અસુરાધ, તિરથા (પ્રાણીઓ) ડરમાણા ચ (અને સપોના) ચે જાયવાઃ તેષા (નાયકોના) નિજાયધ તૈઃ સહ (બહુ) (સમૃદ્ધ સહિત).

૭-૫-૬

માતોઽસ્થાનમ્—૨મરથળ. = મભુમિ. ‘ધિયેટર’ (શબ્દ-૧૨૩—વાઘીતુ’ સ્થળ)

સમુચિતમ્—સમુચિતે સ્થાને સંનિવેશન.

શ્લોક ૧ (અનુષ્ટુપ)

રાજ્યાધમમ્—રાજ્યમ્ પૂર્વ આધ્યમ્ સન્નિધિ નિગમન. પ્રાપ્તમ્—પ્રાપ્તં કર્ત્તે મુનેઃ મર્તં વેન.

રામ રાજા હતા તેથી ૨મરાજ ઉપભોગ વગેરે તેમને માટે સ્વાભાવિક મળ્યા. આમ નાટક જોવા માટે રંગ મથળે જવું કંઈ અત્યંત સાવિક ન હોતું પરંતુ સીતામામ પછી રામ ઘણા ઘણા બદલાઈ ગયા હતા. આવા

સાધારણ આનંદ તરફ તેમની ઈતિ રહી નહોતી. કેવળ દુરજને ખાતર જ તેઓ રાજ્ય ચલાવતા, ખાતરી તે મુનિ ઈતિ જ ધારતા હતા. આથી રાજ્ય તેમને મન રાજ્ય નહિ પણ એક આશ્રમ હતો. આમ આવું કાંઈ મુનિજીવન જીવતા હોવા છતાં આજે રામ કેમ રંગમંડપમાં ઉપસ્થિત થયા એમ અહીં વિશેષ છે. કેવળ વાલ્મીકિના આદેશને માન આપી તેમના માન ખાતર જ આજે એમને આ વિનોદ સ્થળે આવવું પડ્યું હતું. આમ અહીં વિશેષનો પરિહાર થાય છે. તેથી અહીં વિશેષાભાસ છે.

૧-૨

રક્ષપ્રેક્ષકાઃ—રંગભૂમિના પ્રેક્ષકો. વાંચો વીર-રક્ષસ નાટ્યસ્થાનસ્વ સામાજિકાઃ । રક્ષસ્ય રાજ્ય સહ દ્રશ્યર ઇત્યર્થઃ । પાઠકૈર—પ્રશ્નિકાઃ—આથી ધીરા. તેમના સાહિત્યના જોડા રાનથી તેઓ નાટકના અને અભિનેતાઓના ગુણ દોષ જોઈ તેમને યોગ્ય પુરસ્કાર આપતા, એમને ખાસ સ્તેષ પાસે ઉપર જગ્યા આપવામાં આવતી.

૧-૫

પ્રમુસ્નેહ-પ્રમો (રામના) સ્નેહસ્ય પ્રત્યયાન્ રાજાનન્—સિંહાસન નહિ પણ રાજાસન હતું. સહુને નીચે જ બેસવાનું હતું કારણ દેવો અને ઋષિઓ સમક્ષ રાજાએ પણ નીચે જ બેસવું ઘટે આથી તેમને યોગ્ય આસન પાઠવવામાં આવ્યું.

૧-૮-૧૦-૧૧

ભૂતાર્થવાદી—ભૂતાર્થ વદન્તિ ઇતિ. સત્યવાદી. કલ્પાદ્ભુતરસન—કલ્પનાદ્ભુતૌ રહૌ યસ્મિન્ કાર્યગૌરવાન્—રામને અને લોકોને સીતાની પવિત્રતાની પ્રતીતિ કરાવવા જ ખાસ આ મર્જનાટક જે જવામાં આવ્યું હતું. અલખત આ કાર્યગૌરવની કેવળ વાલ્મીકિ વચ્ચેને જ ખબર હતી. કાવ્યગૌરવાન્—કાવ્ય તરફના ઓરવને લાંબે. ખરી રીતે મર્જનાટક એ ભવભૂતિની જ કૃતિ હતી પણ તે વાલ્મીકિની છે એમ કહી તેને મર્જનાટકમાં રજૂ કરવામાં આવી. આથી ભવભૂતિ સૂચવે છે કે પોતે પણ વાલ્મીકિ જેટલા જ મહાન કવિ છે તેથી કાવ્ય તરફના ગૌરવથી સહુને આ પ્રસંગ નિહાળવા તે વિચિત્ર કરે છે.

પરંતુ કાર્યગૌરવાત્ પાઠ સારો છે મૂર્તાર્પણથી આર્ષેણ ચક્રુષા એરે
 હો સૂચવે છે કે વાત્મીકિએ જે કષ્ટ બતાવ્યું છે તે સત્ય છે અને
 યી આ નાટકની વિચિત્રતા માટે કાષ્ટએ ચક્રા ગખવી નહિ અર્થાત્ આ
 નાટકમાં સીતાની જે પવિત્રતા બતાવવામાં આવી છે તે સદ્ગુણે સ્વીકારી
 લેવી એમ સૂચન છે—અને આ નાટકને અતે આ સૂચન સમજાય છે

૧-૧૨-૧૩

આ ઉક્તિમાં રામ ઉપર જણાવેલી જ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે
 ઋષિઓને ધર્મમાં સાક્ષાત્ દૈવ્ય હોય છે (સાધાત્મ્ય ધર્મ ચૈ) તેમના
 વચન અમૃતથી ભરેલાં હોય છે (અમૃત વિપ્રતિ દશિ) એમના વચન
 રજસૂથી પર હોય છે એટલે કે સત્ય હોય છે પ્રજ્ઞાનાનિ-યાન વચને
 રામ સમજાવે છે કે વાત્મીકિને કહેવાનો બાબત એ છે કે તે એક
 ઋષિ છે એવા ઋષિઓનું દર્શન અસત્ય હોવા જ નથી તેથી મર્જનાટકના
 પ્રસંગે માટે કાષ્ટએ ચક્રા ઉઠાવવી નહિ

શ્લોક ૨ (અનુષ્ટુપ)

(૧) સીતા એક રાજની રાણી છે (૨) જે પતિએ એને ધોગ વનમાં
 કાઢી મૂકી છે અને તે પણ એની આપત્તસરવા અવસ્થામાં (૩) આવી
 વેળે એની માતા સમર્થ હોવા છતાં વિપ્રવને ધારણ કરતી હોવા છતાં
 એણે રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે (૪) કાચપનો આશ્રય ન ગ્રહેતાં એ હતાશ
 થઈ છે તેથી મગમાં પાતું ચૂકે છે

૨-૩

ક્ષણમવેશસ્વ—મર્જનાટકના પ્રસંગેને રામ આપ સામે બનતા
 હોય એન સત્ય, અત્યારે બની રહેલી ઘટના લેખે છે તેથી તે વચ્ચે
 વચ્ચે આવા ઉદ્ગાર કાઢે છે તેમને માય છે કે હમણાં સીતા-મગમાં
 પાતું મૂકશે તેથી તે એકદમ બેભાન બને છે કે દેવી ! એક ક્ષણ વિચાર
 કર અવેશસ્વ, પ્રતીક્ષસ્વ (ચાલ) પાઠ પણ સારો છે

રામની એ વખતની માનસિક સ્થિતિને અનુરૂપ હોવાથી આ પદ
 રાખ્યો છે શ્રી બેલવેલકર પણ આ જ પાઠ રાખે છે.

પાઠ—(૧) ક્ષણ અવેશસ્વ—સદમણ સલામ રામને એમ કે
 હમણાં સીતા મગમાં પાતું મૂકશે તેથી તે એકદમ બેભાન બને છે કે

લક્ષ્મણ જરા સંભાળ દોડ. સીતા જાંઘામાં ફૂળી ન મરે તે જો. આ પાઠ પણ સારો છે. વિદ્યાસાગર ત્યાં પાઠ રાખે છે.

(૨) લક્ષ્મણમવેલ્લસ્વ—‘લક્ષ્મણ સામું’ (તો) જો. ‘કાણે’ આ પાઠ રાખે છે રામ કહે છે: મેં તારો ત્યાગ કર્યો તેથી તું મારું કહ્યું લાસે ન મને અને મારા સામું લાસે ન જુએ. પણ લક્ષ્મણ સામે તો જો ! વનવાસ દરમિયાન એણે તારો કેટલી સેવા બજાવી છે ! એના સામું જોઈને તો આ વિચાર માંડો વાળ !

પણ રામનો મનોદશા જોતાં એને એકદમ લક્ષ્મણ યાદ આવે એ સ્વાભાવિક નથી લાગતું આયો અર્થે ડો. બેલવેલકરનો પાઠ પસંદ કરીએ છીએ.

૨-૭

વય સજ્જો—આવા દરેક વાક્યમાં રામનું હૃદય દેખાય છે. પોતે કેટલું ધીર કર્મ અને અ-ધાય કર્યો છે એનો હંગેશ રામને ખ્યાલ-છે જ. પોતે જે અયોગ્ય કામ કર્યું છે અને એ મારે સીતાની જે કરુણ દશા થઈ તે બદલ રામને સાચે જ પસ્તાવો થાય છે. તેથી જ મર્સના-ટકમાં દેખાડાતા પ્રસંગોને સત્ય માનીને રામ મુશ્કેલીથી ત્રે જોઈ અને ખખી શકે છે તે કહે છે. સાચે જ હું વળનો છું. વળવળના કાળને મેં એકું ધીર કર્મ કર્યું તો શું એનાં પરિણામ નહિ જોઈ શકું. ?

રામને મન સીતા પરિત્ર જ છે. છતાં પણ એમણે લોકોની વાત માની તેથી એમના મનમાં પણ જે કંઈ પણ સંશય કદાપિ હોય તો તે ત્યાં પ્રસંગોથી તો સમજાવે નાશ પામે છે અને રામને પોતાનાં એ જાણી. જુઝીને કરેલા કર્મ બદલ પારાવાર પસ્તાવો થાય છે એ આ વાક્યો ઉપરથી સમજાય છે.

૨-૮

ઉત્સક્ષિતૈ—ઉત્સક્ષિત (ખોળામાં લીધેલા છે.) જૈનક: (એક એક) દાનક: યમ્યામ્ ઉત્સક્ષિત-ઉત્સક્ષિ ઉપરથી નામધાતુનું ક. જુ. ૬.

૨-૧૦

અસંવિમાત૦—અસાત. અનિવચનમ્-અવિદ્યમાનં નિવચનમ્ યરિનર-

કારણ (આધાર) વચરના અન્વતમસમ્-અર્થે ચ તત્ તમચ—દૃષ્ટિવિનાશક
અધિકારમાં.

પાઠદેર—અસંવિજાતપદનિવચ્ચને—‘પગ કેવી રીતે મૂકવો તે હું જાણતો
નથી તેવા અધિકારમાં’

આજ સુધી તો સમજું અનર્થ રામ ધારતા જ હતો પણ બાળે આ
નાટકના પ્રસંગો જોતાં એમને એમ જ લાગે છે કે એ અનર્થ નજર સમક્ષ
જ બને છે. તેથી જ તે વધુ દુઃખી થાય છે.

૩-૪

કુમિતવાણ્વ—કુમિત (ક્ષોભ પામવાથી) કાણ્વ તસ્ય કાપીઠ. તેન
(આમુના ઉશરાથી) નિર્ભરઃ (આકુળ થયેલા)

૩-૨૨

યદ્વા સર્વસાધારણો—સીતાની કરુણ દશા જોઈને મા ધરિત્રી
પણ બપો પામે છે. માતાના માનસનું અહીં સુદર દર્શન થાય છે. અપ-
અપત્ય સ્નેહ. દેવ કે દેવી બધામાં અપત્ય સ્નેહ એક જ સરખો જોવા
મળે છે આ સંસારનું બંધન જ એવું છે કે જે મનનું (જ્ઞાન) માયા
બંધન (મોહપ્રતિ) છે અને ચેતનાવાળાઓને (ચેતનાવત્તા) હલાવી નાખ-
નાર છે. (ઉપલબ્ધ) મૂલ્યપ્રતિ મૂલ્યપ્રતિ પાઠદેર છે. અનુપલ્લભ—(અવિચ્છિન્ન
વજ્રપ્લઃ યસ્ય)—‘જે નિવારી શકાય તેવા નથી’—પાઠદેર પણ છે

શ્લોક ૪ (ઈન્દ્રવજ્ર)

પાળ—ફોનો-મુખ-વજ્રાનિ દાતુ શમિમુલસ્ય (ફળ-આપવા તૈયાર).
જ્યારે દેવ પોતે પ્રાણી માટે જે નિર્મિત હોય તે આપવા અભિમુખ
હોય ત્યારે એ માટે કાણુ દાર બધ કરી શકે ? અર્થાત્ ભવિતશ્યતા તો
કોઈ પોતાની બાબતમાં પણ ન નિવારી શકે, તેમ અન્ય કોઈ પણ બીજાનું
ભાંતી પલટી શકવા સમર્થ નથી. જે જનવાનું છે તે તો બને છે જ.

દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્યમા પ્રથમાર્ધની વિશેષ ઉક્તિનું સમર્થન
થયું છે તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

પાઠદેર—સોઢચિરં.....દ્વિતીયસ્ય મુલ્યમહોઽસ્વાઃ ॥ અમે કે બેલ
વેલકરનો પાઠ રાખીએ છીએ.

સરખાવે—મુચ્છન્-દૈવી ચ સિદ્ધિરપિ લઘ્વયિતું ન ક્તવ્યા । ; મર્ત્ય-યત્
પૂર્વં વિધિતા લલ્લાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમ । ; કાવ્યાદર્શ-ભગવન્તૌ જગ્ :
નેત્રો સૂર્યા ચન્દ્રમસાપિ । પસ્ય મુચ્છત એવાસ્તં, નિયતિઃ કેન લઘ્વયતે ?

૪-૧

ભગવતિ ભાગીરથિ યુક્તમેતત્ સર્વં, ન ઘો રામભદ્રસ્ય ।

પૃથ્વી સખત શબ્દોમાં રામનું કાર્ય વખોડી કાઢે છે. ભાગીરથીએ
કહ્યું કે દેવતા દાર કોણ બંધ રાખી શક્યું છે, ત્યારે પૃથ્વી કહે છે એ
બધું તમે જો કહ્યું તે બરાબર છે. તમે રામનો દોષ બલે ન કાઢો અને
દેવને માથે ઢોળી દો. પણ 'રામ' માટે એ ચોખ્ખી નથી. રામની બાબતમાં
આ ઘેર કમં દેવે નથી કયું પણ રામ પોતે જ એ માટે જવાબદાર છે.
આમ બહી વકેાકિતયુક્તા કટાક્ષ છે.

આ દ્વારા કવિ પોતે પણ રામના કાર્ય ઉપર પોતાનો મત દર્શાવી
લે છે.

પાઠદેર—(૧) સદ્ગુણમ્ યુક્તમેતદ્વા રામભદ્રસ્ય (૨) ૦ સર્વં ઘો રામ
ભદ્રસ્ય । (૩) યુક્તં સદ્ગુણમેતદ્વા રામભદ્રસ્ય બધા પાઠમાં કટાક્ષ તો છે જ
પણ અમે સ્વીકારેલા પાઠમાં વધારે કંક કટાક્ષ છે.

શ્લોક ૫ (અનુષ્ટુભ)

અનુવૃત્તિ—આચાંકિતા (વશાદારી અથવા વનમાં સહજમન)

બહી બધાં પ્રકૃતને એક સામાન્ય સાથે જોડ્યાં હોવાથી દુષ્ટયો
ગિતા અસંહાર છે.

પૃથ્વી કહે છે : રામે કેવા કેવા અનર્થ કર્યા છે તે જુઓ. સીતાનું
બાલ્યાવસ્થામાં પાશ્વિત્રહણ કયું એ એમણે ન ગણ્યું. કે ન ગણી મને—સીતાની
માને. લગ્નના સાક્ષીજૂત અગ્નિદેવને પણ ન ગણ્યા ! કે કન્યાના બાપ,
એમના વડીલ સમ્રાટ અને પિતાના મિત્ર જનકને પણ ન ગણ્યા ! સીતાની
આપન્નસત્ત્વા અવસ્થાનો એમણે વિચાર કર્યો છે ? સીતા અત્યંત દુઃખ
વેડીતે પણ એમની સાથે વનવ્રજામાં રહી ! એ કયું એમણે ગણ્યું નહિ.
અગ્નિ જેવા દેવનો અનાદર કરીને એમણે લારે અધર્મ કર્યો છે. જનક
જેવાને અપગણીને એમણે અવિનય દાખવ્યો છે. પ્રિમાળ અને દુઃખી સીતાને

કાઠી, મૂઠી એમણે નિર્જીવતા કરી છે કેટકેટલા અનર્થ એમણે કર્યા છે ?
 છતાં તમે એમના દોષ નથી જોતાં ? સધળું દૈવને માથે ઢોળે છે તેથી જ
 મારે આ કહી બતાવવું પડ્યું છે કે આવી નીચતા એમને ઘટતી હતી
 કે ? એમણે એવું જોઈતું હતું કે સીતા મારી નાનપણથી સદ્ધર્માચારી
 છે. હું એનું હૃદય જાણું છે એ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી અરે ! મર્મમાં
 રહેલ એની સંતતિને પણ એમણે વિચાર ન કર્યો સીતા મરી જશે તો
 પોતે નિર્વાશ જશે એ પણ એમણે ન ગણ્યું કેટલી નીચતા !

ઈંદ્રશોડશ્મિ—સીતાને ત્યજવામાં પોતે મહાન પાપ કર્યું છે એ
 કબૂલ કરતાં રામ કહે છે : સાચું છે મા ! હું તમે કહો છો તેવાજ
 મહા પાતકી છું. એટલું જ નહિ પણ હું તમારે નામ લેવા યોગ્ય પણ
 નથી. અરે, હું સીતાને મારે સ્વામી તરીકે ગણાવા યોગ્ય અને એને
 સંભારવા યોગ્ય પણ રહ્યો નથી ! એવો હું છું.

આમ સીતા નિષ્પાપ છે અને એને અન્યાય થયો છે એમ રામનું
 અંતઃકરણ માને છે.

૫-૬

અસંધિદાનાઽ—ભાગીરથી રઘુકુળની દેવતા છે તેથી રામનો બચાવ
 યોગ્ય રીતે કરે છે.

પ્રલોક ૬ (મન્દાકીન્તા)

હજી ભાગીરથી તો નીચેના મુદ્દાસર રામનો બચાવ જ કરે છે.

(૧) લોકોમાં ઘેર અપવિત્ર કેસાયો હતો.

(૨) અગ્નિમાં જે વિશુદ્ધિ થઈ એ તો છેક લંકાદ્વીપમાં લોકોમાં
 દૂર. લોકોને એમાં શ્રદ્ધા કેવી રીતે જોસે ?

(૩) રામ રઘુકુળના રાજા છે લોકોનું સમારાધન કરવું એ ઈશ્વર-
 કેઓનું કુળધન છે.

(૪) રામ તો હજી બાળક-નવો ગયેલો રાજા-વતસ-છે.

આવા વિષમ સંજોગોમાં તે શું કરે !

૬-૧

અવ્યાહતાન્તઃ૦—અવ્યાહતઃ અન્તઃ પ્રકાશઃ યેષામ્ (અભાષિત અન્ત-
દર્શિવાળા) સદમણુ ભાગીરથીનું દર્શિનિંદુ સમજવો છે.

૭-૧

ગર્ભરૂપેષુ૦—ખાળકેા તરફ, ગર્ભસ્થ દેવ રૂપં યેષામ્.

૭-૫-૮

અધિલીના સંગતસર૦—શુભ અને સુખદ અંતનું સૂચન છે.

હૃદય યજ્ઞમસિ—રામ કહે છે : આ હું શું સાંભળું છું ! એનો નાથ હું છું છતાં તે પોતાની જાતને અનાથ કહે છે ! હૃદય ! હૃદય ! તું ખરેખર વજ્ર જ છે—વજ્ર જેવું નહિ વજ્ર જ. સીતાના આવા કેરુણ્ય શબ્દો એ સાંભળે છે અને જતાં એ હાટી નથી પડતું ! સાચે જ એ હૃદય વજ્ર જ છે.

૮-૨

અૃણોતુ લોકાઃ—રામને પોતાને તો ખાતરી હતી કે સીતા વિશુદ્ધ છે. કેવળ લોકો ખાતર જ તેમણે આણું ફેર કામ કયું હતું. આથી તે કહે છે કે આ દેવીઓના શબ્દો લોકો ભલે સાંભળે, સીતાની પવિત્રતા વિશે કોઈ નવું પ્રતીતિ કરે વચન સાંભળવાની એમને તો જરૂર નથી. લોકોને અવિશ્વાસ છે. તેથી તેમને સાંભળવાની જરૂર છે. તેઓ ભલે કાંઠાળે.

૮-૬

આવદ્ધ૦—આવદ્ધઃ કલ્પલઃ યસ્મિન્.

શ્લોક ૧૦ (અનુષ્ટુભ)

આલેહ્ય૦—ચિત્રદર્શન પ્રસંગ વખતે રામે જામ્બવત્કાન્તોને પોતાની અને સીતાની સંતતિ પાસે જવાનું કહ્યું હતું.

પાઠકૃત—આલેહ્યદર્શનાદેવ ચયોર્દાતા રઘૂહઃ—ચિત્રદર્શન (પ્રસંગ) થી જ રઘુકૃત જેમનો દાતા છે. અહીં એવ સૂચક છે. ચિત્રદર્શન વખતે

રામે જે કહ્યું હતું તે પૂરતું હતું. એ માટે વધારે કંઈ કહેવાની જરૂર નહોતી. આથી જ અમે સમગ્રી સંતોષ પામે આખ્યાં છીએ.

આ પાઠ સારો છે પણ 'કાણે' સિવાય ખીલ્યું કોઈ ખાસ તે પાઠ રાખતું નથી. 'રાય' વિદ્યાચાર્ય વગેરે બધા પહેલે પાઠ રાખે છે અને મથાહ પાઠ લે છે શ્રી ડો. બેલ્લેલકર પહેલે પાઠ લે છે. તેઓ મથાહ પાઠ રાખે છે અને એ પાઠ લીધે છે.

શ્લોક ૧૨ (અનુષ્ટુપ)

વિસ્મયાનન્દઃ—વિસ્મયસ્ય આનન્દસ્ય ચ સંદર્ભે (મિશ્રણથી) અર્થરાતિઃ (જનનરિત યથેલી)

સીતા ગંગામાં પડી એને બચાવી તે અને પાણીની અંદર જામેલાં બાળકોને પણ બચાવ્યાં તે, જનુભક્ષકો પ્રમદમાં વગેરે વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે છે. આ કૃપા એની પાત્રી અને બાળકો ઉપર વરસી તેથી આનંદ થાય છે; વચ્ચે વીરઃ—વિસ્મયઃ સ ચાત્ર મજાસ્તન-સપ્રત્યક્સરનુન્મકપ્રાપ્ત્યાદિ મૂલકઃ । આનન્દઃ સ્યસમ્બન્ધ સંભાવનાર્હતાપ્રયુજા પ્રીતિવિશેષ. ॥

શ્લોક ૧૫ (અનુષ્ટુપ)

રાત્રિની પાંચ બાળતો ઉપરથી લક્ષ્મણ ધારે છે કે પેલા બે છોકરાઓ (લવ કુશ) રામના જ પુત્રો છે—

(૧) જન્મસિદ્ધાન્તો—જન્મસિદ્ધાન્તિ અભ્યાગિ યયોઃ અસ્તો (જનુભક્ષકો) એને સિદ્ધ છે તેવા

(૨) પ્રાપ્તપ્રાચેતસી—પ્રાપ્ત પ્રાચેતસઃ સામ્યામ્ તેઓ પણ રાધુકળની રીત પ્રમાણે વાત્મીકિ પાસે જ આવ્યા છે.

(૩) આર્જુનવાટી—આર્જુન તુત્યા આટતિઃ યયોઃ—આટતિ આપને મળતી જ છે.

(૪) દ્વાદશાબ્દિકૌ—દ્વાદશ અબ્દાન મૂતૌ—જે બાર વર્ષના છે. સીતાચાગને જોટલાં વર્ષ થયાં તેટલા જ વર્ષ આ છોકરાઓને થયાં છે. આમ ઉંમર પણ બધે બેસે છે.

વીરો—જે (રાધુકળને જોએ તેવા) વીર છે.

૧૫-૩

હા પ્રિયે લોકાન્તરં ગતાસિ

પૃથ્વી સીતાને પોતાની સાથે ગમાનગમાં રહેવા લઈ જાય છે જ્યારે રામ ધારે કે સીતાએ એને પોતાનામાં સમાવી દેવાની વિનંતી સ્વીકારી. તે માને છે કે હવે સીતા કાયમ માટે ધરતીમાં સમાઈ ગઈ.

૧૫-૧૫

एष ते काव्यार्थः—

આ વાક્ય બહુ રીતે સમજાવી શકાય—

(૧) આ તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન. (જેનું તમારું કાવ્ય.) એમ કદા દર્શાવે પણ આ વાક્ય લેવાય.

(૨) સીતાને લઈ જને દેવીએ આલી જાય છે. એટલે સત્યવાદી વાદ્યમીકિને લક્ષમણ કહે છે કે અત્યાર પુષ્પી તમે જતાં-વું એ ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે ગંગા અને પૃથ્વીની સંભાળ નીચે રહેલા આપણી સીતાનું પુનર્મિલન થશે. એમણે આપેલા સીતાની પવિત્રતાના પ્રમાણથી પ્રજા પણ આપણે સ્વીકારશે એવું લાગતું હતું. પણ પરિણામ તો જુદું જ આવ્યું. આમ કેમ જ-વું એમ લક્ષમણ જ વાદ્યમીકિને પૂછે છે.

(૩) અથવા તો લક્ષમણના પ્રશ્ન દ્વારા કવિ ભવભૂતિ જ જાણે વાદ્યમીકિને પૂછે છે કે સીતા ધરતીમાં સમાઈ જાય અને રામ સીતા કે પુત્રનો મેળાપ જ ના થાય એવો અંત તમે કેમ કહ્યો ?

[રામાયણના ઉત્તર કાંડમાં એવી કથા છે કે વાદ્યમીકિ સીતા અને લવકુશને લઈ રામના યજ્ઞમાં ગયા. રામ આજ્ઞા રામાયણ માંડ જતાવવાની આજ્ઞા આપીને વાદ્યમીકિએ કુશ લવને આગળ મોકલ્યા. જન્ને છોકરાઓએ તેમ કહ્યું. રામ તે સંભળી ખુશ થયા અને સીતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરાવવા કહ્યું. પણ વાદ્યમીકિના વચન ઉપર લોકોને વિશ્વાસ ન બેસે તેથી સીતા પોતે જ એની પવિત્રતાની ખાતરી કરાવે એમ રામે કહ્યું. આથી સીતાએ ત્રણ ત્રણ વખત માતા પૃથ્વીને પ્રાર્થના કરી કે હે મા ! જો મેં રામનું જ ચિન્તન કયું હોય, અને જો હું સાચે જ પવિત્ર હોઉં તો અને તારા પેટાળમાં સમાવી દે.

યયાહ રાઘવાદન્યં મનસાઽપિ ન ચિન્તયે ।
 તથા મે માયવી દેવી વિવર દાતુમર્હતિ ॥
 મનયા કર્મણા વાચા યયા રામ સમર્ચયે ।
 તથા મે માયવી દેવી મિતરં દાતુમર્હતિ ॥
 યયૈતત્ સત્યમુક્તં મે વેષિ રામાત્પર ન જ ।
 તથા મે માયવી દેવી વિવર દાતુમર્હતિ ॥

છેહી પ્રાર્થના વખતે ધરતીમાથી ઐક સિંહાસન બહાર આવે છે.
 તેના ઉપર પૃથ્વી બેઠી હતા સીતા તેના ઉપર બેસે છે કે તરત એ અદ્વ-
 સમાર્થ જાય છે.

તમાસનગત્વ દૃષ્ટ્વા પ્રશિન્તીં રણાત્મન્ ।

પુણ્ણદિરવિચ્છિન્ના દિશ્ચ સીતામત્કૌરવ્ ॥

આ જોઈ રામને ખૂબ દુઃખ થયું. કેટલાક સમય પછી કુશને કાસ-
 લની ગાદી મોપી પોતે મહાપ્રયાણ કર્યું]

(૩) “આ તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન છે (આવો તમારા કાવ્યને અત
 આવી શકે, નાટકને નહિ)

બરતના નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમે કાવ્યને લાગુ પડતા નથી તેથી કાવ્યને
 આવો કરુણ અત હોઈ શકે, નાટકને નહિ જો અર્થનાટકને આવો
 કરુણ અત હોય તો તેમા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમેને લગ કેખાધ આવે છે.

અહી આડકતરી રીતે જવજૂતિ સૂચવે છે કે સ. નાટકને કરુણ
 અત આવી શકે નહિ તેથી તેમણે વાચકોએ આપેલા કાવ્યના કરુણ
 અતમા મદતવનો ફેર ક્યો છે અને અતે સદુને કેળાપ કરાવ્યા છે

(૪) “શુ આ તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન છે કે ?” લક્ષ્મણ વાદ્યમોહિને
 ઉદ્દેશીને કહે છે તમે રામને આ નાટક જોવા બોલાવ્યા અને મુનિવૃત્તિ
 ખાજતા રામ તમારા માન આતર જોવા આવ્યા તો શુ આ નાટકના
 પ્રસંગે જોતા તેમને માનસિક આધાત થાય અને તે મૂર્છિત થાય એવું
 ન શું તમારા કાવ્યનું પ્રયોજન છે કે ?

હેત્રો અર્થ રવાભાવિક લાગે છે

અપ કિં તે અર્થ પાડેર છે

૧૫-૧૬

પવિત્રમાર્થ્યમ્—નીચેના સ્તોત્રમાં એ આશ્ચર્ય વર્ણવ્યું છે. કુર્યાન્નિર્વ-
હ્યેડદ્મુતમ્—નાટકને. અંતે અદ્ભુત રસ લાવવો—એ નિયમ છે. પણ
દેવળ એ પ્રભાણે જન્મીતિ અહીં અદ્ભુત રસ લાવતો નથી.

સ્તોત્ર ૧૬ (ઉ-દ્રવ્ય)

તથુ તથુ આશ્ચર્ય લક્ષમણ જુએ છે—

(૧) જાણે મંથનથી ચતાં હોય તેમ મંથાનાં જળ ખગલળી લીક્યાં છે.

(૨) અંતરિક્ષમાં દેવો અને ઋષિઓ જાગ્યા છે.

(૩) પાણીમાંથી મંત્રા અને પૃથ્વી દેવતા સાથે આપાં સીતા બહાર
આવે છે.

પહેલી લીટીમાં મન્યાવિષ માં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

સ્તોત્ર-૧૭ (અનુક્રમ)

જુષસ્વ—પ્રુથ યાઓ જુષ દેહો મણુ આ. મજસ્વ પાઠદેર છે.

પુણ્યવ્રતા પુણ્ય વ્રત વસ્ત્રા:

સ્તોત્ર ૧૮ (અનુક્રમ)

શાલીનશીલતામ્—શાલીન શીલ વસ્ય સઃ શાલીનશીલઃ, તસ્ય ભાવઃ
શાલીનશીલતા-શરમાળપણું.

૧૮-૧૩

પ્રમોર્ચસસ્ય—પૃથ્વી રામની સાસુ થતી હતી તેથી તેમને વત્સ
કહે છે. પણ રામ તો જગત્પતિ પણ હતા તેથી તેમને પ્રપુ પણ કહે
છે. એક તો રામ એમને મન બાગક હતા તેથી તેમની આરા એમને
માનવી પડે અને બીજું એ જગત્પતિ હતા તેથી પણ તેમની આરા
પૃથ્વીએ માનવી પડે.

મંથાએ પણ આ જ લાવથી જગત્પતે રામચન્દ્ર કર્યું હતું. રામની
આરા માનવી પડે. તમે જગત્પતિ છો તેથી તમારી આરા માની છે.

પાઠદેર—પ્રમો વત્સાયમ

૧૮-૧૫

મો મોઃ પૌરજાન૦—અરુન્ધતીના ચબ્દો કટાક્ષયુક્ત છે લોકોના જ કહેવાથી સીતાને રામે કાઢી દતી. તેથી એને પાછી સ્વીકારતાં પહેલાં લોકોનો મત લેવો અત્યંત જરૂરી હતો.

૧૮-૨૦

લોકપાલા.—આઠ દિશાના રક્ષકો. વંચો—ઇન્દ્રો વહ્નિ પિતૃપતિનૈઃ-શ્વૈત્તો વરુણો મરુત્ । કુવેર ઈંદ્ર પતયઃ પૂર્વાદીના દિશા ક્રમાત્ ॥ શ્વમરઃ ।

સપ્તર્ષય—મરીચિ, અત્રિ, અગ્નિરસ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કટુ અને વસિષ્ઠ.

૧૮-૭

યત્સ રૂંદશસ્ત્ર્યં—સીતા કહે છે - કપરી રૂંદજી બળવવામાં બાઈની ન ગમે તેવી આઠા પણ માથે બડાવે એવા તારા જેવા એક આશાકિત બાઈ તરીકે તું મર્યો છવ.

સદ્મથુને સીતા માટે ઘણું માન અને ઘણી ભક્તિ તથા લાગણી હતી. સીતાને એવી રીતે જ બલમાં ખૂંદી આવવાની રામની આશા એને વજ્રપાત જેવી લાગી. હતાં એ આશા એણે પાળી. આવી બાતુભક્તિ મળવી દુર્લભ હોય છે. આથી જ સીતા કહે છે કે તું આવો જ—તારા બાઈને આશા-કિન હંમેશ રહે.

પાઠકૈર—યત્સસદશસ્ત્ર્ય—પુત્રતુલ્ય તું.

પહેલો પાઠ વધારે લાવમથ છે

૧૯-૩૦

ઉત્સાતલલ્લપ્ત.—ઉત્સાત લલ્લપ્તઃ ચેન. મધુરેવરઃ—શુક્રુજ્ઞ—પહેલા અંક-માં જ બુદ્ધિવામાં આનંદુ' હતું કે શુક્રુજ્ઞ લલ્લપ્તને મારવા ગયો છે. આજ આર વધ પછી તે પાછી ફરે છે. મધુરા—શુક્રુમની જમના નદી ઉપર આવેલી રાજધાની.

૨૬૦૬ ૨૦

અ-૫૫—જગતઃ માતા ઇવ ચ મદ્રા ઇવ ચ મદ્રલયા ચ મનોહરા ચ સા ઇયં કયા પાપ્મન્યઃ પુનાતિ ચ યૈર્ચાસિ વર્ધયતિ ચ । અભિનયૈઃ વિન્દ્યસ્ત રૂપામ્, શબ્દમદ્ભવિદઃ પ્રાજ્ઞસ્ય કવેઃ વાલ્મીકેઃ શ્માં પરિણતાં વાર્ણં બુધાઃ પરિ-
ભાવયન્તુ । (શાદ્ધૃસિવિદીઉત)

સા ઇવ' કયા—રામાયણમાં આપેલી રામની કથા. ઇયં-આ !યા કે જે ભવભૂતિએ આપી છે. ભવભૂતિ કહેતા માગે છે કે “પોતે આપી છે તે કાઈ નથી કયા નથી પણ રામાયણમાં આપેલી પ્રસિદ્ધ કથા છે.” વાંચો ‘રામ’ પૃ. ૧૧૩. પુનાતુ અને વર્ધયતુ પાઠ પણ છે.

માત્રલયા ચ મનોહરા—વાલ્મીકિ કવિની એ કયા જગન્માતા પૃથ્વી જેવી અને મંમા જેવી મમળકારક અને મનોહર છે.

વાલ્મીકેઃ પરિભાવયન્તુ—હવે આ એ લીટીમાં ભવભૂતિ કહે છે કે વાલ્મીકિની જ તે વાણીનું રૂપાંતર પોતે નાટક રૂપે રજુ કર્યું છે. તેથી સહુ વિદ્વાનોએ આ નાટકને પણ રામાયણના જેટલા જ માનથી જોવું. કવિ અહીં સૂચવે છે કે “અવગત પોતાની કૃતિ વાલ્મીકિની કથા કરતાં સહેજ જુદી પડે છે પણ તેથી વિદ્વાનોએ એને અવગણવી નહિ.” (વાંચો ‘રામ’ ઉ. ચ. પૃ. ૧૧૩)

પાદૈર તામેતામ્—આ ખતાવે છે કે આ મારી કથા તે એ જ વાલ્મીકિની કથા છે પણ તે નાટક રૂપે રજુ કરી છે. પરંતુ તામ્ દામ્ પાઠ લેવાથી એ અને શ્માં શબ્દો એક જ સરખા શબ્દો બેગા થઈ જાય છે. આથી વાલ્મીકેઃ પાઠ વધારે સારો છે. શ્રી ભેલવેલકર, વિદ્યાસાગર, ‘રામ’ વગેરે સહુ વિદ્વાનો આ પાઠ જ પસંદ કરે છે. આ રચના વધુ સુગમ અને છે.

પરિણતાં ગ્રાજ્ઞસ્ય—પરિણતા-પરિપકવ. ગ્રાજ્ઞસ્ય પશુ વાદ્મીકિ અને ભવવૃત્તિ એમ બંને સાથે જાય આ કથા કેટલી પરિપકવ છે એ તો આ કૃતિ જ કહી આપે છે

પાઠદેર-પરિણતગ્રાજ્ઞસ્ય-પરિણતા ગ્રાજ્ઞ સ્વસ્ય સ—પરિપકવ શુદ્ધિવાળા આ પશુ વાદ્મીકિને અને ભવવૃત્તિને એમ બંનેને ઇશુ પડે છે

દૂંકમાં અહીં ભવવૃત્તિ પોતાની અને પોતાની કૃતિની જા સ રુદ્ધિ કરે છે કે પોતે પશુ વાદ્મીકિનાં માફક ગ્રાજ્ઞ, અને શબ્દદ્રવ્યવિદ છે. આ કથા પશુ ગામાયણનો જ છે. જેટલા પરિપકવ વાદ્મીકિની કૃતિ છે એટલી જ પરિપકવ પોતાનો આ કૃતિ છે દેવ એટલે કે એને અભિનય રૂપે રજુ કરી છે અને તેમ કન્યામાં કહ્યું કે યથા દશૈ છતા આ કથા તા વાદ્મીકિની જ છે તેથી વિદ્વાનોએ વાદ્મીકિના કથા જેટલા જ માતર્યા ના કથા પશુ વિચારવી.

બીજી કીટીમાં ઉપમા છે.

આ ભરતવાદ્ય સાથે ગાદીનો સખદ અંત આવે છે.

સખાવો મ વ

પ્રાચેતસો મુનિવ્રષા

મમાપ્ત

૨૬૦૩ ૨૦

અન્યથા—જગતઃ માતા ઇવ ચ ગજા ઇવ ચ મન્નલયા ચ મનોહરા ચ સા ઇયં કથા પામ્યમ્. પુનાતિ ચ ધેર્યાસિ વર્ષયતિ ચ । અભિનયૈઃ વિન્ધસ્ત રુપામ્, શબ્દવ્રજાવિદઃ પ્રાક્લસ્ય કવેઃ વાલ્મીકેઃ ઇમાં પરિણતાં વાર્ણં લુધાઃ પરિ-
ભાષયન્તુ । (શાલ્કીવિહીડિત)

સા ઇયં કથા—રામાયણમાં આપેલી રામની કથા. 'ઇયં'—આ કથા કે જે ભવમૂર્તિએ આપી છે. ભવમૂર્તિ કહેતા માગે છે કે "પોતે આપી છે તે કાંઈ નવી કથા નથી પણ રામાયણમાં આપેલી પ્રસિદ્ધ કથા છે." વાચો 'રાય' પૃ. ૧૧૩. પુનાતુ અને વર્ષયતુ પાઠે પણ છે.

માન્નલયા ચ મનોહરા—વાલ્મીકિ કવિની એ કથા જગન્માતા. પૃથ્વી જેવી અને મગા જેવી મ'ગગકારક અને મનોહર છે.

વાલ્મીકેઃ પરિભાષયન્તવઃ—હવે આ જે હાટીમાં ભવમૂર્તિ કહે છે કે વાલ્મીકિની જ તે વાણીનું શ્વાતર પોતે નાટક રૂપે રજૂ કર્યું છે. તેથી સફુ વિદ્વાનોએ આ નાટકને પણ રામાયણના જેટલા જ માનથી જોયું. કવિ અહીં સૂચવે છે કે "અક્ષયત પોતાની કૃતિ વાલ્મીકિની કથા કરતા સહેજ જુદી પડે છે પણ તેથી વિદ્વાનોએ એને અવગણવી નહિ." (વાચો 'રાય' ઉ. ચ. પૃ. ૧૧૩)

પામ્યેર તામેતામ્—આ બતાવે છે કે આ મારી કથા તે એ જ વાલ્મીકિની કથા છે પણ તે નાટક રૂપે રજૂ કરી છે. પરંતુ તામ્ણતામ્ પાઠ લેવાથી એ અને ઇમાં શબ્દો એક જ સરખા શબ્દો ભેગા થઈ જાય છે. આથી વાલ્મીકેઃ પાઠ વધારે સારો છે. શ્રી બેલવેલકર, વિદ્યાસાગર, 'રાય' વગેરે સફુ વિદ્વાનો આ પાઠ જ પસંદ કરે છે. આ રચના વધુ સુગમ બને છે.

શબ્દવ્રજાવિદઃ—આ લુધા. સાથે પણ જાગ અને કવેઃ સાથે પણ જાગ. કવે સાથે લેતું 'વધારે' સારું લાગે છે. 'શબ્દવ્રજાવિદઃ'—આ વિશેષજ્ઞ વાલ્મીકિને અને ભવમૂર્તિને બંનેને લાગુ પડે છે અર્થાત્ પોતે પણ કંઈ વાલ્મીકિથી ઉતરતો નથી એવી કવિની અહીં રચોક્તિ છે.

પરિણતા પ્રાણસ્ય—પરિણતા પરિપક્વ પ્રાણસ્ય પણ વાદમીકિ અને જન્યુતિ એમ બન્ન સાથે જાય આ કથા કેટલી પરિપક્વ છે એ તે આ કૃતિ જ કહી આપે છે

પાદકેરે-પરિણતપ્રાણસ્ય-પરિણતા પ્રાણ મય્ય સ—પરિપક્વ ભુદિવાળા આ પણ વાદમીકિને અને જન્યુતિને એમ મનેને લાગુ પડે છે

દૂ કમા અહી જન્યુતિ પોતાની અને પોતાની કૃતિના ખજ રત્નુતિ કરે છે કે પોતે પણ વાદમાનના માફક પ્રાણ અને શબ્દદશાવિદ્ છે આ કથા પણ તમાયણની જ છે જેના પરિપક્વ વાદમીકિની કૃતિ છે એટલી જ પરિપક્વ રેતાના આ કૃતિ છે જે એટલો કે એને અલિનય રૂપે રણુ કરી છે અને તેમ કે નામા દછકે જે યયા હરા પતા આ કથા ત વાદમી કિની જ છે તેમાં વિદ્વાનએ વાદમીકિના કથા જેટલા જ માનયા ના કથા પણ નિચારની

ખીણ લીટીમાં ઉપમા બે

આ જરતસામ્ય સાથે નામકનો સુખદ અત આવે છે

સન્માયો મ જ

પ્રાચેતસો મુનિરૂપા

અમાપ્ત

प्रयोगातिशय—एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ दशरूपक

प्रवेशः—प्रवेशोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्टम्भके यथा ॥ मा. द.

विष्टम्भः—इत्तं तिष्ठ्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्टम्भ आदावदृश्य दर्शितः ।

मध्येनमयमात्र्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमात्रमकल्पितः ॥ रा. द.

वृत्तिः—अन्तर्गन्वितामस्यै सूचनार्थं च वृत्तिः ।

अथवा

આકાશભાષિત—કે વાણી યગ્માદિ વિના પાત્ર પ્રતીતિ ચત્ ।

ધ્રુ વૈરાગ્યુત્તમત્પોત્તસ્તત્ સ્વાદનાશભાષિત્ ॥ દશરથ

પતાકાસ્થાનક — ચત્રાચ ચિન્તિતેન્ન્યસ્મિન્નિદ્રોન્ન્ય પ્રયુજ્યતે ।

ભાગન્નુજ્ઞેન ભાવેન પતાકાસ્થાનક તુ તત્ ॥

પરિશિષ્ટ ૨

ભવભૂત વિશે ઉદ્ગાર

(૧) મયભૂતે સમ્યગ્ધાત્ મૃગરમૂરેષ મારત્તી ભાતિ ।

એતદ્દૃશ્યમદૃશ્યં તિમન્યથા રોદિતિ પ્રથા ॥

—ઝોતર્ધનાચાર્ય—આમાં સપ્તસતી

“ શિવની ભૂતિ (ભવભૂતિ) સાથેના મળધથી જ પાર્વતી (મૃગરમૂ) શામે છે (અને) (કવિ) ભવભૂતિની બામ્ભા (પથ) વાણી પર્વતની પુત્રી (મૃગરમૂ) જ આગે છે નહિ તો તેના મ્હેના ઠરુણુરસમા પથર કેરી રીતે - કે ? ”

(૨) મયભૂતે મિતરિણી નિર્ગલ્લતરક્ષિણી ।

રચિરા ઘનતર્કર્થે વા મયૂરીય વૃત્યતિ ॥

—શેષેન્દ્રનુ સુદર્શિતનક

“ નિરમાધ રીતે વહેના પર્વતના પ્રસ્થાની માફક ભવભૂતિની શિખરિણી પથ મુક્ત લાવનાળી છે સુદર હોવાથી ગાદા સહર્ભા તે મેધના સંગમમાં નાચની સુદર મયૂરીની જેમ વૃત્ય કરે છે ”

(૩) સ્પટભાવરત્ત ચિત્રૈ પ્રાદન્યાસૈ પ્રવર્તિતા ।

નાટકેષુ નટસ્ત્રીય ભારતો મયભૂતિના ॥

—ધનપાનની તિનકમજની

(૪) ઉત્તરે રામચરિતે મવમૃતિર્વિશિષ્યતે ।

—મનશ્યામ ટીકાકાર પ્રમાણે ‘વિક્રમાક’.

‘ઉત્તરરામચરિતમાં લવમૃતિ થકી જાય છે.’

(૫) વારુણ્યં મવમૃતિરેવ તતુતે ।

—‘કેવળ લવમૃતિ જ કરુણસ જમાવી શકે છે.’

(૬) મવમહાજલદ્વિગ્નિગ્નદકન્વામયરસકળા ઇવ ફુરંતિ ।

જસ્ત વિગેસા અઝ્ઞ વિ વિચક્ષેષુ કહાવિવેષેષુ ॥

—વાક્યપતિરાજનું ગૌડવહો.

“જેની વિસ્તૃત કથા કૃતિઓમાં હજી સુધી લવમૃતિ રૂપી સાગરમાંથી પડતા કાવ્યમય રસકણો રૂપી ગુણ હજી સુધી પ્રકાશી છે.”

(૭) લમ્બ યત્મીકમ્બઃ કવિઃ પુરા તતઃ પ્રવેદે મુવિ મર્ત્યમેષ્ઠતામ્ ।

સ્થિતઃ પુનર્યો મવમૃતિરેલ્યા સ વર્તતે સંપ્રતિ રાજશેષરઃ ॥

—રાજશેખર—બાહરામાયણ

“વાલ્મીકિ આદિ કવિ દતા. પછી તેમણે ‘ભર્તૃહેષ્ઠ’ નું રૂપ ધારણ કયું’. પછી તે લવમૃતિની રેખાએ રહ્યા અને હવે તે રાજશેખર તરીકે રહે છે.”

(૮) સુવન્ધો મર્ષિર્નઃ ક રહ રણદાર ન રમતે

ધૃતિર્દાક્ષીપુત્રે હરતિ હરિચન્દ્રોઽપિ હૃદયમ્ ।

વિગ્રુદ્ધોઽસિઃ દારઃ પ્રહૃતિમધુરા મારચિગિરઃ

તથાપ્યન્તર્ગદં વર્માપિ મવમૃતિર્વિતતુતે ॥

“સુવન્ધુ પ્રત્યે આમારી બકિત દો. ‘રહુ’ ના કર્તા માટે કાને ખુશી ન થાય ? દાદાના પુત્ર (પાણિ) માં ધૃતિ છે. હરિચન્દ્ર પણ ચિતહારી છે. ‘દાર’ ની હકિત પણ વિશુદ્ધ છે. બાગ્ચિની વાળી પ્રતિથિ મધુર છે. જ્યાં અવધૂન ય આંતર આનંદ આપનારો તો લવમૃતિ જ.”

(૯) રત્નપતીર્પૂર્વકમન્યદાસ્તમપીમમોગસ્ય વચોત્તમસ્ય ।

વયોપરસ્તેષ્વ દિમાદિત્યાઃ પરં વિભૂષા મવમૃતિરેવ ॥

“ રત્નમાળા વગેરે ખીણું ભલે રહ્યું. પાવંતીના વક્ષઃસ્થળનું પરમ આભૂષણ તો શિવની ભક્તિ જ છે તેથી જ રીતે-રત્નાવલી (દર્શન) નાટક અને ખીણ કૃતિઓ ભલે રહી. વ્યોમવ અસીમ ભોગ માટે તો ફક્ત ‘ભવભૂતિ’ જ આભૂષણ છે.”

(૧૦) માન્યો જગત્યાં ભવભૂતિરાયં સારસ્વતે. વર્તમાનિ સાર્વપાહા ।

વાચં પતાકામિવ યસ્ય દૃષ્ટવા જનઃ કવીનામનુષ્ટમેતિ ॥

“ જગતમાં સાહિત્યપંથના માર્ગદર્શક નેતા તરીકે આર્થ ભવભૂતિ માન્ય કરાયો છે. જેની પતાકા સમી વાણી જોઈને લોકો કવિઓને અનુસરે છે.”

(૧૧) મુકવિદ્વિતયં મન્યે નિશિઠેડપિ મહીતલે ।

ભવભૂતિઃ શુકશ્વાયં વાલ્મીકિન્નિવતયોડનયોઃ ॥

—ભોજગ્રન્થ-૫

“ ભવભૂતિ, શૂક, અને વાલ્મીકિ—એ ત્રણ કવિઓમાંથી આખી પૃથ્વી ઉપર હું જે કવિઓને સાચા કવિ માનું છું.”

પરિશિષ્ટ ૩

ભવભૂતિનાં વિચારમોક્ષોક

પ્રેમ

(૧) અહેતુઃ પશુપાતો મસ્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિમિયા ।

॥ હિ સ્નેહાત્મકસ્તનુરન્તર્મમાણિ સીવ્યતિ ॥

(૨) મૂલસા જીવિષ્મં ણ્ય ચદ્ રસમયી કસ્યપિત્ ક્વચિત્ પ્રીતિઃ

યત્ર લૌકિકાનામુપચારઃ તારામૈત્રકં ચક્ષુરાગ. ઇતિ ।

(૩) વ્યતિષ્ઠતિ પદાર્થાન્ આન્તરઃ કોડપિ હેતુ

ર્ન સદ્ધ બહિઃપ્રાપ્તીન્ પ્રીતયઃ સંપ્રયન્તે ।

વિકસતિ હિ પતન્નસ્યોદયે પુન્ડરિકં

પ્રવતિ ચ હિમરક્ષાબુદ્ગટે ચન્દ્રવાન્તઃ ॥

- (४) स्नेहश्च निमित्तसन्ध्यपेक्षश्च इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।
 (५) भद्रं तं सुखदुःखगेरनुगतं सर्वास्ववम्भासु यद्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहृदये रसः ।
 कालेनावरणात्ययोत्परिगते यत्स्नेहसारे स्थितं
 भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथनप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥
 (६) चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः
 प्रवासेऽग्राश्राप्तं न खलु न करोति प्रियजनः ।
 (७) जगज्जीर्णरूपं भवति च दलप्रव्युपरमे ।
 (८) न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दृष्टान्यपोहति ।
 तप्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥

आश्रमे

- (१) अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पन्योः स्नेहसंधयात् ।
 आनन्दप्रान्त्यरेकोऽयम् अपत्यमिति बध्यते ॥
 (२) जित्वा अपत्यस्नेहेन ।
 (३) प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य ।
 (४) सर्वमाधारणो ह्येष मनसो मूढमन्त्रिः आन्तरः चेतनावहाम् अनुपप्लवः
 संसारतन्तुः ।

संन्यासे

- (१) प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो याचि निवमः
 प्रहृष्टः कम्पणो मतिरनवगीतः परिचयः
 पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमपि पर्यासितरसं
 रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥
 (२) महाप्रेतनीर्यानामिव हि महतां वांऽप्यतिशयः ।
 (३) लोकेतानां हि साधूनामर्थं यागनुवर्तते ।
 श्रुतीनां पुनस्तपानां वाचनार्थेऽनुभावति ॥
 (४) वज्रदपि कटोराणि मृदूनि बुभुक्षादपि ।
 लोपोत्तराणां चेतामि को नु निगुणमर्हति ॥

- (५) सत्ता केना प कार्येण लोमस्याराधनं व्रतम् ।
 (६) सना सद्भि सत्र कथमपि हि पुण्येन भवति ।
 (७) सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्त ।

दुर्जन

- (१) दुर्जनोऽमुखमुत्पादयति ।
 (२) सर्वथा व्यग्रहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।
 यथा स्त्रोता तथा वाचा सायुषे दुर्जनो जन ॥

वाङ्म

- (१) आपिभूतज्योतिषा ब्राह्मणानां
 ये महाहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।
 भद्रा शेषा वाचि लक्ष्मीनिदिक्ता
 नैते पाच विच्छतायां वदन्ति ॥
 (२) ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृष्टयो
 सा योनि सर्पपराणा सा हि लोकस्य निर्हति ॥
 (३) कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
 कीर्तिं सूते दुष्टतं या हिनस्ति ।
 सा वाञ्छेत्ता मातरं महत्तना
 धेनुं धीराः सृष्ट्वा वाचमाहु ॥

स्त्री

- (१) पुत्रग्रीणा वित्तं पुत्रमुपकुमारं हि भवति ।

आशुपथ

- (१) सुलभसौख्यं तावद् बालस्य भवति ।

पृथ्वी

- (१) वृद्धास्ते न विचरणीयव्रिताः ।

तेजस्वी पुरुषे

- (१) न तेजस्तेजस्वी प्रवृत्तमग्रेषा विपद्यते
 न तस्य स्त्री भावः प्रवृत्तिर्नयतत्पादवृत्तकः

मयूखैरध्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाग्नेयो प्रावा निकृत इव तेजसि वमति ॥

गुरु शिष्य

- (१) वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति सद्यथा
प्रमथति शुण्धिर्विम्वप्राहे मणिर्न मृदां वयः

दुःखी दुःख

- (१) कर्तव्यानि खलु दुःखितैः दुःखनिर्वापणानि ।
(२) कियच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम्
(३) पूगेत्तीढे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥
(४) लतायां पूर्वलताया प्रसूनस्योद्भवः कुतः ।
(५) संतानवाहीन्मपि मानुषाणां दुःखानि सम्बन्धिवियोगजानिः
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि श्वेत-सहस्रैरिव संलयन्ते ॥
(६) सन्तापकारिणो धन्धुजनप्रयोगा भवन्ति ।

श्लो३थ

- (१) को नाम पादाभिमुखस्य जन्तो—
द्वाराणि दैवस्य पिधानुमीष्टे ।

प्रक्रीष्य

- (१) गुणः पूजास्थानं गुणियु न च लिङ्गं न च वयः ।
(२) तीर्थोदकं च बद्धिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ।
(३) नैऋतिक्री सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ।
(४) भीरीणां समयो हि दारुणरः स्नेहश्रमं बाधते
(५) संकट्य व्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ।
(६) सर्वमतिमात्रं दोषाय ।
(७) सिद्धं स्तेनद् वाचि वीर्यं द्विजानां
बाहोर्वीर्यं यत्तु लक्षत्रियाणाम् ।

परिशिष्ट ४

श्लोक सूचि-७६ भाषे

श्लोकप्रतीकम्	अद्वैत श्लोक	वृत्तम्
अज्ञादज्ञाद् स्मित इव	६ २०	मन्दाक्रान्ता
अतिशयितसुरासुर	५ ४	पुष्पिताग्रा
अत्यदभुतादसि गुणा	५ १०	वसन्ततिलका
अथ नोऽयमिन्द्रमणि	६ १७	मञ्जुभाषिणी
अथेद रक्षोभि कनक	१ २८	शिररिणी
अद्वैत सुखदुःखयो	१ ३९	शार्दूलविक्रीडित
अनियतरुदितस्मित	४ ४	पुष्पिताग्रा
अनिर्भिन्नो गभीरावाद्	३ १	अनुष्टुभ
अनु दवसमपधेयत्	३ १०	पुष्पिताग्रा
अनुभाषमानवमवस्थित-	६ ४१	मञ्जुभाषिणी
अन्तःकरणतत्त्वस्य	३ १७	अनुष्टुभ
अन्तलीनस्य दुःखाग्ने	३ ९	अनुष्टुभ
अग्नेऽश्व्यो धदसि भुयने	२ १३	मन्दाक्रान्ता
अपग्ने यत् तादृग्दुरितम्	४ ३	शिररिणी
अपरिस्फुटनि स्वाने कुतस्थे-	३ ७	अनुष्टुभ
अपि जनकमृतायाः	६ २६	मालिनी
अपूर्वकर्मवाण्डालम्	१ ४६	अनुष्टुभ
अप्रतिष्ठं रघुज्येष्ठे	५ २७	"
अमृताश्मातन्नीमृत-	६ २१	"
अय शैलाघातभुमित-	५ ९	शिररिणी
अय हि शिशुरेकक	५ ५	पृथ्वी
अयं तावद्वाष्पक्षुद्रित	१ २९	शिररिणी
अयि कठोर यश किल	३ २७	द्रुतचिलम्बित
अरुण्यति जगद्गन्ध	७ १७	अनुष्टुभ
अलघुललितमुधान्यध्व	१ २४	मालिनी

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के शब्द	ग्रन्थम्
एतन् पुनर्यनमहो कथम्	२ २०	यमन्ततिलका
एतद्धि परिभूताना	४ २४	अनुष्टुभ्
एतश्चैतत्पञ्चभोर-	४ २०	शार्दूलघिनीडित
एतस्मिन् मदन्त-	१ ११	प्रहर्षिणी
एतस्मिन् मन्त्रिण	४ १८	,
एताभि तानि गिरि-	१ २०	यमन्ततिलका
एते त एव गिरयो	२ २१	"
एत ते पुहरेषु	२ २०	शार्दूलघिनीडित
एतौ हि च ममिदा	७ १०	अनुष्टुभ्
एव च श्लाघ्यमवधि	४ ९	"
एव गाम्नामिनो न्याय	१ १२	,
एवा पक्षेऽनुष्ठाना	७ १३	"
कठोरपारायतनञ्च-	६ २०	यशस्य
कङ्कल द्वयगङ्गापिण्ड	२ ९	शार्दूलघिनीडित
कक्षिप्यदुसुमोदगम	३ २०	पुणितग्रा
कथ न्यायमनुगत	५ १	अनुष्टुभ्
क वा शरयो राम	१ ४	"
कयाया किं पुन्यन्त	४ १७	शार्दूलघिनीडित
करमन्त्रवितीर्णैरु	३ २५	मालिनी
करपञ्च स तस्या	३ ४१	आर्या
कटो जन कुलधनै	१ १४	यमन्ततिलका
कामान् दुग्धे	५ २०	शालिनी
किञ्चनुष्टान्तित्यन्	१ ८	अनुष्टुभ्
किञ्चान्तातकटोरतगति	७ १९	शार्दूलघिनीडित
विमपि विमपि मन्द	१ २७	मालिनी
विरति कलितकिञ्चित्	५ २	"

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोक	वृत्तम्
अवदग्धकुरित	६. ७	मञ्जुभाषिणी
अवनिरमरमिन्धु	३. ४८	मालिनी
अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः	२. ३	इन्द्रधजा
अस्मिन्नेव कृताष्टदे	३. १७	शादूलविक्रीडित
अस्यैवासीन्महति क्षिपरे	२. १४	मन्दाकान्ता
अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य	५. १७	अनुष्टुभ्
अहो प्रभयभोगेऽपि	६. २३	,
अहो प्रायदिकं तपम्	६. २०	"
आगर्जद्विरिधुञ्जकुञ्जर-	५. ६	शादूलविक्रीडित
आधुमत कित लस्य	६. १६	यसन्ततिलका
आलिङ्गन्तमृतमपैरिव	३. ३९	प्रहर्षिणी
आविभूतन्योतिषा	४. १८	शालिनी
आ विषाहममशाष्टदे	१. ३७	रघोदता
आधयोतनं तु हरिचन्दन-	३. ११	यसन्ततिलका
आधामस्नेहभक्तीनाम्	६. २०	अनुष्टुभ्
आसीदियं दशरथस्य	४. ६	यसन्ततिलका
इत्याकुर्वशोऽभिमत	१. ४४	इन्द्रधजा
इत्युदीपादपः सोऽयं	१. २१	अनुष्टुभ्
इतिहासं पुराणं च	५. २३	,
इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो	१. १	"
इदं विश्वं पाल्यं विधिवद्	३. ३०	शिक्षरिणी
इषं गेहे लक्ष्मीरियम्	१. ३८	"
इह तमदशकुन्ताक्रान्त-	२. २०	मालिनी
ईरशानां विषागेऽपि	३. ३	अनुष्टुभ्
उत्पत्तिपरिवृत्ताया	१. १३	"
उत्पादना भावाद्-	३. ४४	शिक्षरिणी
श्रपयो राजनीनाहुः	५. २९	अनुष्टुभ्
श्रवीन्तामुपसृज्य	१. ५०	"
एवो रगः करग एव	३. ४७	यसन्ततिलका

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के शृङ्गक	शब्दम्
एतन् पुनर्वनमहो कवम्	२ २०	यसन्ततिलका
एतद्धि परिभूतना	४ २४	अनुष्टुम्
एतश्चैवसपञ्चपोर-	४ २१	शार्ङ्गविक्रीडित
एतस्मिन् मदकल-	१ २१	महर्षिणी
एतस्मिन् मन्त्रेण	५ १८	
एतानि तानि गिरि-	१ २२	यसन्ततिलका
एत त एत गिरयो	२ २३	"
एतौ त सुहरेषु	२ २०	शार्ङ्गविक्रीडित
एतौ हि चामतिडा	७ १०	अनुष्टुम्
एष य श्रुत्यमवधि	४ ९	"
एष गामामिसो श्वाथ	२ २३	"
एषा यत्तप्रगुप्ताना	७ १३	"
कठोरपारायतकण्ठ-	६ २०	यशस्थ
कण्ठेन द्वेपगन्धिषष्ठ	२ ९	शार्ङ्गविक्रीडित
कतिपयदुसुमोद्गम	३ २०	पुष्पिताग्रा
कथं श्याममनुगम	५ २१	अनुष्टुम्
कथा शरधो राश	१ ४	"
कथाया किं पूज्य त	४ १७	शार्ङ्गविक्रीडित
करममवित्तीर्णरुपु	३ २५	मालिनी
करपत्र्यः च तस्या	३ ४१	आर्या
कथो जन कुलधने	१ १४	यसन्ततिलका
कामान् दुग्ध	५ ३०	शालिनी
किञ्चनुशान्तिवत्	१ ८	अनुष्टुम्
किञ्चाम्नातकठोरवैश्वि	७ १९	शार्ङ्गविक्रीडित
किमपि किमपि मन्द	१ २७	मालिनी
किरति कलितकिञ्चित्	५ २	=

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोक	वृत्तम्
किञ्चलयमिव मुखं	३. ५	मालिनी
कुवलयदलस्निग्ध	४. १९	हरिणी
कुशाश्वः कौशिको राम	७. ९	अनुष्टुभ
कुशाश्वतनया ह्येते	५. १५	"
कौशेय संप्रति नवः	५. २३	वसन्ततिलका
क तावानानन्दो	६. ३३	शिखरिणी
क्षुभिताः कामपि दशा	७. १२	अनुष्टुभ
गुञ्जकुटीर-	२. २९	शार्दूलविक्रीडित
गृहीतो यः पूर्वं परिणय-	३. ४०	शिखरिणी
घोरं लोके विततमयशो	७. ६	मन्दाक्रान्ता
चतुर्दश सहस्राणि	२. १५	अनुष्टुभ
चिरं ध्यात्वा ध्यान्वा	६. ३८	शिखरिणी
चिराद्देगारम्भी प्रवृत्त	२. २६	"
चूडाचुम्बितकङ्कपत्रम्	४. २०	शार्दूलविक्रीडित
चूडामण्डलवन्धनं तरल	५. ३५	"
जगन्मङ्गलमारमानं	७. ८	अनुष्टुभ
जनकाना रघूणा च यत्कृत्स्नं	६. ४२	"
जनकाना रघूणा च यत्	१. ५१	"
जनवाना रघूणां च सबन्धः	१. १७	"
जातस्य ते पितुरपीन्द्र-	५. २४	वसन्ततिलका
जामातृयज्ञेन वधे	१. ११	इन्द्रवज्रा
जीपरमु तागपादेषु	१. १९	अनुष्टुभ
जीवयन्निव समाश्वस	१. ३४	रथोद्धता
ज्यात्रिदया तलपिनोत्कट	४. २९	वसन्ततिलका
सदृशं नैरादयारि च	३. १३	शिखरिणी
रत्नकलशिखरजनिग्रि	१. ३०	प्रह्वपिणी
तमेव राम सोपायाः	६. ३२	अनुष्टुभ

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोकः	वृत्तम्
न किल भवता	३. ३२	हरिणी
न तेजस्तेजस्वी प्रमृतं	६. १४	शिश्वरिणी
गन्धेषु स्वरितसुमन्त्र	५. १	ग्रहपिणी
न प्रमाणीकृतः पाणिः	७. ५	अनुष्टुभ
नमो यः परमाश्वेभ्यो	७. ११	"
नवकुवलयस्निग्धै	३. २२	हरिणी
नियोज्य यथाधर्मं	७. १९	अनुष्टुभ
निष्कृजस्तिमिताः धवचित्	२. १६	शार्दूलविक्रीडित
नीरन्ध्रपालकदली-	३. २१	यसन्ततिलका
नीवार्गदनमण्डमुष्ण-	४. १	शार्दूलविक्रीडित
नूतं स्वया परिभवं च	४. २३	यसन्ततिलका
नैता प्रियतमा वाच-	३. ३४	अनुष्टुभ
पथप्रगृतेरपि तस्य	४. १६	उपज्ञानि
पतनविरलैः	१. २०	हरिणी
परितक्कठोरपुष्कर-	६. १३	आर्था
परिपाण्डुदुर्बलरूपोल-	३. ४	मञ्जुभाषिणी
पथान्मुञ्च नहति विपुलं	४. २६	मन्दाकास्ता
पद्ममि च जगस्थानं	२. १७	अनुष्टुभ
पातालोदरकुक्ष	५. १४	शार्दूलविक्रीडित
पाप्मभ्यध पुनर्ति वर्षयति	७. २०	"
पुत्रमकान्ततन्नीडै	१. २२	अनुष्टुभ
पुरा यत्र रमेत पुलिनम्	२. २७	शिश्वरिणं
पुरा रणे स्नेहे	६. २८	"
पूरोन्मीडे तदावस्य	३. २९	अनुष्टुभ
पौलस्त्यस्य जटायुषा	३. ४६	शार्दूलविक्रीडित
प्रहृत्येव प्रयां गीता	६. ३१	अनुष्टुभ
प्रद्युमस्येव	३. ४६	"
प्रगाद इव गूर्गस्ते	३. १४	"
प्रिप्रया गृनिर्धिनय	३. २	शिश्वरिणी

श्लोकप्रतीकम्	अङ्के श्लोक	पृष्ठम्
यस्या ते दिवसास्तथा सह	२ २८	शार्दूलविक्रीडित
येनोद्गच्छद्विसकिसलय-	३ १५	मन्दाना ता
योऽयमधः पताकेयम्	४ ३७	अनुष्टुभ
रणत्करणयन्त्रणत्	६ १	पृथ्वी
राज्याश्रमनिवासेऽपि	७ १	अनुष्टुभ
लीलोत्प्रातमृगाल	३ १६	शार्दूलविक्रीडित
लौकिकानां हि साधूनाम्	१ १०	अनुष्टुभ
वज्रादपि कठोराणि	२ ७	
वसायाश्च रघूदहस्य च	४ २२	शार्दूलविक्रीडित
वपुरवियुतसिद्धा एव	६ २४	मालिनी
वयमपि न क्षल्वेव-	५ २८	हरिणी
यसिद्धाभिष्टिता देव्यो	१ ३	अनुष्टुभ
यसिष्ठो बालमीकिर्दशरथ-	६ ३५	शिखरिणी
विजृम्भित च दिव्यस्य	६ २	अनुष्टुभ
वितरति शूरा प्राज्ञे	२ ४	हरिणी
विद्याकल्पेन भलता	६ ६	अनुष्टुभ
विना सीतादेव्या किमिव	६ २३	शिखरिणी
निनिवर्तित एव वीरयोत	२ ८	ओपच्छन्दसिक
विनिश्चेत्तु शूक्यो न	१ ३५	शिखरिणी
विरोधो विश्रान्त प्रसरति	६ ११	
विह्वलित मतिपूरैर्वाण्यम्	३ २३	मालिनी
विश्वभरात्मजा देवी	७ २	अनुष्टुभ
विश्वभरा भगवती	१ ५	वसन्ततिलका
विस्रभादुरक्षि निपत्य	१ ४५	प्रहर्षिणी
वीचीवाते शीकरक्षोद-	३ २	शालिनी
वृद्धास्ते न विचारणीय-	५ ३४	शार्दूलविक्रीडित
वेलोहोलक्षुमित-	३ २६	मन्दकान्ता
व्यतिकर इव भीम	५ १३	मालिनी
व्यतिपजति पदार्थान्	६ १२	"
व्यर्थं यत्र कपी द्रस्य	३ ४५	शार्दूलविक्रीडित
शम्बूको नाम वृषल	२ ८	अनुष्टुभ

श्लोकप्रतीकम्	अङ्केश्लोक	वृत्तम्
शान्तं महापुरुषसंयदितं	६. ७	वसन्ततिलका
शिशुर्वा शिष्या वा	४. ११	शिस्रिणी
शैशवात् प्रसूति पोषिता	१. ४५	रघोदत्ता
ध्रुवाम्बुशिशिरीभरत्—	६. ३७	पृथ्वी
संख्यातीतिर्द्विरदनुराग—	५. १२	मन्दाक्रान्ता
संतानवाहीन्यपि	४. ८	इन्द्रवज्रा
संयन्त्रहृणीयता—	६. ४०	शार्दूलविक्रीडित
संयन्त्रिनो वसिष्ठादीन्	१. १६	अनुष्टुभ
स एष ते वज्रम—	२. ६	उपजाति
सतां केनापि कायेण	१. ४१	अनुष्टुभ
धमयः स वर्तत इवैष	१. १८	मञ्जुभाषिणी
समाश्रयिहि कल्याणि	७. ३	अनुष्टुभ
स राजा तत्सौख्यं	४. १२	शिस्रिणी
सर्वथा व्यवहर्तव्यं	१. ५	अनुष्टुभ
अ सम्बन्धी श्लाघ्यः	४. १३	शिस्रिणी
सस्वेदरोमाक्षितकम्पि	३. ४२	उपजाति
सिद्धं श्रेष्ठं च वीर्यं	५. ८२	शालिनी
शीतदेव्य स्वकरफलितैः	३. ६	मन्दाक्रान्ता
मुद्गदिव प्रकटय्य	४. १४	द्रुतविलम्बित
सैनिकानां प्रमायेन	५. ३१	अनुष्टुभ
सोढधिरं राक्षसमग्न्य—	७. ४	इन्द्रवज्रा
सोऽयं शूलः कुक्षुम—	१. ३३	मन्दाक्रान्ता
स्निग्धस्यामा कचचिदपरतो	२. १४	अनुष्टुभ
स्नेहं दयां च सौख्यं च	१. १२	वसन्ततिलका
स्नेहात्समाजयितुमेत्य	१. ७	मालिनी
स्पर्शः पुरा परिचितो	३. १२	मन्दाक्रान्ता
स्मरसि सुतनु	१. २६	प्रहपिणी
हा हा देवि स्फुटति	३. ३८	अनुष्टुभ
हा हा भिक्षु परणह	१. ४०	वसन्ततिलका
इदि नित्यानुपकरोन	४. २	
हे हस्त दक्षिण मृतस्य	२. १०	